

DOCTORAL THESIS No. 2005:19
FACULTY OF LANDSCAPE PLANNING, HORTICULTURE
AND AGRICULTURAL SCIENCE

***Lilium martagon* L.**

Krolliljans introduktion och tidiga historia
i Sverige intill år 1795 - i en europeisk liljekontext

KJELL LUNDQUIST

Lilium martagon L.

Krolliljans introduktion och tidiga historia
i Sverige intill år 1795 - i en europeisk liljekontext

Considerate lilia agri quomodo crescunt

Se på ängens liljor, hur de växer

Matt. 6:28

*Imprimis vero magno
in precio apud me sunt eruntque bulbi isti tui;
Nam non secus ut bosphorus
reliqua astra luminis sui splendore vincit [?]:
ita hi bulbi floris varietate, colore,
nitore, elegantia, ... reliquas.*

Särskilt uppskattar jag dina [Clusius] lökar.
Ty på samma sätt som bosphorus
överträffar andra stjärnor med sin glans,
så överträffar dessa lökar andra
genom blommornas skiftningar, färg, glans, elegans.

Henrik Hoyer, 17 augusti 1597

*Ensam i sin dolda växt
fann han gemenskap
med allt växande.*

Dag Hammarskjöld, 1959

Lilium martagon L.

Krolliljans introduktion och tidiga historia
i Sverige intill år 1795 - i en europeisk liljekontext

Kjell Lundquist

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Institutionen för landskapsplanering Alnarp
Alnarp

Doctoral thesis
Swedish University of Agricultural Sciences
Alnarp 2005

Omslagsbilden:

”Martagon”, krollilja (*Lilium martagon*) ur *Codex Bellunensis*, en venetiansk handskrift från ca 1415 (Add. MS. 41623, f. 66v. By permission of British Library, London).

Citaten:

Bibel-citatet är hämtat från *Vulgata* (latinsk bibelöversättning från 400-talet), den svenska översättningen från *Bibel 2000*.

Høyer-citatet är hämtat från brev från Henrik Høyer till Carolus Clusius, Leiden, Universiteitsbibliotheek Leiden, Vul 101. Översättning: Urban Örneholm.

Hammarskjöld-citatet är hämtat från Dag Hammarskjöld 1966 [1963].

Författarens adress:

Kjell Lundquist
Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU
Box 58, 230 53 ALNARP
E-post: kjell.lundquist@lpal.slu.se

Distribution:

Department of Landscape Planning Alnarp
Swedish University of Agricultural Sciences (SLU)
Box 58 , SE - 230 53 ALNARP, Sweden

ISSN: 1652-6880

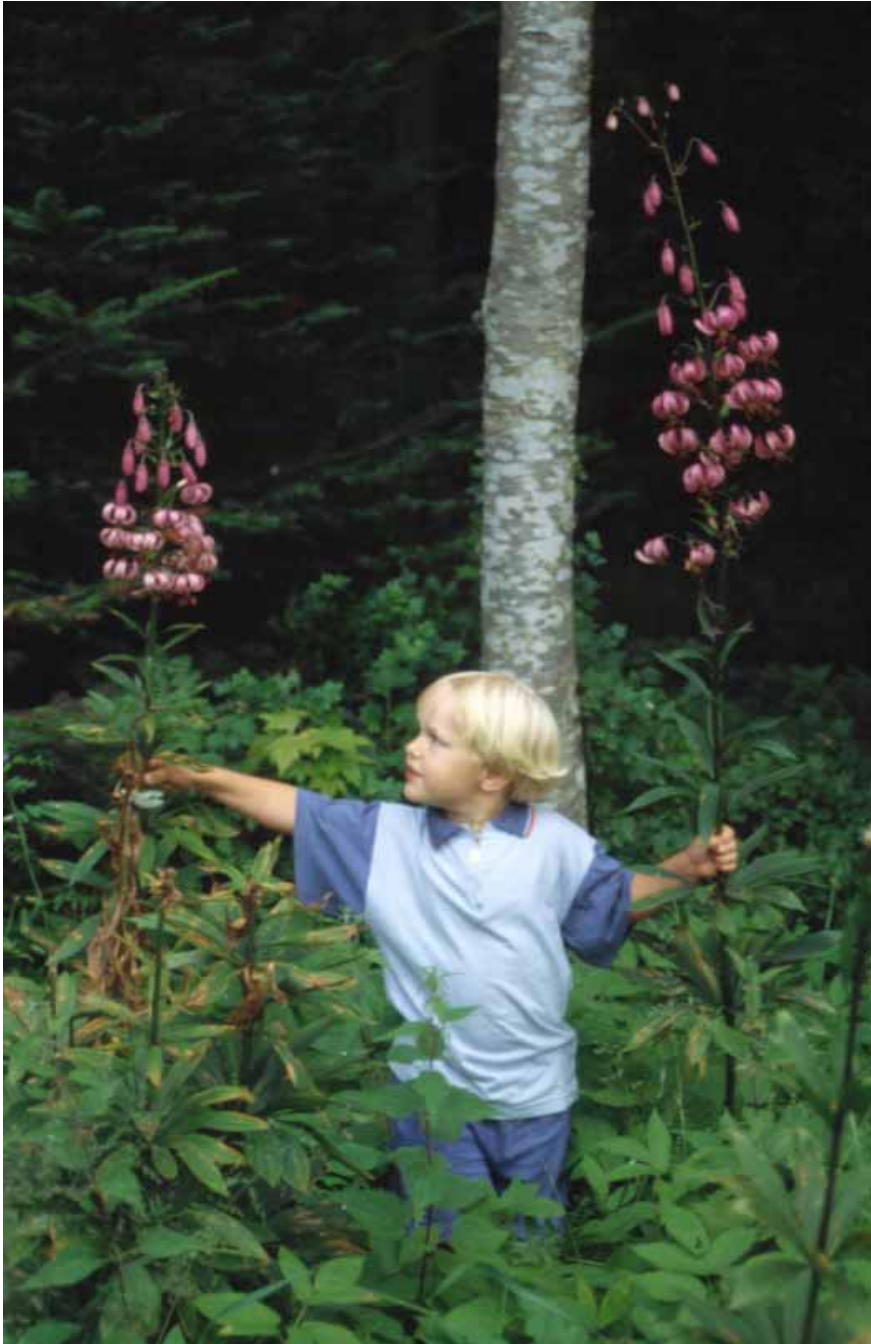
ISBN: 91-576-7018-8

© 2005 Kjell Lundquist, Alnarp

Grafisk formgivning & produktion: Dieter Mitternacht, Södra Sandby

Tryck: Reproenheten SLU Alnarp

Till Katja och Olof

Figur 1. Olof (4 år) med två höga (1,5-2 m) och kraftiga krolliljor i lundartad vegetation invid Brahekyrkan på Visingsö. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1995.)

Abstract

LUNDQUIST, KJELL. 2005. *Lilium martagon* L. *Its introduction and early history in Sweden up to 1795 – in a European context of lilies*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Doctoral Thesis No. 2005:19. ISSN 1652-6880, ISBN 91-576-7018-8, ??? ss.

When was the Turk's-cap Lily (Martagon Lily) introduced to Sweden? In the Swedish Middle Ages or 500 years later, during The Swedish Great Power period?

This dissertation contests the widely held position, known as *kompنديtraditionen*, according to which the Turk's-cap Lily was introduced to Sweden in the Middle Ages. It conducts a thorough examination of (primarily written) Swedish botanical and horticultural sources from the Middle Ages to the final decades of the 18th century. Its main focus is on Sweden, parallel sources from the other Nordic and relevant European countries, such as England, the Netherlands and Germany, are also analysed in some depth.

The investigation examines Turk's-cap Lily's name history, especially the names *lilium* and *martagon*. From antiquity up to Linné's binary nomenclature and his binary designation: *Lilium martagon*, the early-scientific names and phrase epithets of the species are analysed together with all the early Swedish names. A significant part of the thesis is devoted to the analysis of the difficulties surrounding correspondences in history between names and actually living plants.

Based on documentary evidence, the Turk's-cap Lily's early history is reconstructed for Sweden and the other Nordic countries. Our findings show that the first Turk's-cap Lily of the North blossomed in Bergen, Norway, 1597.

Introductions of the Turk's-cap Lily in gardens in England and on the Continent were examined for the purpose of putting the history of introduction in Sweden into context. The systematic categorisation and development of the Turk's-cap Lily in relation to the other European lily species, including their morphological, ecological and genetic conditions, is treated from a historical point of view. A collection of fourteen supplements enlarges and illustrates different aspects of the investigation, such as for instance a supplement about "lillies in the Bible".

The main result of the dissertation is that the Turk's-cap Lily was introduced to Sweden during the first half of the 17th century. The result is confirmed by investigations of the circumstances in the other Nordic countries. The monograph is richly illustrated; some of the old drawings are published for the first time.

Keywords:

Lilium martagon L., krollilja, lilja, Martagon Lily, Turk's-cap Lily, lilies, Türkenbundlilie, Goldwurz, växtintroduktion, historiskt växtmaterial, trädgårdsväxter, trädgårdshistoria, kompendietradition, växtnamnhistoria, växtnamn, "ängens liljor", "lilies of the fields", Linnaeus, Olof Rudbeck, Caspar Bauhin, Henrik Hoyer, Carolus Clusius.

Sammandrag

LUNDQUIST, KJELL. 2005. *Lilium martagon* L. *Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Doktorsavhandling, No. 2005:19. ISSN 1652-6880, ISBN 91-576-7018-8, ??? ss.

När kom krolliljan (*Lilium martagon* L.) till Sverige? Under medeltiden eller först under stormaktstiden 500 år senare?

Avhandlingen ifrågasätter den rådande föreställningen, den så kallade *kompndietraditionen*, om en medeltida introduktion av krolliljan i Sverige. En bred genomgång görs av framförallt det tryckta svenska botaniska och hortikulturella källmaterialet. Undersökningen sträcker sig från medeltiden och fram till slutet av 1700-talet och utgör en fallstudie. Parallella undersökningar av krolliljans introduktion görs även för de övriga nordiska länderna samt för de i sammanhanget mest relevanta europeiska länderna, främst England, Holland och Tyskland.

I avhandlingen behandlas krolliljans namnhistoria och speciellt namnen *lilium* och *martagon*. Artens tidigvetenskapliga och fraseologiska namn tolkas från antiken fram till Linnés binära nomenklatur och binära benämning på krolliljan: *Lilium martagon*. En genomgång görs även av artens tidigare svenska namn. En stor del av avhandlingen handlar om svårigheten att uppnå en korrespondens mellan namnen och de levande växterna genom historien.

Krolliljans tidiga historia i Sverige tolkas och tecknas utifrån belägen i de dokumentära källorna. Parallellt tecknas porträtten för de övriga nordiska länderna. Den första krolliljan i Norden blommade i Bergen 1597.

Genomgången av förhållandena i England, liksom på kontinenten, där både uppmärksammandet av krolliljan och introduktionen av den i trädgårdarna, sätter den svenska och nordiska introduktionen och historien i kontext. Med ett historiskt perspektiv tecknas krolliljans systematiska kategorisering och utveckling i relation till de andra europeiska liljearterna, samt dess morfologiska, ekologiska och genetiska förhållanden. I en omfattande bilagedel breddas, fördjupas och illustreras några av avhandlingens avsnitt och tankar, som t ex i bilagan om "Bibelns liljor".

Avhandlingens slutsats är att krolliljan introducerades i Sverige under första halvan av 1600-talet. Tidpunkten överensstämmer väl med förhållandena i de övriga nordiska länderna. Monografin är rikt illustrerad, några av de äldre akvarellerna publiceras för första gången.

Sökord:

Lilium martagon L., krollilja, lilja, Martagon Lily, Turk's-cap Lily, lilies, Türkenbundlilie, Goldwurz, växtintroduktion, historiskt växtmaterial, trädgårdsväxter, trädgårdshistoria, kompendietradition, växtnamnhistoria, växtnamn, "ängens liljor", "lilies of the fields", Carl von Linné, Olof Rudbeck, Caspar Bauhin, Henrik Høyer, Carolus Clusius.

FÖRORD

*Pröva icke vart varje ditt steg för dig:
endast den som ser långt hittar rätt.*

Dag Hammarskjöld, 1925-30¹

Jag är knappast den förste som fascinerats av liljorna och dristats till att skriva om dem, tvärtom. Men kan man annat? I så motto är denna avhandling inget annat än ett verk bland många, av både lärda och praktiska, allvarliga som lekfulla, skrifter, som ur alla tänkbara aspekter behandlat liljorna och deras dygder genom flera tusen år. Ett verk som till delar sammanfattar och traderar vad som varit känt sedan länge, en upprepning av vad andra redan erfarit och bringat i dagen. Kan verkligen en akademisk avhandling låta sig nöja med detta?

Måhända inte fullt ut. Nu är dock inte ett långvarigt umgänge med och ständigt återkommande kärleksförklaringar till studieobjektet alltid en garanti för sanningsenlighet. Kärleken kan ju som bekant vara blind och de poetiska friheterna kan också ibland bli olovligt stora. Och, det är just i brottningen med en sådan *kompndietradition* visavi föremålet för denna studie, krolliljan, som denna avhandlings diskurs får sin näring. ”Innan man inlåter sig på ett företag, hvilket som helst”, skriver professor Theodor Magnus Fries 1895, ”fordrar ju vanlig försiktighet, att man söker göra sig reda för, huruvida det samma kan lämna något resultat eller huruvida man därigenom endast förspiller tid och möda”. Må således förutsättningarna för detta vara för handen.

På bordet framför mig ligger boken *Consider the Lilies* av William Emerson Marshall, skriven 1928. Marshall kan kanske kallas besatt av liljor, åtminstone besjälad, och bland annat driven av tanken på en lilja i var mans trädgård. ”Chiefly, it has been my aim . . . impelled to the sole objective of doing whatever lay in my power, to secure for the Lily . . . a place in every garden”, skriver han i sitt förord.² Och, det är inte svårt att förstå honom. Den engelska titeln går, som varje läsare ser, tillbaka på ett av de oftast citerade versavsnitten ur Bergspredikan i Matteusevangeliet.

¹ Hammarskjöld 1966 [1963].

² Marshall 1928, s. 3.

Figur 2. Vit lilja eller madonnalilja (*Lilium candidum*), tecknad av Anders Holtzbom, blommande i Uppsala botaniska trädgård 13 juli (1690?) ur "Blomboken" (1689-). (Foto: UUB.)

I den senaste svenska Bibel-översättningen förstås det latinska verbet *considerare*, liksom engelskans *consider* med *se*. Verbet, och därmed uppmaningen, är dock betydligt vidare än så. Det handlar om att betrakta, beskåda, betänka, bekanta sig med, lära för att förstå, bedöma, kontempera och därmed ta till sitt hjärta - liljan. I den skenbart enkla meningens metaforik, utväljs liljan till det objekt som i mötet med det öppna hjärtat, vill få oss att förstå visheten i att inte göra oss några bekymmer för morgondagen. Vad kommer sig denna utvaldhed av, denna upphöjda budbärarfunktion beträffande dygdernas överförande, denna ikon för helig bekymmerslöshet, *apatheia*, och självkänedom? Skulle liljan överhuvudtaget kunna förbigås eller lämna någon med vishetslängtan oberörd?

The Lily (*Lilium*) includes some of the most remarkable species in the whole vegetable kingdom - species distinguished alike by the nobility and elegance of their port, their beauty, and the size and diversity of colour in their flowers. Amongst them are a few of the oldest denizens of our gardens, whilst the recent efforts of botanical travellers have from time to time secured the introduction of new species, which have been regarded with good reason as possessing special interest. (M. Duchartre, 1871)³

Nu är, som vi skall finna, liljor i allmänhet och krolliljor inte med nödvändighet samma sak historiskt och i litteraturen. I äldre örtaböcker placeras de inte ens alltid i närheten av varandra. Krolliljan kallas exempelvis på tyska *Goldwurtz* långt fram på 1600-talet. Till allt detta återkommer vi.

Mitt första möte med krolliljan var odramatiskt men likväl märkvärdigt. I en fjällbjörkskogsrest av rikaste ängstyp, invid det gamla trädgårdsmästeriet i Enafors i västra Jämtland, växte några spridda exemplar av den lila-purpurfärgade liljan i högönskelig välmåga tillsammans med en annan förrymd trädgårdsväxt, blågull (*Polemonium caeruleum*) (fig. 3). De gjorde inte mycket väsen av sig, de såg snarare ut att passa väl in i sammanhanget tillsammans med midsommarblomster (*Geranium silvaticum*), rallarrosor av en ursprunglig typ (*Epilobium angustifolium*), rödblärer (*Silene dioica*) och några enstaka kärrfibblor (*Crepis paludosa*). Kanske fanns här också både tolta (*Cicerbita alpina*), nordisk stormhatt (*Aconitum septentrionale*) och älgört (*Filipendula ulmaria*), jag minns inte så noga.⁴ Men den gula, vita, rosa och blålila unionen minns jag väl och jag tyckte om den. Men, hur kunde så ömtåliga växter som jag trodde liljor var, växa här, nästan förvildade och dessutom blomma drygt 500 m över havet i fjällranden och med Snasahögarnas massiv i fonden? Året var 1977 och jag var som ung student i fjällen för första gången och på Enaforsholmskurs i Kungliga Skogs- och Lantbruksakademiens regi.

Mitt andra möte med krolliljan var helt annorlunda. De få exklusiva Jämtlandsexemplarens augustiblom, byttes året efter mot juniblom av hundratals närmast meterhöga exemplar, veckan efter midsommar på Alnarp i parkens försommarängar runt Callmar slott, Landskapskontoret och Elevenborg.⁵ Var det verkligen samma art? Kunde krolliljan växa så här? Finns det likheter

³ Wallace 1879, s. 66.

⁴ De vetenskapliga namnen efter Nilsson 1987.

⁵ Krolliljan ingår i det sortiment av lök- och knölväxter som studeras inom ramen för landskapsarkitektprogrammet (tidigare landskapsarkitektlinjen) vid Sveriges lantbruksuniversitet på Alnarp, i kurser inom ramen för ämnet Vegetationsbyggnad (tidigare Växtmateriallära och landskapsvård).

mellan den skånska lunden eller ädellövsbogen och den nästan subalpina jämtländska fjällbjörkskogen? Hur hade då krolliljorna kommit till Alnarp och när? Och var de planterade? Skall inte liljor stå i rabatter med djup och lucker jord som man kan köra ner handen till armbågen i?

Figur 3. Blommande krollilja (*Lilium martagon*) i fjällbjörkskog vid Enafors station i västra Jämtland. (Foto: Kjell Lundquist, augusti 1991.)

Figur 4. Krolliljor (*Lilium martagon*) i tusental i den Engelska parken på Ulfåsa i Östergötland. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1993.)

Mitt tredje och avgörande möte med krolliljan kom långt senare och var av ett helt annat slag, ett möte i en annan division, så att säga. Det var en tidig

juninatt 1990 på Ulfåsa herrgårds marker i Östergötland. Hur jag hamnade där var antingen ett tillfälligheternas spel, eller raka motsatsen, men det är en annan historia. Först såg jag inte så mycket, sedan såg jag krolliljor överallt. Nästan precis överallt (fig. 4). I den Engelska parken, i beteshagarnas rander, i slätterängarna under ekar och askar, i trädgårdens buskage och gränser och på snart sagt varje plats där marken inte hävdades med fårbeta, gräsklippning eller regelbunden slätter. Från dessa bilder har jag sedan inte kunnat göra mig fri.⁶

I ett arbete med Ulfåsa trädgårdars historia går det svårligen att komma förbi krolliljan. Beståndet på Ulfåsa som upptar i storleksordningen 25-30 000 blommande individer är måhända det största i hela Europa, alla både naturliga populationer och naturaliserade bestånd från tidigare odling inräknade.⁷ Den finns överallt, vart man ser och som ett minne från förr och pockar ständigt på uppmärksamhet. Ett minne från förr, men när är då förr? Så är den avgörande frågan ställd. För, när kom krolliljan egentligen till Ulfåsa? När kom den till Sverige och vad representerar den i svensk trädgårdshistoria och trädgårdskultur?

Då uppfattningarna bland hittillsvarande auktoriteter skiljer ett halvt årtusende - från medeltiden och 1100-talets klosteretableringar till den svenska stormaktstiden och 1600-talets *bulbomania* - finns inte något entydigt svar att hämta i något lexikon eller historiebok. Krolliljan har därvidlag, både genom sin skönhet och sällsamt gäckande uppdykande, kommit att fascinera mig djupt. Framförallt har det enorma beståndet på Ulfåsa blivit en symbol för själva den medvetna introduktionen av trädgårdsväxter i Sverige genom historien.

Krolliljan har blivit en nyckel till ett hemligt, eller åtminstone under det senaste århundradet sällan besökt, rum.⁸ Den har blivit en ingång till studier i den svenska trädgårdens historia, där kulturuttrycken mer får komma till tals genom det material som mer än något annat konstituerar trädgården, nämligen växterna själva, än i arkitektur, former eller gestaltande personer, låt vara att dessa storheter alltid interagerar. För svenska förhållanden handlar vår trädgårdskultur i lika stor utsträckning om korn och råg, ärtor och bönor, kål och lök, rosor, liljor, violer och nejlikor, och om buxbom, lindar och fruktträd, som om renässans, romantik eller modernism. Det gäller bara vem som tar sig, eller ges, privilegiet att formulera problemet eller det trädgårdshistoriska studiets hierarki.

Idag är mina möten med krolliljan legio och frekventa. De utgörs såväl av privata 'samtal' med blommande Ulfåsalökar i min trädgård och letande av glupska liljebaggar (*Lilioeris lili*), som av professionella inspektioner av naturaliserade bestånd i slottsparkar, prästgårdsträdgårdar och torptäppor runt om i landet, som av besök i tjänsten till vildpopulationer i Italien, Tyskland och Frankrike.

⁶ Karin Berglund porträtterar krolliljorna på Ulfåsa, och i Vadstena, i en artikel i *Dagens Nyheter* (18 juli 1993), "Hundra tusen liljor", C1, 3.

⁷ Inventeringen gjord 16 juli 1995, av författaren.

⁸ Jfr Lundquist 2000, speciellt s. 42 och 52.

Krolliljan har många av de egenskaper som trädgårdsfolket älskar. Den har funnits i Sverige 'länge' och utgör en av våra "gammaldags växter". Den är som lilja stolt, vacker och rikt blommande, en eftertraktad aristokrat i trädgården om ca 50 kronor löken i minutpris. Men vad bättre är, den sprider sig snabbt och villigt genom frö där förutsättningarna är de rätta. Den förvildar sig i sluttande halvskuggiga blomsterängar i måttful hävd och i fuktiga men öppna lundar, och utbildar här tillsammans med sina vänarter platser av en sådan förförande charm, vilka varken utgör natur eller trädgårdar, men väl en sammansmältning av deras respektive bästa sidor, till sådana platser som många idag håller för de mest paradiskt sköna. Kanske är det just här som liljan skall börja tala till oss igen.

Detta arbete har inte blivit till utan många vänners, kamraters och professionella kollegors praktiska hjälp och 'moraliska stöd' genom åren, och jag är förstås skyldig ett tack till många. Riktigt alla kan jag nog inte komma ihåg. Allra först vill jag dock rikta ett utsökt tack för en stor visad gästfrihet och generositet i allt, från ägare och boende på Ulfåsa, under nästan 15 års tid. Det gäller i olika skeden och angelägenheter Kajsa Althén, Agneta von Essen, Calle von Essen och Helena Törnqvist. Tack för hjälp med material och för både långa och spänstiga samtal om Ulfåsas historia och om krolliljan!

Huvudhandledare för avhandlingen har under den allra största delen av tiden varit professor Gunnar Sorte. Från sommaren 2004 har professor Eivor Bucht axlat det ansvaret. Biträdande handledare har från 2002 varit dekanus och professor Roland von Bothmer. Tack Gunnar för konstruktiva och aktiverande knuffar och styrningar under åren när det gällt, men framförallt för att Du väntat på mig och väntat ut mig genom åren! Tack Roland för Din rättframhet och uttalade målmedvetenhet under de senaste åren. Tack Eivor för det sista årets gemensamma och konstruktiva kraftansträngningar.

För återkommande konsultationer i olika frågor rörande liljornas biologi - arter, utbredning och ståndortsförhållanden - tackar jag min gode vän och mångåriga kollega Kenneth Lorentzon. Tack för lån av alla liljeböcker i en till synes aldrig sinande ström från Din bokhylla och för löpande synpunkter gällande liljornas biologi. Oförglömlig var insamlingsresan på de italienska motorvägarna till de underbara alpängarna på Monte Baldo, efter firandet av den botaniska trädgårdens i Padua 450-årsjubileum 1995!

Utän hjälp med översättning av de språk jag inte behärskar och hjälp med vistelse i språkmiljöer där jag känner mig bortkommen, hade jag stått mig slätt. För detektivartade studie- och insamlingsresor till Tyskland (Kaiserstuhl och Harz) i den högre skolan, för många och långa diskussioner rörande det mesta som liljeletandet associerat till och för stor hjälp med översättning av tyska 1600-talstexter ur örtböcker och uppbyggelselitteratur - på senare tid även alltmer grekiska - tackar jag min gode vän Dieter Mitternacht. För stor omsorg och hjälpsamhet och för många översättningar från latin under flera år av bland annat dedikationer, bibelverser, örtbokskapitel och svenska avhandlingar, tackar jag varmt Cajsa Sjöberg. På institutionen har flera kollegor också översatt och tolkat; Swantje Oustra och Christine Schneider från tyska och Carola Wingren från franska. Tack för den hjälpen. För italienskan, italienska kontakter och stora omsorger står Kjell Norlin vid Institutionen för

mellanösterns språk vid Lunds Universitet, för holländskan Jan van den Born, Lund, och Badeloch Noldus, Köpenhamn.

Under de senaste åren har Urban Örneholm vid Institutionen för klassiska språk vid Uppsala Universitet kommit till undsättning. Närmast oräkneliga är de boktitlar, fraser, brev, hela bokkapitel och andra texter av olika slag som erhållit en svensk tolkning från latinet. Inte minst gäller detta hela den sena 1500-tals- och tidiga 1600-talskorrespondensen mellan Henrik Høyer och Carolus Clusius. Ett hjärtligt tack.

Ett samfällt tack går till mina kollegor i ämnet trädgårdshistoria inom kompetensområdet Trädgårds-, park- och landskapshistoria (TPL) på Alnarp, liksom till mina kollegor under alla år vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp. Här är det svårt att göra alla rättvisa och många har vävts in som enkla eller mångdubbla inslag och mönster i den decennielånga varpen på institutionen: Åsa Ahlklö, Åsa Ahrlund, Allan Gunnarsson, Eva Gustavsson, Mårten Hammer och Anna Jakobsson. Tack Agneta för att Du höll i mina trådar.

Ett hjärtligt tack går också till professor emeritus, dr. phil. Johan Lange, förutvarande professor i havebrugsbotanik vid Landbohøjskolen i Köpenhamn, för ständig inspiration i ämnet, exkursioner såväl till Ulfåsa som till Jylland och Själland, diskussioner om både krolliljans och övriga kulturväxternas introduktioner och för nästan allt jag inledningsvis lärde mig om kulturväxternas oerhört spännande historia i Skandinavien (fig. 5). För tio år sedan diskuterade vi även ett mer konkret samarbete. Jag citerar ur ett brev från 1994:

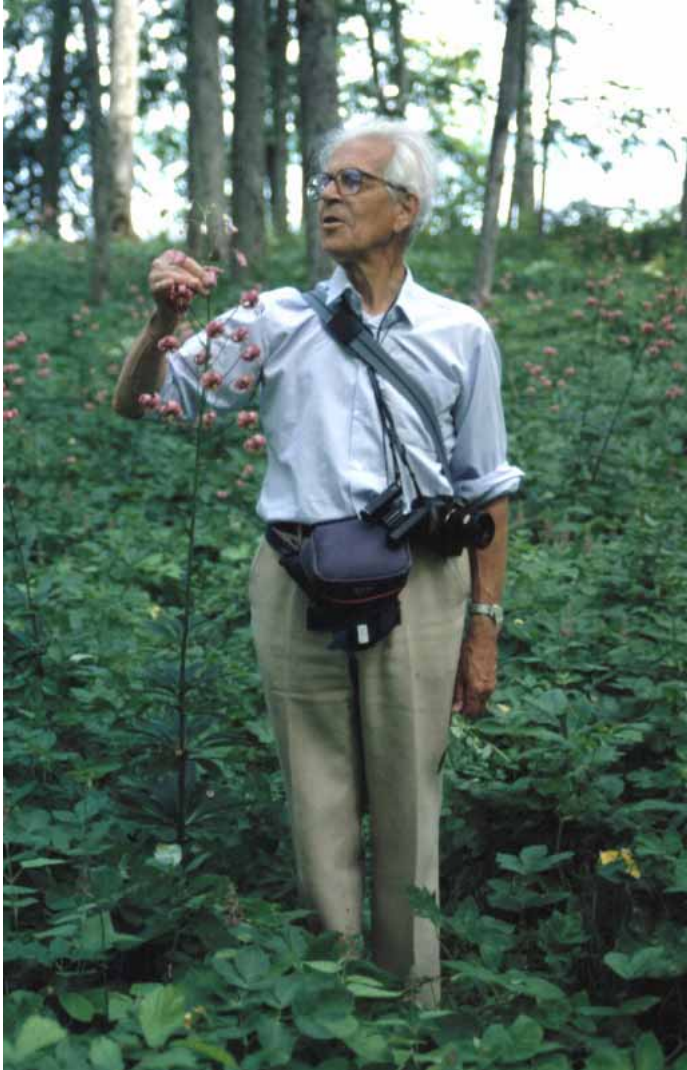
Med det kommer vi osökt in på ämnet krollilja (*L. martagon*) som jag är i full färd med för närvarande och som vi talade om flera gånger under Sverige-resan, senast på rasten på Glumslövs backar. Vi talade då om att skriva en artikel tillsammans. Ämnet är kanske större än jag tänkte från början. För närvarande har jag ambitionen kring en artikel *The introduction and history of Liliun martagon L. in Scandinavia and in particular at Ulvåsa manor (Sweden)* som skulle kunna ingå i min avhandling.⁹

Ämnet var blev större än jag räknat med. ”En ambition är också”, skrev jag, ”att upprätta en karta över stora naturaliserade förekomster av krolliljan i Norden, för att se i vilken utsträckning utbredningen sammanfaller med platser som är (historiskt) intressanta även från andra synpunkter.” Denna undersökning, efterlyst inte minst av min norska diskussions- och samtalspartner under många år, Madeleine von Essen, väntar dock fortfarande på sin man eller kvinna. Tack för alla års gemensamma krolliljefunderande, Madeleine!

Korrespondenter och hjälpare i större eller mindre frågor har det funnits, och finns, många: Marianna Agetorp, Arne Anderberg, Ingela Andersson, Lars Andersson, Elina Antell, Bengt Arvidsson, José Louis Barona, Rune Bengtsson, Lena Boije, Eivor Bucht, Annie Christensen, John Robert Christanson, Björn Dal, Finn-Egil Eckblad (+), Helena Emanuelsson, Gunnar Eriksson, Knut Fægri (+), Eva-Maria Ferm, Karl Evert Flinck, Maria Flinck, Keith Goodway, Berit Haggren, John H. Harvey (+), Hans Helander, Kristiina Hellström, Nigel Hepper, Håkan Håkansson, Leena Hämet-Ahti, Christina Högarth Ihr, Christian Idström, Bo Johnson, Lena Jonsell, Per Magnus Jørgen-

⁹ Lundquist 19 januari 1994.

sen, Thomas Karlsson, Jan de Koning, Torstein Kvamme, Lena Landgren, Magnus Larsson, Folke Lind (+), Göran Lindahl, Arne Losman, Mariette Manktelow, Karin Martinsson, Roland Moberg, Adam Mosley, Jean Mouton och Elly Bettelheim, Janken Myrdal, Anders Nilsson, Åke Nisbeth, Venke Åsheim Olsen, Kaspar van Ommen, Anna Pavord, George F. Peterken, Louis Ramon-Laca, Mats Rydén, Svengunnar Ryman, Arne Strid, Ingvar Svanberg, Mikael Sörensson, Kerstin Tegefors, Lise Tillge, Hans Tybjerg, Torbjörn Tyler, Inga Wallenquist, Klaus Vollbrecht, Jan Woudstra, Sune Zachrisson, Peter Zeeberg, Willem Zieleman och Per Arvid Åsen. Tack för alla Era värdefulla bidrag.

Figur 5. Johan Lange mitt i det största krolliljebeståndet i den Engelska parken på Ulfåsa, nordöst om Stora Huset. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1993.)

Genom åren har jag frestat många arkivs och biblioteks tålmod. Sammantaget har jag fått hjälp i övermått. Alnarpsbiblioteket har löpande varit mig behjälpligt under många år. Tack Lennart Hultin, Catharina Isberg och alla Era medarbetare genom åren, och nu Per, Olof, Ulla, Linda, Lone, Helena, Marianne, Lennart och Signhild! Överbibliotekarie Lars Ljunggren, vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek i Stockholm, har tillsammans med Joachim Siöcrona, Jimmy Lyhagen och Per Thunström ställt bibliotekets äldre samlingar till mitt förfogande. Det har inneburit en ovärderlig och tidsbesparande hjälp. Lunds Universitetsbiblioteks (LUB) handskriftssektion har fått damma av åtskilliga 1500-, 1600- och 1700-tals tryckta volymer, och åtskilliga arkivkapslar. Ett varmt tack till Er alla! Handskrifts- och musikavdelningen vid Uppsala Universitetsbibliotek (UUB) har liksom Kart- och bildavdelningen, tjänstvilligt administrerat och löpande effektiviserat mina besök från södern. Landsarkivet i Lunds (LLA), Depå Gastelyckan, har troget ombesörjt kopia på kopia ur godsarkiven. Tack allesammans!

Genom alla år har jag erhållit en både professionell, effektiv och välvillig hjälp ifråga om allt reproduktions- och fotoarbete av UB-Media vid Lunds Universitetsbibliotek. De många årens spring, ibland varje vecka, har lett till ett kamratskap som ligger långt utöver de affärsmässiga transaktionerna. Tack Bengt Melliander och Thomas Almén m.fl. för Er 'service'!

För flera år sedan, 1995 (1994-96), i arbetets begynnelse och inför den genetiska undersökningen med DNA-fingerprinting av naturaliserade krolliljebestånd i Norden och naturliga populationer i Europa, sammanställde landskapsarkitekt Katarina Lindkvist förekomsten av krollilja i hela landet på jakt efter Sveriges största naturaliserade bestånd, genom det tryckta (botaniska) källmaterialet. Detta värdefulla material, ännu inte fullt ut redovisat eller utnyttjat, utgör flera pärmor. Hon samlade också lök, med tillstånd, från några av Sveriges största bestånd. Utan detta arbete hade inte heller det givande samarbetet med Balsgård och Helena Persson och Hilde Nybom kunnat se dagens ljus. Tack Katarina, och tack Helena och Hilde för ett verkligt tvärvetenskapligt arbete, då det begav sig. Jag hoppas att detta inte är avslutat.

Forskningsarbetet har i ett skede (ca 2002) och med ett årsverk finansierats inom ramen för projektet "Nya planeringsförutsättningar på 2000-talet" ingående i rektors vid SLU strategiska satsningar, med professor Erik Skärbäck som projektledare. Jag är givetvis tacksam för att denna möjlighet gavs och för projektets ekonomiska bidrag.

Avhandlingen i föreliggande form bör betraktas som en 'stencil-utgåva'. Förhoppningsvis kommer en hel del kvarvarande brister att kunna rättas till och synpunkter från alla professionella läsare att beaktas inför en kommande bokutgivning.

När jag skriver dessa tack märker jag vad andra personer och omständigheter utanför 'fackkretsen' betytt i fråga om stöd och inspiration på olika sätt – mina föräldrar, min bror och hans familj, familjen Persson Wemner, familjen Rubenson, Per Wallsten och många andra. Detta hoppas jag kunna meddela Er personligen.

Under de sista veckorna har jag frestat tålmodet på flera. Tack Gary och Ulf på Reproenheten på Alnarp för att Ni väntade. Tack Ni andra för mat,

korrekturläsning och latinundsättning när nätterna blev till dag. Och sist, Dieter, utan Din självupppoffrande insats och många dagar och natters arbete under januari och februari månader hade det helt enkelt inte blivit någon bok.

Avhandlingen tillägnar jag mina barn, Katja och Olof, som nu vuxit ifatt och passerat de flesta krolliljor i höjd. Tack för Er tålmodiga väntan på att detta arbete som pågått i hela Ert hittillsvarande liv nu äntligen skulle mogna till skörd!

Södra Sandby, 2 mars 2005

Kjell Lundquist

Lilja angår dig

Rädda Barnen, *Barn* 3/2003

ABSTRACT	7
SAMMANDRAG	8
FÖRORD	9
INNEHÅLLSFÖRTECKNING	19

Kapitel 1

INLEDNING	25
Forskningsfrågan. Vilka är problemen?	25
Mål, syfte, material och metoder	27
Arbetets disposition och avgränsningar	30
om Tidsperioden	31
om Liljor och om andra växtintroduktioner i Sverige	31
om Sverige	32
om Källmaterialet	32
Några praktiska, tekniska och begreppsmässiga förtydliganden	32
Krolliljan – kompendietraditionen beträffande artens introduktion	34
Vadstena klosterträdgård	41
Kompendietraditionens fortsättning under 1900-talet	47
Dagens traderande	50

Kapitel 2

KROLLILJANS NAMN OCH NAMNHISTORIA	55
Inledning – om växterna och deras namn	56
Krolliljans vetenskapliga namnhistoria	64
Krolliljan under antiken – något om antikens (kroll)liljenamn, verk och 'botanister'. Aristoteles, Theophrastos, Dioskorides och Plinius d.ä.	65
Liljans äldsta kulturhistoria	66
Aristoteles	67
Theophrastos Eresius	68
Pedanius (Pedacius) Dioskorides	74
Plinius d.ä.	88
Namnet <i>Lilium</i>	93
Krolliljan under medeltiden – något om medeltidens (kroll)liljenamn, verk och 'botanister'.	95
Krolliljan under 1500- och 1600-talen - om 1500- och 1600-talets krolliljenamn, verk och botanister. Caspar Bauhin och <i>Pinax Theatri Botanici</i> (1623)	101
Carl von Linnés krolliljenamn	111
Namnet <i>martagon</i>	113
Namnet <i>martagons</i> betydelse(r)	113
Växter som kallats <i>martagon</i>	116
Den botaniska vetenskapens <i>martagon</i>	120

Krolliljans svenska namn och namnhistoria	122
Om svenska växtnamn	122
Krolliljans svenska namn	124
Grupp I - Det äldsta svenska namnet ("Rödh Hednisk Lilja")	125
Grupp II - Det näst äldsta svenska namnet ("Gullroot")	132
Grupp III a - Olof Rudbeck d.ä:s krolliljenamn ("Krok-Lillior")	135
Grupp III b - Namnet krollilja	144
Grupp IV - Övriga krolliljenamn	145
Om krolliljans nordiska namn	147
Danska	147
Norska, Finska, Isländska	148

K a p i t e l 3

KROLLILJAN I EUROPA	151
Inledning	151
Krolliljan i England	155
John Gerard och John Parkinson	161
Krolliljan som 'inhemsk' i England	174
Krolliljan - en medeltida introduktion i England?	177
Nederländerna (Holland, Belgien)	180
Krolliljan i Leidens botaniska trädgård	186
Tyskland	197
Medeltiden	199
1500- och 1600-talen	201
"Goldwurtz" och "Türkenbundlilie"	211
Polen	214
Frankrike	215
Italien	223
Krolliljan i Padua botaniska trädgård	227
Pietro Andrea Mattioli (1500-1577) och krolliljan	228

K a p i t e l 4

KROLLILJAN I NORDEN OCH BALTICUM	237
Danmark	238
Krolliljan - en dansk medeltidsintroduktion?	238
De tidigaste danska dokumentära belägen	240
Krollilja och liljor hos Otto Sperling	245
Krollilja och liljor hos Hans Rasmusson Block och Simon Pauli	247
Naturaliserad krollilja i Danmark	256
Norge	259
Krolliljan - en norsk medeltidsintroduktion?	259
Krolliljan - en norsk 1500-talsintroduktion	265
Om Henrik Høyer	267
"Tychonianska" lökar	271

Blommande krollilja i Bergen 1597	274
Senare tid.	287
Finland	288
Krolliljan i <i>Catalogus plantarum</i>	289
Island	291
Balticum	292
Estland	292
Lettland	293
Litauen	294

Kapitel 5

KROLLILJAN I SVERIGE BELÄGG FÖR KROLLILJA I MEDICINSKA, BOTANISKA OCH HORTIKULTURELLA

TRYCKTA KÄLLOR OCH I LITTERATUREN	295
Krolliljan i 'den svenska medeltidslitteraturen'	298
Krolliljan i den svenska 1500-talslitteraturen.	300
Krolliljan i den tidiga svenska 1600-talslitteraturen (1600-1640)	301
Krollilja på Uppsalaåsen 1632?	303
Johann Franck (1638, 1640).	306
Krolliljan i den svenska 1640- och 1650- talslitteraturen	308
Johann Amos Comenius	308
André Mollet	309
Johann Franck (1659)	312
Olof Rudbeck d.ä. (1658)	313
Krolliljan i den svenska 1660- och 1670- talslitteraturen	316
Schering Rosenhane	316
Olof Rudbeck d.ä. (1666)	319
Daniel Daalhemius	322
Elias Tillandz	324
Krolliljan i den rika svenska 1680-talslitteraturen	324
Haquin Spegel – krollilja hos ärkebiskopen.	325
Olof Rudbeck d.ä. (<i>Hortus botanicus</i> , 1685)	327
Olof Rudbeck d.y.	330
Krolliljan i den svenska 1690-talslitteraturen.	333
Åke Rålamb	333
Olof Rudbeck d.y. - Det första svenska tryckta "Lilium Martagon"	336
Krolliljan i det tidiga 1700-talstrycket (1700-1720)	337
Olof Rudbeck d.ä., Olof Rudbeck d.y. och <i>Campus Elysi-</i> <i>projektet</i> (1679-1702)	337
Krolliljan i den svenska 1720-talslitteraturen.	344
Johann Ahlich – namnet krolliljas fader.	344
Olof Johansson Broman – "Chloris Helsingica"	349
Krolliljan i den svenska 1730-talslitteraturen	351
Linné, krolliljan och namnet "Krollilia"	352
"Adonis Stenbrohultensis"	353
Krolliljan i den svenska 1740- och 1750- talslitteraturen	357

Krolliljan på Linnés Hammarby	359
Ät Linné krolliljelök på Hammarby?.	361
Krolliljan i den svenska floran	367

K a p i t e l 6

KROLLILJANS BIOLOGI – HISTORISKA PERSPEKTIV.	373
Krolliljans systematik.	375
Tidig liljesystematik.	376
Hybridliljor	380
Krolliljans inomartssystematik	382
Om 1600-talets kategorisering av krolliljan.	385
Dagens krolliljeslag	388
Martagon-korsningar (<i>Martagon hybrids</i>)	398
Krolliljans morfologi	402
Allmän liljemorfologi	403
Krolliljans morfologi	408
Krolliljans genetik	413
Genetiska undersökningar	414
Krolliljans utbredning, ekologi och odling	417
Utbredning	417
Krolliljan i Sverige idag	420
Ståndort	421
Reproduktion och spridning.	425
Förökning och odling	427

K a p i t e l 7

NÄR KOM KROLLILJAN TILL SVERIGE?

SAMMANFATTANDE DISKUSSION	433
Krolliljan och kompendietraditionen	434
Krolliljan och namnen	434
Krolliljans svenska namn	436
Krolliljan i Norden och i Europa	437
Krolliljan som ett biologiskt källmaterial	439
Obesvarade frågor och resterande forskning.	440

KÄLLOR OCH LITTERATUR	443
Otryckta källor - Arkiv.	443
Otryckta källor - Personer	445
Tryckta källor och Litteratur	447
Elektroniska källor.	481

B i l a g o r

- BILAGA 1: Trädgårdsväxternas (introduktions)historia i Sverige – personer och verk
- BILAGA 2: Om Nils Sylvéns 'klosterväxter' i Vadstena 1918
- BILAGA 3: Om tulpaner och snödroppar i Vitae Schola kloster
- BILAGA 4: Krollilja i Bibeln? - Om Bibelns växtnamn, språkliga liljor i Bibel-böckerna och liljor i Palestina
- BILAGA 5: Liljor hos Dioskorides
- BILAGA 6: Liljor ("Lilium floribus reflexis latifolium") i *Campus Elysii* (1701)
- BILAGA 7: Om krolliljans europeiska namn
- BILAGA 8: 'Krolliljor' hos John Gerard (1597 och 1633) och hos John Parkinson (1629)
- BILAGA 9: Hortus Botanicus Leiden 1594. 'Lilies' – preliminary interpretations
- BILAGA 10: Om krolliljan som medeltida i Norge. Samtal och diskussion utifrån skriften *Ta vare på gamle hager* (1993)
- BILAGA 11: Växter från Carolus Clusius i Leiden till Henrik Høyer i Bergen 1597
- BILAGA 12: Liljor i den danska 1500-talslitteraturen – om Christiern Pedersen och Henrik Smid
- BILAGA 13: Liljan i Sverige: icke-belägg för krollilja i de svenska medicinska, botaniska och hortikulturella tryckta källorna och i litteraturen. En parallell diskurs till kapitel 5.
- BILAGA 14: Personalier

INLEDNING

Innan man inlåter sig på ett företag, hvilket som helst, fordrar ju vanlig försiktighet, att man söker göra sig reda för, huruvida detsamma kan lämna något resultat eller huruvida man därigenom endast förspiller tid och möda.

Thore Magnus Fries, 1895¹

Forskningsfrågan. Vilka är problemen?

Uppfattningarna bland hittillsvarande auktoriteter om när krolliljan introducerades i Skandinavien och i Sverige har gått, och går fortfarande, starkt isär. De skiljer sig närmare bestämt åt med ett halvt årtusende - från medeltiden, och 1100-talets klosteretableringar, till den svenska stormaktstiden, och 1600-talets förkärlek för lökväxter.

Den speciella frågeställning som hela avhandlingen brottas med gäller helt konkret introduktionen av växtarten krollilja² (*Lilium martagon* L.) i Sverige och dess tidiga historia i landet (fig. 1). Forskningsfrågan lyder: "När kom den hit, varifrån kom den, hur kom den hit, och - varför?"

Avhandlingen aktualiserar emellertid även flera andra och större ämnen: 1) de rådande uppfattningarna om andra trädgårdsväxters introduktioner, 2) det allmänna kunskapsläget beträffande kultur- och trädgårdsväxternas historia i Sverige samt 3) frånvaron av en utprövad metodik eller praxis för att pröva de olika hypoteserna eller uppfattningarna som framförts. Dessa förhållanden utgör avhandlingens vidare utmaning att anta.

¹ Fries 1895, s. 3.

² I avhandlingen används genomgående det svenska namnet krollilja. Detta är det mest brukade (Aldén m.fl. 1998, Mossberg m.fl. 1992). För en vidare utläggning av både de svenska och utländska namnen hänvisas till kapitel 2.

Avhandlingen är i första hand en fallstudie över en specifik trädgårdsväxts introduktion och tidiga historia i landet. Den utgör emellertid också en vidare diskurs³ av de principiella förhållanden som gällt och gäller andra trädgårdsväxter inom den angivna tidsramen. Undersökningen är i en bemärkelse sig själv nog, i krolliljans sak, men strävar också mot en generell metodisk användbarhet för undersökningar av andra trädgårdsväxters introduktion och historia i Sverige.

Figur 1. Krolliljor (*Lilium martagon*), Ulfåsa, Östergötland. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1993.)

Figur 2. Krolliljor (*Lilium martagon*) i hundratal i "Lunden" på Linnés Hammarby. (Foto: Kjell Lundquist, juli 2002)

³ Jag använder detta begrepp i *Nationalencyklopedins Ordboks* förståelse, såsom ett "samtal särskilt kring visst ämne och av formellare slag."

Avhandlingen har sin speciella förhistoria. Att i en bakgrundsteckning bringa samman de mest relevanta uppgifterna från denna förhistoria har varit en grannlaga uppgift. Arbetets incitament – krolliljorna på Ulfåsa - har dock redan redovisats i förordet.

Bakgrundsteckningen tar sin utgångspunkt i två förhållanden. Dels i den *kompndietradition* beträffande krolliljans introduktion som refererats och som alltjämt traderas. Dels i (forsknings)ämnet *trädgårdsväxternas (introduktions)historia*, i den mån vi kan tala om ett sådant, sammanfattande tecknad genom några tongivande personer och viktigare verk i Skandinavien. Den förra återfinns nedan, den senare i Bilaga 1.

Undersökningen skulle, i en än vidare kontext, kunna ha utförts från flera andra utgångspunkter. Ämnet (växtintroduktioner, trädgårdsväxternas historia) skulle också kunna ha avgränsats på flera andra sätt. Växtintroduktionerna skulle exempelvis kunna ha studerats idéhistoriskt, utifrån hur synen på hur växterna växlats genom historien och vilka de olika tidigare funktionerna givit för incitament för de olika arternas introduktioner.

Ämnet skulle även kunna ha angripits historiografiskt på europeisk grund, genom de personer som arbetat med frågan och i de arbeten som publicerats. En annan bakgrund skulle kunna läggas genom en bredare redovisning av flera enskilda arter eller artgruppers introduktioner, eller av olika växtintroduktörer och deras verksamhet i tiden. En global relief skulle också kunnat engagera, utifrån vad olika kontinenter eller länder bidragit med, under de minst 3 000 år som vi kan belägga aktiva växtintroduktioner. Dessa anförda och möjliga bakgrunder utgör dock helt andra arbeten.

Det är sammanfattningsvis min uppfattning, att ju snävare forskningsfrågan ställs, desto vidare kan diskursen tillåtas vara, utan att fokus på arbetets syften och mål för den skall måste förloras.

Mål, syfte, material och metoder

Vad utmärker då en vetenskaplig text? Enligt ett väletablerat (men idag kanske förlegat) synsätt, bör den kännetecknas av verklighetsöverensstämmelse, logik, tydlighet och stringens. Bland det som ofta framhåvs, om inte som kännetecknande så åtminstone som eftersträvänsvärt, är akribi, dvs. (språklig) noggrannhet, grundlighet och exakthet. Det grumligt sagda anses inte motsvara kraven på vetenskaplighet. Så var det åtminstone förr.

Hans Holmén, 2003⁴

Avhandlingens frågeställning har redan formulerats: ”När kom krolliljan till Sverige, varifrån kom den, hur kom den hit, och - varför?”

Målet med föreliggande avhandling är närmast trefaldigt. Det har varit att försöka besvara frågorna ovan och främst den primära 1) när krolliljan (*Lilium martagon*) introducerades i Sverige. Vidare har målet varit att 2) redogöra för artens tidiga historia i landet fram till år 1795 då Anders Jahan Retzius rap-

⁴ Holmén 2003, s. 47. *Akribi* efter grekiskans *akrabeia* (= noggrannhet).

porterar det första belägget för krollilja i den svenska floran och då arten får sägas vara väl etablerad i landet; innefattande år 1753 då Carl von Linné i *Species Plantarum* gav krolliljan dess ännu gällande vetenskapliga namn och 1760-talet med Linnés krolliljeplanteringar på Hammarby (fig. 2).⁵ Denna diskurs innefattar både direkt och indirekt de andra delfrågorna. Ett vidare mål kan uttryckas i ambitionen att bidra till att 3) skriva trädgårdshistoria utifrån trädgårdens viktigaste konstituerande material, växterna, snarare än utifrån begrepp som konst, former, anläggningar eller arkitekter.

Syftet med studierna har varit att leta möjliga operativa verktyg för frågornas besvarande. ”Enligt den grekiska filosofiska traditionen innebär vetenskapsbegreppet säkrad kunskap”, skriver Erwin Bischofsberger. ”Den bygger på ett system- och processtänkande som fått namnet forskning”.⁶ Mitt syfte är att försöka säkra dagens kunskap beträffande krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige.

Materialet på vilket detta arbete grundar sig är primärt dokumentärt. I första hand har tryckta källor från medeltiden fram till 1700-talets mitt utnyttjats. ’Allt’ tryckt material som överhuvudtaget innehållit något om växter har varit föremål för mitt intresse. Företrädesvis gäller detta svenska verk men i kompletterande utsträckning äldre nordiska och europeiska arbeten (fig. 3). Dessa är åtskilliga.

De tryckta källorna har kompletterats med senare bearbetningar och sekundärlitteratur. Otryckta källor som brev, räkenskaper, inventarier och andra manuskript, har i vissa tidssegment och för vissa utvalda anläggningar och i mån av åtkomst och tid, mer eller mindre systematiskt genomgått för en kompletterande bild. Utbytet i detta har, just i fråga om krolliljan, dock inte stått i proportion till den investerade tiden. Beträffande det otryckta källmaterialet kvarstår det fortfarande mycket, kanske det mesta, att göra.

Utanför den direkta ramen för detta arbete har också genetiska undersökningar genomförts, med DNA fingerprinting analyser som metod, genom Helena Perssons och Hilde Nyboms försorg, vid Avdelningen för hortikulturell växtförädling, SLU, Balsgård. Ett tiotal stora svenska naturaliserade populationer av krollilja, liksom norska och danska, har här jämförts med naturbestånd från bl.a. Litauen, Italien och Schweiz (se vidare Kapitel 6).⁷

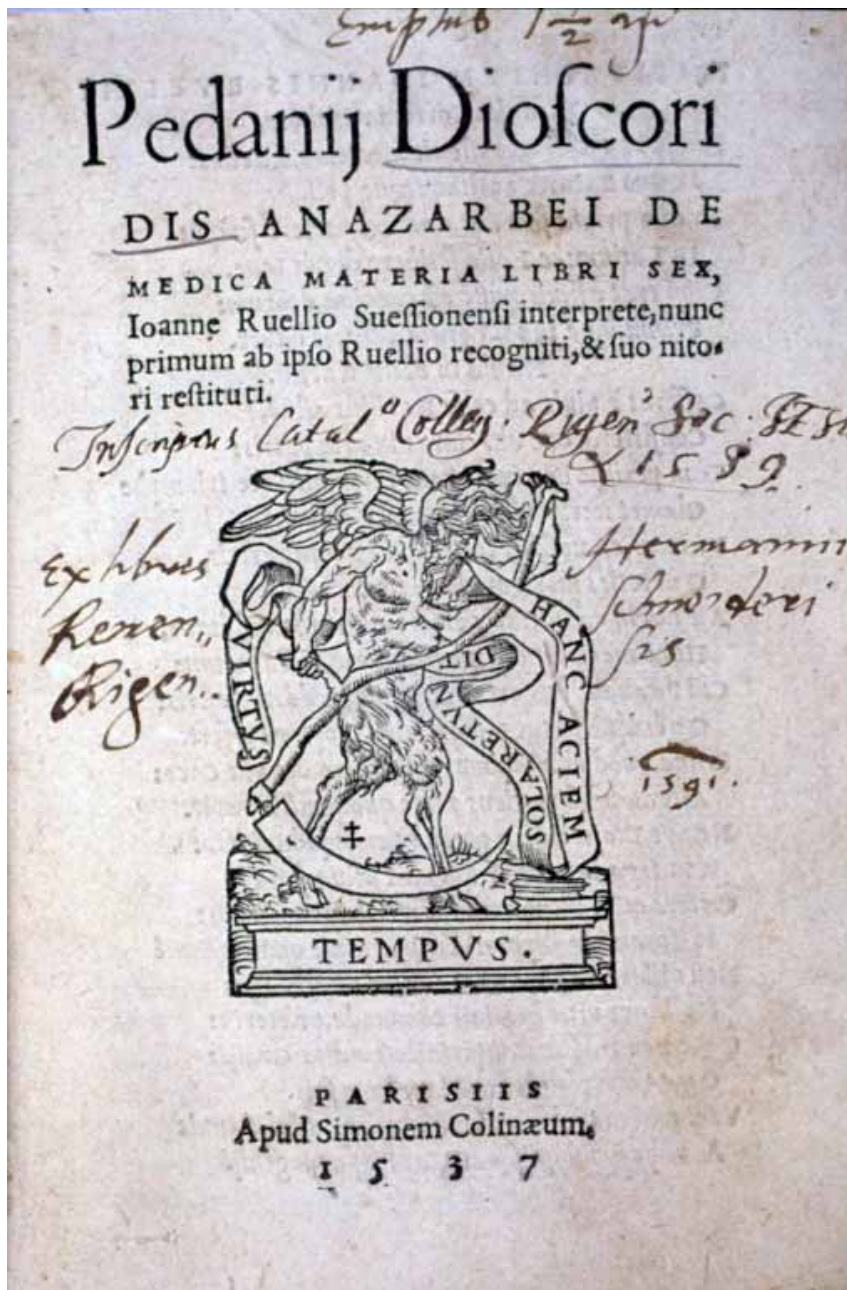
Materialet för denna avhandling utgör självfallet också krolliljan själv. För trogenheten med arten efter ett halvannat decenniums ganska intensiva umgänge; från studier av naturpopulationer i Europa, över besöken i naturaliserade bestånd i Norden till ett eget handhavande och odling, har givit en erfarenhet av arten jag inte kan bortse ifrån. Förhållandet har måhända förfört mig, i vilket fall har det påverkat framställningen, och får därmed räknas som ett materiel som jag haft att förhålla mig till.

⁵ Retzius 1795, s. 76 i *Florae Scandinaviae Prodromus enumerans plantas Sveciae*. Linné 1753, s. 303. Linné stavade namnet *Lilium Martagon*, med versal begynnelsebokstav i artepitetet, se kapitel 2. Manktelow 2002, s. 285, passim.

⁶ Bischofsberger 2002, s. 4.

⁷ Persson 2001. Persson, Lundquist & Nybom 1998.

Fattas en enda led eller länk i Naturens kädia, den vi böre nogast följja, fare vi straxt vilse i mörka skogen; vi stöte oss emot stenarne, rifve oss af Törnen, fastne i dyen och Satyrerne grina åt oss som projektmakare. (Carl von Linné, 1759)

Figur 3. Titelsida till en tidig tryckt latinskt version av Pedanius Dioskorides *De materia medica*, tolkad och kommenterad av Jean Ruel, tryckt och utgiven i Paris 1537. (Foto: UUB, sept 2002.)

”En forskares uppgift är att pröva en hypotes eller flytta ut gränserna för (än så länge) säkrade kunskaper. För att lyckas med sina hypotesprövande eller gränsöverskridande bedrifter måste forskaren bygga på en hållbar metod och välja en robust teori”, skriver Bischofsberger.⁸ Min hypotes är att krolliljan introducerades i Sverige under den första halvan av 1600-talet. Det är denna hypotes jag velat pröva. Den är på tvärs mot vad den befintliga och dominerande kompendietraditionen hittills har hävdad och hävdar. Jag har alltså velat ange gränserna för vad jag uppfattar som en säkrad kunskap i förhållande till de inledande frågorna.

Metoden för arbetet agerar härvidlag samman med materialet. Frågorna har lett till att i en omfattande fallstudie systematiskt söka, sammanställa, göra förtrogen med, kronologiskt ordna, diskutera och utvärdera, i en vid kontext och omständlig utläggning, det dokumentära (framförallt det tryckta) källmaterial som är av relevans för frågornas besvarande. Detta gäller i sak självfallet för den valda arten krollilja, men skulle rent metodiskt också kunna gälla för i stort sett alla andra introducerade kulturväxter i Sverige från medeltiden till slutet av 1700-talet. Förhållandena i Sverige har utgjort huvudsak. Parallella, men i jämförelse översiktliga, undersökningar har dock gjorts av de övriga skandinaviska länderna och de viktigare europeiska. Urvalet av länder och motiv diskuteras nedan. Metoden för arbetet skulle också kunna etiketteras som historiskt källkritisk och tolkande.

Syftet med avhandlingen har inte varit att skriva verket ”Trädgårdsväxternas historia i Sverige”, möjligen att via krolliljan lägga en slags grund för detta arbete eller att bygga ytterligare ett trappsteg på det. Min uppfattning är dock att det går att vinna tentativa insikter för svenska förhållanden av trädgårdsväxternas introduktion och tidiga historia i Sverige i allmänhet, genom ett dylikt studium, på motsvarande sätt som John Harvey redovisat i *Mediaeval Gardens* (1981) m. fl. verk för brittiska förhållanden, samt Johan Lange presenterat i *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* (1999 och 1994).

I ett tidigare skede av arbetet fanns även en annan metodmässig frågeställning. Det gällde i vilken utsträckning och till vilket resultat det rent dokumentära källmaterialet i jämförelse med speciellt kemiska och genetiska undersökningar skulle kunna besvara huvudfrågan (se Kapitel 6). Detta tanke-spår finns kvar, men dylika och nya undersökningar ligger utanför detta arbetes ramar.

Arbetets disposition och avgränsningar

En avhandling har gränser och perspektiv, eller rättare sagt, den tvingas naturligt till gränssättning. Något kan sägas om dessa gränser. Min avhandling utgör ett (kultur)historiskt arbete om ett biologiskt material, en växtart. Det täcker dock inte alla kulturhistoriska aspekter. Det är i första hand ett *introduktionshistoriskt* och ett *namnhistoriskt* arbete. Det är inte idéhistoriskt, rent

⁸ Bischofsberger 2002, s. 4.

odlingshistoriskt eller i övrigt användningshistoriskt. De trådar som ändå spinns kring idéer och om liljorna i konst och bruk, förmedlas i bara farten och får betraktas som fragmentariska. Dessa viktiga områden, med krolliljan i fokus, kvarstår att behandla för en mer fullödlig bild, och ett nöjaktigt svar på frågan om varför krolliljan kom till Sverige.

om Tidsperioden

Krolliljan är i samtliga nordiska länder (utom på Island) välbelagd i odling från andra hälften av 1600-talet, tidigast i Norge, senast i Finland. Det är således perioden (från medeltiden) fram t.o.m. 1600-talets slut som tagits som utgångspunkt för studien. För att få en uppfattning om det tidigare bruket och omfattningen av odlingen har dock även 1700-talets litteratur och dokument nöjaktigt förtecknats och studerats, med en betoning på århundradets första hälft men med en fond även i den senare delens viktigare skrifter. Med Linnés eget planterande av krolliljor på Hammarby på 1760-talet och de första beläggen i floran (1795), torde det vara höjt över varje rimligt tvivel att krolliljan vid 1700-talets mitt och slut var väl etablerad på många ställen i Sverige.

om Liljor och om andra växtintroduktioner i Sverige

Avhandlingen handlar främst om 1) krolliljan (*Lilium martagon*) och om 2) krolliljans introduktion i Sverige. Den handlar inte allmänt om liljor, släktet *Lilium* eller om andra kulturhistoriskt viktiga liljearter, såsom madonnaliljan (*L. candidum*) eller den i Sverige med krolliljan samtida brandliljan eller brandgula liljan (*L. bulbiferum*), ehuru kanske lika intressanta i sak. Den handlar inte heller primärt om andra växters introduktion i landet eller om hela liljesläktets introduktionshistoria på europeisk mark.

För den valda tidsperioden går det dock inte att isolera studiet till enbart krolliljan. Det beror på flera omständigheter. Begreppet "lilja" är ingalunda entydigt ifråga om vilka arter som avsetts. Det är betydligt vidare. Flera av Europas indigena liljearter är också förväxlingsarter. 1500- och 1600-talslitteraturens namn utgör dessutom en egen liten 'liljeskog' att forcera. Alla *Lilium*-arter har också i större eller mindre utsträckning hamnat i en särställning genom sitt nära släktskap med den inom den kristna världen så betydelsefulla madonnaliljan.

Kunskapen om både biologiska, botaniska och kulturhistoriska förhållanden skulle reduceras genom ett alltför snävt hållet perspektiv. Alltså, krolliljan är huvudsak, liljorna i allmänhet utgör en av avhandlingens reliefer. Övriga introducerade växtarter – antalet av dessa, när de kommit till landet, och varför – får utgöra en yttre fond.

om Sverige

Beträffande Sverige och landets högst skiftande storlek och utbredning under den studerade perioden - med en maximal utbredning kring 1660 - må det tilläggas att dagens geografiska gränser har tagits som utgångspunkt för arbetet, men inte dogmatiskt. De svenska besittningarna på kontinenten har inte studerats närmare. Uppgifterna från Finland är få och ofullständiga men har beaktats. De tidigare danska provinserna, främst Skåne, Halland, Blekinge och Gotland, har inkluderats även gällande tiden före försvenskningen.

om Källmaterialet

Ämnesområdet *trädgårdsväxternas historia i Sverige* är som framgått ovan både förhållandevis nytt och utforskat. Tidsperioden i mitt studium för en möjlig introduktion sträcker sig över ett halvt årtusende. Främst det opublicerade källmaterialet - i första hand brev, inventarier och räkenskaper - i såväl enskilda som offentliga arkiv är också i det närmaste överväldigande, delvis överskådligt i fråga om detaljerade växtuppgifter. Denna avhandling bör betraktas i det perspektivet. Jag reserverar mig därför för senare uppdykande handlingar, okatalogiserade eller "okända" inventarier, vilka undgått mig och mina uppgiftslämnare. De lär komma att kunna kasta både ett förklarande ljus, eller mörka skuggor, över avhandlingens slutsatser, men - vara saken till bättnad.

Några praktiska, tekniska och begreppsmässiga förtydliganden

Kursiv stil. I texten har kursiv stil huvudsakligen reserverats för vetenskapliga växtnamn enligt standard, exempelvis *Lilium bulbiferum* var. *croceum*, och för bok- och tidskriftstitlar, exempelvis om vi talar om Edvin Austin McRae, *Lilies. A Guide for Growers and Collectors* (1998). *Kursiv stil* använder jag dock även ibland för namn och begrepp på främmande språk som lyfts in i texten, till exempel det grekiska (transkriberade) *krinon* eller latinets *lilium*. *Kursiv stil* kan slutligen förekomma första gången ett nytt begrepp eller uttryck används i texten som en förstärkning. Även kapitelinledande citat ligger i kursiv stil.

Fet stil har jag försökt att undvika. Den förekommer dock typografiskt ibland för att lyfta fram enstaka ord, t.ex. **krolliljan**, men oftast namn i en text. Det blir enklare att spåra botanisten **Nils Sylvé**n (1880-1969) i ett stycke, om hans namn framhållits med fetstil. Understrykningar har generellt undvikits.

"Dubbla citattecken" använder jag uteslutande för just citat. Det kan handla om allt från enstaka inlyfta ord med äldre stavning, som "lilio röther", "AFFODILLVS" eller "Lilium sylvestre" till längre uttryck eller sedvanligt citerade meningar: "Om nagor er . . . swarliga bestoppat . . . ta tag aff ten bla lilia rott sa stor stycke som en litin valnöt". "Dubbla citattecken" förekommer

även inom parentes vid översättningar från exempelvis latin, tecknen citerar då så att säga i översättning vad som redan har sagts.

'Enkla citattecken' använder jag för nutida sortnamn på växter, enligt standard, till exempel *Lilium martagon* 'Plenum' eller *Lilium bulbiferum* 'Bums', sorter jag för övrigt inte behandlat. 'Enkla citattecken' använder jag även för egna hemsnickrade ord, till exempel 'hemtidsrätt' eller för ord eller begrepp som jag avser att problematisera eller ser ett problem med, till exempel 'vilda växter', 'inhemska växter' eller 'ursprunglig'. De 'enkla citattecknen' illustrerar att definitionen av termen eller begreppet inte är så entydig som ordet i sig signalerar.

[Klamrar] används för utskrivning av förkortningar och för egna kommentarer i exempelvis citat eller i skrivningar där det inte självklart framgår vilken text som kan hänföras till vem. Text [inom klamrar] är min, och har till främsta syfte att förklara eller förtydliga.

Beträffande den **botaniska nomenklaturen** och de **taxonomiska nivåerna och enheterna** har jag försökt att vara stringent. Utgångspunkten har tagits i *Kulturväxtlexikon* (1998) och dess inledande sammanställning. Namnskicket, i förekommande fall, följer också detta. Moderna familjer, släkten, arter, underarter, varieteter, former, hybrider, sorter m.fl. taxonomiska nivåer erbjuder sällan några problem. Dessa anges kursiverade och i övrigt enligt standard.

Problem uppkommer däremot med namn i löpande förändring på ett stort antal språk under mer än två tusen år. Latinets *genus* använt under 1500- och 1600-talen kan inte enkelt översättas med släkte utan att missförstånd uppkommer. När Caspar Bauhin (1623) skriver om "Lilium et eius species" ("liljan och dess arter") kan inte 1600-talets 'art' enkelt sägas motsvara dagens art. Här framgår skillnaden genom citat-tecknen. Ibland använder jag det mer talspråksmässiga uttrycket slag.

Taxon (pluralis *taxa*) definieras begreppsmässigt som en taxonomisk enhet. Det kan exempelvis vara ett släkte, en art, en form eller en sort. "Uttrycket används dock främst när man vill tala om en systematisk grupp utan att ange namn eller specificera dess systematiska rang", anger *Nationalencyklopedin*. Jag använder begreppen, men företrädesvis om jag då syftar på 'moderna' urskiljda taxonomiska enheter.

När exempelvis Clusius kategoriserar olika krolliljor i långa fraseologiska beskrivningar, mestadels utifrån blomningen, använder jag benämningen 'typer', utifrån NE:s definition, som den "grundläggande betydelsen representant (idealiserad eller verklig) för ett antal individer eller exemplar med alla (eller åtminstone de väsentliga) egenskaper som är gemensamma för dessa". Jag är medveten om de närliggande botaniska begreppen typart, ekotyp m.fl., men ser här ingen förväxlingsrisk.

Krolliljan – kompendietraditionen beträffande artens introduktion

Att begå misstag, att ge spridning åt och bli offer för felaktiga uppfattningar är något, som tillhör den mänskliga ofullkomligheten. Men inte så sällan uppstår så kallade kompendietraditioner: en åsikt har vunnit erkännande som sann och blivit föremål för oupphörliga upprepningar utan att dess sanningshalt prövas. Därmed försummas tillfällen att rätta till tänkbara misstag. Inom den vetenskapliga världen finns många exempel på detta...

Tage Lindbom, 1984⁹

*Botany is a strict science: many gardeners regard it as over-strict in pedantic requirements which overturn more than two centuries of general useage. Yet botanists do not always adhere to the dicipline of evidence, but yield to wishful thinking. This relates especially to plants conceivably natives of Britain, and notably to two liliaceous species: the snake's head (*Fritillaria meleagris* L.) and the Turk's-cap lily (*Lilium martagon* L.)*

John Harvey, 1996¹⁰

Särskildt är detta förhållandet med flera bland de under medeltiden hitförda såväl köks-, som läke- och prydnadsväxterna ... Sådana äro t.ex. palsternackan, aklejan, spanska körfveln, stormhatten, brand- och krolliljan, vildtulpanen, pestilensroten, knäckepilen, krusbärsbusken m.fl.

Thore Magnus Fries, 1895¹¹

I Sverige odlad sedan mycket länge... [om krolliljan].

Sörmlands flora, 2001

I den kristna konsten är madonnaliljan en vanlig Mariasymbol. Den odlades – liksom möjligen krolliljan – som läkeört vid nordiska kloster.

Nationalencyklopedin 1993/2005¹²

Ovanstående exemplifierande fem citat får mycket kondenserat utgöra både hela avhandlingens utgångspunkt och detta kapitelens snävare ramar. Jag vill nämligen hävda, att det i frågan om krolliljans historia i Sverige föreligger just ett exempel på en *kompendietradition*. En sak är att konstatera att den föreligger, en annan att ge exempel. Den tredje är den svåraste, att undersöka hur den uppkommit, vilken som varit dess väg och – vilka syften eller föreställningar som drivit den.

De två citaten ovan, ur *Sörmlands flora* 2001¹³ men framförallt ur *Nationalencyklopedin* 1993¹⁴, kvarstående i onlineversionen av 2005, kan sägas utgöra en slutpunkt i kompendietraditionen beträffande krolliljans introduktionstidpunkt i Sverige under de senaste ca 120 årens författande (fig. 4).

⁹ Lindbom 1884, s. 5.

¹⁰ Harvey 1996, s. 30.

¹¹ Fries 1895, s. 13.

¹² NE online 2005.

¹³ *Ölands kärnväxtflora* 1986, s. 192 ligger inte långt efter: "Gammal parkväxt, någon gång smått förvildad".

¹⁴ NE 1993, Bd. 12, s. 296, uppslagsord "liljor".

Hur och när började uppfattningen om krolliljan som en medeltidsväxt att göra sig gällande och spridas? Vilka är källorna och vilka är författarna och deras tolkande skrifter? Låt oss gå tillbaka till dessa; läsa, systematisera och sammanfatta. *Ad fontes!*

Figur 4. "I Sverige odlad sedan mycket länge...", 'gammaldags' krolliljor (*Lilium martagon*) av flera olika typer och i mängd i torpmiljö med aklejoj och nävor, i Huddunge, Uppland. (Foto: Katarina Lindkvist, juli 1995.)

Genom att utgå från Nationalencyklopedins citat och gå bakåt i den svenska botaniska och trädgårdshistoriska litteraturen, skrift för skrift, hamnar vi (slutligen) hos adjunkten i naturlära, historia och svenska vid Uppsala högre läroverk, **Magnus Bernhard Swederus** (1840-1911).¹⁵

År 1880-82 utkom hans andra stora arbete, "Svensk hortikultur i forna dagar", publicerat som en artikelserie i *Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift*. I den allra sista artikeln, om "Linné, hans samtid och närmaste efterföljare", skriver han om Östergötland: "Bland dem af Sveriges landskap, där hortikulturen under äldre tider drefs i större omfattning och med mera framgång, må också nämnas Östergötland". Med denna inledning närmar han sig Vadstena och det stycke rörande den forna klosteranläggningens förmodade reliktväxtflora, vilket kan betraktas både som utgångspunkt och motor för uppfattningen om krolliljan som en klosterväxt och en medeltida inbyggare i dåtidens Sverige (fig. 5).

Han skriver: "Den gamla klosterträdgården i Vadstena, som under forna dagar var känd för sina många dyrbara växtalster och där, enligt berättelsen, bergamotter först odlades i Sverige, omtalas under 1700-talet såsom ganska

¹⁵ Se Bilaga 14, "Swederus".

förfallen. Från äldre tider kvarstodo dock några få ovanligare växter ss. *Allium ursinum*, *Lilium martagon*, *Leucojum vernum*, *Corydalis bulbosa*, *Viola odorata* m. fl.¹⁶ För den källkritiske forskaren ges dock inga vidare referenser. Det framgår inte heller om Swederus förmedlat sina anteckningar efter ett eget besök på plats, om han direkt återger sin/sina 1700-talskällor eller drar egna slutsatser utifrån dessa.¹⁷ Beträffande Swederus excerperingsarbete må man inte förglömma att detta både direkt och indirekt har lagt grunden till framställningen av den svenska trädgårdens tidigare historia. Denna är det också självfallet både angeläget att diskutera och vidare konfrontera.¹⁸

Det anförda textstället av Swederus i ”Svensk hortikultur i forna dagar” (1880-1882) återgavs 25 år senare av lundabotanisten **Otto Daniel Gertz** (1878-1948). I tidskriften *Skånes Natur* 1926-27, i artikeln ”Anteckningar om gamla träd”, avhandlar Gertz stora, historiska och gamla träd i Sverige. Kommen till päronträden hamnar även han, efter beskrivningen av träden i Segeltorp (Burlöv), Rockelstad och Gränna, i Vadstena. Det är i denna kontext, om de kvarlevande reliktväxterna i Vadstena klosterträdgård, som Swederus citeras: ”I sitt arbete Svensk hortikultur i forna dagar nämner Swederus [...] såsom från äldre tider i den gamla klosterträdgården kvarstående *Allium ursinum*, *Lilium Martagon*, *Leucojum vernum*, *Corydalis bulbosa*, *Viola odorata* m. fl.”¹⁹ Intressant för vår undersöknings vidkommande, vilket vi också återkommer till nedan, är det faktum att krolliljan inte specifikt upptas som en reliktväxt i Vadstena hos fem av de sex andra författare som Gertz åberopar och citerar.²⁰

År 1895 utkom Thore Magnus Fries (1832-1913) föredragning *Människans inflytande på vårt lands vegetation* i tryck. Träffande sätter linneanen Fries fingret på den (för botanisterna ofta ömtåliga) punkt, att den vegetation betraktaren eller besökaren möter vid ett besök i naturen, ingalunda alls eller delvis behöver vara ’naturlig’ eller ’ursprunglig’. *Citrus*-träden, cypresserna, lager- och olivträden, fikonet, sykomoren, mullbärsträden, akaciorna, vinrankorna, agaven, opuntia-kaktusen m.fl. växter i Italien utgör eller tillhör alls inte den ’inhemska’ floran, även om vi lätt förleades att tro så, skriver Fries. De ”äro dock i själfva verket inga genuina italienare, utan endast naturaliserade sådana, som af människan inflyttats under den historiska tiden”.

Fries ger inte bara exempel på de medvetet introducerade växterna, även ”växtrikets slodder” avhandlas. De verkar ha rest i alla riktningar; europeiska tistlar och nässlor i Sydamerika, ja hela den gamla världens ogräs i Nordamerika och ända upp i Nordgrönland. Uppsatsen utgör därvidlag både ett klassiskt exempel i den linneanska traditionen (människa, växter, natur, kultur)

¹⁶ Swederus (1880-)1882, s. 102.

¹⁷ Vi skall dock finna nedan att just de fem omnämnda återfinns till samma antal hos Widegren 1817.

¹⁸ T.ex. Karling 1931. Se Bilaga 14, ”Swederus”.

¹⁹ Gertz 1926-27, s. 20-21.

²⁰ Fries 1864, Hartman 1820, Linne 1745, Kindberg 1861, 1868, och Lundberg 1900. Sylvén 1919 nämns bara översiktligt.

och nyttigt och skönt bruk i en gemensam kontext, och en utgångspunkt för vårt studieobjekt krolliljan.²¹

Figur 5. "Munk-trädgården", Vadstena, med Klosterkyrkan i fonden. Drygt halva trädgårdsdelen hävdas idag som äng (slätter efter midsommar där krolliljan fröställning sparas), resten som kortklippt gräsmatta. Det är i den förra som krolliljorna idag förekommer, dock hotade av en ökande kvävegynnad vegetation av maskrosor och hundkäx. (Foto: Kjell Lundquist, juni 2004.)

I sin sammanfattande växtintroduktionskronologi, och med en bred pensel uppdragna linjer, närmar sig Fries medeltiden. "Under medeltiden ökades kulturväxternas antal ej obetydligt", skriver han. Så sant, idag vet vi också förhållandevis väl att det handlade om i storleksordningen 150 olika grönsaker, kryddväxter, frukter, bär, medicinalväxter och andra nyttoväxter som introducerades från mitten av 1100-talet till mitten av 1500-talet.²² En omfattande revision har dock gjorts ifråga om vilka växter som utgjort egentliga "klosterintroduktioner" under senare tid. Det finns således både exempel på arter som

²¹ Fries 1895, s. 4-5.

²² Lundquist 1999, s. 7. Lange 1991.

introducerats i landet ett årtusende före klosteretableringarna (exv. kirskål (*Aegopodium podagraria*), och som kommit till landet århundraden senare (exv. tulpaner (*Tulipa gesneriana*, *T. silvestris*), vilka i båda fallen tidigare tillerkänts olika bröders och systrars förmodade introduktioner.²³ Det finns gott om både enskilda växter och generella förhållanden i Fries text, vad avser medeltidens introduktioner, vilka skulle förtjänat en egen kommentar.

”Det är utan gensägelse i främsta rummet munkarne, som man ha att tacka härför”, fortsätter Fries, ”från klostren spridde sig dessa växter först till rid-darborgarne och sedan allt vidare omkring på bygderna.” Det är emellertid inte bara växterna till föda och beklädnad som människan introducerat utan även dem, som kunnat tjäna som läkemedel eller ögonfägnad. Fries igen: ”Jämte de vildtväxande örter, som redan hednatidens läkekunniga kvinnor använde, nyttjade nämligen munkarne, som under medeltiden sökte vara ej blott själens, utan äfven kroppens läkare, åtskillig andra växter, som de själfva hitfört från utlandet och odlade i klosterträdgårdarne.” Han ger så några exempel på dylika; ålandsrot, rabarber, mästerrot och pestilensrot (pestskräp), men menar också att knappast några medicinalväxter introducerats sedan dess.

I det följande stycket dyker krolliljan upp för första gången. Det förtjänas att återges i sin helhet: ”Redan under medeltiden hitkommo rätt många sådana [främmande prydnadsväxter], och åtskilliga förhållanden häntyda därpå, att medan de ätbara växterna företrädesvis vårdades vid munkklostren, så var det i synnerhet nunnorna, som omhuldade prydnadsväxterna.” Inga förhållanden eller belägg för denna uppfattning redovisas dock. ”Särskildt synes man då hafva älskat liljeväxter”, fortsätter Fries, ”såsom påsk- och pingstnarcisserna, brand- och **krolliljan**, snölockan, snödroppen, vildtulpanen, perlhyacinten m. fl.”²⁴

Krolliljan återkommer som en medeltidsväxt på ytterligare ett ställe i texten. Fries förklarar att det övervägande antalet av de introducerade växterna är i beroende av människan för sin överlevnad. Några har däremot funnit passende förhållanden ”att de kunnat undandra sig människan förmyndarskap”. ”Särskildt är detta förhållandet med flera bland de under medeltiden hitförda såväl köks-, som läke- och prydnadsväxterna”, menar Fries, ”hvarföre de ock i svenska florer pläga upptagas bland de inhemska arterna [!]. Sådana äro t.ex. palsternackan, aklejan, spanska körfveln, stormhatten, brand- och **kroll-liljan**, vildtulpanen, pestilensroten, knäckepilen, krusbärsbusken m.fl.”

Vid 1800-talets slut har således krolliljan inte bara återfunnits på en klostergrund, Vadstena, med möjlig relikstatus. Den har även av Uppsala universitets rektor, professorn i botanik och en av landets ojämförligt största auktoriteter på den botaniska historiens områden, förklarats som medeltida. Vem fronderar mot den uppfattningen?

Vid första världskrigets slut, på våren, 16 april 1918, besökte botanisten och genetikern **Nils Sylvén** (1880-1969) Vadstena klosterträdgård.²⁵ Syftet

²³ Lange 1999.

²⁴ Fries 1895, s. 9-11. Möjligen är tre av de nämnda arterna medeltida, se nedan.

²⁵ Se Bilaga 14 ”Sylvén”.

var att söka utröna ”vad som botaniskt sett kunde anses finnas kvar av medeltidsintresse inom trädgården”. Samråd hade skett med tillförordnade riksantikvarien och ordföranden för Svenska Medicinalväxtföreningen som fr.o.m. 1918 arrenderade klosterträdgården för att odla medicinalväxter i större skala. Besöket redovisade han i en artikel i *Sveriges Naturs Årsbok* 1919, en romantisk kärleksförklaring till såväl platsen och trädgården som till vad han uppfattade vara ”gamla klosterväxter”, reliktväxter från medeltiden och den ursprungliga klosterträdgården. ”Klosterträdgårdar med minnen från den svenska klostertiden äro sällsynta”, skriver han. ”Vadstena gamla klosterträdgård är väl snart den enda ännu kvarvarande med klosterväxter i arv ända från medeltiden”.²⁶

Sylvén konstaterade att Vadstena klosterträdgård sedan ganska lång tid varit uppdelad i två delar, en köksträdgårdsavdelning och en mera parkartad del, ”beväxt med gamla fruktträd och en om gammal klostertid vackert minnande markvegetation”. Om det är uttrycket i sig, lökmattan i gräs, eller de enskilda växterna, som framförallt minner Sylvén om ”en gammal klostertid”, framgår inte klart. En annan oklarhet som består efter läsningen är om det handlar om Sylvéns egen uppfattning om vad ”en gammal klostertid” är och hans växtassocierationer till denna, eller om han refererar till Vadstena klostrets specifika historia.

Ur botaniskt intresse erbjöd den parkartade delen av trädgården Sylvén mycket av intresse. ”En närmare undersökning av markfloras sammansättning visade”, skriver Sylvén, ”att ett flertal gamla klosterväxter här funnit en fristad, sannolikt de flesta av dem med anor på platsen ända från vår medeltid.” Som förvildade i denna gräsörtmatta antecknade Sylvén följande: ”Akleja (*Aquilegia vulgaris*), perlhyacint (*Muscari botryoides*), ’munkar och nunnor’ (*Corydalis cava*), pingstlilja (*Narcissus poeticus*), snödroppe (*Galanthus nivalis*), trädgårdstulpan (*Tulipa gesneriana*), ’klosterlilja’ (*Leucojum vernum*), vildtulpan (*T. silvestris*), **kroll-lilja** (*Lilium Martagon*), luktviol (*Viola odorata*)”. ”Birgitta-löken’ (*Allium ursinum*)” kunde han inte upptäcka så tidigt på året (fig. 6).

Sylvén konstaterade vidare att trädgården under de senaste åren blivit i hög grad vanskött och att en ruderatmarksflora tagit över på flera ställen. I detalj presenterade han var de olika arterna växte och till vilket antal eller i vilken myckenhet. Om krollliljorna faller han en för vår undersökning kanske avgörande kommentar: ”De enstaka **kroll-liljor**, som förekommo, kunde jag konstatera först vid ett senare besök på platsen”.²⁷ Med de närvarande apotekarna och tillförordnade riksantikvarien beslöts så att ”Den parkartade delen av klosterträdgården skulle alltså skötas om den park, vartill den under årens lopp utvecklats sig”. ”Härigenom bleve på bästa sätt sört för, att de kvarvarande gamla klosterörterna finge med samma framgång som tillförne eller [...] med än bättre framgång kämpa sin kamp för tillvaron”, avslutar Sylvén.²⁸

Sylvéns artikel skulle kunna diskuteras på flera olika grunder. Föreställningen om klosterträdgården i allmänhet, om ”en gammal klostertid”, om begreppen ”(gamla) klosterväxter”, ”klosterörter” samt ”arv från medeltid-

²⁶ Sylvén 1919, s. 87, 90.

²⁷ A. a., s. 91-93.

²⁸ A. a., s. 95.

den”, men också om vård- och restaureringsideologi. Här skall vi dock blott uppehålla oss vid de enskilda växtarterna.

Sylvén nämner i artikeln tio olika förvildade trädgårdsväxter i fältskiktet under fruktträden. Han kompletterar på annat håll med ytterligare vårväxter och gräs. De tio förstnämnda etiketterar han som ”ett flertal gamla klosterväxter” respektive ”sannolikt de flesta av dem med anor på platsen ända från vår medeltid”. För att pröva tillförlitligheten i hela Sylvéns utsaga, utnämmandet av de tio arterna som medeltida reliktväxter, har en särskild genomgång gjorts av dessa arters introduktionshistoria, krolliljan oräknad, utifrån dagens kunskap. Undersökningen redovisas i Bilaga 2.

Av de tio nämnda arterna visar det sig att det bara är fyra eller möjligen fem – *Aquilegia vulgaris*, *Corydalis cava*, *Leucojum vernum*, *Viola odorata* respektive *Allium ursinum* - som vetenskapen idag med belägg eller klara indicier kan hänföra till den skandinaviska medeltidens växtsortiment.

Professorn i konsthistoria **Sten Karling** (1906-87), kom tidigt att intressera sig för Vadstena klosterträdgård. I en tidig uppsats med samma namn, ”Vadstena klosterträdgård” (1928) återger han Sylvéns uppgifter. ”En undersökning”, skriver Karling, har ådagalagt, att ett flertal gamla klosterväxter här funnit en fristad ’sannolikt de flesta av dem med anor på platsen ända från vår medeltid’”. Som förvildade i gräsörtsmattan under fruktträden återger Karling vidare: ”Akleja, pärlhyacint, munkar och nunnor, *Corydalis cava*, Pingstlilja, snödroppe, trädgårdstulpan, klosterlilja – *Leucojum vernum* -, vildtulpan, **kroll-lilja**, luktviole och Birgitta löken”. Vidare återges arterna i gräsörtsmattan och förekomstuppgifter för de förmodade reliktväxterna. ”De övriga”, dit krolliljan hörde, ”förekommo mer utspridda.”²⁹

Några stycken längre fram hänvisar Karling även till Elias Fries (1864): ”Munkarna hava ju av tradition räknats som införare av trädgårdssodling till vårt land”, skriver han. ”Genom namn och sägen har ju också en mängd botaniska företeelser knutits vid munkarnas namn. Den flora, som vi sett förekomma inom Vadstena murar består av växter, som enligt Fries införts och odlats av klostren”.³⁰ Korsrefereringen är i full gång. Någon växtlista presenterar dock inte Karling. I slutet av artikeln återkommer också Karling till Fries. Han kommenterar mästare Alexander och en örtabok från Nådendal vilken förmodas vara skriven i just Vadstena. Flera av de omskrivna örterna och preparaten som nämns i denna måste nog vara importerade, menar Karling, men de ger ändå en viss bild av växtbeståndet och munkarnas insatser på området. ”Vad ”botanikern E. Fries, säger om detta”, skriver Karling, ”låter jag vara gällande.” De citerade passagera i just detta stycke innehåller dock ingen krollilja.³¹

²⁹ Karling 1928, s. 157. Som ’barockväxter’ karakteriserar han också krolliljorna i gräsmattorna till Körtingsberg i Viby (s. 102), och som del av en botanisk trädgård från 1800-talets förra hälft hör krolliljorna hemma i Sörgården i Ekeby by (s. 136), liksom i Ekeby komministergård (s. 137).

³⁰ Karling 1928, s. 157, efter Fries 1864, s. 18-21.

³¹ ”Munkrabarber, Munkskallar (*Aconitum*) och Nunneört (*Corydalis*) vittna redan genom sina namn om sin härkomst. I klostergrannskapen fann han [Fries] flera förvildade eller naturaliserade växter i Vadstena, t.ex. Nunneörten, Hasselörten (*Asarum*), *Rumex scutatus* m. fl. I gamla trädgårdar förvildade växter med samma anor äro vilda tulpanen, *Tulipa silvestris*,

Karling fick anledning att återkomma till Vadstena kloster några år senare, i sitt ännu oöverträffade trädgårdshistoriska verk över tiden från trädgårdsodlingens begynnelse i Sverige och fram till 1600-talets mitt, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*, (1931).³² Trädgårdens historia tecknas och mot slutet diskuteras även trädgårdsfloran.³³ Karling åberopar sig på Linné (1741), på Carl Fredrik Broocman (1760) och på Per David Widgren (1817). ”Denna växtlighet”, menade Karling, ”finnes i själva verket till stor del ännu kvar i den gamla munkträdgården och belyser på ett givande sätt, huru trädgården en gång tedde sig under brödernas kärleksfulla och nitiska vård.” Och Fries, skriver han på sidan efter, ”fann i Vadstena och dess närhet en mängd munkväxter”.³⁴

På följande sida gentager så Karling det stycke som han citerat av Sylvéns i sin uppsats tre år tidigare. För att få allting rätt återger även jag det här ytterligare en gång: ”Såsom förvildade växter i gräsörtmattan under fruktträden finnas nu enligt Sylvéns: akleja, pärlhyacint, munkar och nunnor, *Corydalis cava*, pingstlilja, snödroppe, trädgårdstulpan, klosterlilja (*Leucojum vernum*), vildtulpan, **krollilja**, luktviol och Birgittalöken”. Stycket fortsätter även här med arterna i gräsörtmattan och lokala förekomstuppgifter för de förmodade reliktväxterna.

Med Karlings ’slutgiltiga’ återgivande av krolliljan som en klosterväxt i sin tyngsta trädgårdshistoriska publikation, läst och refererad i decennier och fortfarande ett standardverk, så har föreställningen om *Lilium martagons* introduktion i Sverige närmast kommit att beseglas. Den, liksom övriga reliktväxter, är nu deklarerade medeltida. Karlings uppgifter i *Trädgårdskonstens historia i Sverige* bildar slutet på en femtio år lång kedja av olika kompilatörers traderande - Magnus Bernhard Swederus, Elias Fries, Thore Magnus Fries, Nils Sylvéns och Otto Gertz - men inleder också en början på en fortsatt kompendietradition, hos bl.a. Rutger Sernander. Vem polemiserar enkelt med denna svenska botaniska, hortikulturella och historiska elit?

Innan vi fortsätter skall vi emellertid närmare undersöka den plats där krolliljan gjorts medeltida, nämligen Vadstena klosterträdgård.

Vadstena klosterträdgård

Jag har hävdad att Vadstena klosterträdgård, besöken i denna under sen tid av botanister och resanden, liksom växtmaterialet i denna, utgjort en ’motor’ för

Akleja, sparris selleri, pestilensroten, mästerroten, spanska körveln (*Myrrhis odorata*).

Många av de ovan nämnda växterna odlades som medicinalväxter: mästerroten, pestilensroten, libstickan och luktviolen, dessutom vinrutan och hasselörten, som användes som kräkmedel”; Karling 1928, s. 167. Jfr originaltexten i Fries 1864, s. 18-19. Arter och ordningen är densamma, stavning och uttryck skiftar.

³² Karling 1931, s. 29-42.

³³ Det må tilläggas att det sista arbetet i levande tradition i klosterträdgårdarna i Vadstena nog utfördes av den syster, Katarina Johansdotter, som vistades i klostret till år 1605, av hertig Karl satt att just vårda trädgårdarna; Lundberg 100, s. 69.

³⁴ Karling 1931, s. 38-39.

traderandet av uppfattningen att krolliljan utgör en medeltida introduktion i Sverige. Ett närmare och mer systematiserat studium är därför nödvändigt. Icke-beläggen är här lika intressanta som beläggen (fig. 7).

Som första 'inventerare' av klosterträdgårdens växtmaterial, efter Samuel Asp och Urban Hiärne, återfinns vi **Carl von Linné**. Han besökte Vadstena kloster vid återresan från Öland och Gotland den 23 augusti 1741.³⁵ Den enda växt Linné anger från den forna klosterträdgården är ramslöken, under tre svenska namn förutom de vetenskapliga: "S. Brittæ löök", "Munk-löök" och "Gottländska Ramsen" ("Allium foliis lanceolatis...").³⁶

Författaren **Carl Fredrik Broocman** (1709-1761) åberopar i sin beskrivning över Östergötland två decennier senare (1760) endast – och därtill förvirrande – ramslöken och snöklöken ("Winterliljon") av örterna i trädgården.³⁷ Efter han beskrivit ramslöken i Vadstena sammanfattar han: "Af thenna Trägårdens fordna kosteliga blommor, är allenast en sort Winterliljon [*Leucosium vernum*] ännu i behåll, som blomstras om vårtiden, så snart snön bortsmältes." Inga krolliljor noterades av Broocman 1760. De hade inte påträffats av honom själv och heller inte noterats av de auktorer han valt att citera.³⁸

Ungefärligen samtidigt, 1784, föreligger ett säkert belägg för krolliljans förekomst i närområdet i Östergötland, förtecknat av prästen Per Kylander.³⁹ Det är i linnélärjungen **Mathias Wallbergs** (-1808) trädgård i Klosterorlunda, bara en dryg mil söder om Vadstena. Denna trädgård innehöll på 1790-talet omkring 700 olika taxa och ansågs också allmänt vara den mest framstående och innehållrika privata botaniska trädgården i landet. Ett växtutbyte mellan Wallberg och provinsialläkaren Eric Acharius på Storgatan i Vadstena är noterat men inte vidare undersökt.⁴⁰

Med 1800-talets ingående kommer också de första flororna för Östergötland och de mer renodlat floristiska uppgifterna. Först ut är ett mer renodlat topografiskt arbete i Broocmans efterföljd om landskapets historia av kyrkoherden och författaren **Per David Widegren** (1784-1849), *Försök till en ny beskrivning öfver Östergöthland* i två delar. Den första delen utkom 1817 och det är

³⁵ En längre utläggning av Linnés besök återfinns i Bilaga 2.

³⁶ Från Vadstena anges även en fibbla ("Leontodon..") och en igelknopp ("Sparganium").

³⁷ "Archiatern, sedermera Landshöfdingen Hierne berömmet och mycket then så kallade S:t Britas Lök, som här växer, men ej wil trifwas i Kongs-Trägården, hwarest han trenne gånger blifwit planterad. Här växer ock ett annat slags Lök, som kallas Ramslök, och skall hafwa then egenskapen, at Mullwadar ej trifwas ther han blifwer planterad", Broocman 1760, s. 167-168. Broocmans beskrivning är förvirrande. De två angivna arterna är nämligen en och densamma, jfr Lyttkens 1912-15, s. 1308-1309. Broocman återger även Samuel Asps uppgifter om de dyrbara äpple- och päronträden som var stora som ekar. Vi förbigår dock fruktträden i denna sammanställning.

³⁸ Broocman sammanfattar i sin beskrivning även Östergötlands allmänna trädgårdsförhållanden (s. 55-56). Inga detaljuppgifter om några trädgårdsväxter återfinns dock här.

³⁹ Linköping, Stifts- och Landsbibliotekets samlingar, G 38, 7. Förteckning: "År 1784 växte i KlosterOrlunda Trägård".

⁴⁰ Wallenquist 2004, s. 40. I Wallbergs trädgård fanns förutom krollilja även "Lilium Candidum", "Lilium Bulbiferum", "Lilium Pomponium" och "Lilium Calcedonicum". Stora krolliljebestånd finns också på Jarlbolund gård och speciellt på Annelundsgård, enligt Erixson 1994.

i denna som vi i beskrivningen av Vadstena och Vadstena kloster återfinner den första uppgiften om krolliljan härstädes.

Figur 6. Knoppade och nyss utslagen grupp av krolliljor (*Lilium martagon*) från ursprungligen samma lök, av en mörkare purpurfärgad typ utan fläckar, i "Munkträdgården", Vadstena. (Foto: Kjell Lundquist, juni 2004.)

Figur 7. Krollilja (*Lilium martagon*) av en ljusare typ med mindre mörkare prickar eller fläckar. "Munkträdgården", Vadstena. (Foto: Kjell Lundquist, juni 2004.)

Noten, i vilken den omnämns, innehåller en i litteraturen inte tidigare uppmärksammas eller kommenterad uppgift om krolliljans svenska namn, varför den återges i sin helhet: "Ibland Wexter, som här ännu bibehålla sig, må anmärkas: *Lilium Martagon*, L. (Kloster el. Kroll-Liljan) *Leucojum vernum*, L. (WinterLiljan,, el. Wår-hwiter, Wår-Lewcoi) *Allium ursinum*, L. (Sct. Britas el Rams-Löken) *viola odorata*, L. (Lukt-Viol) *Corydalis bulbosa*, Wilder (Man och Qwinna) både med röda och hwita blommor, af hwilka de förra här kallas Munckar och de sednare Nunnor."⁴¹ Arterna är, vilket framgår av tabellen nedan, desamma som återges av Swederus 1882.

De två svenska namnen på *Lilium martagon* föranleder en speciell reflexion. "Kroll-Lilja" känner vi sedan nästan ett århundrade tillbaka (hos Johann Ahlich 1722). "Kloster-Lilja" för *L. martagon* är däremot inte tidigare dokumenterat, varken tidigare eller senare. Det återfinns inte hos Lyttkens 1912-15. Det första belägget för klosterlilja betecknande *Leucojum vernum* är 56 år yngre (Kindberg 1873).⁴² Har Widegren blandat ihop arterna? Har han själv varit på plats och inventerat? Menar han snöklockan med namnet "Kloster-Lilja"? Eller har han helt rätt för sig, att "Kloster-Lilja" syftar på krolliljan? Varför gavs då namnet till "WinterLiljan" (*Leucojum vernum*) vid seklets mitt, när det redan tillhörde en annan art?

År 1820 utkom **Carl Johan Hartmans** (1790-1849) första svenskspråkiga flora, *Handbok i Skandinavians flora* (1820), ett av de verk i tioalet upplagor som måhända spelat störst roll för det svenska folkets växtkunskap och naturintresse. Floran har inga ortsmässiga ingångar, men anger ibland mycket allmänt, ibland specifikt, förekomsten för de olika arterna. Det är förstas att notera att det handlar om en flora med sina begränsningar i redovisningen av trädgårdsväxterna. Den enda (påträffade) art som specifikt anges från Vadstena är dock sköldsyran (*Rumex scutatus*).⁴³ Ramslöken anges blott från Skåne och Roslagen och hålnunneörten från Skåne, Öland och Tvetå. Snöklockan förekommer inte alls. Krolliljan anges bara som "Här och der förvildad"⁴⁴

Läroverkslektorn och bryologen **Nils Conrad Kindberg** (1832-1910) utkom 1861 med *Östgöta Flora*, byggande på den befintliga *Flora öfver Vermland och Dal* och kompletterad av flera uppgiftslämnare, varvid en C. J. L. Lönnberg stod för de växtgeografiska uppgifterna.⁴⁵ Floran, efter Linnés sexualsystem, har inga ortsmässiga ingångar, men för flera arter lämnas väl specificerade förekomstuppgifter.

Från Vadstena uppges blott några arter. Snöklockan uppges "Förvildad i gamla parker, sällsynt, t.ex. Wadstena klosterträdgård" liksom ramslöken, "Fukt. ställen, i lundar, teml. sällsynt; Omberg; Wadstena klosterträdgård; Espholm i S:t Annæ socken". Luktviolen är nämnd från Kungsträdgården i Linköping och Ringstad, vildtulpanen från Stensbro, pingstliljan i Sturefors,

⁴¹ Widegren, P. D., 1993 [1817], s. 233.

⁴² Beträffande *Leucojum vernum* i Vadstena och artens namn, se Bilaga 2.

⁴³ "R. scutatus med blåaktiga, hjertlika pillika blad skall veta wid Wadstena kloster", Hartman 1820, s. 148.

⁴⁴ Hartman 1820, passim

⁴⁵ Kindberg 1861, Förordet.

snödroppen på Uljeberg och Medhamra, pärlhyacinten på Fylleängen vid Wadstena och i Ramstorp och aklejan inte sällsynt i lundar och busksnår vid Stegeborg och Motala. Krolliljan finns inte heller angiven från Vadstena. Om denna sägs bara kortfattat: "Lundar och parker, någon gång förvildad, t.ex. Sturefors; Ulfåsa i Egebyborna socken".⁴⁶

I Kindbergs *Tillägg till Östgöta flora*, innehållande förteckning öfver Östergötlands Fanerogamer och Ormbunkar jemte uppgift öfver deras växeställen (1868) utvecklas bilden av trädgårdsväxter i Vadstena något. Allra mest intressant är nog förordet för vårt vidkommande. Här förklaras bakgrunden. Kindbergs uppgifter är hämtade från Östgöta botaniska sällskaps tryckta handlingar, från egna undersökningar och genom informatörers meddelanden. Tioalet inflytelserika personer som förtecknat växter nämns vid namn. Lika många studenter och deras herbarier krediteras. Över 600 uppgiftslämnare anges också som författare till de växtförteckningar i Östergötlands botaniska sällskaps handlingar som Kindberg tagit del av. Ett 25-tal personer nämns speciellt som föregångare i kännedomen om Östgötafloran. Detta sagt som bakgrund till konstaterandet att krolliljan inte finns med i Vadstena klosterträdgård bland de tiotal lokaler som redovisas för arten i landskapet.⁴⁷

Sju arter redovisas i tillägget från Vadstena och klosterträdgården. Det handlar förutom om snöklocka och ramslök även om luktviole, hålnunneört, dansk körvel (*Anthriscus cerefolium*), tidlösa (*Colchicum autumnale*) och möjligen knölklocka (*Campanula rapunculoides*).⁴⁸

Elias Fries tankar om "Medeltidens växtkännedom" i uppsatsen "Öfversigt af Växtkännedomens framsteg i Sverige" (1864) i tredje bandet av *Botaniska Utflygter* har redan redovisats. Vi noterar att krolliljan inte heller här nämns i samband med Vadstena klosterträdgård.

Vadstena klosterträdgård behandlas även i mer allmän Vadstena-litteratur vid det förra sekelskiftet, så som i **A. V. Lundbergs** *Vadstena, Omberg och Alvastra* (1900). "I dessa trädgårdar", skriver han, "som på den tiden voro rätta lustgårdar, odlades kanske för första gången i vårt land åtskilliga växter, som sedan spritt sig därifrån". Dessa påståenden skulle kunna bemötas på mer än en punkt. Lundberg återger emellertid också några av reliktväxterna: "Det första bergamotträdet i vårt land skall ha stått i Vadstena klosterträdgård, 'Munkpäron' finnas där ännu, Ännu blomma där klosterliljan (*Leocodium vernum*) långt innan vintersnön smält bort. Luktviole (*Viola odorata*) täcker marken med doftande "bolstrarna blå". Och *Corydalis cava* heter än i dag munkar och nunnor. Birgitterlöken (*Allium ursinum*) har sitt svenska namn härifrån."⁴⁹ Inga referenser lämnas. De fyra nämnda arterna utgör de möjliga äkta medeltidsrelikterna i trädgården.

⁴⁶ Kindberg 1861, passim.

⁴⁷ Krolliljan redovisas sällsynt växande i ångar och parker, ursprungligen förvildad; i Kuddby i Gnestad och Helgestad, i Östra Husby vid Skennäs ruiner, i Mogata vid Husby gärde, i Wist i Stafsätters ekäng och i Säby och Sturefors, i Hägersten prästgårds lilläng, i Odenfors och på Ulfåsa i Egebyborna, Kindberg 1868, s. 37.

⁴⁸ Kindberg 1868, passim. Jfr Gertz 1926-27, s. 21.

⁴⁹ Lundberg 1900, s. 99.

TABELL I. VADSTENA KLOSTERTRÄDGÅRD – INVENTERINGSSAMMANSTÄLLNING 1741-1928

Reliktväxter i Vadstena ⁵⁰	Linné (1745)	Broocman (1760)	Videgren ⁵¹ (1817)	Hartman (1820)	Kindberg (1861/68)	Fries ⁵² (1864)	Swederus (1882)	Lundberg (1900)	Sylvén (1919)	Karling ⁵³ (1928)
ramslök ⁵⁴ (<i>Allium ursinum</i>)	x	x	x (x)		x		x	x	(x)	x
snökllocka ⁵⁵ (<i>Leucojum vernum</i>)		x	x (x)		x		x	x	x	x
hålnunneört ⁵⁶ (<i>Corydalis cava</i>)			x (x)		x	x	x	x	x	x
luktvial (<i>Viola odorata</i>)			x		x		x	x	x	x
krollilja (<i>Lilium martagon</i>)			x				x		x	x
sköldsyra ⁵⁷ (<i>Rumex scutatus</i>)				x		x				
dansk körvel (<i>Antriscus cerefolium</i>)					x					
knökllocka (<i>Campanula rapunculoides</i>)					x					
tidlösa (<i>Colchicum autumnale</i>)					x					
hasselört (<i>Asarum europaeum</i>)						x				

⁵⁰ Sammanställning utifrån Gertz 1926-17, s. 21, men med återopande av originalkällor.

⁵¹ Till de dokumentära beläggen från början av 1800-talet hör även den planskiss som publicerats av Karling 1931, s. 37. Förutom uppgifter om vissa köksväxter och fruktträd finns en an-teckning i nedre högra hörnet: ”Lämnas wildt för här naturaliserade Leucoium v., Fumaria bulbosa, Allium ursinum etc.”, dessa växterna är markerade med (x).

⁵² I framställningen (Fries 1864, s. 18-19) är det en tolkningsfråga om fler nämnda arter (akleja, mästerrot och spansk körvel) skall tolkas som Vadstena-växter. Jag har inte gjort det.

⁵³ Karlings (1928) uppgifter är en återgivning av Sylvén 1919. Inget framgår som tyder på en självsyn. Uppgifterna gentas även i Karling 1931, s. 40.

⁵⁴ Beträffande ramslökens alla olika namn, se Bilaga 2.

⁵⁵ Arten går under det svenska namnet ”vårkllocka” hos Kindberg 1861 och ”klosterlilja” hos Sylvén 1919.

⁵⁶ Arten går under det svenska namnet ”nunneört” hos Fries 1864, ”Munkar och nunnor” hos Lundberg 1900 och Sylvén 1919; under namnet ”Corydalis bulbosa” hos Swederus 1882, under namnet ”Corydalis solida” hos Fries 1864, s. 18, det senare dock oklart i sin syftning.

⁵⁷ Arten går under det svenska namnet ”munksyra” hos Gertz 1926-17, s. 21.

Reliktväxter i Vadstena	Linné (1745)	Broocman (1760)	Videgren (1817)	Hartman (1820)	Kindberg (1861/68)	Fries (1864)	Swederus (1882)	Lundberg (1900)	Sylvén (1919)	Karling (1928)
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)									x	x
pärllhyacint (<i>Muscari botryoides</i>)									x	x
pingstlilja (<i>Narcissus poeticus</i>)									x	x
snödrotte (<i>Galanthus nivalis</i>)									x	x
trädgårdstulpan (<i>Tulipa x gesneriana</i>)									x	x
vildtulpan (<i>Tulipa sylvestris</i>)									x	x

Kompendietraditionens fortsättning under 1900-talet

Botanisten och professorn i växtbiologi vid Uppsala universitet Rutger Sernander (1866-1944) ägnade utöver växternas spridningsförhållanden i större sammanhang också sitt eget landskap, Närke, och här speciellt Riseberga kloster⁵⁸, en god del av sin uppmärksamhet. År 1931 utkom *Risebergaboken*, utgiven av Risebergastiftelsen i Stockholm. Häri skrev Sernander kapitlet ”Riseberga kloster och medeltidsträdgårdarna”. Detta kapitel, i något hopdragen form, publicerade han även två år senare (1933) med samma rubrik, som det första kapitlet i boken *Parker och trädgårdar i det gamla Närke*.

Innan Sernander når fram till att skildra Riseberga kloster med sin flora i sin bok, tar även han vägen om Vadstena: ”En direkt hälsning från de gamla munkarnas och nunnornas lustgårdar få vi genom att studera vad våra grannlandskap ha kvar av deras härlighet. Östergötland ger oss ett sådant tillfälle.” Sedan kommer den för vårt vidkommande viktiga passagen: ”I gräsmattorna frodas ett tiotal av de gamla vackra prydnadsväxterna, väl kända för de medeltida örtagårdarna [!, av vem?]: *aklejer*, *snödrotter*, *pärllhyacinter*, *pingstliljor*, *vild- och trädgårdstulpaner*, *luktviooler* och *kroll-liljor*. Och så har vi de tre av ålder som ’klosterväxter’ av stadsborna präglade: *Sankta Birgittas lök*, *ramslöken* som *Allium ursinum* annorstädes heter, den undersköna *klosterliljan* (*Leucoium vernum*) samt *lärksporre* (*Corydalis cava*) vilken blomma dels med röda blommor, av vadstenafolket kallade *munkar*, del med vita, kallade *nunnor*”.⁵⁹ Hur vet nu Sernander allt detta? I den följande meningen framgår att ”[u]töver vad dessa levande vittnesbörd måla vet veta vi tack vare Karlings arkivforskningar mycket om hur klosterträdgården var byggd och samman-

⁵⁸ Cisterciensiskt nunnekloster, grundat ca år 1200.

⁵⁹ Sernander 1933, s. 14.

satt”. Sten Karling (1931) utgör också litteraturförteckningens referens. Nils Sylvéns förstahandsuppgifter har fått träda i bakgrunden.

Beträffande Risebergas reliktväxtflora återger Sernander uppgifterna – om ”blomsterskatten” – ur Hartmans flora (1866). Dessa går i sin tur tillbaka på läkarens i Edsberg, Herman Hoffberg, uppgifter.⁶⁰ ”Följande växter anförs”, skriver Sernander, ”för vilka det torde vara ganska tydligt, att det är klosterruinen och dess närmaste omgivning som avses.” Bland uppräkningsarna som följer återfinns såväl krolliljan⁶¹ som brandliljan.⁶²

Härefter vidtar Sernanders ’undersökning’, med frågan: ”Kunna några av dessa växter höjas till rangen av medeltida, till medborgare av klosterträdgården som odlade eller ogräs?” Han skrider till verket, ”växt efter växt”. En sentida läsare noterar kanske framförallt markör-frasen ”höjas till rangen av”. Ju äldre, desto finare.

Innan Sernander fortsätter lägger han dock in en insiktsfull och välskrivna brasklapp. Även denna förtjänar att återges här i sin helhet: ”Då vi nu skrida till en liten undersökning härom, växt efter växt”, framhåller Sernander, ”bör med styrka framhållas, att hypoteser om gammalt ursprung för trädgårdsväxter, som mer eller mindre kontinuerligt odlats ända in i vår tid, äro mycket vanskliga, men att de därför ej böra undertryckas, enär det visat sig, att dylika hypoteser ge upphov till jämförande undersökningar, som överraskande kunna höja deras sanningsvärde, eller om de ej göra det, förmå rensa upp hela problemställningen i hitförande ej ovikta frågor.”⁶³ Se där utgångspunkten för hela denna avhandling sammanfattad.

Efter några arter är Sernander framme vid krolliljan, ”Kroll-liljan (*Lilium Martagon*)”. Han sammanfattar: ”Denna ståtliga liljas ålder i våra trädgårdar före 1600-talet känna vi ej. Mycket talar dock för, att den ej var främmande för de medeltida.” Formuleringen är garderande. Den påminner i mycket också om Johan Langes kommentar i *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* (1991). Samtidigt undrar den kritiske läsaren, vad Sernander egentligen menar med ”mycket talar för”?

De följande raderna om brandliljan påverkar också, i den kontext den framförs, uppfattningen om krolliljan, även om den handlar om den senare. Kan en lilja, explicit brandliljan, men även här utan varje form av belägg, hävdas vara medeltida, då kan också en annan närstående lilja, krolliljan, mycket väl vara det! Så skriver Sernander om brandliljan (*Lilium bulbiferum*): ”Alldeles intill ruinen upptäckte jag sommaren 1930 i gräsmattan ett litet bestånd av denna. Exemplaren voro låga och sterila men försedda med groddlökar i

⁶⁰ 1868 skrev Hoffberg följande om Riseberga klosterruin: ”En liten skog af popplar [*Populus balsamifera*] – en nordamerikan!) och lönnar överskuggar hvarje sommar de nakna murarna och gräsväxta grushögarna med sin lummig grönska, och på den saftiga gräsmattan kring ruinerna frodas ännu några flyktingar ur den forna klosterträdgården, såsom Luktblom (Viola odorata), Körflvel (Myrrhis odorata), Vintergröna (Vinca minor), Myskmalva (Malva moschata) och Gultraf (Oenothera biennis) [nattljus – en nordamerikan!]”, Sernander 1933, s. 11.

⁶¹ ”Kroll-liljan (*Lilium Martagon*) anförs i Botaniska Notiser 1886”, Sernander 1931, s. 83 och Sernander 1933, s. 16-17.

⁶² Ibid. ”Till dessa kan jag 1930 lägga brandlilja (*Lilium bulbiferum*)...”

⁶³ Sernander 1931, s. 84 och Sernander 1933, s. 17.

bladveckan, d.v.s. förhöllo sig alldeles som förvildade brandliljor t.ex. i Munkängen på Kinnekulle. Brandliljan var fordom [när och var?] en högt uppskattad prydnadsväxt. Den användes under medeltiden och långt in i nyare tid även i medicin. Ingenting förbjuder att vi här har en rest av klostrets odlingar.”

Om formuleringen beträffande tidsdateringen för krolliljan är öppen vid artgenomgången, så gäller inte detta när Sernander går vidare med sitt andra kapitel ”Några grunddrag av den nyare tidens trädgårdshistoria”. Sernander behandlar renässansens trädgårdskonst och det är i detta sammanhang han också skriver om prydnadsväxterna. ”Ej underligt att prydnadsväxterna, om de också ingalunda försummades”, anför han, ”fingo maka åt sig. Vad själva beståndet angår, veta vi blott att artantalet varit ganska litet och i huvudsak detsamma som under medeltiden; det var aklejoj, brandlilja, kroll-lilja, luktviooler, vallmo, snödroppar, hållrota (*Aristolochia Clematidis*), del Rosa-arter o.s.v.” För Sernander är krolliljan nu en uttalad medeltidsväxt, introducerad av klosterfolk.⁶⁴

Redan samma år citeras Sernanders uppgifter gällande Riseberga klostrets växtlighet i årsskriften *Lustgården*. Föreningen för Dendrologi och Parkvårds landskapsresa gick det året till Närke och botanisten och genetikern Nils Sylvén skrev häri en synnerligen omfattande reseberättelse, en redogörelse på 75 sidor, om hela landskapet ur en dendrologisk synvinkel.⁶⁵ Sylvén återger Sernanders uppfattning, men sätter den i sina egna ord:

”För besvarande av denna fråga [om något finns kvar av klostrets örtagård] gör Sernander ’en undersökning av vad litteraturen har att nämna om floran, närmast de förvildade växterna vid Riseberga”, skriver Sylvén. ”Till dessa uppgifter fogar han ett och annat ur sin personliga kännedom om Risebergafloran. Vid en slutlig återblick på artlistan framhåller han, att ’vissa möjligheter föreligga’ för att 9 av de under senare år vid Riseberga funna arterna en gång ingått i Riseberga klostrets medeltida växtbestånd [...] kroll-liljan (*Lilium Martagon*): ’denna ståtliga liljas ålder i våra trädgårdar före 1600-talet känna vi ej, mycket talar dock för, att den ej var främmande för de medeltida; brandliljan (*Lilium bulbiferum*) ’fordom en mycket högt uppskattad prydnadsväxt’, ’under medeltiden och långt in i nyare tid även’ använd ’i medicin’...”⁶⁶

En stor botanisk auktoritet (Sylvén) citeras och åberopas här av en professor i konsthistoria (Karling), vilken i sin tur åberopas av en professor i växtbiologi (Sernander), som i sin tur citeras av den förstnämnde botaniske auktoriteten (Sylvén).⁶⁷ Cirkeln är sluten, cirkelbevisningen ligger nära. *Nationalen-*

⁶⁴ Sernander är ingalunda helt konsekvent i sin uppfattning om de närkingska relikta krolliljornas ålder. I sin genomgång av S:t Karins trädgård i Arboga tillåter han sig att tveka: ”Gräsmattorna ... härbärgerade 4 örter, som mycket väl kunna tänkas vara lämningar efter kloster- eller vasatidsträdgården, men lika gärna kunna vara från barocken: *kroll-liljan* (*Lilium Martagon*), *luktvioolen* (*Viola odorata*), *bengelörten* (*Mercurialis perennis*) och *hässleklockan* (*Campanula latifolia*)...”; Sernander 1933, s.76.

⁶⁵ Sylvén 1933.

⁶⁶ Sylvén 1933, s. 122-123.

⁶⁷ Sylvéns uppgifter (1919) citeras även av Gunnar Eriksson i *Botanikens historia i Sverige intill år 1800* (1969): ”Birgittinerordens välkända anläggning i Vadstena, grundad under 1300-talets

cyklopedins definition av ett cirkelbevis lyder också: ”bevis i vilket det som skall bevisas, slutsatsen, förekommer som premiss i beviset och alltså redan förut-sätts vara sant; ett cirkelbevis ger således inte någon ny kunskap”.⁶⁸ Krolliljans medeltidsstatus i den svenska kompendietraderingen ligger mycket nära denna definition.

Sten Karlings uppgifter från Nils Sylvén (1931) fördes även av botanisten och professorn Hakon Hjelmqvist (1905-99), den oöverträffade kännaren av de äldsta (förhistoriska) kulturväxterna i landet⁶⁹, om än försiktigt, in i *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (1961, 2 uppl. 1981). I sin sammanfattning av svenska trädgårdsförhållanden under medeltiden heter det:

”Liksom i Da.[nmark] har det även i Sv.[erige] vid platsen för de medeltida klostren iakttagits en del förvildade gammaldags t.[rädgårds]växter, som ansetts kunna härstamma från klostertiden. I el.[ler] vid den forna klostertert.[rädgården] vid Vadstena förekommer sålunda bl.a. akleja, hållört (*Corydalis cava*), klosterlilja (*Leucoium vernum*), vildtulpan, **krollilja**, S. Birgitte lök (*Allium ursinum*) osv., delvis omnämnda härifrån på 1600- och 1700-talen. [...] De nämnda växterna härstamma möjligen indirekt från de medeltida anläggningarna och kunna därför ge ett om ock något osäkert bidrag till bilden av Sv.[erige]s medeltida odling.”⁷⁰ Källan är Sten Karling.

Dagens traderande

Uppfattningarna om det medeltida växtmaterialet, trädgårdsväxterna, har under de senaste decennierna både kommit att nyanseras och ytterligare konserveras. Vissa erkänner knappt en växts förekomst i ett nordiskt medeltida sammanhang utan någon form av kompletterande arkeologiska belägg. Andra håller fast vid den ’romantiska uppfattningen’ att medeltidens klosterfolk ’måste’ ha omgett sig med liljeväxter av olika slag.

Egentligen skulle de nordiska länderna här behandlas i ett sammanhang, då förhållandena är så likartade. Kompendietraditionen i Norge och Danmark behandlas dock utförligt i kapitel 4, i en direkt brytning med beläggen.

År 1978 kom botanisten Ulf Malmgrens översiktliga men mycket innehållsrika ”bidrag till de i Västmanland odlade och förvildade växternas invandringshistoria” under titeln *Från timjan till tok*. Ingen motsvarande uppsats har påträffats tidigare. Vi tar således del av den med stort intresse. Malmgren tar sin utgångspunkt i medeltidens trädgårdsförhållanden. De västmanländska dokumenten i sig menar han är ”ytterst fattiga på närmare underrättelser”.

andra hälft, hyser den enda trädgård som i någon mån bevarat sin karaktär in i våra dagar med päronträd av en ålderdomlig ras och örter som *Leucojum vernum*, *Corydalis cava*, *Aquilegia vulgaris*, *Lilium martagon*”, dock utan att vidare kommenteras.

⁶⁸ NE online 2005, ”Cirkelbevis”.

⁶⁹ Författare till bl.a. *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden* (1955) och *Beiträge zur Kenntnis der prähistorischen Nutzpflanzen in Schweden* (1979).

⁷⁰ Hjelmqvist 1961, s. 266.

För Västmanlands del sträcker sig de ”direkta (skriftliga) bevisen för en arts närvaro i landskapet sällan längre tillbaka än till 1700-talet”. Återstår således analogierna; beträffande förhållandena i andra svenska landskap, de medeltida förhållandena på kontinenten och reliktväxtfloran.

Malmgren återger redan på andra sidan regementspastorn G. Bergströms uppfattning beträffande klosterrelikterna i sin arbogakrönika (1892 och 1895). ”Helt förbehållslöst” yttrar han sig dock, menar Malmgren. Inte desto mindre återfinner vi än en gång krolliljan bland klosterväxterna.

Växter som munkarna planterat, fortleva ofta på samma plats, der de först sattes. *Fläder, kalmus, libsticka, munkört* och *brakved* höra hit ... Blommorna i Arboga gamla trädgårdar helsa varje år ifrån klostret. Vi igenkänna bland dem *Aquilegia, Hyssopus, Aconitum* (här kallad munklufva), *Calendula*, *Lilium martagon*, *candidum* och *bulbiferum*, *Leucojum vernum*, *Malva, Helleborus, Helianthus, Solidago, Åbrodd, Salvia*.⁷¹

Strax återfinner vi krolliljan igen, från Rutger Sernanders Riseberga-bok och från inventeringen i vad han kallar S:t Karins trädgård. Malmgren återger dock dubierna: ”Mindre bestämt tolkar professorn i växtbiologi i Uppsala, R. Sernander (1933), växtligheten i Arboga stadshuskällares trädgård, belägen något norr om den forna klosterträdgården och undersökt i samband med en övernattnings i juni 1931.”⁷²

Några sidor fram möter vi tre sammanställningar över de förmodade västmanländska medeltidsarterna; 1) ”Medeltidsarter, vilkas odling i Västmanland så vitt känt upphört (under 1800-talet eller 1900-talet eller, mera sällan, tidigare)”, 2) ”Medeltidsarter, ännu (1970-talet) sällsynt iakttagna i odling” och 3) ”Ännu (1970-talet) allmänt spridd odlade medeltidsarter”.⁷³

Madonnaliljan återfinns i den andra kategorin, med äldsta redovisade odlingsbelägg från 1796, nu redovisad med en föreställning eller förväntan om ökad odling. I den tredje kategorin återfinns både *Lilium bulbiferum* (första publicerade uppgift om dess odling från 1838) och *Lilium martagon* (första odlingsbelägg 1789⁷⁴ och florabelägg 1846). Båda klassificeras som *epökofyter* (= bofasta främmande arter i kulturpåverkad vegetation). Totalt upptar de tre sammanställningarna 103 taxa, vissa köksväxter undantagna. ”Gruppindelningen bygger på och begränsas av författarens hittillsvarande erfarenheter”,

⁷¹ Malmgren 1978, s. 6. Malmgren kommenterar också i noter att kalmus (*Acorus calamus*) är en 1600-tals introduktion i Västmanland och att *Helianthus* och *Solidago* är från 1600-1700-talen.

⁷² Ibid. Passagen lyder: ”Gräsmattorna ... härbärgerade 4 örter, som mycket väl kunna tänkas vara lämningar efter kloster- eller vasatidsträdgården, men lika gärna kunna vara från baren: *krolliljan* (*Lilium Martagon*), *luktviole* (*Viola odorata*), *bengelörten* (*Mercurialis perennis*) och *hässlelockan* (*Campanula latifolia*)...”, (Sernander 1933, s.76).

⁷³ Malmgren 1978, s. 9-11. Föregripande sammanställningarna framhåller dock Malmgren: ”Ett för medeltida, mellansvensk trädgårdsodling möjligen utmärkande urval av kloster- och medeltidsarter förtecknas nedan...”.

⁷⁴ Odlingsbelägget gäller från Västerås botaniska trädgård och återfinns i ett brev från gymnasiadjunkten i Västerås Johan Skräder till professor Carl Peter Thunberg i Uppsala, och återges i kontext av Malmgren. Malmgren 1978, s. 25-26: ”Det finnes ändteligen Rheum, Inula, Angelica, Polygonum Bistorta, Mentha, Fumaria, Semper virens, Tanacetum, Tussilago, Iris Tuberos. Leonurus, Phlomis, **Lilium Martagon**, Thalicttrum Aquilegifol. Delphinium Staphisagria, ett Geranium, Phalaris, Hesperis Matronalis, Cichorium, Tulipaner och narcisser och några få dessutom, som jag in hast ej kan minnas. Herr Professorn ser häraf den stora recuterings här behöves...” ”Ett bekant urval medeltidsarter, blandat med några nyare prydnadsväxter...”, kommenterar Malmgren.

tillägger dock Malmgren höviskt.⁷⁵ Men krolliljan placeras ändå bland medeltidsväxterna. Och - bland källorna återfinner vi Swederus, Sylvén, Karling och Sernander...

Ett sentida svenskt verk, som förutom Mariefred behandlar andra svenska kloster och klosterträdgårdar och deras öden, utgör läkaren, historikern och botanisten Carl-Johan Clemedsons *Kartusianklostret Mariefred vid Gripsholm* (1989).⁷⁶ Det är en lättillgänglig och god sammanställning och sammanfattning av både svenska klosterträdgårdslämningar och det medeltida växtmaterialet, förutom redovisningen av reliktväxterna på grunden i Mariefred. Sammanställningen av några av de medeltida kontinentala urkunderna och växterna i dessa är utmärkt. Vad så om krolliljan?

Nej, krolliljan redovisas inte som en klosterväxt av Clemedson i hans sammanställning av "Läkeörter i svenska och andra nordiska klosterträdgårdar".⁷⁷ Här återfinns för övrigt inte heller den vita liljan (*Lilium candidum*). Utgångspunkten är Ib Clemens Petersens lista från 1954-57, vilken annars redovisar både *Lilium candidum* och *Leucojum vernum* som klosterväxter.⁷⁸ Krolliljan förekommer inte heller explicit på bokens näst sista sida där Vadstena klosterträdgårds öde sammanfattas. Clemedson sammanfattar här den dokumenterande planskiss som upprättades vid 1800-talets början och som även behandlades av Karling i *Trädgårdskonstens historia i Sverige* (1931), då nyfunnen.⁷⁹ Ett trendbrott.

Men faktum kvarstår. Man skriver faktiskt om krolliljan och dess historia i Sverige idag. Någon har åsikter, och dessa får trycksvärta. Man kan förvisso glida på orden och formulera det som i *Sörmlands Flora* (2001): "I Sverige odlad sedan mycket länge...". "Mycket länge" är ju ett synnerligen öppet och töjbart begrepp. Det ger ett slags frihet, både för författarna och för läsaren. Men hur länge är det, egentligen?

Det tidiga 1900-talets bild av klosterträdgården i Vadstena med krolliljor och andra medeltida relikter lever också fortfarande kvar. I medlemsbladet *Örtagården*, utgivet av Sällskapet Örtagårdens Vänner i Vadstena (2000), redovisas än en gång trädgårdens växtmaterial under rubriken "Klosterträdgården 1918".⁸⁰ I en lätt omskrivning refereras Sylvéns inventering: "... Sylvén kan också konstatera att här har en rad gamla klosterväxter funnit en fristad och att sannolikt de flesta av dem har funnits där ända från medeltiden", skriver redaktionen. "Förutom klosterliljan finner han Akleja, *Aquilegia vulgaris*, perlhycint, *Muscari botryoides* den tidigare nämnda *Corydalis cava*, pingslilja [sic!], *Narcissus poeticus*, snödroppe, *Galanthus nivalis*, **krollilja**, **Lilium Martagon** och luktviolen, *Viola odorata*. "Dessutom", tillägger redaktionen, "finner han ett par rätt ursprungliga tulpaner; vildtulpan och trädgårdstulpan."⁸¹

⁷⁵ Malmgren 1978, s. 11.

⁷⁶ Boken är spänstigt sammanfattad i en understreckare av Alf Åberg i *Svenska Dagbladet* 1990-03-20, "Klosterträdgården och den folkliga sjukvården".

⁷⁷ Clemedson 1989, s. 88-93.

⁷⁸ Clemedson 1989, s. 92-93. Se även Petersen 1954-57.

⁷⁹ Clemedson 1989, s. 122. Karling 1931, s. 37.

⁸⁰ *Örtagården* 2000, Nr 3, s. 8-9, 12.

⁸¹ A.a., s. 9.

Nationalencyklopedins (2005) formulering: ”I den kristna konsten är madonnaliljan en vanlig Mariasymbol. Den odlades – liksom möjligen **krolliljan** – som läkeört vid nordiska kloster”, är den senaste med nationellt auktoritativa anspråk. Den uttrycker förvisso genom orden ”liksom möjligen” både en osäkerhet och en öppenhet för en annan uppfattning, men den har likafullt gått i tryck och består vid denna avhandlingens framläggande. Krolliljan, hävdar jag, kan inte utifrån dagens säkerställda kunskap förklaras vara medeltida i Norden. Den har inte heller belagts som läkeväxt i Sverige, varken under medeltiden eller senare.

I kapitlets inledning hävdade jag att det i frågan om krolliljans historia i Sverige föreligger ett exempel på en *kompndietradition*. En tradition att göra *Lilium martagon* till en svensk (och nordisk) medeltidsväxt. Vi kan nu konstatera att så är fallet. Ett nöjaktigt antal exempel är givna. Att försöka förklara varför det kan ha blivit på det viset angav jag vara det svåraste. Det tillhör förvisso ”den mänskliga ofullkomligheten” skriver Tage Lindbom, men varför har det ändå blivit så?

Jag menar att John Harvey är svaret på spåret i det inledandet citatet. Botaniken är en strikt vetenskap, skriver han, och många trädgårdsägare finner den också överdriven, då t.ex. flera århundrades namnskick kastas över ända vid upptäckten av en ny auktor (jfr kapitel 2). ”Yet botanists do not always adhere to the discipline of evidence”, försätter han, ”but yield to wishful thinking.” Önsketänkande, och detta framförallt i strävan att göra naturaliserade trädgårdsväxter på de brittiska öarna till indigena, ’inhemska’, arter. Önsketänkande, nationalidentitet och medeltidsromantik. I detta ’drama’ har således även krolliljan fått en roll. Detta större ämne ligger dock utanför detta arbete att behandla.

Avslutningsvis må redan här nämnas något om den andra liljeart, brandliljan (*Lilium bulbiferum*), vilken förekommer parallellt med krolliljan genom nästan hela den svenska historien liksom i litteraturen (såväl den europeiska som den svenska). Ofta sammanfattas lilje-information under någon av de två arterna och en läsning krävs då av uppgifterna för båda arterna. De två arternas historia sammanfaller också i mycket, vilket kommer att framgå löpande i framställningen, i några avseenden skiljer de dock sig åt. Brandliljan är den enda av de båda som faktiskt hävdats vara ”verkligt vild” i Sverige, och på så vis en svensk motsvarighet till krolliljan i Storbritannien och med dess ’önskade’ hemortsrätt på de brittiska öarna.⁸²

⁸² ”*Lilium bulbiferum* L. eller den såsom blomsterväxt odlade Brandgula Liljan, förekommer förvildad på åtskilliga ställen i södra och medlersta Sverige, på andra kanske verkligt vild, så som på Kinnekulle och Billingen (*L. bulbiferum gothicum* Lindgr. . . .)”, Nyman 1867, s. 334. Nyman citerar i sin tur uppgifter från *Botaniska Notiser* III, s. 128. Brandliljan behandlas för Östergötlands del av både Hartman (1820) och Kindberg (1861), dock tydligt angiven av dessa som odlad. Se även Svenberg 2004.

KROLLILJANS NAMN OCH NAMNHISTORIA

Hier sieht man, das viel Namen auch viel Irrung bringen.

Hieronymus Bock, 1530¹

Nomina si nescis, perit et cognitio rerum.

Carl von Linné²

The beauty of their [liljornas] flowers has attracted the attention of horticulturalists to these plants for a good many years, but by botanists they have been somewhat neglected. Their botanic nomenclature has gradually become more and more confused, as in the majority of cases, specific names have been conferred upon mere varieties, and these names have been entered in our catalogues, without the slightest notice of their distinctive characteristics, whilst very frequently the same plant has received different names at one and the same time. Lastly, the recognised names of well-defined species have occasionally and without reason been transferred to other species which had previously been themselves described and named.

Pierre Etienne Simon Duchartre, 1871³

Jag drevs ut på den gamla synonymikens villande hav, en belägenhet som sent skall glömmas av den, som en längre tid brottats med dess oroliga böljor.

Robert Fredric Fristedt⁴

¹ Citatet från Hieronymus Bock är hämtat från Lyttkens 1904-1906.

² I egen fri översättning: "Om Du inte känner namnen saknar Du kunskap om tingen". I Wikén 1951 & Aldén m.fl. 1998. s. 9: "Om Du ej namnen vet, Du saknar kunskap om tingen". I Odhner 1963, s. 7: "Om man icke känner till namn, är kunskapen om tingen värdelös". Odhner uppger att Linnécitatet är hämtat från biskopen och etymologen Isidorus av Sevilla († 636 e. Kr.) Lyttkens 1904-1906 tillskriver citatet Abraham Samzelius (1723-1773), 1762. Det enda åberopade verket av honom är dock från 1760.

³ Wallace 1879, s. 66.

⁴ Robert Fredric Fristedt (1832-1893). Citatet förmedlat av Carl-Johan Clemedson i Linder 1972, s. 15. Min hållning beträffande citaten, språken och alla korsvisa översättningar är densamma som William T. Stearns, och som han gav uttryck för med ett citat av Augustinus: "

Inledning – om växterna och deras namn

Växtnamnen är kommunikativa länkar mellan växterna och människan. De är språkliga tecken som refererar till och identifierar växter. [...] ofta med avgörande skillnader mellan folklig, och professionell taxonomi.

Mats Rydén, 2000⁵

I ett arbete som det föreliggande, hade det underlättat

- 1) om det hade rått en klar överensstämmelse mellan den levande växten krollilja (*Lilium martagon* L.) och det namn som den bär,
- 2) om det bara hade funnits ett vetenskapligt namn, och ett namn på vardera folkspråken svenska, engelska, tyska o.s.v. för den växt som undersökningen gäller, och
- 3) om ett och samma namn hade använts genom historien. Det hade varit ett tillräckligt arbete att följa detta och veta att det verkligen syftade på krolliljan.

Om vi skall tala om den levande växten krollilja måste vi vara säkra på att det verkligen också är krolliljan vi talar om. Det måste råda en överensstämmelse mellan orden, termerna, begreppen och det levande föremålet för vår studie, i alla delar, annars kan 'den andra villan mycket väl bli än värre än den första'. En historisk studie av en växts introduktion handlar därför med nödvändighet om namn, till stora delar just om en dissektion av namn, om alla de beteckningar som velat och vill kommunicera ett konkret växtinnehåll, genom historien.

Korrespondenser mellan beteckningarna och det som betecknas, är en förutsättning för att vi skall kunna förstå varandra. Det gäller för all kommunikation. Det räcker med en kort blick på vårt ämnes historia för att se att så inte alltid har varit fallet. Örtaboksförfattaren Hieronymus Bock (1498-1554) konstaterade redan 1530, att många och olika namn på växterna ofta skapar en stor förvirring (fig. 1). Linné, ständigt medveten om namnproblematiken, proklamerade än starkare att om vi inte känner namnen så har vi inte heller kunskap om tingen. Den franske botanisten och liljekännaren Pierre Etienne Simon Duchartre (1811-94) förklarade för mer än 130 år sedan att det botaniska namnskicket visavi liljorna redan då och successivt bara hade blivit mer och mer förvirrat.

Några passager hos landskapsarkitekten och liljeälskaren Gösta Reuterswärd (1892-1980) får utgöra ett generellt och sentida exempel på problematiken rörande liljenamnen, och vart tolkningen av namnen kan leda om man inte är försiktig.

”Sic enim potius loquamur: melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi” (“Let us rather then declare: is is better that the grammarians censure us than that the public does not understand us”). Stearn 1983, s. 6.

⁵ Rydén 2001, s. 45.

Kreüter Buch.
Darin Vnderscheid / Würckung
und Namen der Kreüter so in Deutschen Lan-
 den wachsen. Auch der selbigen eigentlicher vnd wolge-
 gründter gebrauch von der Artzney fleißig darzu-
 tun. Künstlich gezeichnet zu behalten vnd zu lesen
 deren fern nützlich vnd erlösch / Vnsich
 dem gemeinen nutz zu sein.

Durch **H. Hieronymum Bock** aus lang-
 wirtzig vnd gewisse erfahrung be-
 steben / Vnd gesund

Von neuem fleißig übersetzt / gebessert
 vnd gemindert / Dard mit böschten nützen
 Figuren allenthalben gezeichnet.

Darüber findet
 Drei volkommene nützliche Register /
 vnder welchen Das erst die gemeine Lateinische vnd
 Griechische Namen der Kreüter hat / Das ander
 die die Teutsche / Das dritte die ansey der
 Artzney vnd heil für allerley krank-
 heiten vnd liden gepreßet.

Mit Keiserlicher Freyheit auff Siben Jar.

M. D. lxxj.
L. V. Sinus. P. 10.

Figur 1. Titelsidan till Hieronymus Bock (Tragus) (1498-1554), *Kreüter Buch. Darin Vnderscheid / Würckung und Namen der Kreüter so in Deutschen Landen wachsen...*, tryckt och utgi- ven 1546. (Foto: UUB, sept 2002.)

Figur 2. "Sicut liliam inter spinas" ("såsom liljan bland törnen") ur Dioskorides-kommentaren Kräuterbuch dess uralten unnd in aller Welt berühmtesten Griechischen Scribenten Pedacii Dioscoridis Anazarbæi ... Erstlich durch Ioannem Dancium von Ast verteutschet, nun mehr aber von Petro Uffenbach auff's newe oversehen, verbessert..., tryckt och utgiben i Frankfurt am Main 1610. Citatet anspelar på Höga Visan 2:2-3, om det utvalda som kan sökas och finnas - lilja bland tistlar, äppelträd i skogen - men som gömmer sig bland allt vanligt. Välsignad är den skönhet och läkedom som finns mitt i det svåra. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

I sin bok *Trädgårdens blommor berättar* (1967) behandlar han i ett av de sexton kapitlen ”Den heliga liljan”. Det handlar just om den vita liljan, madonnaliljan (*Lilium candidum*). Han har sett den i Brügge, erinrar sig sedan Linnés beskrivningar i den skånska resan och fortsätter: ”Ordet madonnalilja har den fått senare, som jungfru Marias blomma ”Lilius inter spina” [sic!], liljan bland törnen. Det sista är intressant därför att han har hittat den 30 mil från Saloniki just bland torniga buskar. Man vet faktiskt inte dess hemland... (fig. 2)”⁶.

Det latinska uttrycket ur *Vulgata*, ”sicut lilium inter spinas” (”såsom liljan bland törnen”), går tillbaka på en bibelvers i Höga Visan (2:2). ’Liljan’ i denna är i sin tur översatt och tolkad först från hebreiskans שושן (*Šūšan*). I dagens översättning (*Bibel 2000*) lyder Höga visan 2:1-3:

Jag är en vildros på Sharons slätt, en lilja i dalen. Som en **lilja bland tistlar** är min älskade bland flickor.

Men så har Bibel-versen inte alltid översatts. I förutvarande (1917:års) Bibel-översättning, som Reuterswärd beropade, lät det:

Jag är ett ringa blomster i Saron, en lilja i dalen. Ja, såsom **en lilja bland törnen**, så är min älskade bland jungfrur.

Tidigare fanns det ingen lilja alls i strofen. Liljan var en ros. I en 1800-talssättning läser vi:

Jag är ett blomster i Saron, och en lilja i dalenom. Såsom en **ros ibland törne**, så är min kära ibland dottrarna.

Det är alldeles riktigt att ”lilium inter spinas” i *Vulgatas* översättning betyder just ”liljan bland törnen”. Kvar står att ta ställning till hur ’lilja’ i kontexten skall tolkas. För närvarande har ett tjugotal, om inte fler, olika växter förts fram som tolkningsförslag.

Som figur 2 visar gjordes en speciell tolkning av Bibel-versen inom emblematiken. Exemplet är hämtat ur en tysk Dioskorides-kommentar utgiven i Frankfurt am Main 1610. Här syftar strofen på det värdefulla som kan finnas bland det tillsynes ringa eller svåra, i både konkret betydelse (läkeväxter i naturen) och metaforiskt (glädjen i det enkla, gudsnärvaron i vardagen).

Uttrycket är dock behäftat med ytterligare en komplikation. Under framförallt 1500- och 1600-talen blev uttrycket ett (fraseologiskt) namn inom botaniken för en helt annan växtart. ”Lilium inter spinas” har i det sammanhanget inte alls något att göra med en äkta lilja. Det syftar istället på vildkaprifolen (*Lonicera periclymenum*). Det kan förstås så som att vildkaprifolen i sig står för både ’liljorna’ och ’törnet’, de underbara blommorna mitt i den slingrande massan av stjälkar och blad. Det redovisades till exempel av Hieronymus Bock i mitten av 1500-talet.⁷ ”Den svenska botanikens fader” Johann Franck

⁶ Reuterswärd 1967, s. 77.

⁷ Bock 1552, s. 822-823. Här uppstår det egendomliga sammanträffandet vad gäller namnen, att då *Lonicera periclymenum* heter ”Waldgilgen” hos Bock, och detta namnet skall ’översättas’ till latin, så blir det just ”Lilium sylvestre” (”skogslilja”), vilket också görs, vilket samtidigt är det ’vetenskapliga’ namnet på krolliljan...

använde sig också av namnet. På svenska kallade han arten för ”Gwle Skogz Lilior”.⁸

Reuterswärds tolkning av det latinska uttrycket ur Höga Visan öppnar en hel värld och flera frågor. Vilka växter handlade det för det första om för ca 2 500 år sedan? Vad hände i tolkningen från hebreiskan till latin på 400-talet? Vad hände i de svenska Bibel-översättningarna? Hur kunde en latinsk Bibel-fras bli ett botaniskt växtnamn? Skall uttrycket ”lilium inter spinas” förstås bokstavligt idag eller utgör det främst en meditationsbild?

För Reuterswärd fungerar det på båda sätten. Kanske skall det också visa sig att han hade rätt i den rent bokstavliga tolkningen. Vid midsommartid 1925 påträffades nämligen några exemplar – de första fynden i ’modern’ tid – av *Lilium candidum* i Palestinas nordligaste del, i Övre Galiléen, i en djup och fuktig kalkklyfta i maquis-terräng. Året därefter påträffades ytterligare ett tiotal och några blommande liljor på berget Karmel. Lokalerna ligger båda isolerade och är mycket svårtillgängliga.

Det är alltså inte så enkelt att namnen (begreppen) alltid korresponderar mot de levande växterna (företeelserna). Det är inte heller så att det bara finns ett namn på en växt. Slutligen är det heller inte så att namnen håller sig konstanta över tiden. Namnen i sig har ändrats, likaså har växterna själva bytt namn. Ibland har det gått långsamt och glidande, ibland har det skett språngvis. Dessa förhållanden har såväl de antika författarna, som renässansens örta-boksskrivare som senare tiders botanister, både kunnat konstatera och beklaga. Likväl har det varit något som de alltid har tvingats anpassa sig till.

I en vidare liljediskurs går det knappast att komma förbi Bibelns liljor. Var det för övrigt verkligen äkta liljor som beskrevs i Höga Visan och Matteusevangeliet? Fanns det överhuvudtaget några äkta liljor i området vid den tiden? I en delvis fristående och längre studie har jag valt att ytterligare exemplifiera och problematisera relationen mellan namnen på växterna och de verkliga och levande växterna själva, och var man kan hamna i tolkningen beroende på det valda perspektivet, om man närmar sig frågorna teologiskt, etymologiskt eller botaniskt.⁹

Ett antikt växtnamn, grekiskt eller latinskt, kan mycket väl vara detsamma idag som för mer än 2000 år sedan.¹⁰ ”De grekiska och romerska naturvetenskapliga författarna”, skriver Erik Wikén i sin klart sammanfattande *Latin för botanister och zoologer* (1951), ”använde i regel i enda namn, det folkliga, för varje växt eller djur.” Ibland lade de dock till vissa epitet gällande färg, växtplats, hemland, likhet, användning m.fl. för att särskilja det ena slaget från det andra, tillägger Wikén.¹¹ Ursprungligen antika namn utgör också namn på de

⁸ Franck 1638, se kapitel 5.

⁹ Se Bilaga 4: ”Krollilja i Bibeln? - Om Bibelns växtnamn, språkliga liljor i Bibel-böckerna och liljor i Palestina.”

¹⁰ Jag har översiktligt tagit del av Reinhold Strömbergs omfattande arbete *Griechische Pflanzennamen* (1940). En sammanfattning i den här kontexten, där det bevisligen hör hemma, har dock legat utanför arbetets ramar.

¹¹ Wikén 1951, s. 365. Beträffande hela den grekiska botaniska begreppsbyggnaden hänvisar jag till Reinhold Strömbergs *Theophrastea. Studien zur botanischen Begriffsbildung* (1937), ett mycket omfattande arbete som jag bara översiktligt tagit del av, ett arbete som växer i respekt ju mer

idag uppskattade och odlade släktena *Leucojum* (snöklackor), *Narcissus* (narcisser, påsk- och pingstliljor), *Hemerocallis* (dagliljor), *Asphodelus* (dödsliljor) och också *Lilium* (äkta liljor) (fig. 3).

Figur 3. Purpurblommande "asfodelus" (*Asphodelus ramosus*), avbildad före år 512, ur Pedanius Dioskorides *De materia medica* (Codex Vindobonensis. Med. Gr. der Österreichischen Nationalbibliothek, Graz 1965-1970). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Vilka växter som avsågs, och vad namnen betecknade där och då, är inte med nödvändighet desamma som idag. De grekiska och romerska författarna använde i regel bara ett enda namn. Ibland kunde tvåordsnamn förekomma.

man tränger in i det. I sina slutord sammanfattar Strömberg "den grekiska botanikens väsen". Jag undrar fortfarande i vilken utsträckning krolliljan ingår i detta.

Det andra utgjorde då i regel en geografisk bestämning. Idag uppträder ofta dessa namn som släktnamn, och inrymmer då flera olika arter, från kanske världens alla hörn.¹²

De för oss i modern tappning brukade (släkt)namnen med antikt ursprung, kan ha innefattat både andra arter, andra släkten och till och med andra familjer, vid olika tidpunkter och i olika områden genom århundradena. Så är t. ex. fallet med *Leucojum*, *Narcissus* och *Viola*. Å andra sidan, kan också en enskild växt ha varit välkänd, omnämnd och använd sedan lång tid tillbaka, men då under helt andra namn, både vetenskapligt och på folkspråken, än under vilka vi känner den idag. Styvmorsviolen (*Viola tricolor*) hette genom medeltiden och nästan fram till Linnés dagar oftast ”Herba trinitatis” och på svenska ”Helga Trefaldighetsblomster”. Förhållandet leder självfallet till att varje växt som inte nöjaktigt tolkas i sin speciella kontext lätt kan komma att förbises eller felbedömas.

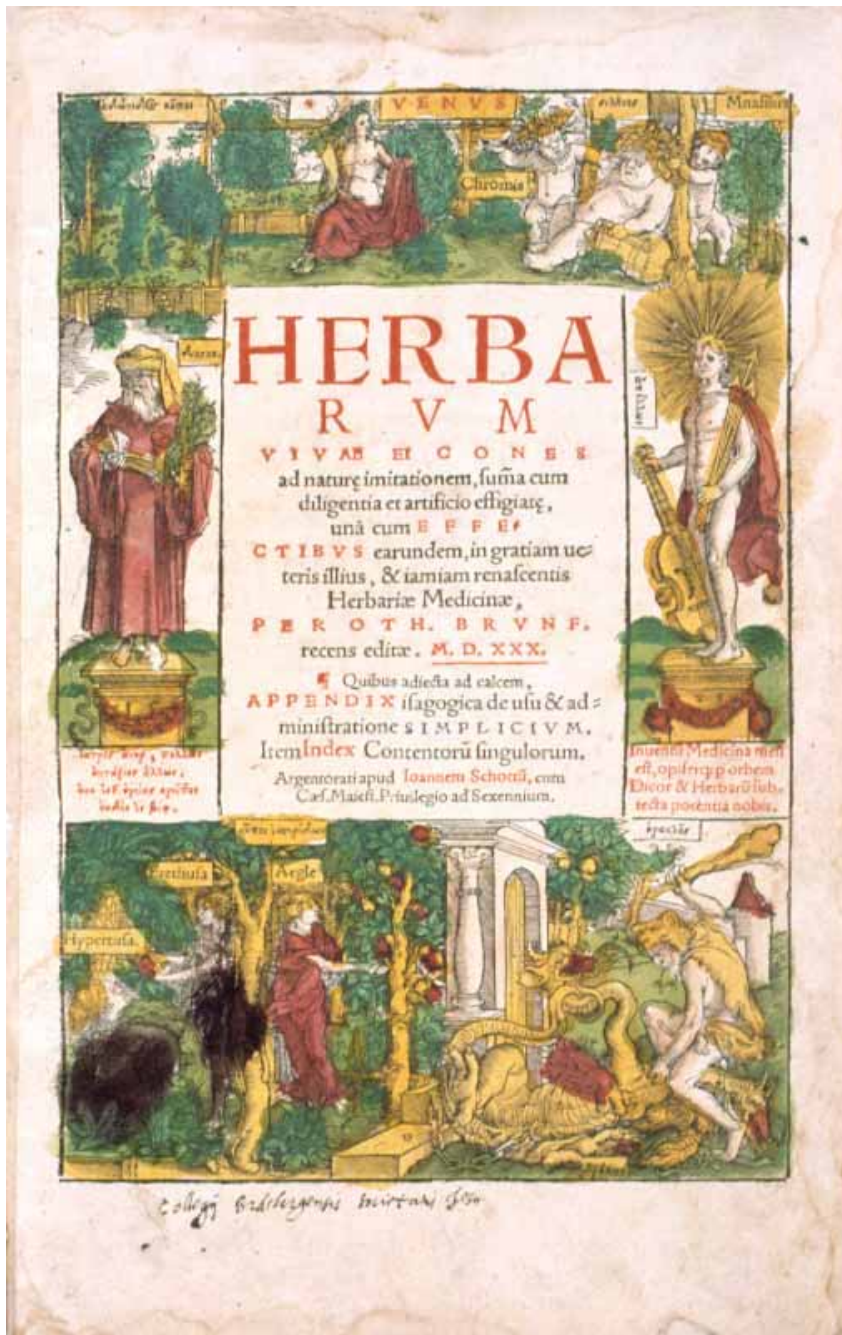
Det föreligger alltså ingen enkel överensstämmelse generellt mellan namnen på växterna och växterna själva i det historiska perspektivet. Vad om liljorna? Påträffar vi det latinska *lilium* i en antik eller medeltida text, eller det svenska *lilia* i en 1500-talsläkebok, kan vi inte utan kontexten sluta oss till vilken växt som avses. Det behöver inte ens handla om en lilja eller någon liljeväxt överhuvudtaget. Och omvänt, bara för att en lilja inte explicit med namnet röjer sig i texten, så behöver det inte betyda att den inte finns där. Namnförbistringen är mycket stor.

De tre inledande citaten, tillkomna över en period av ca 350 år, får utgöra en utgångspunkt. Att flera olika namn på växterna kunde ställa till med en stor oreda, konstaterade tidigt den tyske örtaboksförfattaren **Hieronymus Bock** (1498-1554), vid arbetet med sin nya örtabok och träsnittsverk, *Kräuterbuch* (1539). Örtaböckerna hade förvisso, alltsedan antikens dagar och framförallt under medeltiden, beskrivit växterna både med text och med hjälp av bilder. Med tidens gång hade emellertid avbildningarna kommit att bli allt mer stilerade och egentligen oanvändbara som jämförelsematerial. Bidraget från det tidiga 1500-talets botanister blev att verkligen försöka identifiera vilka växter de antika texterna avsett, avbilda dessa och dessutom införliva den nordeuropeiska floran i örtaböckerna.¹³

Det var illa nog om träsnitten, avbildningarna av de levande växterna, inte höll måttet. Det blev emellertid ännu värre om de inte försågs med de namn som faktiskt användes på och om dem. Namnförbistringen var för Hieronymus Bock en realitet på samma sätt som den kan vara för en botanist eller trädgårdshistoriker idag. Detta ledde också till en förnyelse av herbalerna i början av 1500-talet. Hieronymus Bock kallas jämte de två andra samtida tyska örtaboksförfattarna **Otto Brunfels** (1488-1534) och **Leonart Fuchs** (1501-66) ”de tyska botaniska fäderna” (fig. 4).

¹² ”De grekiska och romerska naturvetenskapliga författarna använde i regel ett enda namn, det folkliga, för varje växt eller djur”, sammanfattar Erik Wikén, ”men ibland särskilde de ’arter’ genom tillagda epitet, betecknande färg, växtplats, hemland, likhet, användning o.s.v.”, Wikén 1951, s. 365. Jfr Corneliussen 1997, s. 20.

¹³ Gunnar Eriksson i NE online 2005, ”Botanik, Historia”.

Figur 4. Handkolorerad och symboliskt rik titelsida till den äldste av de "tyska botaniska fädernas", Otto Brunfels (1488-1534), örtabok *Herbarum vivae ei icones*, tryckt och utgiven i Strassburg 1530-1536. (Foto: UUB, maj 2002.)

Carl von Linnés förhållande till växternas namn är mycket speciellt, i viss mån existentiellt. Det framgår av citatet ovan: ”Känner Du inte namnen, saknar Du kunskap om tingen”, d.v.s. växterna. Det är att notera att just detta Linnecitat fått en hedersplats och bilda utgångspunkt i inledningen till *Kulturväxtlexikon* (1998), vilket redan har utnämnts till ett standardverk för (svensk) namngivning av våra kulturväxter.¹⁴

Linné tar även utgångspunkt i ett annat citat av den italienske botanisten **Andrea Cesalpino** (1509-1603) i sitt epokgörande verk *Species Plantarum* (1753). Här spelar också namnen en avgörande roll. Citatet som på hedersplats får bära den botaniska nomenklaturen in i en ny era lyder: ”Ignoto Genere proprio nulla descriptio, *quis accurata tradita*, certam demonstrat, *sed plerumque fallit*”.¹⁵ I tolkning innebär detta ungefär: ”Ingen beskrivning, hur noggrann den än är, kan med säkerhet visa ett släktskap, den bedrar ofta istället, om man inte känner det egentliga [naturliga] släktskapet”.

Med det återgivna Cesalpino-citatet ger Linné ödmjukt det verkliga släktskapet företräde framför det etiketterade. Känner man det naturliga släktskapet så räcker det ju med en representativ binär beteckning. Han avvisar alltså mångordigheten vid beskrivningen, men anvisar samtidigt namnen som de viktigaste redskapen för att klarlägga relationerna. Återigen framhålles en direkt korrespondens, relationen, mellan namnet (beteckningen) och föremålet (det betecknade) som en väg till kunskap.

Att förbistringen i frågan om namnen också infiltrerat liljesläktet redovisar Pierre Etienne Simon Duchartre tydligt men smått uppgivet i ett citat hämtat från Dr Wallace *Notes on lilies and their culture* (1879).¹⁶ Sju kända liljearter i Europa vid mitten av 1700-talet hade blivit ett 50-tal på 1870-talet. Detta räckte för en av de främsta liljekännarna vid tiden att nästan resignera. Duchartre förstod betydelsen av att upprätthålla korrespondensen mellan namnen på liljorna och de levande liljorna själva, och de stora krav som därmed åvilade både botanister och odlare. Idag känner vi ett hundratal arter och ca 4 000 olika registrerade taxa. Utan en mycket stor noggrannhet i både språket och vid hanterandet av det levande materialet, riskerar vi att förlora oss i ett trask av beteckningar.

Många har forskat och skrivit om växtnamn rent generellt; deras uppkomst, utveckling och betydelse, det vi kallar för växtnamnsetymologi. ”Etymologin är den del av språkvetenskapen som vill förklara ords härledning, ursprung, släktskap och betydelsehistoria” förklarar Jens Corneliuson i sitt stora och viktiga arbete om *Växternas namn* (1997).¹⁷ I detta verk tecknas också växtetymologins historia översiktligt.¹⁸

¹⁴ Roland von Bothmer i förordet, s. 8, jämte författarna i sin inledning, s. 9.

¹⁵ Linné 1753, s.

¹⁶ Wallace 1879, s. 66.

¹⁷ Corneliuson 1997, s. 11.

¹⁸ En sammanfattning av denna kunde förvisso varit på sin plats, men då boken är ny och lättillgänglig hänvisar jag den vidare intresserade till dessa avsnitt. Corneliuson 1997, f.f.a. s. 11-20.

Krolliljans vetenskapliga namnhistoria

I föreliggande arbete har genomgående det svenska namnet **krollilja** valts för den liljeart, *Lilium martagon* L., som hela avhandlingen handlar om.¹⁹

Valet av *ett* genomgående svenskt namn markerar att den levande växten, det betecknade, utgör huvudsak, och förenklar därigenom förståelsen av sakförhållandena. Men, valet av *ett* svenskt namn utgör på samma gång en komplikation. Ja, kanske innebär det en rent utav en historieförvanskning. Den lilja som vi idag kallar krollilja har tidigare och i hela Sverige inte entydigt och enbart kallats så. Namngivningen och namnskicket har sin egen genes och historia. Arten krollilja har givits ett flertal olika namn genom historien av olika författare i vårt land, liksom runt om i Europa (och i Asien). Artens vetenskapliga namn har sin parallella historia i de prelinneanska och fraseologiska beskrivningarna eller frasnamen.²⁰

Krolliljans många olika namn, och den botaniska namngivningens historia, skulle om den gjorts till huvudsak kunna ha blivit ett gott stycke kulturhistoria.²¹ För vår namnundersökning gäller dock frågan: Kan betecknandets historia av krolliljan, och då speciellt i Sverige, direkt eller indirekt bidra med några ledtrådar i fråga om artens introduktion, odling och tidiga historia i landet? Kan klarläggandet av en växts olika namn och namnformer på ett motsvarande sätt som för ortnamnsforskarna, bidra till att belägga - eller vederlägga - krolliljans förekomst i landet under en viss tidsperiod? Namnhistorien utgör härvidlag ett av flera parallella spår i drivandet av avhandlingens tes.

”Känner Du inte namnen har Du ingen kunskap om tingen.” Beteckningarnas dofter, och det liv som själva orden lever, kan säkerligen förleda forskaren, men frågorna kvarstår: Vad avslöjar namnen om liljorna och liljorna om namnen? Vad kan krolliljans olika namn berätta? Vilket är det första namnet på krolliljan, var sker omnämmandet och varför valdes namnet?

¹⁹ Se kap 1 a). ”Redan under antiken togs åtskilliga av de grekiska namnen upp av romarna och ombildades med avseende på ändelser och tonvikt efter det latinska språkets regler. Det följer härav att det är mer korrekt att tala om växternas vetenskapliga namn, än om deras latinska”, framhåller Corneliuson. Jag delar denna uppfattning.

²⁰ Med *binär nomenklatur* menas en dubbel namngivning. Ett vetenskaplig namn består av (minst) två namn, det första utgörs av släktnamnet, det andra av ett artepitet. Det binära systemet för vetenskaplig namngivning är internationellt vedertaget och används för alla levande organismer. Släktnamnet skrivs alltid med stor bokstav medan artepitetet numera alltid skrivs med liten bokstav. Efter artepitetet anges ofta auktor, dvs. den person som först beskrivit och namngivit arten. Före Linnés fullt genomförda binära namngivning användes i regel bara släktnamnet medan arten beskrevs med hjälp av de utmärkande drag som botanisten i fråga uppmärksammat, s.k. fraseologiska beskrivningar. Prelinneanska (art)namn kunde vara skenbart binära, men också upp till 10 ord långa. Jfr NE online 2005, Corneliuson 1997, s. 11, 20, samt föredömliga sidor i *Kulturväxtlexikon* (1998), s. 11-24.

²¹ Jfr Corneliuson 1997, s. 9, ”Inledning. Växtnamnen som kulturspegel!”. ”Växtnamnen kan berätta en hel del, om man rätt tyder dem”, skriver Einar Odhner, och med sina mycket speciella rötter i de olika språken, både långväga och långtida ifrån, berättar växtnamnen mycket för den vetgirige.” Odhner 1963, s. 8.

Krolliljan under antiken – något om antikens (kroll)liljenamn, verk och 'botanister'. Aristoteles, Theophrastos, Dioskorides och Plinius d.ä.

LILIUM, κρίνον καὶ λεῖριον Græcis, Theoph. 6 hist. 6. Lilijflore variare dixit, & purpureum esse, singulis caulibus, aliàs unum, aliàs plura exire. Dioskorides l. 3. c. 116. duo genera agnovisse videtur, dum scribit, & rubra lilia esse. At Plinio l. 21. c. 5. Liliū triplex, album, rubens, purpureum, quod aliquando gemino sit caule, quod Narcissum vocent. Dividimus in Liliū radici bulbosa & una, ut sunt Lilia alba, Martagon: vel pluribus, Asphodeli bulbis constante, ut Liliū luteum & rubrum.

Caspar Bauhin, 1623²²

Matching up ancient Greek plant names with modern botanical realities is not an easy task [...] In short, the situation is a mess.

Peter Mazur, 2003²³

”Botaniken, kunskapen om och utforskandet av växtvärden, har tidigt sysselsatt människorna”, förklarar Odhner.²⁴ I alla världens äldsta skriftsystem förekommer också växtnamn, så också i det äldsta, det mesopotamiska, utbrett i trakterna för den västliga civilisationens vagga, från slutet av fjärde årtusendet f. Kr.²⁵ Ett reellt växtintresse kan också spåras i Gamla Testamentet. Ja, härdrar Gunnar Eriksson det, ”vill man ge botaniken en vid definition och likställa den med ’kunskap om växter’ så är alltså botaniken jämngammal med människan”.²⁶ ”Människan har från begynnelsen varit beroende av växterna som föda, redskap och läkemedel”.²⁷ I den betydelsen har alltså ett botaniskt vetande existerat i Europa, och därmed även i Sverige, så länge kontinenten överhuvudtaget har varit befolkad. Förutsättningen för att kommunicera denna kunskap har varit språket, och härav de så viktiga namnen på växterna. ”Växtnamnet är den primära företeelsen”, menar Jens Corneliuson. ”Det har skapats av nödvändigheten att kunna benämna sådana ting som är en förutsättning för människans fortsatta existens”.²⁸

Kunskapen om växterna kan vi kanske rubricera som två-hövdad. Dels har vi den görandets kunskap som sprungit och springer ur erfarenheten genom bruket av skogsträden, hagmarksbuskarna, betesgräsen, åkergrödorna och

²² Bauhin 1623, s. 76: ”LILIUM, hos grekerna ’krinon’ och ’leirion’; Theophrastos (6, hist. 6) säger att liljans blomma är skiftande och purpurröd samt utgår, ibland ensam, ibland flera, från en enda stjälk. Dioskorides (bok 3 kap. 116) tycks ha känt till två slag eftersom han skriver att det också finns en röd lilja. Men hos Plinius (bok 21 kap. 5) finns tre slags lilja: vit, röd och purpurfärgad; den sistnämnda har ibland dubbel stjälk och man brukar kalla den ’narcissus’. Vi indelar dem i lilja med lökartad rot i ett stycke, som vit lilja, martagon, eller med rot i flera segment, såsom bestående av asfodelökar, som gul och röd lilja [*Hemerocallis lilioasphodelus* och *H. fulva*].” Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

²³ Mazur 2003, s. 1, 5.

²⁴ Odhner 1963, s. 8.

²⁵ Corneliuson 1997, s. 11. Jfr Lundquist 2000 (a), s. 43-44.

²⁶ Eriksson 1969, s. 11.

²⁷ Corneliuson 1997, s. 11

²⁸ Corneliuson 1997, s. 15.

köksväxterna; inte att förglömma de 'vilda' växterna, i en daglig eller årstidsbunden interaktion. Dels har vi den lärda botaniken.

Forskningen kring den förnas både oreflekterade och medvetna görandekunskap kan inrymmas i ämnet etnobotanik (en del inom etnobiologin (1944)), vilken studerar just hur växter traditionellt utnyttjas som livsmedel, medicin och råmaterial samt deras roll i olika sedvänjor, föreställningar och ritualer. Ämnet handlar förutom en kartläggning av människans medvetna användning av växter till föda och medicin, samt till råvaror för hantverk och industri, också i ett vidare perspektiv om att utforska människans föreställningar och uppfattningar om naturen. Måhända kan vi därvidlag kalla Carl von Linné och hans apostlar för de första etnobiologerna/etnobotanikerna i landet. Det var dock först på 1970-talet som etnobiologin internationellt utvecklades till ett eget vetenskapsområde, med en forsknutning efter Riokonventionen (1992) till en mer gränsöverskridande forskning om samspelet mellan människorna och växterna/naturen.²⁹

LILJANS ÄLDSTA KULTURHISTORIA

Liljorna verkar i länderna runt Medelhavet där de förekommer naturligt, mycket tidigt ha flätats in i människornas liv, allt sedan vår västliga kultur började vaggas i Mellanöstern. Liljan tillhör en av våra allra äldsta kulturväxter.³⁰

Lotusblomman är som dekorationsblomma betydligt äldre än någon annan prydnadsväxt, med en användning som sträcker sig tillbaka till den 4-5:e dynastin i Egypten, ca 3 500 f. Kr. Som odlad växt i trädgårdsdammar kan den dock inte med säkerhet beläggas förrän under den 18:e dynastin, ca 1 600 f. Kr.³¹ I Egypten utgör liljan inte heller den äldsta kulturväxten, troligen beroende på att den inte har någon naturlig förekomst i landet. Dess användning i Mindre Asien sträcker sig dock minst lika långt tillbaka som lotusblomman i Egypten, menar Otto Warburg. Den vidsträckta utbredning som liljan vann redan i de äldsta tiderna, i hela Orienten och i Medelhavsområdet, liksom den mycket senare introducerade och odlade rosen är anmärkningsvärd.

Den vita liljan omtalas på ett bildligt sätt redan i den homeriska diktningen (Iliaden 13:830), framhåller F. C. Schübeler, men det kan ändå knappast påvisas att den odlats i Grekland förrän på 600-talet f. Kr. I Persien har den också länge varit känd. Det finns anledning att antaga eller misstänka att själ-

²⁹ Om etnobiologin har etnologen Ingvar Svanberg klagörande och sammanfattande skrivit under uppslagsordet *etnobiologi* i NE online 2005. 1997 togs i Sverige ett initiativ i syfte att utveckla etnobiologin som vetenskaplig disciplin i Sverige, inkluderande Centrum för biologisk mångfald (SLU) samt en rad museer och organisationer. För närvarande pågår arbete med det omfattande trebandsverket *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige*. Del I utkom 2001.

³⁰ Med åberopande av kapitel 4, påminns återigen om att allt som kallas eller benämns "lilium" eller på svenska "lilja/liljor" från antiken och ändå fram på 1600-talet, inte med nödvändighet handlar om de äkta liljorna, de som idag utgör arter i släktet *Lilium*.

³¹ Warburg 1929, s. 167.

va namnet står i förbindelse med den gamla persiska byn Susa. Här hade de persiska kungarna sitt vinterresidens. Ruinerna efter detta, vilka kallas Sus eller Sjus ligger vid älven Sjapur som mynnar i Koaspes (31° 56', nordlig bredd). Den grekiske författaren Athenagoras som levde på kejsar Marcus Aurelius tid, i slutet av 100-talet e. Kr., påstår att byn just fick sitt namn efter den rikedom av liljor som växte i trakten. Med detta är vi tillbaka till tolkningen av de persiska, arabiska och hebreiska namnen och huruvida namnet på den kyska Susanna i Babylon också eventuellt skulle härstamma från denna blomma. Den skulle då kunna ha betecknat en jungfrulig renhet eller oskuldshullhet, en av den vita liljans främsta symboliska innebörder genom historien.³²

ARISTOTELES

Die Botanik behandelt Aristoteles - paradox gesagt - als Zoologie. Ob er ein selbständiges botanisches Werk verfasst hat, wissen wir nicht. Dass er Vorlesungsmanuskripte über Botanik ausgearbeitet hat, ist wahrscheinlich.

Reinhold Strömberg, 1937³³

Skrev Aristoteles om krolliljan? Den lärda, eller åtminstone teoretiskt grundade, botaniken springer ur antiken. Ofta låter vi den ta sin början i Grekland, ur den muntliga traditionen hos praktiserande rhizotomer (rotsamlare), och hos **Aristoteles** (384-322 f.Kr.), naturforskningens fader, och hans peripatetiska skola.³⁴ En ändamålsenlig systematisering av växterna och deras dygder kan nog spåras ännu längre tillbaka, från och med komediförfattaren Aristofanes (ca 445-ca 385 f.Kr.).³⁵

Örtabokens standard sattes av Aristoteles, menar förre prefekten för Leidens botaniska trädgård Jan de Koning.³⁶ Idag finns dock bara några textfragment på syriska som möjligen skulle belägga Aristoteles kända men försvunna Περὶ φυτῶν.³⁷ Under medeltiden antogs allmänt att verket *De plantis libri duo* (som Albertus Magnus utgick ifrån för sin *De vegetabilibus libri septem*) var ett genuint arbete av Aristoteles. Under 1800-talet tillskrevs det istället Nikolaus av Damaskus (64 - ca 4 f. Kr.). Jerry Stannard redovisar positionerna och diskuterar frågan huruvida *De plantis* skulle kunna identifieras som Aristoteles

³² Schübeler 1886, s. 326.

³³ Strömberg 1937, s. 24-25.

³⁴ Beteckningen syftar på en promenadplats i det offentliga gymnasiet, Lykeion.

³⁵ Corneliuson 1997, s. 14. Beträffande "Die Geschichte der griechische Botanik bis Aristoteles und Theophrast", se Strömberg 1937, s. 17-22.

³⁶ de Koning 1995, s. 11. Han tillägger att Aristoteles också beskrev ett större antal växter själv. Beträffande Aristoteles och Theophrastos naturvetenskapliga forskning och grundsatser, se Strömberg 1937, s. 23-30.

³⁷ Stannard 1999, i *Pristina Medicamenta* ["tidigare/ursprungliga läkemedel"], VII ("Lost botanical writings of antiquity"), s. 319.

försvunna Περί φυτῶν, men ser ingen grund för en omattribuering.³⁸ Det går således knappast att utröna om Aristoteles själv skrivit om någon krollilja.³⁹

En lättillgänglig, om än tämligen obekant sammanfattning ur ett flertal av hans skrifter, ”Grunddragen till växtläran efter Aristoteles”, står att finna hos linneanen Elias Fries (1794-1878), i en av hans ”strödda tillfällighets-skrifter” i *Botaniska Utflygter* (1853).⁴⁰ Den äldsta kända grekiska örtaboken brukar anars tillskrivas en av Aristoteles elever, Diocles från Carystos, dock enbart känd genom citat hos senare författare, som hos Theophrastos Eresius.⁴¹

En ’problematisering’ av växt- och djurförflyttningar under antiken och med början under alexandrinsk tid, görs av J. Donald Hughes i artikeln ”Europe as Consumer of Exotic Biodiversity: Greek and Roman times.” Hughes ställer bland annat frågan: ”Did these activities establish viable populations of invasive species?” Frågan ligger utanför avhandlingens ramar, men den berör diskussionen beträffande synen på föregående tiders växtförflyttningar. Det som en tid såg som gott och välsignat, kan en annan tid förstås som problem. Det som en tid förstod som ”exotiskt”, kan en annan tid försöka att göra ’in-hemskt’.⁴²

THEOPHRASTOS ERESIUS

Den Zeitpunkt, an dem die griechische Botanik einsetzt, können wir nicht genau feststellen. Ist doch Theophrast der erste, der die Botanik systematisch-wissenschaftlich behandelt hat. Ihm bleibt darum mit Recht den ruhmvolle Name "Vater der Botanik", da erst mit ihm die Botanik zu einer selbständigen, von der Zoologie scharf abgegrenzten Wissenschaft wurde. Zahlreich sind immerhin diejenigen Männer, die vor ihm, allerdings mehr aus rein praktischen Gründen, wie Interesse für Landwirtschaft und Medizin, die Natur mit offenen Augen beobachtet haben.

Reinhold Strömberg, 1937⁴³

Skrev **Theophrastos Eresius** (ca 370-ca 285 f.Kr.), Aristoteles discipel och filosofiske arvtagare och den förste antike författaren som med rätta kan kallas botanist, om krolliljor? Vissa uttolkare menar det.

Theophrastos övertog vid Aristoteles död ledningen för den peripatetiska skolan. Han, eller någon/några av hans studenter, skrev också de båda första till vår tid bevarade botaniska traktaterna (omkring år 300 f.Kr.), ”Om växternas historia” (Περί ιστορίας φυτῶν, *Historia Plantarum*) och ”Om växter-

³⁸ Stannard 1999 XIV (”The botany of St. Albert the great”), s. 353-354.

³⁹ *De plantis libri duo* har inte närmare behandlats och jag kan inte uttala mig om någon krollilja kan spåras eller välvilligt tolkas utifrån denna. Krolliljan saknas dock hos Albertus Magnus och återfinns inte heller i Stannards tolkning av liljorna, Stannard XV, s. 299.

⁴⁰ Fries påtalar här speciellt Aristoteles skarpsynthet beträffande växternas könsskillnad, en ända till Linnés tid icke allomfattad uppfattning. Växternas enskilda sexualorgan kändes dock varken av Aristoteles eller Theophrastos.

⁴¹ Collins 2000, s. 31. Citat av Diocles återfinns även i Nicander av Colophon i *Alexipharmaca* och *Theriaca* (100-talet f. Kr.) och hos Crateuas och Sextius Niger (första århundradet f.Kr.).

⁴² Hughes 2003, s. 22, artikeln ingår tidskriften *Landscape Research*.

⁴³ Strömberg 1937, s. 14.

nas orsaker” (Περὶ αἰτιῶν φυτῶν, *De Causis Plantarum*)⁴⁴, vilka utöver de egna observationerna byggde på en uråldrig örtkunnighet, bl.a. förmedlad av de kända rhizotomerna, läkeväxtsamlarna i de grekiska bergen (fig. 5).⁴⁵

Figur 5. Titelsidan till Theofrastos Eresius (ca 370-ca 285 f.Kr.) stora verk *De Historia Plantarum* (”Om växternas historia”), i en sen utgåva på grekiska och latin. Den långa titeln lyder i översättning: ”Theofrastos från Eresos tio böcker om växterna, på grekiska och latin. Här i den grekiska texten med olika läsarter, emendationer och tillägg i spalterna: Gazas latinska översättning med ny kommentar mot marginalerna: hela verket med fullständiga såväl noter som kommentarer: likaså har Johannes Bodaeus v. Stapel, läkare i Amsterdam, illustrerat verket med bilder av sällsynta växter. Här till kommer Julius Caesar Scaligers kommentarer till samma böcker och Robert Constantinus anmärkningar, med rikhaltigt index. Amsterdam, hos Henricus Laurentium. 1644.” (Foto: UUB, sept 2002)

⁴⁴ Jag har översiktigt tagit del av en tidig tryckt utgåva av de båda verken (Venedig 1504), Theofrastos, *De suffrutibus, herbisque, ac frugibus libri quattuor, Theodoro Gaza interprete*, (1528) och en utgåva av Theodore Gaza (1400-1475) från Basel 1534 (Bilaga 14, fig. 6). Den stora utgåvan från 1644, illustrerad av Johannes Bodaeus v. Stapel, läkare i Amsterdam och kommenterad av Julius Caesar Scaligers och Robert Constantinus innehåller den grekiska texten parallellt med en latinsk översättning. 'Liljorna' behandlas på s. 653-657, innefattande hela Caspar Bauhins systematisering och med en bild på krolliljan (”Lilium floribus reflexis”), på sid 656.

⁴⁵ Beträffande Theofrastos botaniska forskningsgrundsatsar, se Strömberg 1937, s. 30-37. Den förhållandevis nyttigivna boken ”*Detta må undersöges närmere*”, *Theophrast og botanikkens grundleggelse* (2003) av Christian Gorm Tortzen, har jag inte tagit del av. Jfr Rydbeck 2004,

Den förra innehåller en beskrivning och en klassifikation av de kända växterna vid tiden. Växternas indelades i fyra 'klasser'; träd, buskar, småbuskar och örter. Vidare identifierades flera karaktärer som ända till våra dagar beaktats i taxonomin; annuella och perenna växter, en- och tvåhjärtbladighet, olika symmetriska uppbyggnader, dubbelblommighet, bladformer och bladinfästningar m.m. Den senare skriften tar upp växternas livsfunktioner och orsakerna till dessa. Grunden var därmed lagd till både den deskriptiva och taxonomiska botaniken och till växtfysiologin. Ja, Theofrastos verk kan sägas lägga grunden för hela den kommande botanikhistorien, menar Gunnar Eriksson. Under flera sekel härefter finns inga kända manuskript med nya texter om växter. De få kända och bevarande textfragmenten århundradena före vår tideräknings början utgör företrädesvis avskrifter eller kompilat.⁴⁶

Ca 500-550 olika växter finns nämnda och beskrivna i och tolkade utifrån Theofrastos botaniska traktater. En kraftig ökning från de 63 arter som har tolkats från Homerus och Herodotos och de ca 225 som spårats hos Hippokrat.⁴⁷ Vilka liljor återfinns då bland dessa? Har någon krollilja spårats? Om detta tvistar de lärde.

Den tyske botanisten **Carl Fraas** (1810-75) redovisar enbart turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*) och brandliljan (*Lilium bulbiferum*)⁴⁸ efter sin genomgång av de grekiska namnen i Theofrastos "Om växternas historia" i sin sammanställning av växterna i grekernas och romarnas klassiska skrifter, *Synopsis plantarum florum classicae* (1870) och sina botaniska resor i floraområdena. Liljorna återfinns här främst i kapitel 6:6 där de benämns κρίνον (krinon) eller λείριον (leirion).⁴⁹ Han återfinner inte, eller rättare sagt tolkar åtminstone inte till, någon madonnalilja (*Lilium candidum*).⁵⁰ Fraas (1870)⁵¹ redovisar inte heller någon krollilja. Han får dock inte stå oemotsagd.

Ett systematiskt försök att identifiera antikens grekiska växter gjordes av Sir William Thiselton-Dyer, för den nionde utgåvan av Liddell and Scotts *Greek Lexikon* (1916). Hans identifikationer verkar att vara mycket precisa. Senare forskare, menar Peter Mazur, har varit oförmögna eller ovilliga att

⁴⁶ de Koning 1995, s. 11; Eriksson, NE online 2005, "Botanik-Historia" samt Eriksson 1969, s. 13.

⁴⁷ Stannard 1999, III, s. 170.

⁴⁸ Det finns en passage hos Theofrastos (2:2) som Fraas antyder syftar på brandliljan: "och några gör en tårliknande utsöndring", d.v.s på brandliljans bulbill. Då förstår man också lättare fortsättningen: "caule conciso propagatur! et [grekiska] nuncupatur" ("den förökas genom att stjälken skärs av [med skott]! och benämnes [grekiska]"). Fraas 1870; s. 286-287.

⁴⁹ Fraas 1870, s. 286-287. I latinsk version: "Lilij florem variare dixit, & purpureum esse, singularis caulibus, aliás unum, aliás plura exire" ("liljans blomma är skiftande; den är purpurfärgad och utgår, i en del fall ensam, i en del fall tillsammans med flera, från en ensam stjälk"). Översättning: Urban Örneholm 2004.

⁵⁰ Fraas framhåller speciellt att det *inte* är självklart att det är madonnaliljan som avses i kapitlen 1.21, 2.2 och 9.16.

⁵¹ Fraas 1870, s. 286-287. Den fullständiga titeln är: Fraas, C., 1870, *Synopsis plantarum florum classicae. Uebersichtliche Darstellung der in den Classischen Schriften der Griechen und Römer vorkommenden Pflanzen, nach autoptischer Untersuchung im Florengebiete entworfen und nach Synonymen geordnet*, Berlin. ("Översiktlig presentation av de växter som förekommer i grekernas och romarnas klassiska skrifter, sammanställd efter egna undersökningar i floraområdet och ordnat efter synonymer").

upprepa Thiselton-Dyers verk, och har bara antagit att hans identifieringar och tolkningar varit korrekta. Sir Arthur Hort föjde t.ex. Thiselton-Dyers tolkning i samband med översättningen till engelska av *Historia Plantarum* i Loeb classical library's serie.⁵²

Andra forskare har varit mer kritiska till växtbestämningarna i L.S.J. R. M. Dawkins (1936) menade att många grekiska växtnamn "can only be interpreted with a certain vaqueness", till släktesnivå snarare än till artsnivå och uttryckte sig vara "sceptical of too close botanical identifications". LSJ:s växtnamnstolkning har också mött fränare kritiker.⁵³ J. E. Raven sammanfattar att det bästa närmandet till verket är att utrusta sig med en hälsosam dos försiktighet: "If you take my advice, you will henceforth view every entry in Lidell and Scott (LSJ) under a Greek plant name with a measure of scepticism."⁵⁴

År 1926 utkom Horts 'standardverk', den engelska översättningen av *Historia plantarum, Enquiry into plants*.⁵⁵ Här återfinns i tolkningen såväl *Lilium candidum* (de grekiska namnen κρίνον (krinon), κρινονία (krinonia) och λείριον (leirion), som *L. chalcedonicum* (κρίνον τὸ πορφυροῦν, krinon to porphuroun) som *L. martagon* (ἡμεροκαλλές, hēmerokalles).⁵⁶ En fullständig redovisning av alla textställen ligger utanför detta arbetes ramar, några exempel skall dock ges.

'Liljorna' återfinns i flera böcker, i f.f.a den första, andra, sjätte och nionde. I den andra (2.2.1) handlar det om förökning, uppgifter som gentas av Plinius och mycket väl kan handla om brandliljan, vilken inte ingår i Horts tolkning.⁵⁷ I den sjätte boken "Of cultivated under-shrubs (coronary plants), with which are included those coronary plants which are herbaceous", förekommer de

⁵² Mazur 2003, s. 2. Mazur påpekar vidare att Gow och Scholfield i deras utgåva av Nicanders *Georgica*, vilken är full av växtnamn, också använde sig av den föreliggande tolkningen och formulerade det: "... for the layman the safest, indeed the only, course seems to be *unius iurare in verba magistri*. We have accordingly followed the interpretations offered by Sir William Thiselton-Dyer..."

⁵³ J. R. Raven 2000 in Mazur 2003, s. 2: "I could cite instance after instance of Greek plant names which Thiselton-Dyer somehow contrived to identify with modern botanical species on the basis (and this is the point) of what on a generous estimate can only be described as less than half the evidence available in extant Greek literature."

⁵⁴ Mazur 2003, s. 3. Förhållandet korresponderar mot den allt mer framväxande uppfattningen beträffande Bibelns 'liljor' att se dessa som "flowers in general". Davies & Allison 1998, s. 654-655: "What flower (or flower) κρίνα denotes [i GT] is uncertain. If it is the purple anemone, the image of Salomon's purple robes could be in mind [...] Other possibilities include the gladiolus, the crocus, some variety of poppy, the white Madonna Lily, or Gallillean flowers in general. This last option is now widely favoured..." Betz 1995, s. 476-477, uttrycker sig på ett motsvrande sätt om 'liljorna' (κρίνα) i Mt 6:28: "The reference is meant to be general." Jfr diskussionen i Bilaga 4.

⁵⁵ Theofrastos 1980. Verket - i serien Loeb Classical Library - trycktes första gången 1926 och har sedan utkommit i nya tryck 1949, 1961, 1977 och 1980.

⁵⁶ Theofrastos 1980, s. 490.

⁵⁷ Theofrastos 1968, Vol. I, s. 108-109: "Of under-shrubs and herbaceous plants the greater part grow from seed or a root, and some in both ways; some of them also grow from cuttings, as has been said, while roses and lilies [krinonia] grow from pieces of the stems, as also does dog's-tooth grass. Lilies [krinonia] and roses also grow when the whole stem is set. Most peculiar is the method of growth from an exudation [bulbill]; for it appears that the lily [krinon] grows in this way too, when the exudation that has been produced has dried up." Det senare återkommer hos Plinius d.ä. (21:24)

flesta uppgifterna. I det sjätte kapitlets inledning (6.6.3) återfinns en ryktes-uppgift om en karmosinröd lilja (tolkad som *Lilium chalcedonicum*), vilken gentas av Dioskorides mer än 350 år senare.⁵⁸ Det stora liljepartiet återfinns mot slutet av det sjätte kapitlet (6.6.8).⁵⁹ Det både förtydligar och ytterligare komplicerar Theofrastos liljor.

”*Krina* (lilies)”, skriver Theofrastos, ”shew the variation in colour which has been already mentioned. The plant has in general a single stem, but occasionally divides into two, which may be due to differences in position and climate. On each stem grow sometimes one flower, but sometimes more; for it is the top of the stem which produces the flower, but this sort is less common. There is an ample root, which is fleshy and round. If the fruit is taken off, it germinates and produces a fresh plant, but of smaller size; the plant also produces a sort of tear-like exudation, which men also plant, as we have said.”⁶⁰ Liljor av flera olika slag - i den mån *krina* skall tolkas som liljor - redovisas här obestriddligt, liksom fröförökning och förökning, möjligen genom bulbiller. Den lilja som nog tydligast avslöjar sig i passagerna är brandliljan, ej tolkad av Theofrastos ’översättare’.

Följande stycke (6.6.9) komplicerar liljenamnen ytterligare. Här möter vi nu *νάρκισσος* (*narkissos*) tillsammans med både *λείριον* (*leirion*) och *κρίνον* (*krinon*). Den engelska översättningen lyder: ”The narcissus or *leirion* (for some call it by the one namne, some by the other) has its ground-leaves like those of the asphodel, but much broader, like those of the *krinon* (lily); its stem is leafless and grass-green and bears the flower at the top; the fruit is in a kind of membrane-like vessel, and is very large, black in colour, and oblong in shape. This as it falls germinates of its own accord; however men collect and set the seed, and also plant the root, which is fleshy round and large. The plants blooms very late, after the setting of Arcturus about the eqinox.”⁶¹

Hort har tolkat *νάρκισσος* (*narkissos*) hos Theofrastos (på olika ställen) till *Narcissus poeticus* och *N. serotinus*. *λείριον* (*leirion*) har, förutom till *Lilium candidum* på andra ställen, också tolkats till *Narcissus poeticus* och *N. serotinus* men även till *N. tazetta* och som *N. spp.* Stycket innehåller flera svårtolkade passager, a) att pingstliljans (eller någon annan narciss) blad skulle vara mycket bredare än afodillens, b) att ’frukten’ skulle vara svart och c) att den skulle blomma mycket sent, vid höstdagjämningen. Detta förhållande erkänner även översättare som ”a much confused passage”.

Har krolliljan tolkats hos Theofrastos? Jo, inte under *κρίνον* men väl under *ἡμεροκαλλές* (*hēmerokalles*). Hort tolkar två textställen hos Theofrastos (6.1.1

⁵⁸ Kapitelrubriken kan översättas: ”Om odlade låga buskar till kransar och girlander inkluderande de örter som också används till kransar och girlander”. Theofrastos 1980, s. 38-39: ”...as does still more that of the lilies [krinon], if it be true, as some say, that there is a crimson kind.”

⁵⁹ Mazur 2003, s. 3, diskuterar termen *κρίνον* i en annan kontext (Polyphemus) men åberopar den aktuella passagen tolkad till *Lilium candidum* av Hort och Thiselton-Dyer. Mazur menar att det textstället, åtminstone det, syftar på någon art av *Lilium*.

⁶⁰ Theofrastos 1980, s. 40-43.

⁶¹ Theofrastos 1980, s. 42-43.

och 6.6.11) till *Lilium martagon*. Det första stället handlar om ”Under-shrubs”. Hur krolliljan tolkats bland dessa vedartade växter med små blad är en gåta:

But let us tell of under-shrubs, for this class comes near those mentioned above because of its woody character. Now it may be said that with all plants the wild kinds are more abundant than the cultivated, and this is certainly true of the undershrubs. For the cultivated kinds of this class are not numerous, and consist almost entirely of coronary [kransliknande/växter till blomsterkransar] plants, as rose gilliflower carnation sweet majoram **martagon lily**, to which may be added tufted thyme bergamot-mint calamint southernwood. For all these are woody and have small leaves; wherefore they are classed as under-shrubs.⁶²

Det andra sammanhanget i vilket krolliljan tolkats är också diskutabelt. Theofrastos har beskrivit de olika sätten på vilka växterna förökas och odlas. Det är svårt att förstå att krolliljan och dess gyllene körtiga lök skulle beskrivas som vedartade:

All the above-mentioned flowers are grown from seed, as gilliflower carnation spike-lavender wall-flower *martagon-lily*; these plants themselves, as well as their roots, are woody ... These and other plants like them may serve as examples of plants grown for their flowers.⁶³

Liddell-Scott-Jones Lexicon of Classical Greek (LSJ) (1940), nu online, bekräftar tolkningen. Theofrastos två anförda textställen (6.1.1, 6.6.11), ”hëmerokalles” respektive ”hëmerokatallakton”, kvarstår tolkade till ”Martagon lily, *Lilium Martagon*”.⁶⁴ ”Leirion” tolkas här som *Lilium candidum*, förvisso med en viss osäkerhet (9.16.6), vilket inte överensstämmer med Fraas. ”Krinon” tolkas synonymt till *Lilium candidum* (6.6.8). ”Krinom porphuroun” tolkas i överensstämmelse med både Fraas och Hort till ”Turk’s cap lily”, till *Lilium chalcidonicum*” (6.6.3).⁶⁵

André (1985) tolkar också ”Hemerocallis” hos Theofrastos, på motsvarande sätt som hos Dioskorides (se nedan), till *Lilium martagon*.⁶⁶

Blott turbanliljan (*Lilium chalcidonicum*) och den närliggande arten *L. heldreichii* har idag naturliga förekomster i närheten av Aten. Den senare är vanlig på de flesta berg på Peloponnesos. Madonnaliljan (*L. candidum*) förekommer i bergen i gränstrakterna till Albanien och Makedonien. Botanisten **John Sibthorp** (1758-1796) fann också *Lilium candidum* vildväxande i det tessaliska landskapet under sina resor, medan Fraas endast träffade på den i trädgårdar.

Krolliljans sydligaste förekomster följer gränsbergen till Bulgarien i norr.⁶⁷ Fraas meddelar att krolliljan inte påträffades av de 1700-talsbotanister (Sibthorp, Christian Konrad Sprengel (1750-1816) m.fl.) vilka reste i de antika

⁶² Theofrastos 1968, s. 3

⁶³ Theofrastos 1980, s. 44-45.

⁶⁴ Tack till Dieter Mitternacht (2002) som fört mig in i detta lexikons värld. Växtbestämningarna, från 1940, baseras på: Henry George Liddell och Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*. revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie, Oxford: Clarendon Press (1940). Tolkningen till *Lilium martagon* görs för övrigt också av namnen hos Cratin 98.5.

⁶⁵ <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/lexindex?entry=fe/rw>

⁶⁶ André 1985, s. 199.

⁶⁷ Feldmaier 1967, s. 12, passim. Fraas 1870, s. 286-287: ”Sibth.[orp], der die Pflanze im thessalischen Tempe *wild* sah, ich fand sie nur in Gärten, die erst kürzlich von Fremden angelegt waren.“

författarnas fotspar i på det grekiska fastlandet och i den grekiska arkipelagen.⁶⁸ Hur utbredningsområdena för de olika liljearterna sträckte sig i detalj under århundradena före Kristi födelse är inte lätt att rekonstruera. Till osäkerheten kommer vilka arter som odlades i trädgårdarna vid tiden, vilka växtintroduktioner som redan skett under Alexander den Stores (356-323 f.Kr.) tid, och vilka växtomflyttningar som gjordes under det romerska rikets kungatid och under den tidiga och mellersta republiken.

Om krolliljan förekommer eller inte hos Theofrastos, döljande sig bakom något av namnen "hëmerokalles" eller "hëmerokatallakton", eller bakom något annat namn, är fortfarande en öppen fråga. Jag lutar dock mer mot Fraas slutsats, och kanske till och med Bauhins klassificering, än mot den mest spridda uppfattningen om den vedartade krolliljan.

PEDANIUS (PEDACIUS) DIOSKORIDES

Ferunt quidam & purpureo colore fieri lilorum flores.
(Några säger att det också uppkommer liljebloomer med purpurfärg).
Pedanius Dioscorides⁶⁹

Förekommer det någon krollilja hos den grekiske läkaren, den medicinska botanikens fader, **Pedanius (Pedacius) Dioskorides** (ca 40 - ca 90 e. Kr.), i hans verk Περί ὕλης ἰατρικῆς (*De materia medica*, "Om läkemedel") 300 år senare? Ja och nej! Det beror på hur man läser och vem man åberopar sig på i tolkningen. Tolkningarna och uppfattningarna genom de två gångna årtusendena är flera.

De materia medica innehåller uppgifter om ca 600-650 olika växter, var de växer, hur de skall samlas in, hur drogerna tillreds liksom om deras dygder och medicinska användning. Verket tar även upp djur och mineraler och vilka produkter som kan utvinnas ur dessa grupper. *De materia medica* kom att utgöra den viktigaste medicinska traktaten, flerdigt bearbetad och utökad, genom hela medeltiden i både den kristna och islamska världen, och ända fram på 1600-talet eller ännu längre. Många av våra idag vanliga växtnamn kan också härledas till Dioskorides (fig. 6).⁷⁰

⁶⁸ Fraas 1870, s. 286-287, "L. Martagon fand man nicht". Beträffande resorna se s. 11-25.

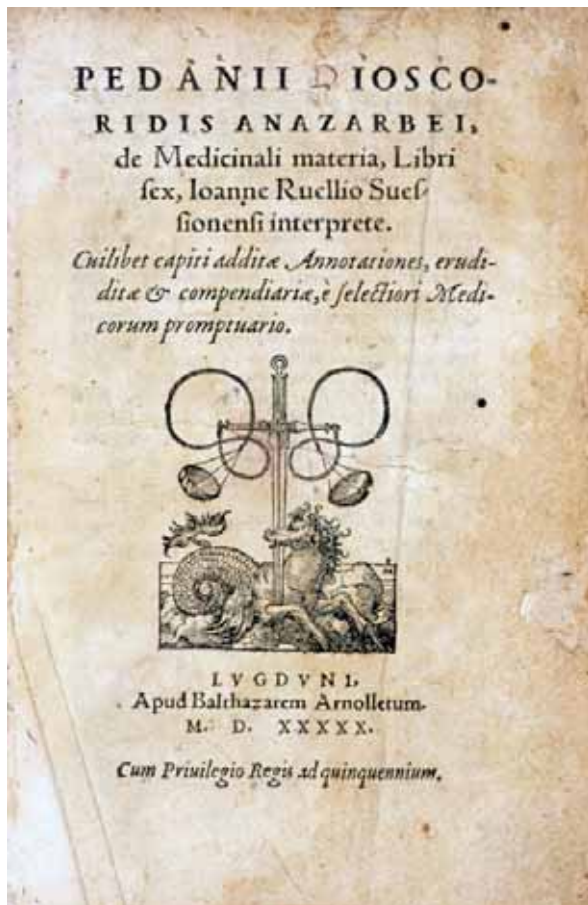
⁶⁹ Dioskorides 1518, s. 201, Dioskorides 1529, s. 417, m.fl..

⁷⁰ <http://www.xrefer.com/entry/494282>.

<http://www.huntington.org/BotanicalDiv/Timeline.html>. Jfr Corneliuson 1997, s. 14-15.

Beträffande verkets traditioner, se Collins 2000, s. 32-35. Stannard 2003[1999], IX, s. 1 ("Dioscorides and Renaissance Materia Medica") uppger att 78 utgåvor med kommentarer spårats mellan åren 1501-1600, blott två tidigare.

Figur 6. Titelsida till Johannes Ruellius [Jean Ruel] tidiga latinska Dioskorideskommentar *De medicinali materia, libri sex, Ioanne Ruellio interprete. Cuilibet capiti additae Annotationes, eruditae & compendiariae, et selectiori Medicorum promptuario.*, tryckt och utgiven i Lugduni [Lyon] 1550. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Κρίνον / *Lilium*

Dioskorides kände väl till liljan, den vita liljan (*Lilium candidum*). Han kallade den "Krinon basilikon/Lilium regium" ("Den kungliga liljan")⁷¹ och den tillägnades ett eget kapitel (fig. 7).⁷² Arten redovisas av Fraas, "κρίνον Diosc.[orides] 3, 106"⁷³. Beträffande tolkningen är den oproblematiserad. Dioskorides inleder beskrivningen med en genomgång av de namn under vilka madonnaliljan var känd. Syftet var detsamma då som nu, att undvika förväxling och förbistring. LSJ (1940) tolkar "krinon" hos Dioskorides (Dsc. 3.102) som

⁷¹ *Basilikon* (grekiska) = kunglig, men med "basilikon" i botaniska sammanhang skall ofta förstås läkemedel. "Krinon basilikon" kan därför också förstås som den läkande liljan.

⁷² Bok 3, kapitel 102, 106, 108, 116. Kapitelnumreringen skiftar i olika Dioskorides-versioner. Detta skapar ett eget slags förvirring

⁷³ Fraas 1870, s. 286-287.

”white lily, *Lilium candidum*”, här belagt i ytterligare fem antika grekiska skrifter och tolkat på motsvarande sätt (fig. 8).⁷⁴

Figur 7. Vit lilja, ”krinon basilikon”, madonnalilja (*Lilium candidum*), avbildad före år 512, ur Pedanius Dioskorides *De materia medica* (Codex Vindobonensis, Med. Gr. der Österreichischen Nationalbibliothek, Graz 1965-1970). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

⁷⁴ <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/lexindex?entry=fe/rw>. Peter Mazur 2003, s. 3-5 diskuterar tolkningarna hos Polyphemos och relationen mellan κρίνον, λείριον och νάρκισσος. hos Theophrastos, Nicander och Gow. Här förs flera alternativa tolkningar till *Lilium candidum* fram och diskuteras, som snödroppa (*Galanthus nivalis*) och narcisser (*Narcissus* spp.). Diskussionen är mycket intressant, men berör vårt ämnes periferi då inga ’röda liljor’ diskuteras närmare.

Figur 8. I den tidiga tyska Dioskorides-kommentaren av Johann Dantz von Ast, *Kreutter Buch*, tryckt och utgiven i Franckfurt am Mayn 1546, tolkas liljorna – av illustrationerna att döma – till *Lilium candidum* ("Weiß Lilien") och till *Lilium bulbiferum* var. *croceum* ("Rode Lilien"). (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Med utgångspunkt i den grekiska Dioskorides-handskrift som John Goodyer lät översätta till engelska mellan åren 1652 till 1655 läser vi följande:

Lilium Regium (några kallar den *Crianthemom*, några *Callirium*, magerna *Sanguis Martis*, ostharna (?) *Aura Crocodili*, egypterna *Symphaephu*, några *Tialos*, romarna *Lilium*, några *Rosa Lunonis*, syrierna *Sasa*, afrikanerna *Abiblabon*).

Själva blomman kallades "Lirium" och användes för att göra kransar. Av blommorna tillreddes den smörjelse (olja) som kallades både "Lirinum" och "Susinum". De effektivaste för att tillreda denna sågs för övrigt växa i Syrien och i Pisidia i Pamphilien.⁷⁵

⁷⁵ Gunther 1959, s. 347. Till hjälp med översättning och tolkning (från engelskan) av Urban Örneholm 2004. Stycket rörande den vita liljans användning lyder: "Blomman av denna används för att göra kronor [kransar?] och kallas av en del *Lirium*, av vilken också görs den smörjelse som en del kallar *Lirinum*, en del *Susinum* och som mjukar upp senorna och speciellt förhårdnad av livmodern. Men pålagda blad av örten gagnar de ormbitna; om de sjuds är de bra mot brännskador och inlagda i ättika mot sår. Men dess saft blandad med ättika och honung och sjuden i ett mässingskärl blir en flytande medicin för gamla ulcerösa sår och nya

Det förekommer en avslutande passage i samband med den vita liljan som fortfarande gäckar. Dioskorides skriver: ”Ferunt quidam & purpureo colore fieri lilorum flores” (”Några säger att det också uppkommer liljebloomor med purpurfärg”).⁷⁶ Eller hos Fraas: ”tradunt nonnulli etiam purpureos nasci lilio- rum flores” (”många berättar att det även uppkommer [’föds’ (nasci)] purpur- färgade liljebloomor”).⁷⁷ ”But some say there are flowers of Lilly of a purple colour”, formulerar John Goodyer förhållandet i sin engelska 1600- talsöversättning (fig. 9 och 10).⁷⁸ Vad kan Dioskorides mena?

Hort, enligt ovan, har tolkat denna ’purpurfärgade lilja’ till *Lilium chalcedonicum*. Caspar Bauhin (1623), se nedan, tolkade den till *Lilium bulbiferum* var. *croceum*. Om utgångspunkten skulle vara Fraas’ finns det ytterligare två alter- nativ som åtminstone framstår som möjliga. Det skulle rentav kunna handla om krolliljan, omvitnad från de norra provinserna. Det skulle också möjligen kunna ha handlat om den sällan nämnda varietet av madonnaliljan (*Lilium candidum* var. *purpureum*) vars lök och bloomor är randiga, strimmiga eller ådrade i purpurroött.⁷⁹

Ἡμεροκαλλῆς / *Hemerocallis* - Krollilja hos Dioskorides?

Dioskorides kände också en ”Hemerocallis” (av grekiskans ἡμέρα (*hēmera* = dag) och καλός (*kalos* = vacker) (fig. 11). Reinhold Strömberg sammanfattar om namnet hos Theophrastos och Dioskorides:

ἡμεροκαλλῆς [*hēmerokalles*] z. B. bei Theophrast Hist. pl. VI 1, 1;6, 11; Dioskurides III 122 (II 133, 1 W.) scheint eine Lilienart zu sein. Der Name heisst eigentlich ’schön während des Tages’. Synonym bei Dioskurides ist ἡμεροκατάλλακτον [*hēmerokatallakton*], das aus ἡμέρα und καταλλάσσω zusammengesetzt ist und bedeutet: ’das, was sich während des Tages verändert’ (vgl. τριπόλιον [*tripolion*] ...)⁸⁰

sår. - Men roten, rostad och finstött med *Rosaceum* [rosor] botar och uppmjukar livmodern och driver menstruationen och bringar ulcerösa sår till ärr. Finstött med honung botar den avskurna och förslappade nerver [syftar möjligen på senor eller muskler] och renar leprasår och *Alphos* [ett slags fula fläckar på huden; inte möjligt att bestämma närmare]; den avlägsnar fjällande hud samt gör ansiktet klart och utan rynkor. - Men finstött i ättika eller med blad av *Hyoscyamus* [bolmört] och vetemjöl mildrar den steninflammation. Men både [?] fröet i en dryck är ett motgift mot ormbett. Och både fröet och bladen, finstötta med vin, används som omslag vid erysipelas.”

⁷⁶ T.ex. Dioskorides 1518, s. 201, Dioskorides 1529, s. 417.

⁷⁷ Fraas 1870, s. 286. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2003. En annan författare skriver: ”Dioskorides l. 3. c. 116. duo genera agnovisse videtur, dum scribit, & rubra lilia esse” (”Dioskorides (1.3, kap. 116) tycks ha känt till två slag, då han skriver att det också finns röd lilja”), Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

⁷⁸ Gunther 1959, s. 347. Jfr Dioskorides 1546, Cap cx: ”Es sagen etliche dz der Liliumblumen auch rot purpurfarb gefunden werden” och Dioskorides 1610, s. 215: ”Etliche sagen es werden Lilienblumen auch rothe Purpurfarbe gefunden.”

⁷⁹ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 184-185, beskriver denna som ett gammalt och nu nästan bortglömt slag. Den är omnämnd av Tournefort år 1700 men belagd i odling och av- bildad några år tidigare.

⁸⁰ Strömberg 1940, s. 73.

Figur 9. Vit lilja, "krinon basilikon", madonnalilja (*Lilium candidum*) i det tidiga verket *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad vivum expressæ* ("Bilderna till de tre tidigare delarna av växtkommentarerna naturtroget återgivna") av Rembert Dodoens, tryckt och utgivet i Antwerpen 1553. I bildtexten sammanfattas om liljorna: "Liliorum genera duo album & rubrum Album commune est. Rubrum rarius Herbarij nostrates Italico nomine Mertigo nominant, proceritate caulis album equat, aliudq; à purpureo est, cuius imago sequitur" ("Av liljor två slag, vit och röd; den vita är allmän. Den röda, mer sällsynta, kallar våra örtaböcker med ett italienskt namn 'Mertigo'; beträffande stjälkens längd motsvarar den den vita, den är en annan än den purpurfärgade, vars bild följer."). (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Figur 10. "Lilivm pvrpvrvm", (brand- eller) saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*) hos Rembert Dodoens i *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad vivum expressæ*, Antwerpen 1553. Dodoens förklarar här sin tolkning utifrån ett par antika textställen: "Lilium purpureum aut rufum nobis dictum. Oudio 10. Metamorphoseon Hyacinthus nuncus patur, aliud tamen ab Hyacintho Dioscoridis ... Vide in tertio commentario nostrorum." ("Lilja som av oss kallas purpurfärgad eller röd. Oudius 10. Sägs vara en omvandlad hyacinthus, dock en annan än Dioskorides Hyacinthus ... se min tredje kommentar.") (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Figur 11. "Hemerocallis", en avbildning före år 512, ur Pedanius Dioskorides *De materia medica* (*Codex Vindobonensis*, Med. Gr. der Österreichischen Nationalbibliothek, Graz 1965-1970). Vilken art som avses, både i text och bild, och hur bilden korresponderar mot beskrivningen i text, har varit och är fortfarande föremål för diskussion. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Beträffande tolkningen av vilken eller vilka arter det handlar om går uppfattningarna genom historien starkt isär. Framförallt har följande arter kommit ifråga: *Lilium bulbiferum*, *Lilium chalcedonicum*, *Lilium martagon* och *Hemerocallis fulva*.

Dioskorides redovisar flera olika namn på sin "Hemerocallis". Häri ligger en väsentlig grund för de följande tolkningsskiljaktigheterna. Han skriver: "Hemerocallis (några kallar den *Hemerocatallacton*, några *Lilium sylvestre*, några *Crinanthemon*, några *Porphyranthes*, några *Bulbus sanguineus*, några *Anticantha-*

ron, egypterna *Locroi*, romarna *Bulbus*, några *Lilium agreste*, några *Lilium marianum*, afrikanerna *Abiblabon*).⁸¹

Några frågor reser sig omgående. Var verkligen alla namnen sant synonyma vid tiden för nedteckandet? Jag betvivlar det. Hur precisa var de? Hur många arter handlade det egentligen om inom det stora geografiska område som indirekt indikerades genom språken, från Mellanöstern till Rom, från Afrika till Grekland? Antingen växte "Hemerocallis" på samtliga platser, eller så måste den ha varit av den dignitet att den bar så många språks namn. Vilka enskilda arter skulle det då ha kunnat handla om, eller handlade det om flera?

Dioskorides beskriver sin "Hemerokallis" klart: "a stalk like to the Lilly, but green like Leeks, but ye flowers 3s or 4s at every breaking out like in the cutting to ye Lilly when they shall begin to gap, having a colour very like ochre, a root like to a great Bulbus."⁸²

Robert T. Gunther, utgivaren av John Goodyears översättning, tolkar Dioskorides "Hemerokallis" som en turbanlilja (*Lilium chalconicum*). Tolkningen kan mycket väl vara riktig. Det kan handla om en lilja med 3-4 blommor från samma punkt på stjälken och med tillbakarullade kalkblad. Jämförelsen med purjolökens blad och blommans varmare toner i röd eller gulockra stämmer också med en turbanlilja, i vilkens naturliga utbredningsområde Dioskorides var verksam.⁸³ Gunthers tolkning möter dock ett annat problem, den illustration som beledsagar texten, hämtad från *Codex Vindobonensis* och målad runt år 512 (fig. 11).⁸⁴ Den har ingen likhet med en turbanlilja, även om Gunther skriver "some resemblance".⁸⁵

⁸¹ Jfr Bilaga 5. För hjälp med översättning och tolkning av den engelska texten hos Gunther 1959, s. 367, Urban Örneholm 2004. En tidig latinsk översättning (Dioskorides 1518, Cap. cxxix) lyder: "Hemerocalli que sylvestre Lilium est. Emerocallin. Sunt qui Hemerocatalecton: qui Silvestre Lilium: qui Crinathemon: qui Porphyranthes: qui Bulbum Vomitorium: qui Anticantharon uocet. Aegyptii Iocri: Aphri Abiblabon: Romani Bulbus siue Lilium agreste: siue Lilium marinum."

⁸² Gunther 1959, s. 368: "Hemerocallis har blad och stjälk lika liljans men gröna som purjolök men blommorna är tre eller fyra vid varje blomning, lika 'i genomskärning' liljans när de ska till att slå ut, av en färg lik ockra, rot som en stor lök..." I latinsk översättning (Dioskorides 1518): "Lilio folia & caulem similia habet porri modo uirida. Flores illi sunt tres quatuor ue in singulis scapis lilio diuisione similes cum hiscere caeperut: colore que plurimum pallido. Radicem habet grandi bulbo equalem. Hæc trita potaq & cum melle in lana pessulus apposita aquas & sanguinem ducit: Quin etiam folia cocisa mox emplastri modo imposita mamarum a partu & oculorum inflammationes leniunt. Imponunt eodem modo radix & folia ambustis utiliter." Utgåvan åtföljs av en lika lång kommentar vilken inte beaktats här.

⁸³ Stycket rörande turbanliljans användning lyder: "[roten av emerocallis] vilken kan finstötas och drickas eller användas till omslag med honung i ull; det är en *pessus* [ett tpongliknande gynecologiskt ting] som drar ut vätska och blod. Men bladen, finstötta och använda som omslag, lindrar inflammation i bröstvärtorna vid barnafödelse liksom inflammation i ögonen; och roten och bladen kan med fördel läggas på brännskador." För hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

⁸⁴ Jfr Gunther 1959, s. v-ix, 368. Dioskorides 1970.

⁸⁵ Gunther 1959, s. 677.

Figurer 12 a+b. I de tyska utgåvorna av Pietro Andrea Mattioli's Dioskorides-kommentar (här *Kreuterbuch ... zum vierdten mal...* (1626) t. v. och *Neu vollkommenes Kräuter-Buch* (1678) t. h.) tolkas fortfarande "Hemerocallis" synonymt med "Rote Goldlilien" innefattande både *Lilium bulbiferum* var. *croceum* (med frö!) och *Lilium chalcedonicum*. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Figur 13. I Johan Dantzen von Ast tidiga tyska Dioskorides-kommentar, *Kreutter Buch*, tryckt och utgiven i Frankfurt am Main 1546, tolkas "Hemerocallis", med det valda latinska namnet "Lilium sylvestre" och det tyska "Meerlilien" - av illustrationen att döma - som en krollilja (*Lilium martagon*). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Vi har nu en text med flera namn, syftande på en eller flera olika växter, tillkommen under det första århundradet efter Kristus, vilken beledsagas av en avbildning av en växt tillkommen ca 450 år senare, och som inte har eller svårigen kan sägas ha något med någon äkta lilja att göra. De mest problematiska punkterna gäller löken (avbildningen visar en tunika, liljelöken är fjällig), stälek och blad (avbildningen visar att alla blad kommer från löken, liljorna har stälek med blad, jfr *Lilium candidum*, fig. 7) och fruktifieringen (avbildningen visar frukter eller kalkblad med långa 'fransiga penslar', liljan har kalkblad som snabbt faller av och utvecklar trubbiga kapslar).

Vad visar då bilden? Snarast en *Colchicum*-art eller en art i något närstående släkte, eller möjligen en strandlilja (*Pancratium maritimum*) vars utbredning täcker större delen av Medelhavsområdet. Denna artens 1500-1600-talsnamn, "Lilium marinum", ingår också som ett av Dioskorides synonyma namn för "Hemerocallis".⁸⁶ Å andra sidan förekommer strandliljan under en egen rubrik. Till Dioskorides text och den byzantinska avbildningen kommer så utgivarnas egen tolkning och kommentar: "Hemerokallis. Vielleicht die Feldlilie (Hemerocallis fulva)."⁸⁷

Carl Fraas tolkning är klar. "ἡμεροκαλλῆς Diosc.[orides] 3, 127" ser han som *Lilium chalcedonicum* och/eller *Lilium bulbiferum* (fig. 12). Denna uppfattning ansluter också till den engelske botanikprofessor John Sibthorps (1758-96) reseakttagelser och tidigare attribuering av Dioskorides "Hemerocallis" till just en turban- eller brandlilja.⁸⁸

En fullständig genomgång av Dioskorides-kommentarerna och de botaniska författarnas tolkningar från 1500-talet och framåt ligger utanför arbetets ramar. Några nedslag i kronologisk ordning skall dock göras.

I en tidig tysk Dioskorides-kommentar av örtmedicinaren Johan Dantzen var Ast, *Kreutter Buch* (1546), återfinns i ett träsnitt både saffransliljan och madonnaliljan ("Rodt Lilien" och "Weiss Lilien") båda under rubriken "Lilien. Crinon. Lilium." En omisskännlig krollilja är avbildad och kopplad till rubriken "Meer lilien. Hemerocallis. Lilium sylvestre." Enkelt, oproblematiskt och orefererat har den grekiska "Hemerocallis" blivit till en tysk "Meerlilie", till en krollilja, varvid det också startar en egen tysk kompendietradition om en krollilja hos Dioskorides (fig. 13).⁸⁹ Omvänt blir Dioskorides -kommen-

⁸⁶ Jfr Grey-Wilson & Mathews. 56-65, 139, inklusive planscher. Tack till Kenneth Lorenzon för hjälp med tolkningen.

⁸⁷ Gerstinger i Dioskorides 1970, s. 16.

⁸⁸ Fraas 1870, s. 287. Beträffande bestämningen skriver Fraas: "wird von Sibthorp hiehergezogen, dem ich beistimme, da bis jetzt noch keine Art Hemerocallis in Griechenland gefunden wurde" ("räknas hit av Sibthorp, jag instämmer, eftersom man hitintills inte hittat arten av Hemerocallis i Grekland"). Beträffande Sibthorp, se Bilaga 14.

⁸⁹ Dioskorides 1546, Cap. cx och cxxx: "Wilde oder Meerlilien / Griechisch Hemerocallis / zu Latein Lilium sylvestre / oder Lilium marinum / haben stengel vnnd bletter / den zamen Lilien ehlich / grün wie der Lauch Gewinnen auff eynem jederen stengel drei odder vier blumen / dieselbigen wenn sie sich auffthun / so sindt sie mit der zertheylung den Lilien blumen ehlich / vast bleychfarbig / Ihre wurtzlen seindt gross / rondt / zwiblecht / Welche getruncken / oder mit honig vn wollen zum zäpflin gemacht / vnd vnderstochen / treiben das wasser / vnnd blut Die bletter kleyn gestoffen / vnd wie ein pflaster übergelegt / senfftigen die

tarerna under 1500- och 1600-talet närmast 'belägg' för att växterna var tillgängliga för den grekiske läkaren.

Figur 14. I Jean Ruells tidiga latinska Dioskorides-kommentar, *De medicinali materia*, tryckt och utgiven i Lyon 1550, tolkas "Hemerocallis", med det valda latinska namnet "Lilium syluestre", det italienska "Giglio saluatico" och det franska "Lis sauuage" genom illustre-ringen som en (brand- eller) saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*). (Foto: Bengt Mel-liander, UB-Media, Lund.)

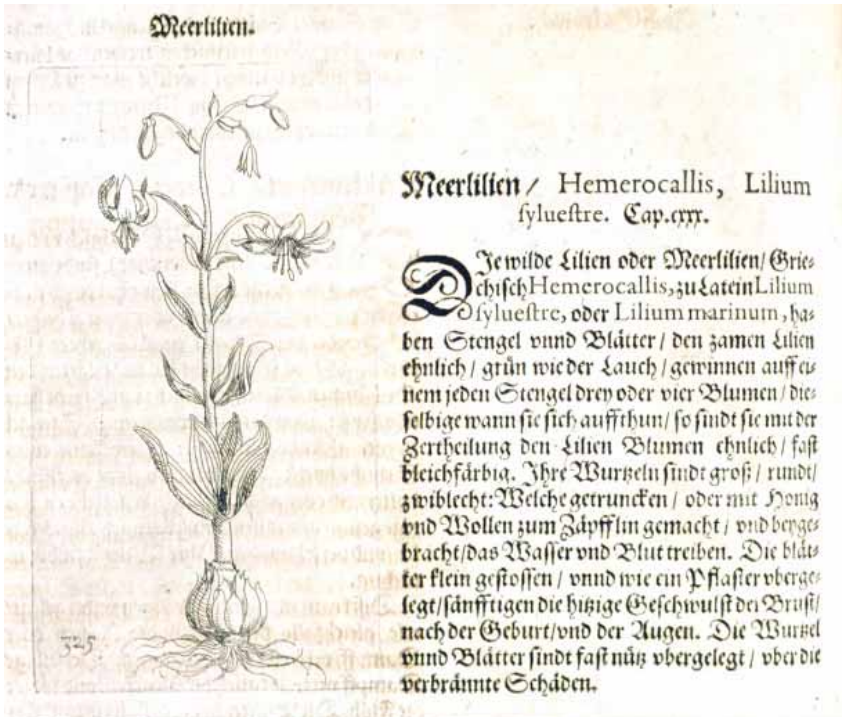
En Dioskorides-kommentar av Joannes Ruellius (1474-1537), *De medicinali materia, libri sex* (1550), komplicerar ytterligare bilden.⁹⁰ Ruellius skriver:

Hemerocallis eller 'sylvestre Lilium' finns överallt. En del har i samband med Hemerocallis felaktigt tagit upp den lilium som kallas convallium, ty deras kännetecken överensstämmer inte. De som anser att det är Asphodelus tar dock fel eftersom dess rot inte är vare sig bitter eller skarp. Inte bara vad gäller utseendet utan också vad gäller [de medicinska] egenskaperna efterliknar den Lilium.⁹¹

hitzige geschwulst der brust / nach der geburt / vnd der augen / Die wurtzel vnd bletter sindt fast nütze vbergelegt / vber die verbrenten schäden."

⁹⁰ Det föreligger utgåvor i Lyon av detta verk åtminstone från åren 1543, 1552 och 1554

⁹¹ Dioskorides 1550, s. 340-341: "Hemerocallis seu syluestre Lilium nullibi no(n) prouenit. Erra(nt) qui[?] Hemerocalle, Liliu(m) vocatu(m) conualliu(m) accipiunt, nam notae non co(n)sentiunt. Nec sanius sentiunt, qui verum Asphodelum existimant, cumhuius radix nec amara sit nec acris. Hemerocallis non effigie tantum, sed virtute etiam Lilium exprimit." För hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

Figur 15. Den tyska Dioskorides-komentaren från 1610, *Kräuterbuch dess uralten unnd in aller Welt berühmtesten Griechischen Scribenten Pedacii Dioscoridis Anazarbei...*, Frankfurt am Main, av Petrus Uffenbach, återger Johann Dantz von Asts tidigare tolkning. "Hemerocallis" är av illustrationen att döma fortfarande tolkad som en krollilja (*Lilium martagon*). (Foto: Bengt Mellian-der, UB-Media, Lund.)

Den vita liljan möter i en välkänd illustration. Under rubriken "Hemerocallis, siue Liliun sylvestre" syns i bild en brandlilja (fig. 14). Dessutom hänvisas genom en asterisk till en "Enarratione" där ett nytt träsnitt presenteras, föreställande vad som skulle kunna tolkas som en riktig daglilja (*Hemerocallis* sp., möjligen *fulva*).⁹²

I en följande tysk Dioskorides-kommentar halvsekllet senare av Peter Uffenbach (1566-1635), *Kräuterbuch dess uralten unnd in aller Welt berühmtesten Griechischen Scribenten Pedacii Dioscoridis Anazarbei* (1610), är förhållandet det samma som i 1546:års utgåva (fig. 15). "Hemerocallis" är tolkad som krollilja. Rubrikerna är ordagranna, träsnitten lätt modifierade och spegelvända (krolliljan en blomma och en blomkrans mindre) och texten lätt redigerad.

Redan Caspar Bauhin (1560-1624) tolkade 'liljenamnen' hos Dioskorides. Vill man göra det enkelt för sig så kan man hålla sig till denna mer auktoritativa tolkning. Beträffande *Lilium candidum* redovisar Bauhin den tyske läkaren Valerius Cordus (1515-1544) Dioskorides-kommentar. Tolkningen är oprob-

⁹² Dioskorides 1550, s. 340 och Enar. CXXXIII.

lematisk beträffande den vita liljan.⁹³ Valerius Cordus tolkning av ”hemerocallis” hos Dioskorides redovisar Bauhin under sin beteckning ”Lilium floribus reflexis latifolium” för *Lilium martagon*.

”Hemerocallis” hos Dioskorides tolkar däremot Bauhin som en saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*, ”Lilium purpureocroceum”). Han tolkar även den gäckande purpurfärgade liljan (”Lilium purpureum”) som en sådan. Men – Bauhin placerar även ”Hemerocallis” under rubriken ”Lilium rubrum asphodeli radice”, syftande på den brunröda dagliljan (*Hemerocallis fulva*). Han redovisar samma tolkning av namnet hos både Theophrastos och Plinius.⁹⁴

Vi kunde ha hoppats att Linné skulle ha löst knuten och redovisat en tolkning av ”Hemerocallis” till art(er) hos de antika författarna. Så är inte fallet. Han går snarast en genväg. Genom att namnet ”Hemerocallis” är så passande, och då han redan använt det i *Fundamenta Botanica* (1736) för de två arter som tidigare bland annat gått under namnet ”Lilio-asphodelus”, så återfinns de båda arterna nu också under ”Hemerocallis”, det namn som i *Species Plantarum* blir släktnamnet *Hemerocallis*. Han lär heller inte ha undgått att ta intryck av Bauhins tidigare tolkning i *Pinax Theatri Botanici*. I *Hortus Cliffortianus* (1737) sammanfattar han kort:

Hemerocallis, [hos/beskriven av] Theophrastos, Dioskorides, Plinius. Bland många av de äldre ansågs Hemerocallis förr i tiden ha varit namnet på denna växt [Linnés *Hemerocallis*], eftersom dess blomma slår ut på natten, kvällen eller tidigt på morgonen, och vissnar mitt på dagen. Därför använder *Fundamenta Botanica* [...] detta namn för att beskriva Lilio-asphodelum vars namn är sammansatt [...]. Även de arter som Feuillet⁹⁵ avbildar under samma släktnamn syns vara av samma släkte.⁹⁶

Tolkningarna av ”Hemerocallis” är flera, de är motstridiga och de växlar genom historien. Skulle vi föra till afodill(er), hyacint och narcisser till begreppsutredningen hos Dioskorides så skulle somt klarna, medan annat ytterligare skulle kompliceras. Av äkta liljor handlar det om minst fyra taxa i de föreslagna tolkningarna: *Lilium bulbiferum*, *L.b.* var. *croceum*, *L. chalconicum* och *L. martagon*. Till detta kommer *Hemerocallis fulva*, den brunröda dagliljan. Inkluderar vi den byzantinska avbildningen tillkommer strandliljan (*Pancratium maritimum*) och *Colchicum* spp.

Utifrån Dioskorides ”Hemerocallis” tolkades inte krolliljan som förekommande i *De materia medica* av Caspar Bauhin själv, inte av Fraas (1870) och inte av Gunther (1959). Den tolkades dock in av Rembert Dodoens, Valerius Cordus och Conrad Gesner, de gav också alla krolliljan namnet ”Hemerocallis”. En vidare tolkning av Dioskorides ”Hemerocallis” till krollilja ligger i ett

⁹³ År 1549 publicerade Cordus sitt verk *Dioscoridem annotationes* (”Annotations on Dioscorides”) utifrån lektioner han hållit i Wittemberg, en systematisk genomgång av Dioskorides växter.

⁹⁴ Bauhin 1623, s. 76-80.

⁹⁵ Louis Econches Feuillée (Feuillet) (1660-1732). Fransman. Kyrkoman, upptäcktsresande, astronom och botanist. <http://www.linnaeus.c18.net/documentation/index.html>.

⁹⁶ Linné 1737, s. 128: ”Hemerocallis Theoph. Dioscor. Plin. a plurimis hujus plantae apud veteres nomen creditur, cum flos noctu, vesperi vel mane explicetur, meridiano die contabescat. Hocce itaque nomine F.B. 241, 242, 244. utor ad designandum Lilio-asphodelum, cujus nomen consarcinatum est.. F.B. 222. Videntur & species istae a Feuilleo sub eodem nomine generico pictae ejusdem esse generis.” Tack till Cajsa Sjöberg (2005) och Urban Örneholm (2004) som både hjälpt till att översätta och tolka dessa viktiga passager.

annat av de olika namn som Dioskorides återger, nämligen "Lilium sylvestre". Detta blev det namn som främst Rembert Dodoens, men även Joachim Camerarius, Andrea Cæsalpino och Carolus Clusius kom att använda för arten (fig. 16).

Figur 16. "Hemerocallis & Lilium sylvestre" hos Dioskorides tolkas av Rembert Dodoens i det tidiga verket *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad vivum expressæ* ("Bilderna till de tre tidigare delarna av växtkommentarerna naturtroget återgivna"), Antwerpen 1553, av avbildningen att döma som en krollilja (*Lilium martagon*). "Lilium sylvestre" ("skogslilja") kom också att förbli Dodoens latinska namn på arten. I texten kommenterar Dodoens: "Den är inte Asphodelus, inte heller av dess art/dess gestalt". (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

LSJ (1940) tolkar "Hêmero-kalles" på ett motsvarande sätt som de två Theofrastos-passagerna, till "Martagon lily, *Lilium Martagon*" (i 3.122).⁹⁷ En senare tolkning av Dioskorides ἡμεροκαλλές och ἡμεροκατάλλακτον görs av Jaques André. I *Les nom de plantes dans la Rome Antique* (1985) uttrycker han en försiktig attribution till krolliljan: "proprement 'beau comme le jour': espèce de Lis à fleur jaunes, peut-être Lis martagon (*Lilium martagon* L.)" Han redovisar samma tolkning för det senare namnet. "Lilium agreste", "Lilium maritimum" och "Bulbus" tolkar han på motsvarande sätt försiktigt, "peut-être", till *Lilium martagon*.⁹⁸

Än en gång framstår krolliljan som en gäckande art. Hon kan finnas med i Dioskorides medicinska traktat, Περὶ ὄλης ἰατρικῆς [?], men det är inte

⁹⁷ <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/lexindex?entry=fe/rw>.

⁹⁸ André 1985, s. 119, 145. Plinius två textställen (21:59 och 21:158) tolkas även de till *Lilium martagon*.

säkert. ”Beskriver Dioskorides hemerocallis (skogslija) eller en släkting?”, frågade sig redan Mathias de L’Obel 1576.⁹⁹ ”Ob diese Art die Hemerocallis des Dioscorides sey, stehe noch zu erweisen”, hävdade vidare Gabriel Nikolaus Raspe 1784.¹⁰⁰ Personligen ligger min tolkning nära Bauhin och Fraas; en brand-, saffrans- eller turbanlilja.

PLINIUS D.Ä.

Alba lilia iisdem omnibus modis seruntur, quibus rosa, et hoc amplius lacrima sua ut hipposelinum, nihilque est fecundius una radice quinquagenos saepe emittente bulbos. est et rubens lilium, quod Graeci crinon vocant, alii florem eius cynorrhodon. laudatissimum in Antiochia ac Laudicea Syriae, mox in Phaselide. quarum locum optinet in Italia nascens. (21:24)¹⁰¹

Sunt et purpurea lilia, aliquando gemino caule, carnosiore tantum radice maiorisque bulbi, sed unius; narcissum vocant. huius alterum genus flore candido, calice purpureo. differentia a liliis et haec, quod narcissis in radice folia sunt, probatissimis in Lyciae montibus. tertio generi cetera eadem, calix herbaceus. omnes serotini, post arcturum enim florent ac per aequinoctium autumnum. (21:25)¹⁰²
Plinius d.ä.

Plinius och Dioskorides berättar att den röda liljan kan framställas med konst, vilket de som prövat kan avgöra huruvida det är sant eller ej. Ej heller vet vi säkert, huruvida den lilja, tyskarna kallar Rotgoltgilgen är den som Plinius kalla ruftrum. Hieronymus Braunschweig kallade den Narcissus, visserligen inte utan grund eftersom även själve Theofrastos i bok 6:6 har kallat liljan för narciss även om han behandlar narcissen för sig på annan plats. Alltså finns det ungefär lika många narcisser som det finns botaniska skribenter. Hieronymus Bock, 1552¹⁰³

Dioskorides omtalande av såväl vita som röda som purpurfärgade liljor återfinns också hos den samtide, något äldre, romerske författaren **Plinius d.ä.**

⁹⁹ L’Obel 1576, s. 84.

¹⁰⁰ Raspe 1784, s. 273: ”Om arten är tillhörig Hemerocallis hos Dioskorides måste först bevisas.”

¹⁰¹ Plinius d.ä., *Naturalis Historia*. Liber XXI: 24-25, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/21*.html ”Det finns också purpurfärgade liljor, ibland med dubbel stjälk, [som avviker] bara genom sin köttigare rot och sin större men odelade lök; man kallar den narcissus. En annan variant av den har vit blomma och röd kalk. En skillnad jämfört med liljorna är också den, att narcissens blad utgår från roten. De mest uppskattade finns i Lykiens berg. En tredje sort liknar de andra i övrigt men har grön kalk. Alla är sena; de blommar nämligen efter Arkturus’ uppgång och vid höstdagjämningen.” Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

¹⁰² ”Vita liljor förökas på alla de sätt varpå rosor förökas och dessutom genom sina egna tårar som hipposelinum; ingen [växt] är mer fruktsam, i det att en enda rot ofta sänder ut femtio lökar. **Det finns också en röd lilja som grekerna kallar krinon**; andra kallar dess blomma för kynorrhodon. Den bästa finns i Antiokia och i Laodikea i Syrien, därefter kommer den från Phaselis. På fjärde plats kommer den som växer i Italien.”). Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004. Den latinska texten från: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/21*.htm. Frasen: ”quibus rosa, et hoc amplius lacrima sua ut hipposelinum,” saknas i den digitala versionen.

¹⁰³ Bock 1552, s. 791. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

(Gajus Plinius Secundus) (23/24-79 e.Kr.).¹⁰⁴ Hur dennes omfattande encyklopedi i 37 böcker, *Naturalis historia*,¹⁰⁵ korresponderar mot underlagen för både Theofrastos botaniska och Dioskorides medicinska författarskap återstår att ytterligare utreda. Plinius verkar inte ha känt till Dioskorides verk eller åtminstone valt att inte beakta det.¹⁰⁶ Växterna återfinns som huvudsak i minst elva av böckerna (12-22), som läkemedel återkommer de i ytterligare minst fem böcker (23-27). Liljorna återfinns främst i det 21 kapitlet (16 textställen).¹⁰⁷ Förekommer det då några krolliljor i Plinius världsberömda encyklopedi?

Det råder inte någon tveksamhet om att det är madonnaliljan (*Lilium candidum*) som avses i de välkända och ofta citerade stroferna (21:22-24): "Lilium rosae nobilitate proximum est et quadam cognatione unguenti oleique, quod liliinum appellatur" ("Liljan är närmast rosen i ädelhet och av visst släktskycke vad beträffar [lilje-] salvan och oljan, som kallas 'liliinum'").¹⁰⁸ Detta är Fraas uppfattning och i stort sett samtliga sentida uttolkares. Jerry Stannard håller Plinius beskrivning (i 21:23) högt:

This passage is one of the most noteworthy descriptions in all of ancient botany. Both from the point of view of fidelity to nature and succinctness, it is unrivaled, and the identification of the plant so described is made absolutely certain.¹⁰⁹

Den bästa (för tillredningen av oljan) sägs växa i Antiokia och i Laodikea i Syrien, därefter i Phaselis. På fjärde plats kommer den som växer i Italien.¹¹⁰

Större tveksamhet råder det om tolkningen av textstället (21:24): "est et rubens lilium, quod Graeci crinon vocant, alii florem eius cynorrhodon." ("det finns också en röd lilja som grekerna kallar crinon; andra kallar dess blomma för cynorrhodon").¹¹¹ Plinius kommentar korresponderar å ena sidan rätt väl

¹⁰⁴ För undvikande av missförstånd, beträffande Plinius d.y., väl och ofta citerad inom trädgårdskonsten, se Bilaga 14, "Plinius".

¹⁰⁵ För en lättillgänglig översikt, innehållsförteckning och sökning hänvisas till hemsidan "Pliny the Elder: the Natural History" http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html.

¹⁰⁶ Collins 2000, s. 32. Jfr. Stannard 1999 II, s. 420-425, i uppsatsen "Pliny and Roman Botany".
¹⁰⁷ 31 excerpter av *lilium* i olika böjningar återfinns i Rosumek och Najock 1996, *Concordantia in C. Plinii Secundi Naturalem Historiam*, s. 2802. En fullständig genomgång av samtliga ligger dock utanför detta arbetes ramar.

¹⁰⁸ Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004. Fortsättningen lyder: "interpositum etiam maxime rosas decet, medicamento [medio i tidigare utgåvor] preventu earum incipiens" ("den passar att blanda med rosor [i rabatten eller som läkemedel ?], de börjar dyka upp i mitten av deras (rosornas) blomning").

¹⁰⁹ Stannard 1999, II (Pliny and Roman Botany), s. 425. Landgren 2004, s. 45 menar att det inte är möjligt att bestämma liljan (*lilium*) till art om namnet inte åtföljs av en bestämning. Man kan inte vara nog försiktig. Utgångspunkten kan samtidigt vara den motsatta, att det företrädesvis handlar om *Lilium candidum* om inte någon annan bestämning görs. Vid tiden gick inte de andra europeiska liljearterna självklart under namnet "liliium", jfr "hemerocallis".

¹¹⁰ Fraas 1870, s. 286-287. Den latinska texten från: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/21*.htm. Beträffande liljesalvan skriver Plinius (23:95): "Lilinum, quod et syrium vocavimus, renibus utilissimum est sudoribusque evocandis, vulvae molliendae concoquendisque intus" ("[Liljesmörjelsen] Lilinum, som man också kallar Syrium [jfr. 'Lirinum' och 'Susinum' ovan], är mycket nyttigt för njurarna, framkallar perspiration, mjukar upp underlivet och bringar invärtes [svullnader/bölder] till mognad").

¹¹¹ Se det inledande citatet.

med Dioskorides motsvarande formulering. Å andra sidan saknar Plinius ett omnämnande av turbanliljan på annat håll, varför tolkningen till denna art hos honom verkar rimlig. Fraas (1870) tolkar också grekernas 'röda lilja' hos Plinius som en turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*).¹¹² Bauhin å sin sida tolkar "rubens lilium" som en saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*), på samma rad, direkt korresponderande mot Dioskorides purpurfärgade lilja.¹¹³ Återstår så frågan om synonymen "cynorrhodon/kynorhodon". Vad är det? Latinlexikonet ger ett cirkelbevis, antingen 1) "a dog-rose" eller 2) "a kind of lily".¹¹⁴

Plinius-kommentarerna under 1500- och 1600-talen är många. Flera uppehåller sig vid de 'röda liljorna' eller hur man färgar liljan röd, som Joannes Ruellius (1550): "Liljor är välkända och skälet till att de blir purpurfärgade - vilket är någonting utforskat i vår tid - meddelar Plinius."¹¹⁵

Professorn i naturalhistoria i Lund, **Anders Jahan Retzius** (1742-1821), lägger sig i sin *Flora Virgiliana* (1809) också i tolkningen av en 'röd lilja' i Vergilius *Æneiden*. "Lilium rubent i Æneid. XII. 68", skriver han, "har affseende på någon af de röda förändringarne som äro nämde under *Hyacinthus*. Den brandgula Liljan *Lilium bulbiferum* L. kan det icke gärna wara, ty en blandning af hwitt och brandgult, wore en ful skönhet."¹¹⁶

Det förekommer också en purpurfärgad lilja hos Plinius, en "purpurea lilia" (21:25).¹¹⁷ Sammanhanget den förekommer i gör tolkningen förhållandevis enkel, till en pingstlilja (*Narcissus poeticus*) (!), men det utgör samtidigt ytterligare en illustration av svårigheterna med de tidiga växtnamnens översättning och tolkning: En "lilia" är inte alltid självklart en lilja!

Caspar Bauhin sammanfattar om namnet "Narcissus" hos de antika författarna i *Pinax Theatri Botanici* (1623) och om de växter som kan hänföras till släktet på ett förtydligande sätt. Vi noterar här att ett av de grekiska 'liljenamnen', leirion, även används om narcissen:

NARKISSOS och leirion, Dioskorides bok 4 kap 161 och Theophrastos 6 hist. 6 och 7; i dennes bok 12 säges [att den heter så] inte efter ynglingen Narcissus som var alltför förälskad i sig själv, som poeterna hittar på, utan p.g.a. den bedövande verkan som grekerna kallar 'narkosis', eller, som hos Plinius, av 'narce'; en verkan som han omvittnar i bok 21 kap 19 att narcissen har: därför sägs den hos Plutarchos i *Symposion* liksom bedöva nerverna och ge en tung

¹¹² Fraas 1870, s. 286-287. Landgren 2004 ansluter sig utifrån André 1985 till denna tolkning.

¹¹³ Bauhin 1623, s. 76.

¹¹⁴ "Den vanligaste betydelsen redan i antiken tycks vara 'rosa canina' (det är ju en direktöversättning av 'kynorrhodon'), menar Örneholt 2004, "men på något grekiskt ställe tycks 'kynorrhodon' vara detsamma som 'antirrhinon', alltså något slags lejongap". En hypotes skulle kunna vara att det handlar om en felskrivning.

¹¹⁵ Dioskorides 1550, s. 423: "Lilia nota sunt, & vt purpurea prode(a)n(t) ratione(n) docuit Plinius, satis nostro tempore perspectam." Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004.

¹¹⁶ Retzius 1809, s. 65-66. Texten under "Lilia" lyder: Romarne kände flere slags Liljor, som man ser af PLINIUS L. XXI. 5. men VERGILIUS nämner uttryckligen G. IV. 130 albæ och Æneid. VI. 708. candida, hwilka för sin härliga lukt och sköna utseende högt wärderades, *Lilium candidum* L. hwit Lilja."

¹¹⁷ "At Plinio l. 21. c. 5. Lilium triplex, album, rubens, purpureum, quod aliquando gemino sit caule, quod Narcissum vocitent" ("Men hos Plinius (1.21, kap. 5) nämns också en 'trippellilja', vit, röd eller purpurfärgad, som ibland har delad stjälk och som man brukar kalla narciss [Narcissus]). Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004.

slöhet. - Theophrastos berättar bara om ett enda slag men Dioskorides noterar skillnader hos blomman som är vit men inuti ibland gul, ibland röd. Den sistnämnda är 'porfyrodés', den andra 'krokódes'; och hos Plinius, bok 21 kap 5 finns en narcissus med vit blomma och röd kalk; en med grön kalk; med kalk menar han det som finns i mitten av blomman [eg. bikronan, kalken formas av de sex hyllebladen], utan motsvarighet hos någon grekisk författare; senare, i kap 19, säger han att en narciss har röd blomma, en annan grön blomma.¹¹⁸

Det finns ytterligare två textställen hos Plinius med referenser till 'röda liljor', i den 26:e respektive 27:e boken om framför allt läkeväxter. Det är här inte några nya liljor som beskrives, utan jämförelser som görs med 'den röda liljan'. Det första återger en jämförelse mellan en "Satyrions" [en orkidé] blad och den 'röda liljans'. Nog är saffrans- eller brandliljans kortare och bredare blad mer lika de flesta orkidéers, än turbanliljans betydligt längre och smalare.¹¹⁹ Det andra textstället handlar om "Phalangitis" [sandlilja, *Anthericum* sp. (*Anthericaceae*)]¹²⁰, idag betecknande en inflammation i ett finger eller en tå och en fjärilsart, och dess blommas jämförelse med den 'röda liljans'.¹²¹ Var och en som känner sandliljans vita blomstjärnor förstår omgående att någon turbanlilja inte kan ha utgjort jämförelseobjekt. Däremot kan saffrans- eller brandliljans blommor möjligen tjänat som jämförelse, även om den är långsökt. De har båda sex kalkblad och tillhörde tidigare även samma familj.

¹¹⁸ Bauhin 1623, s. 48: "ΝΑΡΚΙΣΣΟΣ και λεύριον Dioscoridi l - 4. c. 161 & Theoph. 6. hist. 6- & 7. eiusdem 12. dicitur, non à Narcisso adolescente nimium seipsum adamante, vt, Poëta fabulantur, sed à vi stupefaciendi, quam νάρχωση Græci vocant: seu vt Plinius, à narce, quam vim Narciss[...] inesse l. 21. c.19. testatur: hinc Plutarcho in Symposio, quasinnervos hebetans & torpidas gravitates efficiens, dicitur.- Vnius Theophrastus meminit: at Dioskorides in flore differentiam notat, qui albus sit, intus croceus, in quibusdam purpureus, ita vt alius sit πορφύρες, alius χρυχόδες. Et Plinio l. 21. c. 5. Narcissu alter flore candido, calyce purpureo: alter calyce herbaceo; per calycem intelligen[...] quod in floris medio est, nullius Græci autoris exemplo: & seq. c. 19. Narcissum vnum purpureo flore, & alterum, herbaceum dixit." Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004.

¹¹⁹ Det första (Bok 26:97) återger en jämförelse mellan en "Satyrions" [en orkidé] blad och den 'röda liljans': "Grekerna berättar om en Satyrion med blad som röd lilja, men mindre och inte fler än tre, uppväxande ur jorden. Den har alnshög, slät och kal stjälk samt dubbel rot vars nedre, större, del ger upphov till manlig avkomma, medan den övre, mindre, ger kvinnlig avkomma. Ett annat slags Satyrion kallar de Erythraicon; den har större frö än Vitex, slätt och hårt, samt rot med röd bark; inuti är den vit med sötaktig smak. Den påträffas mest i bergsterräng." "Græci satyrion foliis lilii rubris, minoribus et III non amplius e terra exeuntibus tradunt, caule levi, cubitali, nudo, radice gemina, cuius inferior pars et maior mares gignat, superior ac minor feminas. et lad genus satyrii erythraicon appellat, semine viticis maiore, levi, duro, radice cortice rufo; intus album includi sapore subdulce, fere in montuosis inveni-ri." Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004.

¹²⁰ Sandliljornas namnhistoria är komplicerad. "Phalangium ramosum" var ett 1600-talsnamn för den mindre sandliljan (*Anthericum ramosum*). Släktet har även hetat *Anthericus*. Jfr Linné 1753, s. 310-312.

¹²¹ Bok 27:124: "Phalangitis kallas av några Phalangion, av andra Leucantheum eller, vilket jag finner i några skrifter, Leucacantha. Den har små grenar, aldrig färre än två, växande åt olika håll; blomman är vit, lik den hos röd lilja, fröet är svart, brett, med utseende av en halv lins men betydligt tunnare. roten är tunn och gräsgrön. Med dess blad, blomma eller frö behandlas bitt av skorpion, giftspindlar och orm, likaså används den mot kolik." ("Phalangitis a quibusdam phalangion vocatur, ab aliis leucantheum vel, ut in quibusdam exemplaribus invenio, leucacantha. ramuli sunt ei numquam pauciores II, in diversa tendentes, flos candidus, lilio rubro similis, semen nigrum, latum, ad lenticulae dimidiae figuram multo tenuius, radice tenui, herbacei coloris. huius folio vel flore vel semine auxiliantur contra scorpionum phalangiorumque et serpentium ictus, item contra tormina.") Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholt 2004.

Plinius behandlar även ”Hemerocallis”, på två ställen. Caspar Bauhin likställer namnet med Theofrastos och Dioskorides motsvarande namn och placerar det under ”Lilium rubrum asphodeli radice”, d.v.s. som en brandgul daglilja (*Hemerocallis fulva*). Linné följer, som vi sett, denna attribuering.

Fortfarande görs kransar av bladen från Jupiters blomma, Amaracum, Hemerocallis, Abrotanum, Helenium, Sisymbrium, Serpyllum, alla rikt förgrenade [möjligen vedartade] på samma sätt som rosor. Jupiters blomma behagar bara genom sin färg; lukt saknas, liksom hos den som grekerna kallar Phlox. Vad gäller stjälkar och blad doftar alla utom Serpyllum. Helenium sägs ha uppstått ur Helenas tårar och är därför mycket uppskattad på Helenas ö; den är en låg buske som sprider sig med [nio tum/tolv-trettonfingrar] kvistar; bladen liknar Serpyllum. (21:59)

Hemerocallis har blekgrönt och mjukt blad [och är försedd med] en stor luktande/doftande lökartad rot. Applicerad med honung driver den vätska från buken och likaså ’värdelöst’ blod. Bladen appliceras vid rinnande ögon och vid läckande bröst efter förlossning [alt. vid rinnande ögon och vid smärtor i bröstet efter förlossning] (21:158)¹²²

Ytterligare ett antikt växtnamn har tolkats som syftande på en ”Krullilja”, nämligen ”de gamle Latinernas Hyacinthus”. Anders Jahan Retzius återger i *Flora Virgiliana* (1809) Martins tolkning att ”ej utan skäl, fast icke derföre endast den Europeiske Krulliljan *Lilium martagon* L. *Lilium martagon*, *pomponium*, *chalconicum* utom flere äro til skapnad så lika, at ej sällan Örtkännare med swårighet skilja dem åt, hwad mera då de som ej äro Örtkännare. Åtskillige hafwa också ansett dem såsom varieteter af en art, och kallat dem Martagon.”

Retzius menar vidare att den ”Byzantinska Krulliljan *Lilium Chalcedonicum*” utgjorde ”den rätta Poëternas Hyacinthus, fast växtens och blommans likhet gaf *Pomponium* och *Martagon* samma namn.”¹²³ En motsvarande tolkning, att ”Hyacinthus Poëtarum” syftade på *Lilium martagon*, gjorde redan Hieronymus Bock i mitten av 1500-talet. I *De stirpium, maxime earum, quae in Germania nostra nascuntur* (1552) skriver han:

Förr var jag av den åsikten att jag trodde att den växt som nu behandlas var Asphodelus eller Dioscorides *Hastula regia*. Men då jag närmare granskade beskrivningen av Asphodelus hos de gama botaniska författarna, lade jag märke till att det inte fanns något i beskrivningen av Asphodelos som med rätta kunde tillskrivas denna växt. Och den sanna Asphodelos kunde kanske någon gång bli bekant för oss, vilket vi önskar i alla våra böner. Då nu det inte är fråga om Asphodelus, vet jag inte vart detta slag av Lilja skall hänföras, om inte till poeternas Hyacinthus, om vilke Vergilius sjöng i tredje ekologen [...] Sagan om gossen Hyacinthus som förvandlades till sitt namns blomma återfinnes hos Nicander i *Theriaca*. Nu vet jag i sanning

¹²² Bok 21:59: ”Etiamnum folio coronant Iovis flos, amaracum, hemerocalles, habrotonum, Helenium, sisymbrium, serpullum, omnia surculosa rosae modo. colore tantum placet Iovis flos, odor abest, sicut et illi, qui Graece phlox vocatur. et ramis autem et folio odorata sunt excepto serpullo. Helenium e lacrimis Helenae dicitur natum, et ideo in Helene insula laudatissimum; est autem frutex humi se spargens dodrantalibus ramulis, serpullo simili folio.

Bok 21:158: ”Hemerocalles pallidum e viridi et molle folium habet, grandi radice odorataque, bulbosa. cum melle inposita ventri aquas pellit et sanguinem etiam inutilem. folia epiphoris oculorum mammarmque post partum inlinuntur.” Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

¹²³ Retzius 1809, s. 57. Retzius kommenterar vidare två textställen i *Ekologerna* respektive *Georgica*. ”Svave rubens” i *Ekologerna* III:63 ”hade afseende på den röda Krulliljan, antingen det då var den nämde Byzantinske eller den röda färgförändringen av den Europeiska”, skriver Retzius. ”ferrugineus” i *Georgica* IV:183 ”har afseende på den sistnämde allmännaste [den europeiska], hwars blommor hafwa en slags gråbrun rostfärg”.

ingen blomma som mer med rätta kan kallas Poeternas Hyacinthus än just denna växt, som tyskarna kallar Goldtwurtz, d.v.s. 'Gyllene rot' och Heidnish blum.¹²⁴

Femtio år senare, i en tysk Mattioli-utgåva, kunde Bocks uppfattning avfärdas ganskas bryskt: "Etliche vermeinen /diss Kraut sey der Poeten Hyacinthus, aber sie irren / Orsachen hab ich in meinem Lateinischen Kreutterbuch angesogen".¹²⁵

'Liljor', bl.a. under namnen *krinon* och *lilium*, förekommer i även flera andra antika texter, exempelvis hos den grekiske poeten Theokritos från Syrakusa (ca 300-ca 260 f.Kr.). Lena Landgren (2004) redovisar i sin avhandling åtskilliga *lilium*-belägg, förutom hos Plinius d.ä., hos Columella (*De re rustica*), i dikten *Culex* (av okänd författare, placerad i ett "Appendix Vergiliana"), hos Martialis, hos Ovidius (*Metamorfoser*), Quintilianus (*Institutio Oratoria*), Seneca den yngre (*Epistulae*) och hos Vergilius (*Georgica*). Det rör sig här företrädesvis om syftningar på den vita liljan, *Lilium candidum*, men begreppet kan ytterligare problematiseras.¹²⁶

NAMNET LILIUM

Lilium rosae nobilitate proximum est et quadam cognatione unguenti oleique, quod liliinum appellatur.
Plinius d.ä.¹²⁷

Liljor kallas generelt alla lökväxter med specieusa blommor, såsom Tulipaner, Narcisser, Hyacinther, Amaryllis m.m.

Carl von Linné, 1775¹²⁸

Das lateinische Wort 'lilium' soll nicht, wie früher vielfach [...] angenommen wurde, von dem griechischen Wort λεῖριον herkommen, sondern beide sollen [...], unabhängig entstanden sein, und es wird [...] angenommen, dass aus dem altägyptischen Wort krere (hrere), koptisch vera, veri, nicht nur das griechische Wort κρίνον sondern auch λεῖριον und Lilium abzuleiten seien. Während von leirion wohl das dalmatinische Ljer für Lilie abstammt, hat das lateinische Lilium Mitteleuropa erobert, teils direkt, teils in seiner italienischen Form giglio. So heisst die Lilie französisch lis, english lily, deutsch Lilie, aber in den Kräuterbüchern und in den Volksbenennungen finden sich zahlreiche andere Formen, z. B. Lilje, Lilig, Gilge, Jilge, Ilge, Ille, Lylie, Lielge, Lilde, Ilieg, Gilg, Gylg.

Otto Warburg, 1929¹²⁹

¹²⁴ Bock 1552, s. 787. Tack till Hans Helander, Uppsala, för hjälp med översättning och tolkning av hela kapitel LXXXIII ("Om poeternas Hyacinthus, eller officiernas Asphodelus. Tyskarna kallar den Goldewurtzel". Beträffande berättelsen om Hyacinthus, se Ovidius 1946 (*Metamorphoses*), Bok X, s. 79.

¹²⁵ Mattioli 1611, Cap. LXXXIX.

¹²⁶ Landgren 2004, s. 44-45. En kommentar av 'liljorna' hos samtliga dessa författare ligger utanför detta arbetes ramar.

¹²⁷ Plinius d.ä., *Naturalis Historia*. Liber XXI:22,
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/21*.html

¹²⁸ Linné i brev (Bref I, 1: 275, 1775), SAOB Bd. 16, 1942, spalt 747.

Redan under antiken finner vi som framgått flera komplicerande förhållanden beträffande växternas namn. Det finns 1) flera olika namn för samma växt, vilket inte minst Dioskorides visar, men också 2) samma namn för olika växter, t.ex leirion, ledande till en (för oss) oklar och överlappande användning för lök- och knölväxterna och speciellt beträffande liljorna.

Ett dunkelt utgångsläge leder till ett fortsatt dunkelt namnskick. Förbistringen i fråga om (de antika) namnen inom (de nuvarande) släktena *Lilium*, *Narcissus*, *Hemerocallis* och *Asphodelus*, vilka följer krolliljan genom historien, har varit stor och i stort sett varat ända fram till den binära nomenklaturens införande. Denna förbistring kommer också att vidhäfta denna framställning. En inledande kommentar till det latinska namnet "lilium" är därför påkallad.

"Medeltidens och nyare tidens namngivning av växter och djur", sammanfattar Erik Wikén, "skiljde sig ej i princip från antiken. När artkännedomen ökade, växte emellertid de artskiljande tilläggen undan för undan ut till diagnostiska fraser."¹³⁰ De så kallade frasnamnen eller fraseologiska namnen föddes. Ibland kunde två ord mycket väl förekomma tillsammans (till exempel "Lilium sylvestre" redan under antiken) utan att det för den skull handlade om en medveten 'binär nomenklatur'.

"Lilium är det klassiska latinska ordet för lilja", skriver Jens Coneliuson i *Växternas namn. Vetenskapliga växtnamns etymologi, Språkligt ursprung och kulturell bakgrund* (1997). Det betecknade liljor¹³¹ (förvisso med en oklar avgränsning och inkluderande flera arter och släkten) under antiken, och det utgör släktnamn för de äkta liljorna idag. Sedan blir det svårt. Vilket/vilka namn utgör till en början egentligen dess grekiska motsvarighet och föregångare?

Frågan aktualiserar det som hela Bilaga 4 - "Krollilja i Bibeln? - Om Bibelns växtnamn, språkliga liljor i Bibel-böckerna och liljor i Palestina" - avhandlar. Det vill säga det mått av tolkning som alltid är förhanden vid en förment enkel 'översättning' av ett växtnamn, i föreliggande fall vad som kanske skett från det arameiska uttalandet om blommorna på marken i vår tideräknings början, senare nedtecknat på grekiska i evangelierna, 'översatt' till latin och i sin tur sedan gång på gång 'översatt' till de europeiska folkspråken ända in i våra dagar.

Corneliuson (1997) noterar i sitt omfattande arbete under uppslagsordet "Lilium" följande: "grek. leirion = lilja; lat. lilium = lilja", och fortsätter:

¹²⁹ Warburg 1929, s. 198. I översättning (av Dieter Mitternacht 2005) lyder texten: "Det latinska ordet 'lilium' skall inte som tidigare ofta [...] antagits härstamma från det grekiska ordet leirion utan båda skall [...] ha tillkommit oberoende av varandra, och det antas [...] att inte bara det grekiska ordet krinon utan även leirion och Lilium ska härledas [direkt?] från det fornegyptiska ordet krere (hrere), på koptiska rera, reri. Medan det dalmatiska Ljer för lilja härstammar från leirion, erövrade det latinska lilium Centraleuropa delvis direkt, delvis genom sin italienska form giglio..." Jfr Svanberg 2002, s. 101: "Lilja (*Lilium* m. fl. släkten) är ett redan i fornsvenskan inlånat namn från den latinska pluralisformen *lilia*. Ursprungligen en grekisk växtbenämning, *leiron*, med betydelsen 'vit lilja'."

¹³⁰ Wikén 1951, s. 365.

¹³¹ Jfr Odhner 1963, s. 21: "Lilja, fsv. lilia, av lat. *Lilium* 2 (eg. plur.)." Beträffande liljebelägg, se SAOB, Bd. 16 1942, spalt 746-750. Utredningen av hela namnets ("lilja") svenska historia ligger utanför detta arbetes ramar. Se vidare Bilaga 13.

”Med leirion avses den vitblommiga liljan: Den rödblommiga är crinon.”¹³² Det hade kanske varit enklast om det förhållit sig på det viset. Genomgången av Theofrastos och Dioskorides texter ovan visar emellertid att så inte nödvändigtvis är fallet. Corneliuson behandlar ”krinon” även under uppslagsordet ”Crinodendron”, ”grek. krinon = lilja”. Han redovisar ett oklart ursprung men en trolig härkomst från sanskrit, via Egypten och det egyptiska hrr-t, utvecklat till det koptiska hreri eller hleli = lilja¹³³. Mats Rydén tillägger att i svenskan tillhör de direkta eller indirekta lånen från latinet av växtnamn som lilja, kål, mynta och ros, för övrigt våra tidigaste växtnamn, indoeuropeiska och germanska arvorden för trädslag som björk, ek, hassel och lönn.¹³⁴

Corneliuson redovisar både ”krinon-liljor av alla slag” hos Theofrastos och Plinius-citatet (21.24) ”est et rubens liliū, quod Graeci crinon vocant: där finns också en röd liljeart, som grekerna kallar crinon.” Detta verkar tagits som intäkt till den önskade uppdelningen i vita leirion-liljor och röda krinon-liljor. Det korresponderar inte mot den nytestamentliga användningen och tolkningen (Matt 6:28-30 och Luk 12:27-28), inte heller mot Dioskorides ”Krinon Basilikon” för *Lilium candidum* och ”Hemerocallis” för de mer eller mindre ’röda’ *Lilium chalcidonicum*, *L. bulbiferum* och/eller *L. martagon*.¹³⁵ Stearn (1983) översätter/tolkar ”Crinon (κρίνον)” rakt av med ”lily”.¹³⁶

Krolliljan under medeltiden¹³⁷ – något om medeltidens (kroll)liljenamn, verk och ’botanister’

So war die Weisse Lilie, L. candidum, sozusagen der Prototyp der Lilien überhaupt. Sie war ob ihrer Schönheit und Einmaligkeit mit Mystik umgeben, war Heilmittel und religiöses Symbol, das seine Kraft von der frühesten geschichtlichen Zeit über das Mittelalter bis in unsere Zeit behalten hat.

Carl Feldmaier, 1967¹³⁸

¹³² Corneliuson 1997, s. 323.

¹³³ Jfr ovan, citatet av Otto Warburg 1929.

¹³⁴ Rydén 2001, s. 46. En ’kuriösitét’ utgör Ivar Anells, i *Vad betyder växtens latinska namn* (1976, s. 76), uttydande av ”Lilium”: ”eng. L. mártagon: turk’s-cap lily; praktfull, nedåtvänd, gul lilja [!] med uppåtrullande blombblad. Odlad.” Möjligen syftar Anell här på krolliljans gula lök, eller på någon annan art som också kan kallas en ”turk’s-cap”, förslagsvis den pyreneiska liljan (*Lilium pyrenaicum*) som är gulblommande.

¹³⁵ Corneliuson 1997, s. 178, 323. En tolkning kan också vara att liljan allmänt kallades ”crinon” i Grekland vid tiden (1:a århundradet e. Kr.) och att denna term skrevs ner när ett rött slag av den omnämndes, eller lästes hos Theofrastos. . . Plinius nämner inget annat grekiskt namn vid alla de andra ställen där liljan, otvivelaktigt den vita, nämns.

¹³⁶ Stearn 1983, s. 274.

¹³⁷ Jag använder begreppet i NE:s förståelse som benämningen på den epok som ligger mellan den romerska antiken och den tidigmoderna tiden. För europeiska förhållanden ca 500 e.Kr., efter det västromerska rikets fall 476, och fram till senare delen av 1400-talet. I det svenska sammanhanget använder jag begreppet för tiden ca 1000-1520-talet.

¹³⁸ Feldmaier 1967, s. 218.

Kapitlet om krolliljan under medeltiden i Europa och i den medeltida litteraturen kan hållas föredömligt kort. Krolliljan återfinns inte i någon enda av de 22 växtförteckningar (manuskript) för den europeiska medeltiden fram till ca 1540 som medeltidshistorikern John Harvey låtit sammanställa.¹³⁹

Bortsett från om de uppgifter hos de antika författarna som traderas verkligen skulle gälla krolliljan, förekommer hon mycket gles i källmaterialet. Oftast som när det gäller *Lilium martagon* är det en fråga om tolkningar. Då artens naturliga utbredningsområde sträcker sig över stora delar av kontinenten, och runt de platser och personer som med olika syften 'botaniserade' är förhållandet märkligt. Vid en genomgång av *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (1929) slås man, förutom av det stora antalet urkunder och stora geografiska området, också av det omfattande växtsortimentet, och – av krolliljans relativa frånvaro.

Förhållandet för krolliljan korresponderar dock varken mot det större liljeämnet omfattning, omfattningen av det dokumentära materialet i sig ("Mittelalterliche Pflanzenkunde"), herbalietraditionen från antiken eller mot de medeltida växtlistorna eller herbalerna själva. Detta är i det närmaste oöverskådligt.¹⁴⁰

Fram till 1200-talet existerade ett begränsat antal herbaler. I hela västvärlden, liksom i Mellanöstern, är blott två herbalietraditioner kända.¹⁴¹ Båda uppkom under 400-talet, Dioskorides och Apuleius Platonius (Pseudo-Apuleius).

Dioskorides verk *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* [?] ("Om läkemedel") var den enda illustrerade örtaboken i både den grekiska och arabiska traditionen genom medeltiden. Bevarade grekiska *codici* är kända från 500-talet (till 1500-talet) och arabiska från 1000-talet (till 1500-talet). Med undantag av en tidig illustrerad kopia av en latinsk översättning av Dioskorides, *De materia medica*, utgjorde istället den främsta illustrerade herbalen i väst Apuleius Platonius

¹³⁹ Lundquist 1993, s. 95-96; Harvey 1990 [1981], Appendix Three. En mer noggrann genomgång av samtliga hade varit önskvärd men hade i detta sammanhanget fört för långt.

¹⁴⁰ Beträffande ämnet 'den medeltida hortikulturen och trädgården' hänvisar jag till John Harvey *Mediaeval Gardens* (1990/1981) med referenser, innefattande, med Harveys ord, "the meticulously detailed and amply referenced (section on mediaeval gardening)" i *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (1929) av Herman Fischer. Beträffande ämnet om örtaböckerna och deras historia hänvisar jag till Agnes Arbors 'standardverk', *Herbals. Their origin and evolution. A chapter in the history of botany 1470-1670* (1953). Herbalernas illustrationer har uppmärksammats speciellt. Ett vackert och sammanfattande översiktsverk utgör Wilfrid Blunts och Sandra Raphael *The Illustrated Herbal* (1979). Den botaniska illustrationskonsten är en än vidare ämne. Det överlappar också de förra titlarna. Beträffande det senare ämnet hänvisas till Wilfrid Blunts och William T. Stearns, *The art of botanical illustration. New edition revised and enlarged* (1995).

¹⁴¹ De i och för sig både viktiga och intressanta arabiska skriftkällorna har här inte vidare beaktats. Dessa är av två slag. Dels återfinns vi det antika vetandet i arabisk språkdräkt, dels möter vi de självständiga arabiska botanikerna och agronomerna. Vi befinner oss då i regel långt utanför krolliljans naturliga utbredningsområde. För en genomgång av både verk och botanister hänvisas till Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Bd. IV, Leiden 1971. Tack till Samuel Rubenson som fäste min uppmärksamhet på detta verk.

Herbarius, vilken tillkom någongång mellan 200-talet och 400-talet.¹⁴² Kopieringen av denna fortsatte genom hela medeltiden och avtog först under 1300- och 1400-talen. Den blev också en av de första herbalerna som trycktes.¹⁴³

Först mot slutet av 1200-talet såg en ny örtabok dagens ljus, *Tractatus de herbis*, vilken i sin tur fick ett stort inflytande. Mot slutet av 1300-talet till början av 1500-talet tillkom flera nya örtaböcker och många enskilda texter illustrerades också. Till dessa senare kan räknas den vackert illustrerade *Tacuinum sanitatis* ("Hälsotavlor"), vilken främst kopierades i Lombardiet från slutet av 1300-talet och ett århundrade framöver.¹⁴⁴

De första tryckta herbalerna med träsnittsillustrationer utkom på 1480-talet. Strax efter att den tryckta versionen av Apuleius Platonicus *Herbarius* utkommit i Italien, trycktes tre verk i Mainz, vilka alla skulle komma att få en mycket stor betydelse i norra Europa. Dessa var *Latin herbarius* (1484), *German Herbarius (Hortus sanitatis zu deutsch)* (1485), och *Hortus (Ortus) Sanitatis* (1491). Det senare och till namnet mest bekanta baserade sig till stora delar på det näst föregående. Agnes Arber kallar *Herbarius*, *Latin herbarius* och *German Herbarius* för "the doyens among printed herbals. Troligen baserar sig samtliga på föreliggande kompilerade manuskript i tradition ända tillbaka till de antika källorna."¹⁴⁵ Flera av verken har utkommit i faksimiltryck. I *Hortus sanitatis zu deutsch* möter vi några av våra förväxlingsarter. I kapitel 20 "Affodillus goltwortz", i det följande kapitlet "Acoros geel lilien" och i det 129:e kapitlet "Lilium album wyss lilien". Till dessa kommer liljekonvaljen.

Den vita liljan överensstämmer väl i text och bild. "Acoros geellilien" är illustrerad med en stor, tydlig och vacker svärdsilja (*Iris pseudacoros*) och är tämligen oproblematiskt att tolka. Beträffande den förstnämnda är vi tillbaka i förvirringen. Vad menas? Träsnittet visar en iris, med rotknölar, närmast en tyskiriris (*Iris germanica*). Texten kompletterar: "Die wurczel ist lang und runt und hatt die meynst krafft in ir." Så långt är tolkningen klar. Sedan kommer namnen "Affodillus" och "goltwortz". De första 'recepten' innehåller också namnet "goltwortz", de senare "Wilde swertel". En recept hänför sig också till till Plinius och hans rekommendation om att koka roten i vatten mot magsmärtor, en förskrivning som närmast hänför sig till afodillen (*Asphodelus ramosus* motsv.).¹⁴⁶ Likställandet av afodillen och krolliljan gör även Leonhart Fuchs ett halvsekel senare. Han snarast traderar *Hortus sanitatis zu deutsch*: "ΑΣΦΟΔΕΛΟΣ Grecis, Asphodelus Latinis, Officinis corrupta uoce Affodillus,

¹⁴² "The text", skriver Blunt & Raphael 1979, s. 28, om Apuleius Platonicus verk, "a relatively worthless compilations of medical recipes, was put together from Greek material around the year AD 400. Nothing seems to be known of him beyond his name."

¹⁴³ Arber 1953, s. 14-16.

¹⁴⁴ Collins 2000, s. 25-26. Blunt & Raphael 1979, s. 64-65.

¹⁴⁵ Arber 1953, s. 16-17.

¹⁴⁶ Jfr Fischer 1929, s. 83: "Under Affodillus werden sonst *Asphodelus racemosus* und *A. albus* Wil. verstanden. Goltwurtz bedeutet im Mittelalter gewöhnlich das einheimische *Lilium martagon*." ("Med Affodillus avses annars *Asphodelus racemosus* och *A. albus* Wil. Goltwurtz betecknar på medeltiden vanligen det inhemska *Lilium martagon*."). Fischer behandlar med avseende på växtmaterialet de tyska inkunablerna - *Herbarius* (1485), *Hortus Sanitatus zu Deutsch* ("Gart der Gesundheit") (1485-93) (1485-93) (*Der grosse Hortus Sanitatis* (1491-1499) - speciellt ingående. Rubriceringen av verken skiftar.

Germanis Goldwurtz nominatur".¹⁴⁷ Förhållandet är för övrigt detsamma i Lorentz Fries läkebok *Spiegel der Arzney* (1532).¹⁴⁸

Hur skall då 1400-talsherbalen tolkas med avseende på krolliljans närvaro i texten? Vilka är relationerna mellan alla namn och alla arter (*Asphodelus ramosus/A. albus*, *Iris germanica* och *Lilium martagon*) i det korta kapitlet. Krolliljan finns bevisligen till namnet, "Goldwurtz" brukades som en beteckning för krolliljan vid tiden i Tyskland. Hon finns däremot inte avbildad. Möjligen handlar några (eller alla) de förskrivningar där "Goltwu(o)rtz" nämns också om krolliljan. Troligen förekommer både afodillen och tyskirisen (med bild men inte med namn tillägnad kapitlet).

Herman Fischer redovisar i *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (1929) ett omfattande medeltida källmaterial. Störst intresse ur vår synvinkel sett bjuder hans "Synonymenschlüssel zu den mittelalterlichen lateinischen und deutschen Glossaren".¹⁴⁹ Han förklarar, och varnar, det handlar om tolkning:

Das grosse Interesse, welches in Mittelalter sowohl im Volke wie in den Klöstern den Pflanzen zugewendet wurde, hat kaum einen entsprechenden literarischen Niederschlag gefunden. Da man in die Fülle der aus den antiken Schriftstellern und später durch die Araber wie überhaupt aus dem Orient bekannt gewordenen Pflanzen keine systematische Ordnung bringen konnte, verlegte man sich darauf, die Pflanzennamen zu sammeln und legte Glossare an, welche fast die einzigen Hilfsmittel zur Identifizierung der im Mittelalter bekannten Pflanzen waren und blieben. Diese oft von ungelehrter Hand abgeschrieben Glossare, sowie die Inhaltsverzeichnisse der medizinisch – lateinischen Werke enthalten Namen, die bis zur Unkenntlichkeit verstümmelt sind.¹⁵⁰

Synonymnyckeln är inte lätt att uttyda. Den redovisar namn, tolkade under rubriken *Lilium martagon*, men utan kontext och vidare referenser. För både Fischer och krolliljan har en handskrift i Würtzburger Universitätsbibliothek bidragit med många namn.¹⁵¹ "Goldwurtz" och "Wildsuertel" kan uttydas som 1400-talsbelagda namn. Det förra även är återfunnet i Petrus de Crescentiis (Piero de' Crescenzi) första tryckta tyska utgåva år 1518.¹⁵²

¹⁴⁷ Fuchs 1542, Cap. XV: "Den kallas 'Asfodelos' på grekiska, asphodelus på latin, officinell med ett felaktigt ord affodillus och på tyska Goldwurtz." Till hjälp med översättning och tolkning: Cajsa Sjöberg.

¹⁴⁸ Jfr kapitel 3.

¹⁴⁹ Fischer 1929, s. 254 ff. Beträffande "Lilium" s. 273.

¹⁵⁰ Fischer 1929, s. 254: "Det stora intresse som man under medeltiden visade växterna både bland vanligt folk och i klostren, har inte gett motsvarande utslag i litteraturen. Det var omöjligt att få någon systematisk ordning i den stora mängd växter som blev känd genom araberna och från orienten i övrigt. Därför nöjde man sig med att samla växtnamnen och uppräta gloslistor (växtförteckningar). Dessa har blivit och är nästan de enda hjälpmedlen till identifikation av medeltidens kända växter. Dessa gloslistor blev ofta avskrivna av obildade personer och innehåller, jämte de medicinsk-latinska innehållsförteckningarna, namn som är så pass stympade att de är oigenkännliga." Till hjälp med översättning och tolkning: Dieter Mitternacht 2005

¹⁵¹ Fischer 1929, s. 254-255, 273. Handskrift der Würtzburger Universitätsbibliothek M. ch. f. 150, vilken bidrager med namnen: "testiculus Bernhardi", "(b)albutium", "centum capita" och "cauda bouis".

¹⁵² A. a., s. 176, 273. Övriga namn (utan inbördes ordning eller tolkning) är: "narcissus", "affodillus", "affodilla", "holzliilie", "golde", "goldzuybel" och "wilde lilien". I Clm. 205 återfinns dessutom: "lilium convallium", "l. silvestre", "herba sanctae Mariae", "amoratus" och "lilium pupureum".

Förhållandevis sent under mitt arbetes gång kom Minta Collins *Medieval Herbs. The Illustrative Traditions* (2000), i serien The British Library Studies in Medieval Culture, i min hand. ”This book is about manuscripts”, inleder hon. ”It is a study of the illustrated Herbal, one of the rare types of manuscript with an almost continuous line of descent from the time of the ancient Greeks to the end of the middle ages.”¹⁵³ Boken har fem huvudkapitel och behandlar efter en introduktion de grekiska, arabiska och latinska herbalerna, framförallt de olika Dioskorides- och Apuleius Platonius-traditionerna, samt avslutningsvis *Tractatus de herbis* och 1400-talets herbaler. Collins har spårat och redovisat fler än 240 st medeltida herbaler, eller delar och fragment, på bibliotek och i arkiv runt om i Europa. Självfallet hade jag varit lycklig om jag fått se dem alla, och utifrån ett (kroll-)liljeperspektiv kunnat bedöma denna *corpus*.

Om inte medeltiden handlar så mycket om krolliljor, så handlar den desto mer om ’liljor’ i allmänhet och om den vita liljan (*Lilium candidum*) i synnerhet. Den kan sägas vara en liljans tid, den vita liljans tid. Den lärda medeltidens språk över hela kontinenten i väst är framförallt latin. Liljenamnet i skrift kan därför enkelt sammanfattas i *lilium*, med tillämpliga bestämmingar.

Under den tidiga medeltiden, om inte redan i romersk tid, spreds *Lilium candidum* norrut i Mellaneuropa. Den förekommer nämnd i *De re rustica* av **Rutilius Taurus Aemilianus Palladius** (ca 385-395), ett komplett arbete över jordbruket på latin, med samma titel och i samma tradition som tidigare romarna Cato, Varro och Columella skrivit. Den förekommer vidare i Karl den Stores dekret om städer (*Capitulare de Villis*, ca 800), med anvisningar för tillsynen av de kejsarliga trädgårdarna. Blomsterförteckningen toppas här av rosor och liljor, vilka tveklöst odlades i lika hög grad för sin skönhets skull, för sin religiösa symboliks skull och för sin nytta.

I den berömda klosterplanen från ca 825 för benediktinerklosteret i S:t Gallen i Schweiz återfinns också både liljan och rosen. *Lilium* (till vänster) och *Rosas* (till höger), närmast som överskrifter i de två huvudbäddarna, vilka ordnar *Herbularium*s (örtagårdens) 16 bäddar med lika många örter.¹⁵⁴ Den vita liljans stora betydelse inom (den symboliska) medeltida läkekonsten utifrån Hildegard av Bingens presentation och förskrivning, sammanfattas av Jerry Stannard i ”The Theoretical Bases of Medieval Herbalism”.¹⁵⁵ Den vita liljan saknas bara i två av de 22 sammanställda (handskrivna) växtförteckningar (manuskript) för den europeiska medeltiden (till ca 1540) som medeltidshistorikern John Harvey låtit sammanställa.¹⁵⁶

”We may rank the White Lily among the very oldest inhabitants of the flowergarden”, skrev William Curtis redan 1798, vid sin presentation av den vita liljan i *Botanical Magazine*.¹⁵⁷ I Tyskland blev också den vita liljan, jämte rosen, gyllenlacken och buxbomen, länge den enda och mest betydelsefulla

¹⁵³ Collins 2000, s. 13.

¹⁵⁴ En god framställning av klosterplanens växter återfinns i von Essen 1997, s. 26.

¹⁵⁵ Stannard 2003, IV, s. 186-189. Jfr kapitel 3, Tyskland.

¹⁵⁶ Lundquist 1993, s. 95-96; Harvey 1990 [1981], Appendix Three.

¹⁵⁷ Lundquist 1996 (b), s. 129, 134.

prydnadsväxten i trädgårdarna.¹⁵⁸ I många sammanhang under medeltiden och renässansen presenteras liljan tillsammans med rosen och violen som en tidig blommande treenighet.¹⁵⁹

Den vita liljan nådde också Skandinavien under medeltiden. Johan Lange menar att sannolikheten är stor att *Lilium candidum* introducerades och försökte odlas flera gånger i Norden redan under 900-talet.¹⁶⁰ Dokumentära belegg av både namn och växt finns i Sverige från 1300-talet (i den Heliga Birgittas skrifter), från 1400-talet och från 1500-talet i latin-svenska ordböcker och i våra tidigaste läkeböcker.¹⁶¹ Liljan har spelat en mycket stor roll i den religiösa symboliken, ikonografin och heraldiken, så även i Norden. Detta ämne ligger dock utanför denna avhandlings ramar.¹⁶²

Namnet lilja i olika äldre svenska stavningar - "lylya", "lillia" eller "lilia", "lilio rot", "lilyo röther", "lilio olio" m. fl. - användes generellt och utan bestämning (för *Lilium candidum*), eller med en (färg)bestämning, vit. Det medeltida Sverige kände även 'blå' och 'gula liljor' (*Iris x germanica* respektive *I. pseudacorus*), men inga 'röda'. Dessa dyker först upp på 1600-talet.¹⁶³

Det medeltida Europa kände inte mer än en handfull liljearter. Självfallet fångade de tidigt på grund av sitt påfallande utseende människans uppmärksamhet. Det hade de gjort både långt tidigare och gör så än idag. De var högresta, hade stora blommor och besatt intensiva färger.

Beläggen för att liljan/liljorna tidigt interagerat med människan och spelat en betydelsefull roll på flera plan är också många. De olika slags bruken var till en början mer sammanvävda än vad vi vanligtvis tänker oss idag. Det är heller inte enkelt att i förhistorisk tid och under medeltiden försöka separera dem i våra dagars termer och kategorier. Först i sen tid, efter den så kallade kun-

¹⁵⁸ Warburg 1929, s. 167. Feldmaier 1967, s. 217, ger uttryck för en romantisk uppfattning beträffande den vita liljans spridning norrut: "Wahrscheinlich haben schon die Römer die Weisse Lilie über die Alpen gebracht, denn in der Handschrift *Hortulus* des Abtes Wahlfried Strabo, der um 840 im Kloster Reichenau am Bodensee lebte, finden wir die Lilie erwähnt und ihre Schönheit mit der der Rose verglichen. Später haben die Kreuzfahrer die Zwiebeln dieser Lilie von ihren Kreuzzügen, die sie nach Syrien und Palestina führten, mitgebracht." ("Sannolikt förde redan romarna den vita liljan över Alperna. I handskriften *Hortulus* av abboten Walafrid Strabo som levde i klostret Reichenau i Bodensjön, finner vi liljan nämnd och dess skönhet jämförd med rosens. Senare har korsfararna tagit med sig lökar av denna lilja från deras korståg i Syrien och Palestina."). Vilket förstås kan diskuteras.

¹⁵⁹ *Pflanzbüchlin Der Lustgarten* 1574, s. 3.

¹⁶⁰ Lange 1966, spalt 89.

¹⁶¹ Se vidare i kapitel 5 och i Bilaga 13. De nordiska läkeböckerna och deras historia och inbördes sammanhang sammanfattas och refereras rikt - bl.a sätts Henrik Harpestreng (d. 1244) i ett europeiskt sammanhang - i John Kousgård Sørensens uppslagsord "Lægebøger" i *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1966, Del 11, spalt 76-79. Kontexten - läkekonsten och läkemedlen i Norden - sammanfattas i de påföljande uppslagsorden "Lægekunst" respektive "Lægemedler" av Vilhelm Möller-Christensen, a.a. spalt 79-82 respektive 82-85.

¹⁶² En introduktion och sammanfattning till (den vita) liljan inom symboliken och ikonografin i Norden ger Hallvard Trætteberg i *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1966, Del 11, spalt 557-564. Heraldiken behandlas av Ernst Verwohlt, a.a. spalt 564-566. Av speciellt nordiskt intresse är den isländska dikten "Lilja", se Jakob Benediktsson, a.a. spalt 555-557.

¹⁶³ Se t. ex. *Variarum rerum vocabula* 1538; Lemnius 1572; Olavi 1578; Berchelt 1589.

skapsteoretiska revolutionen, blir det möjligt och meningsfullt att skilja de olika 'funktionerna' från varandra. Kanske kan vi då tala om myter, symbolik, dekoration, läkenytta, föda och prydnad. Då skall vi också finna att krolliljan hör hemma i samtliga av dessa.

Krolliljan under 1500- och 1600-talen - om 1500- och 1600-talets krollilje-namn, verk och botanister. Caspar Bauhin och Pinax Theatri Botanici (1623)

Det skulle även i detta sammanhang föra för långt, att författare för författare och verk för verk, från 1400-talets slut och fram till 1700-talets mitt, gå igenom de av Europas botanister och trädgårdsmän och -kvinnor som beskrivit och behandlat krolliljan och dess namn, för att försöka tolka eller omtolka dessa. En genväg blir därför, liksom senare även för Linné, att ta utgångspunkt i 'den store kompilatorn' Caspar Bauhin (1560-1624) och hans verk, *Pinax Theatri Botanici* (1623, liksom andraupplagan från 1671), med beskrivningar av ca 6 000 arter (fig. 17).¹⁶⁴

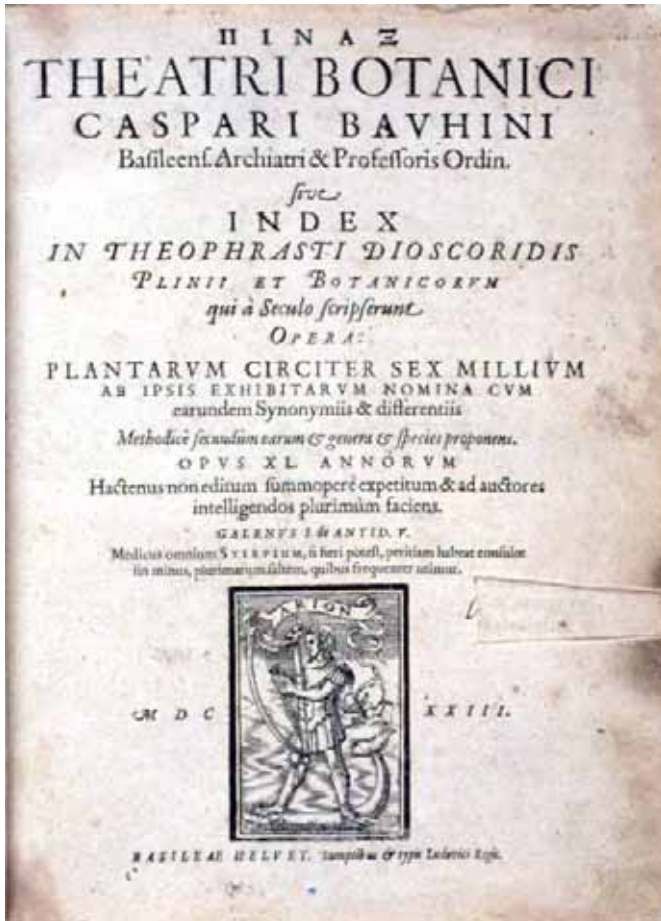
James P. Folsom vid The Huntington Botanical Gardens karakteriserar med rätta Bauhins arbete som "a monumental compilation that pulled together uncoordinated plant names and descriptions that had appeared in Theophrastus and Dioskorides, as well as in later herbals and other plant records. By accepting Bauhin's compilation, Linnaeus was able to avoid many of the complications of the ancient literature."¹⁶⁵

I *Pinax Theatri Botanici* grupperade Bauhin växterna genom en kombination av karaktärer. Tidigare herbaler hade oftast bara förtecknat växterna i en enkel alfabetisk ordning. Bauhin använde sedan mellan ett och fyra beskrivande ord efter 'släktnamnet' i sin klassificering, ett mellanting mellan fraseologin och Linnés konsekvent genomförda binära nomenklatur. *Pinax* ("registret" eller "tabellen") brukar framhållas som den sista örtaboken. Härefter kan den botaniska litteraturen i regel delas upp i medicininriktade eller floristiska arbeten. Bauhin lät även ge ut bearbetade upplagor av både Pierandrea Mattiolis Dioskorides-kommentar och Tabernaemontanus örtabok.

I *Pinax Theatri Botanici*, i den andra bokens (om lökväxter, "Liber secundus. De bulbosis") femte sektion ("Liber secundus. Sectio Quinta"), avhandlar Bauhin i kapitlet "Lilium: Martagon: Corona imperialis" 'liljan och dess arter' ("Lilium et eius species"). Han grupperar dessa under åtta rubriker: "Lilium album [2 slag], Lilium purpurocroceum [6 slag], Lilium bulbiferum [4 slag], Lilium floribus reflexis latifolium [10 slag], Lilium floribus reflexis angustifolium [4 slag], Lilium sive corona Imperialis [5 slag], Lilium persicum [1 slag]" och "Lilium ashodeli radice [2 slag]".

¹⁶⁴ Se Bilaga 14, "Bauhin".

¹⁶⁵ Folsom i artikeln "Plant Trivia TimeLine", <http://www.huntington.org/BotanicalDiv/Timeline.html> (sept 2002)

Figur 17. Titelsidan till Olof Rudbeck d.ä:s eget exemplar av Caspar Bauhins (1560-1624) stora namnkonkordans, *Pinax theatri botanici* (1623), innehållande beskrivningar av ca 6 000 växtarter. (UUB, D 51:9. Foto: UUB, maj 2002)

En tolkning av Bauhin's namn till Linnés (1753) ger vid handen följande:

Lilium album (2)	<i>Lilium candidum</i> [madonnalilja]
Lilium purpurocroceum (6) & Lilium bulbiferum (4)	<i>Lilium bulbiferum</i> [brandlilja] (8) ¹⁶⁶
Lilium floribus reflexis latifolium (10)	<i>Lilium Martagon</i> [krollilja] (7) & <i>Lilium chalconicum</i> [turbanlilja] (3)
Lilium floribus reflexis angustifolium (4)	<i>Lilium pomponium</i> [scharlakanslilja] (3) ¹⁶⁷

¹⁶⁶ Linné nämner inte två av Bauhin specificerade speciella former, varav en monstruös. Därav skillnaden i antal.

¹⁶⁷ En av de fyra rubrikerna under "Lilium floribus reflexis angustifolium" tar upp "Lilium flavum angustifolium". Denna har Rudbeck d.ä. personligen sett på bild i *Hortus Eystettensis* (1613) av en anteckning i hans eget exemplar av *Pinax Theatri Botanici* (1623). Den gula liljan utgörs av en pyreneisk lilja (*Lilium pyrenaicum*), en art som Linné således inte redovisar i *Species plantarum* (1753). Jfr. Besler 2000 [1613], plate 190.

Lilium sive corona Imperialis (5)	<i>Fritillaria imperialis</i> [kejsarkrona]
Lilium persicum (1)	<i>Fritillaria persica</i> [mörk klocklilja]
Lilium ashodeli radice (2)	
Hemerocallis Lilio Asphodelus flavus	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i> [gul daglilja]
Hemerocallis Lilio Asphodelus	<i>Hemerocallis fulva</i> [brunnröd daglilja]

Vi noterar, att bakom Bauhins och för den del även Olof Rudbeck d.ä:s *Lilium*-beteckningar, döljer sig 10 olika arter i tre skilda släkten, varav sex äkta liljor. Krolliljan återfinns i 'artgruppen' under beteckningen "Lilium floribus reflexis latifolium" ('bredbladig lilja med tillbakaböjda blommor'), vilken i sin tur består av tio nummer. Dessa tio slagen, vilka alla rubricerats av Bauhin och varav sju idag kan hänföras till *Lilium martagon*, innefattar i sin tur många av de namn som tidigare författare använt och som Bauhin klassificerat. För vårt vidkommande är denna kompilering och klassificering 'en guldgruva' och ett relevant utgångsläge att redovisa och diskutera.

Här följer ett utdrag ur de sidor i Caspar Bauhins *Pinax Theatri Botanici* (1623, s. 77-78) som innefattar krolliljor, med en översättning och tolkning till svenska av de olika författarnas krolliljenamn.

LILIUM FLORIBUS REFLEXIS LATIFOLIUM (fig. 18)¹⁶⁸

("bredbladig lilja med tillbakaböjda blommor")

I. *Lilium floribus reflexis montanum*¹⁶⁹

("bergslilja med tillbakaböjda blommor")

Affodillus, Brunf. (fig. 19)¹⁷⁰

("afodill")

Hyacinthus Poëtarum, vel. 5. Trag.¹⁷¹

("poeternas hyacint, eller den femte [hos Bock]")

Asphodelus foemina, Fuch. (fig. 20)¹⁷²

("kvinnlig afodill")

Lilium purpureum, Fuch. ico. Ges. hor.¹⁷³

("purpurfärgad lilja"/"purpurililja")

Lilium syl.[vestre] Dod. Cam. alteru, Clus. pan. (fig. 21)¹⁷⁴

¹⁶⁸ För verkens namn och ytterligare preciseringar, se Bauhin 1623, "Nomina Authorum quorum operâ usi sumus", "Nomina eorum qui plantas vel semina communicarunt" och "Explicatio nominum. Authorum citatorum." Till hjälp med översättning och tolkning av växtnamnen i Bauhin 1623: Cajsa Sjöberg.

¹⁶⁹ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 kallar denna på svenska för "Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma".

¹⁷⁰ Otto Brunfels 1530, 1531 och 1536. Med namnet afodill avses idag bl.a. *Asphodelus albus*, *A. ramosus*, *A. microcarpus* och *A. fistulosus*.

¹⁷¹ Hieronymus Bock 1552.

¹⁷² Leonhart Fuchs 1542. Meyer 1999, s. 99, (332) redovisar Fuchs namn på krolliljan, under åren 1542-1551: "Asphodelus foemina", "Lilium purpureum", "Lilium puniceum", "asphodelos" och "krinon porphyreon".

¹⁷³ Leonhart Fuchs 1549. Conrad Gesner 1561.

- (”skogslilja”)
- Lilium syl.[vestre] purpureo flore, Cæs.¹⁷⁵
(”skogslilja med purpurfärgad blomma”)
- Lilium alterum, Martagon Italis, quod Petilium Plinius appellat, Ama.¹⁷⁶
(”den andra liljan, den italienska Martagon, som Plinius kallar Petilium”)
- Lilium montanum, Ad. Lob. sive syl. 2. minus, Clus. hist.¹⁷⁷
(”bergslilja [...] eller den andra mindre skogsliljan”)
- Martagon, Matth. Lac. Lugd. Cast. desc.¹⁷⁸
(”Martagon”)
- Martagon primum, Ang.¹⁷⁹
(”den första Martagon”)
- Hemerocallis, Dod. gal. Cord. in Diosc.[orides] Ges. hor. Lon.¹⁸⁰
(”daglilja”)
- Lilium montanum flore puropurascente punctatum, Eyst.¹⁸¹
(”prickad bergslilja med rodnande blomma”)
- Martagon Pannon.[icum] flore suave rubente, ipsius Bry.¹⁸²
(”ungersk Martagon med mjukt rodnande blomma”)

II. Lilium floribus reflexis alterum, lanugine hirsutum¹⁸³

(”den andra liljan med tillbakaböjda blommor, ullhårig”)

Lilium purpureum mas, Ges. hor.¹⁸⁴

¹⁷⁴ Rembert Dodoens 1583. Joachim Camerarius. Carolus Clusius 1601.

¹⁷⁵ Andrea Cæsalpino 1583/1603.

¹⁷⁶ Amatus Lusitanus (1511-1568) 1554.

¹⁷⁷ Matthias de L’Obel 1576. Carolus Clusius 1605.

¹⁷⁸ Pierandrea Mattioli 1568. Leidens botaniska trädgård. Castor Durantes 1585.

¹⁷⁹ Luigi Anguillara (ca 1513-1570).

¹⁸⁰ Rembert Dodoens 1553/1557. Valerius Cordus 1561. Conrad Gesner 1561. Adam Lonicerus 1569/1582. Hemerocallis (från grekiskan, i latinet) kan översättas med just daglilja på svenska. Idag förstås ett eget och från *Lilium* helt skilt släkte med detta namn.

¹⁸¹ *Hortus Eystettensis* 1613. Bauhin tillägger beträffande denna beskrivning av Basilius Besler: ”Variat floris colore; qui plerumq; subruber, aliquando dilutus albicansúe: sic & maculæ rubræ inordinatæ florum folijs, & intus & foris, maximè circa foliorum exortum, intrinsecus asperguntur; hujus tres differentias Clusius agnoscit; huc referre oportet.”(”Variation vad gäller blommans färg, som oftast är rosa/blekröd/ljusröd ibland blekt och vitnande (åt det vita hållet, urtvättad), och har oregelbundna fläckar på blommans blad, såväl på utsidan som på insidan, i synnerhet kring kalkbladens bas och spridda på insidan. Clusius lägger märke till tre olika varieteter av denna, vilka bör hänföras till detta slag.”)

¹⁸² Jean Theodore de Bry i *Icones Plantarum (Florilegium Novum)* (1611-1614). Pannonien är en historisk region sydväst om Donau (delar av nuvarande Österrike och Ungern). Bauhin tillägger om denna beskrivning: ”Reperitur etiam longiore spicâ, & dicitur Martagon mont. longiore spica, Bry: & etiam quasi duplici corolla ab eodem pictum, Francofurti natum.”(”Den återfinns även med en längre stängel och kallas ’bergsmartagon med längre stängel’ av du Bry och har även målats/avbildats av densamma liksom med en dubbel krans (av kalkblad?), uppkommen i Frankfurt.”) Till hjälp med översättning och tolkning: Cajsa Sjöberg.

¹⁸³ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 kallar denna på svenska för ”Ludin Krok-Lillia purpurrd med swarta prickar”.

(”kraftig/manlig purpurfärgad lilja”)

Lilium syl.[vestre] primum & majus, Clus. pan. & hist.¹⁸⁵

(”den första och större skogsliljan”)

Hemerocallis flore rubello, Lob. ico.¹⁸⁶

(”daglilja med ljusröda blommor”)

Lilium Saracenicum, Tab.¹⁸⁷

(”saracenernas lilja”)

Lilium flore purpurascente non punctatum, Eystett.¹⁸⁸

(”den icke prickade liljan med rodnande blomma”)

*Martagon exoticum flore spadiceo & Martagon flore carneo*¹⁸⁹

(”exotisk Martagon med dadelbrun (kastanjebrun/nötbrun) blomma och Martagon med köttfärgad blomma”)

III. *Lilium floribus reflexis, varijs, sive tertium*¹⁹⁰

(”lilja med tillbakaböjda blommor, olikfärgade, eller den tredje”)

Lilium mont.[anum] sive syl.[vestre] tertium, Clus. hist.¹⁹¹

(”bergslilja eller den tredje skogsliljan”)

Lilium montanum max.[imum] polyanthos variegatum, Eyst.¹⁹²

(”den största bergsliljan med många olikfärgade blommor”)

IV. *Lilium flor.[ibus] reflexis albis non punctatis*¹⁹³

(”lilja med tillbakaböjda vita blommor utan prickar”)

Lilium mont.[anum] albo flore, Clus. hist. ap. alt. & cur. post.¹⁹⁴

(”bergslilja med vit blomma”)

Lilium mont.[anum] minus alb.[um] non punctatum, Eyst.¹⁹⁵

¹⁸⁴ Conrad Gesner 1561.

¹⁸⁵ Carolus Clusius 1601.

¹⁸⁶ Matthias de L’Obel 1581.

¹⁸⁷ Jakob Theodor Tabernaemontanus 1588/1613.

¹⁸⁸ *Hortus Eystettensis* 1613. Bauhin tillägger om denna: ”Flores priore plures, saturatè purpurascens, maculis nigricantibus distincti: aliquando dilutè purpurascens, maculis carentes;” (”Fler blommor tidigare, mättat rodnande, med svartaktiga fläckar: någon gång blekt rodnande, utan fläckar.”).

¹⁸⁹ Dessa slag är avbildade av du Bry 1611-1614 (”Pinguet insuper Bry”).

¹⁹⁰ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 kallar denna på svenska för ”Bergs Krok-Lillia hwit med bruna prickar”.

¹⁹¹ Carolus Clusius 1601.

¹⁹² *Hortus Eystettensis* 1613. Denna beskrivs likadant som hos Clusius (”Simile est Clusiano”): ”Flos antequam explicetur, foris carneus: explicatus, intus albus, notis, purpureis insignitus” (”Innan blomman slår ut är den köttfärgad på utsidan; utslagen är den vit på insidan med tydliga purpurfärgade fläckar. Clusius tillägger även ett fjärde slag (genera), med mättat purpurfärgade blommor som slår ut senare, och begåvade med en icke obehaglig doft”), ”Clusius & quartum genus addit, floribus saturatè purpurascensibus serius florentibus, & odore non insuavi præditis”.

¹⁹³ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 kallar denna på svenska för ”Hwit Krok-Lillia utan prickar”.

¹⁹⁴ Carolus Clusius 1601/1611.

(”den mindre vita bergsliljan utan prickar”)

Martagon imperiale niveum sine maculis, Bry.¹⁹⁶

(”snövit kejsarmartagon utan fläckar”)

V. *Lilium flor.[ibus] reflexis albis punctatis*¹⁹⁷

(”lilja med vita tillbakaböjda blommor med prickar”)

Lilium montanum albus floribus maculis purpureis insignitis,

Clus. cur. post.¹⁹⁸

(”bergslilja med vita blommor med karakteristiska /tydliga purpurfärgade fläckar”)

Lilium mont.[anum] majus alb.[um] punctatum, Eyst.¹⁹⁹

(”den större vita bergsliljan med prickar”)

VI. *Liliù[m] flor.[ibus] reflex.[is] polyanth.[os] alb.[um] punctat.[um]*²⁰⁰

(”lilja med tillbakaböjda blommor, mångblommig, vit och prickig”)

Lilium montanum maximum polyanthos album rubris maculis aspersis,

Eyst.²⁰¹

(”den vita mångblommiga största bergsliljan, beströdd med spridda röda fläckar”)

VII. *Lilium Byzantinum miniatum*

(5 beskrivningar) → *Lilium chalconicum*

IX. *Lilium Byzant.[inum] miniatum polyanthos*

(4 beskrivningar) → *L. chalconicum*

IX. *Lilium purpureo sanguineu fl.[ore] reflexo*

(3 beskrivningar) → *L. chalconicum*

X. *Lilium pyramidale moschatum*

(”den pyramidväxande myskrosdoftande liljan”)

Lilium sylv.[estre] sive Hemerocallis moschata polyanthos & Martag.[on] imperiale nupcrorum, Lob. ad. par.alt.²⁰²

(”skogslilja eller mångblommig myskrosdoftande daglilja och kejsarmartagon hos de sentida författarna”)

Martagon imperiale moschatum, Eyst. (fig. 22)²⁰³

¹⁹⁵ *Hortus Eystettensis* 1613.

¹⁹⁶ Jean Theodore de Bry 1611-1614.

¹⁹⁷ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 ger denna det svenska namnet ”Hwit Krok-Lillia med purpur prickar”.

¹⁹⁸ Carolus Clusius 1611.

¹⁹⁹ *Hortus Eystettensis* 1613.

²⁰⁰ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701 ger det svenska namnet ”Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar”.

²⁰¹ *Hortus Eystettensis* 1613.

²⁰² Matthias de l’Obel 1605.

(”myskrosdoftande kejsarmartagon”)

”*Lilium marinum*” är ett namn som förekommer interfolierat med andra ”*Lilium*”-namn under 1600-talet. Det använd till exempel synonymt med ”*Lilium sylvestre*” i en tolkning av grekiskans ”*Hemerocallis*” i en Dioskorides-kommentar (1610).²⁰⁴ Det förekommer också med andra ”*Lilium*”-slag i kapitelrubriken till Hohbergs *Georgica Curiosa* (1682): ”*Lilium album, cruentum, marinum & Persicum*”.²⁰⁵

Namnet förekommer inte i Bauhins kompilationer för de äkta liljorna som sig bör. ”*Lilium marinum*” syftar istället på amaryllisväxten strandliljan (*Pancratium maritimum*) (familj *Amaryllidaceae*), en ständig följeslagare/’förväxlingsart’ till den vita liljan runt Medelhavets kust.²⁰⁶ Ett samtida och synonymt namn av Carolus Clusius på denna art är ”*Hemerocallis Valentina*”.²⁰⁷

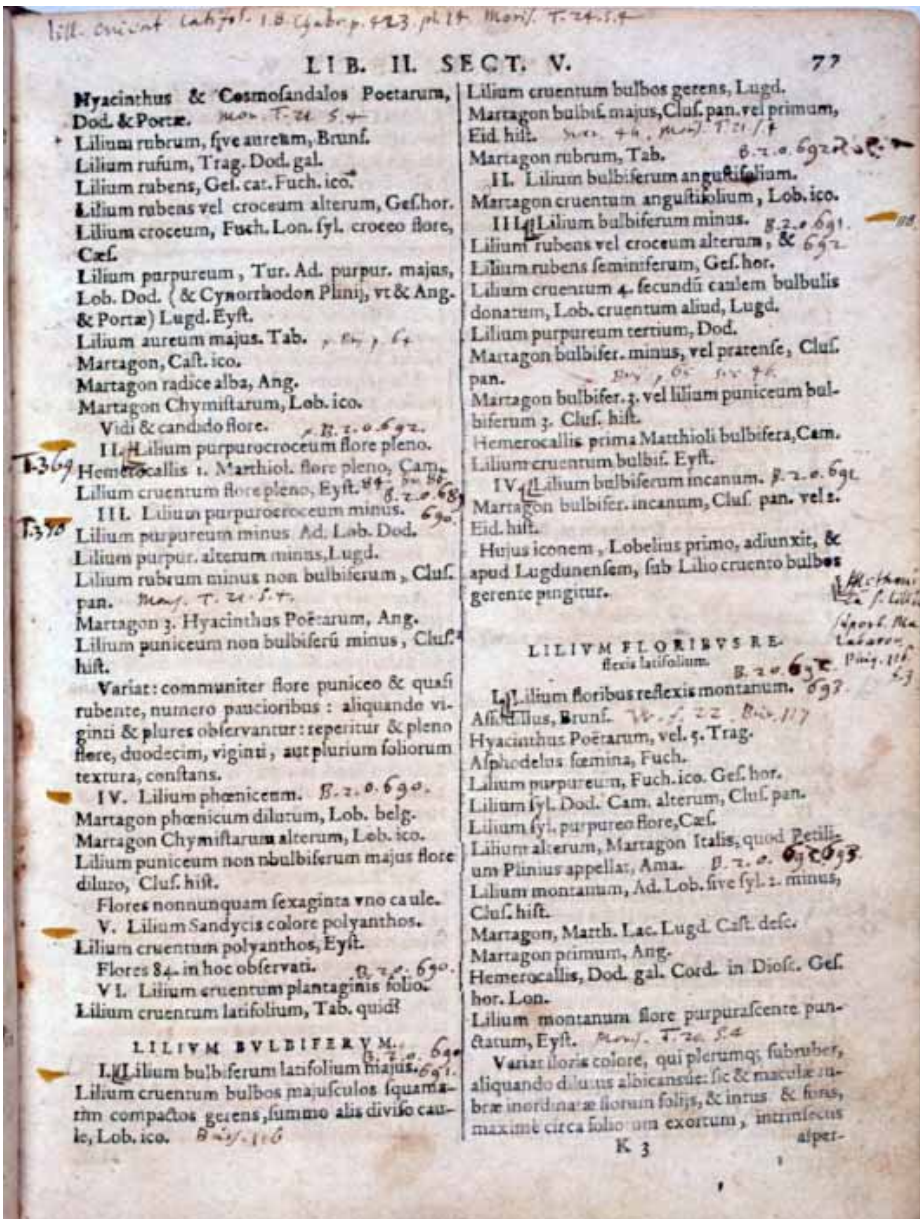
²⁰³ *Hortus Eystettensis* 1613. Bauhin tillägger: ”Est florum centum & viginti & plurium, rosæ moschatæ odore, qui diluti & lividi coloris maculis ex fusco purpureis notati: florum 210 ferax in horto Eyst.[ettensis] conspectum fuit” (”Den har 120 eller flera blommor med doft som hos myskrosen, vilka, bleka och blålila till färgen, är tecknade med fläckar skiftande i gult till rött: *Hortus Eystettensis* har man iakttagit ett exemplar med 210 blommor”).

²⁰⁴ Dioskorides 1610, s. 226. Jfr Warburg 1929, s. 191.

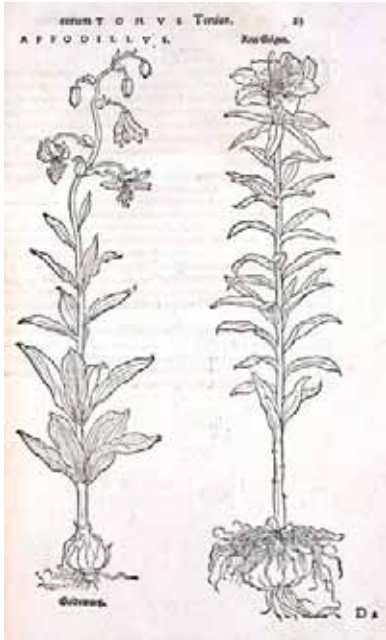
²⁰⁵ Hohberg 1682, Cap. LXXIV. Arterna är *Lilium candidum*, *Lilium bulbiferum* var. *croceum*, *Pancratium maritimum* och *Fritillaria persica*.

²⁰⁶ Grey-Wilson & Mathew, 1981, s. 139.

²⁰⁷ Clusius 1576, s. 287-289.

Figur 18. "LILIVM FLORIBVS reflexis latifolium" ("bredbladig lilja med tillbakaböjda blommor"), inledande sida till Caspar Bauhins sammanställning av tidigare författares krollilje- och turbanliljenamn i *Pinax theatri botanici* (1623), och med Olof Rudbeck d.ä:s egna anteckningar. (UUB, D 51:9. Foto: UUB, maj 2002)

Figur 19. Krolliljan (*Lilium martagon*) med namnen "AFFODILLVS" på latin och "Goldwurtz" på tyska i Otto Brunfels *Herbarum vivae ei icones* (Tom. 3), Strassburg 1530-1536. Bredvid syns saffransliljan (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*) med det tyska namnet "Rote Gilgen". (Foto: UUB, maj 2002.)

Figur 20. "ASPHODELVS FOEMINA" eller "Goldwurtz weibele" ("den kvinnliga afodillen"), krollilja (*Lilium martagon*) ur botanisten Leonhart Fuchs (1501-1566) *De Historia Stirpium*, tryckt och utgiven i Basel 1542. (Foto: UUB, maj 2002.)

Figur 21. "ASPHODELVS" (*Asphodelus ramosus*) hos Rembert Dodoens (1517-1585), med de latinska beteckningarna "Albucum" och "Hastula regia", i det tidiga verket *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad vivum expressae*, tryckt och utgivet i Antwerpen 1553. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Figur 22. "Martagon Imperiale Moschatum" ("myskrosdoftande kejsarmartagon"), den största avbildningen av alla och tillsammans med två trädgårdsnejlikor täckande två uppslag i Basilius Besler, *Hortus Eystettensis*, (Olof Rudbeck d.ä:s exemplar), Nürnberg 1613. Foto: UUB, maj 2002)

Carl von Linnés krolliljenamn

Dieser Art giebt der Ritter den Beynamen Martagon, und vielleicht desswegen, weil Matthiolus sagte, dass sie damals von den italienschen Chymisten Martagon genennt worden."

Gabriel Nicolaus Raspe, 1784²⁰⁸

Carl von Linné startade sin vandring fram till den binära nomenklaturen, och sin benämning på krolliljan, utifrån de fraseologiska beskrivningarna. "Även Linné använde [inledningsvis] diagnostiska fraser som artangivande (*no'mina spec'ifica*)", påpekar också Erik Wikén.²⁰⁹ Det ligger dock utanför arbetets ramar att följa vägens alla vindlingar. Wikén sammanfattar utvecklingen pregnant.²¹⁰ Från och med *Hortus Cliffortianus* (1737) är den välkänd beträffande krolliljan. År 1731 sammanfattade Linné fem namn på krolliljan. Först anger han "Martagon sylvaticum" av den tyske botanisten Heinrich Bernhard Ruppis (1689-1719). Härefter förljer namnen av Bauhin och Tournefort, av Jean Bauhin²¹¹

Linné beskriver sju arter under släktet *Lilium* i *Species plantarum* (1753). Krolliljan (*Lilium Martagon*) utgör den femte.²¹² Den ges den kortfattade men distinkta beskrivningen: "LILIUM foliis verticillatis, floribus reflexis, corollis revolutis." ("LILJA med kransställda blad, bakåtböjda blommor, tillbakarullade kalkblad.")²¹³

Linné återopar sig på fyra auktorer/verk för denna beskrivning:

Hortus Cliffortianus (1737, s. 120)²¹⁴

Amsterdam (Linnés egen beskrivning häri)

Hortus Upsaliensis (1748, s. 81)

Stockholm (Linnés egen beskrivning häri)

Flora Sibirica (1747-49, Vol. 1, s. 44)

Leningrad (av Johann Georg Gmelin d. y.)

Florae Leydensis Prodromus (1740, s. 31)

(av Adriaan van Royen gällande Leidens botaniska trädgård).

Linné återopar enbart tre tidigare namn, av två auktorer, för att sammanfatta krolliljans tidigare (namn)historia. Det är namnen av Caspar Bauhin och av Rembert Dodoens.

²⁰⁸ Raspe 1784, s. 271.

²⁰⁹ Wikén 1951, s. 366.

²¹⁰ A. a., ff. s. 366-369, med referenser. Jfr Stearn 1983, s. 34-39, "Linnaeus's reform of terminology" och "Linnaeus's reform of plant description".

²¹¹ "Lilium flore nutante, ferrugineo (duplex) majus et minus". Jean Bauhin, *Historia plantarum universalis* (1650), II, s. 692.

²¹² Linné 1957 [1753], s. 302-303. Andrapplagan av *Species Plantarum* utkom 1762. Här är *Lilium martagon* nr 6.

²¹³ Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm.

²¹⁴ KB uppger i LIBRIS: "Fastän titelsida, dedikation och förord är daterat 1737 blev de flesta planscher inte färdiga förrän 1738 och boken publicerades i september detta år. Referens: The Hunt botanical catalogue, vol. 2:2, s. 173."

Linné listar:

- 1) "Lilium, floribus reflexis, latifolium. *Bauh. pin.* 77.", Bauhins sammanfattande rubrik över de sju första krolliljeslagen och de tre slagen av turbanlilja, utifrån Caspar Bauhins *Pinax Theatri Botanici* (1623/1671), se ovan.
- 2) "Lilium, floribus reflexis, alterum hirsutum. *Bauh. pin.* 78.", den ullhåriga varieteten korresponderande mot Bauhins andra grupp.
- 3) "Lilium sylvestre. *Dod. pempt.* 201." Linné väljer att speciellt lyfta fram Dodoens namn trots att det redan igår i Bauhins namnkonkordens.

Bauhins sammanläggning av krolliljan och turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*) under rubriken "Lilium, floribus reflexis, latifolium" löser Linné upp genom att för turbanliljan (nr 4) åberopa alla de tre undergrupperna, nämligen "Lilium byzantinum miniatum" (grupp VII), "Lilium byzantinum miniatum polyanthos" (grupp IIX) och "Lilium pupuro-sangvineum, flore reflexo" (grupp IX).

Linné förklarar krolliljan som hemmahörande i Ungern, Schweiz, Sibirien och i trakten av Leipzig ("*Habitat in Hungaria, Helvetia, Sibiria, Lipsiæ*"). Turbanliljans hemort placerar han i Persien, den scharlakansröda liljan i Pyrenéerna och i Sibirien ("*Pyrenæis, Sibiria*") samt brand- och saffransliljorna i Italien, Österrike och Sibirien.²¹⁵

I *Hortus Cliffortianus* (1737) åberopar sig Linné i sin tur av:²¹⁶

"Lilium, floribus reflexis, latifolium. *Bauh. pin.* 77."

"Lilium, floribus reflexis, seu Martagon latifolium. *Moris. hist.* 2. p. 408. s. 4. t. 20. f. 6, 7, 8."²¹⁷

"Lilium montanum sive sylvestre 1 majus & 2 minus. *Clus. hist.* 1. p. 134."

"Lilium montanum *Lob. hist.* 85."

"Lilium sylvestre. *Dod. pempt.* 201"

"(α) Martagon sylvaticum *Rupp. jen.* 118."²¹⁸

För krolliljan anges förekomsten här sålunda: "Crescit Genevæ in montibus copiose; In sylvis & umbrosis pratis Austriæ, Stiria, Hungariæ; In altissimis sylvis Helvetiorum & sylva Hercynia" ("växer vid Geneve i stor mängd i bergen, i skogar och på skuggiga ängar i Österrike, Steyermark och Ungern, i högt belägna skogar i Schweiz och i Böhmen (Sudetområdet)").²¹⁹

I *Hortus Upsaliensis* (1748) åberopar sig Linné i enlighet med *Codex botanicus linnaeanus* (1835) av:²²⁰

Gmel. l.c.²²¹

L. fl. refl. latif. *Bauh. l.c.*²²²

*Dod. l.c.*²²³

²¹⁵ Linné 1957 [1753], s. 302-303.

²¹⁶ Jfr Herman Richters sammanfattning i *Codex botanicus linnaeanus* (2003 [1835], s. 317). *Hortus Cliffortianus* (1737) innehåller för övrigt en mycket omfattande referenslista.

²¹⁷ Namn ur Robert Morison *Plantarum Historia universalis Oxoniensis* (1680-1699).

²¹⁸ Namn efter den tyske botanisten Heinrich Bernhard Ruppium (1689-1719), *Flora Jenensis* (1726).

²¹⁹ Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

²²⁰ Richter 2003 [1835], s. 317.

²²¹ l. c. = loco citato = på angivet/anfört ställe. Johann Georg Gmelin d.y. (1709-55), *Flora Sibirica* (1747).

²²² Jfr ovan.

och för varieteten (β):

L. fl. refl. mont., fl. ablicante. Tourn inst. 370.²²⁴

Förekomsten angavs sålunda: ”l. nat. in umbrosis Austr. Hungar. Hercyn. Helv. ’Squamato-bulbosa’” (”naturlig [växt]plats, på skuggiga ställen i Österrike, Ungern, Böhmen (Sudetområdet) och Schweiz, fjällig och lökartad”).²²⁵

Namnet *martagon*

*This gives flowers of admirable virtues familiar to the philosophers themselves; but it was not the intention of those philosophers that you should think they meant thereby any projection upon metals, or that any such preparations should be made; but the abstruse [svärfattlig, dunkel] mind of the philosophers had another intention. In like manner, they called their matter by the name of **Martagon**, to which they applied [tillskrev] an occult alchemical operation; when, notwithstanding [trots] that name, it denotes [betecknar] nothing more than a hidden similitude.*

Theophrastus Paracelsus, 1659²²⁶

*Noen kaller den også kroll- eller krøllilje, men ingen av disse navnene synes jeg passer for denne planten som blir så staut og stor i kultur. En borde fortsatt kunne kalla den ved dens egentlige fornavn, **martagon**.*

Elin Conradi, 1973²²⁷

Varifrån kommer artepitetet *martagon* i krolliljans idag gällande vetenskapliga namn, *Lilium martagon*? Vad betyder det och vem använde det först?

Namnet *martagon*s betydelse(r)

Namnet, namndelen eller artepitetet ”Martagon/martagon” kan man läsa mycket och skiftande om i litteraturen. ”Ordet martagon betyder helt enkelt ’gul lök’”, skriver Gösta Reuterswärd (1967), ”lökarna är nämligen alldeles gula, när man gräver upp dem.” (fig. 23)²²⁸ Det stämmer i sak, men tolkningen av själva namnet är inte självklar.

Namnet martagon härleds och förklaras i princip på två olika sätt. Antingen härleds det 1) till planeten och/eller den romerske krigsguden Mars eller 2) till blommans form. Ellen Conradi sammanfattar väl vad dagens olika lexika och liljeböcker förmedlar: ”Det latinske navnet, martagon, stammer fra Tyr-

²²³ Jfr ovan.

²²⁴ Enligt Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), troligen *Institutiones rei herbariae* (1719), redigerad och utgiven av Antoine de Jussieu.

²²⁵ Richter 2003 [1835], s. 317. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

²²⁶ Paracelsus 1659, Chapter VI, s. 6.

²²⁷ Conradi 1973, s. 152.

²²⁸ Reuterswärd 1967, s. 80. Jfr Odhner 1963, s. 79. Jag återfinner inte ”martagon” i Reinhold Strömbergs *Griechische Pflanzennamen* (1940).

kia – og har noe med blomstrens form å gjøre. Det tyske navnet ”Türkenbundlilie” (turban) viser det samme. Den kan også være oppkalt etter guden Mars”.²²⁹

Figur 23. ”Goldwurtz”, ”Guulroot”, ”Guldrot”, ”Chymistenilgen”, ”Bulbi asphodeli spurii” m.fl. De tidligere navnen på krolliljen, på flere europeiske språk og utifrån lökens guldgula färg, är inte svåra att förstå efter ett möte med lökarna i naturen. (Foto: Kjell Lundquist, 1997.)

Martagon är ett adjektivistiskt substantiv med betydelsen som en turban, menar Jens Corneliuson (1997). Det ”turkiska *martagon* = turban” och det ”engelska *martagon* = d:o”. ”Denna typ av turban lär ha påbjudits av sultan Mohammed I”, sammanfattar Corneliuson.²³⁰ Så förklarar också *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* (1993): ”[M]artagan form of turban worn by Sultan Mehmed I”.²³¹ ”The name *Martagon* is derived from a Turkish word denoting a type of turban worn by Sultan Muhammed I”, förklarar liksom Edwin Austin McRae (1998), Om ordets, ”Martagon”, etymologi, skriver även *Collins English Dictionary* (2000): ”15th Century: from French, from Turkish *martagan* a type of turban”.²³² *Oxford English Dictionary* ansluter till denna uppfattning: ”a special form of turban adopted by Sultan Muham-

²²⁹ Conradi 1973, s. 152. Odhner 1963, s. 79.

²³⁰ Corneliuson 1997, s. 345.

²³¹ *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1993, Vol. 1, s. 1704.

²³² Med tillägg om ”martagon lily”, ”a Eurasian plant ... also called Also called: Turk's-cap lily”.

med I”.²³³ ”Resembling a kind of Turkish turban”, sammanfattar David Gledhill (2002).²³⁴

R. S. Charnock gör i *Notes and Queries* (1891) en liten utredning av namnets vandring; engelskan skulle erhållit det från franskan som i sin tur skulle fått det från italienskan eller spanskan. ”Martagon” betyder även försiktig (cautious), slug och skarpsinning (astute), som en avledning av ”marta” (vessla, marten = mård).²³⁵

Hubert B. Drysdale Woodcock och William Stearn sammanfattar tolkningarna på ett motsvarande sätt. Namnet sägs vara av ”obscure medieval origin” och har på ett allmänt eller generiskt sätt använts av äldre örtaboksförfattare (Matthioli m.fl.) för att beteckna liljor med kraftigt tillbakarullade kalkblad. Det kan möjligen härledas från det turkiska ordet *martagan*, menar också de, vilken utgjorde den speciella form av turban som infördes av sultanen Muhammed I (1676-1754). Men – tillägger de, namnet ”Martagan” förekom dock i örtaböckerna långt tidigare, 150 år eller mer, innan sultanen nådde vuxen ålder.²³⁶

Acherson och Graebner (1905) menar istället att namnet ”Martagon” verkar vara bildat efter planeten Mars och antyder därmed den korrespondensläremässiga förbindelsen mellan krolliljan och Mars och därigenom också (främst) lökens alkemiska potentialitet.²³⁷ Enligt korrespondensläran (främst 1500-1600-talen) stod varje växt och mineral i ett speciellt beroendeförhållande till en specifik himlakropp, vilken ansågs vara källan till växtens/mineralets karaktäristiska *virtus*, dess verksamma egenskaper. Vilka växter som stod under en viss planets eller stjärnas inflytande kunde däremot beskrivas eller tolkas på helt olika sätt i olika författares verk.

Wittstein härleder namnet från uttrycket *Marti genus*, född av Mars eller som ett barn av mars, d.v.s. den har fått sina egenskaper från planeten Mars.²³⁸ Om planeten Mars och dess egenskaper kan vi läsa vid tiden för krolliljans introduktion i Norden i den första naturläran på svenska i *Physica Eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendomars beskriffuelse* (1611) av Sigfrid Aron Forsius.²³⁹

²³³ OED online. ”The Turk’s-cap lily, *Lilium Martagon*. Also scarlet martagon: the Scarlet Turk’s-cap, *L. chalcedonicum*.”

²³⁴ Gledhill 2002, s. 190.

²³⁵ KSLA, Brøndegårdssamlingen, ”Lilje”, Excerpt XXIII (*Notes and Queries* 1891.s, s. 70, R.S. Charnock).

²³⁶ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 119. Stearn utelämnar tyvärr namnet helt i sin klassiska och världsspridda *Botanical latin. History, Grammer, Syntax, Terminology and Vocabulary* (1983).

²³⁷ Acherson och Graebner 1905, s. 178: ”Der Name scheint in alchemistischer Beziehung auf den Planeten Mars gebildet zu sein” (”Namnet verkar i alkemiska sammanhang vara bildat efter planeten Mars”).

²³⁸ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 119.

²³⁹ ”Mars är närmest Solen, såsom en wapendraghare, skjijn för then skull rödh och blenckande, som en eldz lågha, efter Solennes natur, ty warder han och afteknat medh Solennes känne märke, och en pijl eller spiwth, altså, ♃: han är brännande heet och torr, och är större än Iorden en gång och en tridie del, thet är til 12600 miler. Han är Krijgzmäns och Smedhers föreståndare.”Forsius 1952 [1611], s. 105-106. Beträffande ”Medieval planetary Symbols used in Alchemy and Botany”, se Stearn 1983, s. 364-365.

Det är i sammanhanget värt att notera att då Linné i *Species plantarum* gav krolliljan sitt gällande vetenskapliga namn, *Lilium martagon*, lät han stava artepitetet med stor begynnelsebokstav, *Lilium Martagon*. Detta utgör det enda exemplet bland de sju *Lilium*-arter som han beskrev vid tillfället.²⁴⁰ Förhållandet antyder att ett egennamn ligger i botten.²⁴¹ I den europeiska liljelitteraturen har också krolliljans vetenskapliga artepitet i Linnés efterföljd långt fram i våra dagar stavats *Martagon*.²⁴²

Växter som kallats martagon²⁴³

Medelst denna art af Ormbunke har i långliga tider mångfaldigt gyckel drifvits - och hafva Munckar och Sophister myckie updichiat om denna ört [om låsbråken (Botrychium lunaria)]

Johannes Palmberg, 1684²⁴⁴

Krolliljan är varken den första eller enda växt som getts namnet *martagon*. Namnet "Martagon" användes emellertid *inte* på krolliljan under medeltiden, och inte på någon annan lilja heller. Det avsåg då andra arter, som till exempel vänderot, rosmarin, tvåblad eller låsbråken. Det första kända belägget där namnet "Martagon" används om växten krollilja är från ca år 1415 och återfinns i en venetiansk handskrift, i den berömda herbalen *Codex Bellunensis*, från ca 1415 (kapitel 3, fig. 15).²⁴⁵

John Harvey belägger namnet "martagon" ("mortagon") för Englands del i tre medeltida manuskript.²⁴⁶ Namnet syftade då företrädesvis på vänderot (troligen *Valeriana officinalis*), menar Harvey. Innan ingången av 1500-talet finns det inte heller någon antydning till att namnet i England skulle syfta på någon lilja.²⁴⁷ "It should be noted", varnar Harvey, "that the *name* 'Martagon' or 'Mortagon' was applied to other plants as well, so that the mere occurrence of the name in manuscript and early printed sources is *not* to be considered proof of reference too *Lilium martagon* L."²⁴⁸

²⁴⁰ Linné 1753, s. 302-303.

²⁴¹ Idag skrivs de vetenskapliga artepiteterna som standard alltid med liten begynnelsebokstav, oavsett namnets upprinnelse eller betydelse. Jfr Aldén m. fl. 1998, s. 11.

²⁴² Jfr. Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 119, 270-280.

²⁴³ "Martagon" under medeltiden och åtminstone under 1500-talet återfinns i flera modifierade stavningar – bl.a. "martagan", "mortagon", "mortegeon" och "martigon" (24 träffar enbart på hemsidan för The Raven Lodge Of Shamanic and Personal Development) – vilket gör det svårsökt i både digitala databaser och vanliga excerptsamlingar.

²⁴⁴ "Blommor ur 'Svenska Örtekransen'" 1842, s. 17.

²⁴⁵ *Codex Bellunensis* skrevs/teknades i Belluno, ca 80 km norr om Venedig. Den förvaras nu i British Library, Add. MS. 41623, f. 66v. Harvey 17 February 1994. Se vidare kapitel 3, Italien.

²⁴⁶ Harvey 1996, s. 34, not 80: "Winchester College, MS 51, A.38 (Mortagon); B[ritish] L[ibrary] Sloane MS 2948, fol 11 [ej Norton]; Arundel MS 42, fol. 96."

²⁴⁷ "Before the sixteenth century there is no suggestion that, in Britain, the name meant any kind of lily", Harvey 1996, s. 34.

²⁴⁸ Harvey 16 December 1993.

I den kända örtaboken *Liber de simplicibus* (1419) (*Codex Rinio* eller *Codex Roccabonnella*) av den italienske läkaren Benedetto Rinio (kapitel 3, fig. 15), återfinns däremot namnet ”martagon” i två betydelser, dels syftande på krolliljan, dels på en art av läsbråken (*Botrychium lunaria*). Krolliljan presenteras under namnet ”De martegon”.²⁴⁹ Låsbråken återfinns under ”De Lunaria sive Martagon”.²⁵⁰ Här framgår det alkemiska sammanhanget, och kopplingen till planeten Mars, i undertexten: ”In medicina et alkimia utimur tota herba cum folijs, floribus, seminibusac radicibus” (”I medicinen och alkemin använder vi hela/allt av växten med blad, blommor, frön och rötter”).²⁵¹ De Toni (1919) kommenterar förhållandet: ”In nome martagon qui messo in testa come sinonimo di lunaria è ora usato esclusivamente per la specia descritta a c. 10 [krolliljan]. La pianta martagon degli alchimisti doveva esser la specie presente” (”Namnet martagon som här satts in i texten som synonym till lunaria är numera enbart använd för arten beskriven i kap. 10. Alkemisternas planta martagon torde vara denna aktuella art”).²⁵²

Oxford English Dictionary (2000-) redovisar två tidiga belägg för namnet ”martagon” (”mortegon”, ”martagan”, ”martigon”) i England, innan det dyker upp som beteckning för krolliljan. ”Martagon” förekommer först i Thomas Norton (?1433-1514)²⁵³ i hans *Ordinal of Alchemy* (1477/1652). I det 39:e kapitlet, vilket delvis handlar om att framställa ett ’elixir’ genom att destillera växter, en föraktad del av alkemin, talas om ”Herbes as Vervaine, Lunara, and Martagon”.²⁵⁴ I John Reidy’s edition av det äldsta av de 31 kända bevarade manuskripten lyder versraden (utvidgad): ”As crowfote, salandyne, & mezereon, Verbayn, lunarye, and mortagon...”.²⁵⁵ Tolkningen som görs av redaktören av arten ”mortagon” är dock anmärkningsvärd, ”a kind of lily,

²⁴⁹ ”lat. Martegon, Lilialis - sc.[slavice el. slavonice = på slaviska (efter Slavonia, äldre namn på område omfattande nuvarande Bosnien och Kroatien) Slatograu [Zlatoglav] - teot. [teutonice = tyska] Vildelili [Wilde Lilie] - ar. [arabice = arabiska] Alguasen, Alusen, Alison.” Tolkning av Urban Örneholm 2004.

²⁵⁰ Ännu icke genomgångna folieark (1500-talet), korresponderade mot denna titel och till skrivna Raymond Lully (1232/36-1315), med rubriken 3. ”De uirtute cuiusdam herbe que vocatur lunaria uel martogon” finns vid Trinity College i Cambridge (MS. O.8.36., Nr 3, f17v).

²⁵¹ ”lat. Lunaria, Martagon, Sfera roncin sec. aliquos [secundum aliquos = enligt några] - sc. [slavice el. slavonice = på slaviska] Missecino zeglie [miscino zelje]” Tolkning av Urban Örneholm 2004.

²⁵² Biblioteca Nazionale Marciana, Venedig, 22 oktober 2003. *Lilium martagon* är tolkad utifrån ”De martegon” i codice marciano Lat. VI, 59 (=2548), n. 10. Rinios verk är framförallt behandlat av Ettore de Toni 1919-1925. Beträffande *Lilium martagon* se de Toni 1919, s. 197-198 och förväxlingsarten till namnet ”De lunaria sive Martagon”, läsbråken (*Botrychium lunaria*), s. 255-256. Till hjälp med översättning och tolkning från italienskan: Kjell Norlin 2004. Med ”lunaria” menas det vita kvicksilvret, av latinets *luna* = måne. *Lunaria* (månvioler) utgör idag ett växtsläkte inom familjen *Brassicaceae*.

²⁵³ Beträffande Nortons biografi och verkets bakgrund och historia hänvisas till Norton 1975, s. xxxvii-lii.

²⁵⁴ Tack till Mats Rydén som läst, tolkat och sammanfattat kapitlet (2003).

²⁵⁵ Norton 1975, s. 35 (f. 28v, raderna 1055-1056). I kontext: ”Of herbis, gummys, of rotis and of grasse, Many kyndes bi hym assaid was, As crowfote [buttercop/smörblomma (*Ranunculus acris*)], salandyne [celandine/skelört (*Chelidonium majus*)], & mezereon [tibast (*Daphne mezereum*)], Verbayn [vervain/järnört (*Verbena officinalis*)], lunarye [moonwort/låsbråken (*Botrychium lunaria*)], and mortagon, In heere, in eggis, in merdis, & vryne ...” Tolkningen av växtnamnen, utom av ”mortagon” är hämtade från editionens Glossary.

Lilius (sic!) *martagon*". Vilken art som egentligen avses framgår inte direkt av sammanhanget, men utifrån den presenterade buketten skulle mycket väl just tvåbladet (*Listera ovata*) kunna komma ifråga.²⁵⁶

Namnet "martagon", i en av sina olika stavningar, förekommer också hos läkaren Joannes de Vigo i *This lyttel Practyce of Johannes de Vigo in medycyne* (1540) i detta verks 38:e kapitel om "The powdre of Mortegon".

Texten lyder:

For the fallyng euyll,
Take powdre of Osmonde, and of the
rote of Preny for the man the male,
& for the woman econtra, and the powdre
of Mortegon, drynke all these togyther
with stale ale, and make it, this Osmon-
de must be gathered whêthat the moone
is in the sygne of Gemini, alytell afo-
re the Sonne be set.

I översättning och tolkning:²⁵⁷

Mot epilepsi (fallandesjuka, fallandesot). | Ta pulver från safsa/kungsbråken (*Osmunda regalis*) [möjl. kanelsafsa (*Osmunda cinnamomea*)], och från | roten av harris (*Cytisus scoparius*) [eller färgginst (*Genista tinctoria*)]²⁵⁸, för mannen, | och tvärtom för kvinnan, och pulver | av "Mortegon". Drick alla dessa tillsammans | med mörkt öl. Safs- | an måste insamlas när mån- | en står i Tvillingarnas tecken och medan | solen ännu inte gått ned.

Det handlar inte heller hos Vigo om någon krollilja. Min tolkning pekar även här mot tvåblad (*Listera ovata*) eller vänderot (*Valerina officinalis*).

Hos **William Turner** (ca 1510-1568)²⁵⁹, "The Father of English Botany", förekommer också namnet "martagon", i *The Names of Herbes* (1548). Det syftar inte heller här på någon lilja, utan tydligt på det i England vildväxande tvåbladet (*Listera ovata*).²⁶⁰

Även rosmarin (*Rosmarinus officinalis*) kunde benämnas "martagon", eftersom den växten (ibland) också förknippades med planeten Mars. Ett belägg för detta återfinns i *Consideratio Brevis* ("A Consideration of the More Secret Philosophy", 1615) av rosenkreutzaren Philip à Gabella: "The flowers of the air is considered to be Cheiros [cheiros = grek. hand/handske (gen.), troligen gyllenlack (*Cheirantus cheiri*)], that of Mars is rosemary. The magicians take this of their own and call it Martagon, as if it were born of Mars."²⁶¹

²⁵⁶ Alkemins långa, snåriga och dunkla historia sammanfattas utmärkt, liksom specifikt alkemin i Nortons arbete, av Reidy i introduktionen till Nortons manual, s. lii-lxxv, till vilken den vidare intresserade hänvisas.

²⁵⁷ Tack till Jan Woudstra som tolkat referensen och till Dieter Mitternacht för översättningen. Växtnamnen är tolkade av undertecknad.

²⁵⁸ Jfr Linder 1720: "Preengräs".

²⁵⁹ Se kapitel 3 samt Bilaga 14, "Turner".

²⁶⁰ "Martagon is an herbe wyth two leauves onely, one of ech syde. It growth in many places of Englande in watery middowes and in woddes. It is also called in englishe Martagon", Britten (ed.) 1881, s. 85. Jfr Harvey 1996, s. 34 och Harvey 16 December 1993, så även i den tredje och sista upplagan 1568. Jfr kapitel 3

²⁶¹ <http://www.alchemywebsite.com/consider.html>, Final Chapter (februari 2005)

1555 placerar Conrad Gesner krolliljan en kontext av ”månväxter”, i ett verk om ovanliga och beundransvärda växter eller sådana som lyser på natten och som kallas just ”månväxter”, ”De lunariis diversis ex recentioribus, nobis incognitis” (”Om diverse nyare ’månväxter’, okända för oss.”)²⁶² Förklaringen förblir kryptisk: ”Några kallar denna ört gorissa, andra marthagon (Den italienska marthagon är ett slags bergslilja med purpurfärgade blommor, gul rotlök), portlak, större johannesört.”²⁶³

År 1578 lät den engelske amatörbotanisten **Henry Lyte** (1529-1607) översätta till engelska och utge Rembert Dodoens *Cruydeboeck* (1554) - *A Nieuwe Herball*. Lyte betecknar i sin översättning krolliljan ”the wilde Lillie”, den som ”the Italians call it *Martagon*”. Från och med nu kommer namnet ”martagon” även i England att syfta på liljor och efterhand främst krolliljan.

Under 1500- och 1600-talen utvidgades användningen av namnet ”martagon” ytterligare. Det började då användas även om andra liljor med tillbakarullade kalkblad. Först om de europeiska arterna, sedan också om de nordamerikanska, i många och skilda fraseologiska sammanställningar. Vilken eller vilka liljearter som de olika botaniska författarna höll för ”Martagons” eller etiketterade med detta namn skiftar väsentligt. Åtminstone *Lilium candidum* (”Martagon album”), *L. bulbiferum* (”Martagon Chymistarum”), *L. chalcedonicum* (”Martagon of Constantinople”), *L. pomponium* (”Martagon Pomponij”) och *L. pyreanicum* (”Martagon non punctatum, flore flavo”) har förutom krolliljan vid olika tillfällen och av olika författare burit detta namn.²⁶⁴

Londonapotekaren John Gerard (1597) använde inte namnet ”Martagon” för krolliljan, utan istället främst på turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*): ”The Lillie of Constantinople is called likewise in England Martagon of Constantinople”. Med John Parkinson (1629) syftar namnet ”martagon” explicit förbi krolliljan och på hela sortimentet av liljor med tillbakarullade kalkblad: ”The Martagons, both white and red, both blush and yellow, that require to be set by them-selves apart.”²⁶⁵

Det första påträffade belägget för ”martagon” i svenskt tryck (med stavningen ”Martagum”) återfinns hos Ericus Johannis Schroderus (ca 1608-1639) i *Enkomion Uplandiæ provincie laudatissime*, (1633) gällande Kungsträdgården i Uppsala och i följande kontext: ”Sed omissis alijs suspicite Rutam, Crocum atq, Salviam, **Martagum** & Melissam considerate, Matricariam carpite; qui nobilissimi flores & herbæ omnes & singulæ medicâ vi & salubri virtute max-

²⁶² Gesner, C., 1555, De rarioribus et admirandis herbis, quæ sive quod nocturne luceant, sive alias ob causas, Lunariæ nominantur, commentariolus Eiusdem descriptio montis fracti, sive montis Pilati, iuxta Lucernam in Helvetia. His accedunt Io. du Choul Pilati montis in Gallia descriptio. Io. Rhalliani Stockhornias, qua Stockhornus mons altissimus in Bernensium Heluetiorum agro, versibus heroicis describitur, Zürich [Tiguri].

²⁶³ A. a., s. 18-19.: ”Aliqui hanc herbam gorissam nominant, alij marthagon (Italis martagon est genus lilij montani floribus purpureis, bulbo radice luteo) portulacum, hypericon, perforatam maiorem.” Till hjälp med översättning och tolkning: Cajsa Sjöberg.

²⁶⁴ Exempel inom parentes enligt Bauhin 1623, s. 76-79.

²⁶⁵ Jfr kapitel 3, England.

imè excellent, ut quædam etiam palato gratissimæ tn cibarijs apponi sole-
ant.”²⁶⁶

Det första entydiga språkbelägget i svenskt tryck där namnet ”Martagon” syftar på krolliljan återfinns hos Johann Franck i *Speculum botanicum* (1638 och 1659), i den senare upplagan med en hänvisning till Mattioli.²⁶⁷

Den botaniska vetenskapens martagon

Die Alchymisten halten diss Kraut in hohem werth / und sagen / es hab ein Krafft die Metall zu verändern / dass lass ich sie verantworten.

(Alkemisterna skattar denna växt mycket högt, ty de menar att den har förmåga att påverka metaller. Detta påstående får de själva ta ansvar för.)

Pietro Andrea Mattioli, 1611²⁶⁸

En av de första att (vetenskapligt) koppla namnet *martagon* till krolliljan var den italienske läkaren **Pietro Andrea Mattioli** (1501-1577). Det förekommer i hans kommentarer till Dioskorides verk i *Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo libri cinque Della historia eller Commentarii in Sex Libros Pedacii Dioscoridis*, Venedig 1544, liksom i de många följande och utökade upplagorna på förutom italienska och latin också på tyska, holländska och franska under 1500- och 1600-talen (fig. 24).²⁶⁹

Vetenskapligt, syftande på krolliljan, förekommer namnet även tidigt hos Luigi Anguillara (”Martagon primum”), i Leidens botaniska trädgård, hos Castor Durantes (1585), flera gånger hos Johann Theodor de Bry och i *Hortus Eystettensis* (1613) för slaget ”Martagon imperiale moschatum”²⁷⁰.

Bauhin anslöt sig dock inte till en namngivning baserad på ett martagon-epitet. Han tog istället fasta på blommornas form och uttryck i sin systematik, ”Lilium floribus reflexis...”, de tillbakaböjda blommorna, hos krolliljan. Inte heller åberopade sig Linné specifikt på någon av de tidigare auktorer som använt sig av namnet ”Martagon”, vid sin beskrivning i *Species plantarum*, även om han självfallet lär ha varit bekant med dessa.

²⁶⁶ Schroderus 1633, s. B3 r. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004: ”Men bortse från de övriga och beundra vinruta, krokus och salvia; begrunda ”Martagum” och citronmeliss, plocka kamomill; de är alla högst ädla blommor och örter och utmärker sig mycket för enastående läkande kraft och hälsobringande förmåga så att några, behagliga för gommen, också brukar användas i mat.” Schroderus och tolkningen av ”Martagum” behandlas i kapitel 5.

²⁶⁷ Beträffande Johann Franck, hans verk och svenska krollilje-namn, se nedan.

²⁶⁸ Mattioli 1611. Tack Swantje Oostra och Klaus Vollbrecht för hjälp med översättning av kapitlet (Cap. LXXXIX) om krolliljan i *Kreuterbuch Petri Andreae Mattioli jetzt widerumb mit vielen schönen Figuren ... zum dritten mal ... gehret und verfertiget, durch Joachim Camerarium...*, Frankfurt am Main (1611).

²⁶⁹ Acherson och Graebner 1905, s. 178: ”Zuerst bei Matthiolus”. En sammanfattning av Mattiolis kommentarer till Dioskorides Περὶ ὕλης ἱατρικῆς återfinns i Stannard 2003 [1999], XIV, ”P. A. Mattioli: Sixteenth Century Commentator of Dioscorides”.

²⁷⁰ Plate 181-182.

Figur 24. Namnet "Martagons" koppling till krolliljan (*Lilium martagon*) görs först i Italien. Namnet är äldre och tidigare betecknade det även andra arter. Under 1500- och 1600-talen användes det även för andra liljearter, av vissa författare endast för andra. "Martagon" är framförallt botanisten Pietro Andrea Mattioli (1500-1577) namn på krolliljan. Ur den italienska utgåvan av Mattioli Dioskorides-kommentar Mattioli, P., 1565, *Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia. Iam denuo ab ipso autote recogniti, et locis plus mille aucti...*, tryckt och utgiven i Venedig 1565.

År 1753 'fastlades' krolliljans idag ännu gällande namn, det binära *Lilium martagon* (då *Lilium Martagon*), tryckt i marginalen i *Species Plantarum*. Vetenskapligt blir krolliljan ensam innehavare av artepitetet *martagon*. Samtidigt expanderar emellertid namnet i folkspråken, framförallt i engelskan, och betecknar snart alla de liljor som har krolliljans blommas form. *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* (1993) sammanfattar detta förhållande: "...*martagon* lily. A Eurasian lily, *Lilium martagon*, bearing dull purplish-red nodding flowers with reflexed perianth segments (also called Turk's-cap lily). Also, any of several similar lilies."²⁷¹

Från att först inte alls ha handlat om liljor kom namnet "martagon" att specifikt handla om krolliljan, för att sedan utvecklas vidare till att beteckna samtliga krolliljelika liljor.

²⁷¹ *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1993, s. 1074.

Krolliljans svenska namn och namnhistoria

Krollilja (Lilium martagon) har fått sitt namn av nederländskans krullelie. Dess kalkblad krollar eller krollar ihop sig, därav namnet som finns belagt i svenskan sedan 1722, då krolliljan nämns i en skrift av Johan Ahlich.

Ingvar Svanberg, 2002²⁷²

Krolliljans många olika svenska namn, liksom folkspråknamnen på krolliljan i Europa och hela den vetenskapliga namngivningens historia, skulle, om den gjorts till huvudsak, kunna ha blivit ett gott stycke kulturhistoria i sig.²⁷³ För vår namnundersökning gäller dock frågan: Kan betecknandets historia av krolliljan, och då speciellt i Sverige, direkt eller indirekt bidra med några ledtrådar i fråga om artens introduktion, tidiga historia eller odling? Kan klarläggandet av en växts olika namn och namnformer på ett motsvarande sätt som för ortnamnsforskarna, bidra till att belägga - eller vederlägga - krolliljans förekomst i landet under en viss tidsperiod? Namnen och namnhistorien utgör härvidlag ett av flera parallella spår i drivandet av avhandlingens tes.

Om svenska växtnamn

Bond-botaniquen är intet alltid at förakta, och hafva Böndren, åtminstone här på landet, sina egne namn mäst på alla örter. Jag tog en beskedelig Bonde med mig ut på ängen, som där kiände långt flere örter än jag någonsin förmodat, och hans namn på dem hade merändels sina artige originier.

Carl von Linné²⁷⁴

Ett folkligt växtnamn är inte endast ett referentiellt eller identifierade tecken, ett språkligt verktyg med ett visst botaniskt referensomfång. Förutom sin benämning funktion har det också en betydelse eller innebörd, det vill säga semantiska särdrag [...] I litteraturen hålls inte alltid dessa båda begrepp – botanisk attribution och betydelseomfång isär.

Mats Rydén, 2001²⁷⁵

De svenska växtnamnen och deras historia utgör inget litet, och inte heller något okontroversiellt, ämne. Om detta har skrivits och debatterats åtskilligt, framför allt vid det föregående seklets början.²⁷⁶ Inte minst debatt och irritation vållade den skrift som Kgl. Lantbruksstyrelsen 1894 lät utge, *Normalförteckning öfver svenska växtnamn*, en slags riksläkare för svenska växtnamn fram-

²⁷² Svanberg 2002, s. 92. Motsvarande namn finns även på tyska, se Bilaga 7., och på danska.

²⁷³ Jfr Corneliuson 1997, s. 9, "Inledning. Växtnamnen som kulturspegel".

²⁷⁴ Citat efter "Blommor ur 'Svenska Örtekransen'", 1842, s. 8.

²⁷⁵ Rydén 2001, s. 45.

²⁷⁶ För en sammanfattande och uppdaterad redogörelse hänvisas till Mats Rydéns uppsats "Växternas namn" i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, 2002, s. 45-54.

över.²⁷⁷ Det ojämförligt viktigaste bidraget för vår studie lämnas dock av lantbruksinspektören August Lyttkens i trebandsverket *Svenska växtnamn*, vilket utkom i Stockholm under åren 1904-1915. Professor Thore Magnus Fries (1832-1913) sammanfattar krediterande arbetet sålunda: "...det mycket omfattande arbete öfver alla i svensk litteratur förekommande växtnamn..."²⁷⁸

Svenska växtnamn känner vi från medeltiden och framåt. De finns belagda i ett stort antal tryckta källor, med början i landskapslagarna och i de medeltida örtaböckerna. De fortsätter i 1500-talets läkeböcker och vidare i 1600-talets rikt differentierade tryckalster på läkekonstens, botanikens, trädgårdskonstens och trädgårdsodlingens samt på den allmänna lantushållningens områden. 1700-talets verk med svenska växtnamn är nästan oräkneliga.²⁷⁹

Lyttkens arbete bildar en slags slutpunkt, eller åtminstone en stabil plattform, i en tradition av sammanställning av, reflektion kring och het debatt om de svenska växtnamnen. Denna sammanställning av växtnamn sträcker sig tillbaka till Linnés dagar. Redan Linné och hans lärjungar noterade ett stort antal folkliga namn på både de inhemska och odlade växterna under sina resor. Framför allt innehåller *Flora Suecica* (1745) ett flertal sådana namn. Härliga exempel för åtta olika växter ges exempelvis i artikeln "Blommor ur 'Svenska örtekransen'" (1842). Elias Fries tar vid i en sammanställning och reflektion i några uppsatser i *Botaniska Utflygter*, "Växternas vetenskapliga namn" (1842) och "Förslag till fastställande av Svenska växternas släktnamn" (1864). År 1880 utkommer postumt hans *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*.

År 1904 utger Thore Magnus Fries sin sammanställning över de medeltida svenska växtnamnen i uppsatsen "Svenska växtnamn" i *Arkiv för botanik* med en inledande polemik, för Fredrik Laurells *Svenska växtnamn och binär nomenklatur. Undersökning och antikritik* (1904) och mot A. G. Nathorst's verk i flera delar och upplagor, *Svenska växtnamn* (1903-1905) jämte densammes *Låt oss behålla våra svenska växtnamn* (1905). Debatten kring vilka svenska växtnamn som borde användas och varför, och vilka principer för nybildning av svenska namn som borde gälla för hundra år sedan, kan förvisso betraktas utanför detta arbetes ramar. Ointressant är den emellertid inte.²⁸⁰

Debatten om nya svenska namn på nyintroducerade trädgårdsväxter flamar upp med jämna mellanrum. Frågan gäller då som nu vem som skall ges namnformuleringsprivilegiet. Och om flera parallella namn används, vem som då har tolkningsföreträdet. Detta gällde även på 1600-talet. Underlättar ett svenskt namn hanteringen av de allt fler växterna, eller utarmar 'ett officiellt namn' just det liv vi finner och värderar så högt i det historiska studiet av de svenska växtnamnen? Dessa bär ju på så många och vitt skiftande historier.²⁸¹ En sen växtnamnsstudie utgör Karin Martinssons "Pelagoner med egen-

²⁷⁷ Se t.ex. Lyttkens *Svenska växtnamn* III (1912-15), s. XIII-XIX och Fries 1904, s. 1-5. Mycket av debatten handlade om nybildningen av svenska växtnamn, vilka som skulle gälla framför andra och vem som hade tolkningsföreträdet i denna urvalsprocess.

²⁷⁸ Fries 1904, s. 5.

²⁷⁹ Jfr Rydén 2001, s. 46.

²⁸⁰ Jfr Rydén 2001, s. 47.

²⁸¹ Jämför diskussionen i Rydén 2001, s. 51-53, i Svanberg 2002, s. 7-11 och i Ryman 2003, s. 32-33. Jämför gärna Naturhistoriska riksmuseets "Checklista över Nordens kärllväxter",

namn – levande minnen” (2003). Den illustrerar tydligt för det så spridda släktet *Pelargonium* med sina många namn, att det är just i växtnamnen och i själva namngivandet som naturen och kulturen möts, brottas och fortsätter att leva tillsammans.

I läsningen av litteraturen gällade växtnamnen och deras utveckling, gäller det att hålla i minnet att fokus är inställt på just namnen. Stavningen, namnens härledningar och likheter i de olika språken är här viktigare än växten i sig själv. Kort sagt, belägg för namn i källorna, utgör primärt inget belägg för odling eller växande på någon speciell plats vid en specificerad tidpunkt. Det finns förvisso överensstämmelser, men det går inte att okritiskt tolka belägg för krolliljans olika namns förekomst i de dokumentära källorna för en samtida svensk odling. Pomeranser i mängd läser vi till exempel om vid vasakonungarnas hov. Det skulle dock väl djärvt att påstå att det då också finns 1500-talsbelägg för en svensk tidig *Citrus*-odling.

Krolliljans svenska namn

Många växter har inga folknamn därför att sådana inte behövs eller känts nödvändiga. Mycket viktiga växter, såsom sädeslagen och vissa trädslag, har vanligen få namn. [...] Vissa växter, däribland rullarrosen och maskrosen, har däremot fått en stor mängd folkliga namn. Gemensamt för sådana växter är att de på något sätt vitaliserar människors tillvaro och engagerar deras tankevärld.

Mats Rydén, 2001²⁸²

Krolliljan, skulle man inledningsvis kunna tillägga, har ”fått en stor mängd folkliga namn”, flest på kontinenten och i Tyskland.²⁸³ Krolliljans svenska namn och namnhistoria kan inte studeras skild från de vetenskapliga namnen eller från namnen på de övriga folkspråken i Europa, i de länder där krolliljan både odlas och växer vild. Folkspråksnamnen och de (fraseologiska) vetenskapliga namnen förekommer parallellt i de flesta tryckta verk inom botanik, trädgårdskonst och lanthushållning från 1500-talet och framåt, och de griper också in i varandra. Det är just i en sådan ’europeisk namnväv’ som Lyttkens diskuterar de olika växterna. I de korta avhandlingarna om varje enskild växt blickar han vidare, in i förväxlingsproblematiken med både (systematiskt) närstående arter och med de till namnen likalydande.

Vi kan snabbt konstatera att krolliljan erhållit många olika svenska namn. Flera är högst olika, andra är närstående och likalydande. Några tar fasta på roten, andra på blomman, en grupp har en historiskt-politisk koppling medan andra och senare tar fasta på andra habitus-karaktärer.

De svenska namnen följer inte någon rak eller självklar utvecklingslinje. De flesta författare använder ett svenskt namn, andra anger två eller flera namn parallellt. Kronologiskt kan några namn återkomma vid ett senare tillfälle,

<http://www2.nrm.se/fbo/chk/chk3.htm> (februari 2005)

²⁸² Rydén, 2001, s. 50.

²⁸³ Se Bilaga 7.

eller periodiskt, utan att tidsmässigt förekomma i mellanliggande verk. Det framstår, som brukligt, att några författare framförallt läst vissa tidigare verk, men inte andra, och därvidlag traderat även namnen. I detta användande av svenska namn blandas alltså å ena sidan en stor medvetenhet om namnen och avsiktliga val, och å andra sidan mer eller mindre tillfälliga kompileringar. Namnen grupperar sig i tre avdelningar, med några enstaka undantag under 1800-talet.²⁸⁴

GRUPP I – DET ÄLDSTA SVENSKA NAMNET ("RÖDH HEDNISK LILJA")

Johann Francks krolliljenamn 1638 och 1659

Johann Franck (1590-1661), André Mollet (1600-1665) och Elias Tillandz (1640-1693) är de tre – och enda – som benämner krolliljan, för en "Rödh Hednisk Lilia" på svenska eller uttrycker sig på motsvarande sätt om krolliljan som 'hednisk'.

Företrädaren för det äldsta svenska krolliljenamnet i tryck, utgörs av "den svenska botanikens fader" själv, Johann Franck (1590-1661). Namnet "Rödh Hednisk Lilior" förekommer här i hans verk *Speculum botanicum* ('Botanisk spegel') (1638), Sveriges första egentliga flora. En andra och utökad upplaga kom 1659, den "riktiga och legitimerade versionen av hans arbete". Denna utgåva behåller namnet, men här uttrycker Franck det i singularis, "Rödh Hednisk Lilia". Trots sin till synes obetydliga framtoning, markerar *Speculum* en övergång från de gamla örtaböckerna mot en mer botaniskt inriktad typ av arbeten, framhåller Hans Krook.²⁸⁵

Francks förord till den första utgåvan sätter verket i kontext och förtjänar just på grund utav förhållandet till namnen att återges (i översättning) i sin helhet:

Om Du glänsande läsare, önskar göra framsteg i konsten om växterna, då har Du behov av en grundlig kännedom om dem och då också om dess legitima och vedertagna namn. Du erövrar en kunskap om växterna dels genom herbarier (torra) och dels och i synnerhet okulärt genom en levande demonstration av dessa, vilket görs årligen av en noggrann botaniker. Genom denna traktat kommer Du att få lära Dig vad växterna kallas såväl på latin och på vårt inhemska språk (svenska). *Så vitt jag vet har ingen före mig spridit växternas namn på vårt modersmål så ymnigt och troget som jag.* I allmänna ordlistor kan man finna namnen på blott ett fåtal växter men tryckta med så många fel att det är skamligt. Använd och njut därför, välvillige läsare, dessa mödor till Ditt gagn, till Herrens ära och till nästans nytta. Lev väl och må bra.²⁸⁶

²⁸⁴ Det första belägget för krolliljan ("Martagum") i svenskt tryck återfinns hos Ericus Johannis Schroderus 1632. Detta behandlas i kapitel 5.

²⁸⁵ 1638:års upplaga redovisar ca 966 taxa, 1659:års upplaga 1010 taxa. Hans Krook i förordet till Franck 1973 [1659]. Beträffande verkets tillkomst med avseende på de svenska namnen, se Fries 1894, s. 42-44. Jfr SAOB, Bd. 16, 1942, spalt 747.

²⁸⁶ Min kursivering. Franck 1638. I original lyder förordet: "Benevolo lectoris. Si in Plantarum scientia proficere cupis Lector Candide; opus habes earum exquisitiâ cognitione, & verâ ac le-

Franck har varit väl bekant med, samlat in och vidarefört de svenska namn som brukades vid tiden för *Speculum Botanicum*s tillkomst. Det räcker med ett snabbt bläddrande i upplagorna för att konstatera detta. ”Arbetets obestriddigt största, ännu bestående värde ligger i den skatt af svenska växtnamn, som här finnes förvarad”, menar också Thore Magnus Fries.²⁸⁷ Det framgår dock inte fullt ut i vilken utsträckning som Franck själv nybildat eller ombildat namn. Ett visst förtydligande lämnas dock i förordet till den andra upplagan. Vi bör särskilt notera att Franck, liksom alla botanister under de århundraden vi studerar, själv kämpar mot namnförbistring och ständiga förväxlingar av arterna, för att erhålla en full överensstämmelse mellan namnen och växterna i fråga. Då inte heller 1659:års förord föreligger i översättning och dessutom berör denna undersöknings problem, redovisas detta också i sin helhet:

För 20 år sedan, gunstige läsare, ombesörjde jag ett tryck av denna traktat om växternas namn, då i synnerhet till gagn för de medicine studerande och andra vänner av botaniken. Boken som jag lät trycka, blev på grund av sitt nyhetsvärde väldigt angenämt och väl mottagen av dem. I synnerhet eftersom de såg att varje enskilt namn på varje växt hade givits på vårt modersmål i enlighet med hur de av folk i allmänhet kallas i vårt lands olika delar. Eftersom de första exemplaren efterhand har spridits och inga längre finns kvar eller står att köpa, så har odlarna av trädgårdssaken [symboliskt uttryckt] vid upprepade tillfällen och med många böner enträget bett mig att jag på nytt skulle ge ut denna traktat i tryck. Jag ville med glädje uppfylla deras lofvärda önskan och uppriktiga bön, och tillfredsställa den genom denna min andra upplaga, om de kan få någon nytta av den eller öka sina kunskaper genom ett studium av den. Men eftersom dels jag själv, dels andra, efter den första utgåvan har funnit fler växtarter från olika landskap, *ty alla växter växer inte överallt*, så har jag beslutat att utöka och berika denna traktat även med dessa. *Slutligen, då växterna inte begävs med ett och samma namn av alla botanister utan benämns på olika sätt av olika, har jag beslutat att lägga till speciella och mer brukliga synonymer till åtskilliga växter (med mindre bokstäver i kursiv stil). Detta har jag samtidigt här velat erinra om, för att inte läsarna skall förvirras med anledning av olikheterna i namn, antingen de läser botanisk litteratur eller lyssnar till botanister och praktiker, och för att inte en planta skall anses vara en annan än den är.* Detta studium är min själ ljuvligt, nödvändigt och hedervärt och synnerhet mycket ärofyllt för den bildade ungdomen, nämligen att ha kännedom och vetskap om de olika växterna i enlighet med Frälsarens uppmaning i Matt. 6 ”Se på ängens liljor hur de växer”, för att vi inte likt djuren utan själ skall ströva omkring i skogar och på fält och blott med ögonen kunna betrakta detta stora som är Guds och Naturens. Var nöjd, gunstige läsare, med dessa namn på växterna, tills dess krafter och möjligheter presenteras i en speciell traktat vid ett annat tillfälle. Lev väl.²⁸⁸

De vetenskapliga namn som Franck åberopar för sitt svenska ”Rödh Hednisk Lilja”, är ”*Lilium Saracenicum*” respektive ”*Martagon*”, lika i båda upplagorna.²⁸⁹ Det vetenskapliga ”*Lilium Saracenicum*” återfinns förutom i de tryckta verken av Franck också i ett manuskript av hans hand, ”*Botanologia*”,

gitimâ appellatione. Notitiam, Herbarum acquires partim ex Herbarijs, partim, & quidem præcipuè ex vivâ earumdem ad oculus demonstratione, quæ quotannis sit per diligentem Botanicum: Appellationem vero earum nudam tam in Romanâ quàm nostrâ vernaculâ lingvâ, ex hoc Tractu nunc addisces. Nemo antè me, quod sciam, Herbarum Nomenclaturâ in Maternâ nostrâ linguâ tam copiosè tamq; fideliter vulgavit atq; ego: In Vocabularijs vulgaribus paucarum tantum Herbarum nomina reperiuntur, sed adeò vitiosè & corruptè Typis excusa, ut pudor sit. Quare hisce nostris laboribus B. L. in Tui commodum utere & fruere, ad Dei gloriam & proximâ utilitatem: Benè vive valeque.” Till hjälp med översättning och tolkning: Cajsa Sjöberg. Min kursivering.

²⁸⁷ Fries, 1894, s. 43.

²⁸⁸ Min kursivering. Till hjälp med översättning och tolkning: Cajsa Sjöberg. Då 1659:års upplaga är lättillgänglig genom 1973:års faksimilutgåva redovisas inte den latinska texten här.

²⁸⁹ Förkortningskrivet *Lilium Saracenicû* i 1659:års upplaga (= *L. Saracenicum*).

bestående av de två delarna ”De plantis in genere” och ”De viribus et facultatibus plantarum” från 1640 vid Uppsala UB, ”Botanologia” kallat.²⁹⁰ Franck följer härvidlag den berömda tyske örtaboksförfattarens, professorn i medicin och botanik i Heidelberg, Jacob Theodor ”Tabernaemontanus” (1522-1590) namngivning, och dennes örtabok *Neuw Kreuterbuch*. Denna utkom i Frankfurt 1588-91 och sedan i flera upplagor i början av 1600-talet, de senare understödda av Caspar Bauhin.²⁹¹

”Lilium saracenicum” kan översättas med saracensk lilja. Saracener är en antik och medeltida benämning på olika folk, ursprungligen syftande på invånarna i en del av Sinaiöknen. Senare, på 200-talet e. Kr., utgör det namnet på ett flertal beduinstammar i Främre Orienten. Det bysantinska riket använde termen om alla kalifatets undersåtar. I det medeltida Västeuropa kom det sedan att syfta på muslimer i allmänhet; araber, turkar, berber m.fl.²⁹² Den prelinneanska benämningen *saracenicum* lämpade sig vid tiden av flera skäl väl för krolliljan.²⁹³

Det förefaller i sammanhanget naturligt att förmoda att det i första hand var Tabernaemontanus nyutgivna *Neuw Kreuterbuch*, det senaste uppdaterade verket på tyska, som Franck kom i kontakt med och studerade i Tyskland, och vilket han också lade till grund för upprättandet av sin växtnamnssamling, *Speculum*. I den andra upplagan anför han dock också, med små kursiverade bokstäver, den italienske läkarens Pietro Andrea Mattioli (1501-1577) synonyma namn ”Martagon”.²⁹⁴

Lilli Skepparnabb (1961) har i en studie beträffande växtbilderna och växtnamnen hos Elias Tillandz också undersökt Francks växtnamn, både i *Speculum* och ”Botanologia”, liksom deras upprinnelse. Hon anför att Johann Francks vetenskapliga växtnamn till största delen kan återfinnas i Mattiolis Dioskorides-kommentar och att de hämtats härifrån, även om Franck kan ha hämtat dem från andra författare sekundärt. De motsvarande svenska namnen utgör översättningar från latinet.²⁹⁵ För vårt vidkommande är dock härkoms-

²⁹⁰ Manuskriptet är i sin helhet tryckt och utgivet av R. F. Fristedt 1877 (Franck 1640). Beträffande dess tillkomstshistoria se även Fries 1894, s. 44-48, med vidare referenser. Om brandliljan och krolliljan står här enbart i en sammanfattande mening att läsa: ”LILIUM AUREUM et LILIUM SARRACENICUM. Conveniunt viribus cum lilio albo ideoque de illis nihil peculiare dicendum restat” (”De överensstämmelser beträffande sina dygder med den vita liljan [*Lilium candidum*] och därför återstår det inget speciellt att säga angående dem”). Korta citat från olika författare om Johan Franck, *Speculum botanicum* och ”Botanologia”, återfinns hos Skepparnabb 1961, s. 33-34.

²⁹¹ Beträffande Taernaemontanus arbete och betydelse, se Bilaga 14.

²⁹² NE online 2005, uppslagsord ”Saracener”.

²⁹³ Ändelsen -cum ger ingen vidare ledning. I *saracenicum* kan man i princip beträffande ordets betydelse tolka in vad som helst som har med saracener att göra; ursprung, utseende eller annan egenskap.

²⁹⁴ de Koning 1995, s. 12, 22. Detta förekom, som tidigare behandlats, redan i Mattiolis kommentarer till Dioskorides verk i *Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo libri cinque Della historia eller Commentarii in Sex Libros Pedacii Dioscoridis*, Venedig 1544, liksom i de många utökade upplagorna som följde och som spreds under 1500- och 1600-talen.

²⁹⁵ Polemiken är mot Thore Magnus Fries och J. A. Holmström vilka båda återoppar Tabernaemontanus nomenklatur. Skepparnabb 1961, s. 35-37.

ten klar. Båda auktorerna är återopade, och Mattiolis ”Martagon” förklaras vara det mest brukliga.

André Mollets krolliljenamn 1651²⁹⁶

Beträffande André Mollets (1600-1665) växtnamn i allmänhet och de för krolliljan i synnerhet, i praktverket *Le Jardin de Plaisir / Lustgård / Der Lust Garten*, utgivet i Stockholm 1651 på franska, svenska och tyska, gäller det att vara uppmärksam.²⁹⁷ Verket *Lustgård* tillkom i stor hast på bara sex månader, översättningarna likaså. Mollet framhåller att arbetet är helt och hållet hans eget. Den franska texten lär ha skrivits av Mollet själv, den tyska översattes av Gregorius Geijer, den svenska möjligen av translator regius Johan Sylvius.²⁹⁸ För någon form av rådgivning beträffande de många svenska namnen på både nytto- och prydnadsväxterna i bokens 11 kapitel, kan möjligen antingen rikskanslern greve Magnus Gabriel De la Gardie (1622-1686) själv, som själv låg bakom Mollets inbjudan till Sverige, eller riksrådet Schering Rosenhane (1609-1663), ”en av den svenska stormaktstidens finast bildade och intressantaste personligheter”, komma ifråga.²⁹⁹ Kontakten mellan Rosenhane och Mollet är belagd genom samarbetet med den förres trädgård på Kungsholmen i Stockholm 1653, för övrigt samma år som Mollet lämnar Sverige för gott efter blott fem års värv.³⁰⁰

Att Mollet väl kände till och också uppskattade krolliljan framkommer tydligt i det åttonde kapitlet om ”Blomstergården (Du Iardin a fleurs)” i *Lustgård*. Han betecknar den på franska ”Martagon”, här begreppsmässigt skild från de vita och gula liljorna, ”Lys blanc, & iaunes” (*Lilium candidum* & *L. bulbiferum*). I en första passage räknar han dessutom krolliljan, förutom varandes en av de rara växterna för blomstergården, också som hörande till de olika parterrernas *plate-bandes*, tillsammans med nejlikor, tulpaner, kejsarkrona, anemoner, smörblommor, aurikler och iris.³⁰¹ Det speciellt intressanta med denna passage för vår del är den svenska översättningen av ”Martagons” till

²⁹⁶ Se Bilaga 15, ”André Mollet” och kapitel 5. En biografisk skiss av Mollet och hans verksamhet (av Lars Nyberg) återfinns i *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år* (2000), s. 20-25. En kortfattad presentation av det pågående projekt som arbetar med att ge ut Mollets *Lustgård* på nytt görs (av undertecknad) i *Lustgården* 2002, ”André Mollets Lustgård ges ut på nytt”, s. 118-120.

²⁹⁷ Lyttkens 1912-1915, s. 1296-1297, saknar alla uppgifter om Mollets krolliljenamn, men belägger däremot *Lilium bulbiferum* (”guula Lilior”) dock felaktigt stavat.

²⁹⁸ Åke Nisbeth 2005 i opublicerat manus ”André Mollet och Lustgården”.

²⁹⁹ Torsten Lagerstedt i inledningen till Rosenhanes *Oeconomia* 1944[1662], s. IX.

³⁰⁰ Uppgifterna om Mollet ur Karling 1970, passim, och Nyberg 2000.

³⁰¹ ”... & l'autre partie pour les fleurs basses, & plus rares, comme œillets, Giroflees doubles, couronnes imperialles, Martagons, Tulipes, Anemones, Ranunculs, auriculs, Iris, & autres...”, Mollet 1651 (b), s. 28.

”Gullrooten”.³⁰² I den tyska upplagen är ”Martagons” på motsvarande sätt helt adekvat översatt till ”Goldwurtz”.³⁰³

Mot slutet av kapitlet, efter en mer grundlig presentation av tidens stora favorit, tulpanen, återkommer Mollet till en kollektiv uppräknig av de blommande buskar, örter för blomstergården som han inte presenterat individuellt i kapitlet.³⁰⁴ Det är i denna avslutande mening som ”Martagons”, även hos Mollet, blir till ”gemene Hedniska Liljor”.³⁰⁵ I den tyska upplagen blir ”Martagons” här översatt till ”gemeine Heidnische Lilien”.³⁰⁶ Det framstår därvidlag som möjligt att den svenska översättningen skett parallellt med den tyska, möjligt till och med baserat sig på den, åtminstone har den tagit fasta på denna beträffande växtnamnen.

Hade krolliljan sedan länge varit etablerad i Sverige och varit känd under ett speciellt namn, eller om någon trädgårdsmästare varit konsulterad i namnfrågan, skulle knappast de två parallella namnen på svenska för samma växt (”Martagons”) behövt komma ifråga.

Elias Tillandz krolliljenamn 1673 och 1683³⁰⁷

År 1673 publicerade läkaren och medicine professorn Elias Tillandz (1640-1693) i Åbo en förteckning över vilda och odlade växter i Åbo och dess omgivning, *Catalogus plantarum tam in excultis quam incultis locis prope Aboam superiorj astate nasci observatarum / in gratiam philo-botanicorum concinnatus ab Elia Til-Landz*, en listning av 496 olika växter i alfabetisk ordning enligt det första ordet i den vetenskapliga beskrivningen.

1683 utkom en ny omarbetad upplaga med samma namn. Denna upptar 536 olika växter, 40-talet fler än den första. Växternas vetenskapliga namn kompletteras i denna med både svenska och finska namn. Beskrivningar av varje växts medicinska egenskaper görs i förekommande fall, dock inte för de tre redovisade taxa av de äkta liljorna. Samma år utkom också en bildbok, *Icones*, med ’grova’ avbildningar av 158 olika växter. Namnen till bilderna i denna överensstämmer inte alltid med benämningarna i *Catalogus*.

Krolliljan förekommer i de båda katalogerna, däremot inte i *Icones*. 1673:års katalog benämner krolliljan ”Lilium sylvestre fl.[ore] purp.[ureo]”

³⁰² ”Men then andra deelen för the låäge och rare / såsom the enfalle och dubla Näglickorna / Konungszkronan / Gullrooten / Tulipaner / Anemon / Hanefooten / Bäärsanickel / Iris och andra sådane”, Mollet 1651 (a), s. 25.

³⁰³ Mollet 1651 (c).

³⁰⁴ ”Il y a encores d’autres sortes de fleurs, comme Couronne imperialles, Martagons, Lys blanc, & iaunes, fritillairs, Hiacinthes blanches & bleuës, crocus, & plusieurs autres, toutes lesquelles se sement & plantent comme cy dessus”, Mollet 1651 (b), s. 30.

³⁰⁵ ”Thet äre ännu andra slagz Blomster / såsom Konungz Kronan / gemene Hedniska Liljor / hwijta och guula Lilior / *Fritillaria*, then hwijte och blåå *Hyacinthen*, Saffran och många andra / hwilka alle såås och planteras såsom the förebem:te”, Mollet 1651 (a), s. 27.

³⁰⁶ Mollet 1651 (c).

³⁰⁷ Uppgifterna begränsas här framförallt till växtnamnen. Tillandz presenteras utförligt i Bilaga 14. Se även kapitel 4.

(”skogslilja med purpurfärgade blommor”). Det är samma namn som Olof Rudbeck använder i sina kataloger från Uppsala botaniska trädgård 1658 och 1666, och i det närmaste detsamma som används på Jakobsdal. Det är även Caspar Bauhins namn i *Pinax Theatri botanici* (1623).³⁰⁸ Krolliljan förekommer i katalogen tillsammans med tre andra ’liljor’; brandliljan, ”Lilium rubrum bulbulos gerens”, saffransliljan, ”Lilium rubrum majus”, och liljekonvaljen ”Lilium convallium”. Dessa namn är också identiska med Rudbecks. De svenska namnen ligger närmast Francks.

Krolliljan bär i 1683:års katalog samma namn, ”Lilium Sylvestr.[e] fl.[ore] purp.[ureo]” och har fått det finska namnet ”Cuckainen”. Den förekommer även här tillsammans med brandliljan, saffransliljan och liljekonvaljen.³⁰⁹

Flera har tolkat Tillandz växtnamn.³¹⁰ År 1869 utkom Otto E. A. Hjelts ”Försök att bestämma de av Elias Tillandz i hans ’Catalogus plantarum’ upptagna vexter”. Av de fyra upptagna ’liljorna’ vågade sig Hjelt enbart på att bestämma liljekonvaljen, d.v.s. ”Lilium convallium” = *Convallaria majalis*, vilket är anmärkningsvärt. Hjelt tolkar mer än 90 % av Tillandz växtnamn, men trots en förhållandevis lättillgänglig liljeterminologi lämnar han raderna efter de tre äkta liljorna tomma.³¹¹

Beträffande preciseringen av krolliljans svenska namn, och tolkandet av flera av Tillandz ’liljor’, har det varit rätt förvirrat. Till detta bidrager August Lyttkens i det tredje bandet av *Svenska växtnamn* (1912-15). I en not förklarar han en rad hos Tillandz (1683), ”Lilium rubrum bulbulos gerens. Röde Lilljor, Hedniske Lilljor” på följande sätt. ”Härvid har vid tryckningen de svenska namnen blivit uppflyttade några rader, så att de synas tillhöra den första arten i st. för den tredje [Lilium silvestr. fl. purp.], till vilken de rätteligen hör enligt synonymer hos Bauhinus, Linné m.fl. Hjelt anför ej heller, till vilka växter namnen böra föras.”³¹²

Detta är inte min uppfattning. Det synes inte föreligga något tryckfel. ”Röde Lilljor” (röda liljor) är inte någon ovanlig beteckning för brandliljan. Jag har däremot inte träffat på beteckningen ”Hedniske Lillior” för någon annan art än krolliljan. Tillandz låter ofta de svenska namnen följa på samma rad som den först angivna arten, då flera arter förekommer i ett släkte, och placerat det finska namnet någon/några rader längre ner i sin katalog

Förstått på så sätt skulle tolkningen kunna vara den att ”Röde Lilljor” följdriktigen betecknar brandliljan (och/eller saffransliljan) medan ”Hedniske Lillior” i enlighet med Franck och Mollet betecknar krolliljan.³¹³ Alternativt

³⁰⁸ Wein 1930, s. 363: ”Das L[ilium] sylvestre fl. purpureo endlich lässt sich - der Hinweis auf C[aspar] Bauhin (1623, p.77) dürfte wohl genügen - nur als L. Martagon ansehen.” (”Lilium sylvestre fl. purpureo kan enbart tolkas som L. martagon. Hänvisningen till C. Bauhin borde vara tillräcklig.”)

³⁰⁹ ”Cuckainen” kan närmast översättas med ’blommor’.

³¹⁰ Fries 1880, Hjelt 1869, Hjelt 1896, Lyttkens 1912-15 och Wein 1930.

³¹¹ Hjelt 1869, s 228.

³¹² Lyttkens 1912-15, s. 1297.

³¹³ Skepparnabb 1961, s. 28 framhåller att nästan alla (svenska) växtnamn i *Catalogus plantarum* är tagna från *Speculum botanicum*. Tillandz bearbetning består vanligen i ändrad ordningsföljd. Sällan har växtförteckningen tillförts något nytt.

låter han de båda namnen vara synonyma och tillsammans få beteckna de tre liljorna, ospecificerat röda som hedniska.

Att det finska "Cuckainen", i betydelsen "blommor", däremot just skulle beteckna krolliljan, bara denna och inte de två andra liljorna verkar långsökt. Detta emotsägs också av flera liknande uppställningar på samma uppslag i *Catalogus Plantarum*. Det finska namnet har här regelmässigt satts på den andra arten i de redovisade släktena. Tillandz svenska (och finska) namn på liljorna låter sig, som jag förstår det, enkelt förklaras, och korresponderar också fullt ut mot de aktuella namnen vid tiden.

Om 'hedniska liljor' och växter

Krolliljans utbredningsområde omfattar större delen av östra Europa fram till Svarta Havet. Det var också den del av Europa som erövrades i samband med det Osmanska rikets expansion efter Konstantinopels fall 1453. Under Süleyman I:s (Süleyman den store) regeringstid (1520-66) - imperiets höjdpunkt - erövrades både Belgrad 1521, och större delen av Ungern 1526. Det välkända försöket att erövra Wien 1529 misslyckades, däremot intogs Buda 1541.³¹⁴

Från ett västeuropeiskt perspektiv överskuggade de politiska förhållandena i öst många andra händelser vid tidpunkten för de första, och många, örta-böckernas författande under 1500-talet. Krolliljan kom tillsammans med många andra lökväxter att införas och uppmärksammas extra i Västeuropa just under denna tid, i kölvattnet av tulpanen.³¹⁵ Det kunde därvidlag synas logiskt att med namnet anspela på artens hemort eller hemförhållanden. Krolliljans blommor påminde dessutom om de anfallande turkarnas huvudbonader, turbanen. Härav det fortfarande giltiga och vanligaste tyska namnet på krolliljan "Türkischer Bündel/Bund" eller "Türkenbundlilie".

Det svenska 1600-talsnamnet "Rödh Hednisk Lilia" syftar på dessa förhållanden, även om ordboken i en 2000-talsförklaring av det äldre fornsvenska begreppet "hedendom" hamnar i en till synes motsatt förklaring: "hedendom, religiös tro helt utan samband med kristen och judisk (och muslimsk) tradition särsk. om förment lägre religioner (enl. västerländskt synsätt), gärna med inslag av månggudadyrkan". I en utvidgad betydelse kan det också likställas med "ateism".³¹⁶ De ogud- eller månggudaktiga *saracenerna* kunde i det avlägsna skandinaviska perspektivet utan problem kallas hedningar, sin starka sunnitiska islamska tro till trots.

För vår undersöknings vidkommande är det kanske inte namnet i sig, "Rödh Hednisk Lilia", som är det viktigaste, även om det historiskt både är

³¹⁴ NE online 2005, uppslagsord "Turkiet, Historia"

³¹⁵ Tulpanen introducerades enligt gängse uppgifter av den österrikiske kejsarens Ferdinand I ambassadör hos Süleyman den store i Konstantinopel, Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-92), genom en sändning lökar till det kejsarliga hovet i Wien 1555. 1594 fördes tulpanen vidare till Leiden av fransmannen och botanisten Carolus Clusius. Se vidare Lundquist 1999 (b), s. 19 ff.

³¹⁶ NE Ordbok online 2005, "Hedendom".

klarläggande och spännande. Vår fråga gäller snarare varför det valdes av Sveriges förste professor i botanik, mitt under det flammmande trettioåriga kriget i Europa, när Sverige genom Gustav II Adolf och genom den Westfaliska freden 1648 uppnått rangen av europeisk stormakt.

Varför "Rödh Hednisk Lilia", den svenska tolkningen av det sena 1500-talets *saracenicum*? Varför inte bara 'röd' eller 'brun lilja' i en fortsättning på den tradition som gällt från medeltiden att namnge 'liljorna' genom blomfärgen: vit lilja (*Lilium candidum*), blå lilja (*Iris germanica*) och gul lilja (*Iris pseudacorus*). Denna princip tillämpades även för även krolliljans närmaste släkting brandliljan (*Lilium bulbiferum*), som gul lilja och senare brandgul lilja.³¹⁷ Föreligger här en antydning om det enkla förhållandet att krolliljan faktiskt inte var inordnad eller fanns tillgänglig i den svenska örtmedicinska traditionen från medeltiden och att Johann Franck faktiskt var en av de första i Sverige att se den?

Var det det historiska läget och/eller nyhetens behag som gav Franck friheten att välja det udda namnet? Det var förvisso en reflekterad översättning - och den första svenska - av ett av artens i tiden florerande vetenskapliga namn, *Lilium Saracenicum*, satt och brukat av Tabernæmontanus. Det var dock ett namn som varken Caspar Bauhin (1623) i samtiden fäste något avseende vid eller som Olof Rudbeck d.ä. vidare skulle använda eller bekymra sig vidare om.³¹⁸

GRUPP II - DET NÄST ÄLDSTA SVENSKA NAMNET ("GULLROOT")

Det näst äldsta svenska namnet på krolliljan i svenskt tryck, "Gullroot", återfinns vi bara hos Johann Amos Comenius (1592-1670) och hos André Mollet (1600-1665).

Den tjeckiske reformteologen och pedagogen Johann Amos Comenius (1592-1670) kom 1642 till Sverige på inbjudan av Axel Oxenstierna och Louis De Geer för att utarbeta läromedel och läroplaner för det svenska skolväsendet. Han stationerades i Elbing i Västpreussen för att arbeta med dessa frågor. Krolliljan finns upptagen, med sina latinska och tyska motsvarigheter, liksom åtskilliga andra växter i den lärobok som kom redan 1631 och som sedan

³¹⁷ För tydlighetens skull må anföras att Tillandz använder både namnen "Röde Lilljor" och "Hednische Lilljor". Det är dock oklart, vilket också Lyttkens 1912-1915, s. 82, påpekar, vilka vetenskapliga namn de svenska namnen korresponderar till hos Tillandz då de senare vid tryckning blivit uppflyttade några rader i förhållande till de förra. Antingen avser båda namnen krolliljan, vilket Lyttkens menar, eller "Röde Lilljor" *Lilium bulbiferum*, (*Lilium rubrum bulbulus gerens* respektive *Lilium rubr. majus* hos Tillandz). Då latinets *ruber* (*rubrum*) betyder röd kan mycket väl "Röde Lilljor" istället avse brandliljan. Wein 1930, s. 363, utreder förvisso de vetenskapliga namnens korrespondenser men berör inte heller de svenska.

³¹⁸ Den samtida läkaren Märten Behm (Böhme) använder samma princip när han kallar "Consolida saracenicæ" för "Hednisch Gro-ört" (*Ajuga pyramidalis* eller en närstående art), Behm 1648, s. 29 och 53. Benämningen - "Hednisch Gro-ört" - förekommer även hos läkaren Elias Beynon d.y. 1727 [1697], s. 64.

trycktes i flera upplagor från 1640 och under 1640-talet i Stockholm, nämligen *Janua linguarum reserata aurea*.³¹⁹ I Comenius 131:a ”mening” läser vi:

Lökrootota (som hafwa en Löök i stället ther Rooten pläghar wäxa) äre thesse: Hwijtlöök / Rödlöök / ängslök / Lillia och Purlöök: Såsom och uthländske (fremmande): Turkesk Blomma / J. Mariæ Roos / Violbrun Lillia / Gullroot / Göyeblostm / Hafzlöök / och Tulpan.

Ett par av växtnamnen kan synas bestickande lika en beskrivning av krolliljan. Med ”Turkesk Blomma” menas dock afodill (*Asphodelus albus/racemosus*) och med ”Violbrun Lillia” hyacint (*Hyacinthus orientalis*).³²⁰

Att benämna krolliljan ”Gullroot” var logiskt. Detta utgjorde en försvenskning av tyskans mer allmänna namn på krolliljan vid tiden ”Goldwurtz”. Detta återoppar också Comenius. ”Goldwurtz” är åtminstone belagt till 1400-talet och var också det vanligaste tyska namnet på krolliljan fram till mitten av 1600-talet, då ”Türkischer Bündel/Bund” började användas parallellt. Det latinska namnet hos Comenius var ”Martagum”.

Förutom hos Comenius känner vi bara ”Gullroot” hos André Mollet, i det åttonde kapitlet om ”Blomstergården (Du Iardin a fleurs)” och dess *plates-bandes* i *Lustgård* (1651). ”Men then andra deelen för the lååge och rare / såsom the enfalle och dubla Näglickorna / Konungszkronan / Gullrooten / Tulipaner / Anemon / Hanefooten / Bäårsanickel / Iris och andra sådane”, lyder översättningen av den franska texten: ”... & l'autre partie pour les fleurs basses, & plus rares, comme œillets, Girofleës doubles, couronnes imperialles, Martagons, Tulipes, Anemones, Ranunculs, auriculs, Iris, & autres...”³²¹ I den tyska upplagen är ”Martagons” på motsvarande sätt adekvat översatt till ”Goldwurtz”.³²²

Benämningen ”Gullroot”, på krolliljan, möter vi i Sverige endast på 1640-50-talen. Varför? Vi ser namnet hos språklärda och bildade och i namnöversättningar, men varken hos botanister, trädgårdsmästare eller andra praktiker. Benämningen ”Rödh Hednisk Lilia” möter i tryck hos de svenska botanisterna av facket under 1630-1680-talen. Krolliljan lyser med sin frånvaro beträffande både beteckningar och i sak, i samtliga åtta upplagor mellan åren 1628-1654 av *Een myckit nyttigt örta book / En myckit nyttigh Örta-Book* av Arvid Månsson i Rydaholm.³²³ Härefter lägger Olof Rudbeck d.ä. grunden för den namngivning som tar utgångspunkt i de morfologiska förhållandena hos blomman, d.v.s. kalkbladens tillbakarullande, och som består än i dag.

³¹⁹ På svenska med hela sin titel: *Johannis Amos Comenii Upläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtogårdh. Thet är: En Geenstijgh, til at lära thet Latiniske, sampt hwart och itt Språk, tillijka medh alla Wettskapers och Konstners Fundamenter under 100. Titlar och 1000. Meningar författat*. Undertecknad har haft tillgång till upplagorna från 1640, 1641, 1643 och 1647. Uppgifterna beträffande krolliljan är oförändrade. *Ianua linguarum reserata* kan översättas med ’Den öppnade språkdörren’.

³²⁰ Comenius 1640, s. 26-27.

³²¹ Mollet 1651 (a), s. 25 [nejlikor, tulpaner, kejsarkrona, anemoner, smörblommor, aurikler och iris] och Mollet 1651 (b), s. 28.

³²² Mollet 1651 (c).

³²³ De tolkade växtnamnen efter Månsson 1987 [1642], Bokförlaget Redivivas transkriberade och bearbetade utgåva. Se vidare kapitel 5.

Vad kallades då krolliljan av folket, av apotekarna, trädgårdsmästarna och trädgårdsägarna under motsvarande tid, förutsatt att den överhuvudtaget fanns i landet och odlades? Om detta vet vi lite. Det finns i dagsläget inga säkra belägg. De båda namnen, ”Rödh Hednisk Lilia” respektive ”Gullroot”, är dock folkliga i den bemärkelse att de går utöver en konstaterande beskrivande morfologi och syftar förbi växten i sig, till ett annat och större sammanhang. Krolliljan blir här dels ett uttryck för ett politiskt/religiöst sammanhang och dels för signaturlärens och/eller alkemins förmodade hemligheter.

Det förefaller utifrån ovanstående resonemang osannolikt, liksom av förhållandena i Tyskland, att namnet ”Gullroot” på krolliljan, inte skulle ha varit vidare spritt i Sverige, ha försvunnit eller medvetet eliminerats, om det verkligen varit använt i vidare kretsar i landet och de facto konsumerat till ett örtmedicinskt och/eller alkemiskt bruk av krolliljans lök. Vi möter nämligen inte namnet ”Gullroot” (på krolliljan) varken förr eller senare. Det förefaller därför troligtvis så att namnet inte heller hade något att fästa vid, d.v.s. att krolliljan inte förekom i landet, åtminstone inte i apotekarnas eller trädgårdsfolkets världar.

Om ”Gullroot” och ”Gulroot” som inte betecknar krollilja

Benämningarna ”Gullroot” och ”Gulroot” fanns båda vid tiden för krolliljans introduktion i Sverige, men användes då för beteckningen av andra arter.

Dagens vetenskapliga släkten *Lilium* (äkta liljor), *Asphodelus* (afodiller) och *Hemerocallis* (dagliljor) är idag klart avgränsade. Korrespondensen mellan släktnamnen och de i släktena ingående arterna är också klar för oss idag. Så har inte alltid varit tidigare. Namnen *Lilium*, *Lilioasphodelus*, *Asphodelus* och *Hemerocallis* har som framhållits tidigare ett antikt ursprung. Vilka botaniska arter de betecknat under historiens gång har emellertid skiftat kraftigt.

Lilium har förutom att beteckna äkta liljor även använts om arter i släktena *Hemerocallis* och *Fritillaria*. Liljor har betecknats med *Asphodelus*, *Hemerocallis*, *Hyacinthus* m.fl. släktnamn. *Asphodelus* har förutom afodiller betecknat främst dagliljor men även liljor, och afodillen har bland annat kallats ”Hastula regia”.³²⁴ *Hemerocallis* har betecknat såväl äkta liljor som dagliljor, och dagliljorna har betecknats med alla fyra namnen. Mest förvirrande blir det när Caspar Bauhin (1623) under rubriken ”Lilivm asphodeli radice” klassificerar två av dagens dagliljearter: ”*Lilium luteum asphodeli radice*” (*Hemerocallis lilioasphodelus*, gul daglilja) och ”*Lilium rubrum asphodeli radice Hemerocallis fulva*, brunröd daglilja”.³²⁵ Hur skall den oinvigde våga närma sig den prelinneanska nomenklaturen?

”Gullroot” förekommer redan hos Franck (1638, ”Gulroot” 1659) som ett svenskt namn på afodiller (*Asphodelus albus*): ”Asphodelus, Hastula regia –

³²⁴ Beträffande ”Hastula regia”, se t.ex. Fuchs längre utläggning (Fuchs 1542, s. 114).

³²⁵ Bauhin 1623, s. 80.

Affodilroot / Gullroot”.³²⁶ ”Guul heller blek Affwodilroot heller guul root” förekommer även hos Rudbeck (1685) som det svenska namnet för ”Asphodelus foemina fl. luteo s pallido” (*Ashodeline lutea*). Rudbeck uppger för övrigt fem olika taxa under ”Asphodelus”. Alla säger han sig själv ha introducerat för att ”ögonå förlusta”. Dagliljorna placeras han under ”Lilliaspodelus” med det svenska namnen ”Asphodel Lillior” för att ytterligare komplicera bilden.³²⁷ Rosenhane (1662) använder också namnet ”Golltwurtz” i enlighet med Franck och Rudbeck. Beträffande afodillen (*Asphodelus albus/racemosus*) och junkerliljan (*Asphodeline lutea*) skriver Rosenhane: ”Asphodelus, Golltwurtz, asfodel Lillien, hwit och gul ökas mäd många rötter och växer hwar han kommer”.³²⁸

Förvirringen - där såväl namnen ”Asphodelus” och ”Goldwurtz” och afodiller och krolliljor är in- och sammanblandade - uppkommer redan i början av 1500-talet hos Otto Brunfels (1488-1534), med namnet ”Affodillvs” för krolliljan³²⁹ och Leonart Fuchs (1501-66) med ”Ashopdelus foemina / Goldwurtz weible” för krolliljan. Rakt motsatt sina ambitioner att bringa klarhet och korrespondens mellan text och bilder (träsnitt), så snarast växte förvirringen, åtminstone inledningsvis och beträffande krolliljan. Träsnitten föreställer mycket riktigt krolliljor. Namnen syftar emellertid främst på andra växter. Texterna tar dessutom utgångspunkt i Plinius, Dioskorides och Galenos mångtydiga namn. Utan Bauhins namnkonkordens, *Pinax Theatri Botanici* (1623) skulle vi stått oss slätt.

Kort sagt, beträffande namnet ”Golltwurtz” är det märkligt att Schering Rosenhane inte reagerade inför det när han träffade på det och skrev det samman med afodillen. ”Goldwurtz” var ju det gängse tyska namnet på krolliljan i Tyskland under hela 1600-talet med blott något undantag och under hela Rosenhanes levnad.³³⁰ Det kan knappast tyda på annat än att krolliljan inte kallades så på 1660-talet i Sverige, trots Comenius och Mollet. Det tyder vidare på att krolliljan inte var speciellt känd i landet.

GRUPP III A – OLOF RUDBECK D.Ä:S KROLLILJENAMN (”KROK-LILLIOR”)

Olof Rudbeck d.ä:s svenska namn på krolliljan var ”Krok-Lillior”. Det förekom för första gången i den tryckta katalogen över växterna i Uppsala botaniska trädgård, *Hortus botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus curante* (1685), och sedan vidare bearbetade och elaborerade i *Campus Elysii Liber Se-*

³²⁶ Jfr Franck 1659: ”Asphodelus, *Hastula regia* – Affwodilroot / Gulroot.”

³²⁷ Rudbeck 1685, s. 12-13.

³²⁸ Rosenhane 1944 [1662], s. 143. Belägg för krolliljan (namnen ”Martagon” och ”Cymbalum”) återfinns även i Schering Rosenhanes *Oeconomia* (1662). Dessa behandlas i kapitel 5, trots deras karaktär av i svenskan brukade låneord.

³²⁹ Brunfels 1530-1536, s. 43.

³³⁰ Jfr Lyttkens 1912-1915, s. 1296.

cundus (1701). De båda verken lägger grunden till dagens namnskick beträffande krolliljan.

Figur 25. Den pyreneiska liljan (*Lilium pyrenaicum*) återfinns redan i den första katalogen för Uppsala botaniska trädgård 1658 och vidare genom 1600-talets kataloger, liksom i "Blomboken" (vol. II, s. 282) under namnet "Lilium flavum angustifolium". (Foto: UUB, 19 mars 2002.)

Å För första gången i Sverige får krolliljan ett 'botaniskt neutralt namn', d.v.s. en deskriptiv beteckning utifrån en morfologisk detalj, blommans form. Denna skiljde krolliljan (inklusive turbanliljan, den pyreneiska liljan och scharlakansliljan) från de andra vid tiden kända liljorna. Rudbeck kallade krolliljorna för "Krok-Lillior", liljor med kalkblad som kröker sig (krokar sig) bakåt och uppåt. Steget är inte långt till liljor med kalkblad som krullar sig, krulliljor eller krolliljor. Förutom blommans färg meddelar dock Rudbeck både hårlighet och ekologisk förekomst (berg) i namnen, om än underordnat, i sitt monumentalverk *Campus Elysii* (1701-1702).

Figur 26. "MARTAGVM flore spadiceo praecox", scharlakanslilja (*Lilium pomponium*). Målning av Daniel Rabel (1578-1637) från tidigt 1600-tal, som en förlaga till det graverade florilegiet *Theatrum Florae* (1622). Scharlakansliljan är nämnd från Uppsala botaniska trädgård 1685. (Published by permission by Bibliothèque nationale de France, Dossier PF2315015, s. 76).

Redan tre år efter grundandet av Uppsala botaniska trädgård, 1658, och samma år som Rudbeck tillträdde sin professur i medicin, utkom han med den första tryckta katalogen över trädgårdens växtbestånd (fig. 25).³³¹ Denna upptog hela 1052 taxa. Den andra katalogen utkom 1666, för övrigt samma år som den tryckta förteckningen över växtsamlingen på Magnus Gabriel De la Gardies Jacobsdal (Ulriksdal).³³² Inte någon av dessa tre innehåller några svenska namn.³³³

³³¹ *Catalogus plantarum Tam exoticarum quam indigenarum Quibus hortum academicum upsaliensem primum instruxit Anno M.D.C.L.VII*, Uppsala.

³³² *Hortus Upsaliensis Academiae*, Uppsala (1666) respektive *Deliciae Vallis Iacobaeae, Sive Jacobs Dahl*, Uppsala (1666).

³³³ Katalogerna, krolliljorna och liljesortimentet i övrigt avhandlas vidare i kapitlen 5 och 6.

r 1685 presenterar Rudbeck tre olika slag av krolliljor. Han kallar dem ”Krook-lillior”.³³⁴ Sammanlagt urskiljer Rudbeck 13 slag av det dåvarande släktet ”Lilium”. Åren 1658 och 1666 räknar vi till 9 slag, liksom i katalogen från Jacobsdal. Beträffande just liljorna gör han (tyvärr) inga extra anteckningar i fråga om namn och synonymer i sitt eget bevarande exemplar av 1685:års katalog med interfolierade skrivark, vilket är fallet för många andra taxa.³³⁵

Nedan presenteras en sammanställning över släktet *Lilium* i Rudbecks fyra nämnda kataloger, med en gruppering och tolkning av namnen i förhållande till dagens definierade arter och namnskick. Som framgår kände och odlade Rudbeck under 1600-talets andra hälft sex arter av äkta liljor, samtliga europeiska (fig. 26).

TABELL 2: ’LILJOR’ (”LILLIUM”) I 1600-TALETS RUDBECK-KATALOGER - FÖREKOMST, NAMN, TOLKNING OCH ANMÄRKNINGAR

NAMN	Anm.	1685	1666	1666 J	1658
Lilium album	f. a.				x
Lilium album	f. a.		x		
Lilium album fl.[ore] simplic				x	
Lilium album fl.[ore] simpl.[ici] (H w i t a L i l l i o r)	f. a.	x			
					[<i>Lilium candidum</i>]
Lilium album fl[ore] pleno				x	
[<i>Lilium album</i>] fl.[ore] multipl.[ici] (H w i t a d u b b l a L i l l i o r)	f.	x			
					[<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i>]
Lilium rubrum majus	f.				x
Lilium rubrum majus	f.		x		
[Lilium] rubrum majus (B r a n g u l a L i l l i o r s t o r a)	f. a.	x			
Lilium aureum majus				x	
<i>Lilium rubrum minus</i>	f.		x		x
[<i>Lilium</i>] <i>rubrum minus</i> (S m å b r a n g u l a L i l l i o r)	-	x			
					[<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>]
Lilium rubru[m] bulbulos gerens	f.				x
Lilium rubru[m] bulbulos gerens	f.		x		
Lilium aureum bul.[bulos] gerens				x	

³³⁴ ”Krook-lillior bruna”, ”Hwijta Krok lillior” respektive ”Bleka Krok-lillior”.

³³⁵ UUB, Handskrifts- och musikavdelningen, D 51:9.

[Lillium] bulbulos gerens inter folia (Brangula Lillior med knoppar til blana)	f. a.	x			
					[Lilium bulbiferum]
Lillium sylvestre. fl.[ore] purp.[ureo]	f.				x
Lillium sylvestre. fl.[ore] purp.[ureo]	f.		x		
Lillium sylvestre fl.[ore] rubro				x	
[Lillium] sylvestre s[ive] Hemerocallis fl.[ore] purp.[ureo] (Krok-lillior bruna)	f.	x			
Lilium s.[ive] martagon	f.				x
Lilium s.[ive] martagon	f.		x		
[Lillium] fl.[ore] pall. purp.[ureo] (Bleka Krok-lillior)	f.	x			
					[Lilium martagon]
Lilium sylvestre fl.[ore] albo				x	
[Lillium] sylv.[estre] s.[ive] Hemer[ocallis] fl.[ore] albo (Hwijta Krok lillior)	f.	x			
					[Lilium martagon f. album]
[Lillium] s.[ive] Martagon Pomp.[onium] Augustif.[olium] fl.[ore] miniato (Högröda Krok-lillior) ³³⁶	f.	x			
					[Lilium pomponium]
Lilium sylvestre fl.[ore] luteo				x	
Lilium sylvestr.[e] fl.[ore] luteo reflexo	f.				x
Lilium sylvestr.[e] fl.[ore] luteo reflexo	f.		x		
[Lillium] sylv.[estre] fl.[ore] lut.[eo] reflexo (Gula Krok lillior) ³³⁷	f.	x			
					[Lilium pyrenaicum]
Lilium[m] Calcedonicum. fl.[ore] lut.[eo] reflexo ³³⁸	f.				x
Lilium[m] Calcedonicum. fl.[ore] lut.[eo] reflexo	f.		x		
Lilium chalcon. fl.[ore] miniat.[um]				x	

³³⁶ Jfr Rudbeck 1701, s. 176: "Smalbladig wäl luktande röd Krok-Lillia". Jfr s. 173 där ett slag av *Lilium chalconicum* kallas "Byzantinisk Krok-Lillia med högröd färg".

³³⁷ Jfr Rudbeck 1701, s. 176: "Gul smalbladig Krok-Lillia".

³³⁸ Beträffande "Lilium C(h)alcedonicum" i Rubecks kataloger föreligger ett tolkningsproblem. Å ena sidan kan det synas som om det 'borde' handla om samma växt i de fyra olika katalogerna, å andra sidan står det explicit i 1658- och 1666:års kataloger att blomman är gul! Bauhin (1623), återgivet av Rudbeck 1701, redovisar för sitt VII:e slag av "Lilium floribus reflexis latifolium" följande: "Flos colore elegantissime minii ut ceræ rubræ recentis, rarius prorsus, nivei, **aliquando flavi coloris**; modò unus, modò duo, 4, 5, 6, 13" ("Blomma med elegant mönjefärg som färskt rött vax, eller högst ovanligt vit, **någon gång gul färg**; ibland ensam, ibland två, 4, 5, 6, 13"). Turbanliljan (*L. chalconicum*) blommar med en "brilliant reddish orange" färg). Det kan alltså här handla om en gul slags *Lilium carnolicum* (*L. carnolicum* var. *jankae*), den art som även gäckade Linné och som han förde tillsammans med just *L. chalconicum* i *Species Plantarum* (1762). Systematiken rörande både *Lilium carnolicum* och dess varieteter och former, liksom artens överordnade inplacering, har varit föremål för mycket diskussion. För en sammanställning av systematik, historia och diskussion, se Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 186-189.

<i>[Lillium] Chalcedon.[icum] fl.[ore] min.[iatum] reflexo</i> (Turkeska Krok-lillior)	f.	x						
<i>[Lilium chalconicum]</i>								
<i>[Lillium] Persicum s.[ive] susianum fl.[ore] purp.[ureo]</i> (Persianiske små Krok-lillior)	f.	x						
<i>[Fritillaria persica]</i>								
Lillium covallium fl.[ore] albo	f. c. a.							x
Lillium covallium fl.[ore] albo	f. c. a.			x				
Lillium convallium						x		
Lill.[ium] convallium fl.[ore] albo (Lillium conwallium / Bockblad / Maje lillior)	f. c. a.	x						
<i>[Convallaria majalis]</i>								

”Krok-Lillia” i *Campus Elysi* (1701)

Egentligen försökte han [Olof Rudbeck d.ä.] lösa samma problem som Linné senare tog itu med och blev berömd för att ha löst: hur skall man skapa reda och ordning i det väldiga materialet och beskrivna växter, när olika författare använder olika namn för samma arter och beskriver växterna utifrån så olika principer och med användning av så olika termer att det erbjuder de största svårigheter att förstå vad de olika författarna menat och att jämka samman deras framställningar?

Gunnar Eriksson, 2002³³⁹

Olof Rudbeck d. ä. umgicks även med krolliljan i två efterföljande verk, dels i den s.k. ”Blomboken”, dels i *Campus Elysi* (1701) (fig. 27). Katalogen över växterna i Uppsala botaniska trädgård hade efterhand kommit att bli allt mer omfattande. Det gällde nu att bringa reda.³⁴⁰

Tankarna på ett verk över världens alla växter hade Rudbeck troligen fått i och med att läkarens **Joachim Bursers** (1583-1639) som krigsbyte tagna herbarium donerades till Uppsala universitet 1666. Det innehöll ca 3 000 växter. Rudbeck kände ca 3 600. Rudbeck såg framför sig ett planschverk i folioformat i tolv band, *Campus Elysi* eller Gylisvald, Elysiums fält, de saligas ängder. I detta skulle alla världens dittills kända växter beskrivas och avbildas i naturlig storlek, åtminstone de vitala delarna av dem.³⁴¹ Den 25 september 1679 satte arbetet igång.

”Blomboken” må nämnas här, men behandlas vidare i senare kapitel. Den utgör en handskrift i 12 volymer (11 finns bevarade) om ca 3 000 färgplanscher med avbildade växter (ca 6 000 taxa) tillkommen under 1600-talets två

³³⁹ Eriksson 2002, s. 249.

³⁴⁰ Beträffande ”Blomboken” och *Campus Elysi*-projektet, se f.f.a Eriksson 2002, s. 248-255 och *Rudbeckarnas bildvärld* 1986. Se också vidare kapitel 5.

³⁴¹ Se vidare kapitel 5. Bursers herbarium var samlat av den tyske läkaren Joachim Bursar, professor vid akademien i Sorö.

sista decennier. Förhållandet mellan ”Blomboken” och *Campus Elysi* är dock inte fullständigt utrett. En funktion verket kan ha haft är som förlaga för färgläggning av träsnitten i det tryckta verket. ”Blomboken” innehåller avbildningar av nio äkta liljor, varav två krolliljor. Inga svenska växtnamn förekommer på liljorna.

Figur 27. Titelsidan till *Campus Elysi liber secundus*, av Olof Rudbeck far och son, tryckt och utgiven i Uppsala. Den andra delen med de sköna lökväxterna utkom året före den första delen med bland annat gräs och iris. (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Campus Elysi-projektet pågick i 21½ år innan det abrupt kom att avslutas genom den stora branden i Uppsala i maj 1702. Antalet figurer hade då stigit till ca 11 000, vilket ungefärligen motsvarar antalet avbildade växtslag. Vid branden hade bara del 2 (1701, med bl.a. liljorna!) och del 1 (1701) hunnit tryckas. Större delen av växtteckningarna och de färdigskurna tryckstockarna i päronträ blev lågornas rov, liksom större delen av den tryckta upplagan.

1685 hade Rudbeck presenterat tre olika krolliljor: ”Krook-lillior bruna”, ”Hwijta Krok lillior” och ”Bleka Krok-lillior”. I allt redovisar han 13 slag av det dåvarande släktet ”Lilium”. I *Campus Elysi* (1701) behandlar Rudbeck mer än dubbelt så många krollijeslag, sju stycken. ”Krok-Lillia” är det gängse namnet, med bestämningar före och efter. Beskrivningarna gäller, liksom i katalogen, blommans färg, men är i förhållande till katalogens enkla färgbestämning – brun, vit, blek – betydligt mer differentierad.

Figur 28. Tre krolliljeslag (*Lilium martagon*), "Lilium floribus reflexis montanum. Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma", "Lilium floribus lanugine hirsutum. Ludin Krok-Lillia purpurröd med swarta prickar" och "Lilium floribus reflexis albis non punctatis. Hwit Krok-Lillia utan prickar", ur *Campus Elysii liber secundum* (1701, s. 172). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Krolliljeslagen i *Campus Elysii* heter på svenska följande:³⁴²

- Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma (fig. 28)
- Ludin Krok-Lillia purpurröd med swarta prickar (fig. 28)
- Bergs Krok-Lillia hwit med bruna prickar
- Hwit Krok-Lillia utan prickar (fig. 28)
- Hwit Krok-Lillia med purpur prickar (fig. 29)
- Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar
- Purpurröd Krok-Lillia

En jämförelse mellan *Campus Elysii* (1701) och Bauhin (1623/1671) ger en omedelbar förklaring till de sju krolliljeslagen. Rudbeck utgår ifrån – och återger i sin helhet - Bauhins systematiska uppställning och hans nomenklatur.³⁴³ Men Rudbeck går ett steg längre. Han ger varje slag ett svenskt namn, vilka som inte utgör en översättning av Bauhins eller någon annan auktoritet

³⁴² Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701, s. 172-173.

³⁴³ En oklarhet vidläter Bauhins slag X ("LILIUM pyramidale moschataum"), en otvetydlig krollilja (jfr *Hortus Eystettensis* (1613)). Denna har fått namnet "Purpurröd Krok-Lillia" och avbildas inte. Den är samplacerad med slag IX (ett *Lilium chalconicum*-slag) vilken inte fått något svenskt namn, varför läsaren kan bibringas uppfattningen att det svenska "Purpurröd Krok-Lillia" syftar på dessa båda växtslag tillsammans.

namn, och han illustrerar dessutom fyra av dessa krolliljeslag.³⁴⁴ Gunnar Eriks-son svarar själv på kapitlets inledande fråga: ”Rudbecks svar var alltså att detaljerade bilder av växterna, återgivna i naturlig storlek, rimligen borde skingra förvirringen och reda upp i oklarheterna”.³⁴⁵

Figur 29. Ett krolliljeslag (*Lilium martagon*), ”Lilium floribus reflexis albis punctatum. Hvit Krok-Lillia med purpur prick-ar”, och en turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*), ”Lilium Byzantinum miniatum”, ur *Campus Elysi liber secundum* (1701, s. 173). (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Caspar Bauhins *Pinax Theatri Botanici* (1623) var under tiden för *Campus Elysiis* framställning fortfarande den mest detaljerade och också auktoritativa översikten av hela växtriket, förtydligar Eriksson resonemanget. Rudbeck valde att utgå ifrån Bauhins namn och uppställning. Kopplat till de båda, och som en brygga dem emellan, fanns också Bursers *Hortus Siccus*. ”Rudbeck planerade ett storverk – det kunde ha inneburit ett mäktigt lyft för de dåtida botaniska vetenskapen”, avslutar Eriksson.³⁴⁶ Jag är benägen att tillägga att det

³⁴⁴ Jfr Bilaga 6 och dess figurer. Samtliga krolliljeslag är återgivna.

³⁴⁵ Eriksson 2002, s. 249.

³⁴⁶ Ibid.

kunde ha varit rent revolutionerande. I 'det svenska lilje-perspektivet' kan vi skatta oss lyckliga att just delen med tidens dyrbara och uppskattade lökväxter – iris, narcisser, hyacinter, tulpaner, krokus m.fl. – undkom lågorna.

Några frågor återstår. Varför följs den bauhinska nomenklaturen fullt ut i *Campus Elysi*, men inte i den sista katalogen av 1685, trots att *Campus Elysi*-projektet då varit i gång i mer än fem år? Varför illustreras blott fyra av de sju krolliljeslagen? Var dessa de som Rudbeck själv sett eller hade i odling eller som han i övrigt var säker på? Avbildningarna visar annars ingen överdriven likhet med de välgjorda, trogna och vackra illustrationerna i *Hortus Eystettensis* (1613).

GRUPP III B - NAMNET KROLLILJA

Namnet krollilja på arten *Lilium martagon* L. är det svenska namn som är nästan allena rådande idag. Det ("Kroll-lilja", "Kroll-liljor") kan i de tryckta källorna tidigast beläggas till blomster-, frö- och trähandlaren, den tysk-svenske trädgårdsmästaren Johann Ahlich (ca 1680-1743) i Stockholm, och till förstaupplagan av hans verk *Den Swenske Lust-, Örte- och Trägården, beprydd med Blomster, Köks-Krydder och Örter, samt Fruchtbärande Trän*, Stockholm 1722.³⁴⁷ Namnet förs vidare i den omarbetade upplagan av boken 1744.³⁴⁸

Namnet krollilja har arten fått på grund av kalkbladens benägenhet att rulla sig bakåt-uppåt när blomknopparna spricker ut. Kalkbladen så att säga 'krullar sig'. Namnet krollilja är också det i särklass vanligaste namnet på arten bland de botaniska och hortikulturella författarna genom resten av 1700-talet, liksom under hela 1800- och 1900-talen. Det blir nästan det helt allena rådande.³⁴⁹

Frånsett att krollilja långt ifrån är det äldsta svenska namnet, är det inte heller det äldsta i 'namnfamiljen'. I denna finner vi flera liknande beteckningar: "Krullilja", "Kroklilja (Kroklillior)" och "Krumlilja", vilka alla har sprungit ur samma observation, den att kalkbladen rullar eller böjer sig tillbaka.³⁵⁰ Det äldsta namnet i familjen "Krok-Lillior bruna" (liksom "Hwita" m.fl. färgnyanser, fast då även betecknande andra liljearter), påträffas i Olof Rudbeck d.ä:s katalog över växterna i Uppsala botaniska trädgård från 1685, se ovan.³⁵¹

³⁴⁷ Det första belägget för "krollilja" i SAOBArkiv är från 1722 (Ahlich). "Martagonlilja" finns inte belagt. Det äldsta 'martagon-ordet' är "martagone" (1685, Spiegel). SAOB i brev 1994-01-19. Jfr SAOB, Bd. 15, 1939, spalt 2881.

³⁴⁸ Se vidare i kapitel 5.

³⁴⁹ Se nedan, jfr Lyttkens 1912-15, s. 1297.

³⁵⁰ SAOB:s etymologiska förklaring lyder: [jfr d. *kröllije* (sic!); av holl. *krullelie*, till mnt. *krullem*, *krollem* (se KRULLA) med syftning på de tillbakarullade kalkbladen], SAOB online, "krollilja".

³⁵¹ "växt av släktet *Lilium* Tourn.; särsk. om *Lilium Martagon* Lin., krollilja; även i vissa uttr.: högröda krokliljor, om *Lilium* (sic!) *pomponium* Lil. vita, bruna krokliljor, om *Lilium* (sic!) *Martagon* Lin. RUDBECK HortBot. 66. 1685. Auerbach (1911; med hänv. till krollilja). SAOB online, "kroklilja".

Förutom ett försök av professor Alfred G. Nathorst 1904 att 'aktivera' namnet kom inte namnet krollilja att leva vidare.³⁵²

"Krull-liljor" användes av trädgårdsmästaren Petter Lundberg (1711-1787) i den mycket spridda trädgårdsboken *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis* (1754-1780) liksom i *Den Swenska Frö-Samlaren* (1775). Denna namnform dog också ut. Den sista användningen var av lundaprofessorns Anders Jahan Retzius i *Försök till en Flora Oeconomica Sveciae* (1806).³⁵³ Kanske kan man säga att det levde vidare i namnet "Kröll-lilja" använt av Nils Lilja i *Handbok i de odlade vexternas flora och deras kultur* (1842) och av D. Högberg i *Svensk Flora jemte vextlära* (1843).

"Krumlilja" kom att användas av några författare i ett halvsekel runt skiftet 1700-1800. Vi finner det hos Linné, i disputationen *Hortus Culinaris*, vidare hos Engelbrekt Jörlin i *Svenska trädgårdens tredje del: Om Blomstergården* (1794) samt i *Jönköpings läns hushållningssällskaps handlingar* (1828).

"Krollilja (*Lilium martagon*) har fått sitt namn av nederländskans krullelie", skriver Ingvar Svanberg.³⁵⁴ Namnet finns i Nederländerna, men även i Tyskland, först belagt hos Franz Herman Heinrich Lueder 1783. "Krull-lilie" används på 1780- och 90-talen och vidare in på 1800-talet, förutom av Lueder av författarna Philipp Andreas Nemnich (1794) och H. Walpert (1852). Det påträffas samtidigt i Danmark ("Krölle-lilje"). Jag har dock inte kunnat klarlägga i vilka olika riktningar som det spridits. Namnet konkurrerar dock knappast med "Türkenbund-lilie" (i olika varianter), från 1600-talets mitt och fram till idag det överlägset vanligaste namnet i Tyskland.³⁵⁵

GRUPP IV - ÖVRIGA KROLLILJENAMN

Fram till slutet av 1700-talet kan bara ett ytterligare namn beläggas för krolliljan, nämligen "Klockeliljor" ("kläcke-liljor"), även det av Johann Ahlich i de anförda verken och som synonymt till "Kroll-liljor".

Det av flera skäl anmärkningsvärda namnet "Kloster-Lilja" kan beläggas från 1812 av Per David Widegren.³⁵⁶ Från 1800-talet känner vi även "Kranslilja" av bl.a. botanisterna Nils Lilja (1870), Georg Löwegren (1876, 1884) och Rudolf Abelin.³⁵⁷, med tydlig påverkan från det (gällande) danska namnet på

³⁵² Även i *Arkiv för Botanik* 1903 och i Carl Auerbachs svensk-tyska ordbok 1911. SaobArkiv.

³⁵³ Retzius 1806, s. 418. Retzius belägger även den första vildväxande (naturaliserade) krolliljan i Sverige, se vidare kapitel 5.

³⁵⁴ Svanberg 2002, s. 92.

³⁵⁵ Referenser enligt Lyttkens 1912-15, s. 1297. Jfr Bilaga 7.

³⁵⁶ Widegren, P. D., 1993 [1817], s. 233: "Lilium Martagon, L. (Kloster el. Kroll-Liljan)." Se vidare kapitel 1.

³⁵⁷ "Liljorna finnas i många varieteter såsom t.ex. den snövita *candidum*, ... och den sedan klostertiden allmänna *Martagon*, eller kransliljan, ... med hängande, hvita eller rödletta blommor", skriver Abelin i *Den mindre trädgården* (1903). SAOB i brev 1994-01-21.

arten.³⁵⁸ Det mest uppseendeväckade (men relevanta, jfr *Hortus Eystettensis*) är måhända ”Kejsarkrona” hos D. Högberg (1843).

”På grund av att de [krolliljorna] gärna växer i skugga, kallas de ibland för skuggliljor. Även namnet turkmössor har de haft i folkmun”, skriver Sylvia Svensson.³⁵⁹ Dessa namnuppgifter förekommer med jämna mellanrum. Jag har dock inte återfunnit några historiska källor.

Idag använder vi nästan uteslutande det svenska namnet krollilja. Kenneth Lorentzon ansluter i *Våra trädgårdsväxter* (1996) till detta namnskick. *Kulturväxtlexikon* (1998) ger heller inga andra svenska alternativ. I dagligt tal, bland allmänheten, på plantskolor och garden-centers liksom bakom institutionsdörrarna, kan det emellertid då och då höras namnet martagonlilja. I samband med försäljning av krolliljelök i de flesta av våra lökbutiker gynnas detta namn, för en internationell förståelse. Det gäller också på engelska. Det vanligaste namnet är ”Turk-s Cap Lily”, medan ”Martagon Lily” en anglifiering av det vetenskapliga artepitetet, förstås på motsvarande sätt som det svenska martagonlilja.

Nedan följer en kronologisk sammanställning av krolliljans svenska namn.³⁶⁰ Källor med enbart vetenskapliga/utländska namn redovisas bara i de fall då namnet använts på motsvarande sätt som ett svenskt (jfr kapitel 5).

1632	Martagum ³⁶¹	Schroderus 1632
1638	Rödh Hednisk Lillior	Franck 1638
1640	Gullroot	Comenius 1640
1651	Gullrooten	Mollet 1651
	gemene Hedniska Liljor	
1659	Rödh Hednisk Lilia	Franck 1659
1662	Martagon/Cymbalum ³⁶²	Rosenhane 1662
1683	(Röde Lilljor)	Tillandz 1683
	Hedniske Lillior	
1685	Krook-lillior bruna	Rudbeck d.ä. 1685
	Hwijta Krok lillior	
	Bleka Krok-lillior	
1686	Martagon	Rudbeck d.y. 1686 sv; Lundberg 1754-80
1701	Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma	Rudbeck d.ä. 1701
	Ludin Krok-Lillia purpurröd med swarta prickar	
	Bergs Krok-Lillia hwit med bruna prickar	
	Hwit Krok-Lillia utan prickar	

³⁵⁸ Jfr Lyttkens 1912-15, s. 1297.

³⁵⁹ <http://www.odla.nu/artiklar/lilium.shtml> (februari 2005).

³⁶⁰ Stavningen av de svenska namnen är enligt originalverken, om inte annat anges. Lyttkens 1904-15 stavar många av de svenska namnen annorlunda, förenklat, endera medvetet eller som en konsekvens av en slarvig excerpiering.

³⁶¹ Vi försvenskar ibland vetenskapliga växtnamn, d.v.s. använder de vetenskapliga släkt- eller artnamnen rakt av så att det inte framgår om de skall betraktas som svenska eller vetenskapliga egennamn, t.ex. rudbeckia/*Rudbeckia*, spirea/*Spiraea*, tuja/*Thuja*. Beträffande namnet *Martagon/Martagum* verkar detta också ha varit bruket på 1600-talet.

³⁶² Jfr not 265.

	Hwit Krok-Lillia med purpur prickar	
	Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar	
	Purpurröd Krok-Lillia	
1764	Krumlilja	Linné 1764, Jörlin 1794, Jönköping 1828
1722	Kroll-lilja/Kroll-liljor	Ahlich 1722/1744, Linné 1748. ³⁶³
1722	Klockeliljor/kläcke-liljor	Ahlich 1722, 1744 – kolla!
1754	Krull-liljor	Lundberg 1754-1780, Fischerström 1780, Retzius 1806/1809
1842	Kröll-lilja	Lilja 1842, Högberg 1843
1843	Kejsarkrona	Högberg 1843
1870	Kranslilja	Lilja 1870, Löwegren 1876/1884, Abelin 1903
1903	Kroklilja	<i>Arkiv för botanik</i> , Nathorst 1904

Om krolliljans nordiska namn

Krolliljan har inte bara haft flera olika namn i Sverige. Förhållandet är detsamma i de övriga nordiska länderna. Framförallt i Danmark, som också varit föremål för en egen undersökning, motsvarande den som gjordes av August Lyttkens för svenska språkförhållanden vid det förra seklets början. Krolliljans namn och namnhistoria i Norden skulle kunnat ha gjorts till huvudsak i detta arbete. Detta har inte varit syftet. Trots att nedanstående sammanställningar inte är fullständiga, eller nöjaktigt kommenterade, väljer jag ändå att ta med dem, som en illustration till den viktiga frågan om namnen i allmänhet, om växternas och om krolliljans olika namn och vad de kan bidra med i diskussionen om introduktionsförhållandena.

Danska

Krolliljans vedertagna namn i Danmark är idag ”kranslilje”, anspelande på att bladen sitter i kransar runt stjälken. Detta är dock ett förhållandevis sent namn och inte känt och använt innan 1912. Det överensstämmer med ett motsvarande svenskt namn, använt i Skåne på 1870-talet.

Det äldsta kända danska namnet, ”Forkierte Lilie”, förekommer hos läkaren Simon Paulii i *Flora Danica Det er: Dansk Urtebog*, (1648). ”Forkert lilje” lär syfta på de tillbakaböjda kalkbladen. Hos Paulii förekommer samtidigt en översättning av Bauhins namn ”Lilium floribus reflexis montanum” på danska, vilket blev ”Bierg-Lilie med omkring-bøjede Blomster”.³⁶⁴

³⁶³ Namnet återfinns hos ytterligare ett 30-tal författare och verk från mitten av 1700-talet, genom hela 1800-talet (inklusive Alnarps Priserförteckning) och fram till Första världskriget, jfr Lyttkens 1912-156, s. 1297.

³⁶⁴ Paulii 1971-72 [1648], s. 75-76.

Bland de äldre danska namnen återfinns såväl ”Guldrot”, direktöversatt från tyskans ”Goldwurtz” och syftande på den gula löken, och ”Tyrkisk hue”, en fördanskning av tyskans ”Türkenbundlilie”, korresponderande till den enskilda blommans turbanform. Exemplena kan flerfaldigas. Krolliljans danska namnhistoria finns föredömligt sammanfattad i det etnobotaniska verket *Folk og flora* I (1978).

Kronologisk sammanställning av danska namn på krolliljan:³⁶⁵

1648	forkert lilje	-ca 1870 (Falster)
1667	guldrot	-1897
ca 1700	vrangelilje	
ca 1700	hængelilje	
1779	tyrkisk hue	
1795	krøllelilje	även 1835
1813	purpurililje	
1817-	turbanlilje	
ca 1835	kron(e)lilje	
ca 1845	kærlighedskrone	jfr. blommornas likhet med en kungakrona
ca 1870	kejserkrone	på Fyn och Mors
ca 1870	fransk lilje	på Falster, efter blommans likhet med den heraldiska 'franska liljan' (eg. en <i>Iris</i>)
sl 1800-t	guldøg gyldenøg alkymistøg	jfr uppfattningen att de gula lökarna brukades av alkemister/gulksmakare, okänt hur
ca 1870	krøllekrok krængelilje krængom(-blomst) på Fyn omvendt lilje lysekrone livets længde	på Östjylland och Samsø, leksakslighet på Langeland och Västlolland på Mors, blommorna sägs likna lampetter i en ljuskrona på Bornholm

Norska, Finska, Isländska

Krolliljan kallas idag på norska ”kranlilje” (liksom på danska), ”krøll-lilje”, eller ”martagonlilje”. Den norska namnhistorien finns inte enkelt sammanställd. Krolliljan förekommer t.ex. inte med norskt namn i den första norska trädgårdsboken *Horticultura*, författad av Christian Gartner 1694. Den gömmer sig där fortfarande under de prelinneanskt vetenskapliga synonymerna ”Martagon & Liliium reflexum”, vilket för övrigt delvis undgått utgivarna och kommentatorerna.³⁶⁶

³⁶⁵ Sammanställd (även stavning) efter *Folk og flora* I 1978, s. 185.

³⁶⁶ Balvoll och Weisæth 1994, s. 70. I växtförteckningen (”Planteliste”) för ”Martagon” anges *Lilium martagon* L., för ”Lilium reflexum” däremot ”Truleg *Lilium* L.; Lilje. Art ikkje identifisert”. ”Lilium reflexum” kan översättas med ’tillbakaböjd lilja’, d.v.s. en ’lilja med tillbakaböjd-

På finska heter krolliljan idag "varjolilja". Det äldsta tryckta belägget för såväl krolliljan själv i Finland som för det finska namnet "Cuckainen" återfin-
ner vi som tidigare nämnts hos Elias Tillandz i *Catalogus plantarum* (1683).³⁶⁷

da eller tillbakarullade kalkblad', och kan förstås som en synonym till *L. martagon* eller möjli-
gen till någon av de andra europeiska liljorna med en motsvarande blomform, *L. chalconi-*
cum, *L. pomponium* eller *L. pyrenaicum*.

³⁶⁷ Se ovan. Jfr Ruoff 2001, s. 70, passim "Cuckainen *Lilium sylvestris*, Fl. purp."

KROLLILJAN I EUROPA

Inledning

*There be sundry sorts of Lillies, whereof some be wilde, or of the field,
others tame, or of the garden; some white, others red,
some of our owne contries growing; others from beyond the seas...*

John Gerard, 1633¹

*This makes it certain that in Northern Europe and in England,
in the period c 1550-1600, Liliium martagon was being grown in gardens solely for its beauty.*

John H. Harvey, 1993²

*Udenfor den nævnte NV-Grense, nemlig i England, Belgien,
Holland, Danmark og Skandinavien træffes Arten kun forvildet
i Parker eller i Skove og Krat nær beboede Steder.*

Knud Jessen, 1936³

Krolliljan kan, både sett i ett historiskt perspektiv och idag, principiellt förekomma på två olika slags platser i Europa. Dels på lokaler där hon invandrat av egen kraft, oberoende av människan, och funnit fram till goda mark- och klimatmässiga förhållanden, dels på ställen där människan med avsikt och för ett bestämt syfte planterat henne. Krolliljan återfinns således liksom de flesta trädgårdsväxter både vildväxande i naturen och odlad i trädgårdarna.

¹ Gerard 1633, s. 189.

² Harvey 16 December 2003.

³ Jessen 1936, s. 111.

Till detta kommer alla de platser dit krolliljan spridit sig sekundärt, vandrat med viss hjälp eller rymt, från olika parker och trädgårdar, förvildat sig och blivit naturaliserad. För den ovane betraktaren, men även för den professionella botanisten, kan det ibland vara mycket svårt att avgöra om en krolliljepopulation i naturen är ursprunglig, resultatet av en naturalisering sedan lång tid tillbaka eller en kombination av dem båda. Denna senare oklarhet gäller exempelvis några av de baltiska populationerna.

Hur lika är de historiska förhållandena i Sverige och i de övriga nordiska länderna gällande krolliljan, i jämförelse med förhållandena på kontinenten? Hur lika är krolliljans introduktioner i de övriga europeiska länderna? Kan man dra några generella slutsatser? I denna undersökning har några av de länder som bedömts vara de mest intressanta att studera i frågan valts ut. Det gäller framför allt dagens England och Nederländerna, men också Tyskland och Italien. Övriga europeiska länder behandlas tämligen fragmentariskt.

Det föreligger knappast någon osäkerhet om trädgårdsväxter som har introducerats från Sydeuropa, Nordamerika eller Asien skall räknas som 'in-hemska' eller introducerade, även om de skulle påträffas i 'naturen'. För krolliljan förhåller det sig tvärtom. Då den är indigen i många europeiska länder har artens status av att vara 'ursprunglig' i flera länder varit en ständig källa till diskussion. En ytterligare komplikation av krolliljans status som trädgårdsväxt rör dess användning. Samlades och användes krolliljan inom matlagning och läkekonst på samma sätt som andra vildväxande arter, t.ex. nyponros, hassel, slån, kvanne eller gullviva, innan den flyttades in i trädgårdarna på kontinenten? Hur skall man då se på dess trädgårdsmässighet? I ett perspektiv kan då hela 'naturen' ses som ett kulturlandskap, ett apotek och en spiskammare för den samlande människan, odlad likt en trädgård. Ur ett annat perspektiv handlar det bara om ett samlande av vilda växter. Då blir det mer en fråga om etnobotanik än om hortikultur.

Föreliggande sammanställningar av krolliljans introduktionshistoria i Nord- och Västeuropa uppvisar både skillnader och likheter. Den största likheten är nog den, att krolliljan i de länder där den förekom och också förekommer 'vildväxande' idag hade en första och tidig funktion som medicinalväxt. I de länder där krolliljan inte ursprungligen förekom i naturen utan medvetet introducerades, skedde detta i form av en prydnadsväxt. Detta är också förhållandet, om än inte fullständigt utrett, när krolliljan flyttar in i trädgårdarna i de länder på kontinenten där den vuxit i skogarna eller på bergsängarna. I de länder där krolliljan inte utgör en indigen art, sker introduktionen i regel vid mitten eller i slutet (senare halvan) av 1500-talet, eller under första halvan av 1600-talet, möjligen ännu något lite senare. Där krolliljan är 'inhemsk' kan introduktionen i trädgårdarna ha skett ett århundrade tidigare.⁴

Krolliljans förflyttningar, från länder där den växer 'vild' till länder där den inte alls förekommer, och från naturen in i trädgårdarna, korresponderar mot förhållandena för många andra liljor. Madonnaliljan (*Lilium candidum*) är det första och främsta exemplet. Den är ursprunglig i östra Medelhavsområdet

⁴ Jfr Dilg 1991, spalt 1984.

och Främre Asien⁵, odlad sedan årtusenden till livstolkning, prydnad, mat och medicin, avbildad på egyptiska faraoners gravmålningar och krukor, symboliskt använd och tolkad, och utgör fortfarande en trädgårdsfavorit i Mellanöstern. Från Mellanöstern kom den till södra Europa, över Alperna till norra Europa, och från England och Holland till Amerika.⁶

Krolliljans förflyttningar kan sättas in i en vidare kontext, den som gäller liljesläktet i dess helhet. Samtidigt som krolliljan introducerades i allt fler länder i Europa, introducerades också nya amerikanska liljor i de europeiska trädgårdarna. Allt som en följd av 'upptäckten' av den nya kontinenten. Den östamerikanska kanadaliljan (*Lilium canadense*) var den första som intresset riktades mot från Europas sida. Kanadaliljan var välkänd i England och Frankrike redan i mitten av 1600-talet. Uppgifterna om dess introduktion går dock isär, i tid från Jaques Cartiers introduktion från Kanada till Frankrike redan år 1535 till omkring år 1620, då också via Frankrike.⁷ År 1737 anlände *Lilium philadelphicum* till Chelsea Botanic Garden i England.⁸

Drottningliljan (*L. superbum*) var den andra, eller den tredje, nordamerikanska liljan att nå Europa.⁹ Den engelske naturalieentusiasten och växtälskaren Peter Collinson (1694-1768) har själv berättat dess introduktionshistoria (till honom), på en plansch av arten målad av dåtidens kanske främste botaniske illustratör, Georg Dionysius Ehret (1736).¹⁰ De amerikanska liljorna spelar överhuvudtaget en framträdande roll i korrespondensen mellan Collinson och hans amerikanske vän, botanisten, växtsamlaren och trädgårdsamatören, John Bartram¹¹ I ett annat brev till Cadwallader Colden 1744 berättar Collin-

⁵ Jfr diskussionen i Bilaga 4.

⁶ McRae 1998, s. 11.

⁷ Ibid. Beträffande Cartier, se Coats 1968 [1956], s. 146; beträffande år 1620 se Drysdale Woodcock & Stearn 1949, s.173-174.

⁸ Coats 1968 [1956], s. 146.

⁹ McRae 1998, s. 11 håller arten för en 1600-talsintroduktion. En uppgift (Coats 1968 [1956], s. 146-147) gör gällande att John Rea beskrev den redan 1665, då under beteckningen "the Virginian Martagon". Coats håller själv arten som en tidig 1700-talsintroduktion. Drysdale Woodcock & Stearn 1949, s. 244-245, menar att *Lilium superbum* var den tredje nordamerikanska liljan att nå Europa.

¹⁰ "This Noble Martigon was Sent from Pennsylvania by John Bartram in Spring 1736. It is named by Him the Great Marsh Martigon It being found in moist ground. The Flowers are much larger ladnit grows Taller than the common American sort. It flowered in the Garden of P. Collinson at Peckham in September, 1736, which is Much Later than the other Sort Commonly known by the name of the Virginia Martigon. Both sorts are described by Mr Catesby in his Natural History of Carolina & c. In the years 1739 & 1740 It produced a Stem 6 feet 2 inches High with a Pyramid of 30 Flowers which was a most Delightfull Sight."Collinson 2002, s. 119. Jfr Drysdale Woodcock & Stearn 1949, s. 245. Collinson berättar om avbildandet i ett brev till den kände John Frederick Gronovius i september 1756, Collinson 2002, s. 201.

¹¹ År 1735 skriver Collinson: "Please do Remember all your sort of Lillies as they happen in thy Way & your Spotted Martigons [*Lilium superbum*] will be very acceptable". Collinson 2002, s. 22, brevet skrivet 20 januari 1735. Året därefter i september tackar han för lökar som Bartram sänt samma vår: "I have the pleasure to tell thee that the Noble Marsh Martigon [*Lilium superbum*] flower'd with Mee which thou sent this spring. It is a delicate Flower." Collinson 2002, s. 51. Collinson tar inte bara emot utan sänder även själv liljelökar till Amerika, bl.a. till den gemesamme vännen John Custis: "...variety of Martigons yellow and white, Asphodills and other rare flowers...:", Collinson 2002, s. 82.

son om kanadaliljan (*Lilium canadense*) som han också erhållit från John Bart-ram.¹²

Även om användningen av de tillgängliga liljearterna till prydnad ökade kraftigt, först i den sena renässansens blomsterträdgårdar under 1600-talets första hälft och sedan i barockanläggningarnas *plate-bandes* runt broderiparter-erna, så var ändå förhållandevis få arter kända så sent som vid slutet av 1700-talet. Det gällde både de liljor som var hemmahörande i södra och sydöstra Europa och i Nordamerika.

Linné beskrev som nämnts sju liljearter i *Species Plantarum* 1753, i upplagan från 1774 nio stycken.¹³ Carl Ludvig Willdenow redovisade i sin bearbetning och komplettering 1799 ytterligare sju *Lilium*-arter.¹⁴ Kring 1780 hade Gouan beskrivit den pyreneiska liljan (*L. pyrenaicum*), år 1786 hade Chaix beskrivit saffransliljan (*L. bulbiferum* var. *croceum*) från Dauphogny och Alperna, och ungefär samtidigt hade Walter funnit och beskrivit den charmiga *Lilium cates-baei* i sydöstra USA:s sumpmarker.¹⁵ Mot slutet av 1700-talet kompletterades västvärldens liljekunskap med uppgifterna om flera nya asiatiska arter genom Carl Peter Thunberg och hans japanska floraarbeten.¹⁶

Trots de oklara förhållandena - gränsdragningen för krolliljans 'naturliga' utbredningsområde och att ett bruk av arten ägt rum utan att den för den skull växte i några trädgårdar - men i medvetenhet om dessa förhållanden, har uppgifterna om krolliljans introduktion i övriga europeiska länder, framförallt där den inte är 'inhemsk', en principiell relevans för denna avhandlings frågor: När kom krolliljan till Sverige? Varifrån kom den? Hur kom den hit? Med största sannolikhet är svaret på de senare frågorna, att krolliljan som lök kom från något av de länder vars tidiga krolliljehistoria tecknas nedan.

¹² "...but the Greatest is a Species of Martagon in its appearance untill it flower'd & then its flowers did not reflex like the Martagons but hung down Like the Crown Imperial. They was of a deep Gold Colour on the Out Side & finely Spotted with purple within." Collinson 2002, s. 118, brevet skrivet 23 augusti 1744.

¹³ Fem var hemmahörande i den Gamla världen, madonnaliljan (*Lilium candidum*), brandliljan (*L. bulbiferum*), scharlakansliljan (*L. pomponium*), turbanliljan (*L. chalcedonicum*) och krolliljan (*L. martagon*). Tre var hemmahörande i Nordamerika, *L. superbum*, *L. philadelphicum* och *L. canadense*. Den nionde, *L. kamschatkense*, har nu förts till släktet *Fritillaria*, *Fritillaria camschatcense*. Wallace 1879, s. 67.

¹⁴ Willdenow 1799, s. 84-90. De sju arterna var: *Lilium cordifolium*, *L. longiflorum*, *L. japonicum*, *L. lancifolium*, *L. Catesbaei*, *L. speciosum* och *L. maculatum*. Willdenow sammanställer och redovisar ett stort antal författare och verk och deras (vetenskapliga) namn i en komprimerad namn-konkordans.

¹⁵ Wallace 1879, s. 67.

¹⁶ Några arter förtjänas speciellt att nämnas, arter som senare skulle komma att få en mycket stor betydelse: 1) praktliljan (*Lilium speciosum*) som introducerades i Europa av Siebold och kom till England 1832, Coats 1968 [1956], s. 148. 2) tigerliljan (*L. lancifolium*), 2) flockliljorna (*L. maculatum*/Hollandicum-gruppen) och inte minst 4) trumpetliljan (*L. longiflorum*). Trumpetliljan, 70-80 cm hög med vita trumpetlika blommor i flock, utgör idag med sina hybrider och sorter en av blomsterhandelns fyra viktiga grupper av liljor och är kanske också den mest åtråvärda och sålda. År 1811 kompletterade Thunberg med beskrivningen av två andra arter *L. elegans*/*L. maculatum* och *L. japonicum*. Wallace 1879, s. 67-68.

Krolliljan i England

*It [Lilium martagon] has been introduced
to North Germany and to Britain
simply as an ornamental plant:
to Britain after 1548 but shortly before 1568.*

John H. Harvey, 1994¹⁷

*A very old garden flower, and,
though not bright of colour, always a favourite;
indeed one can scarcely think of an old English garden
without the dull purple Martagon Lilies”*

Gertrude Jekyll, 1901¹⁸

När introducerades krolliljan i England? Kom den redan med romarna eller i samband med klosterväsendets etablering från kontinenten?¹⁹ Är den en väldokumenterad medeltidsväxt, eller är den rent av ’inhemsk’ på de Brittiska öarna?

Frågorna beträffande krolliljans introduktion i England är flera och nästan desamma som ställts i Sverige. Förutsättningarna för klarlägganden och svar kan dock tyckas större i väster. Dels genom det omfattande tidiga materialet (såväl tryckt som otryckt), dels det sammanställningsarbete av medeltidens och renässansens växtlistor och övriga botaniskt-hortikulturella material, som utförts av den engelska medeltidshistorikern John Harvey (1911-1997) under flera decennier.²⁰ Harvey har också ägnat en uppsats i *Garden History* (1996) åt frågeställningen huruvida krolliljan (och kungsängsililjan) skall betraktas som ’inhemska’ engelska växter eller som naturaliserade trädgårdsflyktingar i landet, ”Fritillary and martagon – wild or garden?”²¹

Harvey brottas i artikeln som forskare med ett större, men med ett likartat problem som undertecknad, nämligen med den uppfattning som gör gällande en längre förekomst av arten i landet än vad källorna kan styrka. För Harveys del är det de engelska botanisterna som hävdar att krolliljan (och många flera arter) är ’ursprunglig’ eller ’inhemsk’ på de Brittiska öarna. För undertecknad

¹⁷ Harvey 17 February 1994. Året dessförinnan formulerar Harvey tidpunkten så här. ”I conclude that *L. martagon* had probably been first brought to England as a garden plant c 1550-1565”, Harvey 16 December 1993. I Harvey 1996, s. 34, flyttas årtalet fram till 1562, baserat på den andra delen av Turners *A New Herbal*, jfr. Turner 1995, Part II, s. 100.

¹⁸ Jekyll 1901, s. 31-32.

¹⁹ Harvey uppger år 995 som första dokumentära belägg i England för *Lilium candidum*. Harvey 1998 (b), s. 257.

²⁰ Se f.f.a. Harvey 1990 [1981].

²¹ Uppsatsen i *Garden History* 1996 kan delvis ses som resultatet av en utdragen korrespondens i frågan mellan John Harvey och undertecknad under åren 1993-1996(1997) efter mina inledande frågor om introduktionen av krolliljan i England, om den där skulle räknas som ’inhemsk’ eller introducerad samt om krolliljans historia i en vidare europeisk kontext. Lundquist i brev 1993.

är det botanisterna och konsthistorikerna (trädgårdshistorikerna) som hävdar att *Lilium martagon* är medeltida i Sverige.

I båda fallen verkar det handla om den 'nationella identitet' som ligger i att hävda en riktigt lång förekomst av arten i de bågge länderna. Ett önsketänkande, menar Harvey, en romantisk hållning, eller åtminstone en möjlighet, men knappast sannolik efter en beläggssammanställning.

Avvaktande men öppna hållningar i frågan om krolliljans historia i England redovisar liljeauktoriteterna Hubert B. Drysdale Woodcock och William Thomas Stearn i *Lilies of the world. Their cultivation & classification* (1950): "It [*Lilium martagon*] may be indigenous to this country; if so, it is the only true lily we have."²² Trädgårdshistorikern Keith Goodway uttrycker sig sammanfattande men något försiktigare: "There is some uncertainty over *Lilium martagon* in this country. Botanists are uncertain whether it is native or not, although I think most now think that it is not native. It is certainly naturalised in a number of places."²³

Harvey skräder däremot inte orden när han i sin artikelingress anklagar de engelska botanisterna för att inte hålla sig till fakta utan förfalla till ett önsketänkande beträffande flera naturaliserade trädgårdsväxters egentliga härkomst. Kanske är det tydligast ifråga om de nämnda, kungsängsliljan och krolliljan: "Botany is a strict science: many gardeners regard it as over-strict in pedantic requirements which overturn more than two centuries of general useage. Yet botanists do not always adhere to the dicipline of evidence, but yield to wishful thinking. This relates especially to plants conceivably natives of Britain, and notably to two liliaceous species: the snake's head (*Fritillaria meleagris* L.) and the Turk's-cap lily (*Lilium martagon* L.)"²⁴. Beträffande en i övrigt ypperlig och detaljerad historisk studie av Philip Oswald (1992) över kungsängsliljan i England, konstaterar Harvey att den innehåller "a masterpiece of special pleading for the flower's native status", innehållande argument som "I feel" och "people outside the botanical establishment *must* have known the flowers earlier' than the distinguished botanists who missed them".²⁵ Jag känner väl igen dessa argument beträffande krolliljans påstådda medeltida förekomst i Sverige.

Två distinkta problem kan identifieras och adresseras, menar Harvey. Det första är frågan om vad som konstituerar en 'inhemsk växt'?²⁶ "Strictly", svarar Harvey, "it is a species 'always' in the country, not brought by man". Över århundradena har nya arter anlant, tillfälligtvis eller genom en avsiktlig introduktion. Några av dessa har naturaliserats, medan andra sällan överlever utanför trädgårdarnas staket och häckar eller utanför någon kontinuerligt hävdad odlingsmark. Alla ogräs utgör en egen kategori av tveksam status. Några växter infördes till England av romarna, framförallt på ekonomiska grunder, me-

²² Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 270.

²³ Goodway 15 August 1993. Goodway uppger speciellt en stor naturaliserad förekomst av krollilja i "the Wilderness" av Capability Brown vid S:t Johns College i Cambridge.

²⁴ Harvey 1996, s. 30.

²⁵ Harvey 1996, s. 35.

²⁶ För denna diskussion, gränsdragningen mellan 'vilda växter' och 'trädgårdsväxter' hänvisar jag till inledningskapitlet i Lundquist 2000 (b), s. 25-26.

dan andra kommit senare vid olika tidpunkter. Många av dessa har i tysthet accepterats som ursprungliga.

Det andra problemet, fortsätter Harvey, handlar om beläggen för en viss växts förekomst i landet. Den första sammanställningen av alla förmodade introducerade växter i England gjordes redan år 1789 i *Hortus Kewensis*.²⁷ Den baserade sig i första hand på William Turner's *Names of Plantes* (1548), Royal Botanic Gardens i Kew's egna introduktionsanteckningar och på den då senaste upplagan av Miller's *Gardeners Dictionary* (1768). Senare har flera källor kommit i dagen och kunnat beaktas, växtlistor och trädgårdsböcker från främst 1600-talet, liksom den mestadels opublicerade engelska trädgårdslitteraturen och växtlistorna från medeltiden.

Harvey framhåller att det redan under 1300-talets senare del framgår att läkare och örtagårdskunniga i sitt informationsutbyte tydligt kunde skilja på de växter som bara växte i trädgårdar och de 'inhemska' eller 'vilda' växterna. Förekomstuppgifterna är många och detaljerade. Ingen iögonenfallande växt torde kunna ha förbigåtts. I den handfull sena 1300-tals manuskript som Harvey åberopar sig på finns alla de arter omnämnda som användes till föda eller för läkemedelsframställning, tillsammans med en lång lista av högst dekorativa blommor: tidlösa, akleja, påsklilja, julros, stockros, iris, lavendel, madonnalilja, pion, trädgårdsnattviol, rosmarin, salvia, martorn, storrams, lager, gyllenlack, näckrosor m.fl. Några få var med säkerhet inhemska, de allra flesta var introducerade.²⁸

I ett skandinaviskt perspektiv framstår ett botaniskt-hortikulturellt initiativ som *Hortus Kewensis* som både fantastiskt och avundsvärt. Linné skulle kunna ha varit mannen bakom en svensk introduktionsdatering. För honom var växternas konkreta nytta det väsentliga, vilda som tama, vid sidan av systematiken, och med blicken riktad framåt var historieskrivningen inte prioriterad. Vi möter förvisso redan i Rudbecks kataloger *signa* för de taxa som Rudbeck själv ansåg sig ha introducerat, men dessa anteckningar utgör mer ett äreminne över hans egna insatser än ett sammanfattande försök till en årtalsbaserad datering.

Harvey fingranskar de dokumentära beläggen och floristiska uppgifterna för flera av de ovan nämnda arterna. Han ger prov på en bred palett av olika kategorier. Vi har arter som redan under sen medeltid växte både i trädgårdar och som förvildade och som noterades för båda dessa förekomster, vilka nu saknas i naturen och inte heller längre odlas i trädgårdarna. Vi har arter som alltid räknats som trädgårdsväxter. Vidare har vi de arter om vilka uppfattningarna går isär, huruvida de 'alltid' tillhört landets flora eller först medvetet introducerats i trädgårdar, för att senare ha rymt, förvildats och naturaliserats med en förlust av kunskaperna om deras forna odling. Det är en avslöjande läsning Harvey bjuder. Flera engelska botanister har under de senaste ca 250 åren uttryckt olika meningar i frågan. Uppfattningarna om den sistnämnda kategorins status har gått, och går också, starkt isär. Beläggen för 'inhemskhet'

²⁷ En andra upplaga kom 1810-13. Royal Botanic Gardens i Kew grundandet 1759.

²⁸ Harvey 1996, s. 30-31.

är dock förvånansvärt få. ”We can see”, konkluderar Harvey för hasselörten, ”in these accounts of particular species, the hope for evidence of wild status”.²⁹

Så här långt har Harveys genomgång och argumentation gällt de arter som faktiskt finns belagda i dokumenten, ”considering the reactions of herbalists and botanists to plants which they knew”, oavsett om de har introducerades av en tillfällighet eller med avsikt. Nästa punkt gäller istället den svåra frågan om vad ’icke-förekomsten’ av ytterligare andra arter i det medeltida materialet kan betyda. För, ”[i]t is more difficult to assess the evidence of silence on plants which may have existed unseen”, skriver Harvey.

Beträffande krolliljan har Johan Lange för danska förhållanden fört fram uppfattningen, att eftersom arten enligt Simon Paulli i hans *Flora Danica* (1648) inte spelade någon medicinsk roll så skulle den inte heller inte ha omtalats i äldre läkemedelshandskrifter, även om den ganska säkert både odlades och hade förvildats redan under medeltiden.³⁰ Harvey är dock klar i fråga om när iögonfallande växter började uppmärksammas: ”Many obscure herbs could pass unnoticed for long periods, but where highly ornamental flowers are concerned, the reverse is true. Any conspicuous plant would attract attention as soon as study became national”. Detta studium började inte först i mitten av 1500-talet i England och med William Turner, ”it was already at the stage of wide discussion between ’masters’: physicians, simplers and gardeners, over 150 years earlier”.³¹

När kom då krolliljan till England? Det första omnämnandet i den brittiska tryckta litteraturen kan vara, menar Harvey, referensen till en rödaktigt purpurfärgad lilja av den engelske reformatorn **William Turner** (ca 1510-1568)³², ”The Father of English Botany”, i den andra volymen av *A New Herball* (1562), under rubriken ”Of the Lily”.³³ Denna uppfattning är även Alice Coats, som dock hänvisar till den senare upplagan av 1568.³⁴ Textstället illustreras med träsnitt såväl av en tydlig madonnalilja (”Lilium”) som en ganska tydlig brandlilja (”Lilium purpureum”), varför tolkningen till krollilja inte är helt självklar. Det prelinneanska namnet ”Lilium purpureum” användes generellt för brandliljan i tiden (Dodoens, L’Obel, Paulli), men förekom också, om än mer sällan, som en beteckning på krolliljan (Fuchs). Turners omnämnande kan också bara gälla återgivandet av Plinius uppgift om en ’röd lilja’.

I Turner’s tidigare verk, *The Names of Herbes* (1548), återfinns endast madonnaliljan bland liljorna. Det var denna man avsåg med den enkla beteck-

²⁹ Harvey 1996, s. 31.

³⁰ ”Da planten if sidste kilde ikke spiller nogen medic rolle, er den ikke blevet omtalt i ældre læge(hånd)skrifter, skønt den ganske sikkert allerede i middelalderen har været dyrket – og forv...”. Lange 1999, s. 198. Jfr kapitel 4.

³¹ Harvey 1996, s. 32.

³² För ett porträtt av William Turner, ”the true pioneer of natural history in England”, se Mats Rydén och Hans Helanders introduktion i Turner 1999 [1538], s. 7-8, liksom i Turner 1995, Part I, s. 8 ff. och Part II and III, s. 8-17. Framhållas bör Turners vänskap med Conrad Gesner i Basel, kontakten med Luca Ghini i Bologna och en möjlig direkt kontakt och relation med Leonhart Fuchs. En kortbiografi återfinns även i Coats 1968 [1956], s. 314-315.

³³ ”There is also a reddish purple-coloured Lily beside the white, whereof Dioskorides also maketh mention.”, Turner 1995, Part II, s. 100 & 427. Jfr Harvey 1996, s. 34.

³⁴ Coats 1968 [1956], s. 145.

ningen "lily".³⁵ Namnet "martagon" förekommer också, men här har Turner reserverat det för det i England vildväxande tvåbladet (*Listera ovata*). Förhållandet kräver en uppmärksam läsare.³⁶ I Turners 'första verk', *Libellus de re herbaria novus* ("En ny liten bok i botanik") (1538), den första vetenskapliga botaniska skriften som publicerades i England, saknas alla liljor. Detta kan nog förstås så, menar översättaren och bearbetaren av Turner's nyligen utgivna latinska utgåva till engelska Mats Rydén, att madonnaliljan var alltför välkänd för att behöva porträtteras, medan krolliljan ännu inte introducerats. Detta är också Alice Coats uppfattning: "By the time the gardening writers succeeded the mystics, the physicians, and the botanists, the white lily was so well known that it was apt to be passed over in a few lines as plant whose familiarity needed no descriptions."³⁷ Turner skriver också på sin titelsida: "A new little book on botany in which you will find the Greek, Latin and English names of some herbs, together with the names of the officines, now published for the first time as a help for the studying youth".³⁸

Harvey belägger namnet "martagon" ("mortagon") i England i tre medeltida 'engelska' manuskript.³⁹ Det syftade emellertid då på andra arter, speciellt vänderot (troligen *Valeriana officinalis*). Innan 1500-talets början finns det inte någon antydning till att namnet i England skulle syfta på någon lilja.⁴⁰ "It should be noted", varnar Harvey, "that the name 'Martagon' or 'Mortagon' was applied to other plants as well, so that the mere occurrence of the name in manuscript and early printed sources is *not* to be considered proof of reference too *Lilium martagon* L."⁴¹

Oxford English Dictionary (2000-) redovisar två tidiga belägg för namnet "martagon" ("mortegon", "martagan", "martigon") i England, innan det dyker upp som beteckning för tvåbladet hos Turner (1548) och senare som en beteckning av turbanliljan hos Gerard (1697).⁴² Det är hos Thomas Norton (?1433-1514)⁴³ i hans *Ordinal of Alchemy* (1477/1652). I det 39:e kapitlet, vilket delvis handlar om att framställa ett 'elixir' genom att destillera växter,

³⁵ "Lilium is named in greke Crinon, in englishe Liliy, in duche Ein gilgen, in french Vng Lis", skriver Turner, Britten (ed.) 1881, s. 48.

³⁶ "Martagon is an herbe wyth two leauves onely, one of ech syde. It growth in many places of Englande in watery middowes and in woddes. It is also called in englishe Martagon", Britten (ed.) 1881, s. 85. Jfr Harvey 1996, s. 34 och Harvey 16 December 1993, så även i den tredje och sista upplagan 1568.

³⁷ Coats 1968 [1956], s. 143-144.

³⁸ Turner 1999 [1538], s. 47. De tidigaste av de många engelska örtaböckerna var Bancke's herbal 1525 och *Grete Herball*, baserad på den franska *Grand Herbar*, vilken först trycktes av Peter Treveris i Southwark 1526, och sedan åtskilliga gånger innan seklets mitt, Turner 1995, Part I, s. 16 och <http://www.bartleby.com/214/1707.html>.

³⁹ Harvey 1996, s. 34, not 80: "Winchester College, MS 51, A.38 (Mortagon); B[ritish L[ibrary] Sloane MS 2948, fol 11 [ej Norton]; Arundel MS 42, fol. 96."

⁴⁰ "Before the sixteenth century there is no suggestion that, in Britain, the name meant any kind of lily", Harvey 1996, s. 34.

⁴¹ Harvey 16 December 1993.

⁴² John Gerard använder inte primärt namnet "Martagon" i samband med krolliljan, utan främst om turbanliljan (*Lilium chalcidonicum*): "The Lillie of Constantinople is called likewise in England Martagon of Constantinople".

⁴³ Beträffande Nortons biografi och verkets bakgrund och historia hänvisas till Norton 1975, s. xxxvii-lii.

talas om ”Herbes as Vervaine, Lunara, and Martagon”.⁴⁴ I John Reidy’s utgåva av det äldsta av de 31 kända bevarade manuskripten lyder versraden (utvidgad): ”As crowfote, salandyne, & mezereon, Verbayn, lunarye, and mortagon...”⁴⁵ Tolkningen som görs av redaktören av växten ”mortagon” blir här förvirrande, ”a kind of lily, *Lilium* (sic!) *martagon*”. Vilken art som egentligen avses framgår inte av sammanhanget, men utifrån den presenterade buketten skulle såväl vänderoten som tvåbladet kunna komma ifråga.⁴⁶ Namnet ”martagon”, i en av sina olika stavningar, förekommer också hos läkaren Joannes de Vigo i *This lyttel practyce of J. de Vigo in medycyne* (1540) i detta verks 38:e kapitel om ”The powdre of Mortegon”. Det handlar troligen inte om krolliljan här, väl om tvåbladet (*Listera ovata*) eller vänderoten (*Valerina officinalis*).⁴⁷

I *Codex Bellunensis*, en venetiansk örtabok i handskrift från ca 1415, syftar namnet ”Martagon” (för första gången?) med önskad tydlighet just på krolliljan i en klar och tydlig avbildning (fig. 16).⁴⁸ I läkaren Benedetto Rinios samtida herbal, *Liber de simplicibus* (*Codex Rinio/Codex Roccabonella*) (1419) (fig. 15), förekommer namnet ”martegon” också för krolliljan men även som ett av de båda namnen ”lunaria” eller ”martagon” för låsbråken (*Botrychium lunaria*).⁴⁹ Det är framförallt i Italien – inte minst genom Pietro Andrea Mattioli (1500-1577) senare arbeten – som namnet ”martagon” i första hand kom att reserveras för liljorna och krolliljan och framdeles användas som beteckning för för vårt studieobjekt.

År 1578 lät den engelske amatörbotanisten **Henry Lyte** (1529-1607) översätta och utge holländaren Rembert Dodoens originalverk på holländska, *Cruydeboeck* (1554), från Carolus Clusius franska version, till engelska - *A Niewe Herball*. Under tiden både korrigerade han felaktigheter och uppdaterade verket med nytt material som Dodoens själv lät sända under översättningsarbetets gång.⁵⁰ Lyte betecknar i sin översättning krolliljan ”the wilde Lillie”, den

⁴⁴ Tack till Mats Rydén som läst, tolkat och sammanfattat kapitlet (2003).

⁴⁵ Norton 1975, s. 35 (f. 28v, raderna 1055-1056). I kontext: ”Of herbis, gummys, of rotis and of grasse, Many kyndes bi hym assaid was, As crowfote [buttercop/smörblomma (*Ranunculus acris*)], salandyne [celandine/skelört (*Chelidonium majus*)], & mezereon [tibast (*Daphne mezereum*)], Verbayn [vervain/järnört (*Verbena officinalis*)], lunarye [moonwort/låsbråken (*Botrychium lunaria*)], and mortagon, In heere, in eggis, in merdis, & vryne ...” Tolkningen av växtnamnen, utom av ”mortagon” är hämtade från utgåvans ”Glossary”.

⁴⁶ Alkeminis långa, snåriga och dunkla historia sammanfattas utmärkt, liksom specifikt alkemin i Nortons arbete, av Reidy i introduktionen till Nortons manual, s. lii-lxxv, till vilken den vidare intresserade hänvisas.

⁴⁷ Tack till Jan Woudstra som tolkat referensen.

⁴⁸ *Codex Bellunensis* skrevs/tecknades i Belluno, ca 80 km norr om Venedig. Den förvaras nu i British Library, Add. MS. 41623, f. 66v. Avbildningar finns i Wilfrid Blunt, *The Art of Botanical Illustration*, London (1950), plate 2, s. 21 och i Wilfrid Blunt och Sandra Raphael, *The Illustrated Herbal*, London (1979), s. 79. Harvey 17 February 1994.

⁴⁹ de Toni 1919, s. 197, 255.

⁵⁰ Fullständig titel är: *A Niewe Herball, or, Historie of Plantes: Wherein is Contayned the Whole Discourse and Perfect Description of All Sortes of Herbes and Plantes, Their Divers & Sundry Kindes. . . and That Not Onely of Those Which are Here Growyng in This Our Countrie of Englande, but of All Others Also of Forrayne Realmes Commonly Used in Physicke. First set forth in Doutche or Almaigne tongue by that learned D. Rembert Dodoens . . . and nowe first translated out of French into English, by Henry Lyte*, London, By Gerard Dewes, 1578. <http://www.goldcanyon.com/Patten/html/113.html>. Populär blev också den förkortade upplagan, *Rams little Dodeon*, vilken utgavs av William Ram 1606.

som "the Italians call it *Martagon*". Lyte's förekomstuppgifter är mycket intressanta. Krolliljan "groweth in some places of Almaine [Tyskland], as in the woodes, & medowes whose situation or standing is upon Mountaynes; but in this cuntry [England/Holland ?] they plante them in gardens". Lyte hävdade även att "The wilde Lillie also is not used in medicine, & therefore his nature & vertues are as yet hidden, & unknowen."⁵¹ Lyte såg alltså krolliljan som en vildväxande art (och möjligen en läkeväxt) på kontinenten, i Italien och i Tyskland, och som en renodlad trädgårdsväxt till prydnad, tillika först känd under det sena 1500-talet, i England.

Ytterligare en botanist och apotekare från kontinenten kan tillskrivas betydelse för den tidiga engelska botaniken, och därigenom för krolliljekunskapen. **Matthias de L'Obel** (1538-1616) från Flandern, levde och verkade i England från 1584 fram till sin död, med ansvar för ambassadör Lord Zouch's botaniska trädgård i Hackney och som kung James I:s botanist. L'Obel beskrev, systematiserade och lät avbilda fyra liljearter i sitt tidigare och på kontinenten (Antwerpen) utgivna verk *Plantarum sev stirpium histoira* (1576): madonnalilja, brandlilja och saffranslilja, krollilja och turbanlilja.⁵²

John Gerard och John Parkinson

Apotekaren **John Gerard** (1545-1612) från Cheshire brukar i mer populärvetenskapliga framställningar gällande trädgårdsväxternas introduktion i England framhållas som den som introducerade krolliljan med flera liljor i landet. Gerards person har intresserat många och det finns också mycket skrivet om honom. Marcus Woodward tecknar hans biografi⁵³ i sin koncentrerade och lättillgängliga utgåva av *Gerard's Herball* (1927).

Gerard var vitt berest i Europa innan han 1577 slog sig ner i London. År 1596 dyker han för första gången upp i tryck, med en katalog över de växter han hade odlat i sin egen trädgård i Londonförorten Holborn under några år; "this little work of twenty-four pages seems to have been the first professedly complete catalogue of any one garden ever published", sammanfattar Woodward tilldragelsen.⁵⁴

⁵¹ Harvey 1996, s. 34 & Harvey 16 December 1993 använder sig av 1586:års utgåva, med en modifierad stavning av gammalengelskan. Undertecknad citerar ur 1578:års upplaga. Medan madonnaliljans dygder upptar tio punkter på 26 rader i Lyte's översättning sammanfattas krolliljans under rubriken "The Nature and Vertues" i en enda mening. Dodoens 1578, s. 203. Om brandliljan skriver han sammanfattande: "The nature and vertues of the redde Lillies are yet unknowen, bycause they are not used in medicine", s. 202.

⁵² L'Obel 1576, s. 83-87. Se vidare "Nederländerna" och Bilaga 15.

⁵³ Om John Gerard, hans liv och plats i botanikhistorien skrev redan Thomas Johnson 1633 inledningen "To the Reader" i sin bearbetade utgåva av *The Herball* (1633). Gerards biografi tecknas också av Benjamin Dayton Jackson som 1876 utgav Gerard's två tryckta kataloger; Jackson 1876, s. xi-xvi. Jfr Woodward 1927, s. xiv. En kortbiografi återfinns i Coats 1968 [1956], s. 316.

⁵⁴ Woodward 1927, passim, s. xii. Verket heter *Catalogus arborum, fruticum ac plantarum tam indigenarum, quam exoticarum in horto Iohannis Gerardi ciuis & Chirurgi Londinensis nascentium*, London 1596.

Gerard's katalog från 1596 upptar 12 slags 'liljor' ("Lilium") och ytterligare två slag under rubriken "Martagon":⁵⁵

Lilium non bulbosum luteum	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
Lilium non bulbosum phænicoeum	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
Lilium Alexandrinum	→	<i>Ornithogalum arabicum</i> ⁵⁶ (<i>Ornithogalum sphaerocarpum</i>) ⁵⁷
Lilium bizantinum	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lilium montanum (Mountaine Lillie)	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium rubrum	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium album	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium album bizantinum	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium Persicum	→	<i>Fritillaria persica</i>
Lilium cruentum	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium cruentum bulbigerum (sic!)	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium conuallium flore rubello	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>
Martagon Chymistarum	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Martagon Imperiale (Imperiall Lillie)	→	<i>Lilium martagon</i>

Katalogen tre år senare, 1599, skiljer sig bara i stavningen av de vetenskapliga växtnamnen. Däremot är "Martagon Chymistarum", ett av Mathias de L'Obels namn på brandliljan, uteslutet.⁵⁸ Fyra äkta liljor kan alltså med utgångspunkt i Gerard's kataloger med säkerhet förklaras introducerade i England innan 1500-talets slut.

Gerard's stora örtabok, *The Herball or generall historie of plantes* (1597/1633), med alla sina träsnitt och dokumentära belägg i övrigt, tas ofta som intäkt för att John Gerard själv var den som introducerade krolliljan i England (fig. 1)⁵⁹. Historien om verkets tillkomst inkluderar flera stora namn, William Turner, Dr. Priest, Rembert Dodoens, Matthias de L'Obel', Pena och Tabernæmontanus. Det var dock huvudsakligen på Dodoens stora arbete *Stirpium historie pentades sex* (1583) som Gerard baserade sitt eget och senare så firade verk på engelska, utan att explicit kreditera dess upphovsman.⁶⁰

⁵⁵ Jackson 1876, s. 10-11.

⁵⁶ Jfr Dodoens 1578, s. 205.

⁵⁷ Tybjerg 2004-08-12. Tolkningen av beteckningen "Lilge Alixandrinæ" i ett brev med lökar 14 september 1629 från Tycho Brahes syster Sophie till Johan Sparre till Bolmerød i Stockholm är föremål för en pågående 'utredning' av Hans Tybjerg och undertecknad.

⁵⁸ Gerard's växtnamn är alla tolkade även av Jackson. Jackson tolkar dock "Martagon Imperiale" som *Fritillaria imperialis* (s. 41) vilket knappast kan vara rätt. Gerard använder uttryckligen själv namnet "Martagon Imperiale" om krolliljan ("Lilium montanum maius/The great mountaine Lilly") i sina örtaböcker; 1597, s. 151 och 1633, s. 197.

⁵⁹ Verket är välkänt, mycket omtalat, flitigt citerat och finns tillgängligt i flera nytryck. Dess tillkomst och källor, "the history of the 'Historie'" sammanfattas väl av Woodward 1927. Texterna om krolliljan i de båda upplagorna återfinns i sin helhet i Bilaga 8.

⁶⁰ Dr. Priest hade tidigare fått i uppdrag att översätta Rembert Dodoens *Stirpium historie pentades sex* (1583) men dog innan uppdraget var klart. Matthias de L'Obel bidrog med sin nya princip för växternas arrangemang utifrån *Adversaria*. Från Tabernæmontanus användes 1

Ett tidigt exempel på en datering av krolliljans introduktion i England, utifrån Gerard's örtabok och kataloger, ges i katalogen *Hardy Plants introduced to Britain before 1799* av M. Taylor och C. Hill. Här anges 1596 som introduktionsår för *Lilium martagon* och *L. martagon pupescens* (sic!) tillsammans med både *L. chalcedonicum*, *L. croceum* och *L. pyrenaicum*.⁶¹ I den nyutkomna boken *The Origin of Plants. The People and Plants that have shaped Britain's Garden History since the Year 1000* av Maggie Campbell-Culver (2001), anges också Gerarde's verk som förstabelägg. The "Common Turkschap Lily ... is a native of continental Europe and Mongolia, and had arrived in England by 1596".⁶²

John Gerard odlade dock krolliljor "long before 1596", uppger John Harvey. Han hade bestämt arten i sin trädgård vid det tillfälle då han upprättade sin första katalog, under namnet "Mountaine Lillie", men den hade å andra sidan sedan "many yeeres growing in my garden". Dr. Wallace kommenterar Gerard's lista i sin liljebok (1879): "It is the old original Turk's-cap Lily of the gardens, and it is mentioned in Gerarde's list of plants cultivated in 1596, but it has now given way to a large extent, as a popular favourite, to its allies with brighter coloured flowers".⁶³

Senare, Harvey uppskattar tiden till ca 1595, erhöill Gerard också en kraftigare varietet av Master James Garret, som han i sin *Herball* kallade "The Great Mountaine Lilly".⁶⁴ Mer än ett slag ("variety") av krollilja var alltså känt i England åren innan sekelskiftet 1600.⁶⁵ Gerard's beskrivning av krolliljan i *The Herball* är också fullkomligt klar, menar Harvey: "The floures ... of an ouerworne purple, spotted in the inside with many small specks of the colour of rusty iron". Hans illustration av arten därstädes, "*Lilium montanum minus*", är också "quite unmistakable".⁶⁶

Gerard noterade att krolliljan kallades både "Martagon" och "Hemerocalis" av vissa botanister och örtaboksförfattare, men att dessa båda namn inte var, "neither truly; for that there is of either, other Plants properly called by the same names". Gerard bör således ha varit väl bekant med det historiska

800 träsnitt, tidigare använda i *Eicones plantarum* (1590). Gerard's arbete redovisar samarbetet med James Garret och Mathias de L'Obel men för även vidare felaktigheter. Woodward 1927, s. xv-xvii. Jfr *Eicones plantarum* (1590) av Tabernaemontanus på <http://www.bartleby.com/214/1707.html>. Jfr Coats 1968 [1956], s. 316.

⁶¹ Taylor & Hill u.å., kapitlet "Bulbs, Tubers and Corms".

⁶² Campbell-Culver 2001, s. 50. Jfr s. 119. I en av de allra senaste populärvetenskapliga böckerna om trädgårdsväxternas historia, *The Plants that shaped our Gardens*, av David Stuart (2002), utelämnas krolliljan helt. Här tecknas istället några drag av brandliljans (*Lilium bulbiferum*) tidiga historia.

⁶³ Wallace 1879, s. 171.

⁶⁴ Harvey 16 December 1993. Gerard 1974 [1597], s. 151. James Garret var också apotekare i London och en hängiven tulpanodlare. Woodward 1927, s. xiv.

⁶⁵ Harvey 17 feb 1994. Jfr. John Gerard's lista från 1596 hos Wallace 1879, s. 171.

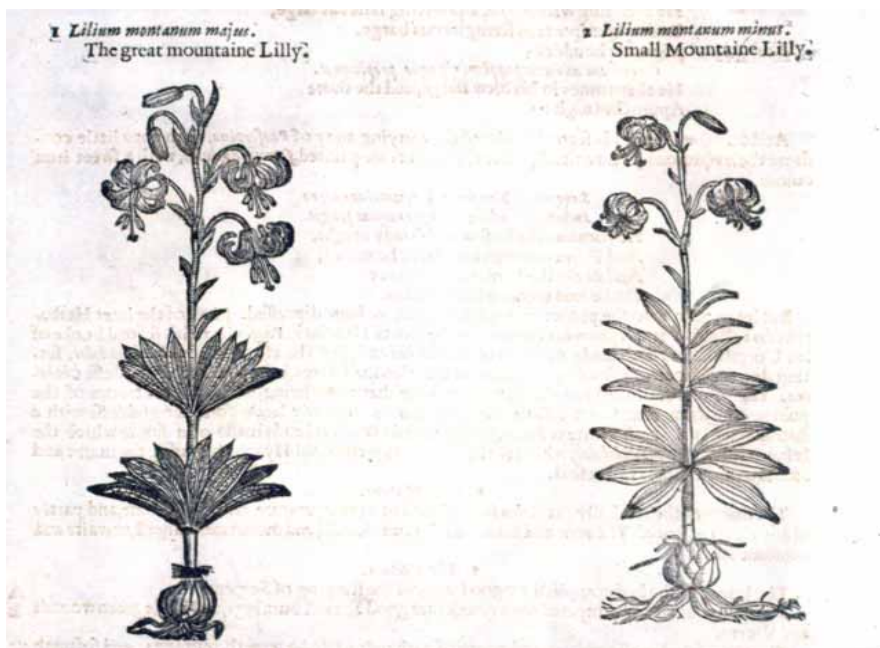
⁶⁶ Harvey 16 December 1993.

Figur 1. Färglagd, starkt symboladdad, programmatisk och bildande, titelsida till *The Herball, or Generall Historie of Plantes* (1633, Thomas Johnson's reviderade och utökade upplaga av John Gerard's örtabok från 1597). De nya växtintroduktionerna till England presenteras i två blomsteruppsättningar nere till vänster och höger. I den högra buketten möter flera av det tidiga 1600-talets dyrbara lökväxter, bl.a. tulpan, kejsarkrona, kungsängslilja men även någon "Martagon". (Foto: UUB.)

bruket av namnet ”Martagon” i England. Beträffande just namnet ”Martagon” om brandliljan, som den också benämndes av flera andra författare, reagerar han inte. Om turbanliljan använder han till och med namnet själv. Bara inte på krolliljan!⁶⁷

Gerard kallade som redan framgått krolliljan ”Mountaine Lilly”, en anglicisering av det prelinneanska namnet ”Lilium montanum” (”bergslilja”) (fig. 2). Detta hade tidigare använts bl.a. av L’Obel och Clusius. Det kom att manifesteras i *Hortus Eystettensis* (1613) samt senare också att rubricera en av Bauhins krolliljegrupperingar, ”Lilium floribus reflexis montanum”, synonymt med Dodoens vitt spridda namn ”Lilium sylvestre” (”skogslilja” eller ”skogsväxande lilja”).⁶⁸

Figur 2. Krolliljor, den stora och den lilla (”Lilium montanum majus. The great mountaine Lilly” och ”Lilium montanum minus. Small Mountaine Lilly”) ur *The Herbal, or Generall Historie of Plantes* (1633). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.) →[9,5]

I Gerard’s beskrivning av krolliljans härkomst och förekomst i naturen, märks det att han svävar lite på målet och delvis blandar bort korten. ”These Lillies as *Dioskorides* writeth”, skriver han ”do grow wilde in Laodicea and Antiocha citie of Syria: and hath likewise bin found in the montaines of Italy, & such hot countries as do border vpon Morea or Greece.” Det står klart att han här blandar ihop minst tre olika arter; *Lilium martagon* (Italy), *L. bulbife-*

⁶⁷ Gerard 1633, s. 196-197. Jfr Bilaga 8.

⁶⁸ Beträffande krolliljans många förinneanska/fraseologiska namn, se kapitel 2 eller Bilaga 6 för tolkning och översättning.

rum (Dioskorides) och *L. chalconicum* (Laodicea och Antiokia), kanske även *L. carniolicum*. Hans kunskap om krolliljan verkar inte ha varit speciellt långvarig eller ingående. Thomas Johnson, som både bearbetade och utökade Gerard's örtabok, kompletterade i den andra upplagan av *The Herball* (1633) förekomstuppgifterna för krolliljan med ett par välkända lokaler, bland annat att den växte vild i Österrike och Ungern.⁶⁹

Fragmentariska uppgifter om att vi befinner oss i den begynnande bulbo-manians tid, liksom om att de liljor Gerard avhandlade verkligen var nya bekantskaper i norra och västra Europa, förekommer också under rubrikerna för de andra beskrivna liljorna i Gerard's verk.⁷⁰ I mer än fyrahundra år har nu också Mindre Asien skattats på sina inhemska lökar för Västeruropas trädgårdar, en verksamhet som pågår, om än illegalt, ännu idag.

Den vita liljan var Gerard betydligt mer bekant med än med de övriga i släktet. "Our English white Lillie", kallar han den till och med, "groweth in most gardens of England." Han vet också var den kommer ifrån: "The other groweth naturally in Constantinople and the parts adiacent, from whence we had plants for our English gardens, where they flourish as in their owne country."⁷¹ Brandliljan var också en äldre bekantskap för Gerard än krolliljan.⁷²

Det skulle dröja tills engelsmännen kom att erövra kunskapen om krolliljan som en nyttoväxt, och kunskapen om att den överhuvudtaget hade några medicinska dygder. Medicinskt belagd i Italien på 1400-talet och alla kontinentens örtaböcker under 1500-talet till trots, kunde John Gerard så sent som 1597 och med Lyte's uppfattning hävda att "there hath not bin any thing left in writing either of the nature of vertues of these plants". Att det emellerid borde kunna finnas någon nytta med arten uttryckte han däremot förhoppningsfullt i fortsättningen: "notwithstanding we may deem, that God which gave them such seemely and beautiful shape, hath not left them without their peculiar vertues". Utforskandet av detta "we leave to the learned and industrious searcher of Nature", avslutar Gerard. Ingenting mer än stavningen har förändrats i detta påstående i 1633:års utgåva. Det står alltså tämligen klart att krolliljan var en förhållandevis ny bekantskap för Londonapotekaren, trots några års odling, såväl i verkligheten som i litteraturen.⁷³

Med brandliljorna förhöll det sig annorlunda. Gerard presenterar sex olika typer och hela sju olika dygder eller användningsområden, inkluderande såväl bladen som roten. Kännedomen om *Lilium bulbiferum*s användning inom me-

⁶⁹ Hela texten återfinns i Bilaga 8.

⁷⁰ Om den exotiska turbanliljan läser vi att denna växer på fält och i bergen flera dagsresor bortom Konstantinopel där de samlas av de fattiga bönderna för att sedan säljas som trädgårdsväxter, "for decking vp of gardens. Från Konstantinopel skeppades många olika slags lökväxter "or rare & daintie flowers" genom master Harbrans, den engelske ambassadörens, försorg till Gerard's gode vän "the Lord Treasurer of England", vilken i sin tur sedan skänkte dem till Gerard att planeras i dennes trädgård. Gerard 1974 [1597], s. 151.

⁷¹ Gerard 1974 [1597], s. 147.

⁷² "They are common in our English gardens", skrev han redan 1597, "as also in Germany". Vildväxande angav han dem i plöjda åkrar i Lanquedoc i Frankrike och Hetrurien (Toscana) näraliggande bergstrakter i Italien. Den avslöjande skillnaden ifråga om hur länge arterna i fråga varit kända i landet ligger emellertid i kunskapen om de olika liljornas dygder.

⁷³ Woodward 1931, s. 59. Jfr Harvey 16 December 1993. Gerard 1633, s. 197.

dicinen tyder alltså på en tidigare introduktion till de Brittiska öarna än för krolliljan. Frågan är alltså om det inte är brandliljan Turner avser i *A New Herball*.⁷⁴ Turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*) var en nyligen introducerad prydnadsväxt, vilket också uttrycks klart, liksom scharlakansliljan (*Lilium pomponium*).⁷⁵ Gerard's *Herball*, i Johnson's bearbetning 1633, beskriver således fler äkta liljor än de fyra som Gerard innan sekelskiftet odlade i sin egen trädgård. Förutom de ovan nämnda återfinner vi även den pyreneiska liljan (*L. pyrenaicum*).⁷⁶

År 1629 publicerade London-apotekaren **John Parkinson** (1567-1650) sitt mycket välkända bokverk med specialgjorda engelska träsnitt, *Paradise in sole. Paradisus Terrestris*. Parkinson levde själv med trädgård, en trädgård "well stocked with rarities", i Long Acre, London.⁷⁷ Parkinsons arbete utgjorde i huvudsak en kompilation av flera tidigare botaniska författares arbeten, men innehöll även tidigare opublicerat material, bl.a. från L'Obel, som Parkinson köpt efter dennes död.

'Liljorna' upptar i verket hela 14 foliosidor i text och illustrationer. Kejsarkronan får inleda det första kapitlet i avdelningen "The garden of Pleasant Flowers", följd av den mörka klockliljan. Det tredje kapitlet behandlar krolliljan, "Vnder this title of *Lilium Montanum*, or *Lilium Siluestre*", eller rättare sagt, med Parkinson's ord, "those kindes of Lillies, which carry diuers circles of greene leaues set together at certaine distances, round about the stalke, and not sparsedly as the two former, and as other kindes that follow, doe". Fastän det finns många av det här slaget, men främst beroende på skillnader i blomfärgen, samlar vi dem alla i ett kapitel, tillägger Parkinson, och börjar med den ståtligaste av dem alla, beroende på det stora antalet blommor som den bär på en enda stängel, the Imperiall Lilly.⁷⁸

⁷⁴ Gerard 1633, s. 195-196:

"A The leaues of the herbe [as *Dioskorides* reacheth, 1597] applied are good against the stinging of Serpents.

B The same boiled and tempered with vineger are good against burnings, and heale green wounds and Vlcers.

C The root rosted in the embers, and pounded with oyle of Roses cureth burnings, and softneth hardnesse of the matrix.

D The same stamped with honey cureth the wounded sinewes and members out of ioynt. It takes away the morpnew, wrinkles, and deformitie of the face.

E Stamped with Vineger, the leaues of Henbane, and wheat meale, it remoueth hot swellings of the stones, the yard, and matrix.

F The roots boyled in Wine (saith *Pliny*) causeth the cornes of the feet to fall away within few dayes, with remouing the medicine vntill it haue wrought his effect.

G Being drunke in honied water, they driue out by siege vnprofitable blood."

⁷⁵ "Of the nature and vertues there is not any thing as yet set down, but it is esteemed especially for the beautie and rarenesse of the floure; referring what may be gatherd hereof to a further consideration" respektive "This plant is much more beautifull than the last described." Hela 48 blommor hade noterats på en och samma planta. John Harvey (Harvey 1998 (b), s. 257) anger första dokumentära engelska belägg till 1629 (Parkinson) för samtliga följande taxa: *Lilium bulbiferum*, *L. b.* var. *croceum*, *L. canadense*, *L. carniolicum*, *L. chalcedonicum* och *L. pomponium*.

⁷⁶ Gerard 1633, s. 199-200.

⁷⁷ Coats 1968 [1956], s. 317-318, i en kortbiografi över Parkinson.

⁷⁸ Parkinson 1904 [1629], s. 30.

Parkinson listar och beskriver fem slag av *Lilium martagon*. Dessa korresponderar mycket väl med de avbildade krolliljorna i *Hortus Eystettensis* (1613) (se nedan). Medan Gerard avsiktligt undvek namnet ”martagon” i samband med krolliljan, är förhållandet det omvända hos Parkinson. Hos honom har alla krolliljeslag blivit ”Martagons”, utom den typ som fortfarande får bära Gerard’s namn, ”Lilium Montanum siue siluestre minus. The lesser Mountaine Lilly”. Alla liljorna har påträffats ”in the diuers Countries of Germany, as Austria, Hungaria, Pannonia, Stiria, &c. and are all made Denisons [naturaliserats] in our London Gardens”, skriver Parkinson, där de alla blommor som på sina naturliga växtplatser:⁷⁹

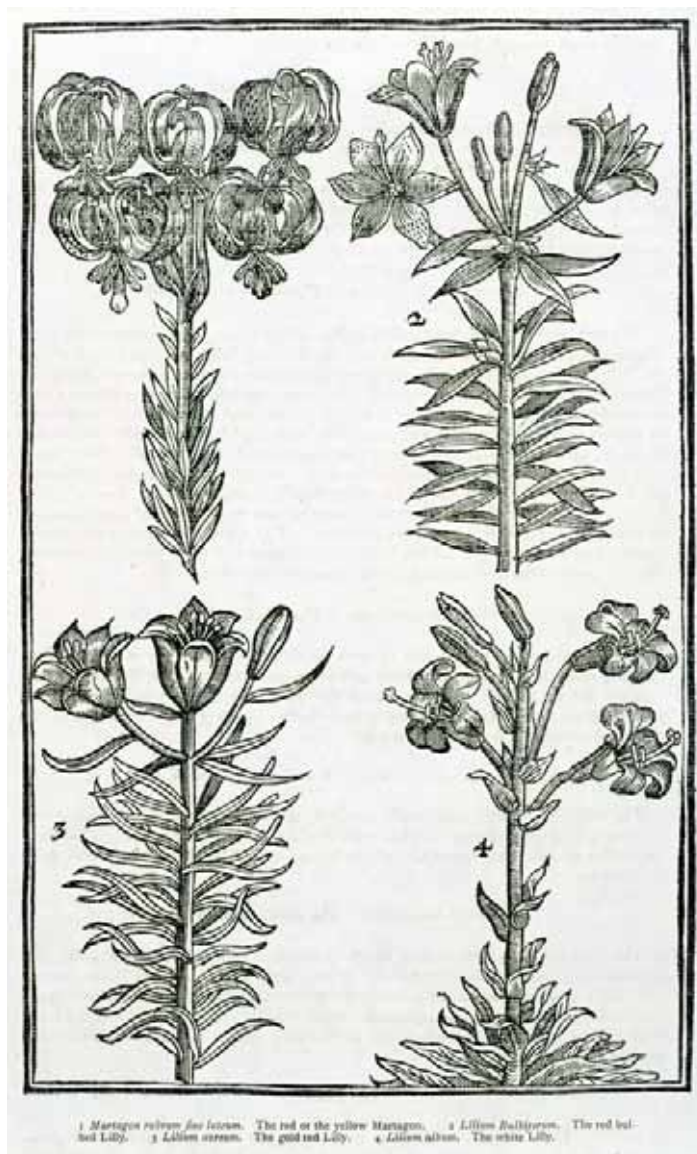
1.	Martagon Imperiale, siue Lilium Montanum maius, The Martagon Imperiall.	Tidigare beskriven av Gerard (”The Great Mountaine Lilly”). Den ”kejsrerliga martagonliljan” var det tidiga 1600-talets förnämsta krolliljetyp. I <i>Hortus Eystettensis</i> (1613) räckte inte ens en hel sida till för att avbilda denna ”Martagon Imperiale Moschatum” i sin helhet och i sin fulla prakt. Parkinson uppger att detta slag har en blekare gul lök och att denna är förhållandevis liten i förhållande till stängelns storlek. ⁸⁰
1a.	Martagon Imperiale flore non punctato.	De storbloommiga vita krolliljorna i <i>Hortus Eystettensis</i> (1613), ”Lilium Montanum maximum polyanthos album rubris maculis aspersis” och ”Lilium Montanum maximum polyanthos variegatum”, kan morfologiskt, om än inte helt till färgen, möjligen räknas hit.
2.	Martagon flore albo. The White Martagon.	En vitblommande krollilja motsvarande <i>Hortus Eystettensis</i> (1613) ”Lilium Montanum minus album non punctatum” och idag <i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i> .
3.	Martagon flore albo maculato. The White spotted Martagon.	En vitblommande krollilja med purpuröda fläckar motsvarande <i>Hortus Eystettensis</i> (1613) ”Lilium Montanum maius album punctatum”.
4.	Martagon flore carneo. The blush Martagon.	En enkel purpurfärgad typ med fläckar, korresponderande mot <i>Hortus Eystettensis</i> (1613) ”Lilium montanum flore purpurascente punctatum”.
5.	Lilium Montanum siue siluestre minus. The lesser Mountaine Lilly.	Tidigare beskriven av Gerard och det först introducerade slaget i England. I denna uppställning närmast korresponderande mot nr 5 respektive 5a.
5a.	Lilium Montanum non maculatum.	En enkel purpurfärgad typ utan fläckar, väl korresponderande mot <i>Hortus Eystettensis</i> (1613) taxon ”Lilium montanum flore purpurascente non punctatum”.
6.	Martagon Canadense maculatum. The spotted Martagon of Canada. ⁸¹	”Although this strange Lilly hath not his flowers hanging downe, and turning vp again, as the former kinds set forth in this Chapter”, skriver Parkinson om kanadaliljan (<i>Lilium canadense</i>), “yet because the green leaues stand at seuerall ioints as they do, I must insert it here, not knowing where more fitly to place it.”

⁷⁹ Parkinson 1904 [1629], s. 30-33. Harvey 1996, s. 34; Woodward 1931, s. 59. <http://www.bartleby.com/214/1707.html>.

⁸⁰ Hela texten återfinns i Bilaga 8.

⁸¹ Kandadaliljan (*Lilium canadense*) är den första amerikanska liljan som introducerades i Europa, runt år 1620 eller redan 1535. Jfr not 7.

Figur 3. Liljor ur John Parkinson's *Paradisi in sole. Paradise terrestris* (1904[1629]), scharlakanslilja/pyreneisk lilja, brandlilja, saffranslilja och madonnalilja. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media-Lund.)

I det fjärde kapitlet återfinns, med Parkinson's terminologi, en helt buket med nya "Martagons": nyintroducerade scharlakanliljor (*Lilium pomponium*), turbanliljor (*L. chalcedonicum*), pyreneiska liljor (*L. pyrenaicum*) och *L. carniolicum* (fig. 3). Speciellt kan framhållas vad Parkinson skriver om turbanliljan, och dess popularitet: "The red Martagon of Constantinopel is become so common eury where, and so well known to all louers of these delights, that I shall seeme vnto them to lose time, to bestow many lines vpon it; yet because it is so faire a flower, and was at the first so highly esteemed, it deserueth his place and commendations, howfouer encreasing the plenty hat not made it

dainty.” Uttalandet är representativt för det tidiga 1600-talets förkärlek för lökväxter, kanske särskilt de kraftigt färgade. Detta gör det också rimligt att föreställa sig att åtminstone några turbanliljelökar fann sin väg än längre norrut.

1.	Martagon Pomponeum siue Lilium rubrum præcox, vel Lilium Macedonicum. The early red Martagon, or Martagon Pompony. ⁸²	→	<i>Lilium pomponium</i>
	a) Martagon Pomponeum augusti folium præcox.		
	b) Martagon augusti folium magis serotinum.		
	c) Martagon Pomponeum latifolium præcox.		
	d) Martagon flore phaeniceo.		
2.	Lilium rubrum Byzantinum, siue Martagon Constantinopolitanum. The red Martagon of Constantinople. ⁸³	→	<i>Lilium chalconicum</i>
	a) Martagon Constantinopolitanum maculatum. The red spotted Martagon of Constantinople.		
	b) Martagon Pannonicum, siue Exoticum flore spadiceo. The bright red Martagon of Hungarie	→	<i>Lilium carnolicum</i>
3.	Martagon Luteum punctatum. The Yellow spotted Martagon. ⁸⁴	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
	b) Martagon Luteum non maculatum The Yellow Martagon without spots		
	c) Martagon Luteum serotinum The late flowering Yellow Martagon.		

Det femte kapitlet ägnas i sin helhet åt de gyllene och röda liljorna, ”*Lilium Aureum & Lilium rubrum*”, d.v.s. åt brand- och saffransliljorna (*Lilium bulbiferum* och *Lilium bulbiferum* var. *croceum*). Vi redovisar även dessa för jämförelse av namnen.

Parkinsons klassificering äger intresse i det att den visar artens stora variation, höga uppskattning samt dess längre bruk än ”the Martagons” i de engelska trädgårdarna. ”There are yet some other kindes of red Lillies to be described,” skriver Parkinson, ”which differ from all the former, and remaine to be spoken of in this place. Some of them grow high, and some lowe, some haue small knots, which wee call bulbes, growing vpon the stalkes, at the iyonts of

⁸² Parkinson 1904 [1629], s. 35, tillägger insiktsfullt: ”The knowledge of the first kindes of these early Martagons hath come fom Italy, from whence they haue bin sent into the Low-Countries, and to vs, and, as it seemeth by the name, whereby they haue bin sent by some into these parts, his originall should be from the mountaines in Macedonia.”

⁸³ Parkinson (s. 35) klarlägger sin kategorisering: ”The second sort is sufficiently knowne by his name, being first brought from Constantinople, his naturall place being not farre from thence, as it is likely. But the next sort of this second kinde, doth plainly tell vs his place of birth to be the mountaines of Pannonia or Hungarie.” ”The (red) Martagon of Constantinople” var det ojämförligt mest brukade engelska namnet på denna art.

⁸⁴ Parkinson (s. 35) rätar ut frågetecknena även beträffande denna ’gula martagon’: ”The third kindes grow on the Pyrenæan mountaines, where they haue been searched out, and found by diuers louers of plants, as also in the Kingdom of Naples.”

the leaues or flowers, and some haue none; all which shall be intreated of in their seuerall orders.” Brandliljorna växer i trädgårdar i England, meddelar Parkinson, medan de förekommer i dalgångar i bergstrakterna i Italien och i flera andra länder på kontinenten, Tyskland, Ungern, Österrike, Slovenien och Böhmen, enligt Mattioli och Clusius.⁸⁵

Lilium pumulum cruentum. The dwarfe red Lilly.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium rubrum multiplici flore.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i> [mångblommig, alla blommor tillsammans]
Lilium Aureum. The Gold red Lily. (utan bulbiller)	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium minus bulbiferum. The dwarfe bulbed Lilly.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium Cruentum bulbiferum. The Fierie red bulbed Lilly	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium Cruentum flore pleno. The Fierie red double Lilly. ⁸⁶		<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium maius bulbiferum. The greater bulbed red Lilly.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>

I det sjätte kapitlet behandlar Parkinson den välkända och älskade vita liljan ”Lilium Album. The White Lilly” (*Lilium candidum*). ”The ordinary White Lilly scarce needeth any description”, skriver Parkinson, ”it is so well knowne, and so frequent in euery Garden . . .” Liksom Gerard beskriver Parkinson två slag:⁸⁷

Lilium Album vulgare. The ordinary White Lilly. ⁸⁸	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium album Byzantinum. The White Lilly of Constantinople. ⁸⁹	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i>

Som ”Martagons” klassificerar Parkinson alla äkta liljor som har krolliljans blomform, hängande blommor med tillbakaböjda kalkblad. Namnet ”Turk’s-Cap Lily”, dagens vanligaste engelska beteckning på liljorna med motsvarande blomform, låter dock vänta på sig som folkspråksbeteckning. Parkinson’s

⁸⁵ Parkinson 1904 [1629], s. 38.

⁸⁶ Jfr Besler 1613, plansch 84 och Bilaga 13, fig. 15.

⁸⁷ Parkinson 1904 [1629], s. 39.

⁸⁸ Parkinson (s. 39): ”The first growth onely in Gardens, and hath not bene declared where it is found wilde, by any that I can heare of.”

⁸⁹ ”Med fler, om än mindre, blommor än den förra, 12-20 st, en gång noterad med nära 200 blommor.” Ibid: ”The other hath been sent from Constantinople, among other rootes, and therefore is likely to grow in some parts neere thereunto.” J. G. Baker beskriver denna vid tiden så populära varietet i *The Gardeners’ Chronicle and Agricultural Gazette* (s. 709): ”Var. peregrinum [...] Whole plant more slender in habit. Leaves narrower, rather fewer. Flowers rather smaller; divisions a little narrower, the outer 6-7 lins, the inne 8-9 lines broad, with a more distinct claw. Known from a very early date in cultivation, but a form never clearly identified in an indigenous condition.” Se även Bilaga 9.

indelning av de äkta liljorna har en grund i flera 1500-talsverk där krolliljan ofta skilts från brandliljan och den vita liljan med åtskilliga sidor i presentationerna. Istället för att föra samman alla liljor till en kategori, i ett kapitel, efterhand som allt fler arter påträffades, beskrevs och introducerades, separerades istället de två kategorierna, ”Martagons” och ”Lillies”. Penelope Hobhouse uppmärksammar också detta förhållande i Parkinson’s kategorisering av de äkta liljorna, i grupperna liljor respektive martagonliljor, liljorna med tillbakaböjda kalkblad.⁹⁰ Klassificeringen möter vi även i Sverige och långt fram på 1700-talet, till exempel i svenska plantskolekataloger.

Vilken art av ”martagon” som den brittiske författaren Horace Walpole (1717-97), en av introduktörerna för smaken för ’det gotiska’ i England, avser i sitt brev från Arlington Street i Londen, till Reverend William Cole i maj 1773, avslöjas inte av sammanhanget. Trots den sena våren dristar han sig att sända både ”martagonlökar” och lökar av jonkviller till sin vän - ”I send you two martagon roots, and some jonquiles...” - förutom några gravyrer.⁹¹

Namnet ”Martagon”, som beteckning på en hel grupp av liljor, levde och lever kvar i England. I sin stora *Encyclopaedia of Gardening* (1834) uttryckte sig trädgårdsskribenten John Claudius Loudon (1783-1843) på följande sätt: ”*The Martagon*, or Turk’s cap (*L. Mártagon*)... Of this species there are half a dozen varieties, besides the scarlet Turk’s cap (*L. chalcedonicum*) and the yellow-perianthed Turk’s cap (*L. pyrenæicum*).”⁹²

Med Parkinson’s indelning var en systematisk indelningsgrund lagd. På 1870-talet klassificerade J. G. Baker de då kända 50 liljearterna i fem undersläkten, varvid ”Martagon” (även benämnda *Turk’s-cap Lilies*) blev ett, innehållande 23 olika arter.⁹³ År 1949 kom Harold F. Comber’s indelning i sju sektioner varav Martagon-sektionen kom att innehålla blott fem olika arter.⁹⁴

Det förekom även en ”Martagan” hos den samtide engelske poeten och dramatikern Benjamin (Ben) Jonson (1572-1637), i hans pastorala drama och sista skådespel *The sad shepard or a tale of Robin Hood* (1641) Det är här herden Alken som talar (med jägarna):

”And all her wiles, and turnes. The venom’d Plants Wherewith shee kill’s! where the sad Mandrake growes, Whose grones are deathfull! the deadnumming Nightshade! The stupifying Hemlock! Adders tongue! And Martagan! the skrikes of lucklesse Owles, Wee heare!”

Det handlar här om diverse giftiga växter (mandragora, odört, munkhätta, nattskatta) och diverse obehagliga djur i fortsättningen. Vilken art som Jon-

⁹⁰ Hobhouse 1992, s. 120. Parkinson’s *Paradise*... följdes 1640 av hans stora och avslutande livsverk *Theatrum botanicum. A Herball of a Large Extent*, behandlande närmare 3 800 olika växter och innefattande 2 600 illustrationer, sammanställt från en mängd olika källor.

⁹¹ Walpole 1904, s. 282. För att han (Walpole) inte skall känna sig stå i skuld erbjuder han ytterligare lökar: ”As I shall never be out of your debt, pray draw on me for any more other roots, or anything that will be agreeable to you; and excuse me at present.”

⁹² Loudon 1834, s. 5761.

⁹³ Wallace 1879, s. 162.

⁹⁴ McRae 1998, s. 106-107. Comber inkluderade inte de nu erkända arterna *Lilium kesselringianum*, *L. kosa* och *L. rhodopaeum* i Candidum-sektionen, då han menade att de utgjorde varieteter till *L. monadelphum*.

son åsyftar med ”Martagon” är inte fullt klarlagt. Ett av Jonsons större verk utgörs av komedin *The Alchemist* (1610), varför den alkemiska kopplingen inte är sökt. Möjligen handlar det om låsbräken (*Botrychium lunaria*) i ett av artens två tidiglatinska namn. *Oxford English Dictionary* håller dock ”Martagon” hos Jonson som *Lilium martagon*. Inget tyder på att det längre handlar om tvåblad.⁹⁵

År 1648 sammanfattar och förtecknar den danske läkaren och botanisten Simon Paulli (1603-80) liljorna i Oxfords botaniska trädgård, ”Catalogus plantarum Horti Medici Oxoniensis, eas Alphabetico ordine accurate exhibens.” Här möter åter en ’engelsk’ nomenklatur vid tiden. De flesta introducerade äkta liljorna, plus några andra arter, finns här samlade under släktnamnet ”Lilium”. Beträffande namnet ”Martagon” hänvisas dock till ”Lilium montanum”.⁹⁶

Lilium album.	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium aureum.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium montan. majus.	→	<i>Lilium martagon</i> [större]
Lilium montan. min.	→	<i>Lilium martagon</i> [mindre]
Lilium montan. maculosum.	→	<i>Lilium martagon</i> [fläckig]
Lilium Byzant. fl. dilutè rubr.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Lilium rubrum angustif.	→	<i>Lilium pomponium</i>
Lilium non bulbosum.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium convallium fl. albo.	→	<i>Convallaria majlis</i>
Lilium convallium fl. rubro.	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>
Lilium Persicum.	→	<i>Fritillaria persica</i>
Martagon (i.) Lilium mont.	→	<i>Lilium martagon</i>

I sin bok *Flowers and their histories* (1956) gör Alice M. Coats en intressant jämförelse mellan William Turner, John Gerard och John Parkinson, deras närmande till växterna och hur synen på växterna skiftade i deras respektive verk. Det låg tre decennier mellan Turner och Gerard och ytterligare tre mellan Gerard och Parkinson. Turners arbete var uteslutande medicinskt med täta referenser till Galenos och Dioskorides. Gerard ville täcka hela växtriket och presenterade närmast en botanisk trädgård mellan pärmarna. Hos Parkinson (1629), slutligen, kvalificerar sig växterna bara genom sin skönhet eller doft, medan deras medicinska nytta nästan inte alls betonas.⁹⁷ Det saknas inte heller stora engelska botanister, trädgårdspersonligheter och växtintroduktörer med liljereationer under den resterande delen av 1600-talet: John Tradescant (+ ca 1638), Nicholas Culpeper (1616-54), Sir Thomas Hanmer (* 1612),

⁹⁵ Tack till Mats Rydén (2004-02-13) som uttolkat referensen, satt den i kontext, lämnat upplysningar och som även tolkat växtnamnen.

⁹⁶ Paulli 1653, s. 325-395: ”Förteckning över växterna i Oxfords apotekarträdgård i afabetisk ordning”. ”Martagon (i.) Lilium mont” = Martagon idest [det är] Lilium montanum. ”Hemerocallis” finns inte upptagen. Den enda afodillen är ”Asphodelus luteus minor” (*Asphodeline lutea*, junkerlilja),

⁹⁷ Coats 1968 [1956], s. xi.

John Evelyn (1620-1706), John Rea († ca 1681) och Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708).⁹⁸

Liljeintresset och liljekunnigheten i England har förändrats flera gånger och på flera sätt från slutet av 1600-talet fram till våra dagar. 1750 upptar Philipp Miller i Chelsea 32 olika arter och varieteter, varav fyra krolliljeslag, i sitt *Gärtner-Lexikon*.⁹⁹ I början av 1800-talet är intresset större. Robert Sweet beskriver hela 25 arter och totalt 47 varieteter, varav krolliljan är bäst representerad av alla arterna med hela 13 varieteter, i *Sweet's Hortus Britannicus...* (1830 [1827]).¹⁰⁰

Runt det förra sekelskiftet beklagade sig emellertid Gertrude Jekyll: "Lilies, comprising as they do, some of the most stately and beautiful of garden flowers", skrev hon, "are not nearly so much grown in gardens as their beauty deserves. One may go through many a rather large place and not see a Lily from one end to the other, and in spite of the enormous and ever-increasing interest in gardens and flowers of these days, a large proportion of the people who are taking a practical interest in horticulture hardly as yet know one Lily from another."¹⁰¹

Krolliljan som 'inhemsk' i England

Hur och när blev krolliljan en 'inhemsk' art i England och i den engelska diskussionen rörande indigena respektive introducerade arter?

Lilium martagon saknas helt i flera av de stora brittiska floraverken under både 1700-, 1800- och 1900-talen. Den finns inte upptagen i John Ray's *Synopsis methodica Stirpium Britannicum* (1724, 3:e uppl.), i George Bentham's *Handbook of the British Flora* (1865) eller i Geoffrey Grigson's *The Englishman's Flora* (1955).¹⁰²

Den första antydning till att krolliljan överhuvudtaget skulle kunde betraktas som 'inhemsk' i England gjordes inte förrän 1830, menar John Harvey, då arten påträffades i Surrey (sydöstra England), och redovisades av J. E. Lousley i *Wild Flowers of Chalk and Limestone* (1950, 1971). Ju längre fram i tiden vi kommer, desto större blir paradoxalt nog benägenheten till en allt tidigare introduktionsdatering. I *The Flora of Bristol* av J. W. White (1912, nytryck 1972) benämns krolliljan som "denizen" (= naturaliserad) men "with appearance of a native plant at some of its stations", och som sällsynt.¹⁰³

Strax efter kriget uttryckte sig F. J. Rose i artikeln "Lilies in War-Time" om en låda med krolliljelökar som kommit från en god vän från en äng nära

⁹⁸ Samtliga återfinns med kortbiografier hos Coats 1968 [1956], s. 318-321.

⁹⁹ Miller 1750, s. 513-514: "Der türkische Bund ist in denen meisten alten Gärten von England gar gemein. Er ist eben so dauerhaft als die gemeine Lilie, braucht auch keiner andern Wart."

¹⁰⁰ Sweet 1830, s. 538.

¹⁰¹ Jekyll, 1901, s. i.

¹⁰² Harvey 1996, s. 34.

¹⁰³ Harvey 16 December 1993.

Sherborne: "One wonders if this was, or is, a garden escape, or if *L. Martagon* is really indigenous to this country".¹⁰⁴ *Flora of Gloucestershire* (1948) tar upp en population i närheten av Lydney som "native", beroende på att den finns i ett gammalt skogsområde och långt från någon nutida och befinnlig bebyggelse.¹⁰⁵

Alice Coats uttrycker i *Flowers and their histories* (1968 [1956]) att "The Martagon Lily, which may be a native of this country, though a very rare one" och hänvisar till att den åtminstone "is now to be found growing wild at one place in Doreset and at least one in Devon, and also in Surrey and Gloucester".¹⁰⁶ I det stora verket *Atlas of the British Flora* (1982 [1963]), bestående av utbredningskartor för 1 700 olika örter och ormbunkar, av de namnkunniga engelska botanisterna F. H. Perring och S. M. Walters, har också krolliljan blivit "possibly native" på tio lokaler i landet.¹⁰⁷

Krolliljan redovisas som naturaliserad av William Keble Martin och Douglas H. Kent i *The Concise British Flora in Colour* (1965).¹⁰⁸ R. G. B. Roe hävdar också i *The Flora of Somerset* (1981) att krolliljan är "a garden escape rarely naturalized in woods".¹⁰⁹ Patrick M. Synge redovisar i sin liljebok, med en revision av Elwes' liljeklassificeringssystem, två "naturalized plantings" av krollilja i England, vilka han menar speciellt förtjänar att nämnas. Den första återfinns i "the wilderness" hörande till St Johns College trädgård i Cambridge. Här sköter liljorna sig själv i högt gräs och växer så tätt att de ger ett rosa skimmer åt hela området när de blommar. De har vuxit här i åtminstone 50 år. Den andra populationern påträffas i ett woodland nära Kingston Bagpuise i Berkshire. Här växer liljorna i styv lera och i förhållandevis djup skugga. Beståndet här etablerades för mer än hundra år sedan.¹¹⁰ David Webb i Dublin sammanfattar på ett motsvarande sätt krolliljans bakgrund i England: "Native in the mountains of C. & S. Europe. Grown for ornament in Britain and widely naturalized in wood. No medical properties known".¹¹¹

Det skulle vara osannolikt att en sådan iögonenfallande växt som krolliljan skulle ha undgått uppmärksamhet i England, från medeltiden och ända fram

¹⁰⁴ Rose 1946, s. 19.

¹⁰⁵ Tack till Georg F. Peterken som fäst min uppmärksamhet på denna lokal och detta verk, och också förmedlat uppgifterna. Lokalen utgör "a nature reserve for the lillies", bestod i början av 1970-talet av en ungskog med många kraftiga och blommande krolliljor. 1995 återfann Peterken bara 15 exemplar, varav de flesta sterila, i den täta barrplanteringen. Peterken 22 May 1995.

¹⁰⁶ Coats 1968 [1956], s. 145.

¹⁰⁷ Perring & Walters 1962, s. 314. Totalt anger Perring & Walters krolliljan på ett drygt 90-tal lokaler, varav 8 i Skottland och 4 i Wales. 37 st, förutom de "possibly native", anges som förmodat introducerade före år 1930. Inga uppgifter finns från Nordirland, Orkney- eller Shetlandsöarna. Krolliljan är en av de arter för vilka förekomstuppgifterna anges som kompletta, "Search made for all records, probably almost complete". I registret saknar också krolliljan den asterisk som satts framför "non-native species". I upplagan 1976, 3rd edition 1982 som 'possibly native' i Kent, Surrey, Severn valley i Gloucestershire, Monmouthshire (Gwent) och Somerset, enligt Harvey 16 December 1993.

¹⁰⁸ "Naturalized in woods, mostly S. England, local.", Martin 1965, Plate 85. Jfr Harvey 1996, s. 34 och Harvey 16 December 1993. Krolliljan är markerad som "alien" (= främmande).

¹⁰⁹ Harvey 16 December 1993.

¹¹⁰ Synge 1980, s. 35.

¹¹¹ Webb September 1993.

till våra dagar, om den verkligen varit inhemsk, menar Harvey. Ingen medeltida växt hos den botaniserande broder Henry Daniel i hans örtabok *Aaron Daniels* (ca 1350-1400), eller hos hans samtida, kan heller tolkas som krollilja. Under *Lilium* finns blott den vita liljan upptagen, tillsammans med den 'vilda blå liljan', här tydligt beskriven och namnsatt som "Harebelle" (engelsk klockhyacint, *Scilla non-scripta*), och den vita och gula näckrosen. Hade krolliljan funnits i landet så hade den också påträffats och omtalats!

De "possibly native"-förekomsterna hos Perring och Walters understryker detta faktum, menar Harvey. De finns samtliga i Kent, Surrey, Gloucestershire och Somerset, i ett smalt bälte mellan floderna Themsens och Severns mynningar, genomkorsade fram och åter av både lokala och engelska botanister och goda iakttagare under flera århundraden. Hade där funnits några krolliljor innan slutet av 1500-talet så hade de också påträffats. "My personal view", understryker Harvey, "based on extensive knowledge of the early manuscript literature, is that so remarkable a plant could not have been native and have remained unrecognized, had it been present before the later 16th century. Hence I consider it a garden plant".¹¹² Harvey fortsätter: "It [*Lilium martagon*] has been introduced to . . . Britain simply as an ornamental plant . . . after 1548 but shortly before 1568."¹¹³

Diskussionen rörande 'inhemska' (native) och introducerade (exotic) arter, liksom om alla kategorier däremellan (naturalized), har intensifierats under de senaste åren. Det kan finnas skäl att erinra om detta i kontexten av krolliljans introduktion. Tidskriften *Landscape Research* utkom 2003 med ett temanummer (Vol. 28, No. 1) som avhandlade detta ämne. Marcus Hall sammanfattar i sin inledning utifrån ovan nämnda kategorisering växterna (och djuren) i människans långa historia¹¹⁴, och Peter Cotes diskuterar i sin redaktionella efterskrift vad vi egentligen skall kalla de olika kategorierna av 'främlingar' i landskapet.¹¹⁵

Vi påminns i det senare arbetet om hur ord kan växa till begrepp som i sin tur kan styra tanken. Coates redovisar och sammanfattar "the debates over the terminology that identifies species according to their place of origin" och konstaterar också att "much of the nomenclature commonly employed is 'culturally loaded'". Det betyder alltså något om man kallar växterna "native – non-native", "indigenous – non-indigenous" eller "not indigenous", "foreign", "introduced", "exotic", "immigrant", "colonist", "invader" eller "alien". Här råder självfallet "differences in meaning or connotation", för att uttrycka det mildt. Coates lämnar ett värdefullt bidrag för att "remind us of the need to watch our language in order to minimize potential offence to certain groups of people".¹¹⁶ Och inte inte bara det, utan för att inte också lura både

¹¹² Harvey 16 December 1993.

¹¹³ Harvey 1996; Harvey 17 February 1994. Förekomsterna i Surrey och Gloucestershire traderas även av Jalas 1958, s. 177.

¹¹⁴ "Editorial: The Native, naturalized and Exotic - plants and animals in human history."

¹¹⁵ "Editorial Postskrift: the naming of strangers in the landscape". Tack till Kenneth Olwig som fäst min uppmärksamhet på temanumret.

¹¹⁶ Coates 2003, s. 133-134, 136.

oss själva och andra. Den engelska pågående diskussionen rörande krolliljans historia i landet är ett illustrativt exempel på detta.

Bland huvudartiklarna i *Landscape Research* (2003) återfinns vi också T. Chris Smout. Utifrån det brittiska perspektivet diskuterar han den förändrade inställningen mot introducerade arter som märkts under de senaste decennierna, ”The Alien Species in 20th-century Britain: construction a new vermin”. Vi möter här begrepp som genetisk integritet och varningen att introducerade arter skulle kunna korsa sig med de ’inhemska’. Samtidigt pågår, vilket vi sett ovan, försöket att göra tidigare introducerade arter, som just krolliljan, till sant ’inhemska’ (native) arter. Denna dubbla nationalism, historisk inklusivitet och modern exklusivitet, kopplad till ett sökande efter en nationell identitet - med krolliljan som exempel - skulle vara värd en mycket större uppmärksamhet. Den ligger dock utanför detta arbetes ramar.

Krolliljan – en medeltida introduktion i England?

Om än krolliljan kan avföras från listan över ’inhemska’ brittiska växter genom en sammanställning av dokumenten enligt ovan, och med Harvey’s argumentation, så kvarstår likväl uppfattningarna och förhoppningarna om att den i alla fall skulle vara medeltida i landet. Tydligast kommer detta till uttryck i Teresa McLean’s bok *Medieval English Gardens* (1981), samtida med Harvey’s *Mediaeval Gardens*.

McLean’s uppgifter är fantasieggande. Det är i avsnittet om Tempelridarorden och deras klosterträdgårdar i England som krolliljan dyker upp. ”As regards the introduction of plants”, inleder McLean, ”it is hard to say much about the influence of the military orders, except that it must have been very small, for climatic reasons”. Sedan följer det: ”Tradition has it that returning crusaders brought back with them a species of oriental mallow (probably *Althaea cutica*, which grows profusely in the Holy Land) which was called holy-hock, and the Turks Cap Lily (*Lilium martagon*) became naturalized on one or two sites belonging to the military orders in Kent, Devon and Scotland”.¹¹⁷

Så fortsätter traderingen av andra introduktioner. McLean återkommer till liljorna och deras introduktion senare i boken. ”The real white Madonna lily, *Lilium candidum*”, skriver hon, ”is native to the Holy Land and may have been brought to England by the crusaders, along with the Turk’s Cap lily, which is naturalized on a few sites in Kent, Surrey, Devon and Scotland.”¹¹⁸ McLean saknar dock alla referenser till sina uppgifter, så korsriddarintroduktionen undslipper här den normala vetenskapliga granskningen. Det är förvisso en god berättelse, och likt en sådan traderas den och återkommer med jämna mellanrum.

”The legend has grown”, skriver John Harvey lakoniskt, ”and includes features such as the alternative of introduction by Crusaders and monks”. Harvey ser också hur denna ’tradition’ hänger samman med och delvis går paral-

¹¹⁷ McLean 1989 [1981], s. 46.

¹¹⁸ McLean 1989 [1981], s. 163.

lellt med uppfattningen om att krolliljan skulle vara indigen på de Brittiska öarna. Båda förhållandena kan dock inte äga sanningsanspråk samtidigt.¹¹⁹

Den engelska designern, växtkännaren och trädgårdsmästaren Penelope Hobhouse, förlägger också introduktionen av krolliljan i England till medeltiden i sitt sammanfattande verk *Gardening Through the Ages. An Illustrated History of Plants and Their Influence on Garden Styles – from Ancient Egypt to the Present Day* (1992). Det kan vara på sin plats att mer noggrant undersöka och kommentera en så anmärkningsvärd uppgift, speciellt med tanke både på bokens stora upplagor och författarens auktoritet.

Hobhouse utgår från Alexander Neckam's (1157-1217) prosaverk *De Naturis Rerum*, i vilket en yngling talar om att smycka trädgården med olika vackra och specifika blommor. Verket utgjorde det mest använda encyklopediska verket om växter i England under närmare tre sekel, och var också väl spritt inom klosterväsendet. Ett kapitel tillägnar Neckam åt blommor, örter och träd att plantera i trädgården, med en betoning på prydnaden, "a more aesthetic note, recommending flowers which seem only to have been grown for their beauty", skriver Hobhouse. Beträffande "daffodils" tillägger hon "the latter may have been the wild *Narcissus pseudonarcissus* or the martagon lily, which was called a narcissus in some Continental sources", the first listing of either in England.¹²⁰

Passagen verkar bestickande. Är då krolliljan verkligen medeltida i England? Texten saknar referenser, men i litteraturförteckningen för kapitlet återfinns John Harvey's *Mediaeval Gardens* (1981). En kontroll visar att uppgiften kommer härifrån. "What was meant by narcissus is less certain", kommenterar Harvey Neckam's växtlista, "but the choice seems to be limited to the native *N. pseudonarcissus* L. or the dubious *Lilium martagon* L., which could have been introduced if not native and which was termed 'narcissus' in some continental sources."¹²¹

Vad menar då Harvey, egentligen? Har han ändrat uppfattning? Hans brevsvaret efter min förfrågan har en viktig källkritisk poäng.¹²² "The remarks on *Lilium martagon* are based on what I wrote in my book *Mediaeval Gardens* (1981) about Neckham and his plant lists. In that book, written in 1980, I did still regard it as possible (though unlikely) that the martagon lily might have been here ... In the light of my research on English herbal texts, since 1980, I do not now think that Neckham's 'narcissus' could have meant a lily of any kind; certainly not *L. martagon*".¹²³

¹¹⁹ Harvey 1996, s. 34.

¹²⁰ Hobhouse 1992, s. 76. Förhållandet påtalades tidigt av Madeleine von Essen i brev 25 januari 1994.

¹²¹ Harvey 1990 [1981], s. 67. De kontinentala (tyska) källorna hade Harvey hämtat ur: Hermann Fischer, *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (München 1929; nytryck Hildesheim 1967), Harvey 17 February 1994. "Narcissus" står bland flera andra namn upptaget som en synonym till *Lilium martagon* i Fischers sammanställning av växtnamn i ett antal kontinentala medeltidsurkunder och växtlistor. Namnen presenteras dock inte mer än undantagsvis i kontext och tolkningen är inte vidare redovisad.

¹²² Lundquist 11 February 1994.

¹²³ Harvey 17 February 1994. Harvey fortsätter: "In the herbals which give descriptions, there is no possible doubt that the only 'blue lily' is *Endymion non-scriptus* (L.) Garcke. It is sometimes

Längre ner i sitt brev betonar Harvey än en gång sin nyanserade uppfattning: "Neckam, who was a distinguished cleric writing in 'good' Latin, probably used 'narcissus' in the sense of Daffodil, *N. pseudonarcissus* L. I am now sure that he did not mean the Martagon Lily, *Lilium martagon* L." I en andra punkt understryker han sin uppfattning att krolliljan inte kan beläggas som medeltida i England, åtminstone inte utifrån de existerande örtaböckerna och växtlistorna: "From a detailed study of all the important *British* herbals of the period c. 1350-1400, it is clear that there was no known plant with a description and colour like the martagon lily."¹²⁴

Krolliljan kan inte på goda grunder varken sägas vara inhemsk i England eller utgöra en medeltida introduktion, med mindre nya belägg som hittills inte kunnat beaktas skulle dyka upp. Sakförhållandet hindrar dock inte att de båda uppfattningarna alltjämt fortsätter att spridas, av både botaniska och trädgårdshistoriska auktoriteter och i den populärvetenskapliga litteraturen. Det föreligger således även en engelsk *kompndietradition*.

Harvey avslutar sin argumentation och polemik med en kategorisering av de växter som idag kan förekomma som naturaliserade och som artikeln kretsar kring: a) de arter som odlades i England under 1300-talet vilka både var kända av tidens örtaboksförfattare och också betraktade som introducerade trädgårdsväxter, t.ex. spansk körvel, stockros, hasselört och kärleksört, b) liljekonvaljen, vilken redan 1370 betraktades som vildväxande och därmed högst troligen utgör en äkta 'inhemsk' art, c) några iögonfallande arter vilka tidigt naturaliserats, förmodligen under slutet av medeltiden, som sommarklocka, blågull och springkorn. För den sista kategorin arter d) finns det "no evidence whatever before the middle of the sixteenth century", hit hör förutom krolliljan och kungsängsliljan, även snödroppe, morgonstjärna och höstcyclamen. "It has to be concluded, firmly but regretfully", avslutar Harvey, that they were not here".¹²⁵

called an 'affodille' (daffodil) though quite clearly described and given the English names 'Crowealeek' and 'Harebelle'; it is also called 'Lily of the wood', but its colour is given as azure or indigo blue – quite different from the dull purplish-red of *Lilium martagon*. Besides, the leaves are always said to resemble those of the Daffodil (*Narcissus pseudonarcissus*), wholly unlike the whorls of leaves on the stem of the martagon lily".

¹²⁴ Harvey 17 February 1994.

¹²⁵ Harvey 1996, s. 36.

Nederländerna (Holland, Belgien)

Auch in Belgien, auf den britischen Inseln, in Dänemark, Skandinavien und Nordrussland ist sie nicht ursprünglich einheimisch.

E. Loew och O. Kirchner, 1913¹²⁶

Beträffande krolliljans hemortsrätt i Nederländerna är såväl de historiska örtaboksuppgifterna som de moderna flororna samstämmiga. Krolliljan betraktas inte som inhemsk i landet (länderna).¹²⁷ Det finns flera förhållanden som tyder på att förhållandena i England och Nederländerna är jämförbara, d.v.s. att krolliljans introduktion kan förläggas till andra hälften av 1500-talet. Förbindelselänken mellan länderna i frågan utgörs i första hand av den store belgiske botanisten och senare professorn i Leiden **Rembert Dodoens** (1517-1585)¹²⁸, latiniserad Dodonaeus.¹²⁹

Det var framförallt de medicinska aspekterna av botaniken som drev Dodoens att skriva sin örtabok. Den gavs namnet *Cruydeboek*, skrevs på flamländska, illustrerades delvis med samma träsnitt (totalt 715 st) som använts av Leonhart Fuchs något årtionde tidigare, utan att för den skull utgöra en textmässig kopia. Boken utkom 1554.¹³⁰ Lokaluppgifter och angivna blomningstider utgör Dodoens förstahandsuppgifter. Han lämnade den alfabetiska redovisningen av växtnamnen och grupperade istället växterna efter likartade karaktärer, vilka han själv identifierade. Botanisterna Dodoens, Carolus Clusius (1520-1609) och Matthias de L'Obel (1538-1616) arbetade vid den här tiden så nära tillsammans att det är svårt att exakt säga vem som skrev vad, framhåller moderna historieskrivare.¹³¹ Den botaniska världen var vid tiden begränsad, men sammanlänkad!

Dodoens stora av avslutande arbete var *Stirpium historiae pemptades sex*. Det utkom 1583, var på ca 900 sidor och innehöll 1 309 träsnitt.¹³² Dodoens var även ansvarig för texten till *Hortus Floridus* (1614), ett tidigt *florilegium*, med ofta återgivna illustrationer av den berömda kopparstickaren Crispin van de Passe den yngre och som utkom i Amsterdam.¹³³

¹²⁶ Kirchner, Loew & Schröter 1913, s. 490.

¹²⁷ Jämför Feldmaier 1967, kapitel 6, fig. 14..

¹²⁸ För en sammanfattning av Dodoens biografi och verk, se de Nave (ed.) 1993, s. 98-109.

¹²⁹ Beträffande biografiska uppgifter, se Bilaga 14.

¹³⁰ Tre år senare utgavs också en bearbetad fransk översättning, *Histoire des Plantes* (1557), översatt av Carolus Clusius. Denna version översattes och bearbetades senare till engelska av Henry Lyte, med titeln *A Niewe Herball* (1578).

¹³¹ <http://www.goldcanyon.com/Patten/html/113.html>

¹³² *Stirpium historiae pemptades sex* finns tryckt och utgiven i flera senare editioner. Jag har haft tillgång även till 1616:års utgåva.

¹³³ <http://www.hcs.ohio-state.edu/hort/history/039.html>;
<http://www.csdl.tamu.edu/FLORA/cushing/Dodoens.htm>.

Dodoens vittnar klart om att krolliljan var en trädgårdsväxt i Nederländerna. Krolliljan, "Lilium sylustre", förekommer på flera ställen i Tyskland, i skogar och på berg skriver han (1583), vilket också både Leonhart Fuchs och Conrad Gesner berättar om, medan 'nederländerna' har den i sina trädgårdar: "Belgæ cum aliis Liliis in hortis habent".¹³⁴ I den tidigare franska översättningen (1557) heter det: "Ceste herbe croist en aucús lieux d'Almaigne comme aux boys & prés situés aux montaignes: en ce país on la plante aux iardins" ("Denna ört växer på vissa platser i Tyskland, såsom i skogar och på ångar, belägna vid berg; i detta land [Frankrike/Nederländerna?] planterar man den i trädgårdarna."¹³⁵ I de olika översättningarna möter vi oklarheten om översättaren menat Nederländerna som det land i vilket krolliljan planterats i trädgårdarna, eller om även det land i vilket översättningen trycktes och gavs ut inkluderades i tolkningen. Förekomstuppgifterna gällande krolliljan gentar Dodoens för övrigt också i *Hortus Floridus*: "According to Fuchs and Gesner, it ("Lilium montanum") grows in woods and on mountains in many places in Germany. The Dutch have it with other lilies in their gardens".¹³⁶

Det verkar vara hos Dodoens som uppgiften om krolliljans mer eller mindre okända medicinska egenskaper och övriga dygder först förekommer. Dessa uppgifter översätts och gentas av Lyte¹³⁷ och upprepas och förstärks sedan vidare av Gerard. 1583 skriver den då 66-årige Dodoens i *Stirpium historiae pemptades sex* om krolliljan att "detta slag av lilja har dock ingen betydelse i medicinen" ("Vsum autem hoc Lilij genus, in medicina nullum habet").¹³⁸

Matthias de L'Obel (1538-1616), född i Lille i Belgien, död i England, tillhörde generationen efter Dodoens, han var 21 år yngre. I sitt verk över växternas historia, *Plantarum sev stirpium historia* (1576), beskriver han bara fyra liljor. I verket framkommer L'Obels förhållandevis ringa kännedom om olika "Martagons", ja om liljorna överhuvudtaget.

Vi får hos L'Obel stifta bekantskap med de kanske mest betydelsefulla trädgårdsodlarna i tiden och trakten av Amsterdam. L'Obel låter berätta att den varietet (var. *cernuum*) av *Lilium candidum*, vilken kom att kallas "Sultan Sambac", precis hade kommit till Nederländerna från Konstantinopel.¹³⁹ L'Obel beskrev även en "MARTAGON *candidum Chalcedonicum*" ("Vit chal-

¹³⁴ Dodoens 1583, s. 201. Tack till Carla S. Oldenburger-Ebbers, Wageningen, som fäst min uppmärksamhet på Dodoens text och försett mig med kopia. Jfr ovan med Lyte's översättning: "grew 'in some places of Almaigne' (Germany), 'but in this countrey [England/Nederländerna?] they plant them in gardens".

¹³⁵ Dodoens 1557. Tack till Elly Bettelheim och Jean Mouton för tolkningen av franskan.

¹³⁶ Utrecht 1614; engelsk utgåva 1615, modern engelsk version London 1928-9, nytryck London 1974, Summer plate 8. Översättningen citerad efter Harvey 17 February 1994

¹³⁷ Lyte: [Krolliljan] "is not used in medicine, and therefore his nature and vertues are as yet hidden, and unknowen", Harvey 1996, s. 34.

¹³⁸ Dodoens 1583, s. 201. Översättning: Urban Örneholm. Samma uppgift lämnas om *Lilium chalcidonicum*: "De facultate verò huius comperti habemus nihil" ("vi har ingenting utrönt om dess verkan"). Dodoens 1616, s. 202. Här omnämns också att den "Vnå cum candidis Lilijs in Belgio floruít" ("denna blommade i Nederländerna på samma plats som de lysande vita liljorna").

¹³⁹ "Vi har ännu inte sett blomman", skriver han, "eftersom dess rot nyligen, under namnet Sultan Sambac kommit från Konstantinopel." Denna hade tack vare läkaren Alvarus Nonius i Amsterdam förts till apotekaren Guilielmus Driesch' trädgård.

cedonisk Marragon”), vilken han dock ännu varken sett blomma eller ge frö i Nederländerna. Han placerade dem i sitt verk och sin beskrivning inte invid den vita liljan utan istället mellan brandliljan och krolliljan.

Figur 4. Titelsida till Rembert Dodoens' (1517-1585) *Herbarius sive Cruydt-Boeck* (1608, reviderad och med tillägg av bl.a. Carolus Clusius). Nyintroducerade arter, kaktus och aloe på kolonnernas krön och opuntia och banan vid trädgårdens ingång, har givits hedersplatser. Den vita liljan (*Lilium album*) och turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*) flankerar symboliskt porten in till lustgården, en renässanssträdgård i tiden med flera av de dyrbara lökväxterna urskiljbara i bäddarna. (Foto: UUB.)

Osäkerheten i kategoriseringen kan tjäna som en viss indikation på den förhållandevis sena introduktionstidpunkten.¹⁴⁰ I en sen utgåva av Dodoens *Cruydt-Boeck* (1608), innefattande Clusius tillägg och bearbetningar, flankeras portiken in till den paradisiska renässansträdgården just av den vita liljan (till vänster) och turbanliljan (till höger) (fig. 4). I övrigt får lökväxerna träda tillbaka för ännu yngre arter: fikonkaktus, banan, kaktus och aloe.¹⁴¹

Brandliljan (och saffransliljan) är den lilja (liljor) som L'Obel är mest förtrogen med, i linje med de engelska erfarenheterna. Av denna presenterar han inte mindre än sju olika slag varav fyra stycken avbildas tillsammans med namnsynonymer, två med och två utan bulbill. Namnet "Martagon" används av L'Obel för några av liljeslagen, dock inte för krolliljan.¹⁴² *Lilium bulbiferum*, speciellt varieteten *croceum*, betraktas enligt nyare forskning som en möjlig inhemsk, eller mycket tidigare introducerad, art i Nederländerna. Detta kan bidra till förklaringen av dess tidiga variationsrikedom.¹⁴³

Krolliljan erhåller hos L'Obel ingen kompletterande beskrivning utöver tiotalet synonyma namn och ett träsnitt. Den sägs inte äga några dygder, men utgör inte heller den senaste bland nyheterna. Vi får veta desto mer om den nyintroducerade turbanliljan, "HEMEROCALLIS *Chalcedonica Purpurosanguinea polyanthos*".¹⁴⁴ L'Obel berättar att löken är större än den vita liljans, att den mest liknar "Martagons" (*Lilium bulbiferum*), att den har strödda blad på stjä-

¹⁴⁰ L'Obel 1576, s. 85. Översättning: Urban Örneholm. Även det senare slaget tillhör *Lilium candidum* var. *cernuum*, Bauhin 1623, s. 76.

¹⁴¹ Om inte i original, se t.ex. Hunger 1927, s. 305.

¹⁴² "Lilium purpureum maius" ("Större purpurlilja", utan bulbill), "Lilium purpureum minus" ("Mindre purpurlilja", utan bulbill), "Lilium cruentum bulbos gerens summo alis diuiso caule" ("Blodröd lilja med bulbill/lökar högst upp på 'grenarna' och delad stjälk") samt "Lilium cruentum quartum, secundum caulem bulbulis donatum" ("En fjärde blodröd lilja, försedd med bulbill/smälökar längs stjälken"). Varianterna av den blodröda liljan beskrivs som 1) "Martagon, som har rödskimrande blommor, och högt upp på den förgrenade stjälken bulbill/lökar med kärnor/lökfjäll", 2) "Flerblommig med bakåtböjda blad", 3) "En tredje Martagon, den har gröna blad, liknande dem hos blodröd lilja", 4) "Den fjärde är ganska lik den större purpurliljan: den har rödglänsande blomma som Martagon och pryds längs den halvannan alm höga stjälken med smälökar från mitten till toppen". L'Obel 1576, s. 84-85. Översättning: Urban Örneholm.

¹⁴³ Bos 1993, s. 190, 193. Den växte tidigare i de permant odlade rågåkrar som började uppträda under den karolingiska perioden runt år 800 och som bestod fram till 1800-talet och den begynnande användningen av konstgödsel. Den sågs till och med på sina ställen i Nederländerna som ett motståndskraftigt och besvärligt ogräs under 1800-talet. Tack till Rune Bengtsson som fäst min uppmärksamhet på denna artikel.

¹⁴⁴ "HEMEROCALLIS chalcedonisk purpur- och blodröd, flerblommig." "Denna är rätt sällsynt i Nederländerna", skriver l'Obel. "På grund av blommornas glänsande ymnighet och främmande elegans skattas den högt". L'Obel vet att berätta att den odlas med största noggrannhet i lerkrukor av Johannes de Brancion och Johannes van der Dilf, ett tecken på dess dyrbarhet och osäkerhet ifråga om hårdighet. Adelsmannens Johannes van der Dilfs trädgård låg i det nederländska Liera. Den beskrivs av l'Obel som "horto amoenissimo stirpiumque; exoticarum ditissimo generosi viri" ("vacker trädgård, rik på exotiska växter"). I denna växte både den sällsynta mörka klockliljan (*Fritillaria persica*) och kejsarkronan (*Fritillaria imperialis*), den senare även hos Maria Schetz.

ken och att kalkbladen på ”bergsliljans” (*Lilium martagon*) blommor är bakåtböjda till yttersta fästet.¹⁴⁵

Ungefär samtidigt med L’Obels publicering i Antwerpen befann sig **Carolus Clusius** (1526-1609) som kejsarlig trädgårdsdirektör i Wien. År 1577, den 27 maj, berättar Clusius i ett brev från Wien till sin mycket gode vän, den tyske humanisten och teologen Joachim Camerarius (1500-74), om de ’röda liljorna’ som förekom där och som i folkmun kallades ”Martagon”. Han återkom till ämnet även i ett senare brev av den 16 juli och berättade att ”*Lilium rubrum*” inte bara kunde frambringa dubbelblommighet utan även ha helt fyllda blommor. Han kände till exemplar med så många som 50-60 kalkblad.¹⁴⁶ Båda namnen, ”*Lilium rubrum*” och ”Martagon”, får här tolkas som *Lilium bulbiferum* (eller *L. b.* var. *croceum*).

Det tidiga 1600-talet förutom den botaniska vetenskapens mognad, botaniska trädgårdar och medicinska örtaböcker också en handel med växter i den moderna plantskolans form. Detta gav också upphov till så kallade florilegier (singularis *florilegium*), en samling av av kopparstickna och boktryckta växter. De hade bland annat sin upprinnelse i samtidens blomsterstilleben av namn som Roelant Savery och Jan Breughel. Medan de äldre träsnitten huvudsakligen tjänade medicinen för identifiering av växterna i fält, blev florilegiernas uppgift att presentera växterna i sig, som naturkonstverk, och lyfta fram deras skönhet. De utgjorde alltså naturtrogna men ändå konstnärliga avbildningar, med syfte att överraska och väcka förundran, behaga och göra sommaren tillgänglig året runt inomhus. Efterhand kom de mer och mer att utvecklas till vad vi skulle kunna kalla tidiga plantskolekataloger.

Det första florilegiet publicerades 1608 av Jean Robin och Pierre Valet (se nedan) *Jardin du Roy tres Chrestien Henri IV*. Det följdes tidsmässigt av *Icones Plantarum (Florilegium Novum)* (1611-1614) och *Florilegium Renovatum* (1641) av Jean Theodore de Bry, liksom av *Hortus Eystettensis* (1613) av Basilius Besler (se nedan).¹⁴⁷

Ett florilegium, förutom det ovan nämnda *Hortus Floridus* (1614), är i den nederländska kontexten kanske viktigare än den andra, då det bildar en slags slutpunkt i linjen av de holländska botanisterna Dodoens, L’Obel och Clusius arbeten. Det är **Emanuel Sweerts** (1552-1612) och hans *Florilegium* (1612), vilket innehåller 110 kopparstick av växter i deras naturliga storlek.¹⁴⁸ Sweerts florilegium dyker upp ungefär samtidigt som de Bry *Icones Plantarum (Florilegium Novum)* i Tyskland och konkurrerar också i fråga om uppmärksamhet med detta.

¹⁴⁵ L’Obel 1576, s. 85: ”Admondum rara hæc Belgis: quam propter florum luculentam foeturam & peregrinam elegantiam in deliciis habent, & summa diligentia in fictilibus alunt clarissimi viri D. Ioannes de Brancion & D. Ioannes van der Dulf.” Översättningar: Urban Örneholm.

¹⁴⁶ Hunger 1943, s. 70 respektive 73.

¹⁴⁷ <http://www.huntington.org/BotanicalDiv/Timeline.html>.

¹⁴⁸ För en kort sammanfattning av florilegiernas utveckling, se Sweerts 1991 [1612], s. iii. Arbetet trycktes 1612 i Frankfurt am Main och återutgavs 1614. Det tryckte igen i Amsterdam med utgåvor 1620, 1631, 1641, 1647 och 1655. De första utgåvorna hade en tydligare plantskoleambition. De senares kopparstick var i flera fall underlägsna de tidigares.

Sweerts var ”truly moved by the beauties of the floral world”, skriver E. F. Bleiler i en sentida edition och översättning av *Florilegium*. Detta kommer tydligt till uttryck i hans förord. Förutom ambitionen att presentera de nyintroducerade växterna för lekmännen, eller amatörerna som Sweerts uttrycker det, är syftet ’linneanskt’. Skälet är ”to display with it, to all eyes, the infinite Power of God, in which one can look as in a mirror, and thereby be moved to understand how short and trivial life is; and on the other hand, how great God’s Mercy, since he shares with us worthless creatures His manifold beautiful, wonderful creations, the flowers, for our refreshment and comfort.”¹⁴⁹

Det finns även krolliljor även Sweerts. Lök- och knölväxterna placerade han i den första av bokens två delar. Den första art som han presenterade var kejsarkronan, svärligen förstått på något annat sätt än att den tillägnades kejsar Rudolf II själv. De tre följande planschererna upptar en annan modeväxt i tiden på kontinenten, anemonen (*Anemone* spp.), och ges ett lika stort utrymme som det som ägnas tulpanerna. Efter åtskilliga narcisser och åtta planscher iris når vi fram till liljorna. Två slag av madonnalilja och tre slag av brandlilja/saffranlilja interfolieras med dagliljor och affodiller innan de fem planschererna med ”Martagons” presenteras.¹⁵⁰

Martagon pomponij præcox multiflorum.	→ <i>Lilium pomponium</i>
Martagon Calcedonicum paucioribus floribus.	→ <i>Lilium calcedonicum</i>
Martagon Constp [Constantinopolitana]	→ <i>Lilium calcedonicum</i>
Martagon Constp serotinum	→ <i>Lilium calcedonicum</i>
Martagon militis et magnis floribus luteis alios superans	→ <i>Lilium monadelphum</i>
Martagon flavo sub viride color.	→ <i>Lilium pyrenaicum</i>
Martagon imperial. fl. niveo sine maculis	→ <i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
Martagon sive Hemerocallis griseo Colore	→ <i>Lilium martagon</i>
Martagon sive Hemerocallis flo. Albicante.	→ <i>Lilium martagon</i> (f. <i>album</i>) [vitaktig]
Martagon sive Hemerocallis suave [?] flo. Rubente.	→ <i>Lilium martagon</i>

Krolliljan tilläts spela en stor roll i florilegiet, i jämförelse med de andra liljearterna. Krolliljans betydelse i den sena renässansens blomstergårdar i Europa under 1600-talets första hälft, parallellt med övriga ”Martagons”, vinner genom Sweerts *Florilegium* ytterligare legitimitet.

Hortus Floridus (1614) i två böcker, för våren respektive för sommaren, hösten och vintern, innehåller tillsammans 104 kopparstick. Bara tre liljor är avbildade och beskrivna i sommarboken: krolliljan, scharlakansliljan och brandliljan. Madonnaliljan är blott omnämnd. Texten som hör till krolliljan förmedlar heller ingen ny information.¹⁵¹ Det stora värdet för oss ligger främst

¹⁴⁹ Sweerts 1991 [1612], s. iii, viii-ix.

¹⁵⁰ Sweerts 1991 [1612], planschererna 49-53. Tolkningen följer Bleiler. Frågetecken är satta för taxa nr. 2, 3, 4, 5 och 6. Lorentzon 2003-12 uttrycker tveksamhet beträffande bestämningen av *Lilium monadelphum*.

¹⁵¹ Den lyder i Spencer Savage’s engelska översättning från latinet: ”The Mountain Lily. This wild lily called *Lilium montanum* puts forth rounded stems two cubits high or higher, long broad and pointed leaves not disposed one above another in uncertain order but at certain

i två andra kopparstick; dels i en frontespis, dels i en välkänd och ofta publicerad översikt över den överdådigt blommande mångfalden av lök- och knölväxter i en tidig renässansträdgård. Den förra utgör en *hommage à* Rembert Dodoens och Carolus Clusius, vilkas porträtt hänger i medaljonger. I två blomstergirlanger återfinns flera dyrbarheter i växtväg. På marken nedanför porträtten är speciellt sex växter tydligt avbildade; turbanlilja/scharlakanslilja, trädgårdsnejlika, tulpan, narciss, anemon och hyacint. En förmodad krollilja återfinns också strax ovanför Dodoens huvud.

I det andra kopparsticket – en ideal föreställning om den främsta av blomstergårdar – återfinns krolliljan jämte kejsarkronan och den mörka klockhyacinten i perspektivets mitt, i den runda bädden strax hitom den centrala bädden med trädgårdens formklippa träd. Ytterligare krolliljor skymtar i bäddarna bortom, liksom turbanliljor/schalakansliljor. Brand- och saffransliljorna förekommer möjligen invid ett *treillage* till vänster i bild. Dominerar i de centrala bäddarna gör annars tulpanerna. Den uppmärksamme återfinner mycket annat: blåsippor, aurikler, krokus, iris, pärlhyacinter, orkidéer, ranunkler, olika *Ornithogalum*-arter, narcisser och 'fritillarior'. Krolliljan i Nederländerna i början av 1600-talet utgjorde hur som helst en uppskattad prydnadsväxt i trädgårdarnas blomsteravdelningar.

Krolliljan i Leidens botaniska trädgård

Leidens botaniska trädgård grundades 1590¹⁵² som den första vetenskapliga botaniska trädgården i Västeuropa, den andra norr om Alperna. Den fick snabbt en mycket stor botanisk betydelse tack vare dess förste prefekt Carolus Clusius och dess kurator Cornelis Clutius (Dirk Outletz Cluit) (fig. 5).

En tidig försändelse till Clusius i Leiden, från Kreta 1592, innehöll de första lökarna till trädgården, av turbanlilja ("Lilium byzantinum miniato flo.") och mörk klocklilja ("Lilium susianum").¹⁵³ Dessa utgör också de första liljebelägg. I den första växtförteckningen/katalogen från 1594 återfinns med säkerhet också krolliljan. Dess flamländska namn vid tiden var "Lelieken van Calvariën". "For *bulbous and tuberous plants*, Clusius had a very special liking", skriver Veendorp & Baas Becking i sin bok om Leidens botaniska trädgårds historia (1990/1938).¹⁵⁴ De dyrbara lökväxterna planterades med dubbelt

places on the stem, encompassing it in the form of a radiant star. The flowers hang downwards from their own stems, with the cleft of a lily, but smaller than in others, faded purple on colour and brilliant with purple speckles, the stamens in the centre being of the same colour. The petals are reflexed and turned backwards almost in a circle. The bulbous roots, like many kernels joined together, are of a golden or yellow colour [on account of which the French have called the whole plant by the name of *Lis jaune*], from which rootlets hang down. According to Fuchs and Gesner, it grows in woods and on mountains in many places in Germany. The Dutch have it with other lilies in their gardens. It flowers at about the beginning of June, preceding the white lilies." van de Passe, C., 2002 [1928-1929/1614], s. 118.

¹⁵² Beträffande diskussionen gällande dateringen för trädgårdens grundande (1587 versus 1590), se Kalkman i Veendorp & Baas Becking 1990/1938, s. [3].

¹⁵³ Hunger 1927, s. 200.

¹⁵⁴ Veendorp & Baas Becking 1990/1938, s. 56.

skydd, i en speciell liten staketringärdad trädgård med en konstfärdig portal inuti den större trädgården (fig. 6).

Figur 5. Leidens botaniska trädgård. Flora överöses med nya och dyrbara växter från främmande länder och kontinenter; opuntia och kanske aloe och banan. I förgrunden både dvärgpalm, banan och agave. Titelsidan till *Horti Academici Lugduno-Batavi Catalogus*, 1687. (Foto: UUB, oktober 2002.)

Friedrich Hunger (1927) redovisar Clutius inventering av innehållet i Leidens botaniska trädgård i september 1594, ”Förteckning över plantor som satts i jorden i slutet av september år 1594 i trädgården vid Leidens akademi i Nederländerna”.¹⁵⁵ ’Liljorna’ återfinns här framförallt i det första kvarterets 16 bäddar, sålunda:¹⁵⁶

¹⁵⁵ Tack till Gerda van Uffelen, Hortus Botanicus Leiden, som i kopia ställt delar av orginalkatalogen till mitt förfogande.

¹⁵⁶ Hunger 1927, s. 219-235. Inventeringen heter: ”Index Stirpium terrae commissarum sub extremum Septembrem anni 1594 in Lugdunensi Academiae apud Batavos horto”. Under tecknad har i ett brev till Hortus botanicus Leiden tolkat och kommenterat alla ”Lilium”-namn utifrån trädgårdens databas baserad på 1594:års katalog i ett vidare sammanhang än här, se Lundquist 2004-10-01, Bilaga 9.

Asphodelus omnium max. (bädd 1)	→	<i>Asphodelus ramosus</i> (?)
Asphodelus racemosus	→	<i>Asphodelus ramosus</i>
Asphodelus mas	→	<i>Asphodelus albus</i>
Asphodelus racem. Alter	→	<i>Asphodelus ramosus</i>
Asphodelus	→	<i>Asphodelus ramosus</i> (?)
Asphodelus flore luteo	→	<i>Asphodeline lutea</i>
Hemerocallis flore albo	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
Hastula regia ¹⁵⁷	→	<i>Asphodelus ramosus</i>
Lilium bulbiferum Hogelandii (bädd 2)	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium persicum	→	<i>Fritillaria persica</i>
Sufiniare ¹⁵⁸	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lilia rubra bulbifera ¹⁵⁹	→	<i>Lilium bulbiferum</i> [flertal]
Martagones	→	<i>Lilium martagon</i> (<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>) ¹⁶⁰
Asphodelus Galeni	→	<i>Asphodelus ramosus</i>
Lilia rub. bulbifera (bädd 4)	→	<i>Lilium bulbiferum</i> [flertal]
Sufiniare	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lilium montanum diversorum generum (bädd 6) ¹⁶¹	→	<i>Lilium martagon</i> ("bergslilja av olika slag")
Lilium bysantinum (bädd 8)	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lilium bysantinum album ¹⁶²	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium Theophrasti (kvarter 2, bädd 8)	→	<i>Convallaria majalis</i> ¹⁶³
Asphodelus mi. Luteus	→	<i>Nartheicum ossifragum</i> ¹⁶⁴

Några liljor förekommer också mot norr på det område som vetter mot söderväggen och är indelat i mindre bäddar ("Ad septentrionem in area parieti

¹⁵⁷ För de samtida mest ingående utredningarna för bestämning av "Hastula regia, se Fuchs 1542, Cap. XL. och Bock 1552, 789-790. Jfr Meyer 1999, Appendix 5, Cap. XL.

¹⁵⁸ "Sufiniare" går tillbaka på Clusius namnsättning av turbanliljan, "Lilium rubrum Zuhpinia-re", "Zufiniari"; jfr Bauhin 1623, s. 78.

¹⁵⁹ Beteckningen "Lilium rubrum non bulbosum" i Leidens botaniska trädgård syftar på *Hemerocallis fulva*, Bauhin 1623, s. 80.

¹⁶⁰ Tolkningen av den kollektiva 'trädgårdsmästarbenämningen' (Clutius ej Clusius) "Martagones" är här inte självklar. Se vidare Bilaga 9 (Lundquist 2004-10-01). År 1601 finns följande liljor i trädgården: *Lilium album*, *L. bulbiferum*, *L. chalconicum*, *L. martagon* och kanske *L. pyrenaicum*. De fyra senare skulle även kunna komma ifråga, kanske tillsammans med *L. pomponium*. Nära till hands ligger saffransliljan utifrån de beteckningar som Clusius själv använder; Beträffande Bauhins tolkning till krollilja se Bauhin 1623, s. (76-)77.

¹⁶¹ Olika slag (varieteter, former) av åtminstone *Lilium martagon*. Namnet kan här även möjligen inkludera andra liljor som *Lilium pomponium* and *Lilium carnolicum*. Meningen föregås i originalistan av beteckningen "Hemerocallis", av undertecknad här tolkad som *Lilium bulbiferum* var. *croceum* (möjligen *Lilium martagon*). För en vidare utredning, se Lundquist 2004-10-01.

¹⁶² Jfr Lundquist 2004-10-01; Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 182-184.

¹⁶³ Enligt Dodonaeus, jfr Bauhin 1623, s. 304.

¹⁶⁴ Jfr Jørgensen 2003, s. 38. Myrtililjan utlöste en stor vetenskaplig debatt under 1600-talet och Simon Paulli skrev också en egen avhandling om den 1672, allt med utgångspunkt från Bergen och kanslern Jens Bielke (1580-1659) och hans "Ossifragi".

meridionali obversa et in areolas divisa”). Här återfinner vi dock inga krolliljor:

<i>Lilium vulgare</i>	→	<i>Lilium candidum</i>
in testis Liliorum byzantinorum specis quinque	→	<i>Lilium chalconoticum</i> ¹⁶⁵ (”5 olika slag i lerkrukor”)

Figur 6. Lökväxterna planterades i en speciell liten staketingsärdad trädgård med en konstfärdig portal inuti den större trädgården i den ursprungliga botaniska trädgården i Leiden (*Hortus Clusianus*). 1931 byggdes denna trädgård upp (”rekonstruerades”) på en annan plats i dagens botaniska trädgård och 1990 restaurerades denna ännu en gång, med en speciell tonvikt på 1590-talets växtmaterial. (Foto: Kjell Lundquist, september 2004)

Vi får också veta att ett 40-tal växter också har tagits bort (”Omissa sunt haec”), bland dem även några ’liljor’:¹⁶⁶

<i>Lilium susianum</i> sive <i>persicum</i>	→	<i>Fritillaria persica</i>
Tusai sive <i>Coronae imperialis</i> 4 species	→	<i>Fritillaria imperialis</i> (”av fyra olika slag”)
<i>Liliasphodelus luteus</i>	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
<i>Liliasphodelus flore phoeniceo</i>	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
<i>Lilium convallium maius</i>	→	<i>Convallaria majalis</i> [stor/storblommig]
<i>Lilium convallium flore carneo</i>	→	<i>Convallaria majalis</i> [köttfärgad]
<i>Lilium convallium vulgare</i>	→	<i>Convallaria majalis</i> [vanlig]
<i>Panacratium</i>	→	<i>Paradisea liliastrum</i>

¹⁶⁵ ”i lerkrukor 5 slag av bysantinsk lilja” kan artmässigt tolkas vidare än enbart turbanlilja, jfr Lundquist 2004-10-01.

¹⁶⁶ En art som stod i begrepp att planteras (”Herbae sequentes terrae mandandae”), var ”Asphodelus minor Clusii” (*Asphodelus fistulosus*).

Nästa katalog från Leidens botaniska trädgård är från 1596. Den är inte så detaljerad som den föregående och innehåller heller inga uppgifter om att några liljor sänts till trädgården. I beskrivningen *Hortus publicvs Academiae Lvvdvno-Batauae. Eivs ichnographia, descriptio, vsus. Additi habet stirpium numero, et nominibus* av Peter Paaw år 1601, presenteras de totalt 56 rektangulära växtbäddarna i fyra kvarter (om 12 respektive 16). Här möter vi en tidig mix av de äkta liljorna grupperade under flera andra släktnamn, liksom ett par andra släkten tillsammans med 'liljorna':¹⁶⁷

Asphodelus versus.	→	?
Asphodelus foemina.	→	<i>Ornithogalum pyrenaicum</i> (?) ¹⁶⁸
Asphodelus palustris.	→	<i>Narthecium ossifraganum</i>
Asphodelus bulbosus Galeni flor. lurido.	→	<i>Asphodeline lutea</i>
Asphodelus bulbosus Galeni flor. niueo.	→	<i>Asphodelus ramosus</i>
Hemerocallis, seu Liliu[m] syluestre vulgare.	→	<i>Liliu[m] martagon</i>
Hemerocallis fl. luteo.	→	<i>Liliu[m] pyrenaicum</i> (?)
Hemerocallis fl. albo.	→	<i>Liliu[m] martagon</i> f. <i>album</i>
Hemerocallis Byzantina.	→	<i>Liliu[m] chalconicum</i>
Liliu[m] album.	→	<i>Liliu[m] candidu[m]</i>
Liliu[m] Turcicu[m] (zultan-zambach.)	→	<i>Liliu[m] candidu[m]</i> var. <i>cernuum</i>
Liliu[m] Persicu[m].	→	<i>Fritillaria persica</i>
Liliu[m] purpureu[m] maius.	→	<i>Liliu[m] bulbiferu[m]</i> var. <i>croceu[m]</i>
Liliu[m] purpureu[m] minus.	→	<i>Liliu[m] bulbiferu[m]</i> var. <i>croceu[m]</i>
Liliu[m] purpureu[m] tertiu[m].	→	<i>Liliu[m] bulbiferu[m]</i>
Liliu[m] convalliu[m].	→	<i>Convallaria majalis</i>

Innehållet i Leidens botaniska trädgård under det sena 1500- och tidiga 1600-talet, i Paaws beskrivning och växtförteckning från år 1601, äger ett speciellt intresse för de nordiska länderna. Det är härifrån som den norske läkaren Henrik Høyer under 1590-talets sista år erhåller sina älskade lökväxter – inklusive krolliljan! – genom de goda relationerna till både Carolus Clusius och Peter Paaw.¹⁶⁹

Den danske läkaren Simon Paulli redovisar innehållet i Leidens botaniska trädgård fyra decennier senare i sitt verk om ”De olika offentliga kungliga och

¹⁶⁷ Paaw 1601. I översättning (Urban Örneholm 2003): ”Leidens botaniska trädgård. Dess utseende, beskrivning och användning, med tillägg av plantornas antal och namn”. Tolkningen av växtnamnen av undertecknad.

¹⁶⁸ Jfr Bauhin 1623, s. 70.

¹⁶⁹ Jfr kapitel 4, Norge. För en jämförelse finns 419 av de mer än 1000 träsnitten i Clusius främsta och samtida arbete *Rariorum plantarum historia* (1601) finns för övrigt tryckta i den billiga och lättillgängliga volymen *Plant and floral woodcuts for Designers & Craftsmen. 419 Illustrations from the Renaissance Herbal of Clusius* (1974). Menten (ed.) 1974. Ett urval av liljorna finns med. En krollilja, ”Lilium montanum, or Silvestre majus” återfinns med nummer 72. Beteckningen ”Martagon bulbiferum” syftar här på brandliljan (*Lilium bulbiferum*), nr 399.

akademiska trädgårdarna, till de härskandes tjänst” (1653). I sin första mycket innehållsrika förteckning ”Förteckning över de växter som fanns i Leidens akademiska trädgård år 1642 respektive år 1649”¹⁷⁰, återfinns ett flertal ’liljor’, närmare bestämt 13 olika slag, inkluderande de flesta av Europas vildväxande arter.¹⁷¹

Lilioasphodelus major fl. rubro.	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
Lilioasphodelus minor fl. luteo.	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
Lilium album.	→	<i>Lilium album</i>
Lilium album Byzantin. seu Sultan Zambach.	→	<i>Lilium album</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium album fl. pleno. ¹⁷²	→	<i>Lilium album</i> var. <i>plenum</i> (?)
Lilium rubrum majus.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium rubrum minus.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium rubrum bulbulos gerens inter folia.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium sylv. Dod. s. Hemerocallis fl. albis & purpur. reflexis.	→	<i>Lilium martagon</i> (2 slag, <i>Lilium martagon</i> och f. <i>album</i>)
Lilium sylv. fl. purp. maj. reflexo.	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium sylv. fl. luteo reflexo.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i> (?)
Lilium s. Martagon Pomponii.	→	<i>Lilium pomponium</i>
Lilium Byzantinum fl. miniato repando.	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lilium Chalcedon. fl. luteo reflexo angustifol.	→	<i>Lilium carnolicum</i> var. <i>jankae</i> ¹⁷³
Lilium montanum Canadense.	→	<i>Lilium canadense</i> ¹⁷⁴
Lilium Persicum.	→	<i>Fritillaria persica</i>
Lilium convallium fl. albo.	→	<i>Convallaria majalis</i>
Lilium convallium fl. purp.	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>

Paulli redovisar också en ”Förteckning över inhemska växter, vad som växer i kärr, på ångar, på sandmarker och i skogar nära Leiden”.¹⁷⁵ Som väntat återfinns vi varken några ’vildväxande’ eller naturaliserade äkta liljor under något sökord. Vi noterar dock vildväxande ”Asphodelus palustris” (*Nartheeci-*

¹⁷⁰ ”Catalogus plantarum horti academici Lugduno-Batavi. Qvibus instructus erat. Annis 1642 & 1649”, s. 473-560. ”Hemerocallis” och ”Martagon” utgör inga sökingångar. Fyra taxa av ”Asphodelus” redovisas (s. 484); *Asphodelus mas ramosus* fl. albo., *Asphodelus foemina* fl. luteo., *Asphodelus minor* Clusii. och *Asphodelus liliace* (9) fl. albo f. *Phalangium Allobrogicum* maj. Katalogrubrikerna är översatta av Urban Örneholm.

¹⁷¹ Paulli 1653, s. 523-524.

¹⁷² Den tidigare referensen till vad som troligen betecknar denna varietet går tillbaka till Leonhard Ursinus (1618-16645) (”*Lilium album plenum*”) i en beskrivning från 1662. Ursinus hade erhållit varieteten från Nederländerna. Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 184.

¹⁷³ Jfr diskussionen i kapitel 2 gällande Olof Rudbeck d.ä:s liljenamn.

¹⁷⁴ *Lilium canadense* var den första nordamerikanska liljan som introducerades i Europa. Den kom (först) till Frankrike omkring år 1620. En tidig beskrivning återfinns hos Parkinson (1629).

¹⁷⁵ ”Index Plantarum Indigenarum, Qvæ in locis paludosis, pratensibus, arenosis & sylvestribus prope Lugdunum in Batavis nascuntur.” s. 561-578.

um ossifraganum) och "Lilium convallium" (*Convallaria majalis*, liljekonvalj).¹⁷⁶ Ett separat "Tillägg på växter i den offentliga akademiska trädgården (= den botaniska trädgården) i Leiden anskaffade år 1641"¹⁷⁷ avslutar Paullis Leiden-växter. Det året anlände "Lilium Persicum" (*Fritillaria persica*, mörk klocklilja, och "Martagon Pomponii fl. phoenicio." (*Lilium pomponium*, scharlakanslilja) till trädgården.¹⁷⁸

År 1687 gav Paul Hermann ut en katalog över alla växter som odlats i Leidens botaniska trädgård mellan åren 1681-86, *Horti Academici Lugduno-Batavi Catalogus exhibens Plantarum omnium Nomina, quibus ab anno MDC LXXXI ad annum MDCLXXXVI Hortus fuit instructus ut & Plurimarum in eodem cultarum & à nemine hucusque editarum Descriptiones & Icones*.¹⁷⁹ På frontespisen möter inte längre de främmande lökväxterna, som ett århundrade tidigare, utan fikonkaktus, bananer, agaver och palmer, överräckt till Flora av invånare från främmande kontinenter. Växtlistan är mycket omfattande, detaljerad och välrefererad. Alla äkta liljor återfinns nu under "Lilium", grupperade i sex avdelningar. I den första presenteras "Lilium persicum" (*Fritillaria persica*) och 11 olika typer av "Lilium sive Corona Imperialis" (*Fritillaria imperialis*), vilket inte minst visar det stora intresset för denna relativt nyintroducerade art. Krolliljan förekommer i nästa grupp, i en god postbauhinsk namnkonkordans, i inte mindre än 8 olika slag, uppvisande den överlägset största odlade variationen bland 'liljorna':¹⁸⁰

LILIUM Martagon montanum majus floribus reflexis Moris. <i>Hist.</i> 2. 408. Lilium flore nutante maximum I. B. tom 2. 19. 694	→	<i>Lilium martagon</i>
Idem minus. Lilium floribus reflexis montanum C. B. P. 77. Lilium flore nutante ferrugineo majus I. B. tom. 2. l. 19. 692.	→	<i>Lilium martagon</i>
Idem flore carneo <i>Cat. Hort. Reg. Paris.</i> 106. flore albicante C. B. P. 77. Moris. <i>Hist.</i> 2. descr. 408	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium Martagon, floribus reflexis rubris, punctatum Moris. <i>Hist.</i> 2. 408. Lilium floribus reflexis alterum, languine hirsutum.	→	<i>Lilium martagon</i>
Idem non punctatum Moris. <i>Hist.</i> 2. 408. Floribus dilute purpurascensibus, maculis carentibus C. B. P. <i>Var.</i> 78.	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium Martagon, floribus reflexis albis punctatis Moris. <i>Hist.</i> 2. 408. C. B. P. 78.	→	<i>Lilium martagon</i> var. <i>albiflorum</i>
Idem non punctatis Moris. <i>Hist.</i> 2. 408. C. B. P. 78. Lilium flore nutante albo I. B. tom. 2. l. 19 694.	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
Lilium floribus reflexis polyanthos album punctatum C. B. P. 78. Moris. descr. <i>Hist.</i> 2. 408.	→	<i>Lilium martagon</i> var. <i>albiflorum</i> (aff.)

¹⁷⁶ Paulli 1653, s. 562 respektive 570.

¹⁷⁷ "Appendix Plantarum Quæ Horto publico Academiae Lugd-Batav. Accesserunt: Anno 1641.", s. 579-591. Ingen ingång finns för släktarna "Asphodelus" eller "Hemerocallis".

¹⁷⁸ Paulli 1653, s. 586.

¹⁷⁹ I översättning (Urban Örneholm): "Leidens akademiska trädgårds katalog, uppvisande namnen på alla de växter, varmed den år 1681-1686 var försedd, likaså tidigare opublicerade beskrivningar och avbildningar av det mesta som där odlas."

¹⁸⁰ Tolkningar av växtnamnen är gjord av undertecknad.

Lilium Martagon Canadense maculatum Park. Moris. Hist. 2. 408.	→	<i>Lilium canadense</i>
Lilium angustifolium purpuro-sanguineum, flore reflexo Moris. Hist. 2. 408. Lilium pupuro-sanguineum, flore reflexo C. B. P. 78. Lilium flore miniato nutante, sive Hemerocallis Chalcedonica quibusdam I. B. tom. 2. l. 19. 695. Præcox.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Idem serotinum Moris. Hist. 2. 409.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Lilium Byzantinum miniatum C. B. P. 78. Moris. Hist. 2. descr. 408.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Lilium, brevi & Gramineo folio C. B. P. 79. Lilium præcox, nutante flore rubro, tenuifolium I. B. tom. 2. l. 19. 696.	→	<i>Lilium pomponium</i>
Lilium miniatum angustifolium odorum C. B. P. 79. Martagon Pomponii Clusii Moris. Hist. 2. 409.	→	<i>Lilium pomponium</i>
Lilium Martagon flavum angustifolium C. B. P. 79. Moris. Hist. 2. 409. Martagon flore luteo præcox I. B. tom. 2. l. 19. 697.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
Idem serotinum, foliis latioribus, atro-virentibus flore saturè phœniceo Lob. C. B. P. Var. 79.	→	<i>Lilium carnolicum</i> (?)
LILIUM album vulgare & odoratum, flore erecto Moris. Hist. 2. 409. Lilium album vulgare, flore erecto & vulgare C. B. P. 76. Lilium album vulgare I. B. tom. 2. l. 19. 685.	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium lato caule, multiflorum Cat. Hort. Reg. Paris. 405. Lilium album Syriacum Rauwolfii I. B. tom. 2. l. 19. 697.	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i> ¹⁸¹
Lilium album, flore pleno Cat. Hort. Lugd. Schuyl. 42.	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>plenum</i> ¹⁸²
Lilium album floribus dependentibus sive peregrinum C. B. P. 76. Lilium album peregrinum, floribus albis, & foliis angustioribus Moris. Hist. 2. 409. Lilium album Constantino-politanum, Sultan Zambach dictum Clusii I. B. tom. 2. l. 19. 697.	→	<i>Lilium candidum</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium Canadense, imperfectis floribus & irregularibus multis albis Moris. Hist. 2. 410.	→	<i>Lilium canadense</i>
Lilium purpuro croceum majus C. B. P. 57. Moris. Hist. 2. 411. Lilium rubens croceum majus I. B. tom. 2. l. 19. 688.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Idem flore pleno. C. B. P. 77.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium purpuro-croceum minus C. B. P. 77. Lilium rubens vel croceum minus I. B. tom. 2. l. 19. 689.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium bulbiferum latifolium majus C. B. P. 77. Moris. Hist. 2. 411.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Idem bulbiferum minus C. B. P. 77. Moris. Hist. 2. 411. Lilium bulbiferum repens I. B. tom. 2. l. 19. 691.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium bulbiferum incanum C. B. P. 77. Moris. Hist. 2. descr. 411. I. B. tom. 2. l. 19. 691	→	<i>Lilium bulbiferum</i>

Under "Lilium" återstår åtskilliga taxa, "Lilium Africanum"¹⁸³, "Lilium Indicum" m.fl. vilka i det här sammanhanget ligger utanför vårt ämne.

Simon Paulli förtecknade även växterna i Groeningens botaniska trädgård i Nederländerna ¹⁸⁴ från 1646, i "Catalogus Plantarum Horti Gröningensis

¹⁸¹ Jfr Bauhin 1623, s. 76, se även Bilaga 4.

¹⁸² Jfr not 47.

¹⁸³ Kapamaryllis (*Amaryllis belladonna*), jfr "Frankrike", nedan.

ordine alphabetico conscriptus, et editus Anno 1646". Till denna förteckning har han också fogat in en lista över utländska eller exotiska frön, "Catalogus seminum exoticorum."¹⁸⁵

Krolliljan var väl representerad även i Groeningen och också den liljeart som förekom i flest antal redovisade taxa, 4 stycken. Nomenklaturen följer väl *Hortus Eystettensis* (1613). Efter den egentliga katalogen redovisar Paulli en lång och mycket innehållsrik katalog över tulpaner (*Tulipa* spp.) och trädgårdsnejlikor (*Dianthus caryophyllus*)¹⁸⁶. Ingen kan sväva i okunnighet om vilka två slags blommor som utgjorde det högsta modet vid 1600-talets mitt.

Tulpan- och nejlikekatalogen följs av en katalog över exotiska frön, upptagande bl.a. "Asphodelus foemina flore luteo", en gulblommande kvinnlig afo-dill.¹⁸⁷ Denna tolkas inte självklart, då såväl den gulblommande och den gulblommande pyreneiska liljan (*Lilium pyrenaicum*) förekommer i växtförteckningen, men med andra namn. Den enda art som tidigare betecknats "Asphodelus foemina" är krolliljan, av Leonhart Fuchs ett århundrade tidigare. Här tolkar jag dock namnet till en junkerlilja (*Ashodeline lutea*).¹⁸⁸

<i>Lilium album latifolium.</i>	→	<i>Lilium album</i>
<i>Lilium album polyanthemum Africanum fl. multiplici.</i>	→	<i>Lilium album</i>
<i>Lilium album angustifolium, seu Zultan Sambach Turcarum.</i>	→	<i>Lilium album</i> var. <i>cernuum</i>
<i>Lilium Allobrogicum</i> ¹⁸⁹	→	<i>Paradisea liliastrum</i> (?)
<i>Lilium convallium fl. albo.</i>	→	<i>Convallaria majalis</i>
<i>Lilium convallium fl. rubella.</i>	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>
<i>Lilium convallium majus.</i>	→	<i>Convallaria majalis</i>
<i>Lilium cruentum bulbiferum.</i>	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
<i>Lilium montanum fl. luteo, non punctatum.</i>	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
<i>Lilium montanum fl. luteo, punctatum.</i>	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>

¹⁸⁴ Tack till prefekten vid Leidens botaniska trädgård, Jan de Koning, som belagt förteckningen till Gröningen i Nederländerna och inte till Gröningen i Sachsen-Anhalt. Gröningens botaniska trädgård inrättades 1626. Den första förteckningen (Henrici Munting. M.D., GRONINGAE & OMLANDIAE Provincialis Botanici, HORTUS et Universae Materiae Medicae GAZOPHYLACIUM, Groningae, Ex Officina Typographica Augustini Eissens), vilken också Paulli inkluderade i *Vividaria varia*, är också från 1646. Gröningens botaniska trädgårds historia tecknas i Ch. Henriette Andreas, *In en om een botanische tuin Hortus Groninganus 1626-1966*, Groningen, 1976). de Koning, 19 november 2003.

¹⁸⁵ I ungefärlig översättning: "Förteckning över växterna i Gröningens trädgård, alfabetiskt förtecknade och redigerade år 1646), s. 593-692. Inga sökingångar finns för "Hemerocallis" och "Martagon".

¹⁸⁶ Paulli 1653, s. 693-706.

¹⁸⁷ "Catalogus seminum exoticorum.", s. 710.

¹⁸⁸ Följande "Asphodelus"-slag är upptagna i katalogen: *Asphodelus fl. luteo minor*, *Asphodelus fl. albo major*, *Asphodelus liliaceus luteus*, *Asphodelus liliaceus rubens* och *Asphodelus palustris*; Paulli 1653, s. 605, 650-651. Tolkningen av växtnamnen av undertecknad.

¹⁸⁹ "Allobrogerna var en gallisk folkstam som tycks ha levt ungefär i nuv Savoien (en del latinska ortnamn på temat förekommer, t.ex. "Allobrogum colonia" som ibland har använts om Genève); det är väl möjligt, men långt ifrån säkert, att "Allobrogum" skulle kunna innebära ungefär 'savoijisk'. Örneholm 2004-01.

<i>Lilium montanum</i> majus album, punctatum.	→	<i>Lilium martagon</i> (var. <i>albiflorum</i>)
<i>Lilium montanum</i> fl. niveo, non punctatum.	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
<i>Lilium montanum</i> fl. purpurascente, punctatum.	→	<i>Lilium martagon</i>
<i>Lilium montanum</i> fl. purpurascente, non punctatum.	→	<i>Lilium martagon</i>
<i>Lilium Byzantinum</i> serot. s. Martagon Constantinopolitanum.	→	<i>Lilium chalconicum</i>
<i>Lilium flore miniato repando</i> serot. s. Martagon Pomponii.	→	<i>Lilium pomponium</i>
<i>Lilium Persicum</i> .	→	<i>Fritillaria persica</i>

Sentida uppgifter om svårigheterna att odla krolliljan i Nederländerna är intressanta. Detta gäller i det utsatta läget som rabattväxt i *plate-bandes* till den rekonstruerade barockträdgården till Paleis Het Loo i Apeldoorn. Willem Zieleman skriver: "...we had the Martagon Lily some years ago in the plate-bandes at Het Loo. We were not very successful, as it took some years to get the bulbs into flower. They also suffered from the annual digging of the plate-bandes. At the end only a few bulbs flowered, not enough to play a role in the planting scheme. They were transferred to a shrubbery [...] The only lily which thrives well is the *Lilium bulbiferum*, which is native in this region."¹⁹⁰

Garden Curator Willemien de Geer vid Het Loo ger uttryck för motsvarande erfarenheter. "These wild forms are not easy to grow and propagate", skriver hon, "unless one imitates their original circumstances", syftande både på de vilda typer hon själv sett i Alperna (växande på halvskuggiga alpängar på en starkt kalkhaltig och småblockig mark¹⁹¹) och de hon mött i Luberonbergen i Provence ("entirely in shade"). De vilda typerna av krollilja låter sig inte omgående och med ett gott resultat transplanteras från sina väl-dränerade och kalkrika naturståndorter till betydligt kallare, fetare och fuktigare rabatter på det nederländska låglandet och i barockens blomsterlister.

De Geer misstänker utifrån sina egna nedslående odlingserfarenheter, att det tidigt (under 1600-talet) har handlat om olika selektioner, korsningar eller förädlingar av *Lilium martagon*-lök, vilka bättre kunnat fördrå de speciella omständigheter som rabattförhållandena i renässans- och barockträdgårdarna bjöd.¹⁹² Redan i början av 1600-talet var också olika korsningar och förädlingar kända och använda i trädgårdarna över hela Europa, menar de Geer.

"The plant having been so often depicted at the time had certainly some popularity and that is why in a garden like the Loo garden one would like to use it in some form. At present", skriver de Geer, "I think of growing the bulbs in baskets in the nursery, moving them when they are doing well, but the problem remains: what bulbs to use."

Förutom att det inte är fritt att insamla vildväxande krollilja ger dessa slag också ett dåligt resultat i plate-banden, varför de Geer hoppas att finna bättre historiska varieteter. Erfarenheterna från Het Loo ger ytterligare ett perspek-

¹⁹⁰ Zieleman 21 February 1996, "assisterande headgardener".

¹⁹¹ "...usually on calcareous soil coming up between bits of rock, the bulbs residing in patches of wet soil consisting mainly of leaf mould..."; de Geer, February 1996.

¹⁹² "I, for one, am not sure if this is the wild form or the result of crossings, I expect the latter...", de Geer, February 1996.

tiv på krolliljans tidiga odling. Alla krolliljetyper trivdes kanske inte lika väl överallt och inte alls i de trädgårdar de tänktes pryda, om inte de naturliga omständigheterna imiterades. Även dessa erfarenheter är de Geers, "...in my own garden (a more or less wild garden)", skriver hon, "several martagon lilies (the wild form) are thriving after a very slow start, I've had them for about eight years. They have started to propagate and grow in meadow-like circumstances."¹⁹³ Jalas (1958) uppger för övrigt också att förvildade bestånd av krollilja nu är utbredda i Nederländerna.¹⁹⁴

När började det medvetna selektions-, förädlings- och korsningsarbetet där möjligen även krolliljan var inblandad? Med stor sannolikhet finns svaret att söka just i Nederländerna, sätet för tulpanodling från 1594, utifrån Clusius kollektion av de ca 600 lökar som han bragte med hem från Wien. Det tidiga 1600-talet, med tulipomanian 1624-37 och en än större och allmän bulbomania, etablerade Nederländerna/Holland som världsledande blomsterlökförädlings- och -odlingsnation, en position som landet ännu idag upprätthåller.¹⁹⁵

I det välkända verket *Le Jardin Hollandois / Der Niederländische Gärtner* (1669) med massor av mönsterritningar för parterrer och blomsterrädgårdars utläggning, framgår något av blomsterlöksyrans. Krolliljan har blivit en "Martagon" även i Nederländerna. Trädgårdsmästaren Johan von der Groen delar in liljorna i de två kategorierna "Martagons/Goldwurtzel" och "Le Lis /Lilien".¹⁹⁶ I D. H. Causes *De Koninglycke Hovenier* (1676), ett av de mer välkända nederländska trädgårdsböckerna under 1600-talet, räknas krolliljan tydligt in under beteckningen "Martagons", tillsammans med flera andra liljor med samma blomform. Fyra olika slag av vita krolliljeformer eller varieteter framhålles speciellt. Den vita liljan finns med på det vackra graverade titelbladet tillsammans med solros och malva, liksom i ymnighetshornet tillsammans med tulpaner och anemoner.¹⁹⁷ 150 år senare uppger J. F. W. Vosse i *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnererei* (1841) att holländarna i sina lökkataloger förde hela 54 olika slag ("Spielarten") av krollilja till försäljning.¹⁹⁸

¹⁹³ De Geer, February 1996.

¹⁹⁴ Jala 1958, s. 177.

¹⁹⁵ Beträffande Clusius, tulpanens väg till Holland och bulbomanian, se t.ex. Lundquist 1999 (b) eller Pavord 1999. Pavord behandlar just tulpanen och ingen liljeart är heller sökbar. Liljornas förekomst i boken begränsar sig till enstaka förekomster i de publicerade blomstermålningarna.

¹⁹⁶ von der Groen 1669, s. 34-35.

¹⁹⁷ Cause 1676, s. 76.

¹⁹⁸ Vosse 1841, s. 401.

Tyskland

Die Madonnenlilie, die Feuerlilie und die Türkenbund, wie er heute im Volksmund heisst, sind jene 3 Lilien, die bei uns in Deutschland einheimisch und fast allgemein bekannt sind.

(Madonnaliljan, brandliljan och "die Türkenbund" [krolliljan], som den idag heter i folkmun, är en av de tre liljor vilka hos oss i Tyskland är inhemska och mycket allmänt kända.)

Carl Feldmaier, 1967¹⁹⁹

*Plantatur hodie in hortis hic Narcissus,
sicut alia quoque florum genera, uoluptatis gratia
(Denna narciss [krolliljan] planteras idag i trädgårdar,
liksom även andra slag av blommor, för glädjens och njutningens skull)*

Hieronymus Bock, 1552²⁰⁰

*The high-water mark in the evolution of the herbal,
and the beginning of a new era in botany,
occured in Germany in the first half of the sixteenth century,
based on the pioneer works of Otto Brunfels, Jerome Bock, and Leonhart Fuchs ...
the 'Deutsche Väter der Pflanzenkunde'*

Frederick G. Meyer, 1999²⁰¹

Krolliljan är 'inhemsk' i stora delar av nuvarande Tyskland. Heinrich Marzell (1935) sammanfattar: krolliljan förekommer i landets mellersta och södra trakter, inte sällan i lövskog, under buskar, på skogsängar och särskilt i bergstrakter upp till 2 300 m över havet (fig. 7).²⁰² Dess naturliga utbredningsområde täcker dock inte det nord- och nordvästtyska låglandet mot Östersjö- respektive Atlantkusterna - Holstein, Slesvig, Altmark, Prignitz, Mecklenburg, Neuvorpommern och Rügen - d.v.s. arten förekommer inte vildväxande i landets norra delar, uppgående till nästan halva landets yta.²⁰³ Hit har krolliljan, i den utsträckning den odlats, förts till trädgårdarna och parkerna, för en vidare spridning ut i landskapet och i vissa fall en naturalisering. Vilka populationer som är 'indigena' eller förvildade, och vilka sekundära bestånd som i sin tur uppkommit ur antingen 'äkta inhemska' eller först odlade krolliljor, är inte omedelbart enkelt att avgöra.

¹⁹⁹ Feldmaier 1967, s. 158.

²⁰⁰ Bock 1552, s. 788. Översättning: Hans Helander. Jfr Bock 1577, s. 281: "Solche blümen zieleit man für ein wollust / wie andere blumen und Gilgen inn den Gärten" ("Sådana blommor odlar man för sin förnöjelse, liksom man gör med andra blommor och liljor i trädgården").

²⁰¹ Meyer 1999, s. 10

²⁰² Marzell 1935, s. 457.

²⁰³ Ascherson 1905, s. 179. Jessen 1936, s. 111. Det är denna del "hvor Arten træffes uafhængig af Kulturen i Løvskov og Krat". Jämför Feldmaier 1967, kapitel 6, fig. 14.

Det är svårt att i generella ordalag behandla krolliljan och dess användning historiskt inom gränserna för dagens Tyskland, för att ge en slags sammanhål- len bild. Förhållandena är så skiftande, både geografiskt och kulturhistoriskt. Källmaterialet är också mycket omfattande. Redovisningen gör heller inga anspråk på att vara fullständig. En kort sammanfattning av krolliljans historia i Tyskland lämnar Heinz-Dieter Krausch i den nytvignva boken *Kaiserstuhl und Pönien rot* (2003).²⁰⁴

Harvey uttrycker sig kortfattat beträffande introduktionen av krolliljan i norra Europa: ”This [uppgifterna av Lyte och Gerard om att krolliljan inte användes inom medicinen och att artens dygder för dem fortfarande var göm- da] makes it certain that in Northern Europe and in England, in the period c 1550-1600, *Lilium martagon* was being grown solely for its beauty.”²⁰⁵ Intro- duktionen av krolliljan till dessa områden betingades alltså, enligt Harvey, uteslutande av artens prydnadsvärde.

Figur 7. I vinbergen i Kaiserstuhl, i sydvästra Tyskland inte långt från den franska gränsen. Utsikt från Kirchberg mot Achkarrener Schlossberg. Krolliljan förekommer vildväxande, företrädesvis i nordsluttningarna, i dessa skogsdungar på toppen av vinbergen. (Foto: Kjell Lundquist, 1 oktober 1997.)

”Solely for its beauty” kom arten till Nederländerna, England, norra Tyskland och till de skandinaviska länderna. Samtidigt, liksom idag, förekom krolliljan ganska allmänt vildväxande i mellersta och södra Tysklands bergsområden, t.ex. i Hartz, Thüringer Wald, Schwarzwald, Kaiserstuhl och Schwäbische Alb, i gränsbergen till Tjeckien i öster och till Österrike i söder.

²⁰⁴ Krausch 2003, s. 267-268.

²⁰⁵ Harvey 16 December 1993.

Medeltiden

Schon im Mittelalter war diese Lilie, damals wegen ihrer gelben Zwiebel Goldwurtzel geheissen, bekannt und für medizinische Zwecke gesucht.

Carl Feldmaier, 1967.²⁰⁶

Förekommer det några medeltida uppgifter om krolliljan i Tyskland? Kanske kan svaret ges så kort och sammanfattande som Peter Dilg gör under uppslagordet ”Lilie” i *Lexikon des Mittelalters* (1991): ”... während die Feuer-L.[ilie] (l. bulbiferum L.) und die für den Volksglauben bedeutsame, auch Goldwurtz gen.[nante] Türkenbund-L.[ilie] wohl erst im 15. Jh. in die Gärten gelangten.”²⁰⁷ Krollilja i de tyska trädgårdarna från (slutet av) 1400-talet låter rimligt, men odlades den tidigare?

Ett standardverk, besvarande de flesta dylika frågor, har under lång tid varit Rudolf von Fischer-Benzons *Altdeutsche Gartensflora* (1894). Det redovisar och behandlar en lång rad källor från den tyska medeltiden med utgångspunkt i trädgård, botanik och hortikultur. Det noterar läkemedelsnamn och apoteksprodukter, listar prydnadsväxter, läkeväxter, i övrigt tekniskt användbara växter och köksväxter. Det tecknar växtporträtt och sammanfattar belägg för olika arter. Fokus är dock inte lagt på de enskilda arterna.

von Fischer-Benzons tolkar det sammanfattningsvis så, att blott två liljearter förekommer i det tyska medeltidsmaterialet. Det handlar om *Lilium candidum* och *Lilium bulbiferum*. Vidare förekommer *Iris germanica* (*I. germanica* ’Florentina’) i källorna. Krolliljan har inte belagts i materialet. Vi får en kort trädgårdsupplysning om *Lilium bulbiferum*. von Fischer-Benzons framhåller att: ”Die Feuerlilie wird in 16. Jahrhundert unter dem Namen Goldlilie vielfach genannt. Sie muss um diese Zeit oder etwas früher in unsere Gärten gelangt sein.” Trovärdigheten kan dock ifrågasättas av en tolkning av Nya Testamentets ’liljor’ till brand- eller saffransliljor: ”Unter den ’Lilien af dem Felde’ (Matth. 6, 28: ta krina tou agrion) sind Feuerlilien zu verstehen.” Tolkningen känner jag inte till att någon tidigare har gjort.²⁰⁸

Den tyska mystikern, diktaren och musikern, helgonet **Hildegard av Bingen** (1098–1179)²⁰⁹ skrev under åren 1151–1158 det naturvetenskapliga verket *Physica or Liber Simplicis Medicinæ* (”Kroppen eller Boken om enkel

²⁰⁶ ”Redan under medeltiden var denna lilja känd, den kallades för Goldwurtzel [”guldlök”] beroende på dess gula lök, och efterfrågad för medicinskt bruk.” Översättning: Christine Schneider.

²⁰⁷ Dilg 1991, spalt 1984. Dilgs uppgifter och källor har inte vidare undersökts och bearbetats. Ewald 1977, s. 40 tillägger i en jämförelse mellan de två arterna att: ”*Lilium bulbiferum typicum* is the only lily grown in nearly every garden of northern Germany.”.

²⁰⁸ von Fischer-Benzons 1894, s. 34. Beträffande diskussionen rörande ’Lilien af dem Felde’ hänvisar jag till Bilaga 4.

²⁰⁹ Hildegard förestod från 1136 det kloster i Disibodenberg där hon uppfostrats. Ca 1150 grundade hon ett benediktinkloster på Rupertsberg vid Bingen väster om Mainz, 1165 ett dotterkloster vid Rudesheim. Hildegard besatt en för sin tid stor lärdom. Hon skrev bl.a. ett naturvetenskapligt och ett medicinskt arbete. Speciellt uppmärksammande i sen tid är hennes kunskaper om trädgård och läkeväxter. Ne online 2005.

medicin”), i tio band. Den långa titeln i en tidig tryckt version med andra läkares och lärdas tillägg förklarar innehållet: ”Hildegards Naturlära (naturvetenskap/naturfilosofi). Om elementen, Tysklands floder, metaller, grönsaker, frukter, örter, träd och buskar, slutligen om fiskar, fåglar och markens djur, om deras natur och liv, överlämnade i fyra böcker med förunderlig erfarenhet till eftervärlden. . . ”. Det föreligger inga uppgifter om att någon krollilja tolkats förekommande i verket. Den vita liljan är dock representerad med flera av sina dygder, bl.a. mot ’vit lepra’, ledbesvär och ormbett.²¹⁰

En botanisk handskrift från 1400-talets andra hälft påträffades i Leiden på 1930-talet, möjligen tidigare ingående i en tidigare donerad manuskriptsamling av drottning Kristina (”Chymici Vossiani”) och med svenska anor. Med sina naturtroga illustrationer följer den inte *Hortus Sanitatis*-traditionen från 1491. Den uppvisar snarare likheter med Apuleius Platonius tidigare *Herbarius* och Lonicerus senare namn. Den innehåller dock inga uppgifter om någon äkta lilja, blott om iris.²¹¹

I början av 1300-talet (ca 1309) skrev den italienske författaren **Pietro de’ Crescentzi** (1230-1305) en lantushållningstraktat, *Liber ruralium commodorum*, i Bologna, baserad på de klassiska författarna Cato och Varro.²¹² En tidig översättning gjordes till franska 1373 (av Karl V, med detta ansågs han ha introducerat trädgårdskonsten i Frankrike) liksom på de övriga europeiska språken. I Tyskland blev den mest känd som *New Feldt und Ackerbarw*. I en upplaga från 1583 utökad och bearbetad av ”hochgelehrten” och erfarna lantbrukare och läkare kan vi inhämta följande bot för ögonfläckar och andra ögonproblem med hjälp av krolliljans (”Goldtwurtz”) lök: ”Ta ett uns av saffran och ett uns av myrra och sjud detta i 1½ pund gott rött vin, och tillsätt sedan ½ pund av saften av ’guldlök’. Låt det koka tills allt har kokt samman och sätt sedan ut det i solskenet, och låt det torka in till hälften. Förvara det sedan i ett järnfat och stryk på det ögonen.”²¹³

Växterna i det tyska medeltida tavelmåleriet har studerats av Lottlisa Behling. Det går att leta liljor även i detta, och som en följd av Behlings dubbla utgångspunkter i både botaniken och konstvetenskapen, även arter

²¹⁰ Hildegard av Bingen, 1533, s.38, 192: ”Cap. LXXVII (77) Om liljan. Det finns en ’kall lilja’ [”lilium frigidum”]. Om någon har ’vit lepra’ [’albam lepram’] på sin kropps skall hon ta lilje-rotens ’huvad’ [’caput’] och stöta det hårt med gammalt fett, lösa upp det i en skål och lägga det i ett ’litet kärl’. Om hon smörjer in sig med den här salvan ofta efter att har varmt upp den, skall hon bli botad. Och de som har ’urschlede’ [?] bör dricka getmjölk ofta. För att bli helt återställd bör man ta rot, stjälk och blad från liljor och stöta dem och pressa ut deras saft, blanda med fett och smörja in sig. Det tar bort smärtorna. Men innan man smörjer in sig med den här salvan skall man dricka getmjölk ofta.” och ”Cap. LXXXIX (89) Om liljan, Grekerna kallar liljan *crinon*. Vid ormbett. Du skall ge krossad/stött liljelök i en vindryck och lägga själva den krossade löken på såret/bettet. Då skall hon botas. Vid ’luxus’ [ledbesvär/ledverk/urvridda leder]. Krossade liljeblad som lagts på skall bota.” Översättningshjälp: Cajsa Sjöberg.

²¹¹ Lütjeharms & van Ooststroom, 1936, s. 74.

²¹² Jfr Lazzaro 1990, s. 333.

²¹³ Crescenzi, 1583, kapitel 54. Övriga angivna namn är ”Affodilli”, ”Centum capita” och ”Album”. Översättning: Dieter Mitternacht 2001.

som brandlilja och krollilja.²¹⁴ Behling redovisar åtskilliga vita liljor, liksom iris men också några brandliljor. Hon har sett krolliljan i *Codex Bellunensis*, men i övrigt inte träffat på någon *Lilium martagon* på de tyska medeltida tavlorna innan 1500-talets ingång.²¹⁵

Som en slags förmedlande länk mellan det medeltida blomstermåleriet och 1500-talets reformationskonst, framträder dock krolliljan i en mycket framskjuten placering på en altartavla målad 1555 för Weimar Stadtkirche av **Lucas Cranach d.y.** (1515-1586), en av de främsta målarna under renässansen i Tyskland. Det handlar om två sidor till ett altarskåp, "Außenflügel zur Allegorie der Erlösung, Taufe und Himmelfahrt Christi". Den ena sidan föreställer Jesu dop i Jordan av Johannes, den andra sidan himmelsfärden. Det är i den förstnämnda målningen som krolliljan finns med.

"Vor dem lichten Wasserspiegel des Jordans auf den Aussenflügeln, in dem Johannes die Taufe Christi vollzeicht, ist eine herrliche Türkenbundlilie (Lilium Martagon L.) erblüht, von der zehn voll erschlossene Blüten wie Kronen herabhängen, und meisterlich gemalt vor den Fell Johannes des Täufers hebt sich der Rainfarn ab (Tanacetum vulgare) ..."²¹⁶

Den stora och omisskännliga krolliljan blommar i förgrunden i vänster nederkant av målningen, på hitsidan av Jordanfloden. Dopet äger eller har just ägt rum. En duva sänker sig ned och himmelen har öppnat sig för Gudsorden. Krolliljan blommar med tio fullt utslagna blommor, ytterligare två har tappat något eller några kalkblad, och en trettonde blomma står i begynnande frukt-sättning. Behling tolkar dock inte scenen ytterligare. Tidpunkten är densamma som flera av de tyska och nederländska namnen på krolliljan som sätter arten i samband med Kristus, det Heliga Landet och dess platser.²¹⁷

1500- och 1600-talen

1500-talet kommer med både förvirring och klarhet ifråga om krolliljan och dess namn. En förvirring består Lorentz Fries med i den ganska okända läkeboken *Spiegel der Arzney* (1532). Under rubriken "Goltwurtz" samlar Fries en serie av namn: "Affodillus. Hastula regia, Lilium agreste. Wildt schwertel. Heydnisch blumen. Heydnish Gilgen. Golt gilgen. Golt blumen." Illustrationen visar dock en iris (tyskiris/svärdslilja). Av beskrivningen framgår klart att det är en gulblommig iris som avses, dock inte *Iris pseudacorus* vilken presenteras längre fram under rubriken "Gelbe Lilien. Acoros."

²¹⁴ "Mann muss botanisch unterrichtet sein, um die Pflanzen in der mittelalterlichen Kunst naturwissenschaftlichen zu erfassen, und man muss mit kunstwissenschaftlicher Methode vertraut sein, um das über die Natur hinausgehende eigene Form- und Gestaltungsgesetz und den symbolischen Sinn mittelalterlicher Kunst zu erkennen." Behling 1957, ur Förordet.

²¹⁵ A. a., krolliljan nämns på sidorna 115, 155, 167.

²¹⁶ A. a., s. 155.

²¹⁷ Jfr Bilaga 7. Någon illustration har tyvärr inte varit möjlig att ordna.

Av den beskrivande texten och sammanställandet av ”Goltwurtz” alla dygder, framgår det att Fries dragit samman information om två-tre olika arter. Framförallt framgår det att det handlar om en gulblommande art:

”Goldtwurtz hat bletter beinach als [?] lauch / einem zimlichen stengel / **gelbe blumen** / die wurtzel lang und rundt rodtlecht oder leib farb”.²¹⁸ Längre ner framgår det än tydligare att det är svärdslijan som avses när det talas om ”Wild Schwertelwurtz”. Under den vita liljan görs en motsvarande hopdragning av namn och arter, bl.a. ”Blae lilien” och ”Blaw schwertel.” *Spiegel der Arzney* visar med sina ’färg-namn’ ett exempel på en skrift som är kvar i medeltidens kompendietraderande men som även brygger över till renässansen och den tidens nya botaniska iakttagelser. Tiden var mogen för en reformation av herbalerna.

Otto Brunfels är en av de första att skrida till det verket, och också ge sig i kast med det större problemet: Vad syftar namnen egentligen på för några växter? I *Herbarum vivae ei cones*, (Tom. III, 1536), skriver han om krolliljan:

”Den som tyskarnas örtböcker kallar *Goldtwurtz*, men vilken ännu inte bland lärda och kunniga på samma sätt finner ett säkert namn hos Dioskorides, även om vissa vill passa in *Affodillus* i *Hastula regia*, fastän vi ansluter oss till de lärde som hänför denna växt och blomma till Dioskorides’ kapitel om *Asphodelus*. Var och en må dock ha sin egen uppfattning och vi tänker inte strida om saken. Emellertid vill jag inte lämna denna blomma utan avseende, för den händelse någon vet något säkert, av vilket vi med tiden kunde få ta del. De vanliga örtaböckerna ger namnet *Affodillus* åt den växt tyskarna kallar *Heydnische Blumen* eller *Heydnische Gilgen*.”²¹⁹ ”Men, som sagt,” avslutar Brunfels öppet sitt kapitel om krolliljan, ”de kunniga får se efter vilken av dem det är; *Affodillus* eller *Asphodelus*.”

Tidiga inhemska förekomstuppgifter förmedlades också av de tyska botaniska fäderna. ”Fœmina uero in montibus & syluis sua sponte ac copiose nascitur”, ”Krolliljan [’Asphodelus femina’] växer vild och ymnigt i skogar och på berg”, skriver **Leonhart Fuchs** (1501-1566) redan 1542 i *De historia stirpium*.²²⁰ Året efter lämnar han ytterligare en förekomstuppgift i *New Kräuterbuch*, nämligen att krolliljan växer rikligt på Osterberg nära Tübingen.²²¹

²¹⁸ Fries 1532, s. 101-102.

²¹⁹ Brunfels 1636. Om ”Utseendet hos den man nu kallar *Affodillus*” skriver Brunfels vidare: ”*Affodillus* växer till en alns höjd och mer, har rund stjälk med blad runtom placerade i stjärnform, i viss mån liknande dem hos *plantago* men blekare. Den har en guldgul rot, lik en liljelök med mycket trådar växande undertill, som hos lök. När denna rot sättes bär den första året en blomma, andra året två, tredje året tre och så vidare. Dess blommor är kraftiga och fetglänsande, bakåtböjda, fulla med svarta fläckar, i mitten av kalken bärande [*cuspides*] med pudertäckta [*claviculae*], av kastanjefärg, angenäm doft vid blomning. Vilket namn hos Dioskorides man bör ge denna blomma vet jag ännu inte.” Översättning: Urban Örneholm 2003.

²²⁰ ”Den manliga [afodillen] växer inte i Tyskland, förutom odlad och planterad i trädgårdarna. Den kvinnliga, däremot, växer i berg och skogar spontant och ymnigt.” För hjälp vid översättning av hela kapitel 40 ”De Asphodelo” i folioformat (s. 114-177) tackar jag Cajsa Sjöberg. Den avbildade krolliljan kallas här ”Asphodelus femina” och ”Goldwurtz weibele”. Fuchs upp-tar merparten av spaltutrymmet åt växtens [växterna, Fuchs behandlar afodillen (den manliga) och krolliljan (den kvinnliga) under samma rubrik] ’dygder’, hos Dioskorides, Galenos och Plinius. 1999 utkom *De Historia Stirpium* (1542) i faksimil i två volymer, i transkription, med kommentarer, biografier över örtaboksförfattare samt med ett mycket pregnant och

Conrad Gesner (1516-1565) instämmer (1561), krolliljan växer vild i Tyskland.²²² Den är även avbildad i Camerarius florilegier 1576 och 1591, belagd 1594 i läkaren Laurentius Scholz i dennes trädgård i Breslau och samtidigt förklarad vildväxande i Lausitz (östra Tyskland och Polen) av Johannes Franke.²²³

Hieronymus Bock tillägger 1546 beträffande några tyska lokaler: "För övrigt växer de i de höga skogarna såsom i Schwartzwald och i Schweiz och på Durstberg nära Wassgau [Vogeserna]".²²⁴ 1552 latiniserar han sina mellaneuropeiska fynduppgifter: "Alias in altissimus syluis Heluetiorum, & ea quoque quæ Hercynia dicitur, necnon monte Tonitruui, quia Vuasgoia non longe abest, sponte sua prouenit."²²⁵

Carolus Clusius upptar både krolliljan och brandliljan i sin ungersk-österrikiska flora, *Historia stirpium Pannonicum* (1583). Här ges de namnen "Lilium silvestre I-II" respektive "Martagon bulbiferum I-III". För Clusius blev krolliljan aldrig någon "martagon".²²⁶ I sin "Förteckning över de växter som växer naturligt runt Basel" ("Catalogus plantarum circa Basilean sponte nascentium") meddelar Caspar Bauhin 1622 vidare att krolliljan förekom vilväxande på Muttenzerberg och Grenzacherberg.²²⁷ Samma uppgifter förmedlas i den tyska Mattioliutgåvan 1678: "Wachst allhier auff dem Berg bey dem Dorff Muttentz und Crenzach."²²⁸

Vid århundradets slut möter en liten, men noterbar, detalj i diskussionen rörande krolliljans namn och förekomst under antiken. I den trespråkiga ord-boken *Nomenclatur trilingvis* (grekiska, latin, tyska) (1594) av Nicodemus Frischlins, möter vi det 31:a kapitlet de doftande kronblommiga örterna

sammanfattande kapitel om "The Herbal Tradition Before Fuchs" (Meyer 1999, Vol 1, s. 1-15) med vid Stanfors

²²¹ Jfr Meyer 1999, s. 332. Ett recept ur Fuchs 1542: "Saften av roten med en tillsats av en dekokt av gammalt sött vin och myrrha och krokus [saffran?], är ett synnerligen nyttigt läkemedel för ögonen. Den uppvärmda rotens saft gör nytta vid var i öronen [öroninflammation], både i sig själv och tillsammans med rökelse, honung, vin och myrrha. I motsats till örat lindrar den tandvärk av egen kraft/i sig själv. Aska som stryks på från en bränd rot fyller hårlösa fläckar med hår. En olja som har kokats i urgröpta rötter över [öppen] eld, hjälper sedan den strukits på mot såriga frostknölar och brännskador." Hjälp med översättning, Cajsa Sjöberg.

²²² Dodoens 1583, s. 201. Kraush 2003, s. 267 (Gesner under namnet "Lilium purpureum foeminum"). En faksimilutgåva av Gesners verk, *Conradi Gesneri Historia plantarum* [faksimil efter originalet i Universitätsbibliothek Erlangen], utkom i Zürich 1972-80. Denna är mycket innehållsrik. Förutom Gesners eget verk innehåller den en levnadsbeskrivning över Gesner satt i kontext och pregnant kortbiografier över samtidens botanister och örtaboksförfattare.

²²³ Kraush 2003, s. 267.

²²⁴ "...sonst wachsen sie inn den hohen Wälden / als in Schwartzwald / in der Erdgnoßschafft / unnd auff dem Durftberg gegen dem Waßgaw", Bock 1546, s. ccc v; Bock 1577, s. 281.

²²⁵ Bock 1552, s. 788. "För övrigt växer den självmant i de djupa skogarna i Schweiz och även i den skog som kallas Hercynia och dessutom i Mons Tonitruui, som inte ligger långt från Gascogne". Översättning: Hans Helander.

²²⁶ Hunger 1927, s. 344-145. Tolkningen av namnen gjord av Herman Christ 1913.

²²⁷ <http://www.bauhin.ch/catalogus.htm>. "Lilium floribus reflexis montanum: Hyacinthus Poëtarum, Trag. Asphodelus foemina, Fuch. Martagon, Matth. Lilium syl. Dod. montanum, Lob. In monte Muteto et Crenzach." Fynorterna är även markerade på karta, se: <http://www.bauhin.ch/catkarte.htm>.

²²⁸ Mattioli 1678.

”κρίνον, λείριον, *Lilium*/Gilgen”. I ett tillägg finner vi ”Martago, Chymisten Gilgen/Goldwurtz”. Ordboks författaren Frischlin saknade både ett grekiskt och ett latinskt namn på den i Tyskland ’inhemska’ och så välkända guldlöken.²²⁹ Många liljor förekommer inte hos den samtida kände lanthushållningsförfattaren Johannes Colerus, som 1593-1605 utkom med sitt huvudverk *Oeconomia ruralis et domestica*. Colerus sammanfattar kort: ”Derer hat man mancherley / gelbe / rother / weisse under andere Farben...”²³⁰

Det tidiga 1600-talets förnämsta krolliljor förekommer i Nürnbergapotekaren **Basilius Beslers** (1561-1629) praktverk *Hortus Eystettensis* (1613) (fig. 8, 9 och 10. Krolliljan var i Eichstätt ”in and before 1613” understryker John Harvey.²³¹ Förutsättningen för detta omfattande verk utgjorde furstbiskops Johann Konrad av Gemmingen (1593/95-1612) förmögenhet. Han lät både bygga om 1300-talsborgen Willibaldsburg i trakten till ett praktfullt renässanspalats, och också anlägga trädgårdar till detta. *Hortus Eystettensis* innehåller nära 1 100 olika avbildade växter, stuckna i koppar på 367 plåtar och senare handkolorerade.²³² “At the time, it was admired for its remarkable variety of rare plants, such as tulips, hyacinths and crown imperials”, skriver utgivarna till den senaste och uppdaterade utgåvan.²³³ Verket utgör också ett svårslaget referensverk över 1600-talets växtmaterial; både beträffande det stora antalet växter, sortimentet visande tidens modeväxter och överensstämmelsen mellan de många olika fraseologiska namn som förekommer i direkt anslutning till växtavbildningarna. Verket nyttjades flitigt av Caspar Bauhin och även av Olof Rudbeck d.ä.. Dennes eget exemplar räddades vid branden i Uppsala 1702 (men luktar fortfarande brandrök). Inte att förglömma är *Hortus Eystettensis* stora skönhet. Sidorna från ’slaktade’ exemplar av verket utgör eftertraktade men också dyra nummer på antikvariaten.

Liljorna är väl representerade i Beslers verk. Vi återfinner nästan samtliga europeiska arter; *Lilium bulbiferum* av sex olika slag, *Lilium candidum* i fyra, *Lilium chalcedonicum* i fyra, *Lilium pomponium* i två, *Lilium pyrenaicum* i två och *Lilium martagon* i hela sju-åtta olika avbildningar. Krolliljenamnen är följande (plansnummer inom parentes):²³⁴

Martagon Imperiale Moschatum ²³⁵	(181-182)
<i>Lilium Montanum maximum polyanthos album rubris maculis aspersis</i> (fig. 8)	(183)
<i>Lilium Montanum maximum polyanthos variegatum</i> (fig. 9)	(184)
<i>Lilium montanum flore purpurascente punctatum</i> (fig. 10)	(187)
<i>Lilium montanum flore purpurascente non punctatum</i> (fig. 10)	(187)

²²⁹ Frischlin 1594, s. 81, 94.

²³⁰ Colerus 1656, s. 228.

²³¹ Harvey 16/12 1993.

²³² *Hortus Eystettensis* behandlar ca 660 arter och mer än 400 ’sorter’; ca 400 medicinalväxter, 180 köksväxter och 250 olika prydnadsväxter.

²³³ Besler 2000 [1613].

²³⁴ För de tyska namnen, se Bilaga 7.

²³⁵ Avbildningen är den största i hela verket och täcker två hela planscher.

Lilium Montanum minus album non punctatum (188)

Lilium Montanum maius album punctatum (188)

Utifrån ovanstående sammanställning är det inte svårt att förstå krolliljans stora prydnadsvärde och attraktionskraft vid tiden. Vi befinner oss också mitt i artens naturliga utbredningsområde. Eichstätt ligger i Franken nära Würtzburg och Nürnberg, med en naturlig variation av arten in på knutarna i bergen.

I en sen utgåva av den tyske läkarens i Frankfurt, **Adam Lonicerus** (1528-1586), *Kreuterbuch* (1679), sammanfattas krolliljans förekomst i landet kort och koncist: "Wächst auf den Bergen / unter oder zwischen den Getreyd / in den Büschen und Gesträuchen auf den Wiesen und in den Gründen" ("Växer i bergen, i sädesfälten, i buskarna och buskagen på ängarna och i dalarna").²³⁶

En av de mer intressanta av det tidiga 1600-talets trädgårdsböcker i Tyskland, "typical of the experience and ideas that began to flow into botany from horticulture", är professorns i botanik i Hamburg och Rostock **Peter Lauremberg** (1585-1639), *Horticultura* (1631) med *Apparatus Plantarum primus: tributus in duos libros. I. De plantis bulbosis. II. De plantis tuberosis* (1632) (fig. 11).²³⁷ Den andra delen tillägnas speciellt lök- och knölväxterna, de populäraste växtslagen vid tiden. I denna förekommer både krolliljorna och de andra liljorna. Lauremberg gjorde sina egna iakttagelser och gav också uttryck för dessa. Han befattade sig inte bara med växernas medicinska och kulinariska egenskaper, utan även om deras odling och förökning.

Lauremberg använder sig av namnen "Lilium intortvm" (vriden, krökt, böja) och "Cymbalvm" (cymbal, klocka) för krolliljan. Beträffande de övriga namnen i tiden uttrycker han sig friskt och synnerligen okonventionellt:

Lilja med tillbakaböjda blommor, som med ett speciellt/ovanligt namn kallas 1) *Martagon Chymistarym* [kemisternas Martagon], eller 2) Martagon Pomponii [den förträffliga/ praktfulla) Martagon]. Jag för min del tror att namnet på Martagon har tänkts ut av olärda kemister eftersom det ju inte finnes hos någon grekisk eller latinsk vedertagen författare från gamla tider.²³⁸

Beträffande det tidigare anförda namnet "hemerocallis" drar Lauremberg sin egen slutsats:

Hemerocallis som bevarar sin blomma fräsch en enda dag (Theofrastos använder hemerocallis). Ty eftersom den odlas i trädgårdar för att användas i kransar skriver Theofrastos i bok 6.c.1. *Hist.* ὅτι ὀλίγον τὸ ἡμερον αὐτῆς ὄπερ σχεδὸν ἐν τοῖς σεφανωτικοῖς ἐστὶν οἶον ῥόδωνιά, ἰωνιά; διὸς ἄνθος, ἀμάρακος, ἡμεροκαλές, vilket Plinius i bok 21. kap. 10 återger: och likväl bekransar de med löv; Jupiters blomma, mejram och "hemerocales" etc. Men jag vet inte om denna egenskap passar den här liljan, eftersom den bevaras 'ovissnad' under flera dagar inte bara på sin stjälk i trädgårdar utan även plockad.

²³⁶ Lonicerus 1679, s. 167.

²³⁷ Citatet efter Alan G. Morton (?).

²³⁸ Detta och följande citat av Lauremberg är hämtade från Lauremberg 1632, s. 86-89. Den grekiska texten återges utan rättelse av stavfel och accentfel. Tack till Cajsa Sjöberg för hjälp med tolkningen från latinet. Jfr Bilaga 7, fig. 4.

Figur 8. "Lilium Montanum maximum polyanthos album rubris maculis aspersis" ("den vita mångblommiga största bergsliljan, beströdd med spridda röda (i färg och storlek) fläckar") ur Basilius Besler, *Hortus Eystettensis*, (Olof Rudbeck d.ä:s exemplar, av honom (1701) kallad "Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar"), tryckt och utgiven i Nürnberg 1613. (Foto: UUB, maj 2002)

Figur 9. "Lilium Montanum maximum polyanthos variegatum" ("den största bergsliljan med många olika färgade [olika, skiftande, omväxlande mångfärgade] blommor"), ur Basilius Besler, *Hortus Eystettensis*, (Olof Rudbeck d.ä:s exemplar, av honom (1701) kallad "Bergs Krok-Lillia whit med bruna prickar"), tryckt och utgiven i Nürnberg 1613. (Foto: UUB, maj 2002)

Figur 10. "Lilium montanum flore purpurascens punctatum" ("prickad bergslilja med rodnande blomma") och "Lilium montanum flore purpurascens non punctatum" ("den icke prickade bergsliljan med rodnande blomma"), två av sju krolliljetyper i Basilius Besler, *Hortus Eystettensis*, (Olof Rudbeck d.ä:s exemplar), tryckt och utgiven i Nürnberg 1613. (Foto: UUB, maj 2002)

Figur 11. Titelsidan till botanisten och trädgårdsmannen Petrus Laurembergs (1585-1639) *Apparatus plantarius primus*, speciellt behandlande lök- och knölväxterna, ingående i verket *Horticultura*, tryckt och utgivet i 1631/32 i Frankfurt. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

”De som kallar dem ’Asphodelum’ eller ’Hyacinthum Poetarum’ svävar alltför mycket i mörker/är inte upplysta”, kommenterar han Brunfels, Fuchs och Bocks hundra år äldre namn. ”Vi”, fortsätter han, ”kallar den Cymbalum efter formen. På grekiska: κρινάνθημον, κρίνον ἄγριον [*kinanthemon, krinon agrion*] efter Dioskorides. På tyska: Lilien von Calverien.”²³⁹ Lauremberg fortsätter sin utläggning:

Allmänt [i folkmun] kallas den Lype, vilket namn jag menar har införts av en obildad och i all litteratur fullständigt okunnig människa. När han [denne okunnige] såg en inskription på en överskickad lök, Li. pe. eller Li. pu., det är *Lilium peregrinum* eller *Lilium purpureum*, kallade han hela blomman Lipe, vilket namn än idag finns kvar bland folk.

²³⁹ calvaria = skalle (skalltaket, kranium, huvudskål), i senare kyrkligt senare latin hos t.ex. Tertullianus.

Lauremberg beskriver härefter växten utifrån morfologiska karaktärer:

beträffande bladen; någon cymbalum är bredbladig, någon smalbladig

beträffande färgen; purpurfärgad, alldaglig (urblekt), prickig, vit, ljusgul (vetefärgad), kraftigt rödfärgad (mönja, klart röd)

beträffande blommornas antal; mångblommig, enblommig

beträffande storleken; större, mindre

Tio olika slag ("species") redovisas härefter under "Cymbalvm latifolium" och 5 olika slag av "Cymbalvm angustifolium"). Korrespondansen mot Bauhins uppställning är fullständig, så när som på namnen.²⁴⁰

I. purpurfärgad cymbalum, eller med en purpuraktig blomma med olika ljusröda fläckar, inte luden

II. mättat purpuraktig cymbalum, luden, och med gulgrå/askgrå fläckar

III. samma, utan fläckar

IV. röd cymbalum, utanpå röd, inuti vit och fläckig

V. helt och hållet snövit cymbalum, utan fläckar

VI. snövit cymbalum, med fläckar

VII. röd cymbalum, Zufiniare, Liliium Bizantinum (bysantinsk lilja). Den eleganta färgen på blomman är röd, eller som färskt rött vax, helt och hållet lik sig, utan någon fläck

VIII. samma som föregående men något blekare (inte lika intensivt röd) Skillnaden mellan de här två röda cymbalum är att hos den ena är blomman blekare, bladen och stjälken grönare; hos den andra är blomman mer mättat färgad, och bladen och stjälken nästan svartroda (mörkt purpurfärgade)

IX. cymbalum som är purpurblodfärgad (rödlila), mångblommig

X. pyramidal, myskdoftande, mångblommig, ofta visande mer än hundra blommor på en enda stjälk.²⁴¹

"Det inhemska bruket av Cymbalum är till prydnad", skriver Lauremberg. "Enligt en allmän uppfattning så bevarar ingen sina blommor 'ovissna' så länge som den som är mönjefärgat röd." Helt lämnar emellertid inte Lauremberg "Vires et Vsus" ("krafter och bruk"). Han tillägger:

²⁴⁰ I. Cymbalum purpureum, aut flore purpurascente: variis punctatis ruffis maculato: non hirsutum, II. Cymbalum purpurascente saturatè, hirsutum, maculatum maculis luridis, III. Idem sine maculis, IV. Cymbalum rubeum foris: intus album, maculosum, V. Cymbalum niveum prorsus, sine maculis, VI. Cymbalum niveum cum maculis, VII. Cymbalum miniatum: zuphiniare: Liliium Bizantinum, VIII. Idem coloris aliquanto dilutioris, neque tam intense rubentis, IX. Cymbalum, purpureo-sanguineum, totum, X. Cymbalum pyramidale, moscatum, novum, multiflorum. Beträffande krolliljeslagen och deras överesstämmelse med de samtida verken, se Besler 1613 och Bauhin 1623.

²⁴¹ De fem smalbladiga slagen är: XI. Cymbalum rubrum, praecox ("brådmoget röd cymbalum"), XII. Cymbalum miniatum praecox; graminifolium ("mönjefärgad moget röd gräsbladig, icke doftande cymbalum"), XIII. Cymbalum miniatum praecox, odorum ("moget mönjefärgad röd doftande cymbalum"), XIV. Cymbalum flore flauo maculoso ("cymbalum med gulfläckig blomma"), XV. Cymbalum flore flauo non maculoso: vbique sibi simili ("cymbalum med gul blomma utan fläckar, lik sig själv i övrigt").

Inom medicinen är det åtskilliga som tillskriver martagons rötter samma dygder som den vita liljan, åberopande Galenos auktoritet. Torgstrykande italienare [handelsresande] destillerar vatten från lökarna, med vilket man lindrare/botar brännskadade och skadade kroppsdelar/lemmar. De finns de som hävdar att lökar som intas fördriver urin ända till blod. Ofta har cymbalum en obehaglig/vämjelig doft (bara några doftar gott). Ingen doftar emellertid så vidrigt som den vita prickiga.

Kapitet avslutas med några sammanfattande odlingsråd. Förökningen sker på två sätt, genom frö och genom smålökar. ”Ett frö som sått i jorden före vintern ger blommor inom fyra, fem eller sex år”, skriver Lauremberg, ”med en märkbar variation och i högsta grad skiljande sig från mödrarna. Ett fåtal blir lika föräldrarna.” ”Den mest bekväma förökningen”, menar han, ”sker genom de små lökarna som uppkommer bredvid, avlägsnas omkring Jacobsdagen. De kan inte förvaras länge ovan jorden, de måste rentav sättas tillbaka omgående.” Avslutningsvis konstaterar Lauremberg, liksom flera av sina samtida, att: ”Myror är mycket fientliga mot dessa lökar.”

Laurembergs namn skiljer sig som vi sett från de allra flesta andra författare. Ett annat ’nytt’ namn som börjar dyka upp vid 1600-talets början är det vetenskapligt använda ”Martagum”, en sen (folk)språklig modifiering av ”Martagon”. Vi återfinner det t.ex. i de många tyska Mattioli-utgåvorna, i Frankrike och på 1630-talet även i Sverige.²⁴²

År 1663 utkom **Johan Sigismund Elsholtz** (1623-1688) *Flora Marchica*, en katalog över växterna i markgrevens av Brandenburg trädgård i Berlin.²⁴³ I denna återfinns hela 19 slag av ”Lilium”, varav nio äkta liljor och två krolliljor, ”Lilium floribus reflexis montanum” (”Purpurfarben Türckischer Bund”) och ”Lilium floribus reflexis albis non punctatis” (”Weiss Türckischer Bund”).²⁴⁴

Några år senare (1672) utkom hans *Vom Garten-Baw: Oder Unterricht von der Gärtnerey auff das Clima der Chur-Marck Brandenburg / wie auch der benachbarten Teutschen Länder gerichtet / und in VI. Bücher abgefasset*, en omfattande och heltäckande trädgårdsbok. Lökväxterna presenteras i 17 underkapitel. Kapitel 9 ägnas ”Weisse Lilien”, kapitel 10 ”Feuer-Lilien” och kapitel 11 ”Türckischer Bund”. Fyra olika slag presenteras, varav två krolliljor även i denna: ”Gemein Türckischer Bund. Ein klein Geschlecht von diesem wächset auch hierumb in der nähe wild” (*Lilium martagon*), ”Liechtroter Türkischer Bund mit vielen Blumen” (*Lilium chalconicum?*), ”Weiss Türckischer Bund” (*Lilium martagon f. album*) och ”Gelber Türkischer bund” (*Lilium pyrenaicum*). Elsholtz behandlar ”Feuer-Lilien för sig och ”Weisse Lilien” för sig.

Det är en trädgårdmästares perspektiv, inte en örtaboksförfattares, som möter i *Vom Garten-Baw*: plantering och hantering av lökarna dominerar. Elsholtz har inget speciellt att säga om kulturen, liljorna behöver dock inte planteras om varje år. Elsholtz känner väl till att en fröförökning är möjlig,

²⁴² Se t.ex. Mattioli 1626.

²⁴³ ”Flora Marchica” kan uttolkas ”J. S. Elsholtz markska flora eller katalog över växter som dels odlas i de främsta kurfurstliga trädgårdarna i Mark Brandenburg, [d.v.s.] de i Berlin, Oranienburg och Potsdam, dels växer spontant på många ställen.” Översättning: Urban Örneholm.

²⁴⁴ Elsholtz 1663, s. 114-117. Efter Caspar Bauhins nomenklatur kompletterad med flera av de större botaniska auktoriteterna

möjligen till skillnad från sina trädgårdsmästarkollegor i Sverige: ”Die aus Samen gezeiet werden / blühen erst nach dem sechsten Jahr / und kommen von der Farbe ihrer Mutter weit ab”. Han vet också att berättat att krolliljans fjälliga lökar ofta angrips av myror och möss, liksom brandliljans blommor.²⁴⁵

Ingen åtskillnad görs på krolliljorna i förhållande till andra liljor, annat än på deras färg, av P. V. Aengeln i *Der verständige Gärtner* (1684): ”Diese sind unterschiedlich / als weisse / rothe / und Lilien von Calvarien. Auch sind Cymbeln / gekrümete oder gekrollte Lilien / die weissen Lilien / und Lilien von Calvarien sind sehr lieblich von Beruch.”²⁴⁶

I sin kapitel ”Von den Lust-Gärten und Gärten insonderheit” i *Vollständiges Hauswirthschaft Buch* (1722) om alla olika blommor, nämner J. B. Rohr att ”Man hat noch eine Art Weisse Lilien mit Purpur-Striemen, dergleichen in Teutschland nicht gar viel zu finden”. Möjligen handlar det här om den varierat av madonnalilja, *Lilium candidum* var. *purpureum*, som Torunefort nämnde år 1700 och som då varit i odling under några decennier under namnet ”Lys fleur rayée de pourpre”.²⁴⁷ I Arnold Friedrich von Hartenfels samtida planschverk *Neuer Garten-Saal* (1746) presenteras 16 olika liljeslag.²⁴⁸

Alexander Blonds *Gärtner-Akademie oder: die Kunst Pracht- und Lust-Gärten, Gärtner-Akademie oder: die Kunst Pracht- und Lust-Gärten* (den tyska utgåvan av Dézallier d'Argenville's *La Théorie et la Pratique du Jardinage*, Paris 1709), utgivet i Augsburg 1753, är fullt av liljebehag. I det sjunde kapitlet om blommor förekommer krolliljan jämte brandliljan och den vita liljan i barockanläggningarnas många typer av parterrer med *plates-bandes* och mindre lustgårdar.²⁴⁹

”Selten wirt ein Lust-Garten gefunden, worinnen diese Königin der Blumen nicht residirte, und doch ist sie ursprünglich eine Geburt de Berge, hauptsächlich in Italien”, skrev Balthasar Ehrhart i *Oekonomische Pflanzenhistorie nebst dem Kern der Landwirtschaft- Garten- und Arzneykunst* (1762). Drottningensblomman han syftar på är saffransliljan, som Ehrhart på tyska kallar ”rothe Berg-Lilien”. Krolliljan saknas i hans verk. Å andra sidan redovisar Ehrhart en tidig studie över liljenamnets (*lilium*) historia och betydelse.²⁵⁰

Den ”wilde türische Bund” werde in den Gärten sehr verbessert, und führt an Formen ”eine glatte und eine etwas wollige, eine hohe vielblütige, eine weisse mit und ohne schwartze Flecken” und solche ”mit roten oder weissen gefüllten Blüten”, skrev Johann Gottlob Gleditsch 1773, samtidigt som variationen började att utvecklas på Linnés Hammarby i Sverige.²⁵¹ ”In unsern Gärten trifft man nun dieses Gewächs sehr oft an, wo es zur Lust gezogen, schöner und ansenlicher wächst. Die Blumen geben den Bienen Stoff zu Ho-

²⁴⁵ Elsholtz 1684 (3:e upplagan), s. 85-86. Den andra delen ägnas blomstergården, ”Der Blumen-Garte”. I det fjärde kapitlet presenteras lök- och knölväxterna, ”Zwiebel- und Knollen-Gewächs”. Elsholtz skrev även *Artzney-Garten und Tisch-Buch / Oder Fortsetzung des Gartenbaums* Frankfurt och Leipzig 1690. Denna innehåller ingenting om liljor.

²⁴⁶ Aengeln 1684, s. 86.

²⁴⁷ Rohr 1722, s. 508. Jfr Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 184-185.

²⁴⁸ Köhlein 2002, s. 54.

²⁴⁹ Troligtvis andra upplagan. Den tredje upplagan kom 1764.

²⁵⁰ Ehrhart 1762, s. 106-109.

²⁵¹ Krausch 2003, s. 268.

nig”, skrev utgivaren av Linnés ”Pflanzensystem” Gabriel Nikolaus Raspe (1784).²⁵² Krolliljan var högt uppskattad, såväl på kontinenten som i Sverige, under sen Linné-tid.

”Goldwurtz” och ”Türkenbundlilie”

*Goldwurzel (Goldpöfel) scheinen in Voralberg in der Volksmedizin eine Rolle zu spielen. Es sind dies die Zwiebeln des Türkenbundes (Lilium martagon). Wie uns ein Sammler verriet, finden sie, mit Wein gekocht, für Bäuerinnen unter deren Töchter Verwendung. Nach dem Lager des Betreffenden zu urteilen, werden sie anscheinend oft verlangt, was auch von Naturschutzstandpunkt aus bedauerlich ist.*²⁵³

W. Hecht, 1930

Krolliljans europeiska namn listas och behandlas översiktligt i Bilaga 7. Två tyska namn lyfter sig dock över mängden, ”Goldwurtz” och ”Türkenbundlilie”. Dessa båda namn representerar ett skilt förhållnings- och synsätt och två olika tider, varför de förtjänas att särskilt omnämnas.

I de naturliga utbredningsområdena i södra Tyskland, liksom på kontinenten i övrigt, har krolliljan sedan lång tid tillbaka framförallt haft en annan funktion än som prydnadsväxt. I dessa utgjorde den en viktig och uppskattad medicinalväxt, på 1600-talet medicinskt känd som ”Radix Martagi”.²⁵⁴ Den var även en del i den folkliga föreställningsvärlden och ett medel mot ’det onda’ på flera olika sätt.

”Die gemeinen Leute hangen diese Wurzel denen Kindern um den Hals, und glauben, dass dadurch das schwere Zahnen erleichtert werden könne”, skrev Johann Gottlob Gleditsch 1769.²⁵⁵ Gränsen mellan aktiv läkeväxt, uppbyggande folktro och ren vidskepelse är inte lätt att dra. Marzell (1935) bidrar med motsvarande uppgifter från Tyrolen (Alpenburg, 1857): ”Roten, en smula kokt så att den inte ruttnar, buret i ett rent kläde hjälper mot melankoli och stillar vanvett och gör bäraren lugn. Djävulen kan inte fördrå ’Goldpöfel’ (de gula lökarna). Hänger man dem på ett barn som skriker för att de skall få tänder så växer de fram utan smärta. Att bära löken på natten skyddar den mot olyckor.”²⁵⁶

Namnet ”Goldwurtz”, i lite olika stavningar, är ett av de äldsta inhemska tyska namnen på krolliljan (fig. 12). ”The bright yellow bulb was called Goldzwiebel in German, but as far as I know, only after 1400”, skriver Har-

²⁵² Raspe 1784, s. 273.

²⁵³ Hecht 1930. ”Guldrotten (Guldäpplet) verkar att spela en roll i folkmedicinen i Voralberg. Det är löken till Türkenbund (*Lilium martagon*). En samlare avslöjade för oss, att de kokta med vin finner användning bland bondhustrur och deras döttrar. Att bedöma av det påträffade lagret är lökarna antagligen ganska efterfrågade, vilket även är beklagligt från naturvårdssynpunkt.” Översättningshjälp: Christine Schneider.

²⁵⁴ Krausch 2003, s. 267.

²⁵⁵ Gleditsch i Krausch 2003, s. 268.

²⁵⁶ Marzell 1935, s. 357.

vey.²⁵⁷ Marzell (1948) anger att krolliljan i folkmun av och till i exempelvis Oberbayern, Riesengebirge och i Schweiz fortfarande kallas ”Goldwurtz” och att namnet är känt från slutet av medeltiden. Det var löken som användes i första hand, och således den som gav upphov till namnet.

Figur 12. ”Goldwurtz”, krolliljan (*Lilium martagon*) i ett inte alltför porträttligt träsnitt, men med omisskännliga bladkransar, ur Apollinaris läkebok *Kurtzes Handbüchlein / und Experiment / vieler Artzneyen / durch den gantzen Körper deß Menschens / von dem Haupt biß die Füß*, tryckt och utgiven i Strassburg 1633. (FOTO: UUB oktober 2002)

”En växt som hade så vackra guldgula lökar måste ju på något sätt också vara lämplig till guldmakeri”, kommenterar Marzell. Så gav man på 1500-talet också krolliljan namn som ”Chymisten-Gilgen”, där ”gilge” utgör en äldre beteckning för ”lilie”.²⁵⁸

Krolliljans stora betydelse som medicinalväxt framgår vid en läsning av de tidiga tyska herbalerna från 1500-talet, av nämnda Otto Brunfels (1488-1534), Hieronymus Bock (1498-1554) och Leonhart Fuchs. I en utökad och bearbetad utgåva av Pedanius Dioskorides läkebok, *Kreäuterbuch*, tryckt i Frankfurt am Main 1610, i de begynnande florilegiernas tid, förekommer krolliljan tillsammans med den vita liljan fortfarande som läkeväxt, med recept för både lök och blad.²⁵⁹ ”Dieses Krauts wurtzel har die meyste krafft in jhr / heiss und trucken im dritten Grad”, skrev så sent som 1633 i läkeboken från Strassburg,

²⁵⁷ Harvey 17 February 1994.

²⁵⁸ Marzell 1948, s. 164 f.

²⁵⁹ Dioskorides 1610, s. 226.

*Kurtzes Handbüchlein / und Experiment / vieler Artzneyen / durch den gantzen Körper deß Menschens / von dem Haupt biß die Füß.*²⁶⁰

När flyttade krolliljan in i trädgårdarna i de områden i Tyskland där arten redan förekom i naturen?²⁶¹ Som läkeväxt gick den ju utmärkt att samla i naturen av läkare, kloka gummor och andra örtkunniga, precis som vilka andra växter som helst i naturens stora apotek. Den vita liljan, *Lilium candidum*, måste ju odlas, då den bara är naturligt förekommande i den sydöstligaste delen av Europa. När blev krolliljan en mer renodlad prydnadsväxt, vilket motiverade ett insamlande av vildväxande krolliljor, utan att lökarna användes som drog, för en plantering i trädgården? När skedde på bred front övergången från läkeväxt till prydnadsväxt i de områden där krolliljan ursprungligen varit i läkebruk och utgjort ett element i folktron?

Bytet från det äldre namnet ”Goldwurtz”, kopplat till roten och dess mångsidiga användning, till det nyare namnet ”Türkenbundlilie”, kopplat till blomman och uppskattandet av dess skönhet”, börjar i mitten av 1600-talet. Det senare namnet (namnen) får en stor och vid spridning genom de olika upplagorna av Helmhard Wolff, Herr von Hohbergs *Georgica curiosa*.²⁶² Under 1700-talet ger övergången på bred front, och markerar en lsags övergång från en tid till en annan i synen på vad krolliljan i första hand sågs som.

Namnet Türkenbund är särskilt passande, menar Marzell. Man ser direkt att de tillbakarullade ljusröda, med mörka punkter besatta, kalkbladen i sin helhet är mycket lika turkarnas huvudbonad turbanen. Tulpanen är en annan art som fått sitt namn av samma förebild. Namnet är lånat från italienskans ”tulipano” (*tulipa*), vilket i sin tur kommer från det turkiska ”tülband”, ett uttryck för just turbanen. Denna beteckning är självklar för alla som betraktar blomman, avslutar Marzell, även om den är jämförelsevis sen.²⁶³

Im Vergleich dazu ist die einheimische Türkenbundlilie, *Lilium martagon*, bescheiden und eigentlich nur den Eingeweihten bekannt. Apotheker, Naturfreunde und Bergsteiger wissen die Schönheit und Einmaligkeit dieser Lilie zu schätzen, die verborgen unter Hecken und Sträuchern und im lichten Laubwald der Gebirge, der Vorberge und der Mittelgebirge wächst. Ihre Vorliebe sind Kalksteinsböden oder kalkhaltiger Untergrund. Welche Freude macht es, sie in der Natur zu finden, ihre altrosa Blütenrispen zwischen Buchenbäumen, unter Schneeball- oder Faulbaumgesträuch aufzustöbern! Wie interessant ist es zu festzustellen dass die eine Pflanze stark gesprenkelte, die andere wenig gesprenkelte und schliesslich eine ganz rein rosa Blüten hat. (Carl Feldmaier 1967)²⁶⁴

²⁶⁰ Apollinaris 1633, s. 97. Även fröet var känt för sina läkande egenskaper ”Den Samen und Blumen in Wein getruncken / ist gut für vergift / und kein Schlang noch Scorpion mag einem schaden thun dess tags / so man dass von truncket.”

²⁶¹ Jfr not 82 och den inledande diskussionen.

²⁶² Jfr Bilaga 7. Lyttkens 1912-15 belägger ”Türkischer Bündel (Bund)” först till Georg Viescher (1645).

²⁶³ Marzell 1948, s. 164 f.

²⁶⁴ ”I jämförelse med ovanstående [arter] är den inhemska krolliljan (*Lilium martagon*) beskedlig och egentligen bara noterad av kännarna. Apotekare, naturvänner och bergsbestigare förmår att uppskatta skönheten och ändamålsenligheten hos denna lilja, vilken förekommer under häckar och buskar i för- och mellanbergens ljusa lövskogar. Den har en förkärlek för kalkjordar eller jordar på kalkgrund. Vilken glädje är det inte att finna den i naturen, dess gammalrosa blomstänglar mellan buskträd, under olvon eller ...! Hur intressant är det inte att konsta-

Polen

Krolliljan är 'inhemsk' i Polen, företrädesvis i de södra och högre belägna trakterna. Av Simon Paulli föreligger i *Viridaria Varia Regia & Academica publica, in usum Magnatum* (1653), tre växtlistor/kataloger från Warszawa över både odlade och 'vilda' växter, "Katalog över utländska och inhemska växter som år 1651 observerats i de kungliga trädgårdarna i Warszawa."²⁶⁵ De är intressanta både för sitt innehåll och för sitt namnskicks skull. De belägger dessutom både krolliljan tidigt som vildväxande i landet och madonnaliljan, brandliljan och krolliljan som de viktigaste liljorna i 1600-talets trädgårdar.²⁶⁶

I den första katalogen, "Katalog I. Över växter i de kungliga trädgårdarna utanför Warszawa"²⁶⁷, påträffar vi såväl madonnaliljan, som brandliljorna som krolliljan. Den senare med namn enligt Peter Lauremberg i *Horticultura* (1631-32), "Lilium intortum" eller "Cymbalum", sena prelinneanska namn vilka för övrigt saknas i Bauhins namnkonkordans.²⁶⁸

Lilium candidum	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium rubrum maj.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium rubrum bulbos gerens inter folia.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium convall. fl. albo.	→	<i>Corvallisaria majalis</i>
Lilium intortum seu Cymbalum multiflorum coloris spadicei.	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium intortum seu Cymbalum floribus albis.	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i> (aff.)

Den andra katalogen, "Katalog II. Över växter i de kungliga trädgårdarna invid det kungliga palatset"²⁶⁹, motsvarar den första. Här återfinns också madonnalilja, brand- och saffranslilja, krollilja och möjligen några till. Krolliljan förekommer i minst fem olika slag.

Lilium album	→	<i>Lilium album</i>
Lilium rubrum majus & minus.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i> [två slag, större och mindre]

tera att den ena plantan har starkt fläckade blommor, den andra bara något fläckade och slutligen [den tredje] en rent rosa blomma." Översättning: Christine Schneider 2003.

²⁶⁵ "Catalogus plantarum tam exoticarum quam indigenarum; qvæ anno M. DC. LI. In hortis regiiis Warsaviæ, nasci observatæ sunt."

²⁶⁶ Paulli 1653, s. 203-324. Katalogrubrikerna är översatta av Urban Örneholm.

²⁶⁷ "Catalogus I. Plantarum horti regii suburbani, Warsaviensis.", s. 205-247. Släktnamnen "Hemerocallis" och "Martagon" saknas som ingångar. "Asphodelus liliaceus, flore obsoleto" (s. 209), torde handla om *Hemerocallis lilioasphodelus*.

²⁶⁸ Tolkningen av växtnamnen är gjord av undertecknad.

²⁶⁹ "Catalogus alter. Plantarum Horti Regii sub Arce Regia", s. 248-287. "Hemerocallis" och "Martagon" saknas liksom i den första. Fyra taxa av "Asphodelus", s. 252, finns upptagna, "A. luteus", "A. albus", "A. liliaceus coloris citrini, fragrantissimi odoris" och "A. liliaceus fl. obsoleto sine odore". De två förstnämnda utgör *Asphodelus albus* respektive *Asphodeline lutea*, medan de två sistnämnda torde handla om två *Hemerocallis*-arter, *H. lilioasphodelus* respektive *H. fulva*.

Lilium rubrum bulbos gerens inter folia.	→ <i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium intortum, seu Cymbalum purpureum multiflorum, cum & sine maculis.	→ <i>Lilium martagon</i> [av flera slag, med och utan fläckar]
Lilium Cymbalum, f. Martagon album.	→ <i>Lilium martagon</i> (f. album)
Lilium Cymbalum album & maculosum majus.	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium Cymbalum intus album foris rubeum maculosum.	→ <i>Lilium martagon</i> (var. <i>albiflorum</i> aff.)
Lilium intortum fl. carneo. ²⁷⁰	→ <i>Lilium chalcedonicum</i> (?)
Lilium intortum fl. miniato.	→ <i>Lilium pomponium</i> (?)

Den tredje katalogen, ”Katalog III. Över inhemska växter som växer i kärr, på ängar, på sandmarker och i skogar runt Warszawa”²⁷¹, ger framställningen en extra dimension. Inventeringen runt Warszawa redovisar tre olika slag av *Lilium martagon*, den purpurfärgade arten, en vit form eller varietet, samt en fläckad.

Lilium convallium fl. albo	→ <i>Convallaria majalis</i>
Lilium intortum, f. Martagon album.	→ <i>Lilium martagon</i> f. album (aff.)
Lilium intortum, f. Martagon purp.	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium intortum maculatum.	→ <i>Lilium martagon</i>

Frankrike

Krolliljan är ’inhemsk’ även i Frankrike, i bergstrakterna i landets östra delar, framförallt öster om Rhone i Alperna, Jura och Vogeserna. Lokalerna i Frankrike utgör artens mest västliga naturliga förekomster överhuvudtaget.²⁷² Från Vogeserna lämnar också Bock en tidig förekomstuppgift (1546). De franska förhållandena korresponderar i allmänhet med de tyska; krolliljan är känd och brukad som vildväxande läkeväxt i bergstrakterna, okänd i andra delar och där inte heller nyttjad som trädgårdsprydnad förrän sent under 1500-talet.

Harvey noterar att krolliljan saknas i den serie av illustrationer av olika växter i färg vilka förekom i de kungliga trädgårdarna i Frankrike år 1507, förmodligen i Tours, och som presenteras i den franska ”Book of Hours of Queen Anne of Brittany”. Denna innehåller såväl avbildningar av brandliljan som av den vita liljan, medan krolliljan lyser med sin frånvaro, ”suggesting that the plant was not yet in important gardens in 1507”.²⁷³ Den förhållandevis sena introduktionen av krolliljan till England hänger förmodligen också sam-

²⁷⁰ ”Carneo” = köttfärgad. Det stämmer i och för sig bättre på krolliljan och båda växtslagen ”Lilium intortum fl. carneo” och ”Lilium intortum fl. miniato” skulle kunna handla om krolliljor. I kontexten, i de kungliga trädgårdarna, verkar dock liljesortimentet magert utan några av de andra kända liljorna.

²⁷¹ ”Catalogus tertius, Plantarum Indigenarum, quæ in locis paludosis, pratensibus, arenosis & sylvis, circa Warsaviam nascuntur”, s. 288-. Ingen ”Hemerocallis” eller ”Martagon” finns upptagen, däremot en ”Asphodelus palustris” (= *Narthecium ossifraganum*), s. 292.

²⁷² Jfr. not 96.

²⁷³ Harvey 16 December 1993.

man med frånvaron av krolliljan i de mellersta och norra delarna av Frankrike intill slutet av 1500-talet.

Ett relativt sent odlingsbelägg från franska trädgårdar, det tidigaste som Harvey återfunnit, utgör katalogen för den botaniska trädgården i Montpellier från 1598. Bara ett enda slag, förmodligen en 'helt vanlig' krollilja, redovisas i denna. Annorlunda var förhållandena på sina ställen i Tyskland, i Eichstätt, bara 15 år senare.²⁷⁴ Harvey sammanfattar kort dessa förhållanden: "It [krolliljan] seems not to have been known in France until well after 1500, and apparently there was only the one form in the Botanic Garden at Montpellier in 1598."²⁷⁵

En tidig 1600-tals krollilja avbildas i florilegiet *Le Jardin du roy tres chrestien Henry IV* (1608), i en etsning av **Pierre Vallet** (1575-?). "... a work of great beauty", skriver Wilfrid Blunt och William T. Stearn, vilket verkar ha mött en ringa uppmärksamhet i modern tid.²⁷⁶ Vallet kallade sig själv *brodeur ordinaire du roi* och var den första botaniske illustratören som anställdes av hovet i Paris. Vallet mötte här Jean Robin som förestod Louvrens trädgårdar, vilka Henrik IV hade låtit anlägga omkring 1590.

Florilegiet, bestående av 75 kopparstick, dedicerades till drottningen Marie de Médicis, som ägde ett passionerat intresse för blommor. *Le Jardin du roy* kan ses både som en naturalistisk blomstersamling och som en mönsterbok för broderier. Krolliljan utgjorde en av dessa. Några av planscherna uppstår växter som Robin tidigare fört med sig från Spanien och från öarna utanför Guinea, alla dyrbarheter vid tiden.²⁷⁷ År 1623 utkom en andra upplaga tillägnad den nye kungen, Ludvig XIII, *Le jardin du roy tres chrestien, Loys XIII*. Denna upplaga upptog ett tiotal olika "Martagon"-liljor.²⁷⁸

Samtida med Vallets avbildning är en annan målad krollilja, av **Daniel Rabel** (1578-1637) (fig. 13), "ingénieur ordinaire le Roy en ses provinces de Brié et Champagne". 1622 utkom Rabel med det graverade verket *Theatrum Florae*, vars planscher påminner om Vallets och du Brys florilegier. Några av Rabels teckningar finns bevarade, bl.a. av *Lilium martagon*, vilket inte är fallet med Vallets eller för övrigt med Crispin van de Passe's. Beträffande teknik och färger är Blunt och Stearn betagna, verket uppvisar en "wonderful freshness of the colours" och ifråga om 'genomskinligheten' överträffar Rabel till och med Redouté, menar de. Alla bilderna har en målad guldrum och växternas namn är skrivna med guldbokstäver. "The flowers chosen for illustration are once again the familiar favourites of the early seventeenth century gardeners", tillägger Blunt och Stearn, "and again the familiar favourites of the ever-popular martagon lily... have inspired one of the finest sheets in this lovely book".²⁷⁹

²⁷⁴ Belägget finns i Belleval, R., *Onomatologia* (1598), s. 24; Harvey 16 December 1993.

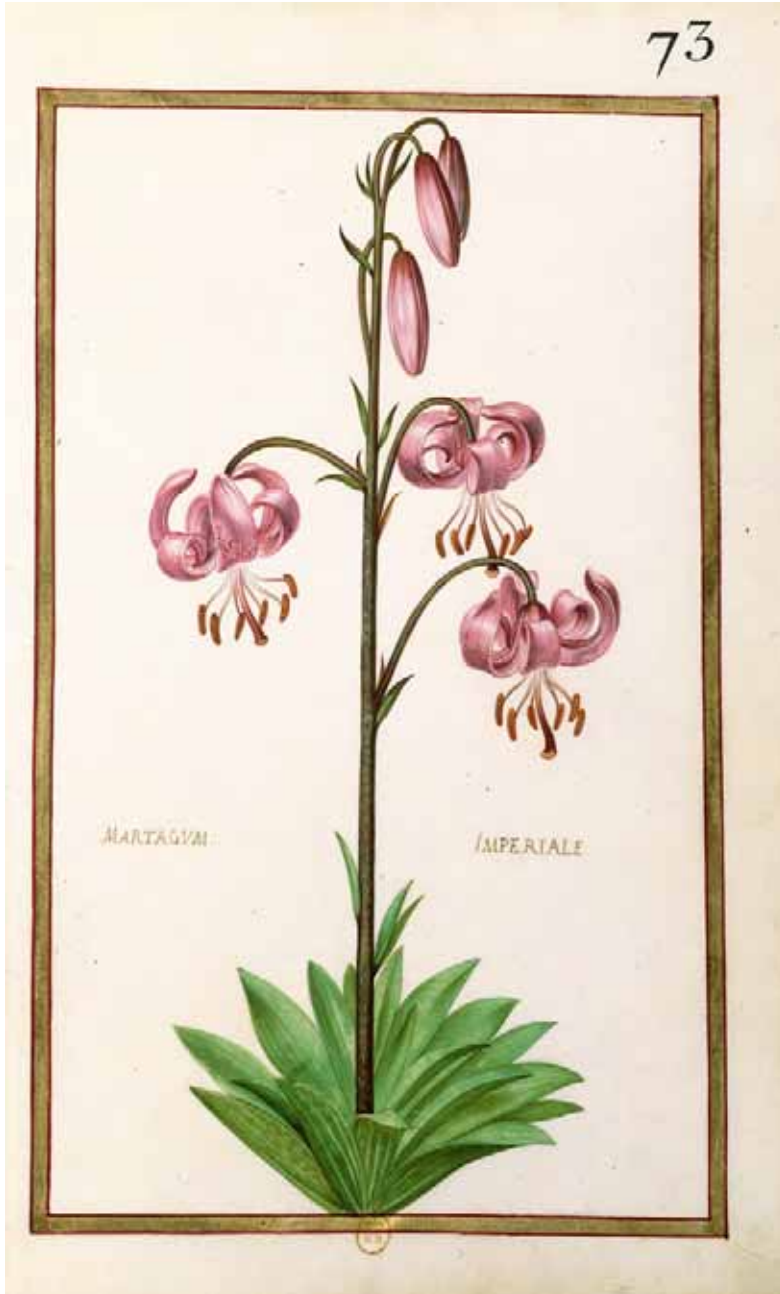
²⁷⁵ Harvey 17 February 1994.

²⁷⁶ Jfr Elizabet Hydes uppsats "Flowers of Distinction: Taste, Class, and Floriculture in Seventeenth-Century France" (2002), spec. not 63.

²⁷⁷ Blunt & Stearn 1995 [1994], s. 101-102. Krolliljan är avbildad på Plate 27, s. 102.

²⁷⁸ <http://ridgwaydb.mobot.org/mobot/rarebooks/title.asp?relation=QK41V351623>

²⁷⁹ Blunt & Stearn 1995 [1994], s. 116-118. Krolliljan är avbildad i Plate 30 på sid 119.

Figur 13. "MARTAGVM IMPERIALE", krollilja (*Lilium martagon*), målning av Daniel Rabel (1578-1637) från tidigt 1600-tal, en förlaga till det graverade florilegjet *Theatrum Florae* (1622). (Published by permission by Bibliothèque nationale de France, Dossier PF 2315015, s. 73).

Utvecklingen i blomstergårdarna, kopplad till tidens tulipomania och allmänna lökväxteufori, går under den första halvan av 1600-talet i Frankrike liksom i övriga europeiska länder mycket snabbt. De tidigaste franska namnen på krolliljan, är också från mitten av 1500-talet: ”Asphodelle” (1549), ”Hache royalle” (1550), ”Lis purpuree” (1551) och ”Hascheroyale” (1575).²⁸⁰

Krolliljan var väl etablerad som prydnadsväxt i den sena renässansens och tidiga barockens anläggningar i Frankrike. Simon Paulli lät förteckna även liljorna i *Jardin des Plantes* i Paris 1636, i den då nyuppförda kungliga trädgården (1635), ”Catalogve des plantes qvi sont de present cvltivees av iardin dv roy de Paris, Depuis deux ans & demy qu’il est dressè. 1636.”²⁸¹ Tolkningen av växtnamnen på liljorna i denna utgör en utmaning. Krolliljan är representerad med 8-10 olika slag. Den uppvisar tillsammans med brandliljan den största morfologiskt odlade och uppskattade variationen.

Hemerocallis Chalcedonica fl. coccineo.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Hemerocallis Chalcedonica fl. Coccineo umbellato polyanthos.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Hemerocallis Chalcedonica latifolia fl. sanguineo.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Hemerocallis Chalcedonica flor. Amplo coccineo foliis reflexis angustifolia.	→	<i>Lilium pomponium</i>
Hemerocallis mont. flore luteo punctato.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
Hemerocallis mont. fl. luteo absqve punctis.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
Hemerocallis mont. flore luteo viridi.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
Liliasphodelus flor. luteo odoratus.	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
Lilioasphodelus flor. Phœniceo.	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
Lilium album Byzantinum. ²⁸²	→	<i>Lilium album</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium album vulgare.	→	<i>Lilium album</i>
Lilium convallium fl. albo.	→	<i>Convallaria majalis</i>
Lilium convallium fl. rubello.	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>
Lilium cruentum serotinum.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium cruentum.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium aureum Allobrogum [Genève]. ²⁸³	→	<i>Lilium bulbiferum</i> (?)
Lilium flavum Allobrogum [Genève] subalbidis oris. ²⁸⁴	→	<i>Lilium bulbiferum</i> (?)

²⁸⁰ Meyer 1999, Vol. I, s. 332. Se Bilaga 7.

²⁸¹ Paulli 1653, s. 81-201: ”Katalog över växter som nu odlas i kungens trädgård i Paris, som i sin tur uppfördes för två och ett halvt år sedan, 1636.” *Asphodelus*-arterna (s. 94), vilka här inte syftar på annat än afodiller är: ”*Asphodelus albus major*”, ”*Asphodelus albus minor*”, ”*Asphodelus bulbosus Galeni*” och ”*Asphodelus luteus semper virens*”. ”*Lilioasphodelus/Lilium*”, s. 143, ”*Martagum*”, s. 147-148.

²⁸² Namnet är detsamma som i Leidens botaniska trädgård.

²⁸³ ”*Lilium aureum Allobrogum*” kan översättas med ”allobrogernas gyllene/gula lilja”. Allobrogerna var en gallisk folkstam som tycks ha levt ungefär i nuvarande Savoien. Det förekommer en del latinska ortnamn, t.ex. ”*Allobrogum colonia*”, som ibland har använts om Geneve. Det är möjligt, men långt ifrån säkert, att ”*Allobrogum*” i denna kontext också skulle kunna innebära ungefär ”savojsk”. Örneholm 2003.

Lilium Persicum.	→ <i>Fritillaria persica</i>
Lilium purpureum bulbos gerens in alis.	→ <i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium purpureum majus.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium purpureum minus.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium purpur. Polyanthe mum præcox.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium purpureum medium.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium rubrum.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium minus Americ. angustifol. flor. phœniceo. ²⁸⁵	→ <i>Lilium canadense</i>
Martagum Americ. flore phœniceo punctato.	→ <i>Lilium canadense</i>
Martagum American. flore luteo punctato.	→ <i>Lilium canadense</i>
Martagum Chymistarum flore albo. ²⁸⁶	→ <i>Lilium martagon</i> (f. <i>album</i>)
Martagum Chymistar. flore albo punctato Lotharingicum [Lothringen].	→ <i>Lilium martagon</i> (var. <i>albiflorum</i> aff.)
Martagum Chymistar. fl. purpur.	→ <i>Lilium martagon</i> [<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i> ?]
Martagum exoticum angustif. fl. spadiceo.	→ <i>Lilium martagon</i> [mörk form]
Martagum Germanic. serotinum flore purpureo.	→ <i>Lilium martagon</i>
Martagum imperiale fl. albo.	→ <i>L. martagon</i> f. <i>album</i>
Martagum imperiale flore carneo punctato.	→ <i>Lilium martagon</i>
Martagum imperiale fl. purpur.	→ <i>Lilium martagon</i>
Martagum Macedonicum flore phœniceo	→ <i>Lilium carniolicum</i>
Martagum Macedonicum flore purpureo maculato.	→ <i>Lilium carniolicum</i>
Mart. montanum longiore spicâ.	→ <i>Lilium martagon</i>
Martagum Pomponium fl. luteo.	→ <i>Lilium carniolicum</i> var. <i>jankae</i> (?)
Martagum Pomponium flore phœniceo.	→ <i>Lilium pomponium</i>

År 1659 utkom den första upplagan av föreståndarens för *Jardin Royale des plantes* in Paris Joncquet (d. 1671) katalog, *Hortus*, över vilka växter som odlades i den kungliga trädgården. Två år senare utkom en ny tryckt katalog, *Hortus regius*, och 1665 ytterligare en med samma namn (fig. 14). Vi befinner oss nu i tid med Olof Rudbeck d.ä. och hans kataloger från 1658 respektive 1666, för den nyinrättade botaniska trädgården i Uppsala (1655) och för Jakobsdal 1666. 1670 berömde sig Rudbeck för övrigt över att hans botaniska trädgård i Uppsala, näst efter den i Paris, var den största i världen av antalet odlade växter att döma. Att jämföra de båda kan ha ett principiellt intresse.²⁸⁷

²⁸⁴ "Lilium flavum Allobrogum subalbidis oris". "Subalbidis oris" skulle kunna översättas med "något vitnande vid mynningen", uppger Örnehholm. Hur detta sedan skall tolkas i färg och form framgår inte.

²⁸⁵ *Lilium canadense* introducerades till Frankrike omkring 1620. Exemplaren i Paris kan ha tillhört den första introduktionen. Variationen i färg ligger väl inom den naturliga variationen.

²⁸⁶ "Martagum Chymistarum" är Mattias de l'Obels namn på saffransliljan (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*). Då dessa är väl representerade under andra namn och svårigen kan förstås bärande vita och vitprickade blommor tolkar jag dessa här, med en reservation, som *Lilium martagon*-varieteter.

²⁸⁷ <http://www.polybiblio.com/watbooks/2311.html>. Lundquist 2000 (d), s. 69.

Figur 14. Frontespis till Dionysius Langlois *Hortus Regius*, om den kungliga trädgården i Paris, tryckt och utgiven i Paris 1665. Liljan syns här göra sällskap med några av tidens senaste amerikanska introduktioner och dyrbarheter: yuccalilja, opuntia och nysrot. ("Hoc numine floret" kan översättas "i kraft av denna gudom blomstrar det".) (Foto: UUB, sept 2002)

Vad innehöll *Jardin Royale des plantes* då av liljor? Uppställningen är fördömligt klar, alla namn relateras till tidigare botanister; Rembert Dodoens, Matthias de L'Obel, Carolus Clusius, Caspar Bauhin, Basilius Besler m. fl.²⁸⁸

Lilium album flore erecto & vulgare B. pin. candidum Dod. *Lis*.

→ *Lilium candidum*

Lilium lato caule multiflorum. Lilium Liliorum, sive Lilia centum & viginti duo ex eodem bulbo enata Du Bry.

→ *Lilium candidum*

Lilium album inodorum floro pleno.

→ *Lilium candidum* var *plenum* (?)

Lilium album floribus dependentibus, sive peregrinum B. pin Sultam Zambach, sive Martagon Con-

→ *Lilium candidum* var. *cernuum*

²⁸⁸ Jonquet 1665, s. 105-107. Tolkningen till de giltiga vetenskapliga namnen av undertecknad.

stantinopolitanum albo flore Clus. Hist.	
Lilium purpuro-croceum majus B pin. purpureum majus Dod. <i>Lis orangé</i> .	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium purpuro-croceum minus B. pin. purpureum minus Dod.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium Phoeniceum B. pin. Punicum non bulbiferum majus flore diluto Clus. Hist. descr.	→ <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Lilium bulbiferum latifolium majus B. pin. Lilium cruentum bulbos gerens Lob. Hist. Lugd.	→ <i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium bulbiferum minus B. pin. cruentum bulbiferum hort. Eystet.	→ <i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium floribus reflexis montanum B. pin sylvestre Dod. <i>Martagon</i> .	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium floribus reflexis flore carneo. Martagon Pannonicum flore suaverubente Bry.	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium montanum floribus reflexis polyanthos. Martagon montanum longiore Spicá Bry. Martagon à l'éspinette.	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium floribus reflexis alterum languine hirsutum B. pin. montanum , sive sylvestre primum majus Clus. Hist.	→ <i>Lilium martagon</i>
Lilium floribus reflexis albis non punctatis B. pin. montanum albo flore Clus. Hist. app. alt. Idem flore pleno.	→ <i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
Lilium floribus reflexis albis punctatis B. pin. montanum majus album punctatum hort. Eystet.	→ <i>Lilium martagon</i> (var. <i>albiflorum</i>)
Lilium purpuro-sanguineum flore reflexo B. pin. Hemerocallis Chalcedonica purpuro-sanguinea polyanthos Icon. Lob.	→ <i>Lilium chalconicum</i>
Lilium brevi & gramineo folio B. pin. miniatum tenuifolium Clus. app. alt. Hemerocallis Macedonica & Martagon Pomponium Lob. Adv. part. alt.	→ <i>Lilium pomponium</i> / <i>Lilium carniolicum</i> (?)
Lilium flavum angustifolium B. pin. montanum flore flavo Lob. Adv. part. alt.	→ <i>Lilium pyrenaicum</i>
Lilium, sive Corona Imperialis B. pin. Corona Imperialis Dod. <i>Couronne Imperiale</i> .	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium sive Corona Imperialis flore luteo striis purpureis. Tusaí, sive Lilium Persicum primum Clus. Hist. descript.	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium, sive Corona Imperialis per omnia major. Idem flore luteo.	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium, sive Corona Imperialis multiflora latóque caule B. pin. Tusaí [...] Clus. Hist desc.	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium sive Corona Imperialis duplici Coronâ B. pin. Corona Imperialis florum classe duplici hort. Eystet.	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium sive Coronâ Imperialis Sinensium, seu folio vario. <i>Couronne Imperiale rayée</i> .	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium sive Corona Imperialis flore pleno.	→ <i>Fritillaria imperialis</i>
Lilium Persicum Dod. Susianum Clus. Hist.	→ <i>Fritillaria persica</i>
Lilium luteum Asphodeli radici B. pin. Liliosphodelus luteo flore Clus. Hist. <i>Lis-Ashodele</i> .	→ <i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
Lilium rubrum Asphodeli radice B. pin. Liliosphodelus puniceus Clus. Hist. descr.	→ <i>Hemerocallis fulva</i>

Lilie-narcissus Indicus Ioan. Bapt. Ferrar. ²⁸⁹	→ <i>Amaryllis belladonna</i>
Lilium convallium album B. pin. Lilium convallium Dod. Muguet.	→ <i>Convallaria majalis</i>
Lilium convallium flore rubente B. pin. floribus suaverubentibus Icon. Lob.	→ <i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>
Lilium convallium minus B. pin. Monophyllum Matth. ed. vniiflorum Dod.	→ <i>Maianthemum bifolium</i>

Krolliljan med sju kategoriserade slag visar sig hålla sin position mycket väl bland franska 1600-tals "Lilium" i Paris, tidsmässigt sammanfallande med de berömda och stora franska barockträdgårdarnas anläggande: Versailles, Vaux-le-Vicomte, Chantilly m.fl. Antalet odlade varieteter speglar rätt väl både prydnadsvärdet och odlingsintresset i tiden, och krolliljan, liksom de övriga liljorna, kan också förstås som en paradväxt i broderiparterrernas platebandes. Den slås här i antal endast av kejsarkronans varieteter.

På franska skiljer man länge på "Des Martagon" och "Des Lys". De förra behandlas ganska styvmoderligt, under de senare, i M. de la Quintinye i *Instructions pour les jardins fruitiers et potagers* ett århundrade senare i Paris (1756). Det 'gamla' krolliljenamnet "Lilium montanum" dyker här upp i en fransk översättning, "Martagon de Montagne".

I Louis Ligers stora verk, *La nouvelle maison rustique ou économie generale de tous les biens de campagne*, som utkom i många upplagor under 1700-talet i Paris, bryts 'den gamla' och 'den nya' tiden med avseende på liljorna och deras namn. Den nya botanikens namn står mot hortikulurens, professorernas mot trädgårdsmästarnas och latinet mot franskan. Liger formulerar detta intressant och väl i en av de senare utgåvorna av sitt verk. I den tredje delens fjärde bok om "Les Jardins de Fleurs & d'Ornement" andra kapitel om "Des fleurs" läser vi:

"Lis, *lilium*. On a donné le nom de *lis* à plusieurs plantes qui ne sont pas connues en botanique sous celui de *lilium*, parce que ces plantes ne sont pas du même genre, quoiqu'elles soient de la même classe, selon *Linnée*. Comme la plupart des cultivateurs ne sont pas botanistes, et qu'on écrit uniquement

²⁸⁹ "Narcissus indicus" [kapamaryllis (*Amaryllis belladonna*)] beskrivs i ett brev från den spanske botanisten Simon de Tovar till Carolus Clusius i Leiden, mottaget i juni 1596: "Man har uppmärksammat mig på *Narcissus Indicus Iacobaeus*, som förts hit från Västindien (där den kallas 'Azcal Xochitl', lök med röd blomma), ännu inte, såvitt jag vet, behandlad av någon botanisk skriftställare, vars rot är lökformig, lik *Cepa rotunda*, men med yttersta lagret gråaktigt, och som först skjuter upp tjocka, avlånga blad som sägs likna dem hos *Narcissus marinus*, min lysande Clusius, och hos *Hemerocallis Valentina* [strandlilja (*Pancretium maritimum*)]; efter bladen, dessutom vid sidan om, kommer en stjälk, en fot hög eller mer, oftast ensam men någon gång en ytterligare stjälk, ibland samtidigt (fast det är sällsynt), ibland efteråt. Stjälken är blekröd, rund med hoptryckt spets [?] och ihållig; inuti är den vitaktig och den slutar i en mätat röd skida [mössa ?] som ytterst är spetsig och kluven, varur en ensam, avlång blomma bryter fram, stödd på ett grönaktigt skaft [?]; den är bakåtböjd och liksom slokande (som hos *Leucoium bulbosum* eller *Lilium rubrum Chalcedonicum* [turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*)] som beskrivits av den lysande Clusius, dock inte lika mycket nickande och bakåthängande". Barona, & Gómez Font, s. 74. Översättning: Urban Örneholm 2004-11-16. Se även historiska belägg beträffande kapamaryllisen på hemsidan "Hortus Farnesianus", <http://www.bulbn-rose.com/Amaryllis/farnesia.htm>.

pour ceux qui veulent se faire un amusement de la culture des fleurs, et qui cherchent à acquérir le connoissances nécessaires pour y parvenir, on n'emploîra que le langage des jardiniers, et on nommera *lis* toutes les plantes connues sous ce nom par les jardiniers. Les noms latin de Linnée seront voir celles qui son d'un autre genre: on parlera me même temps, dans cet article , des *hémérocales* et des *martagons*, qui sont du même genre des lis, *lilium*.”²⁹⁰

Ett sekel senare upptas 6 varieteter under *Lilium martagon* i *Manuel complet du jardinier* av Louis Noisette (1835) med klingande franska namn. Vilka som döljs under de lysande och dubbla gula framgår inte. *Lilium pyrenaicum* är det inte, den bär ett eget namn, ”Lis des Pyrénées”.²⁹¹

Martagon blanc	M. flore albo
Martagon pourpre	M. flore purpureo
Martagon piqueté de blanc	M. flore punctato albo
Martagon piquité de pourpre	M. flore punctato purpureo
Martagon jaune brillant	M. flore luteo
Martagon à fleurs double	M. flore pleno (s. 130.)

Italien

Brunfels and Fuchs would have been the last to deny that the revival of botany was due primarily to the Italians.

T. A. Sprague och Ernest Nelmes, 1931²⁹²

Krolliljan är ’inhemsk’ och välkänd i Italien. Vissa utbredningskartor anger en begränsad förekomst till sydalperna, från väster till öster, inklusive Dolomiterna²⁹³, medan Sandro Pignatti i *Flora d’Italia* (1982) redovisar naturliga förekomster längs hela den italienska bergskedjan och i alla regioner så långt söderut som mot Neapel, längs Appenninerna. Krolliljan växer företrädesvis i intervall 300-1600 m över havet, sällan lägre och sällan upp mot 2100 m. Förekomster av krollilja finns vidare på Korsika, medan arten saknas på Sardinien och Sicilien. I Campanien förkommer den endast på Monte Taburno. Tidigare anges troliga förekomster även på låglandet vid Padua, vilka nu försvunnit.

Krolliljan växer i ljusa skogar, företrädesvis bokskog, i uthuggningar och gläntor, i småskog och buskage samt på bergsängar och i brynen till dessa. Den senare angivelsen stämmer väl med författarens egna observationer på Monte Baldo öster om Gardasjön. Pignatti anger vidare en noterad variation i

²⁹⁰ Liger 1762.

²⁹¹ Noisette 1835, s. 129-130.

²⁹² Meyer 1999, Vol. I, s. 9.

²⁹³ Jfr Feldmaier 1967, kapitel 6, fig 14.

Italien beträffande både bladens emellanåt oregelbunda placering, och beträffande hårigheten av stjälk, blad och blommor med sina kalkblad. En tätt vitluden krollilja, med strödda blad och en stor lök med vita lökfjäll meddelas från Colle di Maddalena i Alpi Marittime.²⁹⁴

Krolliljans naturliga förekomst i stora delar av Italien och på gammal klassisk mark gör det svårt att avgöra både omfattningen av bruket av den som vildväxande och när den blev en trädgårdsväxt. "There is no doubt of medicinal use in central and southern Europe", sammanfattar Harvey den ursprungliga och tidiga användningen av krollilja i Sydeuropa och i de länder där arten förekommer 'vildväxande'.²⁹⁵

Flera handskrivna herbaler såg dagens ljus i trakten kring Venedig från slutet av 1300-talet och början av 1400-talet. Dessa utgör, förutom beträffande sitt innehåll, prov på att det gjordes verkliga försök att återupprätta en naturalistisk avbildning av växter långt före Otto Brunfels och hans arbete med *Herbarium Vivae Eicones* (1530). Den mest berömda av dem alla utgörs av den italienske läkaren Benedetto Rinios *Liber de simplicibus* (1419), även kallad *Codex Rinio* eller *Codex Roccabonnella*, vilken beskriver hela 458 växter och låter avbilda 443 stycken; "the most brilliant work of the fifteenth century from the standpoint of pharmacognosy [vetenskapen om de organiska drogerna], menar Frederick G. Meyer.²⁹⁶ Även krolliljan förekommer i denna (fig. 15).²⁹⁷ Avbildningen av 1400-taslijan beskrivs av Ettore de Toni.²⁹⁸

En uppmärksammas krollilja förekommer i en annan och samtida berömd herbal, nämligen i *Codex Bellunensis*, en venetiansk handskrift från ca 1415. Här syftar namnet "Martagon" (för första gången?) med önskad tydlighet just på krolliljan i en klar och tydlig avbildning (fig. 16).²⁹⁹

²⁹⁴ Pignatti 1982, nr 4595. Tack till Teresa Pecere, Padua, som fäst min uppmärksamhet på Pignattis verk och tillställt mig material ur detta. Ett varmt tack till Kjell Norlin för en noggrann översättning från italienskan. Det sistnämnda slaget har beskrivits som *Lilium villosum* Cava-ra, jfr kapitel 6.

²⁹⁵ Harvey 1996, s. 34.

²⁹⁶ Meyer 1999, s. 9. Blunt och Stearn 1995, s. 47-50. En noggrann beskrivning av verket och dess historia, jämte datering, görs av Susy Marcon i Berti (red.) 1988, s. 154-155.

²⁹⁷ Biblioteca Nazionale Marciana, Venedig, 22 oktober 2003. *Lilium martagon* är tolkad utifrån "De martegon" i codice marciano Lat. VI, 59 (=2548), n. 10. Rinios verk är framförallt behandlat av Ettore de Toni 1919-1925. Beträffande *Lilium martagon* se de Toni 1919, s. 197-198 och förväxlingsarten till namnet "De lunaria sive Martagon", läsbräken (*Botrychium lunaria*), s. 255-256.

²⁹⁸ de Toni 1919, s. 197-198: "Växten har nedtill två strödda blad som följs av tre bladkransar av vilka den sista har fyra blad . . . en sista öppen blomma är upprätt, av de övriga två mittemot kalkbladens blandvecka har kvar de mognande fruktämnena på uppstickande skaft . . . mot de olika inexakteterna hos denna bild/skiss kontrasterar noggrannheten med vilken bladskransarna tecknas, sällsynt i denna codex i vilken, som vi har haft tillfälle att se, bladansättningen är slarvig. I varje grupp reser sig, stiger, bladskriften till en smula olika höjder som det är i verkligheten. Det handlar alltså om alternerande blad." Översättning: Kjell Norlin, januari 2004)

²⁹⁹ British Library, Add. MS. 41623, f. 66v. Texten kan möjligen tolkas på följande sätt: "[Tag något av] blomman och frö från *Martagon cavosum* ['ihålig Martagon', från frökapslarna], kokt med olja botar det alla *futa* [?]. Nämligen med roten kokt i *malvatica* [möjligen beredning av någon malva] och väl knådad - sedan man först smort med ovanstående - och roten pålagd som plåster. Och fortsättningsvis på samma sätt. Och den finns beskriven." Längst nere till vänster anges kort vad som syns, "en bit av en martagon med frö". Texten lyder i transkrip-

Figur 15. Krollilja (*Lilium martagon*) ur Nicolò Roccabonellas *Liber de simplicibus*, en italiensk handskrift från 1419, även kallad *Codex Rinio* eller *Codex Rocabonnella*. (By permission of Biblioteca Nazionale Marciana, Cod. Marc. Lat. VI, 59 (=2548), n. 10 De martegon (Giglio martagone)).

tion: "Martagon Chauosum [?]. Florum et semen martagon cauos[um?] bulitum cum olleo omnia futa [?] sanat. Videlicet cum Radix bulita in maluatica et bene pistata primo unto [?] cum praedicto et Radix in plastrata et sic continenter et est expositum", och nere till vänster "frustum et semen martagon". Transkription och översättning. Urban Örneholt, 2005-01-14.

Figur. 16. "Martagon", krollilja (*Lilium martagon*) ur *Codex Bellunensis*, en venetiansk handskrift från ca 1415 (By permission of the British Library, Add. MS. 41623, f. 66v.).

Codex Bellunensis skrevs/tecknades i Belluno, ca 80 km norr om Venedig, i Alperna. Den innehåller därför också många alpväxter, bl.a. den först kända avbildningen av en edelweiss. ”Though a book of much less beauty and skill, it adds further proof that Rinio’s herbal was not an isolated phenomenon”, skriver Wilfrid Blunt och William T. Stearn i samband med publiceringen av krolliljan ur denna herbal.³⁰⁰

Flera manuskript av de klassiska botaniska författarna trycktes först i Italien av alla europeiska länder. Det gällde Plinius d.ä:s *Naturalis historia* och de första översättningarna till latin av Dioskorides och Theophrastos verk (1460-80-talen). En av flera stora italienska renässansbotaniker var **Luca Ghini** (1490-1556). Han blev professor i botanik i Bologna och Pisa, och lärare till flera berömda senare botaniker som Ulysses Aldrovandi, Andrea Cesalpino och William Turner. Ghini tillskrivs också uppfinningen av växtpressen. Ghinis elevs, Gherardo Cibo, herbarium från 1532 existerar fortfarande och räknas som världens äldsta kvarvarande herbarium. Ghini sände också pressade och torkade växter till sin landsman Mattioli. Redan 1533 inrättades en professur i medicinsk botanik i Padua. Europas första botaniska trädgårdar var också italienska, i Pisa (1543), i Padua och Florens (1545) och i Bologna 1568, 1100-talsträdgården i Salerno oräknad.³⁰¹

Krolliljan i Padua botaniska trädgård

En genomgång av det senmedeltida italienska materialet, liksom av de tidiga italienska renässansarbetena fram till Mattioli och hans verk, har inte rymts inom ramen för detta arbete. Detta gäller även de botaniska trädgårdarnas innehåll och historia, ehuru möjligen krolliljerika.³⁰²

Krolliljan odlades tidigt i den botaniska trädgården i Padua. Trädgårdens förste prefekt **Luigi Anguillara** (ca 1513-1570), vilken för övrigt introducerade 1 500 arter³⁰³ i trädgården under sina 15 år i tjänst (1546-1561), odlade tre olika arter av ”Martagon”; *Lilium martagon*, *L. bulbiferum* och *L. pomponium*.³⁰⁴ Dessa tre förekommer också i den samtida venetianske växtsamlarens Pietro Antonio Michiel (1510-1576) handskrivna och illustrerade herbal (daterad till 1550-1576).³⁰⁵ Krolliljan i Padua är dokumenterad även i planerna (1579 respektive 1590). Här förekommer den i det första kvarteret, i ringen utanför

³⁰⁰ Avbildningar finns också i Wilfrid Blunt, *The Art of Botanical Illustration*, London (1950), plate 2, s. 21, i Wilfrid Blunt och Sandra Raphael, *The Illustrated Herbal*, London (1979), s. 79 enligt Harvey 17 February 1994. Så även i utgåvan av Antique Collectors’ Club 1995/1994, Copperplate 15, s. 45.

³⁰¹ Meyer 1999, Vol. I, s. 9-10.

³⁰² Beträffande de botaniska trädgårdarnas historia, och framförallt Paduas, liksom renässansbotaniken i Italien och dess historia, befintliga herbarier och bibliografi, hänvisas till Alessandro Minelli (ed.), *The Botanical Garden in Padua 1545-1995*, Venedig (1995).

³⁰³ Visa källor säger 1 800 olika slags. Cappelletti 1995, s. 163.

³⁰⁴ Cappelletti 1995, s. 228, jfr s. 222.

³⁰⁵ Michiel övertalades att flytta till Padua och arbetade också i trädgården under Anguillaras prefektur. Cappelletti 1995, s. 165-167.

stjärnan. Olika "Lilia rubra" växte också i den yttre ramen i sju olika bäddar i det andra kvarteret, och i 13 olika bäddar i den yttre ramen till kvarter tre.³⁰⁶

År 1591 utkom katalogen *L'Horto de i simplici di Padova* av Giacomo Antonio Cortuso i Venedig, en alfabetiskt ordnad lista med blandade tidigvetenskapliga och italienska namn över vilka växter som odlades i trädgården. Listan har tolkats av Elsa M. Cappelletti, bl.a. med stöd hos de italienska 1500-talsbotanisterna Anguillara, Mattioli, Michiel, Ulysses Aldrovandi (1522-1605), Andrea Cesalpino (1509-1603) och Giulio Pontedera (1688-1757). Liljorna förekommer under fyra rubriker. 1) "Giglio bianco" vilken lätt låter sig tolkas till *Lilium candidum*. 2) "Gigli diversi" inom vilken fem arter visade gömma sig: *Lilium martagon*, *L. bulbiferum*, *Hemerocallis fulva*, *Fritillaria imperialis* och *Convallaria majalis*. 3) "Hemerocalle" vilken blott omfattar *Lilium bulbiferum* [Mich., Pont.] och *L. bulbiferum* var. *croceum* [Matt., Ald.]. 4) "Martagon", innehållande de liljearter: *Lilium martagon* [Ang., Mich., Matt., Ald., Ces.], *L. bulbiferum* [Ang. Mich., Ces., Pont.] och *L. pomponium* [Ang., Mich.]. Vi noterar två saker. Dels förekommer krolliljan som en 'lilja' bland flera i en blandad liljegrupp med daglilja, kejsarkrona och liljekonvalj. Dels förekommer krolliljan mycket tidigt som en bland flera liljearter under rubriken "Martagon". Krolliljan vinner å ena sidan en dubbel tillhörighet i namngivningen och den praktiska lökhanteringen framöver, både som "lilja" och som "Martagon", men förlorar också i identifierbarhet. När avses egentligen just en krollilja när en "Martagon" nämns?

Pietro Andrea Mattioli (1500-1577) och krolliljan

I Italien använde tidigt den italienske läkaren **Pietro Andrea Mattioli** (1500-1577) namnet "Martagon" som en beteckning på krolliljan (fig. 17). Detta förhållande kom att sprida namnet över världen. Att namnet också anges vara det italienska namnet på arten, upprepas tidigt från andra hörn i Europa, bl.a. av Rembert Dodoens och hans översättare. Det tidigaste rent italienska namnet på krolliljan torde annars vara "giglio porporeo", belagt från år 1551.³⁰⁷

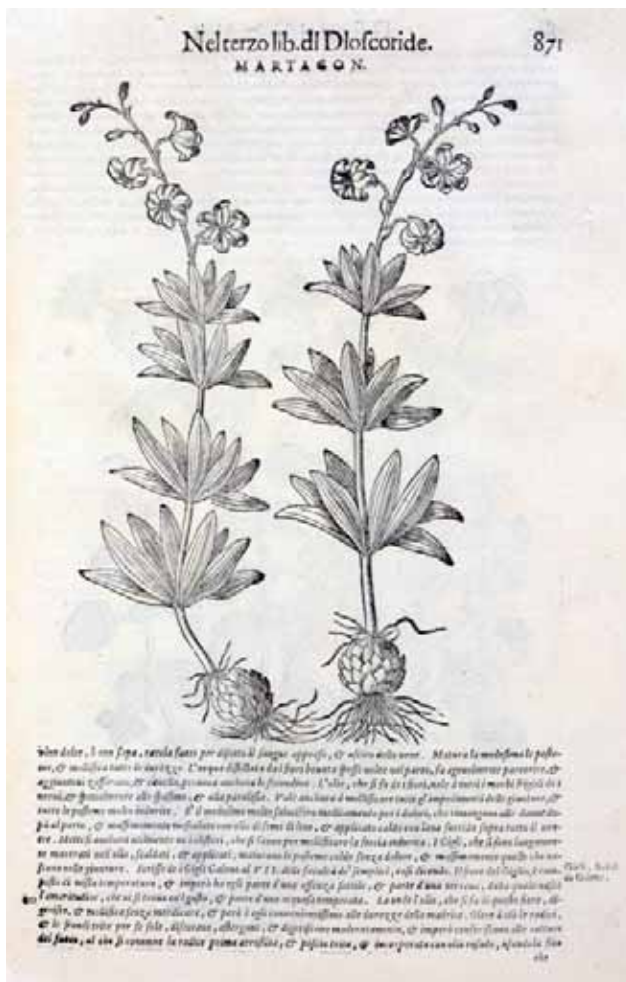
Det går således beträffande beteckningen "Martagon" en direkt linje från Mattioli, över Johann Franck i Sverige, och fram till Linné och namngivningen i *Species plantarum* (1753). I andraupplagan till *Speculum botanicum* (1659) låter Franck också anföra Mattiolis synonyma namn "Martagon" på krolliljan, om än med små och kursiverade bokstäver, utöver Tabernaemontanus namn, "Lilium Saracenicum" i dennes då nyutgivna *Neww Kreuterbuch*, vilket Franck förordade.

Mattioli hade studerat i både Venedig och Padua. Hans lärdom var allmänt erkänd. Mattiolis större ryktbarhet grundlades genom hans utgivning av och kommentarer till Dioskorides verk, *Commentarii in libros sex Pedacii Dioskorides*

³⁰⁶ Savoia 1995, s. 185, 188, 190, 192, 193. Jfr illustrationer i Lundquist 2000 (b) och Lundquist 1996 (b).

³⁰⁷ Meyer 1999, Appendix 5, Cap. XL (p. 114).

Anarzabei de materia medica.³⁰⁸ Den första upplagan av kommentarerna utkom i Venedig 1544, utan illustrationer. Erkänslan som följde på Dioskoridesutgivningen, och speciellt på 1565:års senare rikt illustrerade utgåva med nya och generöst tilltagna träsnitt, ledde honom till ärkehertigen Maximilians hov i Prag. 1565:års upplaga räknas också som är den mest kompletta Mattioliutgåvan. Flera växter från den Nya Världen finns upptagna i den.³⁰⁹

Figur 17. Krollilja (*Lilium martagon*) i Pierandrea Mattioli's Dioskorides-kommentar, *De i discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese. Medico Cesareo, et del serenissimo principe Fernando arciduca d'Avstria, etc. Nelli sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della Materia Medicinale*, tryckt och utgiven 1604 i Venedig. (Foto: UUB, sept 2002)

³⁰⁸ Titeln anges på flera olika sätt och med mycket olika längd i olika kataloger och referenser. Med anledning både av de många olika utgåvor som förekommer och en oklar titelhantering, är riskerna för missförstånd och felaktigheter uppenbara.

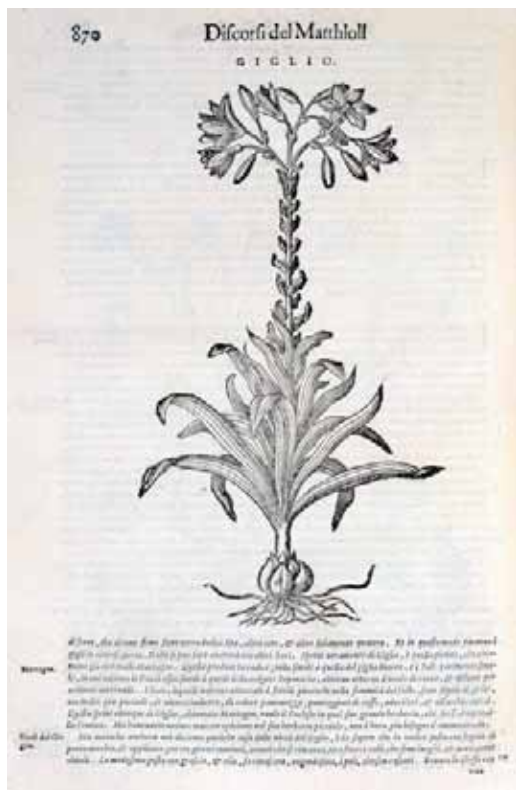
³⁰⁹ *Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia. Iam denuo ab ipso autote recogniti, et locis plus mille aucti...*, Venedig 1565. De 'levande' träsnitten utfördes av Wolfgang Meyerspeck och Giorgio Liberale och kan bedömas som imponerande även med dagens mått mätt.

Figur 18. Handkolorerad titelsida till en sen tysk utgåva av Pietro Andrea Mattioli's Dioskorideskommentar från 1626, bearbetad av Joachim Camerarius, *Kreutterbuch... zum vierdten mal...*, tryckt och utgiven i Frankfurt am Main. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Ett stort antal bearbetade och utökade utgåvor följde under resten av 1500-talet och under större delen av 1600-talet; förutom på italienska och

latin också på tyska, holländska och franska (fig. 18).³¹⁰ A. Louis (1977) uppger att hela 43 olika utgåvor av Mattiolis arbeten är kända fram till år 1600. Detta gör hans verk till det i särklass (i upplagor) mest spridda under det sena 1500-talet. I perioden 1469-1600 slås det i frågan om herbaler bara av *Hortus Sanitatis*, av Johann von Cube, med 88 utgåvor fram till år 1562.³¹¹

Figur 19. Krollilja (*Lilium martagon*) ur en tidig latinsk Mattioli-utgåva, Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia, tryckt och utgiven i Venedig 1558. (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund, nov 2002.)

I de första utgåvorna, innan Mattiolis död, återges för liljorna Dioskorides text i latinsk översättning varpå följer Mattiolis kommentar, till stora delar baserad på Plinius och, i fråga om arternas dygder, på Galenos texter. I 1558:års utgåva³¹² behandlas i kapitel XCIX "κρίνον/Lilium", med två träsnitt, det första under "LILIVM" föreställande madonnaliljan, och det andra under "MARTAGON" föreställande krolliljan. Ett eget stycke handlar om *Lilium martagon*, och inleds med meningen: "Caeterum & illud inter lilia merito annumerari potest, quod MARTAGON chymistae appellant." ("För övrigt

³¹⁰ de Koning 1995, s. 12, 22.

³¹¹ Louis 1977.

³¹² *Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia*, Venedig 1558, den tidigaste utgåvan som jag har haft tillgång till.

kan också den som apotekarna [kemisterna, inte alkemisterna] kallar Martagon, med rätta räknas till liljorna.”) (fig. 19)³¹³

Utgåvan i Basel 1598³¹⁴ är värd en speciell kommentar. Denna bearbetades efter Mattioli's död och gavs ut av Caspar Bauhin (1560-1624). Den följer uppläggningsen sedan tidigare och är också texttrogen, tillagda är dock nya *facultates* efter Mattioli. Det handlar också mycket om namn. Utgåvan var ett verk av Bauhin, professor i både grekiska och i botanik/anatomi, med det nyligen utgivna verket *Phytopinax* (1589) i ryggen, en förteckning över närmare 2 500 arter! Fortfarande står madonnaliljan (under ”LILIUM”) och krolliljan (under ”MARTAGON”) tillsammans, medan brandliljan och turbanliljan (under ”HEMEROCALLIS”) återfinns tjugo kapitel längre fram.³¹⁵

Bauhins namnkonkordans för krolliljan vid slutet av 1500-talet, samlad i det redigerade Mattioli-verket, en *hommage à Mattioli*, förtjänas att återges i sin helhet.³¹⁶ Den både tolkar och sammanfattar det innevarande seklets namn, auktorer och verk, och anger en utgångspunkt för 1600-talets namnskick.

Liliu m o n t a n u m m i n u s , C.[aspar] B.[auhin]	Bauhins eget namn (”den mindre bergsliljan”) vid tiden.
A f f o d i l l u s , Brunf.[els]	Otto Brunfels namn i det tidiga <i>Herbarum vivae ei cones</i> (1530-36). ³¹⁷
H y a c i n t h u s p o e t a r u m , Trag.[us]	Namn (”poeternas hyacint”) efter Hieronymus Bock (Tragus) (1552). ³¹⁸
M a r t a g o n , Matth.[ioli] Lac.[una] Lugd. Cast.[or]	Matthiolus namn i den första respektive befintliga utgåvan, liksom Andreas Lacunas (1552) ³¹⁹ namn på krolliljan, namnet i katalogen för Leidens för botaniska trädgård och tillika Castor Durantes ³²⁰ (1585) namn.

³¹³ Tack till Peter Zeeberg för översättning och kommentar till denna mening, Zeeberg 6 och 7 mars 2003: ”Som du hörde, kan det være meget svært at oversætte ordet chimista. Jeg plejer at sige ”kemiker” for at undgå forkerte associationer i ordet ”alkymist” ... ”kemiker” til gengæld har en lidt for moderne klang, men rigtig forkert kan det nu aldrig blive., så jeg tror jeg holder fast ved kemi og kemiker når det ikke er guldmageri det handler om ... nu jeg tanker over det, falder det mig ind at det måske også kan betyde ”apoteker” (som for eksempel på engelsk).”

³¹⁴ *Petri Andreae Matthioli opera quae extant omnia: hoc est commentarij in VI libros Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia nunc a Casparo Bauhino ... aucti ... Item apologia in Amatatum Lusitanum ... Epistolarum medicinalium libri 5. Dialogus de morbo gallico*, Basel 1598.

³¹⁵ Denna grupperingsprincip återfinns även i de tidigare utgåvorna.

³¹⁶ Jfr Caspar Bauhins namnkonkordans i *Pinax Theatri Botanici* (1623) i kapitel 2.

³¹⁷ Träsnittet visar en omisskännlig krollilja, med det tyska namnet ”Goldtwurtz”. Bauhin 1623, Explicatio nominum. Authorum citatorum, uttryder Brunf.: ”Brunfelsius in folio” och ”Otthonis Brunfelsi historia Latina tribus tomis prodiit: primus anno 1530. alter 1531. & tertius posthumus, anno 1536. Argentinae, cum figuris 238. at sedicem bis positae sunt: summatum cum & sine figuris 288. describuntur.”

³¹⁸ Jfr ”Hieronymi Tragi historia (quae saepius Germanice Argentinae in folio prodiit) per Davidem Kyberum Latine redita, cum iconibus 567. licet ad 800. describantur. Argentinae.” Bauhin 1623.

³¹⁹ Jfr ”Andreae Lacunae, commentaria in Dioscoridem cum figuris Hispanica lingua conscripta. Salmant. 1552. fol.” Bauhin 1623.

³²⁰ Jfr ”Castoris Durantis Medici Romani, herbarum novum cum figuris plantarum quae in tota Europa, India Orientali & Occidentali nascuntur Italicè, viribus Latinis versibus expressus:

Asphodelus fœmina, Fuch.[sius] fol.[io]	Leonhart Fuchs namn ("den kvinnliga affodillen") i <i>De historia stirpium</i> (1542). ³²¹
Lilium purpureum, Eidem in icon. Ges.[nerius] hor.[tis]	Namnet ("den purpurfärgade liljan") i Fuchs bildverk (1549) ³²² liksom i Conrad Gesners tyska utgåva (1561) ³²³ .
Lilium sylv[est]re Cord.[us] in Diosc.[orides] ³²⁴ Dod.[onaeus] fol.[io] ³²⁵ Clus.[ius] hist.[oria] Pan.[nonica] ³²⁶	Namnet ("skogsliljan") hos Valerius Cordus, Rembert Dodoens i <i>Stirpium historiae pemptades sex</i> (1583) och hos Carolus Clusius (1583).
Lilium sylvestre pur- pureum, Cæs.[alpino] Thal.[ius]	Namnet ("den purpurfärgade skogsliljan") i verk av Andrea Cesalpino (1583) ³²⁷ i Pisa hos Johannes Thalius (1588) ³²⁸ i Frankfurt.
Lilium montanum, Lob.[elius]	Lobelius (Matthias de L'Obel) namn på krolliljan ("bergsliljan"). ³²⁹
Hemerocallis, Dod.[onaeus] gal.[lica] ³³⁰ Cord.[us] in Diosc.[orides] Ges.[nerius] hor.[tis] Lonicerus ³³¹	Det förvirrande namnet på krolliljan ("daglilja") i Rembert Dodoens franska utgåva av Clusius (1553/1559), hos Valerius Cordus, Conrad Gesner och Adamus Lonicerus (1569/1582) ³³² .

De senare tyska 1600-talsutgåvorna av Mattiolis verk³³², översatta, bearbetade och utökade av Carolus Clusius förtrogne Joachim Camerarius (1534-

Ordinem alphabeticum observavit, & plantarum figuras 879. adposuit. Romæ 1585. folio." Bauhin 1623.

³²¹ Jfr "Leonhardi Fuchsii historia Latina cum 546. figuris. Basileæ. fol." och "Fuchsianus in historia Latina in folio", Bauhin 1623.

³²² Jfr "Ejusdem icones seorsim editæ. Basileæ 1548. 8." och "Fuch. ico. in iconibus seorsim editis". Bauhin 1623.

³²³ Jfr "Ejusdem de hortis Germaniæ liber, cum appendice & Corollario ad Cordi historiam in quo figure quinque: cum Codi operibus, Argentinæ 1561. fol." och "Gesnerus in libro de hortis Germaniæ: hor. ap. in appendice hujus libri de horis." Bauhin 1623. OBS: Namnet använt av än fler författare även för saffransliljan brandliljan (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*).

³²⁴ "Cordus notis in Dioscoridem." och "Valerii Cordi in Dioscoridem annotationes [1561?]." Bauhin

³²⁵ Jfr "Dodonæus editione Latina in folio" och "Eadem simul juncta in libros triginta divisa. Antuerpiæ 1583. in folio, cum 1305 figuris." Bauhin 1623.

³²⁶ Jfr "historia Pannonica" respektive "Idem de Simplicibus per Pannoniam & Austriam observatis libros quatuor conscripsit, figuras 353. addidit. Antuerpiæ 1583. in 8."

³²⁷ Jfr "Andreas Cæsalpino Aretinus, in Acad. Pisana Professor, de plantis lib. 16. scripsit, nullis figuris additis: prodiere Florentiæ 1583."

³²⁸ Jfr "JO. Thalii Medici Northusani, Sylva Harcynica, sive Catalogus plantarum in montibus & locis vicinis spontè nascentium, cum plurimarum descriptionibus cum Camerarii horto, novem figuris additis, editus Francofurti 1588. 4." Bauhin 1623.

³²⁹ Bauhin 1623 anger: "Lobelius in Observat." Bör syfta på utgåvorna 1576 och/eller 1581.

³³⁰ Jfr "Dodonæus in editione gallica Clusii" och "Remberti Dodonæi Stirpium historia Belgicè scripta, & à Clusio Gallicè redita (vide Clusium) cum iconibus, quæ seorsim duobus tomis in octavo prodiere. Antuerpiæ 1553. & 1559. Icones numero 840. cum annotationibus." Bauhin 1623.

³³¹ Jfr "Adamus Lonicerus; is herbarium Eucharii Röslin sui in officio Francofurti antecessoris, Germanicè scriptum quartò auxit, & postremò anno 1569. prodiit: postmodum remoto Eucharii nomine, suum præfixit, & cum figuris 833. circiter, anno 1582. dedit. Francofurti." Bauhin 1623.

³³² 1) *Kreuterbuch*..., Frankfurt am Main (1600), 2) *Kreuterbuch Petri Andreae Mattioli jetzt widerumb mit vielen schönen Figuren ... zum dritten mal ... gemehret und verfertiget, durch Ioachim Camerarium* ..., Frankfurt am Main (1611), 3) *Kreuterbuch ... zum vierdten mal* ..., Frankfurt am

1598) i Nürnberg, följer väl Mattiolis disposition. Texten har dock kortats, 'uppdaterats' och försetts med nya illustrationer. De utgör nu mer renodlade örtaböcker, mindre botaniska verk.

Figur 20. Krollilja (*Lilium martagon*) under namnen "Goldwurtz. Martagum" ur en tysk Mattioli-utgåva, *Kreuterbuch Petri Andreae Mattioli jetzt widerumb mit vielen schönen Figuren ... zum dritten mal ... gemehret und verfertiget, durch Ioachim Camerarium [Joachim Camerarius] ...*, tryckt och utgiven 1611 i Franckfurt am Main. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Krolliljan redovisas i dessa med en stängel i knopp, en i full blom och med flera frökapslar: hela, i genomskärning och med frön (fig. 20).³³³ Dispositionen handlar om "Gestalt", "Natur/Krafft/und Wirkung", "In Leib" och "Aussen". Namnfrågorna och namnförbistringen avhandlas inom rubrikerna. Ordningföljden mellan liljorna är densamma: madonnaliljan, krolliljan, brandlil-

Main (1626) och 4) *Neu vollkommenes Kräuter-Buch, von allerhand Gewächsen der Bäume, Standen und Kräutern die in Teutschland, Italien, Franckreich, vnd in andern Orten der Welt herfür gekommen ... Erstlich an das Taglicht gegeben von Petro Andrea Matthiolo. Darauf ... auzgefertiget, durch Iochimum Camerarium. Jetzund aber als ein neues Werck ... verbessert vnd vermehrt von, Bernhard Verzascha...*, Basel (1678). De tre förstnämnda korresponderar alla helt i text och illustrationer, i lite annorlunda sättningar. Översatta utgåvor trogna 'kommentarerna', utkommer även på 1600-talet. En är den italienska *De i discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese. Medico Cesareo, et del serenissimo principe Fernando arciduca d'Avstria, etc. Nelli sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della Materia Medicinale*, Venedig (1604).

³³³ Se t.ex. Mattioli 1626, s. 285.

jan och turbanliljan, men nu har de två senare flyttats fram till ett gemensamt kapitel efter de två första.

Simon Paulli (1603-80) lät även publicera en förteckning över växterna i Paduas botaniska trädgård år 1642, ”Förteckning över de växter varmed gymnasiets i Padua trädgård utökades år 1642”. Vi återfinner såväl krolliljan som madonnaliljan som scharlakansliljan, men i en blandning av prelinneanska namn – ”Asphodelus”, ”Hemerocallis”, ”Lilio-asphodelus” och ”Lilium” – som utmanar tolkaren.³³⁴

Asphodelus mas albus.	→	<i>Asphodelus albus</i>
Asphodelus foemina luteus.	→	<i>Asphodeline lutea</i>
Asphodelus albus minor Cretic.	→	<i>Asphodelus</i> sp.
Hemerocallis montana flore albescente.	→	<i>Lilium martagon</i> (f. <i>album</i> aff.)
Hemerocallis montana fl. purp.	→	<i>Lilium martagon</i>
Hemerocal. Byzantina fl. flameo. ³³⁵	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Hemerocal. Byzantina fl. Albo	→	<i>Lilium chalconicum</i> (?)
Hemerocall. Byzant. fl. luteo. ³³⁶	→	<i>Lilium carnioolicum</i> var. <i>jankae</i> (?)
Lilio-asphodelus fl. phoeniceo.	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
Lilio-asphodelus fl. luteo.	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
Lilium album vulgare.	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium convallium fl. albo.	→	<i>Convallaria majalis</i>
Lilium convallium fl. purpureo.	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>

En av de sista Mattioliutgåvorna daterar sig till 1678. Denna baserade sig på Camerarius utgåvor och redigerades av Bernhard Verzascha, ”Als ein neues Werck / dem Edlen Deutschland”. Illustrationerna är desamma, liksom dispositionen i huvudsak, men de har andra rubriker. Namnen ges här en inledande belysning. Krolliljans lök sägs fortfarande äga samma egenskaper som madonnaliljans. Pietro Andrea Mattioli's namn lever fortfarande på titelsidan, ”Erstlich an das Tagliecht gegeben von Petro Andrea Matthiolo”.

Mattioli blev den viktigaste länken i renässansens Europa för den grekiske läkarens, ”den medicinska botanikens fader”, Pedanius Dioskorides (ca 40 - ca 90 e. Kr.) iakttagelser och erfarenheter. Genom hela medeltiden, i både den kristna och islamska världen, och långt fram på 1600-talet, kom hans verk *De materia medica* (”Om läkemedel”) i åtskilliga bearbetningar att leva vidare. Med de 600-650 olika växterna i *De materia medica* som utgångspunkt, lades

³³⁴ Paulli 1653, i kapitlet ”Catalogus plantarum horti gymnasii Patavini Qvibus auctiorerat. Anno 1642.”, s. 395-471. ”Martagon” finns inte upptaget som släktnamn. Tolkningen av under-tecknad.

³³⁵ En fläckig varietet av turbanliljan är känd, *Lilium chalconicum* var. *maculatum*, om än beskriven sent (1901). Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 194.

³³⁶ ”Hemerocallis Byzantina” utgör flera författares namn på turbanliljan (*Lilium chalconicum*). Denna är dock inte gulblommig, vilket leder tanken till en varietet ifrån området, närmast *Lilium carnioolicum* var. *jankae*. Den västligt utbredda gulblommig *Lilium pyrenaicum* är inte känd under det angivna namnet.

grunden för den viktigaste medicinska traktaten i mer än ett och ett halv årtusende.

Dioskorides liljeakttagelser och -erfarenheter förs alltså både i det öppna och fördolda, men främst via Italien och Mattioli, fram i Linné-tid och till Sverige. Det går knappast att skriva om krolliljans historia i Sverige utan att ta vägen om Italien. Det är också i Mattiolis "Martagon" som det mesta – namn, levande krollilja, botanik, alkemi, hortikultur, Sverige och Italien – klingar samman.

Figur 21. Madonnalilja (*Lilium candidum*) i Pietro Andrea Mattiolis Dioskorides-kommentar, *De i discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese. Medico Cesareo, et del serenissimo principe Fernando arciduca d'Avstria, etc.* Nelli sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della Materia Medicinale, tryckt och utgiven 1604 i Venedig. (Foto: UUB, sept 2002)

KROLLILJAN I NORDEN OCH BALTICUM

*So far I have not found any evidence for
its introduction to Scandinavia,
whether from Britain or from Germany...*

John H. Harvey, 1994¹

Motiven för ett parallellt tecknande av krolliljans historia i flera av dagens nordiska länder är flera. Dels utgör dagens nationalstater i ett tusenårsperspektiv en förhållandevis sen företeelse, där gränserna mellan länderna varierat kraftigt. Ett bredare nordiskt perspektiv är rimligare än ett snävare svenskt. Dels kan flera, om än mindre, studier av krolliljans historia i länderna runt Sverige, bidra till att eliminera risken för att de svenska förhållandena skulle vara speciella. De mindre studierna må i bästa fall vederlägga uppfattningen att Sverige skulle vara undantaget som bekräftar regeln om hur introduktionen av krolliljan gått till i norr och när den skett.

Beträffande vad som behandlats under respektive land, och hur omfattande varje land behandlats, har jag inte varit konsekvent. Här råder en viss pragmatik. För Danmark och Norge är behandlingen rätt genomgripande, för de andra länderna närmast illustrativ. Elias Tillandz (1640-1693) verksamhet i Åbo har framförallt behandlats under Finland även om landet då tillhörde Sverige. På motsvarande sätt har de danska läkarna Christian Pedersen och Henrik Smid i Malmö på 1500-talet behandlats under Sverige. De baltiska länderna har placerats i detta kapitel av närhetsskäl och historiska orsaker. Detta kan diskuteras, de kunde lika väl fogats in i kapitel 3 efter Polen. Island har behandlats synnerligen knapphändigt, Åland är bara representerat på bild och Färöarna är inte ens nämnda.

¹ Harvey 17 February 1994.

Danmark

Krolliljans introduktion i Danmark har redan kort berörts i kapitel 3. Arten kan i vårt södra grannland uteslutande betraktas som en introducerad trädgårdsväxt. Inga uppgifter har påträffats som hävdar att krolliljan skulle vara 'inhemsk' i Danmark. John Harvey menar att introduktionen till de skandinaviska länderna troligen har skett från mellersta och södra Tyskland, där arten både är vildväxande och sedan länge varit använd inom medicinen.² "Mange steder i Skandinavien, Belgien, Holland og England findes den forvildet og naturaliseret, men har sikkert oprindelig været dyrket", sammanfattar Lise Tillge utbredningsbakgrunden.³

Krolliljan – en dansk medeltidsintroduktion?

Växte krolliljan i det medeltida Danmark? "Fra moderklostrene lykkedes det i løbet af kort tid at få indført de allerfleste af de den gang nord for Alperne dyrkede h.[ave] planter", sammanfattar Anton Pedersen den medeltida klosterträdgårdens växtsortiment i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (1961). "Der foreligger ingen plan el. beskrivelse af den nord. klosterhave, men man kan gå ud fra, at de største af dem har rummet en abildgård (frugthave), en urtegård og, i hvert fald for nonneklostrenes vedkommende, tillige en rosegård (blomsterhave)", tillägger han, men "hvor klostren har ligget findes nu ofte en reliktfloara af forvildede klosterhaveplanter".⁴

Att krolliljan möjligen skulle kunna ha medeltida anor i en motsvarande kontext i Danmark har antytts av Johan Lange. At *Lilium martagon* [...] er middelalderlig i Nord.[en] er muligt", skriver han i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (1968).⁵ I sitt stora verk *Kulturplanternes indførselshistoria i Danmark* (1999) – "a landmark in the subject of the movements of garden plants"⁶ - för han också fram uppfattningen, att eftersom arten enligt Simon Paulli i hans *Flora Danica* (1648) (se nedan) inte spelade någon medicinsk roll, så skulle den kunna ha utelämnats i äldre läkemedelshandskrifter. Detta även om den möjligen eller troligen redan odlades och hade förvildats under medeltiden. "Da planten if sidste kilde ikke spiller nogen medic rolle", skriver Lange, "er den ikke blevet omtalt i ældre læge(hånd)skrifter, skønt den ganske sikkert allerede i middelalderen har været dyrket – og forv...".⁷ Lise Tillge ifrågasätter dock Paullis påstående i sin licentiatavhandling *Primitiveformer af udvalgte arter inden for Liliales og deras*

² "This implies that the likely centre of distribution to gardens would have been in Germany", Harvey 17 February 1994.

³ Tillge 1967, s. 16.

⁴ Pedersen 1961, 44-45.

⁵ Lange 1968, s. 543.

⁶ Harvey 8 September 1996.

⁷ Lange 1999, s. 198.

forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst (1967): ”*Lilium martagon* eller Turbanlilje har antagelig, trods Paulli’s påstand om, at den kun var til fryd for øjet, været anvendt til andet en prydblant.”⁸

Langes påstående utifrån Paulli är diskutabelt. Krolliljan spelade en stor medicinsk roll i de länder och områden där den växte vild, redan under medeltiden, t.ex. i Tyskland, Italien och Östeuropa. Till exempel skriver Hieronymus Bock redan 1552, från tysk horisont, om krolliljan, att ”denna växt är av icke föraktlig användning i medicinen. Ty att den har effekt på mycket har erfarenheten som icke bedrar oss visat”.⁹

I de länder och områden där krolliljan inte tidigt var känd spelade den emellertid inte heller någon medicinsk roll, som i Nederländerna och i England. Här blev den känd först när den introducerats som prydnadsväxt, inte som läkeört. Krolliljans dygder, medicinska effekter och förskrivning var okända även för Rembert Dodoens, Henry Lyte och John Gerard. Gerard kunde så sent som 1597 hävda att det inte ens fanns något skrivet om krolliljans medicinska egenskaper eller dygder. Det var inte sant, eller sant bara utifrån Gerards eget perspektiv. Förhållandet kan ha berott på att Gerard inte hade full tillgång till den aktuella kontinentala 1500-talslitteraturen eller inte nöjaktigt hade tagit del av den. I den populära skriften *Discovering The Folklore of Plants* (1996), vilken sammanställer folktron kring ett stort antal arter, framhålls speciellt krolliljans nytta: ”This useful plant”, skriver Baker, ”was said to assure victory to any soldier who looked at it and, since the inside of the bulb was golden yellow, alchemists, with optimism, believed that in might change base metals into gold.”¹⁰

John Harvey drar för Englands del en motsatt slutsats av ickebeläggen i de dokumentära källorna. Han vinnlägger sig att med stor kraft hävda att om krolliljan verkligen funnits i England innan 1560-talet, då skulle den också ha varit omnämnd och beskriven. ”The negative evidence, against the possibility that the plant was native in Southern England in the Middle Ages”, skriver han, ”comes from the manuscript herbals of the period 1370-1390, which for the first time give descriptions of plants and state whether they were wild or only found in gardens. None of these herbals includes any plant which could possibly be identified as *Lilium martagon* L.”

”It has to be concluded”, sammanfattar Harvey, ”firmly but regretfully that they were not here”.¹¹ Krolliljan jämte en bukett andra växter introducerades i England och norra Tyskland först under senare delen av 1500-talet och då enbart som prydnadsväxter. ”It [*Lilium martagon*] has been introduced to North Germany and to Britain simply as an ornamental plant: to Britain after 1548 but shortly before 1568”, skriver Harvey.¹² Förhållandena i Danmark motsvarar de som gäller för andra länder i Europa, de länder vilka själva saknar populationer av vildväxande krollilja och som inte traditionsenligt

⁸ Tillge 1967, s. 15.

⁹ Bock 1552, s. 788: ”Ceterum est & hec planta non contemnendi in medicina ufus. Quod. n. ad multa efficacit, experientia minime fallax edocuit.” Översättning: Hans Helander.

¹⁰ Baker 1996, s. 91.

¹¹ Harvey 1996, s. 36.

¹² Harvey 17 February 1994.

samlat och använt löken av krollilja i medicinskt syfte. Harveys uppfattning stöds också av vad de kända danska både otryckta (1635, 1638, 1640, 1642) och tryckta källorna (1642, 1647, 1648) berättar (se nedan).

Beträffande de arkeobotaniska beläggen av medeltida danska trädgårdsväxter (framförallt nyttoväxter), redovisar Sabine Karg och David Robinson det aktuella läget i en relativt nyutkommen uppsats, "Secondary food plants from medieval sites in Denmark: fruits, nuts, vegetables, herbs and spices" (2002). Målsättningen sägs vara "to present the stage of research in Denmark regarding fruits, nuts, vegetables, herbs and spices" som en uppdatering av H. A. Jensens många makrofossilstudier tio till tjugio år tidigare. Resultaten redovisas för en tidigmedeltida period (1050-1300) och en senmedeltida (1300-1550). Tre extra varma perioder under denna tid, vilken skulle gynna frösättning exempelvis hos krolliljan (1380, 1420 och 1520-talet) ingår i denna tidsperiod. Ingen krollilja eller annan lilja återfinns (eller har tolkats utifrån) i resultaten. Sortimentet innehåller många av våra välkända köksväxter. De är dock betydligt färre än det sortiment som återfinns i de samtida danska örtaböckerna av Harpestreng och Smid. Skillnaderna diskuteras här utifrån såväl metodologiska problem som problemen med att erhålla makrofossil från ett-årsgrödor.¹³

En annan uppsats redovisar specifikt de senaste arkeobotaniska undersökningarna i det medeltida Köpenhamn, framförallt ur en metodologisk synvinkel, "Arkæobotaniske undersøgelser fra middelalderbyen København - metodik og udvalgte eksempler" av Annine S. A. Moltsen (2002). Här har speciellt de förmodade örtagårdarnas avfall undersökts. Inte heller här återfinns någon krollilja (eller lilja) bland de 26 odlade växter som kunnat identifieras (av totalt 55 identifierade taxa).¹⁴

De tidigaste danska dokumentära beläggen

"I should expect that the financial accounts of payments for the royal gardens of Denmark and Sweden would have details of buying bulbs of lilies, and that there might be letters about gifts – of bulbs especially – between the Royal Courts of Europe", skrev John Harvey som på en önskelista för tio år sedan.¹⁵ Sedan detta skrevs har Annie Christensen utkommit med sitt stora verk *Haverne – dengang* (1999), vilket behandlar 1600-talets (kungliga) trädgårdar, trädgårdsbruk, trädgårdsväxter och växtintroduktioner i Danmark med det danska Rigsarkivet som huvudkälla.

Harvey fäster uppmärksamheten på det förhållandet att kung James VI av Skottland (1566-1625), sedermera även kung av England, James I (1603-1625), redan år 1589 gifte sig med den danske kungen Frederik II:s dotter Anne (1574-1619). Frederik II var den store danske astronomen Tycho Brahes mecenat och beskyddare, och den som 1576 förlänat honom ön Ven. Tycho

¹³ Karg och Robenson 2002, s. 133-142, ffa. s. 139-140.

¹⁴ Moltsen 2002, s. 173-180, ffa. s. 179.

¹⁵ Harvey 16 December 1993.

Brahes bror Steen Brahe ledde under hösten 1589 prinsessan Annes följe, vilket avseglade från Köpenhamn för giftermål i Skottland. Kraftiga stormar tvingade dock foljet att söka hamn i Norge. Hit anslöt sedan kung James VI och bröllopet kunde äga rum i Oslo 23 november 1589. Efter långa festligheter avseglade kungaparet till Danmark och den 20 mars 1590 besökte James VI och hans hov Tycho med sin *familia* på Ven.¹⁶ ”Up to that time [1619, under Annes levnad]”, skriver Harvey, ”it is to be presumed that royal gifts of fine plants would have been exchanged between the Courts of Britain and Denmark.”¹⁷

Vid samma tid var botanisten och örtaboksförfattaren Matthias de L’Obel kunglig botanist hos James I. L’Obel reste också med ambassadören Zouch till Danmark år 1592. Än så länge har dock inga belägg presenterats för att detta möjliga lökutbyte realiserades.¹⁸ Ett annat tidigt årtal att lägga på minnet beträffande möjliga danska växtintroduktioner är år 1600. Då grundades den botaniska trädgården till universitetet i Köpenhamn, ursprungligen som en liten Hortus Medicus, en medicinsk ”urtehave”. Det kom dock att dröja till 1630 innan den gick en blomstring tillmötes, som professorsträdgård och i den lärde Ole Worms händer.¹⁹

Det tidigaste tolkade dokumentära belägget för krollilja i Danmark som hittills påträffats, redovisas av Annie Christensen just i *Haverne – dengang*, gällande för år 1635 i räkenskaperna för ett kungligt danskt gods.²⁰ Det gällde närmare bestämt prins Christians önskemål om en stor mängd lökväxter avsedda för Nykøbings slottsträdgård och beställningen riktades till trädgårdsmästaren David Koning vid Rosenborg Have i Köpenhamn.²¹ Motsvarande belägg återfinns i samma verk även i förteckningar av trädgårdsmästaren Hilarius Hayne för åren 1638, 1640 och 1642 samt vidare från 1670-talet och framåt.

Vi har här att göra med de prelinneanska namnen ”Martagon Constantinopolitana” (1635) ”Martagon Constantinopolitanum” (1638) och ”martagon von Constantiobel” (1649). Johan Lange har tolkat alla dessa som *Lilium martagon*.²² Tolkningen av liljan från Konstantinopel som (bara) en krollilja kan dock diskuteras. Det finns klara belägg som stöder tolkningen av dessa namn antingen till den mång- och småblommiga typen av *Lilium candidum*, till *Lilium chalcedonicum* eller till ett allmänt uttryck för flera olika liljor med de typiska turbanformade blommorna:

Lilium candidum. Caspar Bauhin (1623) skiljer i *Pinax Theatri Botanici* ut två slags vita liljor, liksom för övrigt John Parkinson (1629), den vanli-

¹⁶ Christianson 2003, s. 140–141. Jfr Ola Stenssons recension av Alan Stewarts bok *The Cradle King. A Life of James VI and I* (2003), *SvD* 31 januari 2005, bl. a. beträffande detta möte.

¹⁷ Harvey 16 December 1993.

¹⁸ Christianson 2003-11-24 har varken kunnat återfinna de l’Obel eller Zouch i Uraniborgs meteorologiska dagbog. Det är ännu obekant om någon trädgårdspersonlighet (från Skottland) följde med James VI till bröllopet eller om några blomstergävor utväxlades.

¹⁹ Thybjerg 19 november 2003, Paulli 1971, s. 77–78.

²⁰ ”Nævnt og dyrket på et (kgl) gods i 1635 if AC. fund 2”, Lange 1999, s. 198.

²¹ Christensen 1999, s. 58–59, 61.

²² Lange 1999, s. 10.

ga och den både små- och mångblommiga typen (12-20 st blommor, en gång noterad med nära 200 blommor, skriver Parkinson) som länge kom att gå under namnet ”Sultan Zambach” eller just ”Martagon Constantinopolitanum”. Det senare namnet användes av såväl Carolus Clusius, som av Jean Theodore de Bry i hans samtida florilegier, som av *Hortus Eystettensis* (1613), i det senare verket tillika mycket insmickrande avbildad.²³ Denna typ hade i mitten av 1570-talet kommit till Nederländerna (de l’Obel) och kom under hela 1600-talet att bli mycket eftertraktad. De efterfrågade liljelökarna till Nykøbings slottsträdgård kan mycket väl ha handlat om detta slag av madonnalilja (*Lilium candidum* var. *cernuum*).

Lilium chalcedonicum. John Gerard skriver i sin *Herball* (1597) om turbanliljans (*Lilium chalcedonicum*) olika namn. ”The Lillie of Constantinople”, förklarar han otvetydigt, ”is called likewise in England Martagon of Constantinople”. *Lilium chalcedonicum* är också ett klart alternativ i tolkningen av de danska 1600-talsbeteckningarna.²⁴

Lilium chalcedonicum. I sin tidiga örtabok *Cruydt-Boeck* (1554/1608) är även Rembert Dodoens tydlig. *Lilium chalcedonicum* ges här huvudnamnet ”Lelie van Constantinopelen”. Martagon-namnen är hos Dodoens huvudsakligen reserverade för de olika varieteterna av brandlilja (*Lilium bulbiferum*).²⁵ I sitt senare och större verk *Stirpium historiae pemptades sex* (1583) kallas krolliljan för ”Lilium sylvestre” och turbanliljan för ”Lilium sylvestre alterum” (”den andra skogsliljan”). Arterna betraktades av Dodoens som närstående, t.o.m. som variationer av samma ’art’. Dodoens omnämner också turbanliljan i ett annat sammanhang med Konstantinopel.²⁶

Lilium chalcedonicum. En synonym rörande *Lilium* i Bauhins stora kompilationsarbete innehåller också ett namn ”Constantinopolitana”, nämligen ”Hemerocallis Constantinopolitana phoenicea”, vilken återfinns i *Historia generalis Lugduni cusa*.²⁷ Denna beskrivning syftar då enligt Bauhins gruppering till ”Lilium Byzantinum miniatum”, d.v.s. vad vi idag bestämmer som *Lilium chalcedonicum*.

Lilium chalcedonicum. Beteckningen ”Martagon Constantinopolitanum” förekommer som synonymbeteckning till ”Lilium Byzantinum miniatum (s. Martagon Constantinopolitanum)”, för turbanliljan, blommande i Uppsala botanisk trädgård 10 juli (1690?), på en akvarell, troligen av Anders Holtzbom, ur Olof Rudbeck d.ä:s ”Blomboken” (vol. II, s. 279) (fig. 1).

²³ Förutom de enskilda verken, se Bauhin 1623, s. 76.

²⁴ Gerard 1974 [1597], s. 152.

²⁵ Dodoens 1608, s. 323-332.

²⁶ Dodoens 1583, s. 201: ”...vtraque factitia; aut instar floris Constantinopolitani. pro radice bulbus ex squamulis multis” (= båda är kostgjorda, eller likt den konstantinopolitanska blomman, istället för rot en lök av många små fjäll”).

²⁷ Bauhin 1623, s. 78.

Figur 1. Turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*) under namnet "Lilium Byzantinum miniatum (s. Martagon Constantinopolitanum)", blommande i Uppsala botanisk trädgård 10 juli (1690?), troligen tecknad av Anders Holtzbohm, ur "Blomboken" (vol. II, s. 279). (Foto: UUB, 19 mars 2002.)

”Martagons”. De engelska beteckningarna *Martagon Lily* eller *Turk’s-cap Lily* kom som ovan anförts tidigt att referera till en hel grupp av liljor inom det tidigare undersläktet *Martagon*, vanligen oftare än till *L. martagon* själv. De flesta kända liljorna sammanfördes också redan på 1700-talet (senare delen av 1600-talet) till just Martagons. År 1766 skrev t.ex. en Mr Stevenson i *The Gentleman Gardener*, London: ”*Martagons*, or *Mountain Lilies*, are the *White*, the *Spotted*, that of *Canada*, *Martagon of Constantinople*, *Red* and *Yellow*, the *Hungarian*, the *Virginian*, and that of *Pompony*”. ”*Martagon of Constantinople*” tolkas här enligt ovan också som turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*).

”Martagons”. Anders Jahan Retzius gör i sin undersökning *Flora Virgiliana* (1809) ett försök att utreda de olika växter som förekommer i Virgilius mest kända verk. Retzius skriver, ”fast icke derföre endast den Europeiske Krulliljan *Lilium martagon* L. *Lilium martagon*, *pomponium*, *chalcedonicum* utom flere äro til skapnad så lika, at ej sällan Örtkännare med swårighet skilja dem åt, hwad mera då de som ej äro Örtkännare.” Retzius fortsätter: ”Åtskillige hafwa också ansett dem såsom varieteter af en art, och kallat dem *Martagon*”.²⁸

Det finns som framgått flera alternativa eller kompletterande tolkningar till beteckningen ”*Martagon Constantinopolitana*” i de danska 1630- och 1640-talsräkenskaperna. Det skulle kunna handla om a) enbart *Lilium candidum* var. *cernuum*, b) enbart *Lilium chalcedonicum*, c) en tidig (1630-tal) sammanfattande benämning av flera olika arter och typer av de europeiska liljorna med den turbanliknande blomform, vilka så småningom kom att ge upphov till undersläktet *Martagon*, men knappast om d) enbart *Lilium martagon*. Möjligen skulle huvuddelen av lökarna kunna utgöras av *Lilium martagon* och *L. chalcedonicum*, men *L. carniolicum*, *L. pomponium* och *L. pyrenaicum* skulle också kunna räknas in bland möjliga Martagons. De flesta av dessa var redan kända och eftertraktade under perioden av ’bulbomania’ i Europa. Detta framgår inte minst i Basilius Beslers *Hortus Eystettensis* (1613). De danska växtlistorna var vidare skrivna av lekmän och praktiker, inte av vetenskapliga botanister. De förra var i regel betydligt mer praktiskt och affärsmässigt inriktade.

I tolkningen av ”*Martagon Constantinopolitana*” är alla alternativen plausibla. Jag lutar dock åt något av de tre första, och kanske främst mot *Lilium chalcedonicum* eller *Lilium candidum* var. *cernuum*. Om så skulle vara fallet skulle introduktionstidpunkten för turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*) i Danmark kunna flyttas tillbaka hela 150 år. Att enbart tolka ”*Martagon Constantinopolitana*” som *Lilium martagon* finns det inte stöd för i de återopade källorna. Namnet/namnen behöver inte ens syfta på samma art/arter vid de tre olika tillfällena.

²⁸ Retzius 1809, s. 57. Retzius redovisar här Martins tidigare kommentar att romarnas ”*Hyacinthus*” mycket väl skulle kunna vara en ”*Krullilja*”. Retzius menar vidare att den ”*Byzantinska Krulliljan Lilium Chalcedonicum*” utgjorde ”den rätta *Poëternas Hyacinthus*, fast växrens och blommans likhet gaf *Pomponium* och *Martagon* samma namn. Retzius kommenterar vidare två textställen i *Eklogerna* respektive *Georgica*. ”*Svave rubens*” i *Eklogerna* III:63 ”hade afseende på den röda *Krulliljan*, antingen det då war den nämde *Byzantinske* eller den röda färgförändringen av den *Europeiska*”, skriver Retzius. ”*ferrugineus*” i *Georgica* IV:183 ”har afseende på den sistnämde allmännaste [den europeiska], hwars blommor hafwa en slags gråbrun rostfärg”.

Det är speciellt intressant att notera att John Harvey själv redovisar både *Lilium candidum* var. *cernuum* ("Zultan Sambach") och *Lilium chalcedonicum* som förekommande i botanistens och läkarens **Otto Sperling** (1602-1681) växtlista från år 1642.²⁹ Sperling var verksam bl.a. vid Rosenborgs slott i Köpenhamn som "kongelig botanicus" från 1638.

Om Sperlings uppgifter stämmer, skulle det alltså kunna innebära att turbanliljan är ungefär lika tidigt belagd i Danmark som vad krolliljan/kransliljen skulle vara; låt vara att den förra är betydligt mer svårödlad och säkert aldrig varit speciellt vanlig, eller blivit särskilt långlivad, varken då eller nu.³⁰ Som turbanlilja kan man också uttyda ett slag av lilja som presenteras tillsammans med krolliljan hos Simon Paulli i *Flora Danica* (1648) (se nedan) Här döljer sig möjligen också den pyreneiska liljan.³¹

Otto Sperlings växtuppgifter i *Hortus Christianaeus* (1642) är mycket om- diskuterade. *Hortus Christianaeus* utgör Sperlings katalog över vad han själv uppgett att han planterat i Rosenborgs trädgård i Köpenhamn. Här förekommer såväl 'inhemskt' danska som introducerade växter. Sperling tillbringade ett drygt år i Spanien (1640-41) och från detta uppehåll skall också enligt hans egna uppgifter några arter stamma.

"Jeg har været meget tilbageholdende med at benytte Otto Sperlings Hortus Christianæus, fordi den på flere punkter er upålidelig. En meget stor part af hans artsnavne kan ikke findes i andre værker, specielt sådanne, der må regnes for hans kilder; det kan skyldes at mange af disse er gået tabt, men det kan også hænges sammen med at flere af Sperlings navne er konstrueret af ham selv, og så kommer vi andre let ud at svømme".³² I *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* (1999) förtydligar Lange: "Efter flere senere botanikerers opfattelse kan man imidlertid ikke stole på at listens navne virkelig svarede til levende planter i haven, og allerede hans samtid have

²⁹ Den förra är tolkad utifrån beteckningen "Lilium album bulbo punctato Zultan Sambach Turcarum" och den senare utifrån "Lilium silv.[estre] fl.[ore] miniato repando Byzantium". Sperling 1642; Christensen 1999, s. 357. Beträffande Sperlings biografi, se Christensen 1924-26, s. 8 och Paulli 1971, s. 65-67, not 8.

³⁰ För en kort introduktion till Otto Sperling och hans växtlista, men främst till historien bakom John Harveys tolkningar av växtnamnen i denna, se Christensen 1999, s. 16. Hela växtlistan, d.v.s. de ca 85 % av växtnamnen som Harvey vågat sig på att tolka, återfinns med en förklaring som ett "Appendiks II" i *Haverne - dengang*, Christensen 1999, s. 348-365. Den sista översynen av denna lista, tillika med en uppdatering, var ett av de sista arbetena John Harvey hann med innan sin bortgång 1997.

³¹ "Denne Urt [*Lilium martagon*] blifuer icke mindre dyrket oc afholden end de Brandgule-Lilier [*Lilium bulbiferum*] / huilcke vi nest tilforne hafve beskrevet / men fast meere / oc besynderligen det slags / som hafuer en huid [*Lilium martagon* var. *albiflorum* motsv.] / guul [*Lilium pyrenaicum*?] / oc hoy Blodrod eller Cinnober-farfue [*Lilium chalcedonicum*] / oc er den icke heller paa andre steder at finde / end den forrige." Paulli 1648, s. 76.

³² Lange 25 januari 1994. Han åberopar sig här delvis på Christensen 1924-26: "Jag er tilbøjelig til at tro at Kataloget er en Liste over de arter, Sperling har sæt eller indplantet i Haven, uanset de trivedes eller ikke".

kritiske bemærkninger både til kataloget og skiltene ved planterne, som langt fra altid var spiret eller nået ud over kimplantestadiet.³³

Sperlings växtlista (från 1642) återfinns, vilket också Annie Christensen meddelar, i Simon Paullis *Viridaria Varia Regia & Academica publica in usum magnatum* ("Olika kungliga och akademiska offentliga planteringar till de högas tjänst"), Hafniæ [Köpenhamn] (1653), i kapitlet "Catalogus plantarum horti regii Hafniæ" ("katalog över växterna i den kungliga trädgården i Köpenhamn"). Vi återger här de taxa som till namn (och i sak) är förväxlingsbara med liljorna. Namnet "martagon" återfinns bara på ett ställe i Sperlings, av de nederländska botanisternas namn dominerade, växtlista.³⁴

Asphodelus fl. albo-purpur. Seu I. Clus.	→	<i>Asphodelus albus</i>
Hemerocallis Valentina Clus.	→	<i>Pancreatium maritimum</i>
Lilio-asphodelus major fl. phoeniceo.	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
Lilio-asphodelus minor fl. luteo.	→	<i>Hemerocallis lilio-asphodelus</i>
Lililum album bulbo candicante.	→	<i>Lilium album</i>
Lilium album bulbo punctato.. Zultan Sambac Turcarum.	→	<i>Lilium album</i> var. <i>cernuum</i>
Lilium puniceum Clus. Martagon dictum.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i> ³⁵
Lilium Susianum. Pennachio Persiano.	→	<i>Fritillaria persica</i>
Lilium sylvestre Dodon. flor. purpur. obsoleto repando. ³⁶	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium sylvestr. Dodon. flor. albo repando.	→	<i>Lilium martagon</i> (f. <i>album</i> / var. <i>albiflorum</i>)
Lilium sylv. fl. miniato repando Byzantinum.	→	<i>Lilium chalconicum</i>
Lil. sylvestre flore maculato.	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium convallium flor. lacteo.	→	<i>Convallaria majalis</i>
Lilium convallium flore carneo.	→	<i>Convallaria majalis</i> var. <i>rosea</i>

Listan upptar åtta slag av liljor, liljekonvaljerna och dagliljorna borträknade. "...the catalogue of Sperling ... contains several entries which seem to

³³ Lange 1999, s. 10. Lange utelämnar också med avsikt "på grund af alt for lav troværdighet" Sperlings namn som belägg, trots lättillgängligheten genom Harveys översättning och tolkning. I ett brev av den 15 januari 1999 kommenterar Lange ett brev från den lärde läkaren och historikern och fyrhövdade professorn Ole Worm (1588-1654) till Henrik Fuiren (4 mars 1643) där den förstnämnde skriver: "nok vil undre sig over de mange Planter, der findes i Sperlings Have; men den største Del af dem viser ikke andet end Blade og Spirer. Sperling har varit alltför ivrig att upprätta en omfattande katalog, menar Lange, men tillstår: "Det kan imidlertid ærge mig lidt at jeg nok har været for kritisk over for Sperling." En kommentar beträffande Sperlings växtsamling återfinns också i Paulli 1971, s. 40.

³⁴ Paulli 1653, s. 1-80. Jfr Christensen 1999, s. 348. Tolkningen av John Harvey (och undertecknad).

³⁵ Harvey tolkar denna som *Lilium martagon* (Christensen 1999, s. 357 & Harvey 16 December 1993), liksom Lange 1994, jfr. not 34.

³⁶ "Skoglilja (efter Dodoens) med purpurfärgade och efterhand bakåtböjda blommor."

refer to varieties or forms of *Lilium martagon* L.”, menar Harvey.³⁷ Han redovisar också fyra stycken av de åtta som krolliljor: ”*Lilium puniceum* Clus. Martagon dictum”, ”L. silvestre Dodon. flor. purpur. obsoleto repando”, ”L. silvestr. Dod. fl. albo repando” och ”L. silvestre flore maculato”.³⁸ Den förstnämnda håller jag med stöd i Bauhins arbete och Clusius namnskick dock för en brand- eller saffranslilja (*Lilium bulbiferum*/L. *bulbiferum* var. *croceum*).³⁹ Kvar blir två madonnaliljor, en mörk klocklilja (*Fritillaria persica*) och turbanliljan. Det är nog så intressant att konstatera att Sperlings auktoriteter främst visar sig vara Rembert Dodoens och Carolus Clusius. För dessa var ju krolliljan å priori en sent introducerad prydnadsväxt.⁴⁰

Krollilja och liljor hos Hans Rasmussøn Block och Simon Paulli

De tidigare kända beläggen för krollilja i danskt tryck är alla från 1640-talet, en tämligen okontroversiell tidpunkt för artens förekomst i landet. Uppgifterna återfinns hos örtagårdsmannen Hans Rasmussøn Block i *Horticultura Danica* (1647) liksom hos läkaren och botanisten Simon Paulli i *Flora Danica Det er: Dansk Urtebog* (1648). Krolliljan bör kunna betraktas som introducerad i Danmark på 1640-talet; väl etablerad på sina ställen, säkert fortfarande relativt okänd på andra.

Hans Rasmussøn Block var örtagårdsman i Lunde have vid Kronborgs slott i Helsingør. Vägen hit gick genom ett antal herrgårdsträdgårdar. Man vet annars rätt lite om honom. Boken han skrev kan dock räknas som den första egentliga danska trädgårdsboken, en översättning av tysken Domitzer några år tidigare oräknad. Efter Block skulle det dröja mer än ett århundrade till nästa danska trädgårdsbok.

³⁷ Harvey 16 December 1993; Harvey 17 February 1994. Jfr Bauhin 1623, s. 77, IV.

³⁸ Sperling 1642; Harvey 16 December 1993. Stavningen och förkortningen avviker något i Christensen 1999, s. 357.

³⁹ Bauhin 1623, s. 77. ”*Lilium puniceum non bulbiferum minus*, Clus. hist.” respektive ”*Martagon bulbifer*. 3. vel *lilium puniceum bulbiferum* 3. Clus. hist.” Lange håller också denna för en krollilja: ”For hans ’*Lilium puniceum* Clus. Martagon dictum’ er helt klart *Lilium martagon*”, Lange 25 januar 2004.

⁴⁰ Jfr Tybjerg 4 oktober 1997: ”Problemet er, hvor meget man kan regne med Sperlings opgivelse. Mange af hans navne på listen må antages at gælde frø, han har sæet, eller løg, han har lagt, modtagne under det navn han anfører. [...] Arten [krolliljan] er dog temmelig karakteristisk, så hvad enten navnet blot er fulgt med en forsendelse eller han selv har bestemt den, kan man med rimelighed antage, at en dyrkning har været forsøgt.” Om ’sortangivelserne’ har levererats tillsammans med lökarna vet man dock inte om plantorna nått full utveckling. I så fall blir det svårt, men inte omöjligt menar Tybjerg, att vinna klarhet i den danska odlingen. I Det kongelige Bibliotek finns en stor samling av Sperlings brev och koncepter av vilka en del behandlar anskaffandet av frön och lökar. Genomgången av dessa ligger dock utanför denna avhandlings ramar. Om de angivna ’sortnamnen’ (”flor. purpur. obsoleto repando” och ”fl. albo repando”) skulle vara Sperlings egna så skulle man dock mer säkert kunna sluta sig till att de nått fram till blomning i Danmark. Jfr Christensen 1924-26, s. 8-9 och Tybjerg 19 november 1997. I det senare brevet uttrycker sig dock Thybjerg mer pessimistiskt om att kunna komma till någon verklig klarhet om det förekommit en fysisk odling av de växter (liljor) som Sperling anger, även om än fler namnbelägg skulle kunna vaskas fram bland KB:s brev och växtlistor.

Horticultura Danica är ett riktigt renässansstycke, präglad av tidens trädgårds- och formspråk i Europa, av tidens relativt nyintroducerade lökväxter och av egen erfarenhet i trädgårdsodlingens alla göranden. Titelsidan visar scener av såväl fördrivningen ur Paradiset som upprättandet av detsamma. I detta arbete står trädgårdsmästarens gärning i centrum. Den 'fullkomliga' trädgården redovisar Block med ett livsträd i den kvadratiska trädgårdens cirkelrunda mitt och med fullt av tidens stora modeväxt – tulpanen - i de fyra kvadratiska bäddarna runt omkring.

Boken är indelad i tre avdelningar, med 11, 13 respektive 22 kapitel. Den första avdelningen handlar om hur en trädgård bör inrättas i stora drag, om trädgårdsmästaren, redskap, jord, gångar, broderier (mönster, en stor del) och om just Lundehaven.

Den andra avdelningen handlar om växterna, bäddarnas häckväxter, träd, orangeriväxter, olika blomsterväxter och deras drivning, köks- och kryddväxter och olika lökväxter. I avdelningens avslutande 13:e kapitel "Om de fornemste Blomster som haffver trinde oc tycke Rødder" återfinner vi också krolliljan i flera olika former och varieteter, "Martagon, atskillige Farffve".⁴¹ Det råder ingen tvekan om i vilken trädgårdsdel krolliljorna hör hemma och till vilken kategori av växter de räknas. Den följande tredje avdelningen handlar främst om fruktträd, arter och sorter, plantering och ympning, om vinstockar och om syltning och saftning.

Simon Paulli (1603-1680), av läkarsläkt, var född i Rostock. Efter tidiga studier på flera platser i Tyskland och England kom han 1626 att studera hos den berömde anatomen, botanikern, apotekaren och professorn Joachim Bursar (1583-1638) vid den år 1623 upprättade adliga akademien vid Sorø.⁴² 1645 erhöll han högt ansedd genom sin extraordinarie professor i anatomi, kirurgi och botanik vid universitet i Köpenhamn Christian IV:s uppdrag att utarbeta den örtabok som kungen befallt att den medicinska fakulteten skulle ge ut.⁴³

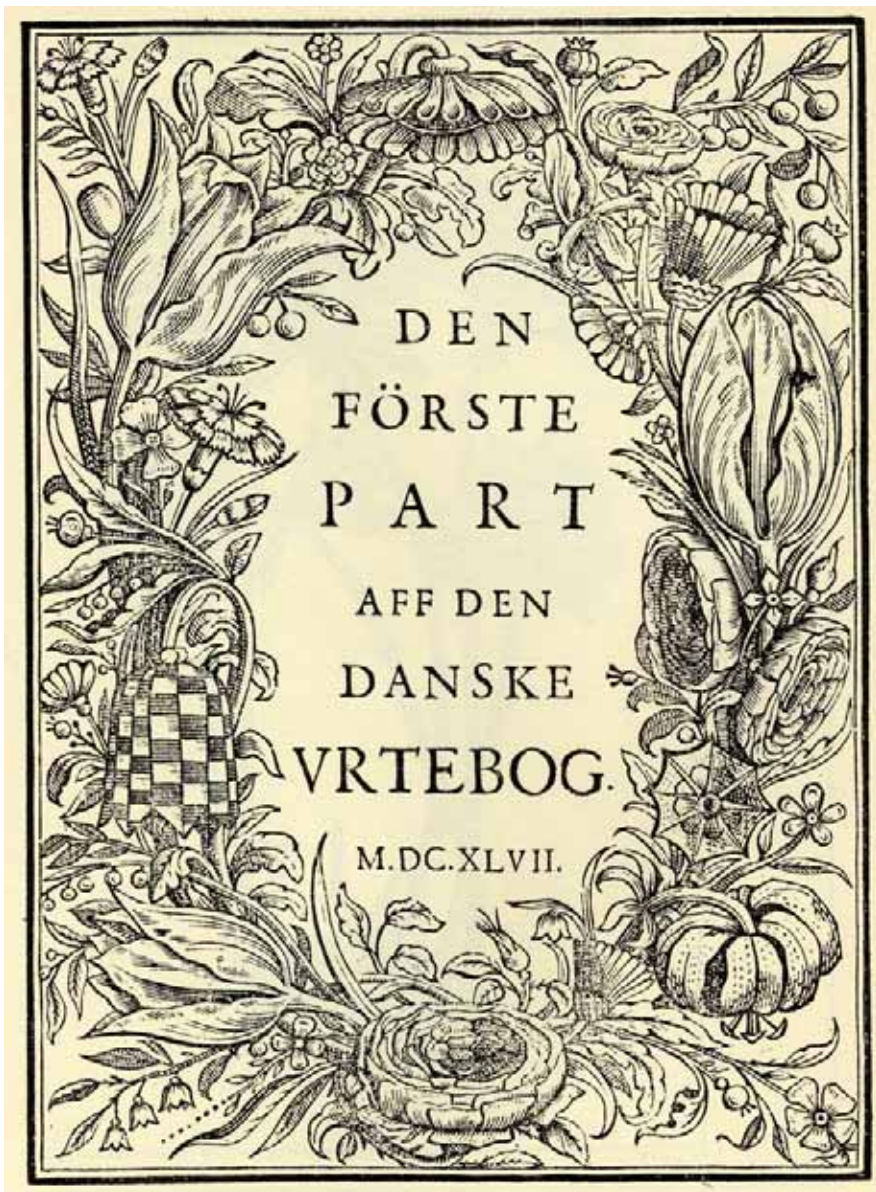
"Saa at den er baade en Urtebog oc Lægebog" sammanfattade Paulli redan i titeln sitt *Flora Danica*-verk (fig. 2). Inte bara en historisk beskrivning av växterna och av deras egenskaper och dygder, illustrerade med vackra träsnitt i en egen del, utan också en läkarbok, med klara angivelser, till vilken läkedom de olika växterna lämpade sig, och till vilka sjukdomar de rätteligen förskrevs.⁴⁴

⁴¹ Block 1984 [1647], s. 102. Plantering och förökning av lökväxter behandlar Block i kapitel 11, s. 92-97. Hur själva förökningen skulle gå till förmedlar han dock i omedelbar anslutning till martagonuppgiften: "De ... brydis Roden i sønder aff / oc forsettis saa".

⁴² Beträffande Sorø akademi, se Paulli 1971, s. 64, not 6. En förbindelse mellan Paulli och Tycho Brahe må här framhållas. Simon Paulli var gift med Jacob Fabricius (1576-1652) dotter. Fabricius kom vid studier vid Rostock universitet 1592 i förbindelse med Tycho och följde honom till Ven. 1596 lämnade Fabricius Ven för studier i Leiden. Kontakterna mellan Danmark och Holland var mycket väl utvecklade. a.a. s. 61-64, not. 4. Om Joachim Bursar, se a.a. s. 65, not 7.

⁴³ För en fylligare och kompletterande biografi, se Bilaga 14, Personalier, med referenser.

⁴⁴ Paulli 1648: "... icke alleeniste Urternis Historiske Beskrivelse / Krafter oc Virkninger / med zijrligste Figurer andragis: Men endocsaa Lægedomme til alle Siugdomme gafnlige / korteligen oc klarligen antegniss...". "Simon Paulli's udgivelse af *Flora Danica* kan med rette betegnes som en virkelig bedrift, der viste at dette fag havde hele hans hjerte", skriver Lange og Møller-Christensen (Paulli 1971, s. 33).

Figur 2. Titelsidan till första delen av till Simon Paullis verk *Flora Danica* tryckt och utgiven i Köpenhamn 1648, med 1600-talets alla dyrbara och eftertraktade lökväxter, däribland tulpaner, kungsängslilja och -krollilja! (Efter faksimilupplagan 1971-72. Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Figur 3. Blomstergudinnan *Flora* inlindad i ett tulpanmönstrat tyg och omgiven av fyra berömda nordiska växter och med en stor blomsteruppsättning i urna. I bakgrunden skymtar Köpenhamn i silhuett. Frontespis till Simon Paullis verk *Flora Danica* tryckt och utgiven i Köpenhamn 1648. (Efter faksimilupplagan 1971-72. Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Lange och Vilhelm Møller-Christensen påpekar att det var läkaren P. G. Battista Ferrari (Sanese) som var den förste att använda det klassiska ordet *Flora*, ursprungligen beteckningen för blomstergudinnan, som namn på en bok. Det skedde 1633 på verket *Flora sive Florum Cultura* ("Flora eller blomsterodling") utgivet i Rom. Denna översattes senare både till italienska och holländska. Det är troligtvis från detta verk som Paulli fått idén till sin *Flora*

Danica.⁴⁵ Ett av de inledande kopparsticken i praktverket visar också blomstergudinnan *Flora* inlindad i ett tulpanmönstrat tyg och omgiven av fyra, och på olika sätt, berömda nordiska växter och med en stor blomsteruppsättning i urna (fig. 3). I bakgrunden skymtar Köpenhamn i silhuett. Kopparsticket räknas till ett av de vackraste och mest berömda i dansk bokhistoria. Desto mer anmärkningsvärt förekommer inte en enda lilja i blomsterurnan; med tulpaner, iris, nejlikor, anemoner m. fl. dyrbarheter, eller i *Floras* blomsterkrans.⁴⁶

Hans Tybjerg har i sen tid vid ett studium av Joachim Bursers herbarium⁴⁷ belagt en intressant förhistoria till Paullis *Flora Danica*, vilket ytterligare väver det tidiga 1600-talets stora danska botaniska personligheter samman, för att ge eko även i Sverige. Otto Sperling hade nämligen på den danske kanslerns tidigare förfrågan, fått uttala sig om Bursers herbarium "Hortus siccus", vilket inte enbart var ett herbarium utan snarare ett tidigt utkast till en örtabok eller flora. Sperling kritiserade dock verket och menade att han själv skulle vara bättre rustad att författa en dansk örtabok. Bursar avled strax efter (1639) och Sperling själv avskedades 1644 från sina båda befattningar som inspektör och "kongelig botanicus" vid Kongens Have i Köpenhamn. Han lämnade Danmark och slog sig ner först i Amsterdam och sedan i Hamburg. Erbjudandet från kung Christian IV gällande *Flora Danica* år 1645 gick nu till Simon Paulli, som tre år senare också kunde lämna verket till trycket i Köpenhamn.⁴⁸

Simon Paulli var den förste i Norden som sammanställde vad som odlades i de danska trädgårdarna vid 1600-talets mitt. Han rör sig både i de mer exklusiva herrgårdsanläggningarna och i de mer modesta borgar- och bondgårdsträdgårdarna. Han nämner säkert allt väsentligt, menar Lange och Møller-Christensen, men det är inte svårt att peka på arter som borde ha funnits i landet utan att Paulli kände till eller berättade om dem.⁴⁹ Paulli uttrycker sig annars mycket personligt i *Flora Danica*, och visar att de uppgifter han förmedlar i huvudsak bygger på egna erfarenheter och en kontakt med de växter han beskriver. Han har själv sett dem växa. Själva texten skrevs ursprungligen på latin och översattes till danska av en teologistudent.

Lange och Møller-Christensen gör en uppskattning av att Paulli nämner ca 190 trädgårdsväxter eller ursprungligen som trädgårdsväxter odlade örter och vedartade växter. 50-60 av dessa hade introducerats under det senaste århundradet. Danmark stod alltså mitt uppe i en våg av växtintroduktioner, "det [var] begynt at gå stærkt med nyindførelserne", med kung Christian IV själv som motor. Men bara tre liljor presenteras av Paulli: "Lilium purpureum" (*Lilium bulbiferum*), "Lilium Sylvestre" (*L. martagon*) och "Lilium album" (*L. candidum*), i nämnd ordning.⁵⁰

⁴⁵ Paulli 1971, s. 37-38.

⁴⁶ Paulli 1684. Paulli 1971, s. 38-39

⁴⁷ Se kapitel 2 och 5.

⁴⁸ Thybjerg 19 november 1997; Christensen 1924-26, s. 10.

⁴⁹ Paulli 1971, s. 39.

⁵⁰ Paulli 1971, s. 39-40. Paulli gör även en kort sammanställning av olika auktorers namn (10 st) med en början i Caspar Bauhins "Lilium foliis reflexis montanum" för krolliljan från *Pinax Theatri Botanici* (1623) men väljer dock själv att namnsätta i enlighet med Dodoens. Av det inledande latinska registret framgår genom sidangivelser, att Paulli haft tillgång till de flesta av

63. Liliūm purpureum.

purpureo-
croceūma-
ius. *Bauh.*
* Heme-
rocallis.
Matth.
* Heme-
rocallis 1.
Matth.
Camer.
* Hyacin-
thi &
Cosmo-
sandalos
Poëta-
rum. *Dod.*
* Liliūm
rubrum
sen aureū.
Brunf.
* Liliūm
rufum.
Trag.
* Liliūm
rubens.
Fuch.
* Croceū.
Fuch. Lon.
* Purpu-
reum ma-
ius. *Lob.*
Dodon.
* Aureum
maius.
Tab.
* Martagō
Chymi-
starū. *Lob.*

K 2

64. Li-

Figur 4. "Lilium purpureum", brandlilja/saffranslilja (*Lilium bulbiferum* (var. *croceum*)) med en 'realkonkordans' beträffande de främsta botanisternas namn på arten, ett steg vidare än Caspar Bauhin, och ett steg på vägen mot Olof Rudbeck d.ä:s *Campus Elysii*. Ur Simon Paullis *Flora Danica* tryckt och utgiven i Köpenhamn 1648. (Efter faksimilupplagan 1971-72. Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

de angivna auktorernas verk. I de flesta fall följer han Dodoens i *Stirpium historiae pemptades sex* (1583). Beträffande Paullis vetenskapliga namnsättning se Paulli 1971, s. 48-50.

”Der er vel mange oc atskillige slags Lillier til / som hafue trinde oc Løg-Rødder / saa som Brandgule Lilier [*L. bulbiferum*] / Krale-Piale [*L. martagon*] / oc andre fleere sadane / huilcke her at opregne ingenlunde vil skicke sig”, skriver Paulli under rubriken ”Kraft oc Brug” gällande den vita liljan.⁵¹ Paulli uttalar sig mycket positivt, nästan översvallande om den vita liljans dygder. Det finns knappast någon del som inte är till nytta och gagn för människorna, menar han.⁵² En noggrann läsning ger vid handen att Paulli i denna traderade hyllning åberopar såväl Dioskorides som Galenus som Dodoens.⁵³ Det är med åberopandet av den senare kanske inte så svårt att förstå Paullis slutsats att brandliljan och krolliljan inte ägde några medicinska dygder.

Vad säger då Paulli explicit om brandliljan och krolliljan? Beträffande arternas historia är han frank: ”En huer et det vel vitterligt huad for Platze denne Urt voxer paa / nemlig / at den alleniste udi Hafver er at finde / huor den blifuer plantet”, låter han berätta om brandliljan (fig. 4).⁵⁴ Den är inte vildväxande, inte naturaliserad och förökar sig inte själv, menar Simon Paulli.

På motsvarande sätt presenterar han krolliljan (fig. 5): ”Denne Urt blifuer icke mindre dyrcket oc afholden en de Brandgule-Lilier / huilcke vi nest tilforne have beskrefvet / men fast meere / oc besynderligen det slags / som hafuer en huid / guul / och høy Blodrød eller Cinnober-farfue⁵⁵ / oc er den icke heller paa andra steder at finde end den forrige”.⁵⁶ Paulli känner inte heller krolliljan som vildväxande eller förekommande utanför trädgårdarna. Uppgiften som han ger mest i förbigående är intressant. Att inga naturaliserade bestånd hade uppkommit talar för att introduktionstidpunkten inte legat alltför lång tid tillbaka i tiden. Å andra sidan var Paulli klar över liljornas (krolliljans) variation, framförallt beträffande blomfärgen, och redovisar också tre av de mest iögonenfallande färgvariationerna.

Beträffande brandliljans och krolliljans ”Kraft oc Brug” verkar Paulli inte helt uppdaterad, eller åtminstone inte företräda samma uppfattning som samtiden. ”Brand-gule-Lilier / saavel som ocsaa den Urt som nest her efter aff os

⁵¹ Paulli 1648, p. 271: ”dog ere der slet ingen aff alle de slags Lillier / som er bedre end denne huide S. Jbs Lillie [Sankt Jacobs Lillie, *L. candidum*] / huilcken vi her hafue beskrefuit. Oc dette slags Lillier ere de rette Lillier som *Medici* ville hafue forstandet / saa tijt de udi deris *Præscriptioner* oc *Compositioner* tale om Lillier.”

⁵² ”Dette slags Lillier hafue en stor brug och Nytte udi Læge-Konsten...”. Paulli börjar sin genomgång med ståndarknapparna för att sluta den med rötterna och presenterar sedan de olika delarnas tillredelse, läkedom och användning.

⁵³ Paulli 1648, p. 271-272. Beträffande något den vita liljans dygder och användning i f.f.a. i Skandinavien historiskt sett, se kapitel 5 och Bilaga 13.

⁵⁴ Paulli 1648, p. 75.

⁵⁵ Med den vita (”huid”) kan förstås *Lilium martagon* f. *album* eller var. *albiflorum*, med den gula (”guul”) möjligen *Lilium pyrenaicum* och med dem högt blodröda eller cinnoberfärgade (”høy Blodrød eller Cinnober-farfue”) *Lilium chalcedonicum*. Jfr Sperlings samtida lista.

⁵⁶ Paulli 1648, p. 76. Bille 1959, s. 83, för fram en märklig uppgift: ”Han [Simon Paulli (1648)] nevner *L. martagon* som viltvoksende i Danmark, men vel 100 år senere konstaterer D. Just [1774] at det ikke lenger er tilfelle.” Simon Paulli är snarast övertydlig på den punkten, brandliljan och krolliljan förekommer ”alleniste udi Hafver ... hvor den blifuer plantet”. På denna passage bygger Bille sedan vidare: ”Hos oss [i Norge] har også disse arter meget tidlig spredt sig utover med klostrene och finnes nå forvillet flere steder...”. Lange 1968, s. 543 upprepar denna uppgift. Trots en närläsning av Paulli 1648 har jag inte återfunnit den åberopade passagen som Bille hänvisar till.

skal beskrifuis [krolliljan] / er aff de Urters Tal / som ey hafue nogen Brug udi *Medicinâ* eller Læge-Konst”, skriver Paulli, ”dogalligevel / efterdi at nesten en huer dennem udi sine Hafuer dyrcker / sasom de der Biedene megit zire kand: Oc er det tilmed vel troligt / att en huer icke veed huad for Nafne de hos atskillige Urters-Beskrifuere hafue: hafue vi icke alleniste dennem her beskrefuit och deris Figur ladet indføre / men endoc deris afskillige Nafne hos Figuren ladet antegne / der med ocsaa den voris Urtebog at bepryde / oc Læseren der med at forlyste.”⁵⁷

Brandliljan har inte någon medicinsk användning skriver Paulli, liksom inte heller krolliljan: ”Huo som der hafuer gifuet act paa / huad som sagt er om den nestforbigaaende Urt / huor vi om hendis Kræfter skulle talet / de kand læt vide / huad voris Meening ocsaa en den er / nemlig at den ickon forlyster Øynene / oc ingen Brug i Lægedoms-Konsten hafuer.”⁵⁸ Båda arterna är däremot allmänt odlade. Brandliljan har de flesta i sina trädgårdar.

Motivet för Paulli att ändå presentera brandliljan och krolliljan i sin örta-bok är att göra deras namn kända, och förlusta läsaren med bilderna av dem. Liljorna förskönar verkligen blomsterbäddarna, men deras namn var okända för de flesta, liksom deras utseende, menade Paulli. Det framstår vid en läsning av passagera i *Flora Danica* som om brandliljan och krolliljan utgjorde förhållandevis nya bekantskaper för de danska trädgårdarna, liksom för de danska trädgårdsägarna i gemen. Det var nya men i tiden mycket omhuldade bekantskaper, resultatet av kontinentens *bulbomania*. De introducerades i Danmark – liksom i Nederländerna, norra Tyskland och England – ”simply as an ornamental plant”, för att tala med John Harvey.

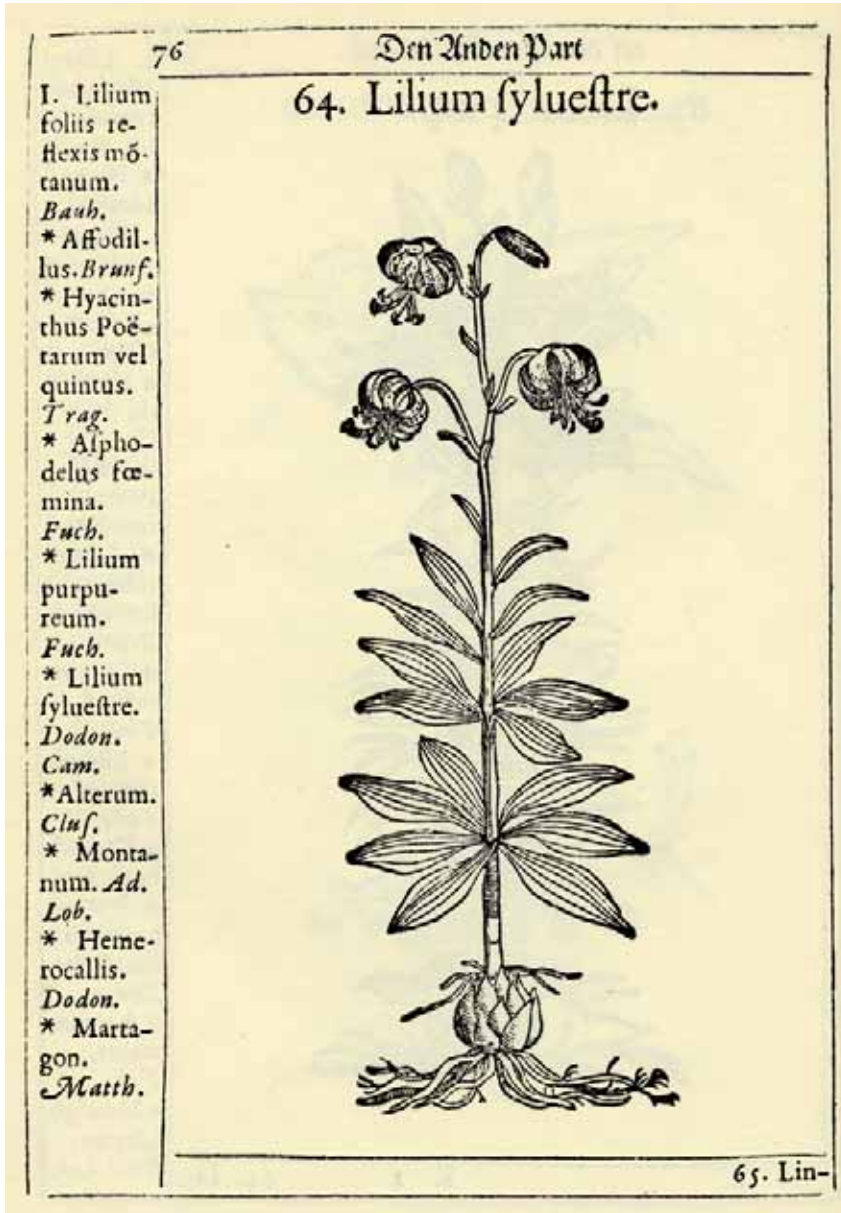
En sammanfattande kommentar om krolliljan som en renodlad trädgårdsväxt utan medicinska egenskaper återfinns även i Simon Paullis senare *Quadripartitum Botanicum* från 1708, sammanställd av J. Jac. Fickio.⁵⁹ Det heter här: ”Lilium sylvestre, hortos solum, non officinas ornat.” (”Krolliljan pryder bara trädgårdarna, inte apoteken”). Blomningstiden anges i katalogen till ”sub finem Maji” och på ett annat ställe ”flore sub finem Maji & Iunii initium”, d.v.s. ”mot slutet av maj och början av juni”. Den vita liljans dygder är däremot omsorgsfullt beskrivna utifrån såväl Galenos vita Dioskorides. Hon anges blomma i juli månad.⁶⁰

⁵⁷ Paulli 1648, p. 75.

⁵⁸ Paulli 1648, p. 76-77.

⁵⁹ Den fullständiga titeln lyder: *Simonis Paulli, D. Archiatri Regii Danicæ, & Prælati Aarhusiensis, Medici Consummatissimi, Quadripartitum Botanicum De Simplicium Medicamentorum facultatibus ex veterum et recentiorum decretis et obserationibus, Cum Medicis, tum Anatomicis, itemque multis Chymica Principia ac Humaniora Studia Spectantibus; In usus Medicinæ Candidatorum Praxin Medicam, DEO Benedictente, Auspicatorem, Nec non Artis Pharmaceuticæ Studiosorum concinnatum; ... Additis [4 titlar] ... Curante J. Jac. Fickio, Ph. et M.D., Francofurti ad Moenum (1708).* (”Den kgl. danske arkiaterns och prästens i Århus, den skicklige läkaren herr Simon Paullis fyrdelade Botanik om de enkla läkemedlens verkan, efter äldre och nyare [författarens] översyn; vänder sig till såväl läkare som anatomer, likaså mycket inriktad mot kemins grunder och humaniora; uppsatt till tjänst för medicinska kandidater, medicinsk praktik, med Guds välsignelse och under goda auspicer [ungefärligen], dessutom för de farmacistuderande; ... med tillägg av ... utgiven av J. J. Fick.”)

⁶⁰ Paulli 1708, s. 12, 86, 193 och 414-415. Översättningar: Urban Örneholm. Beträffande brandliljan säger han: ”Lilium purpureum, paulo ante, candidum”, d.v.s. att ’purpurililjan’ blommar

Figur 5. ”*Lilium sylvestre*”, krollilja (*Lilium martagon*), med en namnsammanställning i marginalen. (Efter faksimilupplagan 1971-72. Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

något före den vita liljan. Pauli talar även om ”*Lilium non bulbosum*”, vilken ”flore cum purpureo majore, & paulo ante, candida Lilia”, d.v.s. liljan utan lökformig rot som blommar med purpurfärgad blomma, större än och något tidigare än den vita liljan. Med ”*Lilium non bulbosum*” förstås här brunröd daglilja (*Hemerocallis fulva*).

Att Paullis uppfattning inte var allenarådande, varken vid tiden eller i Skandinavien i övrigt, d.v.s. att brandliljan och krolliljan inte utgjorde läkewäxter, eller besatt några som helst medicinska egenskaper, möter vi flera exempel på. Hans samtida i Sverige, professor Johan Franck, sammanfattade i sitt verk "Botanologia (1640/41) följande för både brandliljan ("Lilium aureum") och krolliljan ("Lilium sarracenicum"): "Conveniunt viribus cum lilio albo ideoque de illis nihil peculiare dicendum restat" ("De överensstämmer beträffande sina egenskaper med den vita liljan och därför återstår det inget speciellt att säga angående dem").⁶¹ Pietro Andrea Mattioli (1611) framhåller också att krolliljans medicinska egenskaper principiellt överensstämmer med de andra liljornas: "Goldwurtz hat ein Complexion wie die Lilgen, sonderlich die wurtzeln". Krolliljans användning för invärtes respektive utvärtes bruk preciseras därefter. För brandliljan sammanfattas hela det medicinska bruket i följande mening: "Die Krafft und Vermögen / so von den Weissen Lilgen gemeldet / mögen auch von dieser Wurtzel verstanden werden".⁶²

En källa som emellanåt återopas beträffande växtintroduktioner i Danmark, "navnligen fordi man deri kan finde Bidrag til Ziirplanternes Histoire", är *Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i den kongelige Kobberstiksamlings* (1851), komna till det kungliga biblioteket från hertigarnas bibliotek på Gottorp. Lange kommenterar speciellt Gottorpsbilderna av de olika trädgårdsväxterna. Man vet att bilderna tillkommit mellan 1690 och 1726 och av flera olika händer, men inte var de olika växterna vuxit och när och inte heller var de avbildats. Förmodligen är de tecknade någonstans i Mellaneuropa. Eftersom bilderna påträffats på Gottorp, men senare tagits därifrån, är det troligast, menar Lange, att de målats på ägarens befallning. Hade arterna verkligen vuxit på Gottorp så hade de också tagits med i *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* (1994). Detta gäller bl.a. de två liljearterna, *Lilium chalcedonicum* och *L. pomponium*. Av de äkta liljorna förekommer bland blomstermålningarna i samlingen följande: *Lilium candidum* (2 st avbildningar), *L. bulbiferum* (1 st), *L. pomponium* (3 st), *L. chalcedonicum* (2 st) och *L. martagon* (4 st, varav 2 vitblommiga).⁶³

Naturaliserad krollilja i Danmark

Krolliljan är inte 'inhemsk' i Danmark, men förekommer idag i landet liksom i de övriga nordiska länderna naturaliserad. På Botanisk Museum i Köpenhamn har man under de två senaste århundradena samlat upplysningar bland annat om förvildade lökväxter. Det första belägget i naturen ("den første Angivelse af den i forvildet Tilstand") är från 1833 och från Skjoldnæsholm på Själland.⁶⁴ En tidig uppgift lämnar J. W. Hornemann 1837, krolliljan "findes som vild-

⁶¹ Fristedt 1877, s. 86. Se vidare kapitel 2 och 5.

⁶² Tolkning: "Kraften av förmågan hos brandliljans lök kan förstås motsvara den som angivits för den vita liljan", Matthioli 1611, s. 286.

⁶³ Schouw 1851, s. 43-44, 47. Lange 4 mars 1994.

⁶⁴ Jessen 1936, s. 111.

voxende ved Gottorf.⁶⁵ Tidiga förekomstuppgifter presenterar även Johan Lange i de olika upplagorna av *Haandbog i den danske flora*. Som förvildad upptas den i förstaupplagan (1851) just på Skjoldnæsholm på Själland och på slotet Gottorp vid staden Schleswig i norra Tyskland, åren 1544-1713 residens för hertigarna av Holstein-Gottorp (1544-1713).⁶⁶

I den andra upplagan av floran (1856-59) har fynduppgifter tillkommit från Vodrofgaard på Själland.⁶⁷ I den tredje och utvidgade upplagan har Rise-rup och Kippinge på Falster tillkommit liksom Hesselagergaards Skov på Fyn.⁶⁸ I den fjärde omarbetade och utökade upplagan (1886-88), slutligen, har ytterligare några lokaler tillkommit genom nya uppgiftslämnare: Dronning-gaard på Själland, en Skov ved Ørbækklunde på Fyn, en Skov ved Rydhave och Gadbjerg ved Vejle på Jylland.⁶⁹

Knud Jessen anger strax före andra världskriget 21 olika lokaler för naturaliserad krollilja i Danmark. De är någorlunda jämt fördelade över landet och de flesta gäller äldre trädgårdar eller skogar som gränsar mot olika herrgårds-trädgårdar. På dylika ställen kan krolliljan förekomma ymnigt och ge uttryck av att vara helt naturaliserad. En sådan lokal uppges Lundbæk Skov vid Nibe vara.⁷⁰

Lise Tillge påbörjade 1963 en större undersökning gällande lök- och knöl-växter i Danmark. Hon fann att de då saknades på flera av de tidigare angivna lokalerna, medan många andra där lökarna förekom, aldrig hade blivit registrerade. År 1967 skrev hon i storleksordningen 1 000 brev till samtliga herrgårdar och prästgårdar i landet samt till olika skogsdistrikt. På grund av svårigheten att jämföra svaren och för att bringa oklarheter om odlade respektive verkligt förvildade växter i dagen, avlade hon besök till samtliga av de angivna lokalerna. Först 1971 kunde detta arbete, vilket upptar 22 olika taxa och där-ibland krollilja, avslutas.

I sitt licentiatarbete redovisar hon rutvis inventeringen vilken täcker hela Danmark. Krolliljan påträffades på 95 olika lokaler, ganska jämt fördelade över landet, men på Jylland och på de västra öarna med en tydlig dragning till kustnära lokaler. I förarbetet till avhandlingen anges antalet blott undantagsvis med siffror, vanligare med beteckningarna "få", "mange", "i mængde", "i mængde overalt" och på motsvarande sätt. I samtal har Lise Tillge preciserat "i mængde" till något hundratal exemplar. Det största beståndet överhuvudtaget i Danmark som påträffades vid inventeringen handlar om ett par hundra exemplar, knappast över 300 st.⁷¹ Den största naturaliserade förekomsten i Danmark utgör således blott en dryg hundradel av den största i Sverige. Ca 2 000 självsådda krolliljor återfinns dock i Köpenhamns botaniska trädgård.

⁶⁵ Hornemann 1837, s. 165-166.

⁶⁶ Lange 1851, s. 200.

⁶⁷ Lange 1856-59, s. 224.

⁶⁸ Lange 1864, s. 250.

⁶⁹ Lange 1886-88.

⁷⁰ Jessen 1936, s. 111. Fyra fynd är belagda i Botanisk Museums Herbarium i Köpenhamn, jfr s. 131. För utbredningen, se Fig. 30.

⁷¹ Tillge 1970-tal.

Möjligen utgör detta Danmark största enskilda bestånd.⁷² Lange (1968) uppger speciellt tre ställen i Danmark där krolliljan står relik, i Hesede skov, Bråby sn, i Augustenborg skov och i byn Slesvig.⁷³

För den vidare cytologiska undersökningen utvalde Tillge plantor från fyra av de danska lokalerna (Hesede skov och Augustenborg) och från två populationer i Schweiz (Simplon-Dorf och Simplonpass, 1480 respektive 2003 m.ö.h.).⁷⁴ Dessa senaste undersökningar visar, skriver Tillge ”at planten findes ved eller i nærheden af adskillige steder, hvor der tidligere fandtes klostre eller på steder, der engang ejedes af klostre.” Hon uppger Irup vid Thy på Jylland som en gång ägdes av Børglumbiskoparna. I denna gamla trädgård och näraliggande skog växer krolliljan (”Turbanliljen”) i tusental tillsammans med vildtulpanen (”Skovtulipanen”).⁷⁵ En medeltida introduktion kan dock enbart beroende på dessa förhållanden knappast beläggas. Krolliljans snabba spridning vid goda växtförhållanden, jfr Ulfåsa, Vadstena och Linnés Hammarby, liksom de mellansvenska slottsparkerna i Sverige, förvandlar emellertid på halvannat århundrade en trädgård, lund eller skogsdunge till en förment medeltida blomsteräng. Krolliljan står bevisligen relik på många forna klostergrunder, men då platserna i regel varit både bebodda och brukade i kontinuitet även efter reformationen, kan bestånden mycket väl härröra från 1600-talsintroduktioner men också från långt senare odlingar.⁷⁶

De danske ”præstegårdslundene er et kapitel for sig”, skriver Tillge. De kan vara ganska stora och närmast betecknas som små skogar, vilka framförallt består av ek, bok, lönn, alm, lind och ask. Ofta står dessa småskogar i direkt förbindelse med trädgården, och idag när träden i skogen inte längre behövs till bränsle har de också fått lov att i större utsträckning sköta sig själva. Härigenom har många trädgårdsväxter och i synnerhet lökväxter haft en möjlighet att sprida sig från trädgårdarna ut i skogen, ”og her tage konkurrencen op med den egentlige danske flora”⁷⁷.

Jag har själv haft möjlighet att under sommaren 1994 tillsammans med Johan Lange besöka några av de lokaler på Jylland som enligt Tillge skulle uppvisa de största förekomsterna av naturaliserad krollilja i Danmark. Irup park (ca 100 ex), Foulum præstegårdslund (> 300 ex), Levring præstegårdslund (< 300 ex) och Lynderup gård (< 50 ex). Populationerna från Irup och Levring ingick också i den undersökning (Persson m.fl. 1998) som genomfördes med hjälp av RAPD-teknik (Random Amplified Polymorphic DNA) för att upp-

⁷² Lange 20 juni 1994.

⁷³ Lange 1968, s. 543

⁷⁴ Tillge 1967, s. 18.

⁷⁵ Tillge 1971, s. 17.

⁷⁶ Lise Tillge menar att krolliljan troligen aldrig varit använd som läkemedel i Danmark. Snarare då som föda utifrån uppgifterna från Sibirien. En medeltida introduktion från Tyskland skulle dock knappast ha skett utan att krolliljans läkeegenskaper beaktades. Kunskapen om att krolliljan var ätbar kom dock inte till Västeuropa förrän under första halvan av 1700-talet.

⁷⁷ Tillge 1971, s. 10. Beträffande Tillges arbete och ett resonemang om hur det skulle kunna uppdateras, jfr Lange 10 februari 1994.

skatta den genetiska variationen såväl inom som mellan olika populationer av krolliljor.⁷⁸

År 1991 presenterade Hans Erik Svart Madsen och Gitte Lyck sin sammanställning, *Introducerede planter. Forvildede og adventive arter*, gällande alla de "introducerede (indførte/indslebte) plantearter" som påträffats förvildade eller som adventiva i Danmark, och de som invandrat under de senaste 250 åren. Listan upptar 1632 arter och underarter. Fyra liljetaxa förekommer i förteckningen: *Lilium bulbiferum*, *L. dauricum*, *L. martagon* och *L. pyrenaicum*. Beträffande krolliljan ("Krans-Lilje") anføres att den är införd, att det första danska herbariebelägget är från 1833, men att arten anses introducerad före detta årtal. Vidare förmedlas att krolliljan räknas som naturaliserad i Danmark, men sällsynt, att den stammar från Eurasien och räknas som prydnadsväxt sedan 1648 [Paulli]. Brandliljan anges dock här som "læge- och prydeplante".⁷⁹

Norge

"Prydhagens også i vårt land har fremdeles et visst inventar som - mere eller mindre ubrutt - peker bakover mot klostergårdene, hva enten disse plantene i dag, som abrodd (*Artemisia abrotanum*), fører en forholdsvis ubemerket tilværelse i enkelte bondehager [...], eller de fremdeles står centralt i hagens prydbillede som Madonnas egen hvite lilje, kyskhets symbolet (*Lilium candidum*), eller **kransliljen** (*L. martagon*). Kransliljen klarer seg forresten også på egen hånd, om ikke helt godt." (Knut Fægri, 1987)⁸⁰

Krolliljans historia i Norge överensstämmer väl med den danska och med den svenska. Det gäller artens tidsmässiga introduktion - de första tryckta beläggen är från 1600-talet, liksom i Sverige och i Danmark - men också på en annan punkt. Det gäller diskussionen huruvida arten har medeltida anor i landet eller inte. Norge besitter därvidlag en egen kompendietradition. Ovanstående citat av Knut Fægri får bilda en utgångspunkt för denna diskussion.⁸¹

Krolliljan – en norsk medeltidsintroduktion?

Kan krolliljan vara medeltida i Norge? Det finns flera personer och verk som förespråkar den uppfattningen.

⁷⁸ "Hun [Lise Tillge] husker fire lokaliteter som særlig individrige, nemlig herregården Irup i det sydlige Thy, og Lynderup Gård, samt præstegårdslundene ved Foulum og Levring præstegårde", Lange 16 maj 1994.

⁷⁹ Madsen och Lyck 1991, s. 103-104.

⁸⁰ Fægri 1987, s. 236. I bildtexten på samma sida på engelska: "The martagon lily (*Lilium martagon*) is still grown in Norwegian gardens. Its history points back towards the monastery gardens and it is semi-spontaneous near old manor houses."

⁸¹ Jfr. Balvoll & Weisæth 1994, s. 68-72.

”Norske klostre ble opprettet direkte fra klosterordener i England og Frankrike med rask spredning av kulturimpulser og nytteplanter”, sammanfattar Unni Dahl Grue med medförfattare till den norska skriften *Ta vara på gamle hager*, om Norges trädgårdars historia med periodvis sammanställda växtlistor. I mitten av 1300-talet fanns det ca 25 klosteranläggningar i Norge. ”Mesterrot, ugrasklokke, reinfann, akeleie, abrodd, bjørnerot, spansk kjøvel, isop, murtorskemunn, **martagonlilje**, eplerose og jomfrurose er trolig brakt til landet med munkene”, fortsätter författarna.⁸²

Det norska arbetet *Ta vara på gamle pryddplanter* av Det norske hageselskap och NLH Institutet for landskapsplanlegging (1999) utvecklar ämnet om trädgårdskulturen vid de medeltida klosterna i Norge. Denna var primärt knuten till augustiner-, benediktiner- och cistercienserordenarna, vilka ägnade sig åt jordbruk, trädgårdsskötsel och odling av medicinalväxter, och de bedrev också sjukvård. Grue menar att odling av både prydnads- och nyttoväxter även kan ha skett i anslutning till dominikaner- och fransiskanerklostren. Direkta förbindelser fanns också mellan cistercienserklosterna i Citeaux och Burgund i Frankrike och med Fountains Abbey och Kirkstead i England och de nya klosterbildningarna i Bergen och Oslo. Hela 17 kloster listas vid vilka författarna antar att det bedrivits ett trädgårdsbruk och odlats trädgårdsväxter.⁸³ Krolliljan anföres som en reliktväxt vid Reinskloster och i Fana (Stene gård) av Bille (1959), en uppgift som för övrigt upprepas av Lange (1968).⁸⁴

”Våre kunnskaper om middelalderens planter er få og usikre”, skriver författarna. Under rubriken ”Antatt dyrket ved klostrene” finns dock krolliljan (”Martagonlilje (Kranslilje)”) upptagen tillsammans med en handfull övriga arter. ”Kildegranskning og plantefunn” sägs utgöra grundlaget för ”antatte’ sikre klosterplanter”. För krolliljan specificeras dock inte några vidare uppgifter.⁸⁵ Några sidor längre fram i samma skrift under rubriken ”Løkbloster og liljer” sägs dock följande om krolliljan: ”Krøllilje/kranslilje ble introdusert under renessansen og blir fortsatt dyrket i gamle hager langs kysten nord til Troms”.⁸⁶ Det framstår redan här som om det råder flera oklarheter förbundna med åsikterna om krolliljans introduktion i Norge. För ett mer personligt samtal och en diskussion om krolliljan som en medeltida art utifrån skriften *Ta vara på gamle hager* (1993) hänvisas till Bilaga 10: ”Krolliljan som medeltida i Norge. Samtal och diskussion utifrån skriften *Ta vare på gamle hager* (1993)”.

⁸² Dahl Grue (red.) 1993, s. 16, 43-44. *Lilium bulbiferum* och *L. bulbiferum* var. *croceum* har av författarna sorterats in under rubriken ”Renessansens kulturplanter”. Urvalsprocessen förklaras på s. 42 där också källmaterialet/den använda litteraturen presenteras. Beträffande krolliljans kategorisering förlitar sig författarna bl.a. på Johan Langes då publicerade arbeten.

⁸³ Dahl Grue (red.) 1999, s. 23. De angivna klosterna är: Oslo (Nonneseter, Hovedøya), Hamar (Olavsklostret), Skien (Gimsøy), Stavanger (Utstein kloster på Mosterøy), Bergen (Munkeliv, Nonneseter), Nidaros (Bakke, Nidarholm, Elgeseter), övriga (Munkeby vid Levanger, Tautra kloster på Frosta, Reins kloster i Rissa, Selje i Nordfjord, Halsnøy i Kvinnherad, Lyse kloster i Os vid Bergen, Værne vid Moss). Jfr Olafsen 1898, s. 6-7.

⁸⁴ Lange 1968, s. 544.

⁸⁵ Dahl Grue (red.) 1999, s. 24. Brandliljan återfinns med illustration hörande till sidorna om 1600- och 1700-talets prydnadsväxter.

⁸⁶ Dahl Grue (red.) 1999, s. 42.

”Å skrive om munkenes hagebruk i Norge er å koke suppe på en meget tynn spiker, som dessuten er godt utkokt på forhand. Vi vet praktisk talt ingenting om emnet”, sammanfattar Fægri förhållandet i inledningen till sin innehållsrika och uppsummerande artikel ”Klostervesenets bidrag til Norges flora og vegetasjon” (1987) varifrån det inledande citatet har hämtats. Fægri kompilar vad som tidigare traderats, med åberopande av källor, och förklarar: ”Mitt vesentligste bidrag har vært et forsøk på å sortere nokså strengt mellom tro og viten.”⁸⁷ Det är en öppenhjärtig, personlig och innehållsrik artikel, med många brasklappar. Christian C. A. Langes stora arbete *De norske Klosters Historie i Middelalderen* (1847) avfärdar Fægri ganska dräpande: ”Hva har så Lange konkret å fortelle om dyrking ved klostrene? Nesten ingen ting. I hele det enorme oppbud av dokumenter han siterer, fines det praktisk talt ingen opplysninger og noen av hans slutninger er, for å sie det pent, temmelig løse. [...] En del av Langes øvrige betraktninger må nærmest klassifiseres som romantikk...”⁸⁸

Två passager med en speciell retorisk kraft må här kunna anföras som ett exempel på Fægri's värdering:

Med en sjelden Iver og Udholdenhed hjembragte Munkene fra Udlandet Frugttrær, Nodder, Urter og Blomster for at forsøge dem i norsk Jordbund, og endnu den Dag i Dag findes de vidtløftigste og med de bedste Frugter forsyvende Haver paa Landet i Almindelighed ved Klostrene. Lyseklosters, Halsnøens, Utsteins, Simsø, Bærne og Dragsmarks Haver ere endnu til, og i Anseelse...

At Munkene saaledes forstode at give Nordmændene Smag for den fredelige, aandsdannende Havesyssel er maaskee den største Fortjeneste, de have af Landets Kultur.⁸⁹

Det finns bestickande passager i det norska materialet som vid en första läsning sätter fantasin i rörelse. Detta gäller förutom de ovanstående det kända stället, ”det eneste lyspunktet” skriver för övrigt Fægri, i Hamar-krönikan från mitten av 1500-talet om klostret i Hamar i sydöstra Norge⁹⁰: ”Oc var det gandske saare lystigt om sommeren, naar mand rodde omkring Hammers bye, thi alla urter oc alle trær de gaff sliig herlig lucht fra sig. Oc pillegrimmene som fore til Rom, oc den hellige graff, oc igiennem mange stæder oc lande, de giorde deris yderste flid til, at huilcke som kunde føre hid med sig paa hiemreisen till deris fæderne land de herligste velluchtende vrtefrød eller træ, de var kieriste kommen, oc elskte de meget udj Hammer it slaugs træ, kaldis eng-

⁸⁷ Fægri 1987, s. 225. Olaf Olafsen använder i sitt arbete *Havebrug og Frugtaavl i Norge i Middelalderen* (1898) några inledande rader åt det svaga källåget: ”I Almindelighed er vore gamle kildeskrifter tause i dette Punkt, eller hvad de forteller, er saa lidet, at det næsten er jevngodt med Taushed. Dels har der vel været meget lidet at fortælle om denne Sag, og dels forekom det vel de skrivende, at det var en altfor ubetydelig Sag at skrive om” (s. 1). Djuplodande arbeten finns dock om de norska (trädgårds)växternas historia. Här må nämnas Jens Holmboes ”Studier over norske planters historie”, speciellt om *Gentiana purpurea* L. (1904) och rikt refererad till herbarier och handskrifter.

⁸⁸ Fægri 1987, s. 230.

⁸⁹ Lange 1847, s. 257.

⁹⁰ Mycket är skrivet om Hamar-krönikan eller ”Hamars Beskrivelse”, efter egen angivelse författad på Hamars gård 1553 och baserad på gamla brev från biskopsarkivet och efter en berättelse av en hundrånårig kanik, jfr. Olafsen 1898, s. 17. Jag är inte uppdaterad på senare forskning gällande dokumentet.

elthorn i de dauge som oc gaff en herlig lucht ifra sig.”⁹¹ Härifrån är steget ganska långt till att förklara krolliljan som en medeltidsintroduktion, men det går om man vill.

Fægri går systematiskt och resonerande tillväga beträffande de norska medeltidsintroduktionerna. ”Hva kan munkene ha bragt med seg?”, frågar han sig och redovisar bl.a. de norska reliktförekomsterna av mästerrot (*Peucedanum ostruthium*) och björnrot (*Meum athamanticum*), sällan uppmärksammade i Sverige, som väl låter sig beskrivas som klosterrelikter. Det är annars de kloster som låg utanför stadskärnorna som i största utsträckning kommit att präglade landskapet omkring sig, menar han; Lyse, Tautra, Hovedøen, Halsnøy, Utstein och Selje. ”Den innflytelsen som gikk ut fra klostrene, har vært med å prege det kulturlandskap om (sic!) utgjorde våre fedres Norge och som ennu merkes i det industrialiserade landskap”, skriver Fægri. Redan i passagerna som följer på inledningscitaten ovan modifierar Knut Fægri utpekandet av krolliljan som en medeltidsintroduktion. ”De direkte, konkrete og de litterære vitnesbyrd om klostrenes betydning for norsk jord- og hagebruk er få og usikre”, skriver han. ”Som vi har sett, er de indirekte rikere, men naturligvis også mindre sikre. Å liste opp flere planter som ville kunne tenkes å høre inn i den ene eller andre kategori av dem jeg her har gitt eksempler på; har liten interesse.” Rolf Nordhagens arbete, *De gamle klosterhager* (1939) menar han efter sin uppfattning ger ”kanskje litt for optimistiske lister over klosterplanter”. Det samma anser Fægri om Olafsens arbete (1902).⁹²

Vid en direkt förfrågan i brev, gällande introduktionen av *Lilium martagon* i Norge, den tidigaste historien i landet för arten liksom om beläggen i det tryckta materialet, svarar Fægri omgående och utan omsvep. Det gäller också redovisningen av krolliljan som en medeltidsintroduktion i *Ta vare på gamle hager* (1993), vilken är baserad bland annat citatet av Fægri som inleder detta kapitlet. Om sin inblandning i *Ta vare på gamle hager* skriver Fægri: ”Jeg har intet ansvar derfor, og heller ikke mine medarbeidere, og jeg ville ikke ta det særlig alvorlig [...] iallfall kan man droppe den som evidence”.⁹³

Fægri redovisar i sitt brev tre förekomster av naturaliserad (”pseudosponent”) krollilja i trakterna av Bergen; vid Milde, Stend och Lysekloster, om vilka man skulle kunna diskutera ett medeltida ursprung. Stend var en adlig sätesgård med sin höjdpunkt i trädgårdsodlingen omkring år 1800. Milde har ursprungligen varit ett klostergods⁹⁴, idag med parterr-rester och växtmaterial (bl.a. *Buxus sempervirens*) från 1600-talet.⁹⁵ ”Den kan være alt fra kloster til 1600-tallet”, menar Fægri om krolliljan där. Vid Lyse kloster finns krolliljan förvildad så nära den gamla klosteranläggningen som de ekologiska betingelserna överhuvudtaget tillåter, men någon ”særlig gloriøs hagehistorie har

⁹¹ Hoeg 1975, s. 1. Hoeg anger dock inte krolliljan som en klosterväxt i sin citerade artikel ”Ta vare på klosterplantene”. Transkriberingen skiljer sig något i versionen hos Fægri 1987, s. 230, vilken också är längre och även behandlar ympning och ympkvistar.

⁹² Fægri 1987, s. 236.

⁹³ Lundquist till Fægri 1993. Fægri 5 januari 1994: ”...takk for brev om en art og et problem som faktisk har opptatt meg en del og som jeg alltid har hatt lyst til å se nærmere på...”

⁹⁴ Ursprungligen tillhörande doiminikanerklosteret S:t Olavsklosteret i Bergen. Brann 1528.

⁹⁵ Jfr Moe 1991.

stedet ikke hatt". Fægri konkluderar på vår diskussion blir hur som helst anmärkningsvärd: "Så jeg er tilbøyelig til å tro at den er tatt i kultur ganske sent og da som eksklusiv prydpilant." ⁹⁶

Professor Finn-Egil Eckblad är av samma uppfattning. "Vi vet nesten ingenting faktisk om hvilke planter som ble dyrket i klosterhagene i Norge", skriver han. "Engeltorn [*Rosa rubiginosa*] i Hamar, isop ved klosterområder på Hamar och mesterrot ved Lyse kloster, men intet annet er dokumentert, eller kan dokumenteres med nåværende metoder. Det finnes ingen skriftlige kilder fra Norge om klosterplantene." Både Nordhagen, Fægri och Høeg bygger på uppfattningen at sortimentet var det samma i Norge som i Mellaneuropas klosterträdgårdar, menar Eckblad. "Uten å ha studert andre kilder enn de ovennevnte herrer, er mitt inntrykk at L. martagon ikke var en obligatorisk del av klosterhagen". ⁹⁷

Ingen rök utan eld. På samma sätt som Penelope Hobhouse och andra engelska författare tagit del av John Harvey's interimistiska publicerade uppfattningar om krolliljans medeltida introduktion i England, har också norska trädgårdshistoriker arbetat med det material som tidigare publicerats i Norge, bl.a. av Knut Faegri. Faegri uppgifter i det inledande citatet ovan ligger alltså delvis bakom inplaceringen av krolliljan under rubriken "Urter til pryd 1200-1500" i *Ta vare på gamle hager* (1993). "For Norway the great expert is Prof. Dr Knut Faegri . . . whom I met at Edinburgh recently. He is particularly concerned with the introductions of herbs and of decorative gardens plants", lät John Harvey brevledes meddela redan 1993. ⁹⁸

Finn-Egil Eckblad har gått igenom beläggen av krollilja i Botanisk Museums herbarium i Oslo, med ett magert resultat. Det enda "klosterliknande finnested" var Tautra i Trondheimsfjorden, nära Reinsklosteret. Icke-fyndet talar här också ett spåk: "Planten har ikke været funnet ved noe annet klostersted, selv om det har vært mange klostre på Østlandet", tillägger Eckblad. ⁹⁹ En ytterligare nyansering bidrager Ove Arbo Høeg med i sin sammanfattade artikel om medeltidens trädgårdar i Norge i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (1961). "Den nåværende rike flora på noen av disse steder, som Hovedøye og Tautra, blir ofte anført som resultat av innflytelse fra klostrene. Men disse stedene ville under alle omstendigheter ha en rik naturlig vegetasjon; det var nettopp en av grunnene til at de ble valgt som sted for klostrene. Visse plantearter må dog være kulturrelikter fra klostertiden, hvor de er blitt dyrket sammen med andre, vesentlig till medisinskt bruk". ¹⁰⁰

Trots Fægri och Eckblads botaniskt-historiska uppfattningar och försäkran, lever den allmänna uppfattningen om krolliljan som en medeltida art vidare i Norge, och för sitt eget liv. Vi återfinner den ("krøll-lilje") t.ex. på

⁹⁶ Fægri 5 januari 1994. Jfr Lange 1847, s. 256, med en motsatt uppfattning om saken.

⁹⁷ Eckblad 16 juni 1994. För den upprättade kontakten med Finn-Egil Eckblad i juni 1994 tackar jag Madeleine von Essen. "Han är som en spårhund, säger Elin Conradi. Och han vet var man skall leta . . .", von Essen 9 juni 1994.

⁹⁸ Harvey 16 December 1993.

⁹⁹ Eckblad 16 juni 1994. Jfr referat i efterhand av von Essen 1 december 1994.

¹⁰⁰ Høeg 1961, s. 262-263.

Agder naturmuseum og botaniske hages (en av Norges äldsta museer, grundat 1828) hemsida i förteckningen över ”klosterplanter: planter som ble dyrket av munkene i klosterhagene”.¹⁰¹

Krolliljan återfinns också på NTNU Norges teknisk-naturvitenskapelige universitets hemsida med texten: ”*Lilium martagon* - krøll-lilje, kranslilje eller martagonlilje. Har vært dyrket siden middelalderen. Hardfør og frør seg villig. Har noen steder i Midt-Norge etablert seg i løvskog.”¹⁰²

”Krølliljer/martagonliljer [...] skal ha kommet til landet med munkene og er verdifulle antikviteter”, skriver Knut Langeland och Åsmund Asdal avslutningsvis i den nyutkomna *Ta vare på plantene. En veileder i plantebevaring* (2004) utgiven av Genressursutvalget for kulturplanter i Grimstad.¹⁰³ Uppfattningen av krolliljan som en medeltida art i Norge lever både vidare och underhålles.

Det finns två uppfattningar som speciellt förts fram för att hävda krolliljan som en medeltida art i Norge, liksom i resten av Norden. Det gäller den talande tystnaden i det dokumentära materialet, nämligen att krolliljan kan ha funnits här fast ingen har skrivit om den. Det gäller vidare de livliga handelsförbindelserna och den strida strömmen av pilgrimer mellan Europas kloster, vilka borde eller kunde ha befrämjat ett utbyte.¹⁰⁴

Det må avslutningsvis tilläggas att ingen krollilja, och ingen lilja överhuvudtaget, påträffats (eller rättare sagt kunnat identifieras) vid de paleobotaniska undersökningar som genomförts i Bergen från 1949 och fram till idag, och som redovisas av Kari Loe Hjelle i den gediget sammanfattande artikeln ”Palaeobotanical investigations in Bergen, Norway – development of an urban settlement and the use of plants in the medieval town” (2002). Bergen var den viktigaste handelsstaden i det medeltida Norge, grundad under 1100-talet, och utgör också huvudort i den fortsatta framställningen. Redovisningen innefattar såväl makrofossilstudier som pollenanalyser och täcker arkeobotaniska undersökningar under hela perioden från 900-talet och fram till 1600-talet.¹⁰⁵

Vad vet vi då rent faktiskt om krolliljans introduktion i Norge? Finn-Egil Eckblad är den som delvis omedvetet har stått för ett genombrott i introduk-

¹⁰¹ <http://museumsnett.no/alias/HJEMMESIDE/naturmuseum/gamlestauder/planteliste.html> Uppgiften motsägs dock av en annan av Per Arvid Åsen (24.02.03) på en av museets andra hemsidor: <http://museumsnett.no/alias/HJEMMESIDE/naturmuseum/gamlestauder/martagonlilje.html> (14 december 2004), vilken uppger att krolliljan kan ha varit känd redan (!) 1622 i Norge. Här presenteras också de viktigare förekomsterna av arten i Norge och de större naturaliserade bestånden.

¹⁰² <http://www.ntnu.no/vmuseet/hager/ringve/krollilje.html> (14 december 2004)

¹⁰³ Langeland och Asdal 2004, s. 9. Referenslitteraturen utgörs bl.a. av *Ta vare på gamle hager* (1993).

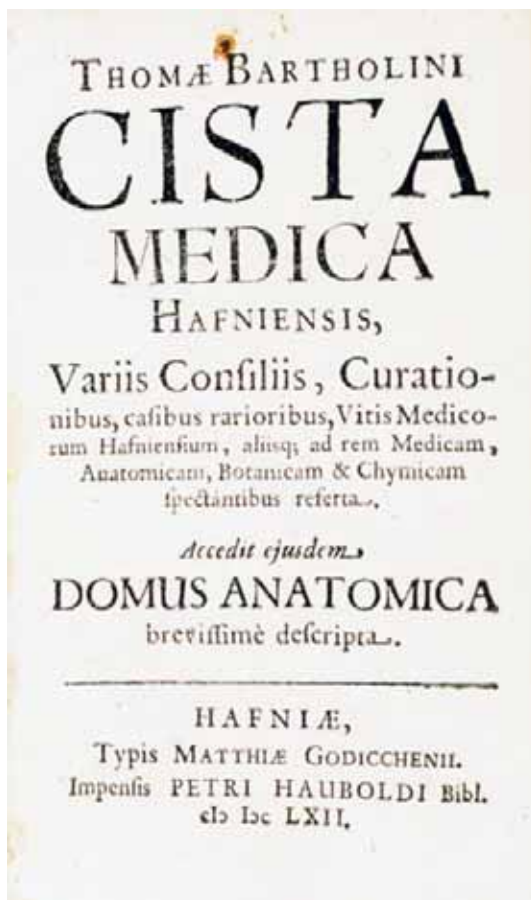
¹⁰⁴ Dessa förhållanden har delvis redan diskuterats i kapitel 3 beträffande England. De behandlas vidare i Bilaga 10 och i kapitel 7.

¹⁰⁵ Hjelle 2002, s. 85-94, ffa. s. 90.

tionsdateringen – den hittills tidigaste belagda – av krolliljan i Norge.¹⁰⁶ Fram till hans publicering av artikeln ”Henrik Høyer og de første tulipaner i Norge” i *Blyttia* (1991)¹⁰⁷ gällde som äldsta belägg uppgifterna i Christian Gartners *Horticultura* från 1694, alternativt den datering som Olaf Bille förde fram i *Våre hageblomsters historie* (1959), nämligen 1622.

Krolliljan – en norsk 1500-talsintroduktion

Figur 6. Titelsidan till Thomas Bartholins *Cista Medica* (”husapotek”), tryckt och utgiven i Köpenhamn 1662, innehållande kung Christian IV:s läkare Georg Fuirens från Trondheim växtlista från 1623, även attribuerad till den tyske läkaren och botanisten Otto Sperling av senare forskare. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

¹⁰⁶ von Essen 9 juni 1994: ”Är i alla fall glad för att krolliljornas öden i Norge nu är i de bästa händer, så kopplar jag ut det tills prof. Eckblad o. du finner en konklusion på det mysteriet.” Jfr Bilaga 10.

¹⁰⁷ Eckblads publicering i *Blyttia* (1991) har via boken *Tulpan* (Lundquist 1999 (b)) nu också etablerat tulpanens introduktion i Norge, som det första av de nordiska länderna, i den svenska populärvetenskapliga trädgårdslitteraturen, såsom i Hansson & Hansson (2000), s. 58.

Dateringen från 1622 baserar Bille på den tidigare gängse uppfattningen att den växtlista som först publicerades av Thomas Bartholin i *Cista Medica* (1662) (fig. 6), den s. k. Fuirens växtlista, utgör den första (tryckta) växtförteckningen från Norge. Dansken Georg Fuiren från Nidaros (Trondheim) var den danske kungens Christian IV läkare. Han sändes på en botanisk resa till södra Sverige 1623 tillsammans med sin assistent, den tyske läkaren och botanisten Otto Sperling (se ovan). Sperling hade botaniserat i Norge året dessförinnan (1622) och gjorde det också senare under uppehåll i både Oslo och Bergen där han praktiserade, åren 1628-34. Växtförteckningen som tillskrivits Georg Fuiren har av flera senare forskare dock ansetts ha upprättats av Sperling. Listan trycktes senare också med Linnés nomenklatur i *Det kgl. norske videnskabers selskabs skrifter* (1888-1890).¹⁰⁸

Finn-Egil Eckblad som speciellt studerat Fuirens växtlista, vill emellertid avföra den som evidens för norska växter. Han skriver: ”Jeg har i flere år sett med skepsis på denne listen og gikk den nøjere etter i sømmene for 6-7 år siden. Jeg kom til at det var meget tvilsomt om denne listen faktisk hadde noe med Norge å gjøre, og at man derfor burde se bort fra den som kildeskrift.”¹⁰⁹ Den äldsta pålitliga tryckta källan rörande norska trädgårdsväxter menar Eckblad därför är Christian Gartners *Horticultura* från 1694.¹¹⁰

Krolliljan förekommer i *Horticultura* i det tionde kapitlet ”Om alle slags Zwiebel-Gevext at plante, ved hvad Tid, og naar de skal optagis”. Gartner inleder med liljorna och redan inledningsvis står det klart vad liljorna betraktas som och vilken deras huvudfunktion är. De är rena prydnadsväxter och planteras för att försköna lustgårdarna: ”Til at ziere vore Lyst-Haver / sætter vi ogsaa *Planta bulbosa, tuberosa*, eller Zwiebel-Gevext / saasom alle slags Lilier i Ny eller Fuld Maane / i god reen Kaal-Jord / *Lilium album* hvid Lilie / *Lilium auratum*, brandguul Henge-Lilie / eller *Martagon & Lilium reflexum*,...”¹¹¹

¹⁰⁸ Bille 1959, s. 80, 151. Jfr Eckblad 16 juni 1994. Uppgifter om Sperlings verksamhet i Norge, liksom fragmentariska uppgifter om norska 1600-talsbotanister, förekommer i den lilla uppsatsen ”Bidrag till botanikens historie i Norge i det 17de aarhundrede” (1902) av Johan Scharffenberg. 1634 återvände Sperling till Danmark och blev kung Christian II:s läkare samt kunglig Botanicus och föreståndare för kungens trädgård i Köpenhamn.

¹⁰⁹ Eckblad 16 juni 1994. Jfr. Ingar och Båtvik 2000, s. 18-19.

¹¹⁰ Balvoll & Weisæth 1994, s. 16-17, 88-89. *Horticultura*, eller som dess fullständiga titel lyder *Horticultura. Det er: En kort Undervisning og Anledning, Hvor-ledis En liden Lyst- Urte- Frugt- eller Kiocken-Have I disse Nordiske Lande, særligen her Nordenfielids, best kand funderis, anleggis imhægnis, afdeelis. Jorden dyrkis, plantis, saais, vandis, formeeris og bevaris* (1694), är indelad i 12 kapitel och kompletterad med ett fylligt register med norska och vetenskapliga växtnamn.

¹¹¹ Balvoll & Weisæth 1994, s. 68-72. Vilka liljor som verkligen avses kan diskuteras, framförallt beroende på hierarkin i tecknena / och , och &. Madonnaliljan (*Lilium candidum*) är odiskutabel. Vidare brandliljan (*Lilium bulbiferum*/L. *bulbiferum* var. *croceum*), om än ”brandguul Henge-Lilie” inte direkt överensstämmer med växtformen. ”Martagon” har av författarna tolkats som *Lilium martagon*, medan ”Lilium reflexum” inte identifierats (s. 90), annat än som en *Lilium*-art. ”Martagon” ovan kan syfta både bakåt i texten på ”brandguul Henge-Lilie”, som kollektivbenämning på de europeiska liljorna med ett ’martagonutseende’ eller framåt och tillsammans med ”Lilium reflexum”. Inte ens i det senare alternativet kan tolkningen begränsas till att beteckningen enbart skulle gälla krolliljan (*Lilium martagon*). Redan Caspar Bauhin använder ”reflexum”-beteckningen överordnat flera av de europeiska liljor som har tillbakaböjda kronblad. Att krolliljan finns med i Christian Gartners

Avsnittet handlar föga om de olika arterna, med undantag för tulpanerna i hundratalet färger, vilket må tyda på en relativ god kännedom om dem och deras odling och användning. Kapitlet handlar desto mer om arternas hantering och vinterförvaring. Gartner låter meddela att lökar och knölar har hämtats från såväl Danmark som från Holland och Hamburg. Hans odlingserfarenheter är dock bekymmersamma, många arter/sorter går ut efter 3-4 år på friland, varför han rekommenderar byggandet av en "Gewext-Kielder" för vinterförvaring med lökarna i kassar. Övervintringshusen diskuteras vidare i hans följande kapitel elva, till en början med källare och sedan med "Pome-rantz-Huus", för de frostömma växternas vinterförvaring.¹¹²

På en väsentlig punkt skiljer sig nu kunskapen om den norska introduktionen av *Lilium martagon* från den svenska. Finn-Egil Eckblad har i den ovan nämnda artikeln om Henrik Høyer och de första tulpanerna i Norge skrivit nordisk trädgårdshistoria av rang. För ett antal växter, främst lök- och knölväxter och med tulpanen som utgångspunkt (tidigare först belagd hos Gartner 1694), har han nämligen flyttat tillbaka introduktionstidpunkterna upp mot ett århundrade.¹¹³

Om Henrik Høyer

Imprimis vero magno in precio apud me sunt eruntque bulbi isti tui; Nam ton secus ut bosphorus reliqua astra luminis sui splendore vincit [?]: ita hi bulbi floris varietate, colore, nitore, elegantia, [...]
(Särskilt uppskattar jag dina [Cluisus] lökar. Ty på samma sätt som bosphorus överträffar andra stjärnor med sin glans, så överträffar dessa lökar andra genom blommornas skiftningar, färg, glans, elegans.)

Henrik Høyer, 17 augusti 1597

Henrik Høyer (ca 1565-1615/16)¹¹⁴ är Norges förste namnkände läkare. Høyer var bördig från Stralsund och studerade medicin i Rostock från mars 1586. Efter avlagd licentiatexamen kom han till Bergen som läkare 1593. Han tog in och hyrde rum hos köpmannen Nicolaus de Freundt som också blev Høyers apotekare. De Freundt fick sitt apotekarprivilegium 1595 och fick det stadfäst på nytt i samband med den danske kungens, Christian IV, besök i staden 1599. Den 24 februari samma år blev Høyer utnämnd till stadmedicus i Bergen. Svaneapoteket på Strandgaten vid Lungegårdsvannet i staden är därvidlag Norges äldsta apotek. I Bergen bodde även biskopen Anders Foss (1543-1607). Han var av dansk börd, levde i Norge sedan 1578 och var i tjänst som biskop i Bergen sedan 1583. Biskopens yngsta dotter skulle senare komma att bli Henrik Høyers hustru.¹¹⁵

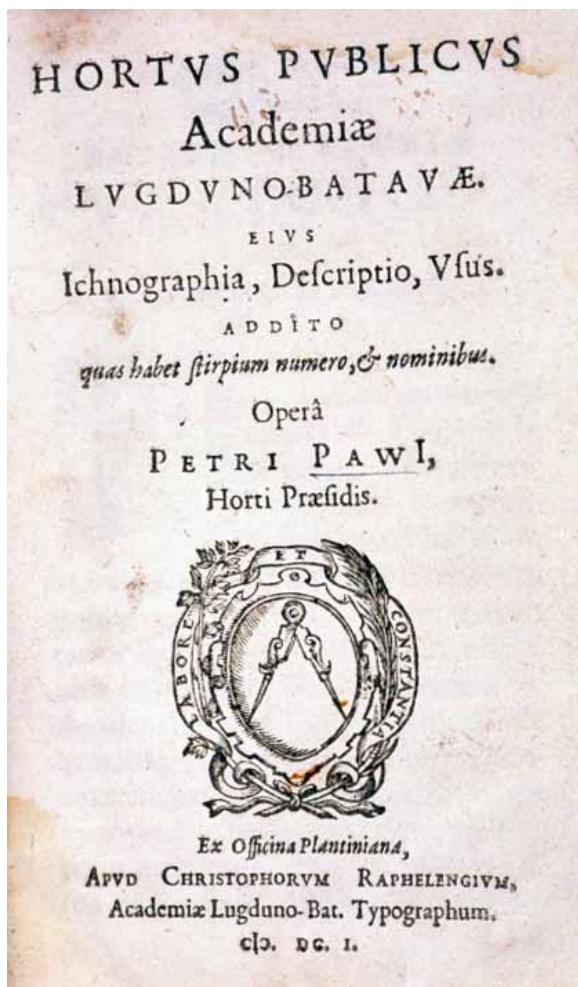
uppräknning torde dock stå klart. Vilka eventuellt flera av de europeiska arterna som döljs i hans formuleringar är emellertid fortsatt upp till tolkning.

¹¹² Balvoll & Weisæth 1994, s. 72-78.

¹¹³ "For en rekke hageplanter vil nå brevene til Høyer som publisert av meg, i alle fall være en eldre kilde for plantenes introduksjon til Norge. Og den desidert eldste." Eckblad 16 juni 1994. "Forbløffende med de tidlige, men helt evidente dateringer", kommenterar Johan Lange läsningen av *Blyttia*-artiklan, Lange 4 juni 1994.

¹¹⁴ Uppgifterna rörande Henrik Høyer är om inte annat anges hämtade från Eckblad 1991.

¹¹⁵ Beträffande Anders Foss, se Bilaga 14, Personalier.

Figur 7. Titelsidan till Pieter Pauw *Hortus publicus Academiae Lugduno-Batavae. Eius ichnographia, descriptio, usus. Additi habet stirpium numero, et nominibus*, tryckt och utgiven i Leiden 1601. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund, nov 2002.)

Høyer var naturalhistoriskt en mångsidig begåvning. Under sina första år i Norge sände han växter – framför andra hjortron (*Rubus chamaemorus*)¹¹⁶ - till Carolus Clusius (1526-1609) och fåglar från Färöarna till anatomen Pieter Pauw (Peter Pavius) (1574-1617), båda i Leiden (fig. 7).¹¹⁷ Universitetet i Lei-

¹¹⁶ Jfr Per Magnus Jørgensens sammanställning av uppgifterna om dessa, Jørgensen 2003, s. 37-38 & Jørgensen 1997, s. 28. Høyer sände själva hjortronen (bären) till Clusius redan 1593, året därefter plantor med blad och blommor. 1596 diskuterade de båda herrarna arten, dess tillredning och verkan mot skörbjugg, jfr artikeln ”Molter som skjorbuksmiddel i skriftlige kilder” av Finn-Egil Eckblad i *Blyttia* 1988, s. 177-178.

¹¹⁷ Hunger 1927 utvecklar resonemanget om Høyer som en medarbetare – ”Medewerkers voor zijn verzameling” (”Bidragsslämnare till hans samlingar”) - till Clusius, Hunger 1927, s. 268. Han skriver vidare: ”Verder stond hij voor het verkrijgen van allerlei exotica in geregeld ruilverkeer met sommige medici en met vele apothekers, zowel in het buitenland als hier te lande. Om in die richting slechts enkele namen te noemen ...” (”Vidare utvecklade han ett regelbundet utbyte av exotica med flera läkare och många apotekare, både utomlands och inom landet [Nederländerna]. För att bara nämna ett par namn i detta sammanhang...”).

den hade grundlagts av Wilhelm av Oranien ett tjugotal år tidigare, 1574/75, på reformert grund, men uppvisade konfessionellt en stor tolerans. År 1593, den 19 oktober, hade den 67-årige Clusius anlänt för att planera och förestå den botaniska trädgården, grundad 1590 och tidigare förestådd av Pauw. Denna låg liksom det botaniska studiet under den medicinska fakulteten. Både Høyer och Clusius var året 1593 således nykomlingar i sina respektive städer. År 1594 blommade de första tulpanerna, de som Clusius vårdat sedan 1588 då han tvingats lämna Wien, i den lilla (botaniska) trädgården bakom universitetsbyggnaden (fig. 8).¹¹⁸

År 1596, tre år efter ankomsten till Norge, reste Høyer själv till Leiden för att studera och för att erlægga prov för den medicinska doktorsgraden. Vägen till Leiden är värd en egen kommentar. Den 12 maj samma år besökte nämligen Høyer, tillsammans med biskop Foss och dennes hustru och dotter, Høyers tillkommande, Tycho Brahe på Uraniborg.¹¹⁹ Den medicinska doktorsgraden erhöll Høyer samma år och återvände då också till Bergen. Samma år, eller året efter, gifte sig Høyer också med biskopens dotter [NN] Andersdotter Foss, i sitt första äktenskap.¹²⁰

Under vistelsen i Leiden hann Henrik Høyer bli mycket god vän med Carolus Clusius. Vid återresan till Norge hade han också fått med sig ett flertal lökar och knölar av denne.¹²¹ ”Vi har oppfattet det slik at Clusius ønsket å teste disse løkers/knollers overlevelse i et nodligere klima”, sammanfattar Per Magnus Jørgensen.¹²²

Henrik Høyer är förstås en av dessa. Primärkällan utgörs av uppgifterna i Clusius *Exoticorum libri decem* (1605), s. 122, 368. Beträffande Leidens universitet, jfr Paulli 1971, s. 64, not 5.

¹¹⁸ Jfr Lundquist 1999 (b), s. 21-22

¹¹⁹ Samma år utkom Tychos astronomiska brevväxling från Uraniborgs tryckeri. Boken innehöll en dikt skriven av Høyer till Tychos ära. Förmodligen har Tycho bett Henrik Høyer skriva denna dikt då han befann sig som gäst på ön, Christianson 2003-09-29. Dateringen finns i Tycho Brahes meteorologiske dagbog, jfr *Opera omnia*, Bd. 9, s. 139.

¹²⁰ Sitt andra äktenskap ingick han med den tio år äldre Thyri Anfinnsdatter Soop (<1550/1555-1628/33) som också överlevde honom med ett halvannat decennium. Beträffande biografiska uppgifter, se <http://hem.bredband.net/nygtor/troms/3419.htm>, <http://home.online.no/~nermo/slekt/do016/g0000092.html#I18550>.

¹²¹ Förhållandet nämns också av Anna Pavord i *The Tulip* (1999), s. 63: ”Three years after he (Clusius) had settled at Leiden, a young Norwegian physician, Henrik Hoyer, arrived there to take a degree in medicine. When Hoyer returned to Bergen, he had some of Clusius’ bulbs in his luggage, and more were sent to him the following year.” Tack till John Robert Christianson som fäst min uppmärksamhet på passagen. Pavord har dessa uppgifter från en föreläsning/”a compendium of essays” av Agnes Stork hållen till minnet av 400-årsfirandet (1994) av tulpanodlingen i Nederländerna, Pavord 2003-12-12.

¹²² Jørgensen 2004-01-08. Høyer skriver själv om detta: ”Eftersom dina exotiska växter har vant sig vid vårt kyligare klimat lockas jag till att pröva flera framöver och skall därför med stor iver och uppmärksamhet ge mig på odling av exotiska växter, och om Gud bevarar mig vid hälsa och liv skall jag lägga an på att föra hit ljuvligheter från ”Belgien” och Italien, så vårt slags jordmåns egenskaper blir kända”, Høyer 9 april 1597. Översättning: Urban Örneholm.

Figur 8. Titelsidan till en senare upplaga av Rembert Dodoens' (1517-1585) *Crvydt-Boeck* (Antwerpen 1614), än en gång översedd och förbättrad och med de senaste rönen, sigillerad med de botaniska mästarnas, Rembert Dodoens och Carolus Clusius, porträtt på kolonnernas fötter. Än en gång framhålls symboliskt den vita liljan (*Lilium album*) och den 'röda liljan' (*Lilium chalcedonicum*), vid porten in till trädgården. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Lökarna lät Høyer förmodligen plantera dels i de Freundts apotekarträdgård i Bergen och dels i biskopsträdgården. Den senare var anlagd (före 1557) av Anders Foss föregångare på biskopsstolen sedan 1536/37, Geble (Gjeble) Pederssøn (1490-1556/57), Norges förste protestantiske biskop, ”i stor stil”.¹²³ Geble Pederssøn kan måhända också betraktas som Norges förste verkliga botanist. Av dennes elev och adopterade son Absalon Pederssøn Beyer (1528-1575) förekommer en ”Oration om Mester Geble” (1571), vilken vittnar om både en skön och innehållsrik trädgård, om den flamländske trädgårdsmästaren Adrian och om en herbarieägende biskop. ”Det er således god grunn til å mene at nordmannen Gjeble Pederssøn hade et like gammelt herbarium som han som regnes som oppfinneren av herbariekunsten Luca Ghini”, skriver Ingar och Båtvik (2000).¹²⁴

Henrik Høyer kom således till beredd mark i Bergen, både med avseende på medicinsk växtanvändning, modernt botaniskt intresse och trädgårdars möjliga konstfärdighet. Detta kan bidra till förståelsen av hans eget tredelade växtintresse. Sju av de brev som Høyer skrev till Clusius efter hemkomsten till Bergen finns fortfarande bevarade vid universitetsbiblioteket i Leiden.

”Tychonianska” lökar

Det första brevet är daterat från Bergen den 9 april gamla stilen 1597.¹²⁵ Förutom att högaktningsfullt och omständligt tacka – ”jag är skyldig dig ett odödligt tack för den enastående välvilja, varmed du omfattade mig, då jag förra året var i Leiden” – och tacka för de värdefulla lökarna, berättar han här lyriskt och detaljerat om odlingsläget. Andledningen till att han skriver så sent förklarar han med att ”jag ville inte tynga dig med innehållslösa brev, innan jag kunde säga något om lökarna, av vilkas utveckling du också säkert är intresserad”. Och så berättar han: ”I höstas satte jag alla utom *de Tychonianska* på tre ställen¹²⁶, där också de flesta har övervintrat, åtskilliga utan någon som helst skötsel. Tulpanerna visade sig omkring den 14 eller 15 februari om jag inte missminner mig. Det rådde då en medelgod temperatur. I mars kom kej-

¹²³ Jørgenson 2003, s. 37. Jørgenson 2004-01-08 meddelar också Pederssøns flamländske trädgårdsmästare Adrian och hans införsel av fruktträd och vinstockar. Jfr Lange 1847, s. 256: ”I Bisp Gebles Tid, hvem Klostret og Kirken overdroges till Bispegaard og Domkirke, blev i denna Have af Gartneren Adrian fra Flandern fremdrevet Æbler, Pærer, Kirsebær og Druer, i senere Tid omtales endog dens Kastanier, Korender, Figener og Laurbær, og nu er den ganske forsvunden.” Fægri 1987, s. 230 polemiserar mot Lange beträffande Bergens klosterträdgårdars kontinuitet.

¹²⁴ För citat ur orationen om Mester Gjeble och vidare litteraturreferenser, se Ingar och Båtvik 2000, s. 18 och Venke Åshem Olsen 2004-11-03.

¹²⁵ Høyer 9 april 1597, daterat i gamla stilen, d.v.s. följande den äldre julianska tideräkningen eller kalendern. Den gregorianska tideräkningen eller kalendern, även kallad den nya stilen infördes först inom hela den romersk-katolska världen 1582. I Sverige infördes den först 1753. Høyer daterar utslutande efter den gamla stilen, Clusius efter den nya, men anger oftast dubbla datum för undvikande av missförstånd i brevväxlingen.

¹²⁶ Uppgiften är föremål för tolkning, på tre ställen i de Freundts trädgård eller i tre olika trädgårdar. Jørgensens uppfattning är att det handlar om tre olika trädgårdar; de Freundts, biskop Foss och ytterligare en.

sarkrona och narciss. I början av april krokus. Nu hämmas de dock betydligt av nattkyla och nordanvind: när dessa upphör är jag övertygad om att de ska blomma som önskat. Så snart det sker skall jag meddela dig.”¹²⁷

En passage i detta brev är värd en extra uppmärksamhet, de gäller de ”Tychonianska” lökarna. Denna skulle, beoende på tolkningen av den, möjligen kunna tidigarelägga introduktionen av tulpanen med några decennier i Danmark.

Det vi vet bestämt är att Høyer besökte både Tycho (12 maj) och Clusius under 1596. Året efter (i juni 1597) lämnade Tycho Brahe Ven, för Prag, för att aldrig mer komma tillbaka. Fanns det tulpaner i Uraniborgs trädgård redan vid Høyers besök så stod de säkerligen antingen i full blom eller var ordentligt knoppade. ”Man kan kun gætte Høyers mening . . . om de ’Tychonianske’ tulpaner han havde plantet året før”, menar Christianson. ”Hvis Tycho Brahe allerede 1596 havde tulpaner, kunde det godt tænkes at han bad Høyer tage nogle blomsterløg med som gave til Clusius.” Men att transportera blommande tulpaner på lök från Ven till Leiden ter sig som ett vanskligt företag. ”Ellers kunde Høyer godt have bragt en hilsen til Clusius fra Tycho, som Clusius gengældte ved at sende nogle tulpanerløg til Tycho via Høyer”, fortsätter Christianson. ”Måske fik Høyer selv nogle løg af samme slags, som han så beskrev som ’de Tychonianske’.” Disse muligheder er jo det rene gæt-værk.”¹²⁸

Christiansons och min uppfattning lutar dock mot att Høyer fick med sig lökarna från Clusius som en gåva till Tycho Brahe, vilka han tog med sig då han reste tillbaka till Bergen. Christianson igen: ”Høyer skriver den 9. april 1597 at han sidste efterår lagde ned alle blomsterløg - bortset fra de Tychonianske - på tre steder. Selvfølgelig kunde det betyde at han plantede de Tychonianske et fjerde sted, men meningen må faktisk være at han ikke plantede ud de Tychonianske løg. Hvis ikke, hvorfor ikke? Sandsynligvis fordi ”de Tychonianske” skulle sendes videre (eller allerede var sendt) som en gave fra Clusius til Tycho.” Dessa kan ju Høyer tänkas ha haft för avsikt att sända med biskop Foss vid ett senare tillfälle till Tycho på Ven. Sannolikt fick han inget tillfälle till detta. ”Når jeg nu læser disse artikler, synes jeg at det mest sandsynlige fortolkning af ”de Tychonianske” var at de sendtes med Høyer som en gave til Tycho Brahe”, skriver Christianson. Høyer skulle också kunnat ha stannat hos Tycho på vägen hem från Leiden, men något sådant besök finns inte noterat i Tychos meteorologiska dagbok. Och hade han gjort det, ”ja, så ville han jo have bragt en hilsen fra Clusius og overdraget eventuelle gaver til Tycho fra Clusius (’de Tychonianske’),” och de skulle aldrig ha kommit med till Bergen.¹²⁹

¹²⁷ Høyer 9 april 1597. Översättning: Urban Örneholm. Den norska översättningen lyder: ”... jeg ville ikke hedre deg med et innholdsløst brev før enn jag samtidigt kunne fortelle deg om løkene; jeg var ikke i tvil om at du også ventet på å få høre om deres vekst. Sist høst hadde jag lagt ned alle bortsett fra de Tychonianske på tre steder, hvor også de fleste med hell har overvintret, en god del uten noe som helst stell. Tulipanene kom opp omtrent den 14. eller 15. dagen i februar, om jeg ikke tar feil - luften var da ganske mild”; Eckblad 1991, s. 147.

¹²⁸ Christianson 2003-09-29, som svar på min förfrågan.

¹²⁹ Christianson 2003-10-28 har inte kunnat återfinna något i Tychos brevväxtling som tyder på en kotant mellan Tycho och Clusius. Tycho hade emellertid många andra förbindelser med

Ytterligare en brasklapp. Det framgår inte heller med bestämdhet att det faktiskt handlar om tulpaner. ”De Tychonianska” lökarna kan ha syftat på några av de andra lökslagen. Det kan rentav ha handlat om liljor!

Høyer erhö, eller införskaffade, emellertid inte bara nytt växtmaterial genom Clusius. ”Den förträfflige doktor Pawius [Pieter Pauw] har givit mig några trädgårdsväxter, varav ett par har skjutit nya skott”, berättar Høyer i sitt aprilbrev. Frön erhö han från Amsterdam: ”Nästan alla frön dog dock, till stor sorg för mig. Petum mas [?] som sändes till mig från ett apotek i Amsterdam i höstas, dog av vinterns angrepp”. Jag skulle vilja att Du [Clusius]”, fortsätter Høyer, ”om man hos Er kan få tag på gott och färskt frö, sänder mig en del, i fall de skulle kunna gro.”¹³⁰

Avslutningen av det första bevarade brevet från Høyer är intressant. Den handlar om själva odlingen av de nya växterna, om de erforderliga trädgårdsmästarkunskaperna och om kunskapsluckan mellan vad de befintliga böckerna i tiden behandlar och vad som skulle behöva stå i dem.

”Jag skulle vilja att någon visade sig på arenan”, skriver Høyer till Clusius, ”som på ett professionellt sätt kunde skriva om enklare odling: Jag har visserligen sådana böcker, men summariska, och innehållande inget utom det vanliga, som är känt bara för trädgårdsmästare.” Høyer efterlyser råd för odlingen av sina exklusiva introduktioner, inte minst av liljorna. ”Jag vill däremot ha något fullständigt”, fortsätter han krediterande, ”något som lär ut först all trädgårdsskötsel i stort, därefter specifikt odlingen av varje art och form för sig. Men jag vet ingen i vår tid som bättre kunde skriva något sådant än du [Clusius], som ägnat inte bara många år, utan en hel tidsålder, åt detta studium, så att alla som ägnar sig åt botaniken, enligt själve Momus’ omdöme, tillerkänner dig den främsta platsen.”¹³¹ Det skulle som bekant dröja ytterligare nästan hundra år, till 1694, innan Norge erhö sin första trädgårdsbok.

Redan 12 maj gamla stilen samma år, 1597, skriver Høyer till Clusius igen och berättar om den första blomningen i trädgården – liksom i Bergen och i hela Norge – av tulpaner, kejsarkrona och hyacinter: ”Alla tulpaner som jag satt på olika ställen blommar, med undantag för några få [...] Alla blommorna spelar i skiftande rodnad. Bara två individer avviker, varav en är gul, den andra vit. Likaså glänser kejsarkronan (varav jag bara har en) mitt bland tulpanerna. Båda de orientaliska hyacinterna har nästan blommat över. Narciss har jag däremot ingen.

Leiden, bl.a. med Joseph Scaliger, Rudolph Snellius och Douza den yngre, och också genom tidigare lärjungar på Ven, som Johan Isaksen Pontanus och Frans Gansneb Tengnagel. Christianson hänvisar till Wilhelm Norlind, *Ur Tycho Brahes brevväxling* (1926), s. 118-22.

¹³⁰ Høyer 9 april 1597. Översättning: Urban Örneholm.

¹³¹ Høyer 9 april 1597. Översättning: Urban Örneholm. Momos är i den grekiska myten klandersjukan och felfinnandet personifierat, son till Natten, använd just som benämning på kritiker, NE online ”Momos”.

Blommande krollilja i Bergen 1597 (fig. 9)

Figur 9. Krolliljan (*Lilium martagon*) blommande i Bergen i Norge 1597. Samtida är en graverad krollilja, längst uppe till höger och tillsammans med flera av tidens dyrbarheter, på den blomsterrika titelsidan till Pietro Andrea Mattioli's latinska Dioskorides-kommentar från 1598, *Petri Andreae Matthioli opera quæ extant omnia: hoc est commentarij in VI libros Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia nunc a Casparo Bauhino ... aucti ... Item apologia in Amatam Lusitanum ... Epistolarum medicinalium libri 5. Dialogus de morbo gallico*, tryckt och utgiven i Basel. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Av krokusrötterna visar den enda överlevande åtminstone blad. Anemonen kom upp för två dagar sedan. Även min enda Gufinare¹³² är i god form.” ”Siden tulipanene først kom til Nederland i 1590-årene, og dyrkningen tok fart på Clusius’ initiativ, kunne tulipanen knapt være kommet til Norge tidligere”, kommenterar Eckblad detta vittnesbörd.¹³³

Meningen därefter är svårtolkad, men synnerligen intressant: ”Allt mitt tillkommer dig - det är ditt, vilket vi bringat inte bara till norrmännen, utan även till Sverige [!] och danskarna, och med vilket vi gjort liksom nedslag även på Tyskarnas kuster; det är dina välgärningar, min Clusius, du som gjort det lantliga kultiverat, barbarer mänskliga, så att säga.”¹³⁴ Vad, eller vilka växtintroduktioner, handlar det om här, där flera av de nordiska länderna jämte Tyskland verkar vara inblandade? Fanns det också personliga botaniska eller medicinska kontakter mellan Høyer och någon svensk eller inflyttad svensk trädgårdsmästare?

Høyer fortsätter sitt brevskrivande. I sitt tredje brev av den 17 augusti gamla stilen 1597, tackar han för Clusius båda svarsbrev, vilka dock inte anlät till Bergen förrän än dryg vecka tidigare. Høyer sammanfattar igen det gångna halvårets blomberättelse (”florum historiam”), den stränga vintern, de värmemedelmåttiga mars och april månader: ”Därför såg vi blommor hos narciss, hyacint, tulpaner och Zufiniaris, vilka till en del varade maj ut, till en del in i juni.”

Innehålls- och ämnesmässigt är brevet annars förhållandevis rörigt. Resultatet av lökodlingen blandas med utfallet av frösådderna, skötselansvisningar med minnesbilder från Tyskland, översvallande tack med nya önskemål och beställningar. De ihållande regnen i mitten av augusti fick Høyer att gräva upp en del lökar och omplantera dem i sandjord så att de inte skulle ruttna. ”Sålunda finns det inga tecken till överlevnad eller fortplantning här, utom genom själva lökarna”, skriver han. Inga frön får man förmoda, och det var bara kejsarkronan som hade gett upphov till några smålökar, inte tulpanerna. Förlusterna bland lökarna och knölnarna var också stora: ”Krokusen dog helt och hållet, likaså ’fritillaria’ [*Fritillaria meleagris?*], ’muscari(a)’ [*Muscari botryoides*], Martagon [!], Anemone.”¹³⁵

Meningen som följer i brevet är, beträffande krolliljans tidigaste förekomst i Norge, den allra mest laddade i hela Høyer-Clusius-korrespondensen. ”Lilium sylvestre d.[ictum] calvaria alterum in horto Episcopi nostri positum nunc floret: alterum apud me non nisi paucis folijs modice ab humo extat” (”En Lilium sylvestre, s.k. calvaria, planterad i vår biskops trädgård blommar nu:

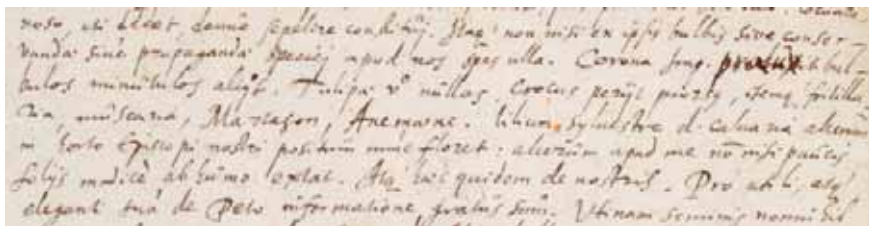
¹³² Høyer 12 maj 1597. Översättning: Urban Örneholm. ”Gufiniare” måste vara Høyers försök att skriftligen nedteckna ”Zufiniare/Zuphiniare”, d.v.s. turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*), Clusius beteckning för denna lilja belagd i hans ungerska flora 1583 enligt Bauhin 1623, s. 78. Jfr Dodoens 1644, s. 309 för en längre utläggning. Turbanliljan verkar ha introducerats i Nederländerna i mitten av 1570-talet.

¹³³ Eckblad 1991, s. 148.

¹³⁴ Høyer 12 maj 1597. Översättning: Urban Örneholm.

¹³⁵ ”Crocus perijit prorsus, itemque fritillaria, muscaria, Martagon, Anemone.” Høyer 17 augusti 1597. Översättning: Urban Örneholm.

en annan, hos mig, skjuter bara obetydligt upp ur jorden med några få blad”) (fig. 10).¹³⁶

Figur 10. ”Lilium sylvestre d.[ictum] calvaria alterum in horto Episcopi nostri positum nunc floret: alterum apud me non nisi paucis folijs modice ab humo extat” (”En Lilium sylvestre, s.k. calvaria, planterad i vår biskops trädgård blommar nu: en annan, hos mig, skjuter bara obetydligt upp ur jorden med några få blad”). Del av brev från Henrik Høyer till Carolus Clusius av den 17 augusti 1597 (gamla stilen). (Universiteitsbibliotheek Leiden, Vulc. 101/CLUY 170. Foto: dito.)

Vad säger detta om krolliljan? Dog den inte (”Martagon”) helt och hållet? Vad var det egentligen som blommade i biskop Foss trädgård? Frågorna är flera och tolkningen av textstället är inte självklar. Den både underlättas och kompliceras emellertid av de växtlistor som återfinns på kuverten till Høyers första och andra brev (se Bilaga 11).

Växtlistan på brevet av den 9 april skulle både kunna utgöra en förteckning på vad Clusius de facto sände med Høyer redan hösten 1596, och vad han hade för avsikt att sända senare (fig. 11). Att han sände lökar, knölar och frön redan med svarsbrevet den 22 maj verkar mindre troligt. Det mesta tyder dock på att listan inte är rekapitulerande.¹³⁷ I de tre första Høyer-breven nämns några växter som inte återfinns i växtlistan (”fritillaria”, ”muscaria(a)”). Vidare sägs att både alla krokusar och anemoner (och ”Martagon”) dött. Det verkar otroligt att inte någon av så många som kanske tjugotalet anemoner och tiotalet krokusar skulle ha klarat vintern. I sitt andra brev skriver Høyer att han inte har någon narciss. I växtförteckningen berättas om åtta stycken av två slag, knappast speciellt svårödlade. I växtlistan nämns också en *Allium*-art (”Moly Diosc.[orides]”) (= *Alium subhirsutum*), fem madonnaliljor, flera spanskirisar (*Iris xiphium*) och gladioler. Inga av dessa nämns explicit i breven.¹³⁸

¹³⁶ Høyer 17 augusti 1597. Översättning: Urban Örneholm.

¹³⁷ Eckblad tolkar det så som om Clusius själv på vårbreven förtecknade det som han då avsåg att sända till Høyer om hösten medan han hade allt aktuellt och för att inte glömma. I det fjärde brevet från Høyer till Clusius 16/26 oktober, tackar han för brev med frön och lökar, både i augusti och september. Eckblad har vidare illustrerat sin artikel med träsnitt ur *Rariorum plantarum historia* (1601) av Clusius. Detta verk skulle ytterligare kunna användas för att analysera vilka taxa som introducerades till Norge under 1500-talets sista år.

¹³⁸ Beträffande liljor innehåller den första listan (på brevet från Høyer 9 april 1597) ”2 Lilium byzantinum miniato flore bulbi” (turbanlilja, *Lilium chalcedonicum*), ”1 Lilium cruentum non bulbiferum” (saffranslilja, *L. bulbiferum* var. *croceum*), ”5 Lilium album” (madonnalilja, *L. candidum*) och ”1. Lilium montanum” (krollilja, *L. martagon*). Jfr Eckblad 1991, s. 149. Beträffan-

Växtlistan på Høyers andra brev av den 12 maj har överskriften ”Mittendi D. Hoiero” (”att sändas till herr Høyer”). Vi får utgå ifrån att detta också ägde rum, i augusti- eller septemberleveransen. Förhållandet är troligen det samma även gällande den första listan, även om det inte står explicit skrivet. Korrespondensen mellan de två förteckningarna är förhållandevis stor; den andra är i antal rikare, likaså rikt differentierad beträffande narcisser och anemoner, men saknar å andra sidan nästan helt liljor.

Clusius svarade på detta andra brev från Høyer 17 juli, växterna lär dock först ha kommit med leveranserna i augusti-september. De kan hur som helst inte ha blommat förrän 1598. Høyer erhöll inte Clusius två svarsbrev förrän 9 augusti, så vad som blommade i Bergen 1597 måste härröra från vad Høyer fått med sig hem från Leiden personligen, eller från en försändelse under hösten 1597, och som också planterades detta år.

I Høyers första brev (9 april) nämns av förklarliga fenologiska skäl inget om någon lilja. I det andra (12 maj) nämns ”min enda Gufiniare”, d.v.s. turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*). Kanske stod den planterad i kruka som förhållandet också var i Nederländerna under den första tiden strax efter introduktionen av arten i landet. Redan här börjar också oklarheterna. Av växtlistan på det första brevet nämns två turbanliljor och där rubriceras de ”Lil.[ium] byzantina miniato flore bulbi” av Clusius. Clusius tillhör de botaniska författare vid tiden som använder båda namnen/namnsocken, så här ges ingen direkt ledning. På den andra växtlistan (se Bilaga 11) skriver han däremot ”Zufiniare”. Att Høyer i maj bara har en turbanlilja, medan växtförteckningen tar upp två, är heller inte lättolkat. En lök kan ha försvunnit eller dött, eller så fick han bara med sig en vid sitt besök. Resten skulle kanske komma året efter.

I det tredje brevet (17 augusti), sent för att vara löksåsong, skriver Høyer igen om sin ”Zufiniaris”. Den blommade med narcisser, hyacinter och tulpaner under maj och in i början av juni. Logiskt, veckan innan midsommar är registrerad som blomningstid för turbanliljan i Oslo.¹³⁹ Längre ner i samma brev dyker så de arter upp som dött under vintern. Här återfinns vi den andra liljan, ”Martagon”. Vid tiden (sent 1500-tal) är dock ”Martagon” (ensamt eller ingående i olika frasnamn) inte det vanligen använda namnet på krolliljan i norra Europa, det är framförallt Mattiolis namn i Italien. I nordvästra Europa användes ”Martagon” (som första namn i frasnamnen) av både de l’Obel men framförallt av Clusius om brand- och saffransliljorna (*Lilium bulbiferum* och *L. bulbiferum* var. *croceum*).¹⁴⁰ Det är därför min tolkning att det är saffrans- eller brandliljan, läst i brevkontexten, som har dött under vintern; i sig anmärkningsvärt då det är den härdigaste liljan av de nämnda.

de uppmärksammandet av ”Lilium montanum” i Clusius växtförteckning på Høyers brev, se Lundquist till Eckblad 1994 och Eckblad 16 juni 1994.

¹³⁹ Jfr not 132.

¹⁴⁰ Se t.ex. Bauhin 1623, s. 76-78. Jfr en längre utläggning i Dodoens 1644, s. 304-307. På nederländska kallas saffrans- och brandliljorna här bland annat ”Groote Martagons oft Purpure Lelien”, ”Kleyne Martagons oft Purpure Lelien, anders Vroege Martagons geheewten” och ”Derde soorte van Martagons met klisters tuffchen de bladeren oft steelen”.

D. Hoeyo
Tulipa farotina

1597.

F.
R. } 4 generum
Inc.
W.

Corona l. magna, et exigua proles
Narcissi albi simplicis odorati medio palleo

6 Narcissi juncefolij
Hyacinthi orientales

2 Narcissi pleno flore

4 Anom. latifolia purp. flore
terminifolia

12 Anemones flore pleno sanguinea
Anem. terminifol. ignati coloris

Croci montani thasoph. bulbi

6 Croci verni flavae flore bulbi

Maly Diofc.

2 Lil. byzantinae miniate flore bulbi

1 Lilium cruentum no bulbifera

5 Lilium album

1. Lilium montanum

Irides bulbofa radice 4. diversa
genera

3. Iris bulbofa violacea flore
Iris bulbofa flava var. pedunculata flore

Gladialus ^{var. major} _{rubra}

Semina varij generis
et
Mifolla ^{var. repens}

Figur 11. En krolliljelök (*Lilium martagon*) under namnet av "Lilium montanum" bland tre andra liljelöksarter i den förteckning av lökar, knölar och frön som Carolus Clusius redan sänt eller skulle sända till Henrik Hoyer, förtecknade av Clusius på kuvertet till brevet från Hoyer 9 april 1597 (vilket Clusius mottagit i Leiden 10/18 maj 1597 och svarade på 22 maj). Jfr Bilaga 11. (Universiteitsbibliotheek Leiden, Vulc. 101/CLUY 170. Foto: dito.)

Den tredje och sista (madonnaliljan nämns inte, den förkommer dock i den första kuvert-växtförteckningen) liljan som nämns i sommarbrevet är "Lilium sylvestre". Tolkningen syns i förstone vara enkel, att det här också handlar om krolliljan (*Lilium martagon*). "Lilium sylvestre" är Dodoens välkända och utbredda namn för *Lilium martagon*, använt av flera tyska botanister vid tiden

och så också av Clusius i hans ungerska flora. Clusius anger dock, föga konsekvent, ett annat namn på arten i växtförteckningen på det första brevet, nämligen "Lilium montanum" (fig. 12). Med ytterligare en del av meningens utskrivna komplicerade förhållandet: "Lilium sylvestre d.[ictum] calvaria alterum". "Lilium sylvestre alterum" utgör nämligen ett av Dodoens namn på *Lilium chalconicum*, turbanliljan, den redan tidigare avhandlade "Gufiniare"/"Zufiniaris"/"Zufiniare".¹⁴¹ Att ett exemplar blommade i biskopens trädgård och ett annat i apotekare Freundts trädgård skulle då kunna överensstämma med de två turbanliljor som finns företecknade i den första växtlistan. Även språkligt skulle latinet kunna uttydas som: "Lilium sylvestre, den s.k. calvaria alterum, blommar [...]: ett annat exemplar, hos mig, [...]", menar Urban Örneholm.¹⁴²

Några förhållanden avgör dock tolkningen till krolliljans fördel. Namnet "calvaria" förekommer inte i något påträffat prelinneanskt frasnamn, men desto oftare som namn i folkspråket och just i Nederländerna vid tiden, i "Lelkens de Calvarien" (i olika stavningar, se vidare kapitel 2 och Bilaga 7) för krolliljan.¹⁴³ "Lilium sylvestre alterum" är vidare ett Clusius namn på krolliljan, om nu det första "alterum" (= "den andra") i meningens skall tillhöra själva namnet. Det är möjligt på det första stället i meningens, men knappast på det andra. "Vad som å andra sidan skulle tala för tolkningen att inget 'alterum' hör till växtnamnen är det faktum att 'alterum - alterum' för 'den ena - den andra' är ett tämligen vanligt fenomen i latinet", menar Örneholm. Den slutliga tolkningen av textstället blir därför: "En Lilium sylvestre, s.k. calvaria [kalvariellilja/krollilja (*Lilium martagon*)], planterad i vår biskops trädgård blommar nu: en annan [krollilja], hos mig, skjuter bara obetydligt upp ur jorden med några få blad". Krolliljelökarna torde Høyer fått med sig från Leiden, han berättar ju för Clusius om dem. Inget emotsäger dock att de inte skulle kunna ha kommit till Norge ännu tidigare.

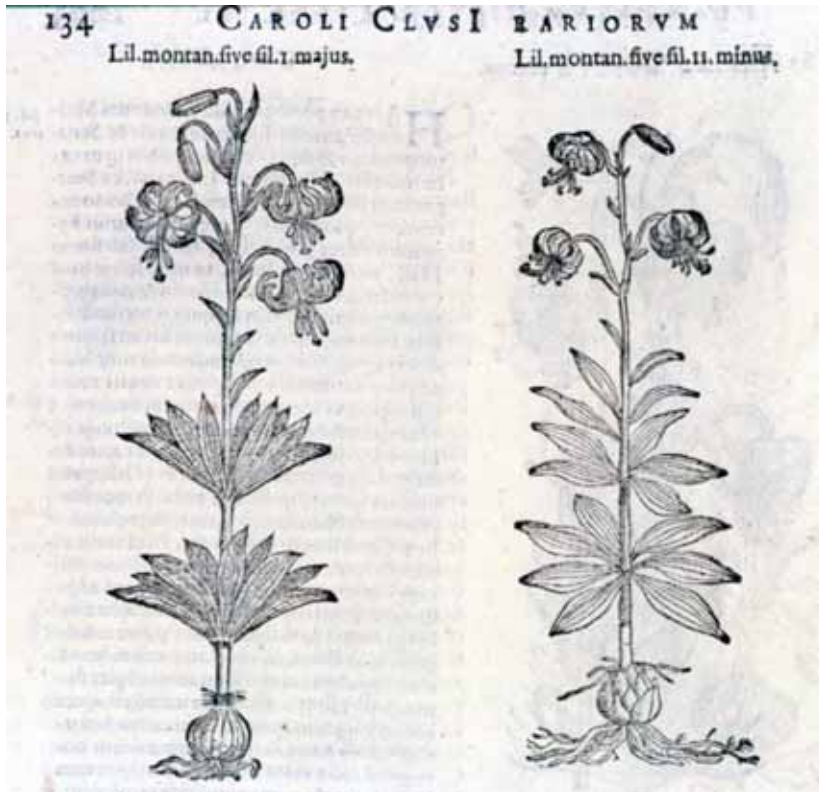
Efter berättelserna om hur de erhållna växterna från Leiden utvecklats under 1597, glider Høyer skickligt över mot förhoppningarna inför framtiden. 'Tiggeriet' ligger väl dolt: "Andra lök- och knölväxter blommar vackert [oskrivet vilka, men spanskiris som förekommer i båda kuvertförteckningarna hade Høyer måhända fått med sig redan 1597]; sådana skickar du frikostigt [skrivningen tyder på någon försändelse utöver vad Høyer burit med sig själv]. Eftersom du hittills har givit mig mer än nog, vore jag ogin om jag bad om mer, även om jag vore glad om jag kunde få tag på några. Fast jag vill inte vara till besvär. Annars vet du säkert att jag är som mest förtjust i blommande växter...". I den vidare skrivningen märker man tydligt Høyers trädgårdsintrasse och då inte det intresse läkaren Høyer visar sina råämnen till droger. Här talar snarare odlarens eller kanske speciellt trädgårdsmästarens: "...och detta mycket mer nu än tidigare i Tyskland [innan 1593], detta kanske för att jag då såg dem i förbigående, ofta försummade, men nu lockas att själv, genom noggrann skötsel och med egna händer, överflytta dem till en annan värld, så

¹⁴¹ Bauhin 1623, s. 78.

¹⁴² Örneholm 2003-11-21.

¹⁴³ "Lelkens de Calvarien", "liljor från Golgata/huvudskalleplatsen" (av latinets *calvaria*, huvudskål eller skalle). Antagligen syftar namnet på krolliljans röda färg till skillnad från madonnaliljans vita.

att säga: ett arbete som med tiden blivit mig desto kärare, som det var svårt de första åren, man säger ju 'det besvärliga är behagligt'. Särskilt uppskattar jag dina lökar."¹⁴⁴

Figur 12. "Lilium montanum sive silvestre I. majus" ("den större bergs- eller skogsliljan") och "Lilium montanum sive silvestre II. minus" ("den mindre bergs- eller skogsliljan"), korresponderande mot såväl John Gerards begrepp som träsnitt. Ur Carolus Clusius *Rariorum plantarum historia*, Antwerpen 1601. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund, nov 2002.)

De växter som Høyer nämner i sina brev kan nog ganska oproblematiskt förklaras som belagt introducerade i Norge. Clusius växtförteckningar kan däremot knappast utgöra evidens, blott indicier, om inte leveranserna också konfirmerats. Till nya leveranser bidrog måhända Høyers oförblommerade bedjande redan i augusti: "Detta fick bli mitt svar svar på Dina båda brev. Jag ber dig, om Du får tid, svara när detta skepp angör Amsterdam på tillbakavägen. Låt oss dra nytta av tiden innan vintern sätter stopp."

¹⁴⁴ Høyer förklarar vidare att han arbetar med den 'växtundersökning' till Clusius appendix som han blivit om bedd göra och sänder i augusti även hjortronsylt till Nederländerna: "Chamaemorum syrupum, (sådan som araberna kallar *rob* eller *robub*) så att Du får se och smaka på den." "Du känner ju till dess användning mot skörbjugg", skriver Høyer och tillägger, antingen på skämt eller allvar, "[j]ag kunde lägga till ett passande hippokratiskt exempel och utge den för ett electuarium." Jfr Eckblad 1988, s. 177-178, om 'hjortron-utbytet' mellan Høyer och Clusius och tillredningen av hjortronsylt. Eckblad nämner dock inget om själva leveransen av hjortronsylt från Norge. Høyer 17 augusti 1597. Översättning: Urban Örneholm.

Nytan av vädjan och konfirmationen av lasten får vi betrakta ha skett på ett fullödigt sätt genom ett nytt brev, det fjärde, från Bergen 16/26 oktober 1597. Häri bekräftar Høyer att han tidigare den hösten (4/14 augusti och 10 september) mottagit just två försändelser med lökar och frön från Leiden: ”Många hälsningar, du lysande man, hedervärde vän”, skriver Høyer. ”De [brev] du sände mig, först i augusti, sedan i september, har jag i god ordning mottagit tillsammans med de bifogade lökarna och fröerna av olika slag; för dessa erkänner jag mig villigt vara dig stor tack skyldig. Jag önskar att jag nu hade möjlighet att ge dig något i gengäld, du förstår dock säkert att jag vet och uppskattar att jag mottager en välgärning. Mina resurser är dock f.n. begränsade. Men i framtiden blir, om Gud vill, min situation och kanske mina möjligheter bättre. Jag har satt samtliga lökar i jorden, likaså en del fröer så som du befallt. Jag vill inte dölja för dig att jag inte sett till den *xiphium*¹⁴⁵ som listan talar om. Måtte Gud se till att vi får se alla lökar, vår fröjd kommande vår, bevarade och blomstrande: en större lycka än denna [...] möter man inte i denna verksamhet.”¹⁴⁶ ”Vi må rimeligvis kunne tro at Høyer fikk disse plantene i jorden”, skriver Eckblad, ”og at de fleste blomstret neste år, altså i 1598.” Dessvärre finns det inte fler hela brev som definitivt kan bekräfta detta.

Høyers oktoberbrev nådde Clusius den 18/28 november. Utbytet av naturalier fortsatte. Brevet ger också en indikation på att naturalieförmedlingen nu inte längre huvudsakligen skulle komma att gå från söder till norr. Måhända blev Clusius ordentligt överraskad av de två renfallar, de finska stövlar av päls och de ”falska rubiner” som Høyer vid sidan av några herbarieväxter¹⁴⁷ lät överlämna genom en norsk student som rest till Nederländerna för vidare studier i Leiden.¹⁴⁸

Planerna på samarbetet beträffande utforskandet av den norska växtvärlden, och Clusius önskemål om Høyers fältvandringar kommer till uttryck i några passager i det fjärde brevet, vilka närmast kan ses som en höjdpunkt i

¹⁴⁵ *Iris xiphium*, spanskiris.

¹⁴⁶ Høyer 16/26 oktober 1597. Översättning: Urban Örneholm.

¹⁴⁷ Beträffande frågan om Norges äldsta herbarium och herbarieväxter hänvisas till Ingar och Båtvik (2000) samt till Finn-Egil Eckblad refererade uppsatser i denna artikel. Høyers insatser i den norska herbarietraditionen och i utforskandet av den norska floran har jag dock inte sett genomgripande behandlade.

¹⁴⁸ ”Den som uppvisar detta är en student”, skriver Høyer, ”född här, i ett anständigt hus: för sina studier skall han någon tid vistas vid er Akademi. Han har närstående som sedan flera år är Kungliga Befallningshavare i borte Nordland och i Finnmark. Från dessa kan han utan problem skaffa vad du kan tänkas vilja ha av de nordliga folkens saker. Begär alltså frimodigt vad du finner lämpligt då du träffar honom personligen: jag har nämligen instruerat honom att, om han förstår att han i något avseende kan göra dig en tjänst, flitigt vinnlägga sig där-om.” En viss överordning i relationen mellan Høyer och denne student framskyntar också: ”Jag betvivar inte heller att han kommer att följa mina förmaningar”, skriver Høyer, på samma sätt som Høyer underordnade sig Clusius: ”Även jag skall, om jag förmår, uppfylla mina förpliktelser.” [...] ”Denne student har med sig en renhud till dig (en del kallar djuret ’tarandum’), och flera ’falska’ rubiner med förteckning [?], som på ett förunderligt sätt formats till kuber av naturen; de har som du ser uppstått i grusig klippmark runt Nidaros/Trondheim. Han har också finska stövlar av päls och annat som han för min räkning kommer att visa dig. Jag ber dig att med glad min ta emot detta, tills jag får tag i något bättre.” Høyer 16/26 oktober 1597. Översättning: Urban Örneholm. På kuvertet har Clusius själv antecknat om mottagandet av renhudarna: ”Leyden 18/28 Novembris cum 2 pellibus Rangiferae [...] fin.”

detta. Här framkommer också uppgifterna om ett tidigt utkast till en norsk flora som Høyer låter Clusius ta del av, en ”brevi catalogo complexus sum stirpes pene omnes, quae apud nos vulgo nascuntur”. ”Ditt förslag om växtobservationer är riktigt”, skriver Høyer, ”med det speciella som varje land får [?]. Men vårt Norge som är tämligen öde och på sina håll förskräppligt med tanke på den dåliga framkomligheten: det är inte så lätt att utforska. Ja, den som bara i måttlig grad genomförsat någon del av landet skulle ha utfört ett Herkulesarbete. Jag för min del har hittills hindrats av mina tjänsteåligganden att tränga in i dess inre. Senare dock, om Gud medger mig fortsatt nyttjanderätt till livet, kan jag få fler tillfällen att bege mig till de mer nordliga och höglänta trakterna i privata ärenden. Då kan jag samtidigt undersöka växterna i samma trakt. Om jag då hittar något särskilt kommer jag att skicka dig antingen själva växterna i papper, deras frön eller t.o.m. lökar om jag påträffar några. Nu har jag i en enklare kortfattad katalog innefattat nästan alla de plantor som är vanligen förekommande hos oss: jag har även anförtrött studenten några växter inlagda i papper. Du får hålla till godo med dessa enskilda ting och på så sätt slå fast att jag inget högre önskar än att bevisa för dig min omsorg i botaniken [?].¹⁴⁹

Merparten av det långa fjärde brevet handlar om havet och dess växter, framförallt tång. I ett post scriptum återkommer dock en ny växtvädjan. ”Om du kan avvara en och annan cyklamenrot”, skriver Høyer, ”och sända den tillsammans med det du bifogar till min trädgård [?] gör du mig en hett eftertraktad tjänst.” Förväntningarna på ytterligare fler lökar, knölar och frön var nog fortfarande stora uppvaktningen med pälsvaror och rubiner. ”Farväl, min vän,” avslutade Høyer, ”och om möjlighet ges, skriv något till svar före vintern”. Clusius svarade samma dag (!) och sände också ”pyxidula” (?) och fyra stycken efterfrågade cyclamenrötter (alpcyklamen (*Cyclamen purpurascens*) eller möjligen höstcyclamen (*Cyclamen hederifolium*)).¹⁵⁰

Det dröjer nästan sex år till nästa (bevarade) brev av Høyer, 28 juni 1603.¹⁵¹ Handstilen har changerat. Halva den första sidan av de två åtgår till en ursäkt att brevet dröjt så länge. Han utlovar bättring. Brevet handlar sedan främst om fåglar och Høyer utlovar närmare besked om de fåglar som tros födas i träden på Shetland och Orkney. Høyer har nämligen fått kontakt med en infödd Shetlandsbo som tillbringat vintern hos honom i Bergen.

¹⁴⁹ Høyer 16/26 oktober 1597. Översättning av Urban Örneholm. Möjligen innehöll ett av herbariarken den ”Frutex marinus Ericae facie” som Clusius lät publicera i *Exoticorum libri decem* (1605), s. 122, åtminstone av texten att döma: ”Den havsbuske som jag tror lämpligen kan kallas 'Erica marina' skickade till mig, året efter Kristi födelse 1597, den mycket lärde Henrik H, läkare i Bergen i Norge; en avbildning av denna Erica finns i följande bild.” (”Marinum hunc fruticem, quem non incommode Ericam marinam appellari posse arbitror, mittebat ad me anno à Christi nativitate millesimo quingentefimo nonagesimo septimo Doctissimus vir Henricus Hoierus, Bergensis in Nowagica Medicus; cujus Ericae effigies in sequente tabella expressa.”)

¹⁵⁰ Høyer 16/26 oktober 1597. Översättning av Urban Örneholm. Beträffande växterna redovisade Clusius själv dessa på kuvertet: ”Respondi eodem die et misi Pyxidulas [?] et misi 4 Cyclaminis radices.” *Cyclamen purpurascens* är känd genom 1400-, 1500- och 1600-talens läkehandskrifter och -böcker i Danmark. *C. hederifolium* är först avbildad på 1600-talet men var känd och uppskattad på kontinenten vid tiden.

¹⁵¹ Brevet mottogs i Leiden 31 juli 1603. Clusius svarade redan 2 augusti samma år.

Slutet utgör en ledsam läsning. Liksom Clusius i Leiden har Høyer varit utsatt för stöld av lökar. Stölden drabbade just de lökar han erhållit av Clusius. Høyer skrader inte orden i sin vrede: ”För övrigt kastar jag mig till dina knän, du förternas fader och Floras lysande preses”, skriver han, ”och utgjuter under tårar min klagan över min trädgårds olycka, förlusten av tulpaner, kejsarkronor, kungsängsliljor (”Fritillariam“), anemoner och andra fina lökar, vilka en förtappad lymmel genom stöld nyligen [berövade mig], även alla dem som jag ägde tack vare din välvilja, och som jag lyckats med i hela sju år.”¹⁵² Slutet understryker vad lökväxterna verkligen betydde för Høyer. ”Jag kräver ett straff och ber och lovar (!) att denne skurk som ville beröva mig dessa mina älsklingar, långt mer värdefulla än guld för mig, måtte drabbas av evig olycka.”¹⁵³ Måhända drabbades även krolliljorna i denna räd och försvann från någon eller några av de ovannämnda trädgårdarna, och om så var fallet antingen till andra trädgårdar i Bergen eller i Norge, eller - ur landet. På sex år skulle emellertid krolliljan, om den trivts väl, mycket väl redan ha kunnat börja förmera sig och sprida sig lokalt genom frön.

Det långa sjätte brevet från Bergen 22 mars 1604 handlar, förutom om Høyers glädje över Clusius senaste brev, företrädesvis om atlantfåglar och fågellivet på Färöarna, och framstår som en ren textförlaga till Clusius framställning i *Exoticorum libri decem* (1605).¹⁵⁴ Här återfinns inga uppgifter alls om några liljor eller andra blommor.

I det sjunde och sista brevet, 9 augusti 1604, låter Høyer meddela att han sänder några olika naturalier till Pauw, bland annat renost och en sula från Färöarna. Han berättar vidare för Clusius att han kommit överens med biskopen i Nidaros, vars stift ju gränsade till såväl Sverige som Ryssland och Novgorod, om att genom denne få reda på nya eventuella intressanta upptäckter på naturforskningens områden. Høyer diskuterar vidare om tången ”Phaseolum marinum” och diskuterar Clusius uppfattning om hjortronen i Norge. Clusius menade att de norska hjortronen var närbesläktade med den engelska varieteten (”Chaemaemorus angliana”, som han erhållit av Thomas Penn) medan Høyer höll dem för att vara identiska.¹⁵⁵

Relationen och utbytet mellan Høyer och Clusius har varit föremål för uppmärksamhet och behandling inom det pågående internationella och interdisciplinära projektet ”Clusius in a New Context”, en ny internationell platt-

¹⁵² Høyer 28 juni 1603: ”Ceterum ad genua tua Herbarum pater et Florae Praeses Clarissime procumbo ac? querelam meam de calamitate Horti mej ob amissos Tulipas, Coronas, Fritillariam, Anemones nec non alios elegantissimos bulbos cum lacrimis fundo: quos perdidissimus nebulo furto mihi nuper omnes quoque? tuo bene ficio possedi, totoque sep[t]ennio non infeliciter magna ??” Översättning av Urban Örneholm 2004-08-20.

¹⁵³ Høyer 28 juni 1603: ”Pro? vindictam exposco, et ut male, imo pessime, hominis scelesto sit perpetuum qui frustratum me voluit his de leciis meis, auro longe mihi carioribus, precor atque voveo.” Översättning av Urban Örneholm 2004-08-20.

¹⁵⁴ Clusius 1605, s. 368. Brevet når Clusius 24 april 1604, som svarar redan på Valborgsmässoafton.

¹⁵⁵ Høyer 9 augusti 1604. Översättning av Urban Örneholm 2004-09-21. Jfr Eckblad 1988, s. 177-178 och Clusius beskrivning av hjortronet (baserat på Høyers tidigare försändelser och samtal med honom) i *Rariorum plantarum historia* (1601), där Clusius håller de två för olika arter. Eckblad har låtit översätta Høyers välvilliga men bestämda hävdande om de två arterna som en och densamma.

form för forskning rörande det omfattande primära källmaterial (f.f.a Clusius omfattande botaniska korrespondens om ca 1500 brev till och från Clusius) som finns vid The Scaliger Institute/Leiden University Library, och vid en konferens i Leiden 23-25 september 2004.¹⁵⁶ En målsättning är en framtida trespråkig (latin, engelska, svenska) textkritisk utgåva i kontext av samtliga brev, förhoppningsvis inom det förevarande Clusius-projektet. Då fullföljer vi också Høyers önskan och omdöme om sin läromästare: ”Jag ber dig, min herre Clusius, vid själve Apollon: bringa det du har till mognad, så alla ditt intellekts monument kommer fram i ljuset innan ålderdomen krossar dem. Du kan vara viss om alla goda mäns tacksamhet och ett odödligt namn i eftervärlden.”¹⁵⁷

Eckblad fastslår, med utgångspunkt i brev och växtlistor, en tillsvidareadering för introduktionen av trädgårdsväxter till Norge.

ÅR 1597 BLOMMADE:

olika arter/slag av tulpaner (*Tulipa* spp.)
hyacinter (*Hyacinthus orientalis*)
anemoner (*Anemone* spp.)
kejsarkrona (*Fritillaria imperialis*)

ÅR 1598 BLOMMADE DESSUTOM:

pingstlilja (*Narcissus poëticus*)
påsklilja (*Narcissus pseudonarcissus*)
jonkvill (*Narcissus jonquilla*)
vårkrokus (*Crocus vernus*)
gullkrokus (*Crocus x stellaris/aureus*)
iris (*Iris bulbosus*)¹⁵⁸
anemoner (*Anemone coronaria*, *Anemone* spp.)
gladiol (*Gladiolus* sp.)
madonnalilja (*Lilium candidum*)
andra liljor (*Lilium* spp).¹⁵⁹

TILL 1597 KAN VI EFTER OVANSTÅENDE GENOMGÅNG LÄGGA:

ytterligare någon narciss (*Narcissus* sp.)
ytterligare någon krokus (*Crocus* sp.)
turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*)

¹⁵⁶ Jfr Lundquist 2005 (in press), ”Lilies to Norway and cloudberry jam to the Netherlands - on the correspondence and exchange of naturalia between Carolus Clusius and Henrik Høyer 1597-1604.”

¹⁵⁷ Høyer 9 april 1597.

¹⁵⁸ Tolkad som *Iris xiphium*.

¹⁵⁹ Eckblad 1991, s. 149.

krollilja (*Lilium martagon*)
samt andra lök- och knölväxter 'som blommor vackert'.

FÖR 1598 TILLKOMMER, MED VISS RESERVATION, FRAMFÖRALLT:

Alium subhirsutum ("Moly Diosc.[orides]")
brandlilja (*Lilium bulbiferum*), om den överlevde bättre i sitt andra försök
cyclamen (*Cyclamen purpurascens/C. hederifolium*).

Antalet lökar eller plantor i växtlistorna kan i förstone kanske förbrylla.
Varför så få liljor? Vid en jämförelse med länderna i norra Europa för övrigt,
och vid tiden, framstår detta emellertid som logiskt. Krolliljan hade bara varit
odlad i Nederländerna och i England i några decennier.

Apotekaren John Gerard odlade krolliljan i sin trädgård i London samti-
digt med Clusius i Leiden. Varken Gerard själv, Rembert Dodoens i Neder-
länderna eller 1500-talets Västeuropa i övrigt kände vid tiden till dess roll som
medicinalväxt, eller brydde sig om denna aspekt. Kanske hade Clusius blott
råd att avstå två lökar 1596 och sedan en enda lök 1597 till vännen i Bergen.

Det valda namnet i den första växtförteckningen, "Lilium montanum", är
Clusius' och Gerard's (1597) namn, liksom *Hortus Eystettensis*' (1613) (fig. 12).
Liksom Clusius - "Lil.[ium] montan.[um] sive sil.[vestre] I. majus" och
"Lil.[ium] montan.[um] sive [silvestre] II. minus" - skiljer Gerard på den
större och den mindre "bergsliljan" - "Lilium montanus maius. The great
mountaine Lilly" och "Lilium montanum minus. Small mountaine Lillie."¹⁶⁰ I
Nederländerna, utan skogar och berg, var skogsliljorna och bergsliljorna lika
exotiska.

Återstår så en spekulation. År 1599 reste kung Christian IV för första
gången till Norge. På hemresan från bl.a. Vardø och Murmansk-kusten i norr
stannade han till i Bergen. Den 23 juni bjöd han alla de adelsmän som varit
med honom på denna sjöresa till gästbud hos Nicolaus de Freundt i hans hus.
Frågorna uppstår; fanns Henrik Høyer med på festen, blommade det då nå-
gon krollilja i trädgården utanför salen tillsammans med någon sen tulpan, såg
kungen och de danska adelsmännen dyrgriparna och i så fall - lät de rariteter-
na vara ifred? Om inte skulle krolliljan kunnat ha blommat i Köpenhamn
redan på det stundande nya seklets första år.¹⁶¹

¹⁶⁰ Clusius 1601, Gerard 1974 [1597], s. 150

¹⁶¹ Eckblad 1991, s. 145-142. Spekulationen beträffande tulpanerna är Eckblads, beträffande
krolliljan min egen. Finn-Egil Eckblad avled år 2000. En översikt av Eckblads tryckta arbe-
ten, jämte en levnadsteckning, finns i Gulden & Høiland 2000. Eckblad författade ett flertal
artiklar om norska botanister och om kulturväxternas historia. Hans arbete gällande den norska
botanikens historia blev dock aldrig färdigställt.

År 1607 dog biskop Foss.¹⁶³ Høyer lär ha ärvt biskopens stora boksamling.¹⁶³ Høyer, som åtnjöt stor respekt i Bergen, blev senare också satt att ordna upp dödsboet efter länsherren Erik Rosenkrantz. Han fann här en serie av äldre norska brev och dokument rörande gårdar och jordegodes. Dessa handlingar inlemmades i Høyers egen samling.¹⁶⁴ Då Høyer själv avled 1615/16 befallde kungen sin ämbetsman Urne i Bergen, att Høyers samling skulle katalogiseras och skrivas av och att såväl original som avskrifter därefter skulle sändas till Köpenhamn. Här brann hela samlingen upp i den stora stadsbranden 1728. Som en följd av Høyers historiska ambitioner och stora noggrannhet är således även svarsbrev från Clusius till Høyer, de som skulle kunna ha gett en bekräftelse på den första krolliljebloomningen i Norge, förkomna och uppgångna i rök.¹⁶⁵

Krolliljan finns idag i stora mängder i Gamlehagen vid Fana folkhögskola på Store Milde utanför Bergen, på det tidigare kyrkogodset, förvildad utanför den tidigare formella trädgårdsparterren tillsammans med snökllockor och krokus. Måhända är dessa krolliljor ättlingar till biskopens skyddslingar, via Høyer och Clusius.¹⁶⁶ ”Det er jo all grunn til å tro at de kan stamme fra Clusius sendinger ettersom Foss var Høyers svigerfar fra 1596 av, og Høyer ikke hade noen egen hage”, menar Jørgensen. I så fall handlar detta om ett levande kulturminne och en god exponent av det sena 1500-talets odlade krolliljetyp i norra och västra Europa.¹⁶⁷

... därför bröt jag nyss, när jag för ros skull vandrade omkring i trädgården och stötte på dina [Clusius] lökar, ut i lovsång till dig, och i något slags poetisk yra skrev jag några rader som jag nu skickar, inte för att jag tycker att de är värdiga dina finkänsliga öron, utan för att du skall förstå att jag tänker på dig oftare än du tror och bemödar mig om ditt namn, din ära och ditt rykte. (Henrik Høyer, 17 augusti 1597)

¹⁶³ ”Samværet med denne svigersøn [Høyer] var et af lyspunkterne i biskop Foss's liv”, Christianson 2003-10-28, ur: A. Chr. Bang, *Den norske kirkes historie i Reformations-aaerhundredet* (1895), s. 684-85.

¹⁶³ ”Det er likevel ikke som læge, men som historiker og manuskriptsamler at Høyer fortjener å huskes”, skriver Anne Holtsmark i *Norsk biografisk leksikon*, Christianson 2003-10-28, ur: Anne Holtsmark i *Norsk biografisk leksikon* (1934), Bd 6, s. 444-445. Detta understryks i A. Chr. Bang: *Den norske kirkes historie i Reformations-aaerhundredet* (1895), Høyer var ”en mand af store åndsevner og alsidige interesser; navnlig er han kjendt som en dygtig historiker.”

¹⁶⁴ Høyer bedrev också egna historiska studier i sitt nya fädernesland och samlade på sig en betydande samling av både handskrifter och böcker. Om detta arbete, snart färdigt för utgivning men ständigt försenat på grund av ett svällande material, skriver Høyer också i flera av breven till Clusius.

¹⁶⁵ Stein 2002.

¹⁶⁶ Annegreth Dietze redovisar flera lökslag från baroniet Rosendal, tio mil söder om Bergen, i växtlistor från 1666 och 1667. ”Feuerlilien” är klart tolkade till *Lilium bulbiferum*, möjligen handlar det även om saffransliljor. ”Zwiebeln v. Martigon” är tolkade som *Lilium martagon*. Det är troligt att krolliljan ingår bland dessa lökar, men vid tiden har begreppet ”Martigon” redan expanderat och kan även omfatta flera andra europeiska arter med tillbakaböjda kalkblad, vilket diskuterats ovan (Danmark). Om *Lilium martagon* även är tolkad utifrån växtlistan/frölistan från Akershus 1661 framgår inte klart. Det eventuella sambandet mellan Høyers krolliljor inne i Bergen och lökarna på Rosendal kvarstår att utreda. Dietze 2000, s. 43.

¹⁶⁷ Salvesen 2002, s. 5; Jørgensen 2004-01-08.

Olaf Bille (1959) redovisar flera av de viktigaste böckerna rörande trädgårdsväxternas historia för Norges del från 1700-talet och framåt. Krolliljans historieskrivning i Norge från denna tid har här goda källor att följa.¹⁶⁸ I Claus F. Fasting (1746-1791) har Norge också en tidig sammanfattande tecknare av trädgårdsväxternas (introduktions)historia. Artikeln ”Fremmede Planters Vandring, som nu pryde Europas Haver” (1780) av honom, tangerar vårt ämne med lökintroduktionerna från Mindre Asien.¹⁶⁹ Per Arvid Åsen noterar förekomsten av naturaliserad krollilja vid Nes Verk, en relik förelkomst med anor möjligen tillbaka till den första trädgården 1738, i början av 1800-talet omlagd till landskapspark, den så kallade ”Lunden”. Krolliljor från Nes Verk ingick i den tidigare refererade genetiska undersökningen (Person m.fl. 1998).¹⁷⁰

F. C. Schübeler, professor i botanik vid universitet i Oslo och författare till flerbandsverket *Viridarium Norvegicum. Norges Væxtrige. Et bidrag till Nord-Europas Natur- og Kulturhistorie* (1886), ger ifråga om många växtarters introduktioner till såväl Europa som till enskilda länder ofta klara besked.¹⁷¹ Beträffande krolliljans ankomst till Norge har han dock inget vidare att anföra. Krolliljan var vid slutet av 1800-talet en av de vanligaste odlade liljorna i Norge, och så ända upp till Hammerfest (70° 37' N). På flera platser längs Trondheimsfjorden, vid Levanger och på Inderøn nådde den t.o.m. en höjd av 1,9 m. Schübeler redovisade även att den enda ”varietet” som han funnit odlad var ”L.[ilium] Mart.[agon] flore albo”, i Oslo och vid Levanger, och av samma höjd som typarten.¹⁷²

Schübeler angav även blomningstiden i Oslo för alla de växter han presenterade. Krolliljan, både typformen och den vitblommade, blommade här den 1-4 juli. Brandliljan blommade i undersökningen någon vecka tidigare, 20-24 juni, och madonnaliljan några veckor senare, 14-18 juli. Turbanliljan uppgavs blomma däremellan, 18-22 juni.¹⁷³

Lilium bulbiferum är en av de allmännast odlade arterna i släktet, uppger Schübeler vidare för det sena 1800-talet. ”Dersom man i en nok saa liden Have paa Landet finder Blomster, kan man være temmelig sikker paa at træffe denne eller Lilium tigrinnm” (sic!). I det tredje bandet av *Viridarium Norvegicum* (1889) lät Schübeler också sammanställa de vid tiden kända ”Polargrænseser” för ett stort antal odlade växter. Vårt intresse riktat sig förstås mot liljorna där rekordet hålls av *Lilium bulbiferum* som tillsammans med *L. dauricum* och *L. umbellatum* förekommer så långt norrut som på (71° 7' N) och (23° 13'

¹⁶⁸ Bille 1959, s. 148-154.

¹⁶⁹ Fasting 2000, s. 53. För ett sammanfattande personporträtt, i kontexten av botanik och trädgårdskonst, se Moe 2000.

¹⁷⁰ Åsen 2000, s. 66 och 77.

¹⁷¹ För en lättillgänglig sammanfattning av Schübelers liv och verk i vår kontext, se Liv Borgens artikel ”Professor Schübelers plass i norsk hagebrugshistorie” (2000).

¹⁷² Schübeler 1886, s. 328.

¹⁷³ Schübeler 1886, s. 36.

Ö), d.v.s. ända uppe vid Gjesvær vid Nordkap, att jämföra med Piteå (65° 19' N) för Sverige.

Den av Schübeler nordligast odlade autonomen av krollilja växte på (70° 37' N) (21° 22' Ö) ända uppe vid Hammerfest, och den vita formen på (63° 45' N) (9° 0' Ö). Den nordligaste förekomsten av förvildad eller naturaliserad krollilja kände Schübeler från (63° 26' N) (9° 4' Ö). I hämlarna på krolliljan förekom också tigerliljan (*Lilium lancifolium/tigrinum*) med en förekomst på (70° 22' N). *Lilium chalconicum* hade i Norge samma utbredning som *Lilium catesbaei*, upp till Maalselvdalens Prestegaard (69° 10' N).¹⁷⁴ Knut Langeland sammanfattar i *Oldemors stauder i våre hager* (1992) de äldre introducerade liljornas i Norge införsel- och odlingshistorier i landet, men tillför inget nytt beträffande krolliljan.¹⁷⁵

Från norra Norges mindre trädgårdar, inte minst på Tromsø, redovisar Brynhild Mørkved flera uppgifter från 1800-talets andra hälft, och menar också att det ”er mye gammelt martagonliljemateriale i landsdelen”. Uppgifterna om plantering av krolliljor på de enskilda gravplatserna på kyrkogårdarna är intressanta, så som på Ibestads kyrkogård på Rolløya i Troms.¹⁷⁶

Eli Fremstad uppdaterar läget beträffande naturaliseringen av trädgårdsväxter i Norge. Hon noterar att spridningen av lök och knölväxter i Norge i hög grad är ett kustfenomen, av 99 redovisade odlade taxa (arter och stabila hybrider) förvildar sig 26 st. Krolliljan är en av dessa. Från Trondheim redovisar hon en naturalisering av krollilja även i lövskog.¹⁷⁷

Naar vi nu efter disse meget ufuldstændige og mangelfulde Oplysninger vil danne et Billede af Havebrugets Tilstand i vort Land i den senere Middelalder, da vil vi ganske vist finde, at der mangler meget i at gjøre Billedet klart og fulstændigt. Alt, hvad vi ved om Forholdet og Tilstanden i denne Henseende, har vi i Almindelighed kun gennem enkelte løst henkastede Bemærkninger eller gennem Fortællinger, hvor Fantasien gjør sig sterkt gjældende. (Olaf Olafsen, 1898)¹⁷⁸

Så jeg er tilbøielig til å tro at den [*Lilium martagon*] er tatt i kultur ganske sent og da som eksklusiv prydblante. (Knut Fægri, 1994)

Finland

Krolliljan är inte ’inhemsk’ i Finland. Den betraktas här som en introducerad trädgårdsväxt under 1600-talet, såväl av den etablerade historiska botaniken som av hortikulturen. Ingen uppgift har heller påträffats som hävdar artens indigena ursprung i Finland eller som förlägger dess introduktion till medeltiden. Krolliljan betar sig dock likadant i Finland som i de flesta andra länder

¹⁷⁴ Schübeler 1889, s. 62-63.

¹⁷⁵ Till ’mormorsliljorna’ i Norge räknar Langeland: *Lilium bulbiferum*, *L. bulbiferum* var *croceum*, *L. candidum*, *L. chalconicum*, *L. x hollandicum*, *L. lancifolium*, *L. martagon* och *L. speciosum*. Langeland 1992, s. 108-110.

¹⁷⁶ Mørkved 2000, f.f.a. s. 147-151.

¹⁷⁷ Fremstad 2000.

¹⁷⁸ Olafsen 1898, s. 54.

som den planteras i. Finns det gynnsamma mark-, växt- och klimatförutsättningar så sprider den sig gärna i parkerna och trädgårdarna, och naturaliseras vidare i kulturlandskapet.

Krolliljan förekommer idag naturaliserad på flera platser i Finland, framförallt i äldre herrgårdsparkar och näraliggande lundskogar, motsvarande de inhemska bördigaste s.k. "Sanicula-lundtyperna" (efter *Sanicula europaea*, sår-läka) i sydvästra Finland. Jaakko Jalas anger i "Stora växtboken" (1958) de viktigaste förekomsterna: i Runsala (nära Åbo), på sumpöar i Helsingfors, vid Anjalas gamla herrgård, i en lundskog i Sippola sedan flera årtionden, i Kantby i Eura, i Tyrvänlö och vid Sääksmäki gård. Den nordligaste naturaliserade förekomsten är enligt Jalas i en strandlund intill Murole kanal i Ruovesi, nära Tammerfors.

Krolliljan förekommer även i landskapsparken från 17-1800-talen i Monrepos intill Viborg, idag hörande till Ryssland i S:t Petersburg-regionen. Jalas påpekar att uppgifterna om krolliljans förekomst och odling i Finland är förvånansvärt få, speciellt då man tar i beaktande att den belagt ha odlats så långt norrut som i Uleåborgstrakten (norra Österbotten, mellersta Finland, motsvarande Skellefteå-Piteås breddgrad) och i Kajana (längre österut) redan under förra seklet. "Men säkerligen är uppgifterna dessutom ytterst bristfälliga", tillägger Jalas, "botanister brukar ju inte fästa någon större uppmärksamhet vid kulturväxter/trädgårdsväxter."¹⁷⁹

Krolliljan i Catalogus plantarum

Det äldsta påträffade belägget, namn- som odlingsbelägg, för krollilja i nuvarande Finland, utgörs av uppgiften i den första utgåvan av läkaren och medicine professorn Elias Tillandz (1640-1693) i Åbo, i hans *Catalogus plantarum tam in excultis quam incultis locis prope Aboam superiorj æstate nasci observatarum / in gratiam philo-botanicorum concinnatus ab Elia Til-Landz* (1673) ("Katalog över de växter som noterats visa sig senaste sommaren på såväl uppodlad som obrukad mark i trakten av Åbo, sammanställd till växtälskarnas tjänst").¹⁸⁰

Katalogen utkom redan tre år efter professorsutnämningen i Åbo 1670. Den upptar 496 olika växter, listade i alfabetisk ordning efter de prelinneanska vetenskapliga namnen. Avsikten var nog flerfaldig. Dels skulle den tjäna som ett hjälpmedel för undervisning och exkursioner, och därvid både universitetsinternt och utåt redovisa den inte alls föraktfulla samlingen. Dels skulle den bilda en utgångspunkt för identifiering, insamlande och odlande av medicinalväxter. Det kom ju an på Tillandz själv att tillverka de droger han kunde tänkas komma att behöva förskriva. Boken har en unik position i den finländska biologins historia. Den utgör den första vetenskapliga publikationen i Finland grundad på personliga iakttagelser.

¹⁷⁹ Jalas 1958, s. 277. För översättningen från finska tackar jag varmt Eivor Bucht (2003) och Grethel Hemgård (1994).

¹⁸⁰ Beträffande Tillandz krolliljenamn hänvisas till kapitel 2, beträffande Tillandz biografi se Bilaga 14. Översättning av Urban Örneholm.

Krolliljan återfinns vi under namnet: "Lilium sylvestre fl.[ore] purp.[ureo]" ("skogslilja med purpurfärgade blommor"). Den förekommer här tillsammans med både brandliljan (*Lilium bulbiferum*) och saffransliljan (*L. bulbiferum* var. *croceum*), förmodade samtida introduktioner i dåvarande Finland. Vi bör kunna utgå ifrån att krolliljan odlades antingen hemma hos Tillandz själv, i akademiens trädgård och/eller i borgarnas trädgårdar i Åbo.¹⁸¹

Tio år senare var den första upplagan slutsåld. Tillandz lät därför publicera en ny och omarbetad upplaga av katalogen om växterna i Åbo med omgivningar, *Catalogus plantarum tam in excultis quam incultis locis prope Aboam superiorj æstate nasci observatarum / in gratiam philo-botanicorum concinnatus ab Elia Tillandz* (1683). Denna upptar 536 olika växter. Många växter har dessutom begåvats med både svenska och finska namn. Krolliljan förekommer även i denna, med samma namn: "Lilium Sylvestre fl.[ore] purp.[ureo]", med det finska namnet "Cuckainen". Beskrivningar av varje växts medicinska egenskaper görs i förekommande fall. Så är fallet för t.ex. "Levisticum/ligusticum" och för "Lilium convallium" på samma trycksida som liljorna, dock inte för någon av de tre redovisade äkta liljorna. Någon annan förklaring till att kroll-, brand- och saffransliljorna inte var närmare kända och inte heller deras medicinska dygder kan inte nog inte ges.¹⁸²

Krolliljan saknas dock i det samtida till katalogen hörande träsnittsverket, *Elie Tillandz Jcones novæ in usum selectæ, et catalogo plantarum promiscue appensæ* (1683) ("Elias Tillandz nya avbildningar utvalda till nytta, och på många ställen bifogade växtkatalogen"), vilket 'grovt' avbildar 158 olika växter. Lilly Skepparnabb kallar den "en med bilder utrustad exkursionsflora över sydvästra Finlands växter" och konstaterar att de allra flesta bilderna är lånade (eller kopior) efter Mattioli (ca 80 st) och Tabernaemontanus. Hon bedömer att blott 4-5 utgör original och diskuterar huruvida det i övrigt handlar om överblivna bildark från kontinentens örtaböcker. Tillandz arbete jämför hon med både Palmbergs samtida svenska "skolflora" (1684) och böckerna med träsnittsillustrationer av den tyske örtaboksförfattaren Christian Egenolff (1502-1555) från förra halva av 1500-talet.¹⁸³

Ett första genomgripande försök att identifiera och bestämma växterna i Tillandz kataloger gjordes 1869 av Otto E. A. Hjelt. Hjelt menade dock att då det bara fanns en naken namnförteckning och ingen beskrivning av de särskilda växtformerna "stöter bestämmandet af de deruti upptagna arter på stora svårigheter."¹⁸⁴ Ingen bestämning gjordes heller av Hjelt av de tre upptagna "Lilium"-slagen. Hjelt menade i ett senare arbete att Tillandz första katalog var ett ofullkomligt försök till en finsk flora, då den bara innehöll en alfabetiskt ordnad förteckning på dels vilda, dels odlade växter i trakten av Åbo. Dessutom hade Tillandz inte explicit angivit vilka växter som var vilda

¹⁸¹ Tillandz 1673; Wein 1930, s. 383. Rudbeck 1658 anger två slag av saffranslilja och ett av brandlilja, varav ett av de förra skulle ha introducerats av honom själv.

¹⁸² Tillandz 1683, Wein 1930, s. 222.

¹⁸³ Skepparnabb 1961. Översättning av Urban Örneholm.

¹⁸⁴ "Då förf. likväl trodde det icke sakna allt intresse att ega en så mycket som möjligt fullständig bestämning av de vextarter, hvilka förekomma namngifna hos Tillandz, så lemnas i följande blad ett försök till en sådan öfversigt", Hjelt 1869, s. 209. Jfr Hjelt 1896, s. 21, not 2.

och vilka som odlades, inte heller något om deras förekomst.¹⁸⁵ Hjelt krediterar den andra och förbättrade upplagan (1683) och noterar att Tillandz hade för avsikt att senare lämna ytterligare en och mer utförligare framställning. I den senare upplagan kom Hjelt fram till att 406 st (av 536 växtslag) sannolikt var vilt växande. De övriga odlades i borgarnas kryddgårdar, hemma hos Tillandz - i grufvelig hetta som en samtida har uttryckt det - och i akademiens trädgård som Tillandz satte i stånd. En del arter härstammade sannolikt från de indragna klostrens trädgårdar.

Elias Tillandz, hans liv och verk, *Catalogus plantarum*, har under 1800- och 1900-talen varit föremål för ett stort både botaniskt och allmänt kultur- och idéhistoriskt intresse. År 1921 sammanfattade Fredrik Elfving Hjelts 25 år äldre arbete. År 1930 kom Kurt Weins stora sammanfattande floristik- och botanikhistoriska arbete över Tillandz och hans kataloger, *Elias Tillandz's „Catalogus plantarum“ (1683) im Lichte seiner Zeiterklärung und gewürdigt. Ein Beitrag zur Geschichte der Floristik und zur Geschichte der Botanik in Finnland*. Wein är här helt klar över Tillandz prelinneanska namns attribuering till krolliljan.¹⁸⁶

Tillandz uppgifter om krolliljan och att de utgör förstabelägg för Finland, framhålles också av Leena Hämet-Ahti, både brevlades och i en historisk listning av växtintroduktioner i Finland.¹⁸⁷ Krolliljan förtecknas också bland 1600-talsintroduktionerna i en av de senaste böckerna som sammanfattar Finlands trädgårdshistoria, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja* (2001) av Eeva Ruoff, under rubriken ”1600-luvun loppupuolella turun seudulla viljeltyjä puutarhakasveja” (”Trädgårdsväxter odlade i Åbotrakten under senare delen av 1600-talet”), vilken baseras just på Elias Tillandz publikationer. Det finska 1600-talsnamnet ”Cuckainen” har idag blivit till *varjolilja*. Ruoff grupperar Tillandz trädgårdväxter i tre kategorier; fruktträd och bärbuskar (”hedelmäpuita ja pensaita”), prydnads- och läkeväxter (”koriste- ja lääkekasveja”) samt kryddväxter och grönsaker (”mauste- ja vihanneskasveja”). Krolliljan placeras hon här, tillsammans med brandliljan och andra lökväxter, i den andra kategorin.¹⁸⁸

Island

“It is not known exactly how many plants in the widest sense, are involved in the Flora of Iceland”, menar man vid The Icelandic Institute of Natural History. Institutets nätredevisade lista (2003) upptar dock 473 olika arter av fanerogamer och ormbunkar med ytterligare 191 angivna tillfälliga besökare.

¹⁸⁵ Hjelt 1896, s. 18-19.

¹⁸⁶ Wein 1930, s. 363: ”Das *L. sylvestre* fl. purpureo endlich lässt sich - der Hinweis auf *C.[aspar] Bauhin* (1623, p. 77) dürfte wohl genügen - nur als *L. Martagon* ansehen.” (”*Lilium sylvestre* flore purpureo kan slutligen - hänvisningen till Caspar Bauhin (1623, s. 77) borde vara tillräcklig - bara betraktas som *L. martagon*.”)

¹⁸⁷ Hämet-Ahti 28 januari 1994; Hämet-Ahti 1992, s. 19.

¹⁸⁸ Ruoff 2001, passim. Tack till Eivor Bucht (2002) för hjälp med översättningarna från finska av Ruoffs klassificeringar.

Listan är allmänt introduktionshistoriskt intressant. Den skiljer 'inhemska' arter och arter som introducerats för mer än 200-300 år sedan, från introducerade arter som naturaliserats i den isländska floran under de senaste 200 åren.¹⁸⁹ Krolliljan förekommer dock inte i någon av dessa båda kategorier. Den lär således inte förekomma i något förvildat bestånd, vilket dock inte hindrar att krolliljan både är odlingsbar och också odlas på Island.

Exakt när den första krolliljan kom till Island har inte vidare kunnat fastläggas. Frågan har här fått en underordnad betydelse då en medeltida introduktion inte hävdats och rimligen också torde kunna uteslutas. Brandliljan (*Lilium bulbiferum*) är den vanligaste odlade liljan i landet.

Balticum

Krolliljans naturliga förekomst i de tre baltiska länderna är omdiskuterad.¹⁹⁰ Arten räknas dock som 'inhemsk' såväl i Estland som i Lettland som i Litauen. Tidiga belägg framförs av Engelmann (1844)¹⁹¹, av Fleischer (1853): "Auf den hohen, bewachsenen bei Dünaufern bei Kokenhusen [Lettland]"¹⁹², och av Schmidt (1855). Schmidt anger förekomster i Estland i Pucht vid Werder och (planterad) i parken i Heimar. Han tvivlar inte på att krolliljan är 'inhemsk' i Pucht då den växer under samma betingelser (i humusrik jord i djup skugga) som vid Kokenhusen.¹⁹³ 1993 utkom den första delen av det sambaltiska arbetet *Flora of the Baltic countries*, ett kompendium över kärleväxterna i länderna.

Estland

På estniska heter krollilja *kirju liilia* vilket kan översättas med brokig lilja. Det första dokumentära belägget av naturaliserad krollilja återfinns hos botanisten August Wilhelm Hupel (1737-1819), som år 1777 upprättade den första längre listan över kärleväxter i Estland och Lettland, upptagande 310 namn. Botanisten Leonid Enari karakteriserade 1944 krolliljan som en 'antropofyt' ("antropofüüt III") vilket i *Vascular Plant Flora of Estonia* (1999) likställs med en apo-

¹⁸⁹ <http://www.floraislands.is/engflora.htm>

¹⁹⁰ Jfr Jessen 1936, s. 111.

¹⁹¹ Engelmann 1844, s. 41.

¹⁹² Fleischer 1853, s. 95. ("På de höga vegetationsklädda bräddarna till älven Dvina vid Kokenhusen.")

¹⁹³ Schmidt 1855, s. 99-100. "In Ehstl.: auf Pucht bei Werder (auf humusreichem Boden in tiefen Schatten!), Im Park zu Heimar (Dietrich!). Da die Pflanze auf Pucht ganz unter denselben Bedingungen wächst wie bei Kokenhusen, so zweifle ich nicht an ihrem heimischen Vorkommen daselbst." Schmidt anger även att krolliljan uppgivits som odlad i Sverige.

fyt, d.v.s. en växt som är ursprunglig på en naturlig ståndort men som dessutom vandrat in på kulturmark och allmänt gynnas av människans odlingar.¹⁹⁴

Krolliljan finns upptagen i Estlands största sammanfattande floraverk, *Eesti NSV Floora* (Flora of Estonian SSR) vilket utkom i 11 volymer åren 1953-1984. Den presenteras här detaljerat på en tydlig utbredningskarta, men räknas av författarna inte som 'inhemsk'. Av den engelska sammanfattningen framgår att krolliljan huvudsakligen odlas i landets västra delar där den emellanåt "escapes and becomes naturalized". Detsamma gäller också *L. lancifolium* och mycket ofta även *L. bulbiferum*.¹⁹⁵

Flora Europaea (1980) anger artens nordöstra utbredningsgräns i en linje från Frankrike, över just Estland till centrala Ural.¹⁹⁶ Krolliljan anges i *Vascular Plant Flora of Estonia* (1999) som en vanlig odlad art i Estland, dock sällan förvildad eller naturaliserad ("Eestis kultuuris tavaline, metsistunult ja naturaliseerunult harva"). Krolliljan räknas idag som en hotad art i Estland och finns med på landets rödlista, i "Red Book of Estonia".¹⁹⁷

Arkeobotaniska undersökningar av två medeltida latriner (13-1400-tal) i Tartu, "Gardens and Garden Products in Medieval Tartu, Estonia" (2002) av Ülle Sillasoo gav ett rikt utbyte av odlade växter och ogräs. Bland totalt 89 identifierade taxa återfinns flera köks- och kryddväxter, dock inga liljor.¹⁹⁸

Lettland

I Lettland finns den möjligen enda indigena förekomsten av krollilja i landet i dolomitkalkområdet mellan Plavinas och Koknese vid floden Daugava (Dvina). Den växer här på trädklädda sluttningar ned mot floden. Den lettiska krolliljan har beskrivits som var. *daugava* eller var. *koknese*.¹⁹⁹ Denna varietet har visat sig ha snabbt groende frön, d.v.s. groende samma år som det faller eller sås, liksom en stor förmåga till vegetativ förökning med lökfjäll.²⁰⁰ Förekomstbelägg finns även hos Bickis (1926).²⁰¹

¹⁹⁴ Hupels arbete heter *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (s. 497) <http://www.zbi.ee/~tomkukk/nimestik/hydroch.htm#liliac>. Tack till Kristina Hellström (2003) som översatt uppgifterna om krolliljan från estniska ur *Vascular Plant Flora of Estonia*.

¹⁹⁵ Eichwald mfl. 1984, s. 204-206, 434-435.

¹⁹⁶ Tutin m.fl. 1980, s. 34.

¹⁹⁷ <http://www.zbi.ee/~tomkukk/nimestik/hydroch.htm#liliac>.

¹⁹⁸ Sillasoo 2002, s.181-192, ffa. s. 188-191.

¹⁹⁹ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 151, not 2. Jfr kapitel 6.

²⁰⁰ Tillge 1967, s. 17.

²⁰¹ Bickis 1926, s. 5. Se vidare Kapitel 7.

Krolliljan är sällsynt som vildväxande i Litauen. Den har påträffats i skogar med vanlig gran (*Picea abies*), ek och andra lövträd nära Aukstadvaris i Trakai-distriktet, nära Puni och Priena i Alytus-distriktet, men också nära Vilnius.²⁰² Den litauiska floran *Lietuvos TSR Flora* (1963) redovisar den aktuella förekomsten i en föredömlig utbredningskarta. Av den tyska sammanfattningen framgår att populationerna förekommer i ljusa skogar och att artens huvudutbredningsområde återfinns i den sydöstligaste delen av landet (republiken). De största förekomsterna har påträffats just i trakterna av Vilnius och Trakai, medan isolerade förekomster har påträffats i trakterna av Kėdainiai, Ramygala och Ukmergė.²⁰³

Krolliljor från 4 olika litauiska populationer ingick i det arbete att med hjälp av RAPD-teknik (Random Amplified Polymorphic DNA) försökte uppskatta den genetiska variationen såväl inom som mellan olika populationer av krolliljor.²⁰⁴ I den refererade undersökningen ingick totalt 16 både naturliga och domesticerade/naturaliserade populationer. Två förmodat naturliga litauiska populationer valdes, utanför Vilnius respektive Kaunas, liksom två domesticerade, från den botaniska trädgården i Kaunas respektive från en privat-trädgård.

I undersökningen, både genom dendrogram och en tvådimensionell matris, framgick att den förmodat inhemska populationen av krollilja (sex individer utifrån en population av mellan 50-150 individer) utanför Vilnius visade det mest avlägsna släktskapet med alla de andra (naturaliserade) tio skandinaviska populationerna. En preliminär slutsats är att åtminstone dessa svenska, norska och danska förekomster inte har sitt ursprung i de litauiska populationerna. De naturaliserade skandinaviska krolliljorna uppvisar fastmer en betydligt större likhet med de kontinentala populationerna, f.f.a. från Alperna. De odlade baltiska krolliljorna uppvisade dock en betydligt större genetik variation än de 'vilda'.²⁰⁵

Förekomsten av både 'inhemska'/'vildväxande' och odlade/naturaliserade populationer av krolliljor inom ett land eller ett område, komplicerar ytterligare tecknandet av artens (introduktions)historia på dessa platser. Förhållandet för krolliljan i Balticum visar med tydlighet detta och får också illustrera komplikationen. Det är inte känt när krolliljan flyttade in i trädgårdarna i Balticum för att uteslutande bli en prydnadsväxt. Hur det eventuella bruket av vildväxande krollilja i Balticum förhåller sig till en tidig odling, och hur detta korresponderat mot kontinentens användning, återstår fortfarande att utreda.

²⁰² Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 151, not 1. Jfr kapitel 6.

²⁰³ Natkevičaitė-Ivanauskienė (red.) 1963, s. 515, 529-530 och 671.

²⁰⁴ Persson, Lundquist & Nybom 1998. Se vidare kapitel 6.

²⁰⁵ Persson, Lundquist & Nybom 1998, s. 218.

KROLLILJAN I SVERIGE

BELÄGG FÖR KROLLILJA I MEDICINSKA, BOTANISKA OCH HORTIKULTURELLA TRYCKTA KÄLLOR OCH I LITTERATUREN

At drage Slutninger fra Bøger, som Forfattere har udgivet, er meget farligt. Det sande Kendskab til Genstandene maa udgaa fra disse

Julius Caesar Scaliger 1557¹

Jag hadde fra litteraturen fått inntrykk av at en kunne oppleve å vandre i L. martagon-enger. Vi fant den rikrignok i det rette miljø, men enger så vi ikke. Det kunne være et eksempel på at en i kultur kan oppnå meget rik blomstring, mens naturen kan være adskillig mer behersket.

Elin Conradi, 1973²

So far I have not found any evidence for its introduction to Scandinavia, whether from Britain or from Germany...

John H. Harvey, 1994³

Det är en allmän uppfattning att krolliljan inte är inhemsk i Sverige eller i Norden i övrigt.⁴ Krolliljan utgör en medvetet introducerad trädgårdsväxt, även om den idag i större eller mindre utsträckning uppträder förvildad och naturaliserad. Conrad Quensel skriver:

Vid Naturens första stora utsäde, till prydnad för jordytan och nytta för dess Inbyggare hafva frön till denna vackra blomma troligen icke fallit inom Sveriges gränсор. Men tid efter annan,

¹ Schepelern 1971, s. 7.

² Conradi 1973, s. 152.

³ Harvey 17 February 1994.

⁴ Jfr kapitel 4 och kapitel 6, "Krolliljans utbredning".

och igenom Naturens mångfaldiga utvägar att gifva sina alster mera utrymme och utvidga deras uppehållsort, har denna [...] blifvit liksom vild [...]. Utan tvifvel har den, liksom många andra örter, från våra trädgårdar kommit att i ångar och på näralliggande platser fortplanta sig sjelf, hvarigenom Svenska Flora årligen blir rikare.⁵

Krolliljan räknades inte till den svenska 'vildväxande' floran av Carl von Linné vid i mitten av 1700-talet och återfinns således inte heller i någon av de två upplagorna av *Flora svecica* (1745 respektive 1755).⁶ Den förekommer för första gången, enligt Nils Hylander (1970), upptagen som 'vildväxande' i Anders Jahan Retzius *Florae Scandinaviae Prodromus enumerans plantas Sveciae, Lapponiae, Finlandiae et Pomeraniae ac Daniae, Norvegiae, Holsatiae Islandiae Groenlandiaeque* (1795).⁷ Avhandlingens titel har fått låna årtalet från denna uppgift, vilken markerar en slag främre tidsgräns. Vi får anledning att återkomma till Retzius uppgifter längre fram.

Krolliljan är idag en väl etablerad art utanför parkerna och trädgårdarna, både som kvarstående efter tidigare odling och naturaliserad. Den får sägas tillhöra både den svenska och den nordiska floran. Det senaste stora botaniska verket av Bo Mossberg med flera, *Den nya nordiska floran* (2003), presenterar dess förekomst så här:

Ganska vanlig naturaliserad eller förvildad på frisk, skuggig, näringsrik mulljord. Slotts- och herrgårdsparker, lövskogar, bryn, alléer, ångar ödetomter.

Dess utbredning i Norden, vilken idag väl överensstämmer med brandliljans, framgår av fig. 1.⁸

Någon gång 'mellan Linné och Mossberg' blev krolliljan 'vild' i Sverige, men när introducerades den?

För att undersöka krolliljans förekomst i Sverige, både idag och genom historien, kan vi principiellt göra på tre eller fyra olika sätt. Vi kan bege oss ut i fält, vi kan gå till herbarierna på museerna eller till arkivalierna i arkiven⁹ och vi kan ta del av både de tryckta källorna och sekundärlitteraturen på biblioteken. Vi skall här framförallt gå den sistnämnda vägen, men göra några kortare avstickare på de förra. Kapitlet bör eller kan läsas parallellt med Bilaga 13.

Utgångspunkten har varit frågan om när krolliljan introducerades i Sverige. Kom den under medeltiden eller först under den begynnande stormaktstiden under 1600-talet första hälft eller möjligen ännu senare? Det har som

⁵ Qensel i Palmstruch (utg.) i *Svensk Botanik* (1805), Bd. 3, Hft. 34, Nr 202. Observera att beskrivningen gäller vildtulpanen (*Tulipa silvestris*). Den skulle dock kunna ha gällt krolliljan.

⁶ Linné 1745. Linné 1986 [1755]. Jämför kapitlet "Hexandria Monogyna" (s. 91-98), upptagande blott släktena *Allium*, *Fritillaria*, *Tulipa*, *Ornithogalum*, *Anthericum*, *Asparagus*, *Convallaria* och *Acorus* (totalt 21 arter) förutom halvgräsen.

⁷ Förarbete till en skandinavisk flora som förtecknar namnen på växter från Sverige, Lappland, Finland och Pommern samt Danmark, Norge, [Schleswig-] Holstein, Island och Grönland."

⁸ Mossberg m.fl. 2003, s. 710. Publiceras med benäget tillstånd av författarna, Bo Mossberg och Lennart Stenberg 5 mars 2004.

⁹ Jfr kapitel 1, "Avgränsningar". Det kan sig naturligt att börja söka efter krolliljan i det äldre otryckta källmaterialet, i arkivhandlingar av olika slag; i äldre införselhandlingar, brev och växtbeställningar och godsens räkenskaper och inventarier. Denna vägen anträdades men avbröts. Att inledningsvis söka efter en växtart i det svenska arkivbeståndet, utan ytterligare avgränsningar, kan faktiskt liknas vid letandet efter en nål i en höstack. Olika arkivuppgifter kompletterar här framställningen men utgör inte en huvudkälla. Denna vägen väntar.

framgått funnits företrädare både för uppfattningen att medeltiden har varit hortikulturellt rik och för att trädgårdsskötseln egentligen på allvar började under 1600-talet. Det handlar då mindre om 'objektiva beskrivningar', mer om en historiesyn och retoriska framställningar. Det gäller självfallet vid all läsning av historiska texter att försöka avlocka texten sitt syfte. Hur skild framställningen kan te sig i vår fråga ger följande citat-par ett exempel på; en 'sent romantisk' och en 'tidigt rationell' hållning.

För professor Knut Fægri pekar växterna i "[p]rydhagene også i vårt land [...] mere eller mindre ubruet [...] bakover mot klostergårdene" antingen de "fører en forholdsvis ubemerket tilværelse i enkelte bondehager [...], eller de fremdeles står centralt i hagens prydbillede som Madonnas egen hvite lilje, kyskhets symbolet (*Lilium candidum*), eller kransliljen (*L. martagon*).¹⁰

Figur 1. Krönliljans (*Lilium martagon*) utbredning i Norden. (Ur *Den nya nordiska floran* (2003)).

Detta romantiska tillbakablickande kan kontrasteras mot det tal kyrkoherden i Bro i Uppland, Jacob Henrich Mörck, höll som nyvald som ledamot i Kungl. Svenska Vetenskapakademien 27 maj 1749 om "Swerige i sit Ämne och Swerige i sin Upodling". Här säger han mycket kort och snarast förklenande:

Trädgårdsskötselen går hos oss icke långt tillbaka. Munkarne skaffade in några fruktträn til Klostren. Sådane woro ännu för 200 år sedan ganska få wid en och annan Sätessägård. Adelen började först i Dr. Christinae, Kon. Carl Gustafs och Kon. Carl den XI:tes tid, at med alfwar lägga sig på denna saken.

¹⁰ Fægri 1987, s. 236.

Och så tillägger han: ”Det är ännu i manna minne, när kål och rötter fördes in från Tyskland til våra Sjöstäder”.¹¹

Krolliljan i ’den svenska medeltidslitteraturen’

Den medeltida svenska ’litteraturen’ rörande växter och hortikultur (lagstiftning, medicin, lanthushållning) är ytterst begränsad.¹² Den har framförallt behandlats av Theodor (Thore) Magnus Fries (1904) och August Lyttkens (1904-1915) i deras respektive verk om svenska växtnamn, *Svenska växtnamn* (1904) respektive *Svenska växtnamn* i tre delar (1904-1906, 1907, 1912-1915). Lyttkens har excerperat den svenska landskapslagstiftningen med början i Östgötalagen 1168, de senare landslagarna och stadgorna fram till Växjö stadga av år 1414. Fries har, förutom lagarna, även inkluderat den Heliga Birgittas Uppenbarelser, äldre (medeltida) rimkrönikor, gamla ordspråk, medeltida bibelarbeten, dikter och rim, liksom medeltidspostillor, diplomatarier och diverse andra medeltidsmanuskript i sin sammanställning.

Krolliljan har inte påträffats i något skandinaviskt medeltidsmanuskript av mer sammanhållen medicinsk-botanisk form. Den har inte heller påträffats i någon medeltida utländsk handskrift i Sverige.¹³ Förhållandet är inte uppseendeväckande. Det korresponderar väl mot John Harveys sammanställning av 22 (handskrivna) växtförteckningar för den europeiska medeltiden (380 - ca 1540), där krolliljan också saknas.¹⁴ Detta betyder dock inte, att krolliljan inte brukats som läkeväxt eller haft en funktion i folktron och i folkliga föreställningar tidigare, i Mellaneuropas (tyska) trädgårdar, och där något tidigare än i övriga Europa (1400-talet) flyttat in i trädgårdarna.¹⁵

’Liljor’, både språkliga och verkliga, ’blå’, ’gula’ och ’vita’, hör dock den svenska medeltiden till (fig. 2 och 3). De ’växer’ alla i Bilaga 13. Framförallt handlar emellertid medeltiden om den vita liljan (*Lilium candidum*) i Sverige. Den förekommer bland annat i Aemilius Macer (Macer Floridus) *De Viribus Herbarum*, en av de mest populära och spridda medicinska och botaniska verken under medeltiden. I *De Viribus Herbarum* presenteras den vita liljan och hennes dygder tillsammans med 76 andra växter på hexameter. Gösta Frisk meddelar uppfattningen att verket skrevs mellan åren 849 och 1112. Oftast

¹¹ *Lärda Tidningar* 1749, Nr 41, 29 maj.

¹² Jag är medveten om svårigheten om att bruka både beteckningen ”svensk” och ”litteratur” i det här sammanhanget. ”Svenska” får stå för svenska språket även om innehållets självständighet verkligen kan diskuteras i förhållande till utländska förlagor. Med ”litteratur” menas att kontexten påminner om bokens, även om det gäller manuskript. De angivna verken återfinns också i regel tryckta i senare tid. Men, gränsen är och förblir flytande. Förhållandet påverkar dock inte saken.

¹³ Jfr genomgången av Lyttkens 1904-15, kapitel 6 ”Krolliljan i Skandinavien”, samt under b) nedan.

¹⁴ Redovisade i *Mediaeval Gardens*, Harvey 1990 [1981], Appendix Three, ”Plants of the Middle Ages: a Dated List”. En brasklapp måste dock läggas in, ”...not all the plants in every list are included”, skriver Harvey. Se även Lundquist 1993, s. 95-96;

¹⁵ Jfr kapitel 3.

attribueras den till biskopen Odo de Meung (Odo Magdunensis).¹⁶ Boken syns ha varit väl känd även i de svenska klostren från 1100-talet och framåt (fig. 5).¹⁷

Den vita liljan förekommer i en samtida läkebok, *Herbarius* av Johann Petri (?), från ca 1485, här i en volym från Uppsala Universitetsbibliotek (fig. 4). ”Lilium est calidum et humidum in primo et est domesticum cum albis floribus. Valet ad apostemata frigida maturanda cum anxugia et oleo tritum et coctum et superponatur” (”Liljan är i första hand varm och fuktig; den inhemska har vita blommor. Den har förmåga att mogna kalla svullnader då den rivs med fett och olja, kokas och appliceras”), heter det inledningsvis om henne. Ordalydelsen ”domesticum” (”inhemsk”) är intressant att notera. Så självklar i användning och bruk syns den vita liljan ha varit.¹⁸

Figur 2. 'Blå lilja', tyskiris (*Iris germanica*), ur Leonhart Fuchs (1501-66) *De Historia Stirpium*, tryckt och utgiven i Basel 1542. (Foto: UUB, maj 2002.)

Det torde svårligen kunna gömma sig någon krollilja i det tryckta svenska medeltidsmaterialet. Varken jag eller någon tidigare författare har funnit nå-

¹⁶ Frisk 1949, s. 13-17. Se vidare Arber 1953, s. 44, 272 och Blunt & Raphael 1979, s. 114. Jag har tillgång till utgåvorna Macer 1506, 1515, 1530, 1540 och 1590.

¹⁷ Beträffande Macer Floridus, se Macer Floridus var en medeltida (900-talet) örtaboksförfattare. I *De Viribus Herbarum* presenteras 88 växter och deras dygder på latinsk vers.

¹⁸ Petri 1485. Jag har behållit författar- och namnuppgifter från UUB.

got som antyder en förekomst. Den 'röda' eller 'purpurfärgade liljan', vilket skulle kunna ha varit en adekvat benämning i analogi med de medeltida namn där blomfärgen fått konstituera benämningen, har inte varit känd, beaktad eller redovisats av de författare vars läke-, jordbruks- och trädgårdsböcker överlevt.

Krolliljan i den svenska 1500-talslitteraturen

Det äldsta påträffade dokumentära (arkiv)belägget för krollilja i Norden, förekommer som framgång av föregående kapitel i korrespondensen mellan Carolus Clusius (1526-1606) Henrik Høyer (ca 1565-1615/16). Krolliljan blommande i Bergen 1597.¹⁹

De första gångerna som krolliljan förekommer i svenskt tryck är som tidigare redovisats i fråga om namnet, i Ericus Johannis Schroderus *Enkomion Uplandiae provinciae laudatissimae* (1633) samt i Johannes Francks *Speculum botanicum* (1638) och i den utökade andraupplagan *Speculum botanicum renovatum* (1659). Direkt inställer sig några frågor till det tryckta svenska materialet: Finns det antydningar eller spår i 1500-talslitteraturen av någon krollilja, under vasakungarnas tid, med anknytning till medicin, lanthushållning och trädgårdsbruk, utan att den enkelt avslöjas av namnet? Kan vi anta att själva namnet, eller omnämmandet av arten i litteraturen, också är förknippat med en förekomst och odling i Sverige?

Räknar vi tiden fram till 1602 så handlar det om åtta titlar som tilldrar sig vår uppmärksamhet. Av dessa utgör sex renodlade läkeböcker med pesten som incitament, en titel röjer en ordbok och en utgör den första svenska lanthushållningstraktaten, Peder Månssons Columella-översättning oräknad. Förhållandet gäller dock bara om vi talar om det dåvarande Sverige. Inkluderar vi de dåvarande danska landskapen tillkommer ett par stycken viktiga titlar med gott om liljor i. Med tanke på krolliljans introduktionshistoria i Norge och dess belagda odling vid seklets slut i Bergen, finns det en speciell anledning att granska 1500-talslitteraturen (och 1600-talslitteraturen fram till 1630-talet) extra noggrant.²⁰

Krolliljan har inte påträffats i varken något danskt eller svenskt 1500-talsmanuskript. Den har heller inte återfunnits i de danska eller svenska tryckta källorna.²¹ Ett förhållande bör dock särskilt påtalas.

År 1545 inkallades trädgårdsmästaren Hans Friese från Frisland till tjänst hos Gustav Vasa. I mer än 30 år tjänade han därefter de tre första vaskonungarna. 1578 erhöll han pension och i januari 1579 nämns han för sista gången i källorna. Friese ansvarade för anläggandet av trädgårdarna till Uppsala slott, Svartsjö, Gripsholm, Linköping och Strängnäs, och lade också om

¹⁹ Høyer 17 augusti 1597.

²⁰ För genomgången hänvisas till Bilaga 13. Beträffande Bibelns 'liljor', den svenska Bibelöversättningen av år 1541 inkluderad, hänvisas till Bilaga 4.

²¹ Beträffande de tryckta danska 1500-talskällorna hänvisas till Bilaga 12.

trädgården vid Stockholms slott. 1549 erhöll Friese en tomt i Uppsala. Vid slottsträdgården utbildades också trädgårdslärlingar. I ett särskilt laboratorium destillerade Friese rosenvatten och andra tinkturer för hovets bruk, han syltade och lade in frukt och grönsaker. I Uppsala grundades också ett slags tidig svensk plantskola, varifrån många andra gårdar kunde erhålla plantor, frön och ympkvistar, skriver Sten Karling.²²

Hans Friese kom från Frisland i Nederländerna till Stockholm 1545. Det första klara belägget för krollilja i Nederländerna har vi först i Rembert Dodoens *Cruydeboeck* på flamländska (1554). Vi kan också erinra oss John Harvys ord beträffande England och Nordtyskland: ”It [*Lilium martagon*] has been introduced to North Germany and to Britain simply as an ornamental plant: to Britain after 1548 but shortly before 1568.”²³ Sannolikheten visar sig nog vara liten att Hans Friese skulle kunna ha fått med sig några krolliljelökar till Sverige vid sin ankomst, om arten ens då var introducerad i Nederländerna. Skulle emellertid någon komma ifråga, som kunnat stå för en introduktion av krolliljan till Sverige i mitten av 1500-talet, så vore just Hans Friese eller kretsen runt honom.

För den historiskt botaniska och hortikulturella forskningen äger de behandlade källskrifterna mycket att tillföra beträffande våra tidigt introducerade trädgårdsväxter i övrigt. Dessa ligger utanför ämnet och har blott med enstaka undantag förbigåtts i framställningen i Bilaga 13. Beträffande liljorna i allmänhet, och den vita liljan i synnerhet, kan man emellertid i de danska tryckta 1500-talsskrifterna ana en lite annan hållning än i de svenska, en något större uppskattning och vilja till användning. Beläggen är tidigare än de svenska, de framstår också som rikare och är mer frekventa.²⁴

Krolliljan i den tidiga svenska 1600-talslitteraturen (1600-1640)

I ett avseende kan vi nog ge ledamoten i Kungl. Svenska Vetenskapsakademien Jacob Henrich Mörck rätt. Det är först med förläningarna från regenterna, ersättningarna för krigsinsatserna i Europa och den blomstrande byggenskapen, som prydnadsväxtinförskrivningarna med lökväxterna i centrum på allvar kommer igång, och som de systematiskt kan börja spåras i arkiven. Under 1600-talet utbyter och beställer de svenska stormännen, parallellt med hovet, växter från framför allt Danmark, Holland, Tyskland och England. Vad säger det tidiga 1600-talet om lökväxter i allmänhet och liljor i synnerhet i Sverige?

²² Karling 1931, s. 78-79. Uppgifterna baserade på Magnus Bernhard Swederus excerpter och på Gustav I:s registratur.

²³ Harvey 17 February 1994.

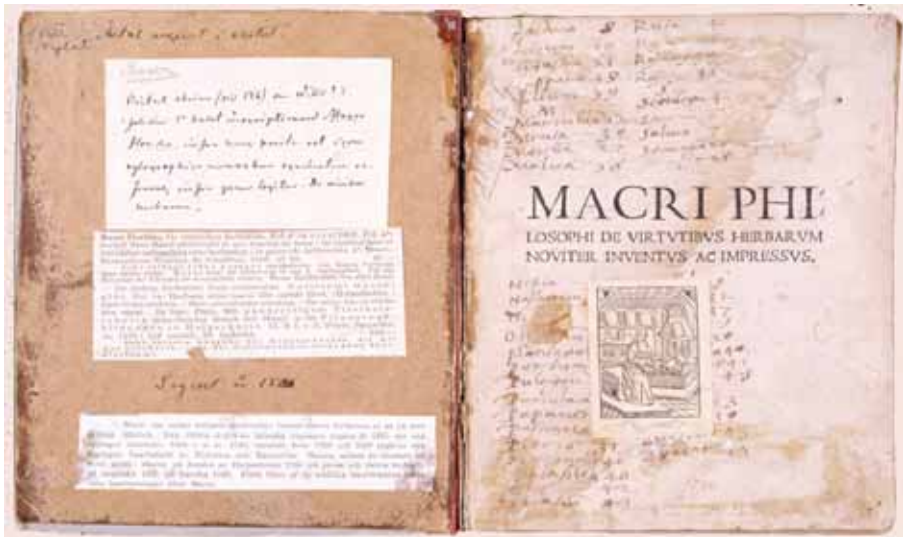
²⁴ Det återstår en mängd arkivalier att närläsa och tolka med avseende på trädgårdsväxter i Sverige, från medeltiden fram till 1600-talets mitt. Notapparaten och källförteckningen till Sten Karlings avhandling *Trädgårdskonsten i Sverige* (1931), kan erbjuda en sådan ingång.

Figur 3. "Gelb Lilien", svärdslilja (*Iris pseudacorus*), medeltidens 'gula lilja' i Sverige, ur Apollinaris läkebok Kurtzes Handtbüchlein / und Experiment / vieler Artzneyen / durch den gantzen Körper deß Menschen / von dem Haupt biß die Füß, tryckt och utgiven i Strassburg 1633. (Foto: UUB, oktober 2002)

Figur 4. 'Vit lilja' under medeltiden, och från tiden runt Första världskriget i Sverige madonnalilja (*Lilium candidum*), handkolorerad i Johann Petris *Herbarius*..., från ca 1485, en av Sveriges äldsta örtaböcker. (Foto: UUB, oktober 2002.)

Figur 5. Titelsidan med anteckningar ur Aemilius Floridus Macers läkebok *Macri philoſophi de virtutibus herbarum noviter inventis ac impreſſis*, tryckt och utgiven i Venedig 1506. Den första tryckta versionen utkom 1487, och nya upplagor kom genom hela 1500-talet. Macer påverkade bl.a. den danske kanikern Henrik Harpestreng. De medeltida svenska läkeböckerna lär också i delar vara bearbetningar av Macers verk. (Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund.)

Fram till tiden för krolliljans uppdykande i det svenska trycket erbjuder det tidiga 1600-talet ett tiotal tryckta källor av ganska disparat karaktär att botanisera i.²⁵ Jag har tagit del av två bönböcker, två tryckta förordningar, två-tre nya pestläkeböcker, en växtförteckning, ett resapotek och så Sveriges första egentliga örtabok.²⁶

I det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets läkeböcker och bönböcker fanns det en glidande övergång beträffande växterna till läkedom, från symbolisk representation till praktisk förskrivning. De förra utgick från den kristna tron i tidens tolkning, refererade till Bibelverser och kunde interfolieras med böner eller trossatser. De senare kunde istället vara örtagårdar till namnet och peka på läkedom i de skapelsegivna växternas olika egenskaper. I dessa verk förekommer också liljor, men inga krolliljor.

Krollilja på Uppsalaåsen 1632?

Det första belägg för krollilja i svenskt tryck som jag påträffat, troligen gällande både namnet och artens faktiska förekomst, återfinns i **Ericus Johannis Schroderus** (<1609-1639) *Enkomion Uplandiæ provincie laudatissime*²⁷, en lovprisande beskrivning av landskapet Upplands alla förtjänster, Upplands flora och inte minst Kungsträdgården nedanför Uppsala slott och dess växter. Trycket hade sin upprinnelse i ett offentligt lovtal över sin hembygd Uppland, som Schroderus som kunglig stipendiat och medicine studerande höll året dessförinnan (11 mars 1632) på uppdrag av stipendieinspektörerna.

Det är ”överraskande att man hos Schroderus möter något så faktiskt och konkret som namnen på en rad vilda växtarter tillhörande trakten”, skriver Gunnar Eriksson, och menar att lovtalet kan betraktas som det första utkastet till en lokalflora i landet. ”Ingenting tyder egentligen på att uppgifterna inte skulle vara grundade på naturiakttagelser”, menar Eriksson, en synpunkt av betydelse även i värderingen av Schroderus kunskaper om trädgårdsväxter.

Schroderus redovisar 51 olika vildväxande växtslag, och tillägger att han känner till ytterligare 33 gräs ”med oändligt släktskap”.²⁸ Han är stolt, påpekar Eriksson, över att det i Sverige finns växter som är okända eller obekanta på kontinenten och belägger detta med hänvisning till ett flertal botanister och deras verk. Jag ser här en likhet med både Henrik Høyer i Norge i slutet av 1500-talet och hans stolthet över att både kunna berätta om och sända växter och naturalier till Carolus Clusius och Pieter Pauw i Leiden, och med Simon Paulli i Danmark. På en av frontespiserna till den senare stora läke- och örta-bok *Flora Danica* (1648) sitter Flora omgiven av medaljonger i de fyra hörnen,

²⁵ Det finns självfallet en mycket rikare litteratur under tiden och möjligheten av en utökad sökning. För att inte något missförstånd skall uppstå vill jag ändå påpeka att urvalet är mitt, baserat på i första hand Lyttkens 1912-15.

²⁶ Dessa behandlas i Bilaga 13.

²⁷ ”Den äldsta svenska i samtiden tryckta växtförteckningen” kallar Gunnar Eriksson Schroderus lovtal. Tidens lovtalande, verket och växterna behandlas i Eriksson 1969, s. 63-65.

²⁸ Eriksson tolkar de flesta av dessa så långt möjligt till aktuella vetenskapliga namn.

med just viktiga läkeväxter från Norden – skjörbjuggsört, baggsöta, hjortron och kvanne.²⁹

Schroderus beskriver Kungsträdgården (1549-1643)³⁰ utförligt, denna första trädgård till Uppsala slott som ursprungligen anlades av Hans Friese och som låg mellan Domkyrkan och Svandammen (grävd 1590). ”Att döma av den beskrivning E. Schroderus ger av trädgården i sin ’Enkomion Uplandiæ’ den 11 mars 1632”, sammanfattar Sten Karling, ”synes trädgården vid detta tillfälle ha varit synnerligen präktig”.³¹

Trädgården utgjorde en stor lust- och nyttoträdgård i tysk renässansstil, med damm, labyrint, fågelbur, fruktträdgård och köksträdgård.³² Vid tiden förestods den av trädgårdsmästaren Petter Torstensson. Schroderus listar trädgårdens växtmaterial. Det är ett stort antal örter som redovisas, vid sidan av alla fruktträd, lövträd och buskar. Närmare ett 40-tal namnges närmare, alfabetiskt med tidigvetenskapliga ’släktnamn’. Listan blir till en brokig samling av köksväxter, kryddor, läkeörter och blommor i ett sammanhang som inte omgående ger en bild av trädgårdens utseende eller innehåll.³³

Schroderus beskrivning av trädgården upptar ungefär en sida. Det är i hans uppräknings av örterna som den förmodade krolliljan förekommer:

Sed omissis alijs suspicite Rutam, Crocum atq, Salviam, **Martagum** & Melissam considerate, Matricariam carpite; qui nobilissimi flores & herbæ omnes & singulæ medicæ vi & salubri virtute maximè excellunt, ut quædam etiam palato gratissimæ in cibarijs apponi soleant.

(Men bortse från de övriga och beundra vinruta, krokus och salvia; begrunda **’Martagum’** och citronmeliss, plocka kamomill; de är alla högst ädla blommor och örter och utmärker sig mycket för enastående läkande kraft och hälsobringande förmåga så att några, behagliga för gommen, också brukar användas i mat.)³⁴

Vad betyder då ”Martagum” (fig. 6)? Vad betydde namnet vid tiden och vad kan det betyda i Schroderus kontext? Var kan Schroderus i sin tur ha fått namnet ifrån?

Ett tidigt ”Martagum”-namn, som betecknar krolliljan, återfinns hos Caspar Ratzenberger och hans Herbar Ratzenberger (1555-1592) i Kassel, Tysklands äldsta herbarium. Två nummer i detta hänför sig till ”Martagum Mathioli”, en fri stavning av ”Martagon”.³⁵ ”Martagum”-namnet återkommer också i de olika tyska utgåvorna av Mattiolis Dioskorides-kommentar (fig.6).

²⁹ Se vidare kapitel 4, fig. 3. Eriksson 1969, s. 65 påpekar vidare kopplingen mellan Schroderus och Johann Franck: ”Om inte Schroderus’ lilla förteckning på Upplandsväxter funnits, tillkommen i Franckenius’ lärjungakrets, så skulle det i fråga om den första upplagan [se nedan] inte finnas något som antydde att medicinprofessorn anknöt sin artkännedom till de specifikt svenska förhållandena.

³⁰ Omläggningen av Kungsträdgården gick dock långsamt och delar av trädgården levde kvar i universitets- och rikskanslerns Magnus Gabriel de la Gardies ägo fram till 1681, Francki 1990, s. 163-166.

³¹ Karling 1931, s. 90. Biografiska uppgifter ur Odelman 2001, s. 616.

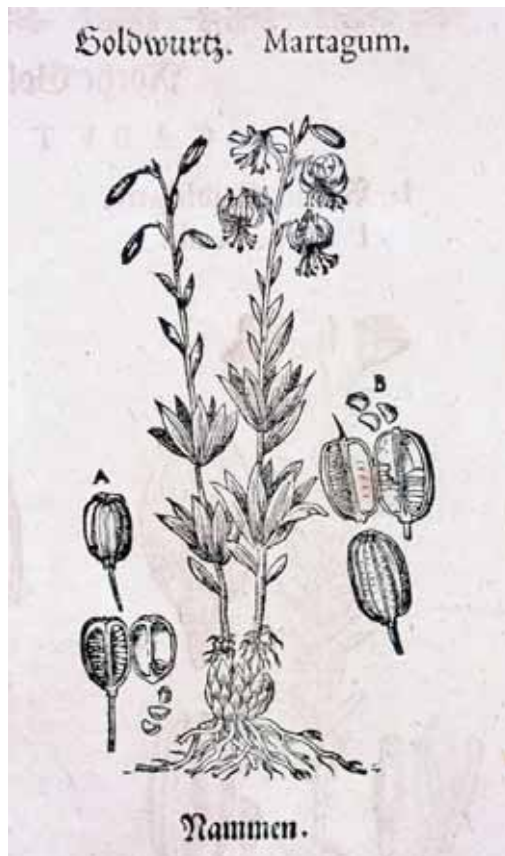
³² Francki 1990, f.f.a. s. 190.

³³ En fri tolkning av denna trädgårds utseende och dispositioner redovisar Kristina Francki i sin uppsats om Uppsala slotts trädgårdars historia, Francki 1990, s.161.

³⁴ Schroderus 1633, s. B3 r. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

³⁵ Herbariet återfanns 1858 av Hermann Kessler och har också behandlats av honom, se vidare <http://www.stadt-kassel.de/naturkundemuseum/ERGRUEND/ratzenberger.htm> (040618).

Ett tidigt ”Martagum”-belägg återfinns i Frankrike, i det tidigare presenterade florilegiet *Le Jardin du roy tres chrestien Henry IV* (1608), med etsningar av Pierre Vallet (1575-?). Tio ”Martagum”-belägg, syftande på ett motsvarande antal Martagon-liljor, återfinns i den andra upplagan, tillägnad Ludvig XIII, *Le jardin du roy tres chrestien, Loys XIII* (1623).³⁶ I *Jardin des Plantes* i Paris utgjorde också ”Martagum” det mest använda ’släktnamnet’ för krolliljor, turbanliljor och scharlakansliljor, när Simon Paulli lät förteckna liljorna där år 1636.³⁷

Figur 6. ”Goldwurtz. Martagum”, krollilja (*Lilium martagon*), fertil och spridningsbenägen, ur en sen tysk utgåva (1611) av Pietro Andrea Mattioli (1500-1566) Dioskorides-kommentar *Neu vollkommenes Kräuter-Buch*, tryckt och utgiven i Basel.

”Martagum”-belägg återfinns också i senare 1600-talslitteratur, också med en syftning på krolliljan, t.ex. Samuel Müllers *Vademecum botanicum oder Beyträgliches Kräuter-Büchlein...* (1687), där namnen ”Martagum” (vetenskapligt) jämte ”Gold-Wurtz” (tyskspråkigt) får bilda rubrik för kapitlet om krolliljan, i vilket sedan flera andra i tiden brukade namn presenteras.³⁸ Det saknas såle-

³⁶ Jfr <http://ridgwaydb.mobot.org/mobot/rarebooks/title.asp?relation=QK41V351623>

³⁷ Jfr Bilaga 7 och kapitel 3.

³⁸ Müller 1687, s. 537.

des inte dokumentära och tryckta belägg i tiden för korrespondensen mellan ”Martagum” och krolliljan.

I beskrivningen för Kungsträdgården i Uppsala redovisas ”Martagum” å andra sidan tillsammans med vinruta, krokus (troligen = saffranskrokus), citronmeliss och kamomill. Tanken vid uttydandet av ”Martagum” går vid denna läsning i första hand inte till krolliljan, utan till någon annan krydd- eller läkeväxt. Det finns dock inte en enda sådan referens i Lyttkens arbete. I *Enkomion Uplandiae* redovisar Schroderus vidare flera (botaniska) auktoriteter på vilka namet kan vila. Här återfinner vi bland andra Lonicerus och Fuchs, men också Mathiolus och Camerarius.

Trots att stavningen är ovanlig i Sverige, växtsällskapet i vilket ”Martagum” nämns och förekommer pekar i en annan riktning, så tror jag ändå att det handlar om krollilja i lexikografen Schroderus beskrivning. En indikation är namnen i Johann Amos Comenius *Janua linguarum reserata aurea*. I detta arbete förekommer ”Martagum” som det latinska motsvarigheten till ”Gull-root” på svenska och till ”die Goldwurtz” på tyska, samtliga syftande på krolliljan.³⁹

Krolliljan växte i så fall i den trädgård som låg nedanför Uppsalaåsen, nära den nuvarande Trädgårdsgatan. Här bör den också kunna ha beskådats av kungen, Gustav II Adolf, för övrigt skjuten åtta månader efter det att Schroderus högtidligen lovprisat ’den blodröda liljan’ och några månader innan den för första gången nämns i det svenska trycket.

Johann Franck (1638, 1640)

Tidiga och tydliga belägg för krollilja i svenskt tryck återfinns, vilket redan avhandlats i kapitel 2, i professorns i botanik och anatomi i Uppsala, **Johann Franck** (1590-1661), *Speculum botanicum* 1638.⁴⁰ Francks ”botaniska spegel” är alfabetiskt ordnad utifrån tidigvetenskapliga namn, med angivande av en, två eller flera synonyma svenska namn. Franck redovisar här fem slag under ”Lilium”. Krolliljan återkommer under ”Martagon” som ”Rödh Hednisk Lilior”:

Lilium album	Lilier / Hwijt Lilier	(<i>Lilium candidum</i>)
Lilium aureum, rufum	Gull Lilier	(<i>Lilium bulbiferum</i> (var. <i>croceum</i>))
Lilium Saracenicum,	MartagonRödh Hednisk Lilior	(<i>Lilium martagon</i>)
Lilium convallium	Bäckblad / Maje Lilier / Majeblomster	(<i>Convallaria majalis</i>)
Lilium inter spinas	Gwle Skogz Lilior	(<i>Lonicera perclymenum</i>)

³⁹ Comenius 1640, s. 26-27, m.fl. utgåvor.

⁴⁰ För en utförligare presentation av Johann Franck, hans liv och verksamhet, *Speculum*s båda upplagor, jämte de använda beteckningarna, namnen, se kapitel 2 och Bilaga14, med hänvisningar. och 4.

Namnbelägget är klart. Vi har här att göra med krolliljan. Mitt under det pågående och blodiga Trettioåriga kriget på kontinenten dyker den 'purpur-röda liljan' upp i vår litteratur och i vårt land.

Andra frågor reses. Hade Franck själv sett arten? Odlades den i Uppsala när boken skrevs? Var den en vanlig trädgårdsväxt eller en stor sällsynthet? Odlade Franck en själv krolliljor? *Speculum* besvarar tyvärr inga sådana frågor. För en mer fullständig bild måste det samlade källmaterialet konsulteras. Det finns emellertid en koppling mellan Schroderus och den nära tjugo år äldre Franck. "Nu står möjligheten öppen", skriver också Gunnar Eriksson, "att Schroderus fått fingervisningar av sin lärare angående de upptagna växtslagen."⁴¹ Det handlar sannolikt om levande växter. De båda botanisterna vandrade möjligen också med Petter Torstensson i Kungsträdgården under sommarens krolliljebloom.

Ytterligare ett belägg för krollilja i svenskt tryck, "Lilium Sarracenicum", återfinns hos Franck, i ett senare manuskript som kallas "Botanologia" från omkring år 1640. Franck sammanfattar här brandliljans och krolliljans dygder i en mening, följande på ett stycke om den vita liljan: "LILIUM AUREUM et LILIUM SARRACENICUM. Conveniunt viribus cum lilio albo ideoque de illis nihil peculiare dicendum restat" ("De överensstämmer beträffande sina dygder med den vita liljan [*Lilium candidum*] och därför återstår det inget speciellt att säga angående dem").⁴² Behandlingen av de tre äkta liljorna i Francks verk pekar mot en faktisk kännedom.

Innan Franck kom till Sverige hade han studerat på flera ställen i Tyskland, i Rostock, Helmstädt och Wittenberg. I Rostock utkom 1618 det omtalade med föga behandlade verket *Signatur, Dass ist, grundliche vnd warhafftige beschreibung der von Gott und der Natur gebildeten vnnnd gezeichneten gewächsen*, baserad på signaturlärans förmodade korrespondenser mellan växternas former och färger och deras medicinska verkan. Ingen krollilja har dock påträffats i detta.⁴³

De svenska herbarierna har inte sammanfattande behandlats i detta arbete. Det tidigaste herbarieexemplaret av en krollilja torde dock vara samtida med Franck och hans arbeten. Krolliljan återfinns i Jacob Ichsells "Herbarium vivum" och kan bedömas vara insamlad innan 1639.⁴⁴

⁴¹ Eriksson 1969, s. 65, beträffande Franck, se även följande sidor.

⁴² För en utförlig behandling, se vidare kapitel 3, liksom R. F. Fristedt 1877 (Franck 1640).

⁴³ Franck 1618. Verket skulle ur växtsynpunkt sett vara värt en närmare genomgång. Det har dock legat utanför detta arbetes ramar. Det föreligger även andra 'alkemiska skrifter' av Frank. Se vidare Franck 1992, *Alkemiska skrifter*, Introducerade och kommenterade av C-M. Edenborg, Stockholm .

⁴⁴ Tack till Roland Moberg (2002), Fytoteket, Uppsala, för tillträde till herbariet och hjälp med spårandet. Krolliljan i Ichsells herbarium, insamlad i Kristianstad-trakten?, väntar på en närmare presentation. Beträffande Jacob Ichsell, se närmare Bengt Hildebrands porträtt i *Personhistorisk tidskrift* 1957, s. 100.

Krolliljan i den svenska 1640- och 1650-talslitteraturen

Under fredsdecennierna 1640- och 1650-talen möter vi ett tiotal författare i vilkas verk på svenska, Månssons örtaböcker oräknade, det förekommer växtuppgifter och där trädgårdsväxterna ibland spelar huvudrollen. Det handlar om nya ordböcker, (pest)läkarböcker, kokböcker och trädgårdsböcker. Det är också under denna tid som krolliljan befäster sin plats i det svenska trycket.

Johann Amos Comenius

Ett nytt belägg för krolliljan i det svenska trycket återfinns i den fascinerande och rika realencyklopedin och ordboken *Janua linguarum reserata aurea* eller på svenska i dess hela titel: *Johannis Amos Comenii Upläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtgårdh. Thet är: En Geenstijgh, til at lära thet Latiniske, sampt hwart och itt Språk, tillijka medh alla Wettskapers och Konstners Fundamenter under 100. Tittlar och 1000. Meningar författat*, från 1640 och närmare behandlad i kapitel 2. Verket är författat av den tjeckiske reformteologen och pedagogen Johann Amos Comenius (1592-1670).⁴⁵ Växterna i Comenius ordbok hade varit värda en egen och sammanhållen behandling. Översättningen från latin till svenska gjordes av Ericus Johannis Schroderus (se ovan). Schroderus fogade även ett mycket utförligt register över svenska ord till språkläroboken, även sådana som inte fanns i själva texten. Arbetet var inte helt avslutat vid Schroderus död, utan utkom postumt i sin första upplaga året därefter.⁴⁶

Comenius/Schroderus svenskspråkliga belägg för krolliljan är i *Gyllene Tungomåls Dör* "Gullroot", vilket är det näst äldsta kända svenska namnet på arten. Detta är översatt/tolkat från latinets "Martagum" och med en angivelse av "die Goldwurtz" på tyska. Krolliljan förekommer i det 12:e kapitlet om "Gräset" ("De Herbis", "Von Kräutern"), insatt mellan kapitlet om "Om Trään / och allehanda Frucht" och "Om Buskar". Det är inget litet sortiment av örter som här presenteras i de 13 styckena, grupperade efter likheter och/eller funktioner. Krolliljan förekommer i det 131:a stycket om lökväxter. Här samsas den vita liljan med både vitlök, rödlök och purjolök. Krolliljan räknas däremot, och med Comenius kontinentala perspektiv, till de utländska och främmande.⁴⁷

⁴⁵ Jfr kapitel 3. Undertecknad har haft tillgång till upplagorna från 1640, 1641, 1643 och 1647. Uppgifterna beträffande krolliljan är oförändrade i dessa. Det finns många fler upplagor, exv. latin-tyska från 1636, latin-grekiska från 1648. Förordet är dock från 1631. Jag har placerat den här i tid, i enlighet med Lyttkens 1912-15.

⁴⁶ Odelman 2001, s. 618.

⁴⁷ Jfr kapitel 3. "Lökröötota (som hafwa en Löök i stället ther Rooten pläghar wäxa) äre thesse: Hwijtlöök / Rödlöök / ängslök / Lillia och Purlöök: Såsom ock utländske (fremmande): Turkesk Blomma / J. Mariæ Roos / Violbrun Lillia / Gullroot / Göyebloenster / Hafzlöök / och Tulpan", Comenius 1640, s. 26-27. Med "Turkesk Blomma" menas här afodill (*Asphodelus albus/ramosus*) och med "Violbrun Lillia" hyacint (*Hyacinthus orientalis*). I registret saknas "gullrot" medan "gullört" står upptagen för det 131:a stycket.

Att benämna krolliljan ”Gullroot” var logiskt. Namnet utgjorde en försvenskning av tyskans ”die Goldwurtz”, vilket också Comenius åberopar. Språkbelägget redovisar arten i svenskt tryck, men säger mycket lite om den verkliga förekomsten eller odlingen av krollilja i landet. Fokus i *Gyllene Tungomåls Dör* på många företeelser är och förblir kontinentala. Vi läser exempelvis i kapitlet ”Om Örtegårdzbruuk” att ”Ollian utpressas ur Olliebären aff Olliegårdzmästaren...”. Det är förvisso en korrekt översättning av hur tillverkningen av olivolja gick till, men det belägger varken olivodling eller olivoljepressning i landet eller att någon i Sverige ägt titeln ”oljegårdsmästare”.⁴⁸

*André Mollet*⁴⁹

Sommaren 1648 anlände den franske trädgårdsmästaren André Mollet till Sverige och till drottning Kristinas hov. Fem år senare lämnade han landet för att inte mer komma tillbaka. Han viktigaste bestående bidrag blev boken *Lustgård* (1651), en ”trädgårdsbok där modern trädgårdsskötsel och den nya franska trädgårdskonstens skulle presenteras [...] i en mycket påkostad utstyrel”, som Sten Karling, Mollets biograf, låter sammanfatta.⁵⁰

Hos Mollet återfinns ett nytt belägg för krolliljan. Då *Lustgård* utkom i tre parallella språkutgåvor, på franska, svenska och tyska, blir en jämförelse av dessa textställen nödvändig.

Krolliljan förekommer i det åttonde av de elva kapitlena i *Lustgård*, det som handlar ”Om Blomstergården”. Blomstergården förordar Mollet skall delas i två. En del för de små blomsterbuskarna och de högre blommorna (perennerna), ”hwilka the lååge alt förmycket skada och Solen ifrån them taga kunde / om the med hwar andra ihoop blandas skulle”, och en för ”the lååge och rare”. Dessa senare utgörs av ”the enfalle och dubla Næglickorna⁵¹ / Konungszkronan⁵² / **Gullrooten** / Tulipaner / Anemon⁵³ / Hanefooten⁵⁴ / Bäärsanickel⁵⁵ / Iris⁵⁶ och andra sådane”. De två delarna kan mycket väl delas i mindre delar, skriver Mollet, och även blandas här och där om detta skulle kunna vara till prydnad.

⁴⁸ Comenius 1643, stycke 383, s. 85. Jfr kapitel 2.

⁴⁹ En biografisk skiss av Mollet och hans verksamhet av Lars Nyberg återfinns även i *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år* (2000), s. 20-25. En kortfattad presentation av ett pågående projekt som arbetar med att ge ut Mollets *Lustgård* på nytt presenteras av undertecknad i *Lustgården* 2002, ”André Mollets Lustgård ges ut på nytt”, s. 118-120.

⁵⁰ Karling 1970, s. 96.

⁵¹ Trädgårdsnejlikor (*Dianthus caryophyllus*).

⁵² Kejsarkrona (*Fritillaria imperialis*).

⁵³ Bukettanemon (*Anemone coronaria*).

⁵⁴ Smörblommor (*Ranunculus* spp.), inklusive vanlig smörblomma (*Ranunculus acris*) kanske i sorter.

⁵⁵ Aurikler, vildaurikel (*Primula auricula*) och trädgårdsaurikler (*P. x pubescens*), troligtvis i flera olika former/sorter.

⁵⁶ Företrädesvis tyskiris (*Iris germanica*) samt trädgårdsiris (*Iris Germanica*-gruppen).

En tolkning av alla växtnamn skulle vara värd en egen utläggning. De kommer också att presenteras i en kommande nyutgåva av *Lustgård*. Vi har här att koncentrera oss på krolliljan. Denna återfinns i det första textstället under det svenska namnet ”Gullroot”. Förutom Comenius benämning av krolliljan som ”Gullroot” på svenska, känner vi bara detta namn hos Mollet. I den franska utgåvan återfinns den dubiösa kollektiva beteckningen ”Martagons”, men i den tyska det omiskänneliga ”Goldwurtz”. Den allmänna uppfattningen är att Mollet själv skrev *Lustgård* på franska, *Le Jardin de Plaisir*, vilken sedan översattes till tyska (av Gregorius Gaijer) och svenska (Johan Sylvius), parallellt eller i någon ordning efter varandra.

Mollet är emellertid inte konsekvent med sina beteckningar. Längre ner i samma kapitel skriver han om hur planteringen skall ske: ”Thet äre ännu andra slagz Blomster / såsom Konungz Kronan / **gemene Hedniska Liljor** / hwijta⁵⁷ och guula⁵⁸ Lilior / *Fritillaria*⁵⁹, then hwijte och blåå *Hyacinthen*⁶⁰, Saffran⁶¹ och många andra / hwilka alle såås och planteras såsom the förebem:te”. I denna mening använder han, eller riktigare översättaren, Johann Francks namn. Den aktuella passagen i den tyska utgåvan lyder ”gemeine Heidnische Lilien / weisse und gelbe Lilien” och i den franska ”Martagons, Lys blanc, & iaunes”.⁶²

I ett svenskt perspektiv kan det synas logiskt att passagen skulle handla om krolliljan, madonnaliljan och brandliljan, våra tre tidigast introducerade äkta liljor. I ett kungligt franskt perspektiv, vilket rimligtvis också var Mollets, handlade det vid tiden (1650-talet) även om flera andra arter och om ett flertal olika slag av de nämnda. Detta ger inte minst förteckningen i *Jardin des Plantes*. (1636) uttryck för. Minst fyra olika arter döljer sig också här bakom det latinska ’släktnamnet’ ”Martagum”, det som kunde bli ”Martagons” på franska. Förteckningen över vilka växter som odlades i *Jardin Royal des plantes* i Paris (1665) ger också klart besked om de äkta liljorna. Här odlades madonnalilja, brandlilja och krollilja, tillsammans med turbanliljan, den scharlakansröda och den pyreneiska liljan.⁶³

Krolliljans förekomst i Mollets *Lustgård* (1651) kan nog hänföras till en verklig kännedom hos den då nära 50-årige och författande trädgårdsmästaren. Mollet lär ha umgåtts med arten, liksom med andra liljor, i Frankrike, och kanske även i både Holland och England. Men, detta betyder inte självklart att han hanterade den i Sverige. Beläggen i *Lustgård*, ”Gullroot” respektive ”Rödh Hednisk Lilia”, utgör förvisso språkbelägg, men inte heller de är evi-

⁵⁷ Madonnalilja (*Lilium candidum*).

⁵⁸ Med ”Gul lilja” menas vanligen på 1600-talssvenska fortfarande gul svärdsilja (*Iris pseudacorus*). I Mollets franska utgåva talas det om ”Lys blancs, & iaunes” varför det här troligen handlar om en äkta lilja, som brandliljan (*Lilium bulbiferum*) eller den i Frankrike vildväxande pyreneiska liljan (*Lilium pyrenaicum*).

⁵⁹ Kungsängsilja (*Fritillaria meleagris*)

⁶⁰ Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)

⁶¹ ”Saffran” i den svenska utgåvan kan motsvara saffranskrokus (*Crocus sativus*). En troligare uttydning är dock värkrokus (*Crocus vernus*), känd i Norden sedan mitten av 1500-talet, vilken också gått under namnet saf(f)ran. Den franska versionen säger ”crocus”.

⁶² Mollet 1651 (a), Mollet 1651 (b) och Mollet 1651 (c), passim.

⁶³ Jfr kapitel 3, Frankrike.

dens för den artens odling i Stockholm. De ”blå” och ”vita” liljorna” finns förtecknade i inventariet över Kungsträdgården 1661, se nedan, däremot inte krolliljan. Det utesluter inte krolliljans förekomst, men det framstår som märkligt att krolliljan, eventuellt med sina ståtliga vinterståndare, inte skulle kunna ha företecknats den 19 augusti om den verkligen funnits på plats.⁶⁴

Namnen i de tre utgåvorna är värda ytterligare en reflektion. Det franska ”Martagons” är detsamma på de båda textställena, om än ’kompletterat’ den andra gången. Namnet är skrivet i plural, det gäller även de andra växterna, medan namnen på tyska och svenska omväxlande förekommer i singular och plural (på svenska även omväxlande i bestämd och obestämd form). Min tolkning av det franska ”Martagons” är att krolliljan är inkluderad i detta begrepp, men att den bara utgör en av flera arter och slag. Mollet anlände till England samma år (1629) som John Parkinsons *Paradisi in sole. Paradise terrestris* utkom. I detta verk kallas alla krolliljetyper ”Martagons”, tillsammans med den scharlakansröda liljan (*Lilium pomponium*), turbanliljan (*L. chalcedonicum*), den pyreneiska liljan (*L. pyrenaicum*) liksom den till England nyintroducerade *L. carnolicum*.

Översättarna till svenska och tyska har från det kollektiva franska ”Martagons” i det förra fallet inte bara översatt, de har även tolkat till de bestämda namnen i singular ”Gullrooten” respektive ”Goldwurtz”. En händelse som ser ut som en tanke är, att det är just dessa tre namn som förekommer som synonymer till varandra i Johann Amos Comenius trespråksordbok (latin-tyska-svenska) *Janua linguarum reserata aurea* från 1640, med upplagor genom hela 1640-talet, varav flera - liksom Mollets verk - också från Henrich Keyzers boktryckeri. Det latinska namnet är här ”Martagum”. Det är en möjlighet att Comenius verk stått till översättarnas förfogande.

”Gullroot”, som en beteckning på krolliljan, har bara påträffats hos Comenius och hos Mollet under 1640-50-talen, varken tidigare eller senare. Det framstår som om det handlar om en försvenskning av det tyska ”Goldwurtz”, en språklärd översättning utan nödvändigtvis en koppling till botaniken eller hortikulturen.⁶⁵ Det förefaller vidare osannolikt, vilket tidigare också framhållits, att namnet ”Gullroot” på krolliljan inte skulle ha varit vidare spritt i Sverige om det verkligen varit använt i vidare kretsar och också korresponderat till ett örtmedicinskt och/eller alkemiskt bruk av liljans lök.

Den franska pluralbeteckningen ”Martagons”, tolkas och översätts inte i det andra fallet till ”Gullrooten”/”Goldwurtz” hos Mollet. Enligt min uppfattning har det använts för att uttrycka samma sak, för samma grupp av liljor med tillbakarullade kalkblad, vilket inte är fallet med ”Lys blanc, & iaunes”. Varför, kan man fråga? Istället översätts den kollektiva benämningen ”Martagons” med ”gemene Hedniska Liljor” respektive ”gemeine Heidnische Lilien”. Dessa inskränkningar kan, liksom beträffande ”Gullrooten”/”Goldwurtz”, inte tolkas som något annat än just krollilja (*Lilium marta-*

⁶⁴ RA, Städens akter, Stockholm nr. 21, ”Inventarium över Kungsträdgården 1661”.

⁶⁵ August Lyttkens upptar ”Gullrot” dels för krolliljan utifrån Comenius (1640), Lyttkens 1912-15, s. 1296, dels förvirrande för skelörten (*Chelidonium majus*) utifrån Mollet (1651), Lyttkens 1907, s. 986. Skelörten har förvisso kallats vid olika ”gull-”/”guld-”namn, men hos Mollet lär det bero på ett missförstånd och en utelämnad jämförelse med de andra utgåvorna.

gon). Det verkar nästan som om översättarna skulle kunna ha haft tillgång till den första upplagan av Francks *Speculum Botanicum* för år 1638, slagit i registret på "Martagon", läst och valt "Rödh Hednisk Lillior", vilket var Francks namn på arten. Francks beteckning för brandliljan (*Lilium bulbiferum*) var här "Gull Lilior".⁶⁶

Något dokumentärt belägg för att krolliljan verkligen fanns i Kungsträdgården, Mollets kanske främsta uppgift under sin tid i Sverige eller under årtionena därefter, ger inte de två inventarier som uppräts, för åren 1648 respektive 1661. De skvallrar dock om andra liljor.

1648 genomfördes inventeringen av Kungsträdgården i det närmaste i samband med lövfällningen, den 24-25 oktober. Då fanns det knappast några vår- och sommarlökväxter att se. Flera buxbomskvarter med med "åtskillige blåmster" finns redovisade, i "Södre Ports Qwarter" och i "Hytte Qwarteret". Om krolliljan fanns i Kungsträdgården under Mollets tid, då var det med största sannolikhet här hon stod planterad, om hon inte var så rar och dyrbar att hon bars ut och in i "kiällaren" i någon "kista".⁶⁷

1661 genomfördes inventeringen av Kungsträdgården redan den 19 augusti. Krukorna och kistorna med de frostömma växterna stod fortfarande ute. Det är framförallt de 4 kvarter med buxbomsparterrer som låg i "Vthi stooro Trägården" som tilldrar sig vår uppmärksamhet, liksom "Lilla Trää Gården baakom Lust Hwset". Här finner vi 'orangeriväxterna'; kistor med myrten, jasmin, lager, nejlikor, rosmarin och cypress. Vidare står här "2 Trä [kistor] med Blå lillior" och "1 Dito [träkista] medh hwita lillior". Uppgifterna återkommer sedan i en sammanfattning.⁶⁸

Johann Franck (1659)

Ett nytt och upprepat namnbelägg för krolliljan återfinns i Johannes Francks nya utgåva av *Speculum Botanicum Renovatum* 1659. Till denna finns i vår studie inte mycket att tillägga. "Martagon" saknas dock som sökingång. Två av de fem 'liljorna' har försvunnit, brand- eller saffransliljan "Lilium aureum, rufum / Gull Lilier" och vildkaprifolen "Lilium inter spinas / Gwle Skogz Lilior". Den senare återfinns under "Caprifolium" med "Lilium inter spinas" och "Lilium sylvaticum" (!) som synonyma namn.⁶⁹ Brandliljan kallas nu "Heme-

⁶⁶ Jfr diskussionen i Bilaga 7 rörande det tyska namnet "gemeine Heidnische Lilien", vilket inte påträffats i den tyska litteraturen. "Heidnische Lilie" förekommer bl.a hos Tabernaemontanus (1588) i en tolkning av "Lilium saracenicum". Det tyska namnet "Heidnischblumen" är vanligt både under det sena 1500-talet och genom hela 1600-talet.

⁶⁷ RA, Städers akter, Stockholm vol. 21, "Inventarium över Kungsträdgården 1648".

⁶⁸ RA, Städers akter, Stockholm vol. 21, "Inventarium över Kungsträdgården 1661". Beträffande transkriberingen har jag även jämfört Wollin 1923-24, s. 74-83. Wollin (s. 83) skriver i sammanfattning av växtmaterialet: "Brangula lillior omkring heela hwset", vilket väcker intresse. I själva inventeringen står dock "6 Brandgula neglikor omkring steenhwset widh muren". En jämförelse med originalet gör gällande att det inte förekommer några "brangula lillior". Hur "brangula neglikor" ser ut är en annan sak.

⁶⁹ Jfr den inledande diskussionen i kapitel 2.

rocallis / Stoor Gull-Lilior” med ”Lilium aureum” som synonymt namn. I övrigt förhåller det sig på följande sätt med ’liljorna’:⁷⁰

Lilium album	Hwijt Lilia	(<i>Lilium candidum</i>)
Lilium Saracenicum, <i>Martagon Math:</i>	Rödh Hednisk Lilia	(<i>Lilium martagon</i>)
Lilium convallium, <i>Lilium vernum</i>	Majelilior / Majebloomster / Bockblad	(<i>Convallaria majalis</i>)

Namnbelägget är tydligt. Francks kännedom om arten framstår som klar. Den verkliga odlingen, av Franck själv eller någon annan, kan dock inte beläggas utifrån *Speculum*.

*Olof Rudbeck d.ä. (1658)*⁷¹

Det första Redan tre år efter grundandet av Uppsala botaniska trädgård (1655) utkom Olof Rudbeck d.ä. (1630-1702), samma år som han som 28-åring erhöll sin professur i medicin, 1658, med den första tryckta katalogen över trädgårdens växter, *Catalogus plantarum Tam exoticarum quam indigenarum Quibus hortum academicum vbsaliensem primum instruxit Anno M.D.C.L.VII*, innehållande trädgårdens sortiment året dessförinnan, 1657. Här möter det första klara belägget för odling av krolliljan i Sverige, fränsett uppgifterna hos Swederus och Ichsell.

Katalogen upptar hela 1052 växtslag, men bara med tidigvetenskapliga namn. Det är först 27 år senare som Rudbeck i tryck anger svenska namn. Rudbecks första katalog upptar 10 slag av ’liljor’. Det är trots katalogformen en hel del information som kan utläsas genom hans förklaringsbokstäver och kursiveringar, en mycket intressant kategorisering. En tolkning av namnen blir som följer.⁷²

f.	Lilliasphodelus major fl. rubro.	→	<i>Hemerocallis fulva</i>
f. a.	Lillium album.	→	<i>Lilium candidum</i>
f.	Lillium rubrum majus.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
f.	<i>Lillium rubrum minus.</i>	→	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
f.	Lillium rubrum bulbulos gerens.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
f.	Lillium sylvestre fl. purp.	→	<i>Lilium martagon</i>
f.	<i>Lillium s. martagon</i>	→	<i>Lilium martagon</i>

⁷⁰ Franck 1659, passim.

⁷¹ För den senaste uppdaterade sammanställningen om Olof Rudbeck som botaniker och hans botaniska insatser vill jag åter hänvisa till Gunnar Erikssons verk *Rudbeck 1630-1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (2002), s. 241-255.

⁷² Det finns ingen sökingång på ”Martagon”, inte heller på ”Hemerocallis”. Jfr Tabell 2 i kapitel 2.

f.	<i>Lillium sylvestr. fl. luteo reflexo.</i>	→	<i>Lilium pyrenaicum</i> ⁷³
f.	<i>Lillium Calcedonicum fl. lut reflexo.</i>	→	<i>L. carniolicum</i> var. <i>jankae</i> ⁷⁴
f. c. a.	<i>Lillium covallium [sic!] fl. albo.</i>	→	<i>Convallaria majalis</i>

Förklaringsbokstäverna uttyds på följande sätt:

- ”a. = Bemerk the gräs som i Apoteken införas och äro i gement bruk hoos Läkiarena och endoch mästedels alla the andra gräs äro medh skiöna dygder begåfwade / doch förwaras the intet i Apoteken; ty sombliga aff them kunna intet i någon myckenheet finnas; sombliga hafwa samma dygder som the / hwilka aff Apotekarna församlas / therföre skiötas thessa intet; somliga kiöpas för dyrt / emedan the äro Uthländske och mz stoor omkostnat dyrkas i Trägårdar.” Rudbeck ger här tydligt tillkänna vad 1500- och 1600-talens många läkeböcker redan visat, nämligen att den vita liljan och liljekonvaljen tillhörde sortimentet av svenska läkevaxter. På motsvarande sätt framgår det att han inte räknade vare sig brandliljan eller krolliljan till läke- eller nyttoväxterna.
- ”c. = Äro the gräas som våra Åkrar / Ängiar / Skogar och bärgh i Sverige äro bekrönta medh.” Av ’liljorna’ ovan ansåg Rudbeck sålunda att bara liljekonvaljen kunde räknas som en ’inhemsk’ svensk växt.
- ”f. = Äro the gräas som ögona förlusta och therföre hoos the fremmande för thes blommas / blades / fröös eller hela gräsetz skönheet / medh stoor flijt i Trägårderne planteras och skötas.” Alla ’liljorna’, även de nyttiga vita liljorna och liljekonvaljerna, klassificerades av Rudbeck för sin ”skönhets” skull som prydnadsvaxter för trädgårdarna.

I ett NB. [*nota bene*] efter kategoriseringarna följer en upplysning av största intresse. Rudbeck skriver: ”The gräs namn som med mindre tryck / hwilket *cursiv* styl aff booktryckiarena kallas / äro tryckta / äro främmade i thessa Landzorter för hafwa warit okunnighe och nu nyligen genom min möda och omkostnat / först hijt införda och planterade.”⁷⁵ Rudbeck förklarar alltså att han infört inte mindre än fyra stycken av de tio ’liljorna’ själv; ett mindre slag av saffranslilja (*”Lillium rubrum minus”*), ett slag av krollilja (det är oklart vilka speciella karaktärer den har, *”Lillium s. martagon”*), ett gulblommigt martagon-slag, troligen den pyreneiska liljan (*”Lillium sylvestr. fl. luteo reflexo”*) och ytterligare en gulblommig lilja av martagon-utseende (*”Lillium Calcedonicum fl. lut reflexo”*), möjligen en gul varietet av *Lilium carniolicum*, *L. c.* var *jankae*.

⁷³ Jfr kapitel 2. Namnet är både enkelt och svårt att tolka. Det kan principiellt avse en gul form av flera av de europeiska liljorna av martagon-typ. Jag tolkar dock beteckningen i sin kontext och i enlighet med namn manuskriptet under 1600-talets första hälft som representerande en pyreneisk lilja. Jfr även Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 326-327. *Lilium pyrenaicum* odlades i Frankrike från sent 1500-tal och i England under första halvan av 1600-talet.

⁷⁴ Jfr kapitel 2. Det finns inte någon känd vit eller gul form av turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*), varför Rudbecks (och Leidens) beteckning måste avse någon annan art. Min tolkning går mot en gul form av *Lilium carniolicum*, troligen *L. carniolicum* var. *Jankae*, i enlighet med Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 186-189.

⁷⁵ Texten fortsätter: ”Men the Örters namn som med gröffre tryck / thet Roman styl kallas / ära tryckta / äro the som endelz gement waxa / endels uthanfrån komne / doch nu gement dyrkas och planteras i Trägårdar / så och dhe / hwilka sällan / dock stundom / finnas här i Sverige och nu nyligen uthaf några goda Wenner / hwilkas namn man här i registret finner tilsatte / äro upfundne / och til the andra tillagde.”

Hur kom krolliljan och de andra liljorna till Uppsala botaniska trädgård, åtminstone de fyra slag som Rudbeck förklarade sig själv ha introducerat, och varifrån kom de? Svaret kan vara enkelt, från Leiden.

Rudbeck studerade som 23-åring ett år vid den medicinska fakulteten i Leiden i Nederländerna (1653–54), understödd av drottning Kristina och Axel Oxenstierna. Dels skulle han lära sig hur en botanisk trädgård skulle anläggas, dels hur en anatomisk teater skulle byggas. Vidare skulle han anskaffa växter till trädgården. Att Leiden och Nederländerna tillika var tulpanens, liljornas och övriga lökväxters högborg i Västeuropa, genom Carolus Clusius försorg, får ses som en 'lycklig omständighet' utifrån vårt perspektiv.⁷⁶

Sommaren 1654 reste Rudbeck tillbaka till Sverige, tidigare än vad som var beräknat som en följd av drottning Kristinas abdikation. Bland det sista han gjorde i Leiden var att inhandla lökar, frön och plantor (rötter) i ett stort antal, till den kommande botaniska trädgården i Uppsala. Han efterföljdes snart av "ett gott förråd af fructibus, eminibus, bulbis och radicibus", som Rudbeck uttryckte det själv. På egen bekostnad (200 riksdaler) hade han också enligt egen uppgift låtit inköpa 800 species av trädgårdsmästaren Stoffill i Leiden. Studiekamraten Johan Palm genomförde året därefter själva leveransen till Sverige.⁷⁷ 'Grundplåten' i Uppsala botaniska trädgård kom framförallt att utgöras av denna samling av frukter, frön, lökar och rötter från Nederländerna. Redan tre år senare, 1658, utkom också Rudbeck med den första tryckta och alfabetiskt uppställda förteckningen över trädgårdens alla växter, vilken följdes av nya tryckta utgåvor 1666 och 1685 (se nedn).

En blick på den botaniska trädgårdens i Leiden sortiment vid ungerfärligen samma tid, uttryckt i Simon Paullis förteckningar, "Catalogus plantarum horti academici Lugduno-Batavi. Qvibus instructus erat. Annis 1642 & 1649", ger klart vid handen att Rudbeck nästan för varje punkt följt det nederländska namnskicket för samtliga redovisade 'lilje-taxa' i Uppsala.⁷⁸ Det är särskilt att notera att detta även gäller för de slag (åtminstone helt för tre av fyra) som Rudbeck i sin Uppsala-katalog förklarar sig själv ha introducerat i landet. Det framstår inte som något djärvt antagande att hävda att just dessa lökar ursprungligen också förvärvats i Leiden, med introduktionsår i Sverige 1655.

Rudbecks *nota bene* innehåller en fortsättning: "Men the Örters namn som med gröffre tryck / thet Roman styl kallas / ära tryckta / äro the som endelz gement waxa / endels uthanfrån komne / doch nu gement dyrkas och planteras i Trägårdar / så och dhe / hwilka sällan / dock stundom / finnas här i

⁷⁶ Jfr kapitel 4, Norge, och Bilaga 9.

⁷⁷ Swederus 1877, s. 8., Dahl 1995, s. 41, 60–66, Eriksson 2002, s. 78, 87. För en närmare belysning av Rudbecks Hollands-tid, se hela kapitlet "I Holland", Eriksson 2002, s. 71–79. Uppgifterna gällande trädgårdsmästare Stoffil/Stoffill Stoffilsson är magra. Listan med inköpta växter i Leiden ("M. Stoffil trädgårdsmästares i Leidens lista fol. 9. bok α" är också förkommen. Jfr Dahl 1995, s. 41, not 79. Trots upprepade förfrågningar vid både Hortus Botanicus Leiden och Universiteitsbibliotheek Leiden har ingen ytterligare klarhet kunnat vinnas.

⁷⁸ Paulli 1653, s. 473–560, Se vidare kapitel 6. I Leiden fanns: "Lilioasphodelus major fl. rubro, Liliium album, Liliium rubrum majus. Liliium rubrum minus, Liliium rubrum bulbulos gerens inter folia, L. bulbiferum, Liliium sylv. Dod. s. Hemerocallis fl. albis & purpur. reflexis, Liliium sylv. fl. luteo reflexo, Liliium Chalcedon. fl. luteo reflexo angustifol, Liliium convallium fl. albo". Jfr Gunnar Erikssons kommentar i Eriksson 2002, s. 242.

Swerige och nu nyligen uthaf några goda Wenner / hwilkas namn man här i registret finner tilsatte / åro upfundne / och til the andra tillagde.”

Även denna anmärkning innehåller en viktig upplysning för krolliljans vidkommande, nämligen vilka arter som Rudbeck ansåg ha funnits i landet sedan tidigare, kortare eller längre. Krolliljan tillhörde förvisso dessa tidigare introducerade arter, tillsammans med brandlilja/saffranslilja och madonnalilja. Av Rudbecks gardering i passagerna går det dock inte att läsa ut om liljorna tillhörde kategorin som ”nu gement dyrkas och planteras i Trädgårdar” eller ”dhe / hwilka sällan / dock stundom / finnas här i Sverige”. Rudbecks konstaterande att de tre liljearterna i mitten 1650-talet tillhörde den svenska trädgårdsfloran stämmer väl överens med de dokumentära tidigare 1600-talsbelägg hos Franck, Comenius och Mollet. Rudbeck låter dock ett ”odlingsbelägg gå i tryck” i sin första katalog, och detta är det första riktigt säkra i landet.

Krolliljan i den svenska 1660- och 1670-talslitteraturen

1660-talet är ett i trädgårdshänseende rikt decennium i den svenska historien. Det är Drottningholmsbyggnadens första tid, liksom tiden för ett stort antal adelsgoods plantering runt om i landet. Det är också en period av relativ fred. 1661 erhöll fortifikationsofficeraren greve Erik Dahlbergh (1625-1703) sitt privilegium på praktverket *Suecia Antiqua et Hodierna*, för att visa just landets bygghälsa jämte dess anrika historia för resten av Europa. Vi har gått in i den period, som med risk för alla förenklingar, kallats och kallas ”barocken”. Detta spelar roll för studiet av krolliljan. Det är nämligen i barockträdgårdskonstens broderiparter, eller rättare sagt i de blomsterlister, *plate-bandes*, som omger vissa av dessa, som krolliljan nu med större iver och utsikt att finnas, kan sökas.⁷⁹

Schering Rosenhane

”Schering Rosenhane [1609-1663] var en av den svenska stormaktstidens finast bildade och intressantaste personligheter”, sammanfattar Torsten Lagerstedt karaktären av riksrådet, friherren och författaren av den kända och innehållsrika lanthushållningstraktaten *Oeconomia*, vilken föreligger i en handskrift från början 1660-talet (ca 1662).⁸⁰

⁷⁹ Utrymmet medger inte här mer än en fragmenterad behandling av själva den barocka trädgårdskonsten. Det är heller inte lätt att anvisa en nöjaktigt sammanfattande litteratur. Två titlar vill jag dock framhålla: Sten Karlings sammanfattande avhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nätrestilens genombrott*, Stockholm (1931), samt flera nyskrivna kapitler i *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, Stockholm (2000).

⁸⁰ Lagerstedt 1944, Inledningen, passim. Den tryckta versionen bygger på en oavslutad handskrift av Rosenhane, vilket givits namnet *Oeconomia*, efter det första substantivet i handskriften. Jfr Lagerstedt 1944, s. XIII. Rosenhanes *Oeconomia* behandlas även av Maria Flinck i *Tu-*

Rosenhanes incitament till en lantushållningsbok var flera. Hans eget spretiga godsinnehav, de fragmentariska existerande svenska bidragen på lantushållningens olika områden, den 'moderne' godsägarens förväntade goda förvaltning av sina egendomar och Rosenhanes eget stora (trädgårds)intresse.⁸¹ Rosenhane skriver enkelt, klart och initierat. Han ger också enligt sin utgivare "en utomordentlig bild av svenskt jordbruk och svenska ekonomiska och sociala förhållanden i övrigt...". Viktigast är kanske ändå att "en framstående representant för den jordägande adeln [talade] till sina unga likar om hur en sätesgård var beskaffad och hurudan den borde vara".⁸²

I *Oeconomia* och i kapitlet "Horticultura eller trädgårdzskötsel" möter en växtrikedom för trädgårdarna som inte tidigare skådats i det svenska trycket, Rudbeck undantagen. Med en förespråkare som inledningsvis uttrycker sig sålunda: "Trädgårdzskötsel ähr dän ädlaste och lustigaste hantering som en adelsman uppå landet kan förlusta sig med" kanske det inte förvånar. Ändå är blomsterprakten (och 'krolliljepakten') osedvanligt och osvenskt rik.⁸³

Liljorna hör hos Rosenhane hemma i "Blomequarteret". Detta kvarters detaljgestaltning överlämnar han med varm hand åt trädgårdsmästaren, antingen utifrån dennes egna konstnärliga kvalifikationer eller utifrån befintliga mönster i böcker. Till kantväxt rekommenderar han i första hand buxbom, även om flera andra arter kan komma ifråga. Blomkrukor och stayer av alla slag hör också hemma här. Men, skriver han: "Föruthan allt thätta ähr största Zieraten som sker utaff leffwandes, sköna wälluchtande och aff åtskilliga höga färionen förblandade gräs och blomor, hwilka en curieux hushållare lærer samla tillhopa aff åtskillige orter". Av dessa finns det så två förnäma slag. Det första är "Bulbosa . . . till hwilke och räknas Tuberosa". Det andra slaget är "the som wäxa och förkåffwras bättre utaff frö." Av bägge slagen, skriver Rosenhane, "ähre oändelige Species, them ingen härre ehuru mächtig han ähr, kan alla haffwa i sin örtegård."⁸⁴

Lök- och knölväxterna får flera sidors utrymme till sitt förfogande. Rosenhane inleder med en omsorgsfull beskrivning av jorden, förökningen och planteringen av dem. Som den "störste och skönaste iblan lökekrydder" räknar han kejsarkronan. Därefter presenterar han tulpanerna och röjer därvidlag sin källa till uppgiften om 144 kända slag i skrivandes stund, "Laurenbergius".⁸⁵

sen år i trädgården (1994), speciellt i kapitlet "Ordning och färgglädje", s. 29-34. Se vidare Bilaga 14, "Swederus".

⁸¹ Lagerstedt sammanfattar den 'svenska' lantushållningslitteraturen från och med Peder Månssons "Bondakonst". Han påtalar också klart den goda tillgången i Sverige på både klassisk – Cato, Columella, Varro, Plinius, Ovidius, Vergilius – och samtida utländsk lantushållningslitteratur. Detta är, skriver han "ägnat att försvåra arbetet för den, som i våra dagar söker med deras hjälp bilda sig en föreställning om svenskt jordbruk under 1500- och 1600-talen, då det många gånger ej är lätt att skilja mellan svenskt och främmande i deras framställningar." Lagerstedt 1944, s. VIII-IX.

⁸² A. a., s. XIII.

⁸³ A. a., s. 89.

⁸⁴ A. a., s. 139.

⁸⁵ Lagerstedt tolkar detta till till förmån för Guilielmus Laurenbergius [Wilhelm Lauremberg] och verket *Botanotheica* ['örtkista'], *hoc est Modus conficiendi herbarum vivum...*, Rostock (1627). En annan tolkning leder till det nästan samtida verket av Peter Lauremberg (1585-1639), *Hor-*

Peter Laurembergs (1585-1639) namn på krolliljan är ”Lilium intortum” och ”Cymbalum”. ”Cymbalum” är också Rosenhanes alternativa krolliljenamn.

Rosenhane behandlar efter tulpanerna ”Hwita och brangula Lillior”, madonnaliljan och brandliljan. De beskrivs utifrån sina svenska namn. Beträffande dessa handlar det framförallt inte om olika slag eller om deras prydnad, utan om deras praktiska handhavande under året.

”Hwita och brangula Lillior, hanteras på samma sätt som andra lökekryddor.”⁸⁶

Han konstaterar att liljelöken är känsligare än hos andra lökar och bör läggas i jorden fortare. Avskurna liljestjälkar kan hindras att gå i blom om de knoppiga skärs av och täckes med jord och lera och sätts i en kruka skuggigt och sval.⁸⁷ Rosenhane kommer därefter till krolliljorna, som han nästan räknar till liljorna, men som han inte känner med svenska namn.

”Martagon som och kallas Cymbalum ähr nästan en art utaff Lillior och skötes på samma sätt, ähr en wacker artig krydda, hänger sine blomor utföre och kröker them i rundan, ähre aff åtskillige färrior, så adt thet räknas fämton åtskillige slag aff thänna arten.”⁸⁸

Rosenhanes uppgifter om ”fämton åtskillige slag aff thänna arten” är med stor sannolikhet hämtade från Peter Lauremberg (1631-32). Överensstämmelsen mellan Lauremberg-Rosenhane aktualiserar självfallet frågeställningen huruvida Rosenhane själv hade sett de krolliljor han skriver om i Sverige eller utomlands. Det blir än mer tveksamt om han verkligen hade odlat dem själv. Medan texten om de vita liljorna och brandliljorna tyder på någon form av erfarenhet bortom den bokliga lärdomen, reflekterar den långa meningen om krolliljorna istället en viss distans. Det framgår i uttrycken ”nästan en art utaff Lillior” och ”thet räknas fämton åthskillige slag”, att Rosenhane här refererar till en källa utanför sig själv.

ticultura (1631) med *Apparatus Plantarum primus: tributus in duos libros. I. De plantis bulbosis. II. De plantis tuberosis* (1632).

⁸⁶ Lagerstedt 1944, s. 141-142.

⁸⁷ A. a., s. (140)141-142: ”Hwita och brangula Lillior, hanteras på samma sätt som andra lökekrydder, allenast mäd dän åtskillnan, när the uptagas om hösten at the inet må så länge liggia öffwer iorden som the andra, utan så snart man haffwer snöpt them och taget aff löken thet man will försättia, att man då låter them komma i jorden igän, och kräffia the mera watn och wåt grund än the andra lökekrydder. På thet the måge länge på sammaren och icke alla på en gång pryda blomequarteret, Så kan man plantera them åtskilligt, dän ena diupare neder än thän andra, så komma the på åtskillige tider upp och wara däss längre, thätta samma kan man och bruka mädh Tulipper och flera sådana krydder. Will man och gömma the hwita Lilliorna någon tid i huset, så måtte man skära stiälken aff för än blomorna ähre utslagna och strax betäckia honom mäd leer och iord och sättian i en kruka, så förwaras han länge och slår inet ut för än man sätter honom i solen och i någon wärma.”

⁸⁸ A. a., s. 142. Lagerstedt når aldrig fram till någon egen tolkning. I ”Växtförteckning” hänvisas vid ”Cymbalum” till ”Martagon”, men ”Martagon” finns inte upptaget. Krolliljan återfinns inte heller bland liljorna. En utredning av namnet ”Golltwurtz” (s. 143) som återfinns bland de ”Tuberosa” växterna och afodillerna återfinns i kapitel 2. I beteckningen ”Martagon” inkluderar Rosenhane med största sannolikhet flera liljearter med krolliljelika blommor: *Lilium chalcedonicum*, *L. pomponium*, *L. pyrenaicum* samt krolliljans många färgvariationer. Beträffande ”Cymbalum”, se kapitel 3 och namnen i Peter Lauremberg (1585-1639), *Horticultura* (1631) med *Apparatus Plantarum primus: tributus in duos libros. I. De plantis bulbosis. II. De plantis tuberosis* (1632)

Olof Rudbeck odlade i Uppsala bara två slag av krollilja vid samma tid (1658) som Rosenhane skriver sin *Oeconomia*. Totalt redovisas bara fyra olika krolliljeliknande slag i hela Rudbecks katalog. Det framstår i det perspektivet som tveksamt att Rosenhane skulle odla eller känna till femton olika slags liljor med tillbakarullade kalkblad.

Krolliljan aktualiserar i sin oskuldsfullhet den större frågan om förhållandet mellan Rosenhanes bokliga kunskap i förhållande till hans egen erfarenhet på trädgårdsodlingen områden. Torsten Lagerstedt har inte systematiskt spårat Rosenhanes källor, men pekar i sin notapparat på en handfull författare.⁸⁹

Schering Rosenhanes intressanta verk har ännu inte satts i kontext på trädgårdsskötsel och trädgårdsodlingens områden. Det väntar ännu på sin genomlysning. Tills detta är gjort får vi kanske använda Rosenhanes uppgifter som erfarenhetsbaserade svenska förhållanden med ett visst mått av försiktighet.

Olof Rudbeck d.ä. (1666)

År 1666 utkom två nya växtkataloger med belägg för odling av krollilja av Olof Rudbeck. Den ena utgör en nyutgåva/nytryck av 1658:års katalog för Uppsala botaniska trädgård. Förordet, på både latin och svenska, är identiskt och beträffande 'liljorna' är förhållandet också detsamma. Katalogen åtföljdes av ett tillägg, *Appendix Catalogi Plantarum*, upptagande 649 olika – och nya – växtslag i trädgården. Sex nya 'liljor' har tillkommit, varav fyra äkta liljor. Av dessa är tre krolliljor. De kan härmed tacksamt dateras till perioden mellan 1657 och 1666. 'Liljorna' är:

f,	Lilliasphodelus minor	→	<i>Hemerocallis lilioasphodelus</i>
f,	Lillium album fl, multipl,	→	<i>Lilium candidum</i> (var. <i>plenum?</i>)
f,	sylvest: s. Hemerocallis fl, pur,	→	<i>Lilium martagon</i>
f,	fl, albo	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
f,	fl, pall: pur,	→	<i>Lilium martagon</i>
f,	Persicum s, Susianum fl: purp.	→	<i>Fritillaria persica</i>

Ny i Uppsala botaniska trädgård är den gula dagliljan och den mörka klockliljan. Ny är också den dubbelblommande varieteten av den vita liljan.⁹⁰ Denna är första gången belagd i Leipzig 1662 av Leonid Ursinus (1618-64), som också den från Holland. Härifrån lär också Rudbeck ha fått också fått sina

⁸⁹ Lagerstedt 1944, s. 148. I slutet av "Horticultura eller trädgårdsskötsel" hänvisar Rosenhane bl.a. till Olof Rudbeck och hans Uppsala-katalog, "Catalogo plantarum Vpsaliensis", vilken därigenom får anses vara känd och brukad av Rosenhane. I samma avsnitt hänvisar Rosenhane även till Emanuel Sweerts, Lauremberg, Villa Baptista Porta, Oliver Serres och till katalogen över beståndet i den botaniska trädgården i Leiden år 1633 av Ad. Vorstius. I jordbruksdelen återfinns även tydliga referenser till bl.a. Columella, Cato och Plinius.

⁹⁰ "Flore pleno" tolkas vanligen "med fylld blomma", medan "flore multiplex" ungefärligen blir "mångfaldig vad beträffar blomman". Detta kan tolkas både som fylldblommig och som "mångblommig".

lökar.⁹¹ Den dubbelblommade vita liljan kan nog betraktas som den mest exklusiva äkta liljan i 1666:års katalog.

Tre nya krolliljor har också planterats i Uppsala. Det ger totalt fem olika slag. De är separerade med namnen genom de skilda introduktionstillfällena, men för den skull behöver de inte nödvändigtvis vara långt åtskilda, varken morfologiskt eller taxonomiskt. Den vita formen är ny och får betraktas som en ny introduktion. Tills vidare får 1666 stå som introduktionsår för den vita krolliljan i Sverige.

De övriga krolliljorna syns vara purpurfärgade, av kraftigare eller blekare slag. Namnen är 'typiskt nederländska' ("Lilium sylvestre") och återfinns också i Leidenkatalogerna. Att notera i Rudbecks Appendix är dock att intresset ifråga om lök- och knölväxter nu är förskjutet mot andra kategorier. Visserligen återfinns flera nya taxa av tulpaner, men dominerar gör hyacinter, ranunkler och framförallt olika narcisser. Alla är märkta med "F" = prydnadsväxter för trädgårdar. Då alla växtslagen lär vara introducerade av Rudbeck själv, är heller inga namn kursiverade i tillägget.

Den andra katalogen utgör en tryckt förteckning över växtsamlingen på Magnus Gabriel De la Gardies Jacobsdal (Ulriksdal) norr om Stockholm, *Deliciae Vallis Iacobæe, Sive Jacobs Dahl*, även denna kommer från samma boktryckare i Uppsala (1666). Jakobsdalskatalogen är vidlyftig. Den tar vid efter två latinska inledningar, tillägnade Magnus Gabriel De la Gardie och Jakobsdal. Ingen av de hittills nämnda Rudbeck-katalogerna innehåller några svenska namn.

Rudbeck presenterar nio olika 'liljor' från Jakobsdal. Den brunröda dagliljan har nu placerats som "Asphodelus liliaceus ruber" och därmed lämnat 'flocken'. 'Liljorna' är följande:

Lilium album fl. simplici.	→	<i>Lilium candidum</i>
Lilium album fl. pleno.	→	<i>Lilium candidum</i> (var. <i>plenum</i> ?)
Lilium aureum bulbul. gerens.	→	<i>Lilium bulbiferum</i>
Lilium sylvestre fl. rubro.	→	<i>Lilium martagon</i>
Lilium sylvestre fl. albo.	→	<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>
Lilium sylvestre fl. luteo.	→	<i>Lilium pyrenaicum</i>
Lilium chalcedon. fl. miniat.	→	<i>Lilium chalcedonicum</i>
Lilium aureum majus.	→	<i>Lilium bulbiferum</i> ssp. <i>croceum</i>
Lilium convallium.	→	<i>Convallaria majalis</i>

⁹¹ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 184. Varieteten kallas idag *L. candidum* var. *plenum* men har tidigare gått under ett flertal namn. Beskrivningen gjordes 1715 i *Plantarum Historiae Oxo-niensis*, avbildning i *Histoira* av Zanoni 1732.

Figur 7. "HEMEROCALLIS CHALCEDONICA umbellifera", turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*), målning av Daniel Rabel (1578-1637) från tidigt 1600-tal, som en förlaga till det graverade florilegiet *Theatrum Florae* (1622). Turbanliljan förekommer i Rudbeck d.ä:s katalog från Uppsala botaniska trädgård 1685. (Published by permission by Bibliothèque nationale de France, Dossier PF2315015, s. 75).

De la Gardie erhöill i liljeväg på Jakobsdal, av växtförteckningarna att döma, i stort sett samma sortiment som Rudbeck odlade uppe i Uppsala, med några tillägg. Han fick den exklusiva dubbelblommande madonnaliljan, vidare både brandlilja och saffranslilja, den senare dock bara i den pampigare kraftigare typen. Den pyreneiska liljan verkar ha stannat kvar i Uppsala, liksom det

gulblommiga slaget av 'krollilja' (*L. carniolicum* var. *jankae*?). Å andra sidan verkar en turbanlilja förvärvat till greven (fig. 7). Av krolliljor ordnade Rudbeck såväl ett vanligt slag som den nyintroducerade vita formen.

En genomgång av 1660- och 1670-talets arkivalier för de större godsens i landet, kanske framförallt inventarier och räkenskaper, skulle med största sannolikhet öka våra kunskaper om liljeläget i landet vid tiden. I utställningskatalogen *Tulpan, nejlika och ros* (1999), bidrar Arne Losman med en blomsterlöksuppgift för Skokloster. I ett exemplar i biblioteket av Peter Laurembergs *Horticultura*, tillhörigt Nils Brahe, från 1660 gift med Carl Gustaf Wrangels dotter Margarta Juliana, har Losman påträffat ett memorial på blomsterlök från 1671. Memorialet förtecknar 300 tulpanlökar i många olika färger, 250 vita liljelökar, 200 narcisser och därtill iris, hyacinter, jasmin, malva och kejsarsarkronor. Lökarna gav Brahes svärmor till svärsonen Nils Brahe för dennes trädgård vid Rydboholm.⁹² Memorialet är bara ett exempel på förhållandet hur växter, allt från dyrbara lökar till pelargonsticklingar, utbytts som vängåvor mellan vänner, släktingar och botanister i alla tider. I det här exemplet utgjorde dessutom den vita liljan en av de förnämsta gåvorna.

Daniel Daalhemius

Tre år efter det att Rudbecks kataloger för Uppsala botaniska trädgård och Jakobsdal utkom, 1679, upprättade en av Rudbecks medicinstudenter, Daniel Daalhemius, en skiss över den botaniska trädgårdens bäddar och förtecknade vad han fann i örtväg. Gunnar Eriksson uppskattar att Daalhemius förtecknat ca 760 växtslag, uteslutande örter, lökväxter och perenner. I Rudbecks samtida katalog tillkommer ca 170 slags lignoser, varför trädgården lär ha kunnat uppvisat i storleksordningen 900 växtslag för den blivande läkaren. Katalogen från trädgården för 1666 upptar som nämnts 1701 (1052 + 649) växtslag. Det är klart att man frågar sig vari den stora skillnaden i antal ligger. Kanske Daniel, liksom Rudbeck själv, intresserade sig allra mest för de blommande vårlökarna och främst befann sig i trädgården under våren. Han kanske bara "trampade trädgårdsgångarna" vid ett enda tillfälle?⁹³

Daalhemius redovisar 13 (möjligen 12) positioner för krolliljor i nio olika kvarter i trädgården. Här återfinns vi även *L. bulbiferum*, *L. bulbiferum* var. *croceum* och *L. candidum*.⁹⁴ Krolliljorna växte på flera olika ställen, de var av flera olika slag och förtecknades med flera olika namn. Citerade Daalhemius några 'etiketter' vid bäddarna, följde han någon annan skriven/skissad förteckning eller skrev han ur eget huvud?

Daalhemius uppger följande namn och positioner för trädgårdens liljor:⁹⁵

⁹² Losman 1999, s. 37.

⁹³ Eriksson 2002, s. 206. Daalhemius anteckningsbok förvaras vid UUB, under signum U65 da.

⁹⁴ Stort tack till Karin Martinsson och Svengunnar Ryman för tillgång till ett transkriberat och tolkat arbetsmaterial rörande liljorna ut Daalhemius anteckningsbok (2005-01-24).

⁹⁵ Tolkningen till aktuella vetenskapliga namn av Martinsson och Ryman om inte annat anges, tilläggen av *Lilium martagon*-slag av undertecknad.

Bädd 5	Lil.[ium] sylvest.[e] fl.[ore] purp.[ureo] Heme:rocallis fl.[ore] alb[o] Liliü[m] sylvest[re] flor.[e] med.[io] purp.[ureo]	<i>Lilium martagon</i> <i>L. martagon</i> f. <i>album</i> (aff.) <i>Lilium martagon</i>
Bädd 11	<i>Lilium rubrum</i> majus [överstruket] fl.[ore] pallid[o]	<i>Lilium martagon</i> ⁹⁶
Bädd 15	Liliü[m] sylv.[estre] fl.[ore] pallid[o] purp.[ureo] striat.[o] purp.[ureo] [...] Liliü[m] rubr.[um] bulbü[s] gerens.	<i>Lilium martagon</i> <i>Lilium bulbiferum</i>
Bädd 16	Liliü[m] rubr.[um] minus Liliü[m] s.[ive] He:merocallis fl.[ore] albo Liliü[m] s.[ive] Hemerocallis fl.[ore] alb.[o] pallid[o]	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i> <i>L. martagon</i> f. <i>album</i> (aff.) <i>L. martagon</i> f. <i>album</i> (aff.)
Bädd 18	Li.[lium] sylv.[estre] Hemerocallis fl.[ore] rubr.[o] Lil.[io] sylvestr.[e] s.[ive] Hemerocallis fl.[ore] alb.[o] Lil.[ium] rubrum majus	<i>Lilium martagon</i> <i>L. martagon</i> f. <i>album</i> (aff.) <i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Bädd 39	lil.[io] sylv[estre] s.[ive] mar.[tagon] fl.[ore] purp.[ureo]	<i>Lilium martagon</i> ⁹⁶
Bädd 42	lil.[io] sylv.[estre] fl.[ore] alb.[o]	<i>L. martagon</i> f. <i>album</i> (aff.)
Bädd 44	Lil.[io] sylv.[estre] fl.[ore] pallid[o]	<i>Lilium martagon</i>
Bädd 59	<i>Lilium rubrum</i> majus	<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>
Bädd 60	Lil.[ium] alb.[um] Mart.[agon] s.[ive] <i>Lilium sylvestr[e]</i> fl.[ore] pallid[o] Martagü[m]	<i>Lilium candidum</i> <i>Lilium martagon</i>

De många olika namnen på krolliljan väcker frågor, liksom de flera olika slagen och de många platserna i trädgården. Av de tretton krolliljegrupperna är till exempel hela fem vita. Det verkar som om det finns en linje mellan introduktionen av nya kollektioner i trädgården, uttryckt i katalogerna, och hur de placerats i bäddarna med bibehållna namn och kanske för att inte blandas. Namnen ligger nära, eller är identiska med, de som användes i Nederländerna (Leiden) under första halvan av 1600-talet. De korresponderar för krolliljans del väl med Simon Paullis uppgifter från Leiden (1653). Om vi utgår ifrån det rimliga i att Rudbeck inte blandade sina lökförsändelser, och dessutom behöll 'leveransnamnen' kanske vi grovt kan systematisera enligt följande.

⁹⁶ *Lilium rubrum* majus är odiskutabelt *Lilium bulbiferum* var. *croceum*. Som namnet står nu kan det tolkas både till detta taxa, till *L. bulbiferum* (var. *bulbiferum*) och till *Lilium martagon*. Glömde Daalhemius att stryka "rubr.", eller var saffransliljan blek?

I 1658:års katalog redovisar Rudbeck två krolliljeslag ”Lillium sylvestre fl. purp.” och ”Lillium s. martagon”. Det förra fanns i Sverige innan Rudbeck, det senare menar han sig själv ha introducerat. Det förra (åtmistone namnet) återfinns vi i bädd 5 (ett eller båda slagen), det senare i bädd 39.

I 1666:års katalog dyker tre nya krolliljeslag upp i ett ”Appendix”: ”Lillium sylvest: s. Hemerocallis fl, pur, ”, ”Lillium sylvest: fl. albo” och ”Lillium sylvest: fl, pall: pur, ”. Det första slaget återfinns vi i bädd 18 och kanske i bädd 39, det andra i bädd (5) 16 och 18 (42). Det tredje i bädd 15 och 44 (60).

I 1685:års katalog (se nedan) rensar Rudbeck upp bland sina krolliljenamn. Han anger nu mörkt purpurfärgade eller bruna krolliljor (”Lillium sylvestre. Hemerocallis fl. purp. Krok-lillior bruna”), vita krolliljor (”Lillium sylv. s. Hemer. fl. albo. Hwijta Krok-lillior”) och bleka krolliljor (”Lillium fl. pall. purp. Bleka Krok-lillior”).

Genom Daalhemius skisser och förteckningar, en slags ögonvitnesskildning och belägg av Rudbecks kataloguppgifter, klarnar bilden av krolliljevariationen i Sverige under 1600-talets andra hälft. Daalhemius uppgifter kan också möjligen bidra till att förklara den stora morfologiska variationen, framförallt i färg, av krollilja på Linnés Hammarby.⁹⁷ Om så många kollektioner av krollilja som Daalhemius anfört verkligen fanns i trädgården, skulle det med krolliljans förmåga att både bita sig fast och sprida sig i en trädgård i svag hävd, kunna betyda att de två slag av krollilja som Linné redovisar planterade i mullbänkarna på Hammarby i verkligheten en besatt en långt större genetisk och morfologisk variation redan från början.⁹⁸

Elias Tillandz

Liljorna och krolliljan hos läkaren och medicine professorn Elias Tillandz (1640-1693) i Åbo behandlas i fråga om namnet i kapitel 2 och för övrigt i kapitel 4 under Finland.

Krolliljan i den rika svenska 1680-talslitteraturen

1680-talet bjuder en god handfull boktitlar och författare av intresse beträffande trädgårdsväxternas historia och användning. Vi möter fyra nya personer, några nya upplagor av tidigare verk och så Olof Rudbecks sista stora katalog för Uppsala botaniska trädgård (1685).⁹⁹

⁹⁷ Variationen kan (även) till en del ha sin upprinnelse i den fröförsändelse som Linné erhöll från kejsarinnan Katarina 1773, om den innehöll krolliljefrön som såddes, grodde, blommade och reproducerade sig. Se nedan ”Krolliljan på Linnés Hammarby”.

⁹⁸ Se vidare ”Krolliljan på Linnés Hammarby” nedan.

⁹⁹ Beträffande Elias Tillandz verk 1683 hänvisas till uppgifterna vid förstautgåvan 1673 ovan.

Haquin Spegel – krollilja hos ärkebiskopen

År 1685 utkom den mångsidige kyrkomannen, sedermera ärkebiskopen, Haquin Spegel (1645-1714), med sitt stora rimmade verk, en betraktelse över hela skapelsen och skapelseberättelsen, *GUDS Verk och Hwila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse / Uti Sex Dagar af then Altmäktige Gud fullbordad: Sampt Then Siunde Dagens nöwendiga Helgelse...* i Stockholm (fig. 8). I den ”Tredie Dagens Skapelse” vimlar det av träd, frukter, bär, örter och kryddor av olika slag, nära som främmande, nyttiga som sköna – och också av liljor. Spegel är för sin del klar över att (den vita) liljan i första hand inte hör hemma i köket. Vi citerar några strofer under rubriken ”Inländske fruchter”:¹⁰⁰

“Men Bohagz-Qwinnan weet een richtig Skildnad giöra /
Weet hwar til Timian / Salwia / Meyran höra /
Weet wäl at Saar och Dill / *Lavendel* och *Persillia*
År bättre i it Kiök än *Tulipan* och **Lillia**:
Augurker, Artischok, Rödbeta / Portulaca
Samt många slagz *Salat* som ej plä illa smaka /
Besynnerlig *Lactuc, Asparagus, Endiver*
Gör snästan samma Gagn som *Capris* och *Oliver*:”

Riktigt intressant blir det längre fram i samma ’kapitel’, när Spegel rimmat förbi utländska länders träd och frukter och hamnar i olika sjukdomar och åkommor och hos de läkande örterna. Under en rubrik ”Om åtskilliga örters undersamma Kraft” hittar vi faktiskt krolliljan.¹⁰¹

“Men några kryddors Kraft är stoor och Smaken bitter /
Ty lindras sådant med then Lucht som i them sitter /
Och är så tekkelig at han kan wederqwecka
Thet inra Blodet och een half-död Kropp upwäcka.
Wijnruta / Balsam med *Violer* och *Melisser*
Gör sådan Krydde-Qwast at man then handen kisser
Som binder slijkt i hoop / *Jasmin* och *Anemone*
Alenge, Jeroflée, Narcis och **Martagone**,
Lavendel, Rosmarin må ingaledz förkastas
Ja *Tubereuse* bör ej heller af oss lastas;”

¹⁰⁰ Spegel 1686, s. 121. Hela titeln på verket lyder. *GUDS Verk och Hwila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse / Uti Sex Dagar af then Altmäktige Gud fullbordad: Sampt Then Siunde Dagens nöwendiga Helgelse / Af samme alwise GUD instiftad: Efter många lärde Mäns Anledning Af Christeligit och Wälmeent Upsåt Uti Swenska Rijm beskrefwen them til Tiänst som gerna betrakta thet Him-melska.*

¹⁰¹ Spegel 1686, s. 128.

Figur 8. Titelsidan till dåvarande biskopens i Skara, Haquin Spigels (1646-1714), underfunnit rimmade verk GUDS Verk och Swila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse / Uti Sex Dagar af then Alltmäktige Gud fullbordad: Sampt Then Siunde Dagens nödwändigga Helgelse / Af samme alwise GUD instiftad (1685), tryckt och utgiven i Stockholm. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Hur skall man då tolka Spigels tretton örter och dess sammanhang? Vilka handlar det om egentligen? Utgör alla läkeväxter eller förekommer vissa bara praktiskt som rimutfyllnad? Om de första fyra - vinruta, balsamblad, luktviol och citronmeliss - råder det ingen tveksamhet. De utgör alla väletablerade läkeörter. De nio följande må väl snarast relatera tillbaka till den andra strofen – ”Och är så teckelig at han kan wederqwecka” – och syfta på skönheten som en läkande kraft. De flesta av dessa utgör i första hand rena prydnasväxter, även om lavendel och rosmarin passar i båda kategorierna. Minst fyra olika

Jasminum-arter var introducerade i slutet av 1600-talet, ett inne-släkte i dubbel bemärkelse. Anemoner fanns det också flera. Med de franska namnen må förstås [...] gyllenlack, narcisser och 'krolliljor' (i vid bemärkelse liljor med tillbakarullade kalkblad). Tuberosen (*Polyanthes tuberosa*) nådde Skandinavien under 1600-talets andra hälft och kom att bli en av de verkliga modeväxterna. Konklusionen blir att "Martagone" i Spegels rim med sannolikhet avser en krollilja eller åtminstone någon annan "Krok-Lillia". Krolliljan hade vid det här laget odlats i landet sedan ett halvt sekel. Det fanns gott om dem i Uppsala. Att Spegels krollilja dessutom placerades i ett läkande sammanhang är hedrande.

Olof Rudbeck d.ä. (*Hortus botanicus*, 1685)

Och är den intill dato [1670] så cultiverat, att han wijsa skall näst den Parisienska wara den största af alla Trädgårdar i Europa till sitt taal af örter och trää.

Olof Rudbeck, 1670¹⁰²

1685 utkom Olof Rudbeck d.ä:s tredje tryckta förteckning över växterna i Uppsala botaniska trädgård, *Hortis botanicvs variis exoticis indigenisque plantis instructus, curante*. I detta arbete finns totalt 1 873 växtslag upptagna.

Rudbecks trädgårdskataloger tjänade flera syften, menar Gunnar Eriksson. Självfallet utgjorde de ett behändigt sätt att hålla en överblick över växtbeståndet och vad det innehöll. De redovisade emellertid även indirekt vad som ännu saknades och vad som därför kunde eller snarast borde eftersökas och beställas. Minst lika viktigt var nog även 'skrytfaktorn'. Både inhemska och utländska vetenskaps- och statsmän kunde imponeras av det rika beståndet, och i dubbel bemärkelse. Dels kunde de återfinna alla från södern införda värmekrävande arter som Rudbeck lyckades odla i Norden, dels kunde de imponeras över att det fanns så många inhemska nordiska arter i trädgården, vilka till stora delar var okända i de mellan- och sydeuropeiska samlingarna.

Eriksson nämner vidare undervisningen i medicin som ett praktiskt incitament för katalogerna. Undervisningsambitionerna kunde dock vara vidare än så. Katalogerna fyllde sin funktion för såväl de unga uppväxande ädlingarna med trädgårds- och parkambitioner i landet, som blivande lanthushållare, ämbetsmän och arkitekter. Rudbecks ämbete som *commissarius* för landskulturen i Sverige är sällan framhållet. Rimligen innefattande det undervisning i skötseln av kulturväxter och trädgårdar, och därav både av örtagårdar och kålgårdar.¹⁰³

Det är fortfarande bland lök- och knölväxterna som antalet växtslag är ojämförligt störst. Blott 15 olika 'liljor' är dock listade i katalogen. Liljorna verkar inte ha blivit Rudbecks största kärlek eller samlarintresse. Det räcker med ett snabbt bläddrande i katalogen för att se hur Rudbecks och tidens

¹⁰² I brev till konsistoriet vid Uppsala universitet 4 juli 1670. Jfr Swederus 1877, s. 23, not 1.

¹⁰³ Eriksson 2002, s. 245-246.

intresse nu istället riktas mot trädgårdsnejlikorna (*Dianthus caryophyllus*) och bland lökväxterna mot hyacinter, iris och narcisser.

Bland lökslagen återfinns vi av ”Hyacinthus” 41, ”Tulipa” 38, ”Narcissus” 38, ”Iris” 33 och ”Lilium” 12 olika slag. Dessa kan jämföras med andra stora ’släkten’ som ”Papaver” 25, ”Rosa” 21, ”Dianthus caryophyllus” 21 och ”Aquilegia” 14 olika slag. Av de äkta liljorna urskiljer vi blott 12 slag, varav endast tre kan hänföras till *Lilium martagon*: ”Krok-lillior bruna”, ”Hwijta Krok lillior” och ”Bleka Krok-lillior”. Till dessa kommer även ”Gula Krok-lillior”.¹⁰⁴

Att i detalj försöka rekonstruera varje liljas härkomst och introduktion i Olof Rudbecks kataloger och i hans övriga efterlämnade material, har framstått som en allt för stor uppgift i det här sammanhanget. Ett arbete för att erhålla en mer fullständig bild av växtsortimentet i Uppsala botaniska trädgård under Olof Rudbeck d. ä: tid (1655-1702) pågår redan för närvarande.¹⁰⁵

Mer översiktligt framhållet verkar det som om Rudbeck låtit anskaffa, och sedan också erhållit, de flesta av de trädgårdsväxter som inte tidigare funnits i landet just Nederländerna. Han nämner därvidlag själv några som bistått honom med hjälp, den svenska residenten vid Generalstaterna Peter Trotzig och hans svåger Gustaf Lohrman (1640-1694), 1689 adlad Lohreman. Lohrman sändes efter att ha sin försvarat sin avhandling *Horticultura nova upsaliensis* med offentligt understöd till Nederländerna 1664 för att studera medicin och för att anskaffa frön och växter till Uppsalaträdgården. 1666 erhöll han medicine doktorsgraden i Leiden.¹⁰⁶

Swederus nämner även erhållandet av frökataloger från Europas förnämre trädgårdar och ett system av gåvor och växtbyten mellan vänner och kollegor, som viktiga kanaler för introduktionen av nya växter Europas länder emellan, och så också för nya växter till Sverige. I Sverige torde detta framförallt kommit till uttryck i relationen mellan Rudbeck och De la Gardie. ”Så snart R. bekom några nya trädgårdsalster från utlandet”, skriver Swederus, ”skyndade han genast att meddela sin höge gynnare förteckning däröfver, och ur trädgården sänder han ofta till kanslern frön av medicinal-, ekonomi- och prydnadsväxter samt buskar, lökar och ympqvistar, och meddelade honom, efter sin egen erfarenhet i Upsala, goda råd i afseende å val av växter som kunde uthärda Sveriges klimat.”¹⁰⁷

Rudbecks ’liljor’ i Uppsala botaniska trädgård år 1685 framgår av följande tolkade uppställning (jfr Tabell 2, kapitel 2). De svenska namnen är Rudbecks.

¹⁰⁴ Rudbeck d. ä. 1685, s. 65-66.

¹⁰⁵ Ett forskningsprojekt stött av Riksbankens Jubileumsfond pågår för närvarande vid Uppsala universitet, Uppsala botaniska trädgård, projektledare är Karin Martinsson, med syfte att detaljerat kartlägga den botaniska trädgårdens innehåll under den rudbeckianska eran. Målen är dels att 1) upprätta en katalog över alla de växter som nämns i Olof Rudbecks skrifter som odlade i den botaniska trädgården, ”Hortus Rudbeckianus – an enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655-1702”, dels att 2) digitaliserade ca 1 500 planscher i ”Blomboken”, och dels att 3) låta utgå de 300-500 mest intressanta planscher i en förlagsutgåva, ”De himmelska fälten – Olof Rudbecks botaniska trädgård”.

¹⁰⁶ Eriksson 2003, s. 199 ff. *Nordisk Familjebok* 1912, Ugglepplagan, Bd. 16. s. 989.

¹⁰⁷ Swederus 1877, s. 30.

Scharlakansliljan (*Lilium pomponium*) är den enda nytillkomna arten i samlingen:

f	<i>Lilliasphodelus maj. fl. rub.</i>	Asphodel Lillior röda	(<i>Hemerocallis fulva</i>)
f	---- <i>minor. fl. lut.</i>	Asphodel Lillior gula.	(<i>Hemerocallis liloasphodelus</i>)
f a	<i>Lillium album fl. simpl.</i>	Hwita Lillior.	(<i>Lilium candidum</i>)
f	---- fl. multipl.	Hwita Dubbla Lillior.	(<i>Lilium candidum</i> var. <i>plenum</i> ?)
f a	---- <i>rubrum majus.</i>	Brangula Lillior stora.	(<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>)
	---- <i>rubrum minus.</i>	Små brangula Lillior	(<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>)
f a	---- <i>bulbulos gerens inter folia.</i>	Brandgula Lillior med knoppar til blana.	(<i>Lilium bulbiferum</i>)
f	---- <i>sylvestre. Hemerocallis fl. purp.</i>	Krok - lillior bruna.	(<i>Lilium martagon</i>)
f	---- <i>sylv. s. Hemer. fl. albo.</i>	Hwijta Krok – lillior.	(<i>Lilium martagon</i> f. <i>album</i>)
f	---- <i>fl. pall. purp.</i>	Bleka Krok – lillior.	(<i>Lilium martagon</i>)
f	---- <i>s Martagon Pomp. angustif. fl. miniato</i>	Högröda Krok – lillior.	(<i>Lilium pomponium</i>)
f	---- <i>sylv. fl. lut. reflexo.</i>	Gula Krok lillior.	(<i>Lilium pyrenaicum</i>) ¹⁰⁸
f	---- <i>Calcedon. fl. min reflexo</i>	Turkeska Krok – lillior.	(<i>Lilium chalcedonicum</i>)
f	---- <i>Persicum s. Susianum fl. purp.</i>	Persianiske små Krok – lillior.	(<i>Fritillaria persica</i>)
f c a	<i>Lill. convallium fl. albo.</i>	Lillium convallium / Bockblad / Maje lillior	(<i>Convallaria majalis</i>)

Rudbecks uppställning och etikettering av liljorna i 1685:års katalog är å ena sidan okomplicerad och enkel, den följer mönstret för de tidigare listorna. I några avseenden är den dock anmärkningsvärd.

1. Rudbeck har i katalogen kursiverat de båda dagliljorna, även den brunröda. Detta skulle i enlighet med den påbjudna tolkningen också betyda att han menade att han hade introducerat dem båda. Den gula dagliljan är nytillkommen i förteckningen medan den brunröda i 1658:års katalog *inte* påstods vara introducerad av Rudbeck.
2. Rudbeck anger i 1685:års katalog att både saffransliljan och brandliljan nu är officinella växter, d.v.s. växter ”som i Apoteken införs och äro i gement bruk hoos Lekiaeren”. Detta angavs inte i de tidigare katalogerna. Bokstav/bokstäver har han glömt sätta ut för den mindre saffransliljan.
3. Det mest anmärkningsvärda för vårt ämne är dock att Rudbeck nu själv menar sig vara introduktören av alla liljor, förutom av den vita liljan och brandliljorna/saffransliljan, alltså även av krolliljan. Så anges inte förhållandet vara i 1658:års katalog. Här står tydligt ”*Lillium sylvestre fl. purp.*” i rak stil, och ”*Lillium s. martagon*” i kursiv. Hur detta skall förstås förblir oklart. Förändringarna i katalogerna, till Rudbecks ’fördel’, påverkar dock tillförlitligheten till ”Bookstäfwer-

¹⁰⁸ Jfr kapitel 2 respektive ovan.

nas uttydelse” i en mer allmän bemärkelse, även för de övriga växterna.

Olof Rudbeck d.y.

I mars år 1686 disputerade naturalhistorikern och språkforskaren *in spe* Olof Rudbeck d.y. (1660-1740) på en avhandling om växternas förökning, *Propagatio Plantarum Botanico-Physica*, under medicine professor Andreas Drossanders presidium i Uppsala. Häri utreddes växternas olika förökningssätt i en för tiden modern ’mekanistisk’ anda. Gunnar Eriksson beskriver livligt denna tilldragelse, begynnelsen av den andra cartesianska striden, vilken gav upphov till filosofiska förvecklingar långt utanför växtriket med dess frön och lökar.¹⁰⁹

Krolliljan dyker upp på två ställen i *Propagatio Plantarum*. Den första gången är i det tredje kapitlets tionde paragraf där Rudbeck sammanställt en tabell vilken presenterar ett 80 olika växter och hur länge deras frön behåller sin grobarhet, allt från ett till sex år, så länge som undersökningen pågått. Förteckningen är uppställd efter de vetenskapliga namnen; ett om detta räckt, två om det varit nödvändigt. Listan ger indirekt besked på vilka växter som fanns tillgängliga för studium, och som gav moget frö. Växter som inte förekommer i listan behöver inte ha saknats för en komplettering av undersökningen, men de växter som faktiskt förekommer lär också både ha förekommit och odlats på nära håll – av den som gjorde undersökningen! Vi noterar att Rudbeck noterar att grobarheten för ”Lillium”, tolkat som den vita liljan, varar i ett år, liksom för kejsarkronans, lökens och tulpanens frö. För ”Martagon”, tolkat som krolliljan, uppger Rudbeck en grobarhet i två år, liksom för bland andra iris och trädgårdsnejlika.¹¹⁰

En motsvarande lista återfinns hos Johann Sigismund Elsholtz i hans *Vom Garten-Baw* (1684). Denna upptar 86 olika växter, uppställd efter växternas tyska namn. Elsholtz redovisar att uppgifterna kommer från Pater Cartheuser och är hämtade ur dennes nederländska trädgårdsbok. Samstämmigheten är fullständig för alla arter som kunnat jämförts, vilket torde vara mer än en tillfällighet.¹¹¹

¹⁰⁹ Eriksson 2002, s. 155-156.

¹¹⁰ Rudbeck d.y. 1686, s. 34-35.

¹¹¹ Elsholtz 1684, s. 23-24.

Figur 9. Den handpräntade titelsidan av den svenska översättningen av Olof Rudbecks d.y:s "Een lijten Trägårdz Book Hwarutinan korteligen författas Dhe brukeligaste och beqwämaste sätt allehanda slagz Trään och örter att föröka. Igenom sielfwa förfarenheeten beträffad, medh Käppar- och Trä figurer uthsijrad och Till vårt Fädernesland med flijt lämpad aff Oluf Rüdbeck den yngre. Åhr 1686." (UUB, Nordin 561. Foto: UUB, sept 2002)

Krolliljan förekommer även i kapitel sju hos Rudbeck, ”De Propagatione per Fructa Radicum, & Appendices Bulborum”, i den inledande uppräknigen efter termen på skilda språk av vilka växter som har lökar.¹¹² Även här må vi tolka ”Lillium” som den vita liljan och ”Martagon” som krolliljan. Hur och när förökningen skall gå till redovisar Rudbeck i nio följande paragrafer varav den intressanta åttonde reserveras för fröförökning av lökväxter. I detta behandlas speciellt iris och tulpaner men även ”Martagon Pomponii”.¹¹³

En alternativ ingång till *Propagatio Plantarum*, en omfattande latinsk skrift om 150 sidor, finns även på svenska. Det tryckta verket på latin var dedicerat till drottning Ulrika Eleonora (1656-93), Karl IX:s gemål. Drottningen befallde att det även skulle översättas till svenska, vilket också skedde. Boken, ehuru blott tillgänglig i en handskrift, erhöll titeln ”Een lijten Trägårdz Book” (fig. 9).¹¹⁴

I kapitel tio i den svenska handskriften återfinns vi listan över frönas grobarhet, av Rudbeck förklarad sålunda:

”Nu wore wähl önskeligit efter man hafwer sagt ohrsaken hwarföre någre fröer om een wiss tijdz förlopp blifwa bättre, och några wärre, att wåre Trägårdsmestare wille wara så fljigtige och idkesamma, och frästa med åthskillig uthsähning, hwars och ett Fröes rätta Natur, och huru länge det kunde tåhla att liggia för än det skiämmes eller förderfwas; ty härigenom, man skola dee så mycket uti Trägårdz saker kunna winna att det är lust åth, hwilcket deras arbete jag till een dehl med fölliande Tafla, som åthskillige slag fröens ålder wijsar skall lindra.”¹¹⁵

Två år menade det sena 1600-talet att krolliljans frö bevarade sin grobarhet. Det ur förökningssynpunkt intressanta sjunde kapitlet rubricerar Rudbeck: ”Om Öhrters förmehrande igenom Röttes styckiande och Löökrötters afföde” Krolliljan nämns dock inte i detta mer än i kollektiva termer.¹¹⁶ Det botaniska närmandet till krolliljans lök skuljer sig dock från det medicinska. Från Frankfurt och Leipzig meddelar Samuel Müller året efter i sin *Vademecum botanicum oder Beyträgliches Kräuter-Büchlein* (1687) att ”Die Wurtzel [krolliljans] ist der weissen Lilgen-Wurtzel an kräffen gleich”.¹¹⁷

¹¹² ”Tales sunt Tulipa, Narcissus, Lillium, Allium, Colchicum, Crocus, Corona Imperialis, Dens caninus, Fritillaria, Gladiolus, Hermodactylus, Hyacinthus, Iris bulbosa, Leucojum bulbosum, Moly, Martagon, Orchys, Porrum, Schilla, Ornithogalum & c.”, Rudbeck 1686, s. 90.

¹¹³ Rudbeck d.y. 1686, s. 97.

¹¹⁴ Eriksson 2002, s. 156. UUB, Handskrift- och Musikavdelningen, Nordin 561. Den fullständiga titeln lyder: ”Een lijten Trägårdz Book Hwarutinan korteligen författas Dhe brukeligaste och beqwämaste sätt allehanda slagz Trään och örter att föröka. Igenom siewa förfarenheeten beträffad, medh Käppar- och Trä figurer uthsijrad och Till wårt Fädernesland med fljijt lämpad aff Oluf Rüdbeck den yngre. Åhr 1686.”

¹¹⁵ Rudbeck d.y. 1686 (sv), s. 133-134. Tack till Åke Nisbeth för hjälp med transkriberingen.

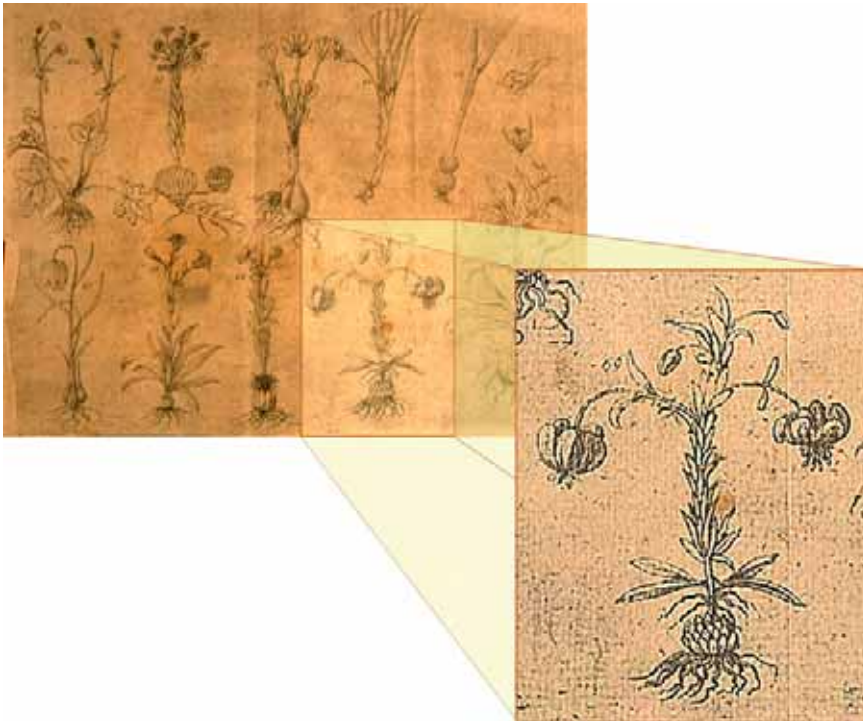
¹¹⁶ Rudbeck d.y. 1686 (sv), s. 317. Hanteringen av de nämnda lökväxterna, not 260, behandlas kollektivt, varför arbetet här inte genomgås mer grundligt. Några passager där krolliljan skiljer ur sig har inte påträffats. Arbetet som sådant är dock intressant, ett tidigt ’vetenskapligt närmande’ till trädgårdsmästarpraktikerna, och borde också studeras närmare i en vidare hortikulturell kontext.

¹¹⁷ Müller 1687, s. 538.

Krolliljan i den svenska 1690-talslitteraturen

Åke Rålamb

1690-talet inleds med nya språkbelägg (och troligen odlingsbelägg) för både krolliljan, brandliljan och madonnaliljan. I den brett upplagda men dock oavslutade lanthushållningsserien *Adelig Öfning* av friherren, författaren och militären **Åke Claesson/Klason Rålamb** (1651-1718) återfinns även den första avbildningen av en (påstådd) krollilja i det svenska trycket (fig. 10). *Adelig Öfning* räknas som den första svenska encyklopedin och utkom i Stockholm under åren 1690-94.¹¹⁸

Figur 10. Den första avbildningen i svenskt tryck av en påstådd krollilja (nr 69) förekommer i Åke Claesson Rålamb (1651-1718) *Adelig Öfning* *Fiortonde Tom*, (1690), Sveriges första encyklopedi, tryckt och utgiven i Stockholm. Avbildningen påminner långt mer om en turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*). Nr 67 föreställer en madonnalilja (*Lilium candidum*) och nr 68 en brand- eller saffranslilja (*Lilium bulbiferum* (var. *croceum*)). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

¹¹⁸ NE online 2005, "Rålamb, Åke".

Växterna och trädgårdsförhållandena presenteras i två volymer (tomer, av latinets *tomus/tomi*). I *Adelig Öfnings Trettonde Tom* (1690) avhandlas hushållning, åkerbruk och boskapskötsel i vid bemärkelse, ”Huushåld och Åkerbruk / eller Oeconomia”.¹¹⁹

I *Adelig Öfnings Fjortonde Tom* (1690) kommer vi närmare vårt ämne under titeln ”Horticultura Eller Trägårdz rätta Bruuk här uthi Swärike”. Ut i den fjortonde tomen, skriver Rålamb, ”läres först Trägårdz-Konsten / dock således att man begynner af een Kökz-Gård / för dess större Nyttas skull. Sedan följer Trägården / eller allahanda Trädz Skötsel och drifwande. Sidst een Blomster-Gårdh.” Därefter följer en kokbok med en bak-del och slutligen en egen liten trädgård i bild, tio kopparstuckna planscher, åtta med företrädesvis köks- och kryddväxter (ca 70 olika) och två med trädgårdsredskap och ympningstekniker.

För svenskt vidkommande andas Rålamb's blomsterträdgårdsdel närvaro och en egen praktisk erfarenhet. Beträffande blomstergården och dess innehåll åberopar han sig på den tyske trädgårdsmannen **Johan Sigismund Elsholtz** (1623-1688) och dennes verk.¹²⁰ Det är kortfattade, lätt förståeliga och användbara råd som Rålamb ger. Han avhandlar jorden, inramande växtmaterial, parterrernas (”Rijtningarna”) indelning, pomeranshus och frostömma växter (62 punkter), enklare växtskydd, förökning, vattning, putsning m.m. Ingen kan dock undgå att notera hans förkärlek för trädgårdsnejlikorna. Märkligt nog får den arten inte vara med på bild.

Liljorna återfinns vi i blomstergården. Lök- och knölväxterna avhandlar han i ett speciellt kapitel i denna del, ”Om allehanda Löök och Bulbis”. Han inleder med lämplig jord, plantering, förökning och vinterförvaring. Detaljerna tyder på någon form av egen erfarenhet. Elva olika lökväxter behandlas, åtta av dessa är även kopparstuckna. På detta kapitel följer knölväxterna, ”Knol-wäxter äro där uthi skilte ifrån Löker att det äro något knotttruge / och hafva några skreflor på sigh...”, av sex olika slag, ej avbildade.

Liljorna, ”Lilium Album, hwita Lillior” (*Lilium candidum*), ”Lilium purpureo croceum majus, Feuer-Lilien” (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*) och ”Lilium floribus reflexis montanum, turckischer Bund (*Lilium martagon*)”, presenteras som nr 67-69. En inledande reflektion gäller namnen. De vetenskapliga namnen följer alla Caspar Bauhin, inte Rudbeck. Madonnaliljan erhåller direkt ett svenskt namn, ”hwita Lillior”, medan saffransliljan och krolliljan förklaras med tyska namn. Hur kända var då dessa två liljor för Rålamb? Tulpaner och narcisser (99 olika slag!) har också fått svenska namn.

¹¹⁹ Rålamb betonar i sitt förord till hushållaren i den trettonde volymen den bestående kunskap som vinnas genom ”Arbetet och Förfarenheeten”, ”en fast fullkomligare Kundska / än någon af fåfång Inbillning intagen / genom heela opfylta Folianter gifva skulle”. Rålamb är hela tiden mån om att betona den praktiska förankringen i jordbruken. En blick på registret understryker denna uppfattning. I övrigt är uppläggningsen ’klassisk’. Trädgårdsskötseln kallar han den andra delen av ”Oeconomien”, ”som är Trägårdz rätta Bruuk eller Horticultura”.

¹²⁰ Se kapitel 3, Tyskland. Elsholtz utgav *Flora Marchica* (1663), *Vom Garten-Baw* (1672, 3:e upplagan 1684). Den andra delen ägnas blomstergården, ”Der Blumen-Garte”. I det fjärde kapitlet presenteras lök- och knölväxterna, ”Zwiebel- und Knollen-Gewächs”. Lökväxterna presenteras i 17 underkapitel. Kapitel 9 ägnas ”Weisse Lilien”, kapitel 10 ”Feuer-Lilien” och kapitel 11 ”Türkischer Bund”. Fyra olika ’taxa’ presenteras, varav två krolliljor, ”Gemein Türkischer Bund” och ”Weiss Türkischer Bund”.

De korta presentationerna är odlingspraktiska. De handlar om hanteringen av lökarna under året. Om krolliljan (No. 69) säger han bara: ”äro lijka medh de andra / och willia intet wara länge uthur Jorden / will man hafwa dem lijka länge uthe medh dhe andra / så måste man läggia dem i een Wrå för sigh medh lijtet Jord / så kunna dhe wara längre”.¹²¹ Är det då en krollilja som avbildas? Den vita liljan är tämligen ’klassiskt’ återgiven. Saffransliljan, hårig på sina blomstjälkar, kan till nöds kännas igen genom sin liljelök. Den påstådda krolliljan liknar däremot främst någon liljeart med strödda blad längst stjälken, närmast en turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*) (fig. 10).

Till ’liljorna’ räknar Rålamb även kejsarkronan (No. 70) genom namnet ”Lilium, sive Corona imperialis, Keyser Crone”, och även en knölväxt, dagliljan eller dagliljorna, som kallas ”Lilium luteum, Aphodill Lilien”. De senare avslöjar sig i beskrivningen: ”när desse en gång äro inkomne uthi Trägården så öka dhe sigh lätteligen / de röda [*Hemerocallis fulva*] ökas mäst / luchta illa / men de gula [*Hemerocallis lilioasphodelus*] wäl”.¹²²

Några år senare, 1694, utkommer i Stockholm ett utdrag av Rålamb's omfattande ”adliga övningar” i den lilla skrften, *Utaf Adelig Öfning, Een Handbook / Som lærer huru een Adelsman rätt kan låta bruka een Kökz-Gård...*¹²³ Vi förstår av titeln att boken handlar om köksträdgårdssodling, sallad och grönkål och att vi inte kan förvänta oss att finna några liljor där. Någon matnyttig lilja kan inte heller spåras i det omfattande sortimentet.

Tanken på att den skulle kunna ha förekommit bland köksväxterna, om bara matnyttan varit känd och lökarna funnits i tillräckligt antal, är inte fel. Detta avslöjas vid en närläsning av ett ”Memorial på allahanda slagz Salater jämbwål hwad som tienar till Grönkåhl af willa Marken och uhr en Kiökzgård / samt eliest til Kiökz behof i stället för Uthländska Krydder”. ”Ornitogalum”, skriver nämligen Rålamb, ”dess trinna Rötter som wäxa i Jorden äre myckit wäll smakande i Salat / derföre är denna örten nyttig at plantera i een Kiökz-Gård ty de blij så myckit större / så at man dem i stellet för Castagner kan bruka i Pasteier, men sielfwa Gräset är myckit godt i Grönkåhl.” Med Ornitogalum skall dock här förstås vårlök (*Gagea lutea*).¹²⁴

¹²¹ Rålamb (14) 1690, s. 62-63. Om madonnaliljan (No. 67) heter det: ”aktas som andra *Bulber*, allenast måste dhe intet så länge liggia uthur Jorden som *Tulpaner*, uthan några Dagar allenast / de måste och några Åhr på Radh liggia i Jorden / och intet tagas så offta opp / deras Frö mognas sellan / deras Lökar hafwa Fiell dem kan man pläcka af och sätta / så stå de straxt Rötter.” Om saffransliljan (No. 68): ”desse skötas som de näst förgående.”

¹²² Rålamb (14) 1690, s. 64, 70-72. Rålamb fortsätter sin presentation av blomstergårdens växter, med perenner (19 taxa), annueller (18 taxa), frostömma växter (13 taxa) och hamnar totalt på 129 presenterade taxa. Sist i kapitlet följer en intressant ”Upsatz af några Medicinalske Örter som alltijdh gifwa Penningar uthi Apotheken / därföre nödigt att en Huushållare winlägger sigh om dem.” Här listas 38 olika växter, i mycket det kända och ofta brukade läkeväxtsortimentet. Ingen lilja återfinns i denna

¹²³ Titeln lyder i sin helhet: *Utaf Adelig Öfning, Een Handbook / Som lærer huru een Adelsman rätt kan låta bruka een Kökz-Gård och alla Handgrep till at rätt såå plantera alt hwad där uti hörer / Sampt ett Memorial för en Trägårdz-Mästare huru han alla Salater och många slagz Grön-Kåhl uhr Kökz-Gården samt af Willa Fälltet skall weta at Hempta.*

¹²⁴ Rålamb 1694, s. 34. Beträffande namnet se Lyttkens 1912-15, s. 1311-1316. Med ”grönkål” menas på 1600-tals svenska inte vad vi idag menar, utan snarast en grönsallad och alla örter som passar i en dylik.

Under en studieresa i Utrecht (Trajecti ad Rhenum) 1690 disputerade Olof Rudbeck d.y. (1660-1740) på sin andra avhandling *De fundamentali plantarum notitia rite acquirenda* ("Om den grundläggande växtkännedomen").¹²⁵ I denna diskuterade han principerna för de olika växtarternas beskrivning och systematiska indelning.¹²⁶ Avhandlingen trycktes även en andra gång (1691) i Augsburg (Augustæ Vindelicorum).¹²⁷

Rudbeck sammanställer i avhandlingen systematiskt växterna enligt Hermannus, Rays och Rivinus system.¹²⁸ I det 34:e kapitlet inordnar och sammanfattar han flertalet kända lökväxter, men också flera knölväxter, under rubriken "Plantæ Tricapsularis" ("trikapsulära" eller "trerumfröiga"). De äkta liljorna återfinns vi tillsammans med både andra 'liljor' vid tiden och andra liljeväxter under rubriken "Hexapetalum", d.v.s. med sex petaler eller kalkblad: "Lilium album, Lilium Corona Imperialis, Lilium Persicum, **Lilium Martagon**, Fritillaria, Tulipa, Hyacinthus, Ornithogalum, Scylla."¹²⁹

Beteckningen för krolliljan, "Lilium Martagon", förekommer här för första gången i svenskt tryck, eller rättare sagt i tyskt tryck, men i manus av en svensk. Brandliljan, med flera introducerade arter, finns inte med i den korta uppräkningslistan. Man får gissa att Olof Rudbeck d.y. har varit väl bekant med faderns krolliljor i Uppsala. Det var gott om dem i trädgården om vi får tro Daalhemius. Linné saknade därmed inte också en inhemsk förebild vid sin namngivning. Samma år (1691) efterträdde Rudbeck d.y. fadern som medicinprofessor. År 1695 reste han till Lappland och påbörjade kort därpå en ambitiös beskrivning av färdens resultat, *Nora Samolad eller uplyste Lapland*, men endast första häftet hann publiceras (1701) innan det manuskriptet också förstördes i Uppsalabranden 1702. En kortare resedagbok har dock i vår tid kunnat utges.

¹²⁵ Rudbeck, d.y. 1690.

¹²⁶ NE online 2005, "Rudbeck, Olof, d.y." En mer fullständig översättning lyder: "Om att på riktigt sätt skaffa sig grundläggande kunskap om växter. En sammanställning av Hermannus, Rays och Rivinus metoder". Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

¹²⁷ Rudbeck d.y. 1691.

¹²⁸ John Ray (Rajus, Wray) (1627-1705), Paul Hermann (Hermannus) (1646-1695), August Quirinus Rivinus (Rivius) (1652-1723).

¹²⁹ Rudbeck d.y. 1691, s. 37. Den första delen av § 34 lyder i översättning: "Så faller slutligen ett annat slag av 'trikapsulära' växter under vår blick, mycket avvikande från de övriga som vi tidigare talat om. Dessa har nämligen antingen BLOMMA MED SEX KALKBLAD, roten är antingen lökartad, som Lilium Album, Lilium Corona Imperialis, Lilium Persicum, **Lilium Martagon**, Fritillaria, Tulipa, Hyacinthus, Ornithogalum, Scylla, spolfomad; Asphodelus, Lili-Asphodelus, Dens Canis: eller fibrös Phalangium. Eller så har de BLOMMA MED 'FODRAL' I ETT STYCKE och rot antingen lökartad som Leucojum bulbosum, Narcissus, Lilium Narcissinis foliis o.s.v." Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

Krolliljan i det tidiga 1700-talstrycket (1700-1720)

*Olof Rudbeck d.ä. och Olof Rudbeck d.y. och Campus Elysii-projektet (1679-1702)*¹³⁰

Vad Rudbeck hade fått i tankarna var att på basis av Bursers herbarium beskriva alla världens på hans tid kända växter i ett bildverk där växterna eller åtminstone väsentliga delar av dem skulle återges i naturlig storlek.

(Gunnar Eriksson, 2002)¹³¹

Gunnar Eriksson tecknar i *Rudbeck 1630-1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (2002) bakgrunden för, genomförandet av och den snöpliga avslutningen på det största botaniska projektet i sin tid. Katalogen över växterna i Uppsala botaniska trädgård kom efterhand att bli allt mer omfattande. Rudbeck föresatte sig att förutom katalogerna dessutom sammanställa ett planschverk i folioformat över världens alla växter. ”Hänsynslös och despotisk, uppoffrande och osjälvisk, alltid efter egna normer”, skriver Sten Lindroth, ”ville han med universitetskanslern Magnus Gabriell De la Gardies hjälp genomföra de idéer som trängdes i hans fruktbara hjärna. Han skar till allting i stort, driven av ett dynamiskt behov att förverkliga sig själv som kom alla att häpna, några att förskräckas”.¹³²

Rudbeck förklarar själv sin ambition och sina källor i förordet till den först utgivna andra delen följande:

...Glysis-wald / som innehåller alla Örter hwilcka uti Upsala *Academiens* Trädgård / så ock andra utom lands stora Konungars / Herrars och Furstars / samt andre lärde och förnähme Mäns Trädgårdar finnes / hwilcka äro begirige at them besåå med the skönaste Örter / som ögonen / the wällucktande / som luften / the wäl smakande / som tungan / the kraftigaste / som hälsan förnöia / ja / alla the Örter som finnas uti lärda Mäns skrifter / ifrån första tider utgångne allt in till thetta året 1700 / beskrifne och afmålade effter alla Örter uti hela werlden / *Europa, Asia, Africa* och *America* här til dags fundne...¹³³

Flera faktorer bidrog till monumentalverkets övervägande och rättfärdigande för Rudbeck. Nationalistiska och personliga ambitioner, läkemedelsnytta, ett stort vetenskapligt botaniskt behov, men även en omaskerad förundran över växtrikets variationer och blommornas skönhet kan vi nog räkna till de främsta.¹³⁴ Botaniken räknade han ju till ”den allraljuvligaste, innocentaste” vetenskapen.¹³⁵

¹³⁰ Se Bilaga 6 och kapitel 6, jfr kapitel 2. För en ingående presentation av både verket och processen hänvisas till Gunnar Erikssons framställning, s. 2429-255. En illustrerad sammanfattning ges i *Rudbeckarnas bildvärld* (1986), redigerad av Thomas Anfält och Ove Hagelin och med en inledande text av Sten Lindroth.

¹³¹ Eriksson 2002, s. 249.

¹³² Lindroth 1975, i *Rudbeckarnas bildvärld*, 1986, s. 5.

¹³³ Rudbeck 1701, Præfatio (”förord”).

¹³⁴ Mats Brunander framhåller det storsvenska motivet genom en talande motivering av förnyade anslag från Rudbeck till Uppsala universitets kansler 1697: ”...så kunde wärket som så

Rudbecks projektidé var genial. Han ville helt enkelt illustrera Caspar Bauhins *Pinax theatri botanici* (1623). Detta berömliga verk, upptagande kring 6 000 taxa, hade allt, men saknade illustrationer. Dess ojämförliga kvaliteter låg förstås i den sammanställning av alla använda vetenskapliga växtnamn i den ’botaniska litteraturen’ allt sedan antiken, en jämförande synonymgenomgång, med utmärkta referenser till både verk och botanister, som Bauhin vågat. Att luta sig mot Bauhin, och kunna dra nytta av hans enorma arbete, var förstås ett lyckokast. Härigenom slapp Rudbeck, liksom även senare Linné, att börja från början. Med Bauhin i ryggen kunde slås fast vad en bestämd växt tidigare kallats i den botaniska litteraturen; med Rudbecks förhoppningsvis entydiga träsnittsillustrationer skulle det bli möjligt att både bestämma växterna till korrekt slag och också uppnå en enighet i namnfrågorna. Arbetet kan i detta perspektiv ses som en gåva till den botaniken, och till mänsklighetens fromma.¹³⁶ Gunnar Eriksson formulerar detta på motsvarande sätt:

Egentligen försökte han lösa samma problem som Linné senare tog itu med och blev berömd för att ha löst: hur skall man skapa reda och ordning i det väldiga materialet av beskrivna växter, när olika författare använder olika namn för samma arter och beskriver växterna utifrån så olika principer och med användning av så olika termer att det erbjuder de störst svårigheter att förstå vad de olika författarna menat och att jämka samman deras framställningar?¹³⁷

Det första uppslaget till *Campus*-verket hade Rudbeck fått genom ”Bursers herbarium”, menar Lindroth. Joachim Burser (1583-1639) kom 1625 som professor i medicin och botanik till Ritter-akademien på Sorø i Danmark där han verkade till sin död. Han besatt en omfattande botanisk kunskap förvärvat genom resor i Tyskland, Österrike, Böhmen, Schweiz, norra Italien, södra Frankrike och i Pyrenéerna. Under resorna samlade han växter, vilka pressades och ordnades i ett stort herbarium, *Hortus siccus* (’den torra trädgården’) i bokform, omfattande 25 volymer.¹³⁸ Växterna samlades under åren 1620-1639, i olika delar av Mellaneuropa och i Danmark.

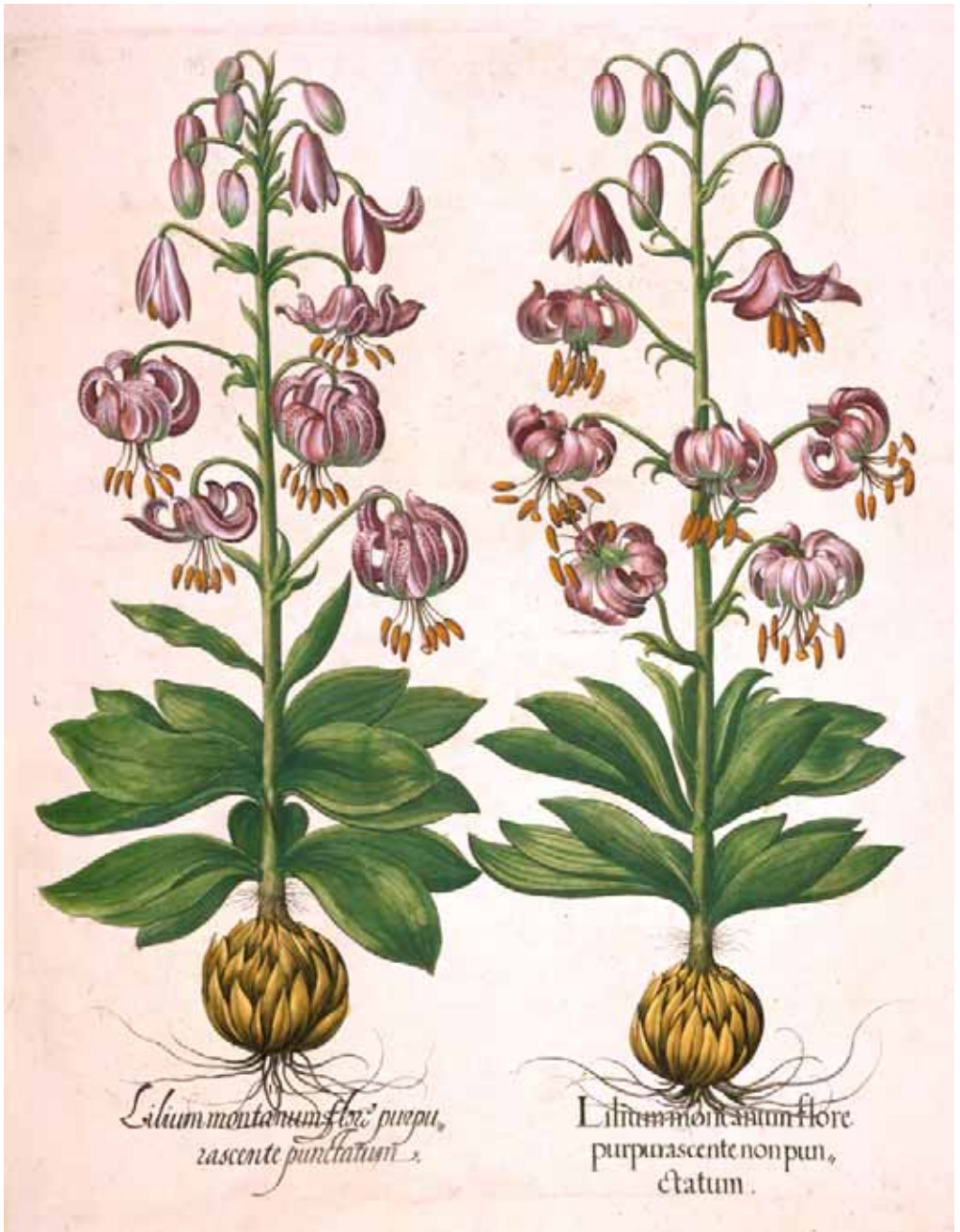
lustert är at dät skal längst ifrån utkomma, större än nontsin andra delar i värden kunnat i liuset bringa, Swerge til stoort och ewig beröm, ok literato orbi til nytta färdigt bliffwa”, *Rudbeckarnas bildvärld*, 1986, s. 17.

¹³⁵ Lindroth 1975, i *Rudbeckarnas bildvärld*, 1986, s. 10.

¹³⁶ Fritt efter Brunander i *Rudbeckarnas bildvärld*, 1986, s. 17.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Danska växter samlade han i ett mindre herbarium som senare kom att kallas ”Flora Danica”. Beträffande Burser och herbariets väg till Sverige, se Bilaga 14, ”Burser”.

Figur 11. Två 'vanliga krolliljeslag', *Lilium Montanum flore purpurascente punctatum* och "*Lilium Montanum flore purpurascente non punctatum*" ur *Hortus Eystettensis* (1613). (Foto: UUB, maj 2002).

Figur 12. Krollilja (*Lilium martagon*), tecknad av Olof Rudbeck d.y. ur "Blomboken" (vol. II, s. 277), blommande i Uppsala botaniska trädgård 1 juli (1690?). (Foto: UUB, 19 mars 2002.)

För Rudbeck var Bursers herbarium dubbelt värdefullt. Dels som ett rikt herbarium i sig, beläggande drygt 3 000 europeiska växter. De fanns alltså på riktigt, inte bara på bild. Dels genom kopplingen mellan samma generations botaniker Bauhin (* 1560) och Burser (* 1583). Herbariet blev sålunda en länk mellan *Pinax* och *Campus*.

Krolliljan förekommer även i detta, men har inte vidare behandlats inom detta arbetes ramar.¹³⁹

3 600 växter räknade man med, en god början fanns i Bursers herbarium. Det var bara att skrida till verket. Arbetet påbörjades i slutet av 1670-talet. 1701 kunde det första bandet (egentligen del 2) ges ut, *Campi Elysi Liber secundus*, innehållande alla lökväxterna, de ”för amatörer och trädgårdsodlare begärligaste växterna, liljor och orkideer”, som Sten Lindroth uttrycker det. *Hortus Eystettensis* (1613) vackra illustrationer var en av alla inspirationskällor (fig. 11). Antalet kända växtformer ökade hela tiden.

Krolliljorna i *Campus Elysi* redovisas i Bilaga 6, i ett transkriberat, illustrerat och tolkat utdrag ur boken. Rudbeckarna utgår från och traderar Caspar Bauhins kategorisering i *Pinax Theatri Botanici*. (1623/1671).¹⁴⁰ ’Liljorna’ står att finna i den andra bokens femte sektion (”Lilium: Martagon: Corona imperialis”), de äkta liljorna i kapitlet om liljan och dess arter (”Lilium et ejus species”).

Tre beskrivna slag av krollilja 1685 hade blivit sju 1701. Följande redovisas:¹⁴¹

Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma
Ludin Krok-Lillia purpurröd med swarta prickar
Bergs Krok-Lillia hwit med bruna prickar
Hwit Krok-Lillia utan prickar
Hwit Krok-Lillia med purpur prickar
Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar
Purpurröd Krok-Lillia

Parallellt till arbetet med *Campus* tecknades ett stort antal växter av. Detta arbetet började ett decennium senare. ”14 nov 1689 begyntes ritas” står det i Rudbeck d.ä:s eget ex av *Pinax Theatri Botanici* (1623).¹⁴² Detta verk har kommit att kallas för ”Blomboken”, har en både spännande, men fördold, historia och utgör ett ’ovärderligt’ botaniskt källmaterial. Även ”Blomboken” är under arbete och kommer delvis att publiceras. Några av ”Blombokens” planscher finns redan publicerade i *Lilla Blomboken – en bukett ur udbeckarnasbotaniska projekt* (1999)¹⁴³

¹³⁹ Uppsala universitet, Evolutionsbiologiskt Centrum, Evolutionsmuseet, Botaniska sektionen (Fytoteket) Joachim Bursers ”Hortus siccus” Vol. 3, s. 117, 117b (*Lilium martagon*). Tack till Roland Moberg (2002) för tillträde till herbariet. Beträffande Burser, se även Lange 1999, s. 14.

¹⁴⁰ Se kapitel 2.

¹⁴¹ Rudbeck d.ä. och Rudbeck dy. 1701, s. 172-173.

¹⁴² UUB, Handskrifts- och musikavdelningen, D 51:9.

¹⁴³ Jfr Eriksson 2002, s. 253-255; *Rudbeckarnas bildvärld* (1986), s. 17 jämte illustrationer. Beträffande ”Blombokens” publicering, se not 106.

Blomboken innehåller också två krolliljor. Dessa presenteras och diskuteras utförligt i kapitel 6, en 'vanligt purpurfärgad'¹⁴⁴ och en vit¹⁴⁵ (fig. 12 och 13).¹⁴⁶ Båda krolliljorna blommade i den botaniska trädgården den 1 juli. Vilket år framgår dock inte. De måste inte heller vara målade vid samma tillfälle, och de har inte samma tecknarsignatur. Den vanliga krolliljan är signerad av Olof Rudbeck d.y. den yngre som disputerade i Utrecht 1690, men möjligen kan ha varit hemma i Uppsala redan till midsommaren samma år.¹⁴⁷ Den vita är troligen målade av Anders Holtzbom.

Krolliljan finns även belagd på Gotland från de första åren på 1700-talet (1701-1702). Den insamlades här av en elev till Olof Rudbeck d.y, **Antonius Christophori Münchenberg** (1680-1743), och förekommer i dennes herbarium, en "Gräsbok", innehållande de äldsta bevarade växterna från Gotland.¹⁴⁸ Münchenbergs herbarium består dels av gotländska växter, dessa indelade i "Spontana arter" och Odlingsväxter", samt växter från Uppsala, från den botaniska trädgården, eller i Uppsala-trakten för övrigt.

Krolliljan redovisar Petersson från Gotland, utan någon vidare lokaluppgift, tillsammans med både *Lilium bulbiferum* och *L. candidum*. Münchenberg har angett förekomsten "In hortis" ("i trädgårdar"), och som blommande i juni och juli. Han uppger hela åtta namn på växten, sju tidigvetenskapliga och ett nytt 'svenskt namn', "Tursk bunt", vilket utgör ytterligare en variant på namnet i namngruppen av främst tyska namn: "Türkischer bund", "Turkische bund" m.fl.¹⁴⁹ De tidigvetenskapliga namnen har han tagit från Simon Paulli (1648). Paulli anger tio namn, Münchenberg återger sju. Till exempel är Hieronimus Bocks "Hyacinthus Poëtarum vel quintus" inte med. Man kan notera att den unge Münchenberg inte använder Rudbeckarnas namn från *Campus Elysi* (1701), vilka borde ha varit kända för honom, och heller inte Rudbeck d.ä:s svenska namn från 1685. Medan många andra växter beledsagas av excerpterade bidrag från Paulli, saknar herbariearket med krolliljan ytterligare information.¹⁵⁰

Ett par konkreta exempel på krolliljans placering på de svenska barockträdgårdarnas parterrer, därtill odlingsbelägg, erhåller vi från Lillieska palatsets trädgård i Stockholm och från Strömsholm under våren 1709.

Den 7 april inventerades "Huus Trägården" till Lillieska palatset i samband med överlämnandet av trädgården, från trädgårdsmästare Johan Eek-

¹⁴⁴ I *Lilium floribus reflexis montanum*. C. B. s. *Hemerocallis*, Dod: C. B. P. lib. II. S. V. p. 77 ex hort. Upsal. fl. 1. Julij Tournef. p. 370. *Lilium floribus reflexis, montanum, flore maculis rubris inordinatis asperso*. Tournef. p. 370.

¹⁴⁵ IV. *Lilium flor. reflexis albis non punctatis*. C. B. P. lib. II. S. V. p. 78 ex hort. Ups. Flor. 1. Julij *Lilium floribus reflexis, montanum, flore albicante*. Tournef. cl. ix. p. 370.

¹⁴⁶ Se kapitel 6, noterna 51-59.

¹⁴⁷ Tack till Karin Martinsson för förmedlande och nyansering av uppgifter.

¹⁴⁸ Antonius Münchenbergs herbarium vivum" presenteras utförligt av Bengt Petersson i Botaniska Notiser 1948. Här finns också de biografiska notiserna om Münchenberg (Antonius Munkenberg) från Östergötland och kyrkoherde och prost i Vreta mot slutet av sitt liv.

¹⁴⁹ Jfr Bilaga 7. Münchenbergs namn är: *Lilium silvestre*", *Lilium foliis reflexis montanum*", *"Lilium purpureum"*, *"Asfodillus"*, *"Asphodelus foemina"*, *"Hemerocallis"* och *"Martagon"*

¹⁵⁰ Petterson 1948, s. 247. Petterson (s. 224-231) diskuterar vidare Münchenbergs "Gräsbok" ingående i tidens mönster med *Herbaria viva*.

bom till trädgårdsmästare Johan Engman. Ur inventariet ("på Öfvre afsatz Plaanen") läser vi:

"Parteren framman för Orangie huset, med Buxbom Rijtning och Rabatter omkring, uti hvilka äro åtskilliga slag blomster lökar af violer [överstruket] Tulipaner, Narcisser, Lillier, **Martagon**, Pioner, så och 8 st: Taxus Buskar."

Blomsterlökar återfinns även:

Här framman före en smaal Buxboms List, där innom åtskillige Blomsterlöökar, neglecker, 100 st Hyazinter och en Hypatica flore pleno.¹⁵¹

Den 6 maj inventerades bl.a. lustträdgården till Strömholms slott, "Wid Planket":

Nedan för Örthuset mot Strömmen befanns 20 st små sängar, alla med Bouxbom besatta [...] uti samma sängiar finnas wara satt åthskillige slag Blomster Rötter, nembl. Narcissor, Branguhla Lillior, Tullpanor, Hwitha Lillior, Chrona imperial, **Martagon**, winruta 10 stånd, Sallvia, några stånd [...] Flos Carnaria [purpurklätt (*Lychnis coronaria*)], och Wadriana Grekum [pipört (*Centranthus ruber*)]...¹⁵²

Krolliljan i den svenska 1720-talslitteraturen

Under 1720-talet utkom ett tiotal tryckta arbeten innehållande växter och växtnamn, med en ansamling år 1727. Vi möter dissertationer, lantushållningslitteratur, växtinventeringar men också mer renodlade trädgårdsböcker.

Johann Ahlich – namnet krolliljas fader

Frihetstidens första stora trädgårdsbok, och för 1700-talets följande verk epokgörande arbete, utkom 1722 i Stockholm. Det handlar om den tysk-svenske trädgårdsmästaren, blomster-, frö- och trähandlaren, Johan Ahlichs (ca 1680-1743) *Den Swenske Lust-, Öрте- och Trä-Gården / Beprydd med Blomster / Köks-Krydder och Örter Samt Fruchtbarande Trän*.¹⁵³ Den långa och omständliga men informativa titeln förklarar till fullo vilket trädgårdscyklopediskt verk som Ahlich hade erhållit privilegium på. Redan under huvudtiteln nämns några speciellt vackra blomster; tulpaner, narcisser, hyacinter och nejlikor, medan liljorna på denna framträdande plats lyser med sin frånvaro, även om de är företrädna i själva boken. Det är en mycket praktiskt inriktad bok som lämnar trycket, med handfasta och jordnära råd rörande de olika växternas

¹⁵¹ LUB, De la Gardie släktarkiven, Lillieska familjen papper, vol 60:2. Uppgifterna om parteren återkommer i inventarierna 1719 och 1723. Ett varmt tack till Maria Flinck som sparat uppgifterna, transkriberat textställena och tillsänt mig uppgifterna.

¹⁵² Ett varmt tack till Ingela Andersson som tillställt mig inventarierna för Strömholm. Det framstår som den ovan nämnde Johan Ekebohm är den som här inventerar trädgården. Trädgårdsmästaren på Strömholm hette Johan Winterman.

¹⁵³ Omarbetade upplagor av boken utkom 1744 respektive 1773.

skötsel, en bok för trädgårdsmästarna, som Ahlich också tillskriver i ett inledande kapitel.¹⁵⁴

Trädgårdsbokens första del ägnas ”Swenske Lust-Gården / Prydd med Blomster”. Redan detta är en markering av praktens och prydnadens företräde framför nyttan. Delen inleds med en morfologisk indelning av de ingående ”Blomster-Wäxterna”; i ”plantæ bulbosæ” (lökväxter), ”tuberosæ” (knölväxter, ”knorluge”) och ”fibrosæ”. De senare indelar Ahlich i ”plantas perennes” (perenner) och i ”plantas annuas” (annueller). Denna praktiska hortikulturella indelning av trädgårdsväxterna består ännu idag i sina huvuddrag.

Delen består av 86 kapitel, de elva första ägnas tulpanerna, de följande ägnas i regel en art eller ett slag per kapitel. I princip följs huvudindelningens ordning. Krolliljorna återfinns vi i kapitel 16 ”Om Martagons, som kallas Kroll-Lilior”, följande på kapitlet om kejsarkronan. Dess släkting kungsängsliljan återfinns först i kapitel 21. På detta följer det sista lökkapitlet, om madonnaliljan, ”Cap. 22 Om hwita Liljor”. Knölväxterna inleds med ”Om Iris Persica [*Iris persica*] och Iris Susiana [*Iris xiphium*]” i kapitel 23. Den senare, högt aktad av Ahlich, återkommer även i kapitel 51 ”Om Iris Fibrosa eller Lilior med trånga Rötter”. ”Thenna skiöna underwärda Lilien”, skriver han, ”är ett rätt Fursteligt Blomster, men behöver god skötsel.”¹⁵⁵

Det har tidigare framhållits att Ahlich är den förste som brukar namnet krollilja om *Lilium martagon*, det ännu gällande och vanligaste svenska namnet. Det är emellertid inte Ahlichs enda namn, eller ens det första. Kapitlet rubriceras: ”Om *Martagons* eller kroll (Klocke-Lilior) kallade”. Då Ahlich bara använder dryga fyra rader till den praktiska hanteringsinformationen om arten, förblir det oklart om kapitlet endast gäller vår art eller om kapitelrubriken gäller kollektivt för de i landet vid tillfället förekommande arterna med tillbakarullade kalkblad, d.v.s. de som vid tiden kallades just ”Martagons”.

”Om them kan man icke mycket annat berätta”, skriver Ahlich, ”än at the komma öfverens med Käyser-Cronan / och på samma sätt kunna handteras; Dock behöfwet man icke så ofta upptaga them.”¹⁵⁶ Anvisningarna tyder på en

¹⁵⁴ Den fulla titeln lyder: *Den Swenske Lust-, Öрте- och Trä-Gården / Beprydd med Blomster / Köks-Krydder och Örtter Samt Fruchtbärande Trän / Som wisar huru allahanda wackra Blomster / såsom Tulpaner / Narcisser, Hyacinther / Näglikor & c. skola frambringas / förökas och med förstånd bewaras för skada och förderf. Hwaruti Och finnes grundelig underrätttele / huru en Köks-Öрте- och Krydd-Gård / Wäl skall inwärtas / och huru man skall få ut allahanda Frö / samt plantera och sköta wäxterna wäl: Jönte en noga Ahandling / huru man skall rätt så / plantera / göra fruchtbärande och fortplanta allahanda Frucht-Trän / såsom och rätt wäl beskära dem. Hwilket alt medelst långlig erfarenhet är inwärtadt effter Sweriges Rikes och des Länders Climat och belägenhet / samt til allmän nytta sammanfattadt / med Koppartycken beprydt / och i dags liuset utgifwit Af Johann Ahlich, Blomster-Fröö- och Träshandlare i Stockholm; Med Kongl. Majtz: Privilegi. [Fredrik I]. Ahlich 1722, s. 40.*

¹⁵⁵ Ahlich 1722, s. 59-64. Det framgår av beskrivningen i kapitel 23 att Ahlich använder namnet ”Iris Susiana” för en hel grupp av olika taxa, ”af hwilket man hafwer mångahanda slag / theraf somblige äro Lök-Wäxter / somblige Plantor”, s. 21.

¹⁵⁶ Ahlich 1722, s. 18-19. Om kejsarkronan skriver Ahlich: ”Käyser-Kronan / som för några Åhr sedan war i högt wärde / är nu så gemeen / at man näpligen will unna henne Jorden. Och skiönt hon är ett fagert Blomster / skiöter man dock icke therom / med mindre hon är särdeles rar. Then bör planteras uti feet Jord / då hon snart wäxer / på hwad ställe man henne och planterar och behöfwet icke något skiul emot kiölden. Tiden at plantera henne är Augustus och September. Och när man seer / at hon börjar rota sig och burit Blommor / må man henne upptaga / fast hon ännu wore grön”.

egen erfarenhet. Krolliljelökar behöver ju inte omplanteras, de mår till och med oftast bäst att helt lämnas ifred, vilket vi ser i många förvildnings- eller naturaliseringssammanhang.

Brandliljan (*Lilium bulbiferum*), vilken bevisligen fanns i landet och odlades i början av 1700-talet, kan märkligt nog inte återfinnas hos Ahlich. De vita liljorna erhåller emelletid en sju-radig, något apart, beskrivning: "Liljor gifwa en krafftig Lukt / den dock alle ey kunna tåla. Thet säjes ock / at man bör fly them i Peste-tiden. Man tager tager up them hwart tredje eller fierde åhr / när theras Löf fallit af / och sätter them åter uti Augusto eller September. The kräfia ingen fet Jord / men / utan böra om Winteren öfwerhöljas." Den vita liljan använder Ahlich även för att beskriva hur "Iris Tuberosa" (*Hermodactylos tuberosa*) ser ut: "...tu slag / gola och Purpurröda ... bära många Blommor på en stielk / och see ut / som hwita Liljor."¹⁵⁷

Någon full klarhet ifråga om vilka liljor Ahlich verkligen odlade och försålde bringar inte heller hans bevarade tryckta fröförteckning "Specification På allahanda Trägårds-Fröö / som finnas friska och upricktig / hos Johann Alich, boende i Stockholm / på Norremalm och Konungs-Backen."¹⁵⁸ Specifikationen upptar över 80 olika nummer; grönsaker, kryddväxter och prydnadsväxter blandade. Ytterligare 50-60 olika blomsterfröer annonseras också i tillägg. Lökväxterna framhålles i en speciell passage: Thes utan finnas hos mig", skriver Ahlich, "allehanda flamerade Tulipan-Lökar / item Tazetter, Narcissen, Hyacinther, Jonquillen, och theslikes andra slags Blomster-Löcker / öfwer hwilka en besynnerlig Förteckning hos mig jemwål kan bekommas." Det framgår inte vidare vilka andra slags blomsterlökar det handlar om. Med tanke på att Ahlich redan gett praktiska råd för såväl krolliljor och vita liljor som för kejsarkronor och flera arter smålökar i sin första bok, torde det inte vara ett alltför vågat antagande att vi nu står inför ett av de första dokument där krolliljan m.fl. lökväxter erbjudes till försäljning åt 'vanligt folk' i Sverige.

Ahlichs trädgårdsbok, med nya krolliljor, utkom i Stockholm i en andra upplaga ett par decennier senare (1744), året efter Ahlichs död, med ett "bihang" av hans svårson **Sven Brehmer** (1711-1767), *Trägårds-Skiötsel; Det är, En grundelig underrättelse om Trägårdswäsendet, eller en förbättrad Swensk Blomster-Köks- och Trägård Uti Fyra Böcker afhandlad, Och Med med Sven Brehmers tilökta Bihang. Angående en Trägårds-Mästares Giöromål hwarje Månad hela året igenom*. Andraupplagan skiljer sig på flera punkter. Ahlich har här byggt ut de tidigare fristående inledande avsnitten, bl.a. om trädgårdsmästaren, till en egen del eller bok "Om Trägårdar i gemen" i vilket han i det första kapitlet hyllar trädgårdsbruket, trädgårdsskötseln och trädgårdskonsten, förtecknar både historiska och samtida förnäma trädgårdar, även de svenska – Kungsträdgården, Drottningholm, Ulriksdal, Carlberg, Ekholmssund och Fredrikshov. Han blir härigenom en av de första svenska trädgårdshistorikerna. Kapitlet är för övrigt normerande; hur en trädgård bör anläggas, indelas, formas och prydas med

¹⁵⁷ Ahlich 1722, s. 21, 25.

¹⁵⁸ Tack till Åsa Ahrlund som fäst min uppmärksamhet på och gett mig denna frölista. Specifikationen är odaterad men bör ha utgivits mellan 1722, då hans bok, vilken också utbjudes till försäljning utkom, och 1743. Trädgården låg i hörnet av Norrtullsgatan och Surbrunnsgatan på det gamla Hamburgerbryggeriets tomt, jfr Olausson 1993, s. 213. Det är mig inte bekant om det utkommit flera frölistor med lökväxter till försäljning.

olika (funktionella) byggnader. Blomstergården görs härigenom till den andra boken.

Just blomstergården föreställde sig Ahlich som det möjliga jordiska paradiset. Han inleder med Bibel-verserna ur Genesis andra kapitel: "Herren GUD planterade en Lust-Gård uti Eden öster ut, och satte ther in Menniskiona, som han giordt hade; Och Herren GUD låt upwäxa af jordena allehanda trä lustug til at se, och god til at äta."¹⁵⁹ Lök- och knölväxterna återfinns nu redan i det fjärde kapitlet. Ahlich berättar om fröförökningen i det andra kapitlet, om förökningen av lökarna i det tredje och i det fjärde följer alla "Berättelse[r] om lök-wäxter". Liljorna, såväl den vita liljan, som brandliljan som krolliljan, dyker upp i §:erna 9-11.

Texterna är omskrivna, utvecklade och längre. Nomenklaturen är fortfarande prelinneansk, med en bauhinsk touch. Finns det möjligen en förlaga? En jämförelse med den tidigare nämnda tyska trädgårdsboken *Vom Garten-Baw* (1684) av Johann Sigismund Elsholtz (1623-1688)¹⁶⁰ visar att det åtminstone beträffande kapitlena om lökväxter- och knölväxter råder en så gott som fullständig korrespondens; i kapitelnumreringar, arternas följande på varandra, namnsättningen och den anförda beskrivande texten. Ahlich har dock kortat en del på sina ställen. Det som tidigare framstod som egna svenska odlingserfarenheter visar sig vid den närmare jämförelsen vara rena plagiatet. "Deras frö", skriver Ahlich exempelvis om den vita liljan, "kommer hos oss intet til sådan mognad, at det kan tienä til förmering." Man vill gärna tro att han prövat själv, och det är fortfarande möjligt, men i första hand har han citerat Elsholtz: "Ihr Same kömmet allhier nicht allemahl solcher Reissung / dass er zur vermehrung tauglich."¹⁶¹

Den vanliga vita liljan heter hos Ahlich, efter Caspar Bauhin genom Elsholtz, "Lilium album flore erecto & vulgare". Den fylldblommiga varieteten, "hit in tils intet stort bekant", redovisar Ahlich också: "Lilium album flore pleno spicato." Den får en tredjedel av utrymmet. Resten handlar om lökens hantering och förmering. Ahlich, genom Elsholtz, kände väl till förökningen genom lökfjällen.¹⁶²

Brandliljorna kallar Ahlich "Eld-Liljor" efter tyskans "Feuer-Lilien". Han skiljer ut de stora, "Lilium purpurocroceum majus", från de små, "Lilium purpurocroceum minus". Det anmärkningsvärda här är att Ahlich inte tar upp det tredje slag som Elsholtz presenterar som "Lilium bulbiferum minus ... Zwiebel-tragende Feurlilien", d.v.s. brandliljan med bulbiller i bladvecken. Elsholtz diskuterar för övrigt ytterligare typer med hänvisning till Bauhin. Skötselns anges motsvara den för den vita liljan. Om brandliljan odlas i alltför

¹⁵⁹ Ahlich 1744, Första boken passim, s. 33.

¹⁶⁰ Elsholtz var föreståndare för markgrevskapets och kurfurstendömes Brandenburg botaniska trädgård (i Berlin), från 1656, och var både "den stora kurfurstens" Fredrik Vilhelms botanist och läkare. 1663 publicerade han en katalog över trädgårdens innehåll (Elsholtz 1663), se kapitel 3. Hans encyklopediska arbete *Vom Garten-Baw* utkom i en första upplaga 1666 och i en andra 1672. Verket upptar så gott som alla aspekter av trädgårdsskötsel, kanske speciellt växternas medicinska egenskaper.

¹⁶¹ Elsholtz 1684, s. 76-97.

¹⁶² Ahlich 1744, s. 75-77. Beträffande förökningen, och förökningen med lökfjäll, se även kapitel 6.

fet jord, skriver Ahlich, finns möjligheten, eller risken, för en så kallad fascination. Ahlich beskriver denna i samband med presentationen av kejsarkronan, precis som Elsholtz, nu lustgårdens största prydnad i maj (?!), dock utan att använda termen.¹⁶³

Paragraf 11 rubricerar Elsholtz "Türckischer Bund". Ahlich säger i sin tur "Martagum kroll- eller kläckeliljor". Det "är et sags liljor, å hwilka blomster bladen aldeles bak ut böjde äre", skriver han. Vi förstår omgående att både det tyska och det svenska namnet/namnen utgör en samlingsbeteckning för liljorna med just denna blomform. Av krolliljorna finns det två slag, eller "släghter", skriver Ahlich: "Martagon latifolium & angustifolium." De skiljs på bladen, "bladen på stiälkarna äro antingen breda eller smala". Med så mycket information skulle tolkningen vid sidan av *Lilium martagon* (troligen) också innefatta *L. pomponium*, den scharlakansröda liljan.

Ahlichs text om krolliljorna utgör knappt hälften av den tyska, varför tolkningen självklart blir en annan om hela texten finns till förfogande. Elsholtz återger, enligt Bauhin, att det under det första 'släktet' finns tio slag och under det andra sex. Bland dessa nämner Elsholtz speciellt fyra, "unter denen sind nachgesetzte fürnehmlich vorhanden", "Gemein Türckischer Bund" (*Lilium martagon*), "Weiss Türckischer Bund" (*L. martagon* f. *album* motsv.), "Liechtrohter Türckischer Bund mit vielen Blumen" (*L. chalcedonicum*) samt "Gelber Türckischer Bund" (*L. pyrenaicum*). Att Ahlich inte väljer att återge de många olika slagens krolliljor, och inte specifikt de Elsholtz lyfter fram, kan helt enkelt tyda på att de inte varit närmare kända för honom.¹⁶⁴

Beträffande lökarna skötsel sammanfattar Ahlich lakoniskt: "Wid des skötande, är ingen ting särdeles at i akt taga. . .".¹⁶⁵ Mest uppmärksamhet av lökväxterna ägnar Ahlich, liksom Elsholtz, kejsarkronan och framförallt tulpanerna. I det femte delkapitlet presenteras knölväxerna. Ahlichs utredning i § 6 om "Aphodill-liljor" är klaggörande. Häri förekommer nästan alla den äldre namn som huller om buller brukats genom århundradena: "Lilium luteum asphodeli radice, gula Aphodill liljor" och "Lilium rubrum asphodelus radice, röda Aphodill liljor". "Den förre är waraktigare, men denna låter sina blomster snart falla, hwar dag et, hwarföre hon ock af somliga Hemerocalis, dag-lilja, kallad warder."¹⁶⁶ Bättre kan det inte sammanfattas, om än Elsholtz stod för förlagan.¹⁶⁷

I Sven Brehmers bihang, "Et så kalladt Månads-Memorial", återfinns också liljorna. Vi finner dem under augustis preciserade arbeten för blomstergården. "Et tilsräckeligit Quantum uptagas af allehanda lökar", skriver Brehmer,

¹⁶³ Ahlich 1744, s. 76; Elsholtz 1684, s. 85.

¹⁶⁴ Elsholtz 1684, s. 85-86.

¹⁶⁵ Ahlich 1744, s. 76-77. Hela avsnittet lyder: "Wid des skötande, är ingen ting särdeles at i akt taga, allenast at lökarnas uttagande ei är nödig alla år, men när det sker, lemnas de intet länge åfwan jord, utan läggas snart in igen. Men will man likwäl hålla dem något åfwan jord, så måste de läggas uti någon winckel, och med jord öfwerkastas. på det sättet bärga de sig, til des man dem med andra saker åter nedsätter."

¹⁶⁶ Ahlich 1744, s. 86.

¹⁶⁷ Tack till Åsa Ahrland som låtit meddela att Elsholtz verk (*Vom Garten-Baw* (1684)) ingick i Johann Ahlichs efterlämnade och förtecknade boksamling. Tillgängligheten av *Vom Garten-Baw* stärker ytterligare tesen om denna som en förlaga till Ahlichs andra upplaga av år 1744.

”såsom Tulipan, Narciss, Hyacinth, Corona Imperialis, Martagon & c. hvilka efter hand, wid fullmånad nedsättas och planteras, likwäl så, at sångarna först blifwa med någon kort gödsel och förrutnad spån-jord gödde och wäl om-gräfne, men är jorden för tung måste han med någon fin sand omblandas.”¹⁶⁸

Sven Brehmer övertog svärfaderns trädgård på Norrmalm efter dennes död. Den var därefter i familjens ägo i ytterligare två generationer. Brehmer övertog också Ahlichs frö- och trädimport. En frölista föreligger också från denna, ”Specification På följande, Brukelige och uppricktige Trädgårds-Frön, Som för billigt pris finnas, hos Sven Brehmer . . .”¹⁶⁹, återfinns också alla lök-växterna:

”Åtskillige sköne slags Blomster-Lökar”, skriver han, ”såsom Tulipaner, Hyacinter, Narcisser, Cron Imperial och **Martagons**, Lillier, Virtulari, Crocus samt flere dylike, hwaröfwer en särskilt specification meddelas.”

Frölistan upptar i övrigt bara grönsaks- och kryddväxtfrön, ett drygt hund-ratal, jämte en specifikation av trädgårdsnejlikor, gyllenlack och lövkojor. Vidare sålde Brehmer fruktträd. Det kan vara värt att notera att lökarna i stort sett följer samma ordning vid presentationen i samtliga av Ahlichs och Brehmers tryckalster. Att *Lilium martagon* fanns till försäljning i Stockholm i mitten av 1700-talet torde genom Brehmers frölista vara ställt utom rimligt tvivel.

År 1773 utkom även postumt i Stockholm i Ahlichs namn ett litet häfte om blott 14 sidor *En kort Underrättelse Om det, som Hwarje Månad, Uti en Trädgård Bör i akttagas, Efter detta Climat inrättad*. Litet med naggande gott, koncentrerat på arbetsuppgifter och växter. I mycket liknar det faktiskt dagens kolorerade trädgårdspress checklistor för 2000-talets villaträdgårdsägare, kanske med undantag av den speciella uppmärksamhet som trädgårdsnejliken erhåller. Krolliljan nämns till en början inte direkt, men förekommer i arbetet med upptagande av blomsterlökar i juli och förvarandet av dem i ett stort och torrt rum samt beredande av löksångarna. I september ”sättes åter alla Blomster-Lökar i jorden, såsom Tulpan, Narcisser, Hyacinier, Tazetter, Jonquiller - Käyser-Crona - Martagon - och andre Blomster-Lökar”.¹⁷⁰

Olof Johansson Broman – ”Chloris Helsingica”¹⁷¹

Författaren, prästen och skolmannen Olof Johanson Bromans (1676-1750) verk *Glysisvallur* är ett encyklopediskt verk på lanthushållningens och natural-historiens många områden av rang, upptagande närmare 1 500 sidor, ”ett i

¹⁶⁸ Brehmer i Ahlich 1744, s. 22.

¹⁶⁹ Tack till Åsa Ahrlund som fäst min uppmärksamhet på frölistan. Den är odaterad, men kan härröra från 1750-talet. Det är i dagsläget oklart om Sven Brehmer gett ut fler frölistor än denna.

¹⁷⁰ Ahlich 1773, s. 10.

¹⁷¹ ”Chloris” kommer av *chloros* = grön. Chloris är grekernas blomstergudinna som hos romarna blivit Flora. Titeln kan därför översättas med ”Hälsinglands flora”. Örneholt 04-08-27. ”Hälsinglands flora” med en liten not om saken blir nog bra.

bredd, lärdom och detaljkunskap enastående arbete om landskapet Hälsingland, dess historia, topografi, kyrkor och folkkultur”, låter Nationalencyklopedin meddela.¹⁷²

En avgränsad del utgör den förteckning, “Chloris Helsingica”, av såväl Helsinglands flora som av de växter som odlades i trädgårdarna vid tiden, vilken Broman sammanställde på sin födelseort i Valesheim år 1724. Den vilda floran innehåller inga liljor, men väl det utförliga och värdefulla ”Register på thet som planteras uti Trä- och Kryddegårdar”. Speciellt älskade slakten var aklejoj, vallmor, tulpaner, iris hyacinter, violer och nejlikor.

Vi får även väl sammanfattad ögonvitnesskildring av de allmänna trädgårdsförhållandena i landskapet.

Och fastän Helsingland intet har at beröma sig af många kostbara Trägårdar, och Örtahus; hwilka här mera mödo än födo gifwa skulle . . . så finnas likwäl här mångstädes små Kryddegårdar, som Stånds Personer på landet, och Städernas Inwånare, så wäl i Söderhamn som Hudicksvall, anlagt, häfda och ansa, dels til fägnad, dels til nytto af nödiga kökskryddor; jämte the träen, buskar och blomster som algemenast äro. . .

Även på landsbygden redovisar Broman trädgårdssträvanden och trädgårdfrukter, bl.a. fikonodling, framförallt från tiden före ryssarnas härjningar under kriget 1721.¹⁷³

Flera olika liljor odlades i Hälsingland; åtminstone madonnalilja, saffranslilja/brandlilja och krollilja, kanske även den pyreneiska liljan, scharlakansliljan och turbanliljan, även om detta kanske är något tveksamt.

Broman sammanställer sju lilje-slag under sin rubrik av “Liljor, Krokiljor”. Inledningsvis har han återopat hela 45 botaniska auktorer, klassiska som samtida, ifråga om liljorna är han dock framförallt Rudbeck d.ä. trogen. Nedan följer Bromans förteckning och utredning. Tolkningen till aktuellt namn återfinns inom parentes.

Liljor, Krokiljor, Lilium, C: B. Fran. Mac. Rudb. *Martagon* Cast. Matth.¹⁷⁴

- - Bleka krokiljor, Lilium, f. martagon fl.
saverubent: O:R.	(<i>Lilium martagon</i>)
- - Branguhl – lilium purpurocroceum, O:R.
purpur: Dod. Lob.	(<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>)
- - guhla, Lilium flavum; O. R. flavo flor: Cl: Lob.	(<i>Lilium pyrenaicum</i> ?)
- - Hwita, lilium album, Fuch: Ges. flore erecto, O.
R. Candidum, Lob.	(<i>Lilium candidum</i>)
- - Högröda, Lilium Phoeniceum, O. R. <i>Martagon</i>
<i>Phoen: dilutum</i> , Lob. ¹⁷⁵	(<i>Lilium bulbiferum</i> var. <i>croceum</i>)

¹⁷² NE online, 04-08-26, ”Broman, Olof”. Verket utkom i 3 volymer 1911-53. Det är även utgivet i en serie från Gestrike-Helsing nation i Uppsala åren 1912-1954, *Olof Joh. Bromans Glysisval-lur, och öfriga skriftier rörande Helsingland*. ”Chloris Helsingica” återfinns i den tredje delen.

¹⁷³ Broman 1724 [1954], s. 806.

¹⁷⁴ ”Vanlig krollilja” är tidigare nämnd under rubriken ”Krok-liljor, Hels. Brushorn – Lilium fl: reflexo. Hemerocallis.”, s. 812.

¹⁷⁵ ”Högröda Krokilior” är för Rudbeck *Lilium pomponium*. Lobelius bestämning här avgör bestämningen till saffransliljan.

- - Röda, *lilium rubrum*, O. R. *Hemerocallis* (*Lilium pomponium?*)
Macedon: Lob.¹⁷⁶
- - Purpurröd – *lilium purpureo sanguiniflorum*: flore reflexo, O, R. (*Lilium chalcidonicum?*)

Broman redovisar även ett par intressanta dialektala namn på saffransliljorna/brandliljorna eller ”Brandgula-liljor”, nämligen ”Kalfskinsrosor”. Krolliljor eller ”Krolliljor” kallar han för ”Brus-horn”. De dialektala namnen bör tyda på en förhållanvis god bekantkap med arterna, förmodligen under flera decennier. Båda namnen var okända för August Lyttkens.¹⁷⁷

Krolliljan i den svenska 1730-talslitteraturen

Med det ingående 1730-talet börjar Carl von Linnés (1707-1778) egentliga och digra publicering. Att ingående behandla denna ur ett liljeperspektiv faller utanför arbetets ramar. Linné och liljorna/krolliljan möter redan i de flesta av avhandlingens kapitel. Det föreliggande kapitlet avslutas också med en närmare beskrivning av krolliljorna på Linnés Hammarby. Några av de tidigare och viktigare verken må dock nämnas.

”Flora Uplandica”

Som ung student i Uppsala 1729 mötte Linné i den botaniska trädgården den 37 år äldre lärda kyrkomannen **Olof Celsius** (1670–1756) med ett passionerat botaniskt och bibliskt-botaniskt intresse. Linné inviterades att bo hos Celsius och också nyttja hans omfattrika herbarium och betydande bibliotek. De båda exkurerade också samman i Uppland.

Celsius hade börjat att samla växter redan under Rudbecks tid, på 1690-talet. Han kallade, måhända något oegentligt med dagens terminologi, sin växtsamling för ”Flora Uplandica”. År 1730 var den ’färdig’ och inbunden i sex läderbundna volymer, innehållande 711 individer. De flesta växterna hade samlats av Celsius själv, men vissa exemplar hade de båda kollegorna samlat tillsammans och några enkom av Linné. ”Flora Uplandica” betraktas också som en av de originalsamlingar som Linné använde sig av för sitt huvudverk *Species Plantarum*.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Bestämningen gjord utifrån Lobelius namn. ”*lilium rubrum*” är annars en gängse beteckning för *Lilium bulbiferum* var. *croceum*.

¹⁷⁷ Broman 1724 [1954], s. 808, 811, 812, 813. En vidare utredning av vilka *Fritillaria*-, *Hemerocallis*-, *Iris*-, och *Narcissus*-arter som förekommer, ehuru både viktig och intressant i en vidare liljekontext, liksom deras namnskick, förbigås här.

¹⁷⁸ <http://www-hotel.uu.se/evolmuseum/fytotek/Celsius/Celdex.htm>. ”Flora Uplandica” förvaras på Evolutionsmuseet, Botaniksektionen, Uppsala universitet. En andra omgång skänktes åt drottning Ulrika Eleonora, och förvaras nu vid Naturhistoriska Riksmuseet i Stockholm. Dessa volymer uppges innehålla hela 765 arter, jfr <http://www.nrm.se/fbo/hist/celsius.html> se

Det förekommer inga äkta liljor i Celsius upplandsflora eller upplandsherbarium. Vi återfinner bland de liljelika växterna huvudsakligen de 'vildväxande' arterna som backlök, gräslök och svärdslilja. Blott två liliaceer, med dagens nomenklatur, förekommer i "Flora Uplandica", nämligen vårlöken och dvärgvårlöken.¹⁷⁹

Linné, krolliljan och namnet "Krollilia"

1730 utkom även Linnés *Hortus Uplandicus* ("Upplands trädgård"), en numrerad förteckning över de växter Linné funnit i ett antal uppländska trädgårdar; i den botaniska trädgården i Uppsala, i Olof Celsius trädgård, på Löfstad, liksom i den uppländska naturen.¹⁸⁰ Flera olika 'utgåvor' föreligger.¹⁸¹ 1731 kom *Adonis Uplandicus*. I den senare återger Linné Rudbecks gamla svenska namn, "Kroklilior [lillior]" respektive "Hwita Krok Lilior [Hwijta Krook Lillior]".¹⁸²

Linné redovisar i *Hortus Uplandicus* och *Adonis Uplandicus* bara tre äkta liljor; krolliljan, madonnaliljan och brandliljan, krolliljan i två slag, en vitaktig och en purpurfärgad. Namnsättningen skiftar i de olika handskrifterna, beroende på 'system'. Ruppjus namn byter förstaplats med Tourneforts.¹⁸³ Löfstadversionen uttrycker följande. Krolliljan förekommer under två nummer, 164 och 165. Den första kallar han enligt Ruppjus¹⁸⁴: "164. MARTAGON sylvaticum ("Skogsmartagon"), med följande namn av såväl Caspar Bauhin, Tournefort som Johann Bauhin.¹⁸⁵ På svenska använder han i denna utgåva namnet "Krollilia", åtta år efter Ahlich. Han blir därmed den andre trädgårdsmannen och författaren i landet som brukar detta namn. Nästa gång dyker det upp i *Hortus Upsaliensis*, förteckningen över växterna i den botaniska trädgården 1748.¹⁸⁶ Krolliljan - i en vit form - redovisas också som ett eget slag (165. "MARTAGON humilius floribus albis" ("lägre (alt. blygsammare) Martagon

¹⁷⁹ <http://www-hotel.uu.se/evolmuseum/fytotek/Celsius/Celdex.htm>. Olof Celsius egen trädgård, dess historia och växtinnehåll har behandlats av Otto Gertz, "Hortus Celsiusianus i Uppsala. En botanisk trädgård på 1730-talet" (1927). Krolliljan, under namnet "Lilium floribus reflexis montanum, flore albicante" (nr 247), växte i trädgården, uppgiften lämnad av Linné 1730. Gertz 1927, s. 67.

¹⁸⁰ Linné 1730 (nr 5) i Ährling 1888. Den fullständiga titeln lyder: *Hortus Uplandicus sive enumeratio plantarum, quae tam in hortis variis e: gr: botanico, regio Celsiusiano, Löfstadiensis etc: quam in agris Uplandiae satè reperiuntur, secundum methodum Tournefortianam in classes distribute, cum rarioribus nonnullis observationibus interspersis, nec non nova divisione umbellatum*, och kan översättas sålunda: "Hortus Uplandicus, eller uppräknig av de växter som finns sådda såväl i Upplands olika trädgårdar, t.ex. botaniska, kungl. Celsiusanska, Leufstas etc, som på dess fält, indelade i klasser enligt Tourneforts metod, försedd med åtskilliga mer sällsynta iakttagelser och med en ny indelning av umbellater." Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

¹⁸¹ Ährling 1888.

¹⁸² Linné 1731 (nr 7) i Ährling 1888, s. 309.

¹⁸³ För en ingående jämförelse, se Ährling 1888.

¹⁸⁴ Heinrich Bernhard Ruppe (Ruppjus) (1688-1719).

¹⁸⁵ Johann Bauhin (1541-1612). Caspar Bauhins bror. Botanist och läkare.

¹⁸⁶ Linné 1730, s. 230: "Lilium floribus reflexis, montanum, flore rubente. C. B: 77. Tourn: 370" och "Lilium flore nutante ferrugineo, majus & minus. J.B: II. 692."

med vita blommor”).¹⁸⁷ Vi kan konstatera att den morfologiska variationen minskat sedan Rudbeck d.ä:s dagar.¹⁸⁸

”*Adonis Stenbrohultensis*”

Uppgifterna om Carl von Linné födelse- och uppväxtplatser och -miljöer är välbekanta. Han föddes (23 maj 1707, nya stilen) på hemmanet Råshult i Stenbrohults socken i södra Småland, en dryg månad innan krolliljebloomingen. Hans far, Nils (Ingemarsson) Linnaeus (1674-1733), var komminister, gården var hans komministerboställe. Familjen flyttade redan året efter (31 januari 1708) till kyrkoherdebostället vid Stenbrohult kyrka, i och med faderns befordran till kyrkoherde och övertagandet av svärfaderns tjänst.

Faderns trädgårdsintresse är välkänt och dokumenterat. Först vid komministergården i Råshult, sedan vid kyrkoherdebostället i Stenbrohult. Dit flyttade inte bara Linné och hela familjen utan även trädgården. 1709 började han anlägga en trädgård i Stenbrohult. Somt flyttades, annat fick stå kvar.¹⁸⁹ Det är växterna i denna senare trädgård som Linné förtecknade sommaren 1732, och det är denna växtförteckning som allmänt kallas ”*Adonis Stenbrohultensis*”. Den upptar omkring 220 olika arter. *Lilium martagon* var jämte *L. bulbiferum* och *L. candidum* en av dessa.¹⁹⁰

I en nyutkommen sammanfattande uppsats, i *Svensk Botanisk Tidskrift* (2005) om Råshults trädgårdars historia, redovisar Mariette Manktelow sina studier över möjliga relikta växter från den Nils Linnaeus första trädgård på Råshult. Denna började anläggas så snart de nygifta Nils hans hustru Christina Broderonia flyttat dit (17 mars 1706). Kvarstående arter kan även finnas kvar i Stenbrohult efter den brand som drabbade gården. Manktelow noterar även en tredje och kanske än viktigare, om också än mer svårbelagd, överlevnadsmöjlighet för linneanska växter, nämligen att de kära, ovanligare och kanske allmänt begärligare växterna flyttats till andra trädgårdar i trakten som presenter, till byte eller kanske till och med ’tjuvats’. Ett fyrtioårigt ’utflöde’ (1706-1746) ur Linnaeus trädgårdar till andra trädgårdar i trakten är alltså en möjlig, och trolig, hypotes att arbeta efter.

”Vi får nog aldrig veta exakt på vilka vägar Nils Linnaeus samlade sina trädgårdsväxter”, skriver Manktelow. Det finns inga dokument. Den traderade uppfattningen är dock att växterna gick från hand till hand. Antagandet är helt rimligt. Kvar står att trädgården var en av de ”präktigaste i Småland”.¹⁹¹ Historien från 1800-talet och framåt, innefattande ett antal olika restaureringsåtgärder, är en historia för sig. Vi noterar framförallt att krolliljor, men

¹⁸⁷ Linné 1730, s. 231: ”*Lilium floribus reflexis, montanum, flore albicanti*. C. B: 77. Tourn: 370.” Madonnaliljan förekommer under löpnummer 166 och brandliljan under nummer 167.

¹⁸⁸ Utöver de två krolliljeslagen förekommer bara *Lilium candidum* (nr 166) och saffransliljan (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*).

¹⁸⁹ Manktelow 2005, f.f.a. s 36-38.

¹⁹⁰ A.a. s. 59.

¹⁹¹ A.a., s.38-39. Manktelow uppger ett troligt utbyte med morbrodern Sven Tilianders trädgård i Pjätteryd och Carl von Linnés bidrag.

också både brandliljor och madonnaliljor, 1947 planterades i en då anlagd örtagård vid Råshults Södregård.¹⁹² 1930 hade statsmedel beviljats för att göra Råshult till en musealt Linnéminne.

Manktelows bidrag är framförallt den extensiva inventering som utförts och som inte bara innefattar de möjliga reliktväxterna från 1700-talet på Råshults Södregårds tomt – ”den [är] paradoxalt nog den minst troliga platsen att finna arter från Nils Linnaeus trädgård” – , utan med intervjuer och inventeringar av granngårdar och torp under Råshult samt några omgivande gårdar i trakten med en äldre (trädgårds)historia. Vi kan konstatera att krolliljan återfunnits på Bokelund till Djäknbabygds gård och brandliljan på Kroken, ett torp under Stenbrohuts prästgård.¹⁹³ Sex arter på Råshults Södregård bedöms kunna härröra från Nils Linnaeus trädgård, ytterligare 24 arter som ingår i växtförteckningen, ”Adonis Stenbrohultensis”, förekommer i trakten.

År 1732 utkom Linnés *Iter lapponicum*, Lappländska resan, för övrigt planerad i samarbete med Artedi. Den innehåller inga uppgifter om någon äkta lilja. I Ingermanland påträffade Linné dock den (gula) svärdsililjan vid Limingo äng (”*Iris aqvatica*”).¹⁹⁴

År 1734 reste Linné i Dalarna och upptecknade alla de växter han observerade i landskapet, ”hälst Öster Dalarne, Dalska fiällen, Västerdalarne och kring Fahlun”. Några herbarieexemplar, insamlade av baron Gustav Reuterholm och Johannes Browallius, passerade Linnés nålsöga för att utgöra äkta ”Dalska” växter. Ingen äkta lilja förekommer i förteckningen. Det enda liljelika förblir det ännu använda namnet för liljekonvaljen, ”*Lilium convallium album*”.¹⁹⁵

Samma år (1734) utkom Petrus Ugglas gradualdissertation, *Dissertatio gradualis de praefectura Næsgardensis Dalecarliæ* i Uppsala. Den innehåller en lång lista med inventerade och påträffade växter som Uglya presenterar från Näsgårdens socken i Dalarna, och med både svenska och vetenskapliga namn (enligt Tournefort). Den redovisar både ’inhemska vildväxande’ arter och trädgårdsväxter. Vi återfinner en god del av det medeltida trädgårdsväxtsortimentet, liksom flera lökväxter: ”*Corona imperialis*, Keisarkrona”, ”*Narcissus*, Narcissblomster” och ”*Tulia*, Tulpan”. Någon *Lilium*-art, annan än ”*Lilium convallium*” redovisar emellertid inte Uglya. *Iris* står tydligt som ”Swærdsililja”.¹⁹⁶ Vi kan möjligen sluta oss till att någon krollilja ännu inte nått till Näsgården i Dalarna i mitten av 1730-talet, även om den storligen skulle kunna ha trivts där redan då.

¹⁹² Förslaget upprättades av hortonomerna Bertil Mathiasen-Mo på Alnarp.

¹⁹³ Manktelow 2005, s. 43-46. Inventeringen genomfördes 8-10 maj och 3-5 juli 2003. Resultatet presenteras i Tabell 2. Gårdarna presenteras på s. 53-54. Jfr krolliljans förekomst i Stenbrohults socken i Nilsson & Nilsson 2004, s. 136 (4 lokaler).

¹⁹⁴ Enligt Magnus Fries ”Botaniska kommentarer till *Iter Lapponicum*” ur Linnæus 1995 [1732], s. 154-164.

¹⁹⁵ Linné 1873 [1734], s. I, 15, 127. Linnés handskrift ”Carol Linnæi FLORA DALECARLICA quæ vegetabilia herbarum ex arborum per Provinciam Sveciæ Dalecarlicam orientalem, alpinam & occidentalem observata recenset...” redigerades och utgavs i tryck av Ewald Åhrling i Uppsala 1873.

¹⁹⁶ Uglya 1734, s. 33, 39, 40, 41 och 46. Växtlistan återfinnes i § V., s. 26-47.

Uglas dissertation och växtförteckning kommenteras kraftfullt av Linné i ”Flora Dalecarlica”. Uglan har talat ”om det de ej förstå”. Linné förklarar också att det just varit Uglas disputation som drivit honom att förteckna Dalarnas växter. Linné reagerar på flera olika sätt: mot bestämningen av de enskilda växterna, mot deras frostömhets och mot sammanblandningen av vilda och odlade växter. ”Skulle de örter sås i Dalarna, som han upptecknat, wore sannerligen ingen ort i Europa denna att förlikna”, skriver Linné. Han listar därefter över 40 olika arter med kommentarer ”hwilka örter äro merendels sådana, som wäxa i orangerier, men aldrig i Sverige wilda, aldrig i någon Dalsk Trädgård.” Hwad skola wähl utlänningarna tänka”, utbrister han ”då de så höra sådana wäxa i Dalarna? Alla Apoteqver i Europa lära söka härifrån materialer.” Uglas dissertation blir alltså en skrift ”allom okunnigon till warning”.¹⁹⁷

1736, mitt under Linnés mest febrila verksamhetsår utkom den ursprungligt tyske prästen **Reinerus Reineri Broocman** (1677–1738) med första delen av sin omfattande lantbrukshushållningstraktat, *En fulständig svensk hushållsbok om svenska landhushållningen i gemen* i Norrköping (fig. 14). Den baserade han på både äldre och nyare tyska och svenska skrifter och på sina egna erfarenheter.¹⁹⁸ Tre år senare utkom den andra delen, i vilken ytterligare hushållsgrenar och –angelägenheter avhandlades.

Den fjärde avdelningen i den första delen handlar om trädgårdsbruket och upptar hela 68 sidor, egentligen utgör den en egen trädgårdsbok. Tonvikten ligger inte heller på det ekonomiska trädgårdsbruket, flera kapitel ägnas ”Lust-trädgården”, med spaljeer, trellager, parterrer, lusthus och orangerier. Växtmaterialet avhandlar Broocman i flera kapitel. Han inleder med de annuella och perenna växterna, listar många, och skriver ett stycke var om de viktigaste lökväxterna: narcisser, hyacinter, ’fritillior’, krokus, lövkojer, rosor, kejsarkronor, anemoner, nejlikor, tulpaner och vita liljor. Inga andra liljeslag. Uppgifterna rörande den vita liljan handlar mest om dess hantering: upptagande, delande och förvarande av lökarna. Broocman talar dock även om ”et slags purpurstrålände Liljer”:

Ännu har man sedt ett slags purpurstrålände Liljer, hwilka wäl hafwa en mycket angenäm, men ther hos stark och genomträngiande luckt, som så hårdt angriper hufwudet at then kan snarligen förorsaka en slagflus.¹⁹⁹

Det Broocman åsyftar är knappast några kroll- eller brandliljor, trots färgangivelsen, utan den varietet av *Lilium candidum* som tidigare beskrivits, var *purpureum*, vilken besitter både purpurstrimmiga lökar och blommor. Varieteten glansdager inföll just under 1700-talet första halva.²⁰⁰ Någon krolllilja återfinns inte heller i den andra delens genomgång av ett trettioital ”Befintlige

¹⁹⁷ Linné 1873 [1734], s. II.

¹⁹⁸ Den fulla titeln lyder: *En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok Om Svenska Land-Hushållningen i gemen, och i synnerhet så in- som utom huset, om Landt-gods, Åkerbruk, Sädens förmerande, Ängar, Rior, Tobaks-plantering, Humle-gårdar, allehanda större och mindre Boskaps- och Creaturs skiötsel och Curer, Lust- och Trädgårdar, Skogar, Kokekonsten, Confiturer och allehanda Liqueurers tilredande ec. ec. jemte monga förträffeliga och nyttiga Arcana Oeconomica*. Biografiska uppgifter beträffande Broocman har även återgivits ur *Kyrkohistoriskt Personlexikon* av Carl Henrik Martling.

¹⁹⁹ Broocman 1736, s. 21.

²⁰⁰ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 184–185.

Wäxter, som gagnelige äro at brukas til husmedel”, ytterligare en egen bok i boken.²⁰¹

Figur 14. Titelsidan till kyrkoherde Reinerus Reineri Broocmans (1677–1738) lanthushållningsverk *En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok*, tryckt och utgiven i Norrköping 1736 på det tryckeri han själv anlagt. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

²⁰¹ Broocman 1739, ”Then Fiortonde Afdelningen”, s. 1-68.

Krolliljan i den svenska 1740- och 1750-talslitteraturen

1740-talet bjuder på fler än trettio tryckta titlar med och om växter och med växtnamn i sitt innehåll. Här återfinns apotekens droger, nya planteringsrön, hushållningstraktater, en god del av Linnés verk och resor, trädgårdslitteratur, tidiga bidrag till landskapsfloror, läkeböcker och uppmaningar till skogsplantering. En fullgod presentation och genomgång låter sig inte göras inom ramen för detta arbete. Det kan också dyka upp 'liljor' var som helst. "Anthericum, Aphodelus, Guhl Breck-Liljor", berättar Frans Michael von Aken om i *Hus- och Rese-Apotheque, huru man sin hälsa rätt skjöta, och the rätta approberade medel, vti ett hushåll, bruka skal, vti möjeligaste kortthet sammandragit* (1746).²⁰² De gula 'liljorna', vilka hotar betesdjuren med benskörhet vid magert bete, kan i det här fallet kan inte förstås som något annat än myrliljor (*Nartheicum ossifragum*).

Redan 1735 hade Trädgårdsmästarsocieteten, sedermera Trädgårdsmästareämbetet, instiftats i Stockholm, för att gynna den inhemska trädgårdskulturen och också utbildningen av trädgårdsmästare. En av societetens viktigaste uppgifter var att förrätta mästarexamina. Trädgårdsmästaren **Petter Lundberg** (1711-1787) tillhörde en av ämbetets namnkunnigaste huvud- eller åldermän. Lundberg var också en av årsbroderns Sven Brehmer främsta veder sakare.²⁰³ Det kan därför vara intressant att jämföra Lundbergs frölista med Brehmers. De är inte identiska, men överensstämmelsen är mycket stor; i uppställning och layout, i innehåll och i antalet titlar.

Lundbergs lista, "Specification På följande bruklige, upriktige och friska Trägärds-Frön, Som för billigt pris finnas hos TrägärdsMästare-Societetens Hufwudman Petter Lundberg; Så uti hans bod wid Riddarehus-Torget, som uti dess Gård på Norremalm och nya Tullportsgatan, in emot Roslags Tullen, uti Huset N:o 152. hwarest ock finnes hwarjehanda slags Frukt-Trän af utländska bästa Arter, Hummelrötter och Potates", är odaterad.²⁰⁴ Då Lundberg förklarar sig vara Trädgårdsmästarsocietetens huvudman, vilket han blev i början av 1750-talet, kan frölistan nog tänkas vara ungefärligen samtida med hans trädgårdsbok från 1754.

Listan, vilken skiljer sig från Brehmers, listar samtliga poster. Först följer en blandning av ett 80-tal grönsaks- och kryddväxtfröer, därefter de eftertraktade nejlikorna, gyllenlacken och lövkojorna, lökväxterna och fruktträden (22 sorter, inklusive vin). Ligusterplantor till häck anges speciellt, medan 40-50 olika blomsterfröer presenteras i klump. Lökväxterna presenteras sålunda:

Hwarjehanda skiöna Blomster-lökar. såsom Tulipaner, flamerade, Hyacinter hwita och blå, Narcisser hwita och gula, dubbla, Cron, imperial och **Martagons**, Lillier, Höst- och Wår-Crocus samt flere Dylika.

Ordningen följer både Ahlich och Brehmer. Som tidigare är tolkningen av "Martagons" inte given. Det står ändå klart att *Lilium martagon*, i några olika

²⁰² von Aken 1746, s. 280.

²⁰³ Beträffande polemiken, se Olausson 2003, s. 213 f.

²⁰⁴ Tack till Åsa Ahrland som fäst min uppmärksamhet på frölistan och tillställt mig denna. Originalen återfinns på KB, Avdelningen för okatalogiserat småtryck.

slag liksom även andra av de närstående och europeiska arterna med tillbaka böjda kalkblad, verkligen fanns till försäljning i flera av huvudstadens bodar och gårdar vid tidpunkten för Linnés beskrivning av arten i *Species Plantarum* 1753.

Peter Lundberg (1711-87) redovisar i det andra kapitlet ”Om hvarjehanda Blomster-Lökar och Rötter, som höra til Lustgården höra”, i den fjärde boken ”Om Lust-gården” i *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis* (1754), ett imponerande sortiment av blomsterlökar och knölar.²⁰⁵ Håller vi oss till lökväxterna handlar det om 156 ’sorter’ av tulpaner, 92 ’sorter’ av hyacinter, 58 ’sorter’ av tazetter, 9 ’sorter’ av narcisser, 10 ’sorter’ av kejsarkrona, två slag av hundtandliljor, 13 ’sorter’ av ’fritilliarior’ och 6 ’sorter’ av tidlösa. Beträffande liljorna skriver Lundberg:

Liljorna: äro 5 sorter, så som dubbla Eldliljor, Spanska Liljor, hwita fylliga Liljor, hwita Liljor med brun Schattering, och hwita Liljor med försilfrade blad.²⁰⁶

”*Martagon* eller Krull-Liljor” utgör en egen rubrik. Frågan är om den innehåller så många krolliljor, d.v.s. *Lilium martagon*, egentligen. Lundberg räknar upp sex olika slag: ”Braun gestippelt”, ”Constantinopel Major”, ”Geele gespickelt”, ”Pompone major”, ”sena Virginianiske” samt ”Hwita”.²⁰⁷ Tolkningen till arter och varieteter är här inte självklar.²⁰⁸

Samma år som Linné utger *Species Plantarum* (1753) ställs trädgårdssdrängen Eric Hellström inför examen för Stockholms trädgårdsmästareämbete. Vi känner den väl genom arkivalierna, och genom Pehr Boijerts publicering och kommentar.²⁰⁹ 1746 hade Hellström skrivits in. Efter fem års lära anhöll han att ”få äska Ämbetet”. Under tre dagar juni-juli förhörde han i trädgårdsmästarens alla angelägenheter inför ett flertal ledamöter i och med åldermannen och ”Mästaren” Peter Lundberg som ordförande.

Under den andra dagen (3 juli 1753), mitt i krolliljebloomingens tid, fick Hellström i en av de 23 frågorna redogöra för hur ”rabatterne [skulle] sorteras med sina blomsterlökar. Hellströms svar, överensstämmande med Lundbergs egna trädgårdsböcker, är ett tidsdokument väl värt att återge:

²⁰⁵ *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis, eller Kort Underrättelse huru Kiöks-Trä Örte och Lust-gårdar Tillika med Orangerier och Humlegårdar böra anläggas, skiötas och conserveras* utkom i hela fem upplagor under 1700-talets andra hälft och var en av de mest spridda och heltäckande svenska trädgårdsböckerna under 1700-talet. Upplagorna dateras 1754, 1763, 1773, 1780 respektive 1798. Jfr Lundquist 1995.

²⁰⁶ Lundberg 154, 126-131. Lundberg tillägger efter de flesta grupperna, ”med flere”. Tolkningen är problematisk. Med ”dubbla Eldliljor” kan förstås *Lilium bulbiferum* eller *Lilium bulbiferum* var. *croceum*, troligtvis den senare. Med ”hwita fylliga Liljor” kan möjligen förstås den dubbelblommade *Lilium candidum* var. *plenum*, med ”hwita Liljor med brun Schattering” *Lilium candidum* var. *purpureum* och och ”hwita Liljor med försilfrade blad”, *Lilium candidum*.

²⁰⁷ Lundberg 1754, s. 125-133. Uppgifterna består i 1763: års andra upplaga, i 1780: års fjärde upplaga, liksom i 1798: års femte upplaga.

²⁰⁸ En tentativ tolkning är följande: ”Braun gestippelt” (*Lilium martagon*), ”Constantinopel Major” (*Lilium chalconicum*), ”Geele gespickelt” (*Lilium pyrenaicum*), ”Pompone major” (*Lilium pomponium*), ”sena Virginianiske” (*Lilium superbum*) samt ”Hwita” (*Lilium martagon* f. *album*).

²⁰⁹ Boierth 1929.

På rabatterne slås 5 snörslag, i det mellersta, sorteras de gröfre blomsterlökar och rötter såsom Kejsarkrona, **Matadon** [sic!] Eller **Krål-liljor**, Iris-Liljor, Brandgula Liljor, Iris, Iris persica [perseriris (*Iris persica*)], Swärds Liljor [(gul) svärdslijla (*Iris pseudacorus*), Iris Tuberosa [hermesfinger (*Hermodactylus tuberosus*)], Iris Susiana [spanskiris (*Iris xiphium*)], Paeoner, Fritillaria, Biternica, Lychnis chalcidonica, eller Hierusalems blomma, Lychnis coronaria, Saffonaria [såpnejlika (*Saponaria officinalis*)?], Matricaria, Malva, Malva rosea, Malva Terrestris, Malva veneta, Malva Crispa, Valeriana Graeca [pipört (*Centranthus ruber*)] etz, På de bägge andra snörslagen å ömse sidor sorteras: Tulipaner, högst up och narcisorne näst Boxbomen, för den orsak at Tulipaner och de öfriga lökar förökar sig och äro uti tilltagande uti 2 à 3, men Narcissorna i 4 à 5 år. Härpå upräknandes de först florerande Tulipaner [av Hellström].²¹⁰

Hellström hade verkligen lärt sin utantill-läxa. Krolliljan stod med kejsarkronor, övriga liljorna och resliga iris i de blomsterlisterna, "rabatterne" eller kvarliggande *plante-bandes* från äldre broderiparterrer. Hellströms examinator hade dem dessutom till försäljning.

I mitten av 1700-talet hade krolliljan och liljorna också letat sig in i 'akademierne'. I ett "Utkast Til foerelæsningarna Oever Naturkunnigheten, Hållne i Linköpings Gymnasio" år 1758, meddelas tre liljor till inläring. Som det 17:e släktet under det "Siette regemenet. Sexmænnigar" och "Enquinna-de" möter vi "Lilium" med α) Hwita, β) Brangula och γ) Krolliljor.

Krolliljan på Linnés Hammarby

År 1758 förvärvade Carl von Linné frälse- och sätesgården Hamby en mil utanför Uppsala i Danmarks socken, liksom egendomen Sävja. Året därefter köpte han även den till Hammarby angränsande gården Edeby. 'Förvärvet' kompletterades med en besittningsrätt över akademihemmanet Hubby om två gårdar i närheten 1776. 1772 lät han uppföra den byggnad som ännu idag utgör gårdens huvudbyggnad. 1768-69 tillkom den ännu kvarstående museibygnaden på bergsknallen norr om huvudbyggnaden. På sluttningen nedanför museet anlades den omtalade sibiriska trädgården med växter (frön) som han erhållit från den ryska kejsarinnan Katarina, genom tidigare insamlingar av Johann Georg Gmelin (1709-55), Johan Peter Falck (1732-74), Peter Simon Pallas (1741-1811) och Anton Guldénstedt (1745-1781) vilka alla rest och botaniserat i öst. Antalet frön lär ha uppgått till 400-500 olika slag, redan under hösten 1773 hade många grott och vuxit upp. Krolliljor bör ha kunnat ingå bland dessa.²¹¹

Krolliljan förekommer idag i stort antal och i en för mig överraskande stor morfologisk variation på Linnés Hammarby (fig. 15). Den återfinns i trädgårdens framför huvudbyggnaden snår, buskage och restytter, i lunden – den "vilda skogsdungen" – vid "Sibirien" och på flera ställen i den nuvarande skogen

²¹⁰ A. a., s. 46.

²¹¹ Gertz 1927, s. 30-31, 45. Manktelow 2005-02-11 uppger 800 olika slags frön.

längs Linnés kyrkstig mot Danmarks kyrka. Antalet uppgår uppskattningsvis till flera tusen exemplar. Den stora variationen kan bero både på ursprungsmaterialet från *Hortus Upsaliensis* och/eller på ett tillskott genom krolliljefrön från Ryssland. Ännu är dock inget belagt beträffande krolliljor med rysk proveniens på Hammarby.²¹²

'Reliktväxterna', innefattande krolliljan (*Lilium martagon*) i lunden/parken på Hammarby, omvittnas tidigt av svenska botanister. Elias Fries 1842:

Ännu efter 70 års förvildning quarstå i parken av LINNÉS landställe, Hammarby, växter, som säkerligen blifvit planterade av LINNÉS egen hand. . . .

1858 anmäler akademiträdgårdsmästare Daniel Müller vidare följande relikta arter:

Campanula latifolia, *Aquilegia vulgaris*, *Epimedium alpinum*, *Lilium bulbiferum*, ***Lilium Martagon*** och *Sempervivum soboliferum* . . .

1903 sammanfattas också lundens reliktväxtflora av Thore Magnus Fries:

I parken täckes marken af en yppig matta, bestående av *Aquilegia*, *Myrrhis*, *Mercurialis perennis*, *Tulipa silvestris*, ***Lilium Martagon***, *Epimedium alpinum*, *Crepis sibirica*, *Asarum europæum*, *Corydalis nobilis*, *Campanula latifolia*, *Galanthus nivalis*, *Leucoium vernum* m.fl. från hans tid kvarstående örter . . .²¹³

Hur kom då krolliljorna till Hammarby? Den mest näraliggande källan utgör förstås den botaniska trädgården i Uppsala. "Ävenledes torde LINNÉ ha till Hammarby tidvis förflyttat från den akademiska trädgården i Uppsala en del växter, vilkas utveckling han för närmare undersökning ville följa", menar också Gertz. Redan 1764, den 9 juli, lät Linné fira sitt silverbröllop på Hammarby. Troligtvis hade han redan då låtit plantera en hel del, bland annat de två rabatterna på vardera sidan om ingången till huvudbyggnaden. 1765 kan också 56 olika arter i dessa beläggas, och bland dessa "Lilium".²¹⁴ Från 1766 (1765-1767) daterar sig den handskrift – en schematisk skiss och tre förteckningar - och planteckning av Linné, vilken Otto Gertz behandlar, attribuerar till Hammarby och daterar i uppsatsen "Linnés blomsterrabatter å Hammarby" (1927). Av själva skissen framgår att det vid tiden, bland mycket annat, förekom både liljor ("Lilium", nr 16) och krolliljor ("Martagon", nr 66) i rabatterna. I förteckningarna (Index 1 och 2) redovisas fyra olika liljearter (av 25 olika lökslag): "Lilium candidum", "Lilium non bulbiferum" (saffranslilja), "Lilium Martagon" och "Lilium Martagon album".²¹⁵

Hur hamnade krolliljorna i Lunden? Thore Magnus Fries menade att Linné i den gamla trädgården på Hammarby – den "vilda skogslunden" öster om gården utan ordning inplanterat sällsyntare växter. Mot detta polemiserade T. Tullberg. Han menade att "det var i högsta grad olikt LINNÉ att så där utan ordning plantera växter i en trädgård då ju ett av hans mäst framträdande karaktärsdrag var att ordna och systematisera allt, varmed han sysselsatte sig."²¹⁶ Mariette Manktelow menar att krolliljorna spridit sig från de båda

²¹² Jfr Daalhemius ovan.

²¹³ Gertz 1927, s. 31-32

²¹⁴ Gertz 1927, s. 32, 37-38. Jfr Manktelow 2001, s. 263.

²¹⁵ A. a., s. 51-54

²¹⁶ A. a., s. 36, not 1.

rabatter som Gertz beskriver. Utifrån Linnés ritning rekonstruerades dessa mullbänkar 1929 under ledning av Rutger Sernander.²¹⁷

Mariette Manktelow definierar 47 arter som ”linneanska” i sin genomgripande och viktiga inventering (under mer än 20 år) av Linnés Hammarby. Krolliljan utgör en av dessa. Brandliljan, en annan Hammarby-lilja och kvar vid Müllers reliktväxtinventering 1858, finns dock inte kvar idag. Det levande och blommande kulturarvet på Linnés Hammarby – äkta relikta Linnéväxter – är både rikt och iögonenfallande stort, och av ett värde långt större, menar jag, än vad de flesta kanske förstår.²¹⁸

Manktelow menar att krolliljan troligen inte fanns på Hammarby innan Linné köpte gården. Härav kan bl.a. förstås inplanteringen i de husnära rabatterna. Under de senaste tio åren rapporteras att beståndet minskat oroväckande mycket. Den direkta orsaken till detta är okänd. I ”Lunden” kan dock konstateras både att konkurrensen med bl.a. spansk körvel (*Myrrhis odorata*) är stark och beskuggningen möjligen lite för kraftig för krolliljans smak (fig. 16). Krolliljans minskning påkallar behovet av en skötselplan vilken Manktelow även efterlyser. I dagarna står det också klart att en sådan skall upprättas.²¹⁹ Krolliljor från Linnés Hammarby ingick även i den genetiska undersökning som tidigare refererats.²²⁰

Åt Linné krolliljelök på Hammarby?

TULIPAE & LILII radix non venenata est; Tulipae enim radix in Italiae quibusdam locis interdum in cibum transiit. LILII Martagonis radix in Sibiria est alimentum quotidianum.
(*Tulpanens och liljans rötter äro icke giftiga; de förra ätas på sina ställen i Italien, och roten av krolliljan är i Sibirien daglig kost.*)

Carl von Linné, 1747²²¹

Det ”ekonomiska temat” hos Linné har stått i förgrunden till några verk om honom under de senaste åren. Lisbet Koerners avhandling *Linnaeus: Nature and Nation* (1999) granskar detta perspektiv. Det var självklart att naturvetenskapen skulle tjäna nationen, och Linné uppträdde ibland unders sina resor

²¹⁷ Manktelow 2001, s. 263.

²¹⁸ A. a. Foton av krolliljor från Hammarby på s. 255.

²¹⁹ Manktelow 2005-01-28.

²²⁰ Se kapitel 6. En fördjupad studie av krolliljorna på Linnés Hammarby, ingående i det större forskningsprojektet ”Genetic identification of extant Linnaean plants in Linnés Hammarby” under ledning av Mariette Manktelow (Helene Ceplitis, Katarina Andreassen, Kjell Lundquist och Magnus Lidén) med mål att identifiera överlevande Linné-växter och skriva deras historia både genom botanisk historisk forskning och med molekylära genetiska metoder, hade planerats med början 2003. Projektet erhöll inga medel 2003 och ligger därför vilande.

²²¹ Linné 1747, s. 408 & Linné 1970 [1747], § 343, s. 17. I samma paragraf: ”Rötterna av snöklocka, narciss, snödroppe, Pancratium, Amaryllis, Crinum, kungsängslilja, kejsarkrona, praktlilja, havslök, liljekonvalje, hyacint, aloë äro alla giftiga, särskilt de av kejsarkrona, hyacint och narciss”. Citatet förekommer i avhandlingen ”Vires Plantarum” som Fredrik Hasselquist disputerade på under Linnés presidium.

som nationalhushållare, sammanfattar Tore Frängsmyr Koernes bok.²²² Detta aktualiserar på nytt innehållet i växtsändningen från Ryssland till Hammarby. Krolliljans funktion av födemedel i Sibirien var en kunskap i tiden som redan hade dokumenterats och bringats till Sverige i skrift av de resande botanisterna i öst.²²³

Linné skrev själv om de ätbara krolliljelökarna i *Vires plantarum* redan 1747: ”Tulpanens och liljans rötter äro icke giftiga; de förra ätas på sina ställen i Italien, och roten av krolliljan är i Sibirien daglig kost.”²²⁴ Den sibiriska förekomsten röner även speciell uppmärksamhet i *Species plantarum* (1753). Linné finner den av så stort intresse att ”Sibirien” får plats vid sidan av Ungern, Schweiz och Leipzig bland förekomststoppgifterna.²²⁵ Det handlar om den varietet av krollilja (*L. martagon* var. *pilosiusculum* Freyn. (1890)) som förekommer från Irkutsk i sydöstra Sibirien och ersätter typformen längs med den Sibiriska-Mongoliska gränsen.²²⁶

Hur kände Linné redan 1747 till att lökarna åts, och om själva förekomsten av krollilja såväl glest och splittrat växande på grässtäpperna som mer allmänt i skogspartierna i södra Sibirien? Linnés egen resande lärjunge i öst, **Johan Peter Falck** (1732-74), kom först 1763 till Sankt Petersburg för att fem år senare ge sig iväg på den omfattande expeditionen med mål att utforska stora delar av det då ännu okända Sibirien. Han reste under dryga fem år i sydöstra Ryssland och i delar av Sibirien. Falck samlade och sände också naturalier - djur, växter, frön och mineraler - till Sankt Petersburg, men också till Linné i Sverige. 1774 tog Falck tragiskt sitt eget liv i Tatarstan. Falcks reseskildring, *Beyträge zur topographischen Kenntniss des russischen Reichs*, utgavs postumt i tre band (1785-86). Det är stora böcker innefattande bl.a. kartor över de tidigare botanisternas och naturvetenskapsmännens resor. Om krolliljan skriver han i den andra delen.²²⁷

²²² Frängsmyr 2000.

²²³ Tack till Ingvar Svanberg för tillsändande av artikeln ”Sarana i rysk och sibirisk folkbotanik”. Svanberg 2003-11-30 behandlar just benämningen ”sarana” och de olika arter, inklusive *Lilium martagon*, som ingår eller kan ingå i denna gäckande benämning.

²²⁴ Linné 1970 [1747], § 343, s. 17. I samma paragraf tillade han: ”Rötterna av snöklocka, narciss, snödroppe, Pancratium, Amaryllis, Crinum, kungsängslilja, kejsarkrona, praktlilja, havslök, liljekonvalje, hyacint, aloë äro alla giftiga, särskilt de av kejsarkrona, hyacint och narciss”.

²²⁵ Linné 1753, s. 303.

²²⁶ Beträffande utbredningsområde, systematik och morfologi, se kapitel 6.

²²⁷ Falck 1785-86. De botaniska resandena var: Messerschmidt 1720, Gmelin 1733, Steller 1738, Pallas 1768, Gmelin 1768 och Falck 1768. Inga bevarade brev och inga krolliljor lär ha sänts till Linné under själva resan, Magnus Larsson (2003-03-28). Se vidare Bilaga 15, ”Falck”.

Figur 15. Rent vita, ljusst fläckade och mörkt purpurfärgade krolliljor (*Lilium martagon*) på Linnés Hammarby, ute i 'skogen' längs stigen mot Danmarks kyrka. (Foto: Kjell Lundquist, juli 2003)

Figur 16. Krolliljor (*Lilium martagon*) i hundratal i "Lunden" på Linnés Hammarby i svår konkurrens med bl.a. spansk körvel (*Myrrhis odorata*). (Foto: Kjell Lundquist, juli 2002)

Tabell 3. Namn-, odlings-, utbildnings- och herbariebelägg för krollilja t.o.m. år 1702 i Sverige

TRYCKÅR	NAMN-BELÄGG	ODLINGS-BELÄGG	ÅVBILDNINGS-BELÄGG	HERBARIEBELÄGG
1632	SCHRODERUS	SCHRODERUS		
1638	FRANCK			
>1639	ICHSELL	(ICHSELL)		ICHSELL
1640	FRANCK			
1640	COMENIUS			
1651	MOLLET			
1658	RUDBECK d.ä.	RUDBECK d.ä.		
1659	FRANCK			
1662	ROSENHANE			
1666	RUDBECK d.ä.	RUDBECK d.ä.		
1669	DAALHEMIUS	DAALHEMIUS		
1673	TILLANDZ	TILLANDZ		
1683	TILLANDZ	TILLANDZ		
1685	RUDBECK d.ä.	RUDBECK d.ä.		
1685	SPEGEL			
1686	RUDBECK d.y.	(RUDBECK d.y.)		
>1680-tal	RUDBECK d.ä. m.fl. ”Blomboken”	RUDBECK d.ä. m.fl. ”Blomboken”	RUDBECK d.ä. m.fl. ”Blomboken”	
1690	RÅLAMB	(RÅLAMB)	RÅLAMB	
1701	RUDBECK d.ä. RUDBECK d.y. <i>Campus Elysii</i>		RUDBECK d.ä. RUDBECK d.y. <i>Campus Elysii</i>	
1701-02	MÜNCHENBERG	MÜNCHENBERG		MÜNCHENBERG

Conrad Quensel (1767-1806) återger (1805) den ryske professorn **Peter Simon Pallas** (1741-1811) ögonvittnesskildring av hur lökarna av ”Lilium Martagon och Pomponium ätas stekta i askmörja, liksom kastanjer, eller ock kokade i vatten förtäras med mjölk och smör”.²²⁸ Pallas kan emellertid inte ha varit den förste uppgiftslämnaren till Linné. Hans första resa inleddes först året efter Falcks, 1769.

Fram till och under 1747 hade Linné bara brevväxlat med ett fåtal personer med anknytning till den ryska vetenskapsakademien i Sankt Petersburg, meddelar Magnus Larsson. Bland skribenterna till Linné återfinns vi bl. a. Johann Amman (1707-41)²²⁹, från 1736, Johann Georg Siegesbeck (1686-1755)²³⁰,

²²⁸ Quensel i Palmstruch (utg.) i *Svensk Botanik* (1805), Bd. 3, Hft. 34, Nr 202.

²²⁹ Professor i botanik vid den kejserliga Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg.
<http://www.linnaeus.c18.net/documentation/index.html>

från 1735, och Johann Georg Gmelin från 1744, m.fl. Amman och Sten Carl Bielke (1709-1753) vidarebefordrade också floror till Linné. Det kan vara från dessa han hämtat informationen.²³¹

Även om uppgifterna om de ätbara lökarna kan ha nått Linné från flera tidigare håll, kan inte **Johann Georg Gmelins** (1709-55) uppgifter förbigås. Den tyskfödde Gmelin var en av Linnés 'dyrbaraste' botaniska bekantskaper.²³² Denne upprätthöll en professur i Sankt Petersburg åren 1731-174 och ledde 1733-43 en vetenskaplig expedition i Sibirien. Områdets växtvärld presenterades i *Flora Sibirica* 1-4 (1747-69)²³³, medan reseintycken återgavs i *Reise durch Sibirien, von dem Jahr 1733, bis 1743* (1751-52).²³⁴

Gmelin redovisar minst tre liljor från Sibirien. Alla tre redovisas i registret (Index II) som "Liliorum bulbi edules".²³⁵ Det handlar om saffransliljan, om en turbanliljan närstående art och om krolliljan. Beskrivningarna är goda, ståndortsuppgifterna noggranna och intressanta. Födoaspekten upptar här ett stort utrymme. "Roten", skriver han om saffransliljans lök, "liksom den hos övriga liljor, betraktas som ätlig av tatarer och ryssar, vilka båda folkslag brukar den. Även tunguser, bureter och jakuter sätter värde på den. De kokar den i mjölk eller steker den i askan. Med ett gemensamt namn kallas den av dessa folk *Sarana*, och just detta slag kallas, p.g.a. den vita roten av ryssarna БЕЛАЯ, *alba*, eller p.g.a. sina många fjäll, som liknar tänder, ЗЧБЧЕШАЯ, *dentata*, eller, efter de platser där den växer, ПОДЕЯЯ, *campestris*. Jakuterna kallar den Korun". Bäst trivs saffransliljan enligt Gmelin intill floder eller åkrar.²³⁶ Den följande liljan i presentationen, förväxlingsarten till *Lilium chalconicum*, växer på öppna fält eller i soliga bergstrakter. Liljan och löken har samma namn som den föregående bland befolkningen och äts på samma sätt.²³⁷

Krolliljan presenterar Gmelin under Linnés namn i *Hortus Cliffortianus* (1738), "LIRIUM foliis verticillatis, floribus reflexis, corollis revolutis" ("LILJA med kranställda blad, bakåtböjda blommor, tillbakarullade kronblad"), med åberopande av både Bauhin, Tournefort och flera andra auktorer. Både en purpurfärgad typ och en rent vit redovisas: "Lilium floribus reflexis montanum flore carneo" ("med blommor i köttfärg, övergående till purpur")

²³⁰ Preussisk botanist, medicine doktor i Wittenberg 1716. Läkare och föreståndare för den botaniska trädgården i Sankt Petersburg 1735-1747. En av de mest inbitna motståndarna till Linnés sexualsystem.

²³¹ Magnus Larsson 2003-03-28.

²³² Jfr citat av Afzelius ur "Egenhändiga Anteckningar av Carl Linnæus om sig själv, med anmärkningar af Adam Afzelius (1823) i Åhrling 1885, s. III: "Bref och andra sändningar ifrån Doctor GRONOVIVS i Leyden, Professor SAUVAGES i Montpeiller, Professor GMELIN först i Petersburg och sedan i Tübingen woro för honom de almennaste och käraste, som alltid tillbragte honom något nytt."

²³³ En en allmän reseskildring *Reise durch Sibirien, von dem Jahr 1733, bis 1743* utkom i fyra delar 1751-52. Se vidare Bilaga 15, "Gmelin".

²³⁴ Gmelins *Flora Sibirica* presenterades i *Lärda Tidningar* 1948. Hans förordnande som professor i Tübingen uppmärksammades likaledes i *Lärda Tidningar* Nr 96 1749.

²³⁵ Antalet kan diskuteras, Gmelin uttrycker själv osäkerhet, speciellt om en fjärde art. "Det går illa för botaniken då oerfarna blandar sig i", skriver han. "De gör mer skada än nytta." Gmelin 1749, s. 45. Namngivningen följer främst Bauhin.

²³⁶ Gmelin 1747, s. 41-42.

²³⁷ A.a. s. 42-44.

och "Lilium floribus reflexis, albis, non punctatis" ("med rent vita blom-mor").²³⁸ Gmelin meddelar att krolliljan helt enkelt kallas *Sarana* eller *flava Sarana*, på grund av sin gula lök, och på Kamtjatka САРАНА ОВСЯНКА. Krollilje-löken är också ätlig, liksom de föregående, men mindre värderad eftersom den betraktas som mer smaklös och seg ("et priorum instar edulis est, quibus au-tem, quia, insipidior et tenacior, postponitur"), uppger Gmelin.²³⁹

Ät Linné någon krolliljelök på Hammarby? Har man ätit krolliljelök i Sve-rige överhuvudtaget? Det kan säkert inte uteslutas att Linné eller någon an-nan prövat en mjölkkokt eller stekt krolliljelök, men jag känner inte till några sådana uppgifter. Mycket få har nog prövat löken i skandinavisk matlagning, desto fler upprepar däremot uppgifterna om det sibiriska krolliljeätandet. Gabriel Nicolaus Raspe framhöll beträffande krolliljan i samtiden (1784) i *Des Ritters Carl von Linné Königlich Schwedischen Leibarztes m. m. vollständiges Pflan-zen-system...* att "In Sibirien speisst man die Wurtzeln mit Milch gekocht."²⁴⁰ Uppgiften upprepadessamma år av Carl Fredrik Hoffberg: "Lilje-rötter kokte ätas i Italien och Sibirien."²⁴¹ "Rötterna kokta, ätas i Sibirien som en hvardags-föda", meddelar också Samuel Liljeblad 1798.²⁴²

Uppgiften gentas även av den kulturhistoriskt inriktade botanisten Frede-rik Christian Schübeler, författare till *Viridarium Norvegicum. Norges Væxtrige. Et bidrag till Nord-Europas Natur- og Culturhistorie* (1886). "Det er mig ikke bekjendt", skriver han, "at nogen her i Landet har forsøgt at spise de gule Løg ("Saranawurzel") af Lilium Martagon, der i Sibirien skulle bruges som et almindeligt Fødemiddel – "alimentum quotidianum".²⁴³ Från Bornholm föreligger dock en uppgift från början av 1900-talet om att bladen av krolliljan har använts till ett livsbevarande te på Bornholm, varför arten där kommit att kallas "livets laengde".²⁴⁴

Uppgifterna om det sibiriska krolliljeätandet - både på grässtappen där fö-rekomsten är gles och splittrad, och i skogspartierna i södra Sibirien där krol-liljan är mer allmän - är sena. 1921 meddelar botanisten Printz att löken äts av den infödda befolkningen i Urjankai-provinsen. Han berättar också om det speciella verktyg som användes för att ta tupp löken. Efter att löken torkats i solen, kallad "Kandik", blandades den med mjölk från ren eller ko och äts. Den sibiriska krolliljan odlades också i Sankt Petersburg före den ryska revo-lutionen. Ingen har besvärat sig med att försöka återintroducera den därefter konstaterar Drysdale Woodcock & Coutts (1935). "From a garden point of view, *L. pilosiusculum* is probably no better and no worse than ordinary *L. Mar-*

²³⁸ A. a. s. 44. Förekomst uppgifterna redovisas i kapitel 6.

²³⁹ Gmelin 1747, s. 44-45. Till hjälp med all översättning och tolkning av Gmelin 1747: Urban Örneholm 2004.

²⁴⁰ Raspe 1784, s. 272-273. Raspe förmedlar även krolliljans övriga användning i samtiden, en förhållandevis sen uppgift: "In Wein gesotten soll sie den Harn und monatliche Reinigung befördern, äusserlich aber gebraucht erweichen, weswegen sie wieder verschiedene Arten von Geschwulsten in Ueberschlägen dienen kan. Die Asche davon mit Honig vermischt soll wieder das Haarausfallen dienen."

²⁴¹ Hoffberg 1784, s. 107.

²⁴² Liljeblad 1798, s. 138.

²⁴³ Schübeler 1886, s. 328.

²⁴⁴ Enligt folklivsforskaren Lars Andersen, Brøndegård 1978, s. 187.

tagon”, sammanfattar de föga krolliljeälskande herrarna.²⁴⁵ De etnobotaniska uppgifterna förmedlar att det är löken som äts, ofta kokt. Den är dock också möjlig att torka för en senare användning. Den är rik på stärkelse och kan användas som en rotfrukt på samma sätt som potatis (*Solanum tuberosum*). ”Although the purple Martaon bulbs are eaten in their native countries, they are too local here to be reckoned as one of our esculent herbs”, skrev en Mrs M. Grieve från engelsk horisont 1931.²⁴⁶ Krolliljelöken som föda har upptagit mångas intresse.²⁴⁷

I Norden idag äts krolliljan framförallt av betesdjur. Pehr Gustaf Tengmalm tog dock inte alls med krolliljan då han ’förbättrade’ Linnés *Pan Svecius* (1779-1780), i förteckningen på de växter som antingen ratades eller äts av kreaturen.²⁴⁸ Lise Tillge uppger att hon under flera år följde ett stort bestånd av krollilja i en skog på Själland. Hon fann att knoppar och blad äts av rådjur, speciellt under torra somrar.²⁴⁹ Mina egna erfarenheter är att fåren är mycket förtjusta i krolliljorna. I fårhagarna på Ulvåsa finns knappast en enda krollilja. Utanför staketet växer de i tusental. Helen Morgenthau Fox’ (1928) uppfattning är att löken inte gillas av möss.²⁵⁰

Krolliljan i den svenska floran

En ’kuriösitet’, innefattande de tre liljorna *Lilium bulbiferum*, *L. candidum* och *L. martagon* under det sena 1700-talet, är Linnélärjungen Clas Bjerkanders ”Försök til et Thermometrum Floræ för år 1777”. Han skriver:

Växterne hafva icke hjerta, såsom Djuren, utan i det stället, updrifver Solen med sin varme den flytande saften genom deras fina rör. Träd och Örter blomstra derföre, sina vissa tider, för och efter Midsommaren, alt som kölden om våren minskas, sommaren nalkas, och de sfter sin natur fordra mindre eller större grad af varme.²⁵¹

När termometern så visade 17 grader C, framkom bland annat brandliljan. När den visade 22 grader var det tid för den vita liljan och krolliljan. Så kom hon till någon nytta.²⁵²

I det år 1920 publicerade arbetet av Otto Nordstedt, ”Prima loca plantarum suecicarum. Första litteraturuppgift om de i Sverige funna vilda eller förvildade kärlväxterna”, Lund,²⁵³ liksom i det följande arbetet av Nils Hylan-

²⁴⁵ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 155; McRae 1998, s. 161.

²⁴⁶ Grieve 1981 [1931], s. 479.

²⁴⁷ Flera andra liljelökar har ätits. Mest känd som födoämne är löken av tigerliljan (*Lilium tigrinum*) i Kina, odlad sedan mer än tusen år tillbaka. I Nordamerika har drottningliljan (*Lilium superbum*) och kanadaliljan (*Lilium canadense*) ätits av kontinentens ursprungsbefolkning. se Strange 1977.

²⁴⁸ Tengmalm 1779, s. 3-6.

²⁴⁹ Tillge 1971, s. 17.

²⁵⁰ Fox 1928, s. 198.

²⁵¹ Bjerkander 1778, s. 166.

²⁵² A. a., s. 169-170.

²⁵³ Nordstedt 1920, s. 51. Arbetet publicerades som en bilaga till *Botaniska Notiser*.

der, *Prima loca plantarum vascularium sueciae. Plantae subspontaneae vel in tempore recentiore adventitiae*,²⁵⁴ uppges den första florauppgiften för krolliljan i Sverige föreligga hos lundaprofessorn i naturalhistoria **Anders Jahan Retzius** (1742-1821), närmare bestämt i hans ”Förarbete till en skandinavisk flora som förtecknar namnen på växter från Sverige, Lappland, Finland och Pommern samt Danmark, Norge, [Schleswig-] Holstein, Island och Grönland”, utgiven i Leipzig 1795.²⁵⁵

Krolliljan redovisas här som den 396:e arten, efter men tillsammans med *Lilium bulbiferum* (395) under släktet *Lilium*. Med den kortfattade latinska beskrivningen (”foliis verticillatis, floribus reflexis, corollis revolutis”) hänvisar han till Linnés *Systema Vegetabilium*, Ed. XIV, (1784). En liten not (t) efter uppgiften lyder:

Cel. Afzelius, utraque ex hortis olim aufugo, ut etiam *Ornithogalum nutans, umbellatum* etc.²⁵⁶

Nordstedt kommenterar inte uppgiften annat än med ”förv.”, det vill säga att Retzius med uppgiften förklarar krolliljan som förvildad. Hylander tolkar uppgiften som att ”’Utrarque’ torde innefatta även den närmast före *L. maritagon* nämnda *L. bulbiferum*.”

Tolkandet av Retzius not kan lyda: ”Den bekante Afzelius²⁵⁷ [säger] att bådaddera en gång har spridit sig från trädgårdar, liksom även *Ornithogalum nutans*, *O. umbellatum* med flera arter.”²⁵⁸ Det framgår dock inte var [Adam] Afzelius, eller Retzius för den delen, noterat den förvildade krolliljan.

Det dröjer fram på 1790-talet tills krolliljan förklaras tillhöra den svenska floran utan reservationer med termer som ”förvildad”, ”trädgårdsflyktig” eller ”naturaliserad”. Åtminstone är det fallet i botanisten **Samuel Liljeblads** (1761-1815) *Utkast til en svensk Flora, eller afhandling om svenska växternas väsendteliga kännetecken och nytta* (1792).²⁵⁹ Då krolliljan uppträder på flera sätt i Liljeblads arbeten behandlar vi dem lite mer ingående.

1792 gav Liljeblad även ut ett föregripande arbete, *Svenska ört-slagen, eller kort afhandling, om sättet at efter botaniske grunder urskilja svenska växterna, til classer, ordningar och slægter* (1792). I detta kan vi notera att endast liljorna och släktet LILIUM finns upptaget i den sjätte klassen, bland andra sexmänniga

²⁵⁴ Hylander 1970, s. 48. Titeln fortsätter: Första litteraturuppgift för Sveriges vildväxande kärlväxter jämte uppgifter om första svenska fynd. Förvildade eller i senare tid inkomna växter, Supplement till *Svensk Botanisk Tidskrift*, Band 64.

²⁵⁵ Titeln lyder: *Florae Scandinaviae Prodrromus enumerans plantas Sveciae, Lapponiae, Finlandiae et Pomeraniae ac Daniae, Norvegiae, Holsatiae Islandiae Groenlandiaeque*, 2 utg. Till hjälp med översättning och tolkning: Urban Örneholm 2004.

²⁵⁶ Retzius 1795, s. 76. Krolliljan förekommer inte i 1779:års utgåva av *Florae Scandinaviae Prodrromus*. Den enda *Lilium*-art som är upptagen här är *Lilium bulbiferum*, nr 351, s. 59, med hänvisningar till *Systema Vegetabilium* (1774) och *Fauna Svecica* (1761).

²⁵⁷ Jag tolkar ”Afzelius” som den med Retzius samtide botanisten och linnélärjungen Adam Afzelius (1750-1837). Afzelius vistades tre år i England och företog flera resor till Afrika på 1790-talet. Han återkom till Sverige 1799 och hemförde då stora samlingar. Afzelius erhöll senare en professor i botanik och medicin i Uppsala och blev då professorskollega med Retzius.

²⁵⁸ Till hjälp med översättning och tolkning av Retzius: Urban Örneholm 2004.

²⁵⁹ En andra upplaga kom 1798.

och enqvinnade, och som ett trädgårdssläkte.²⁶⁰ Liljeblad skriker systematiskt och pedagogiskt till verket. Han framhåller den systematiska kännedomen om växterna i sig och behovet av denna, därefter förklarar han de olika växternas nyttigheter och hur man kan göra bruk av dessa.²⁶¹

Trädgårdsväxterna är ingalunda uteslutna ur Liljeblads flora. De är ju verkligt nyttiga, t.ex. inom ”Slögd, Manufacturer, Färgerier”. Liljeblad har valt att följa en tidigare lista av hovmedicus Hoffberg och skriver: ”Af dem, som allmännast planteras på vår åker och i trädgårdar har jag upptagit, så många, som Han anfört och som säkert tola vårt Climat. De samma Växterna äro dock urskilda från våra vildtväxande med tilsatt tecken: +”.²⁶² Hur det förhåller sig med detta förhållande har jag inte kunna utröna i detaljerna.

Liljeblad behandlar tre liljor i sina verk vid 1700-talets slut: *Lilium candidum*, *L. bulbiferum* och *L. martagon*. Härefter följer det intressanta. *Lilium candidum* och *L. bulbiferum* markeras med +-tecken. Krolliljan saknar detta tecken!

L. candidum kallas ”Hvit-Lilja”. Den markeras fortfarande för sin medicinska nytta och anges som en apoteksväxt, men med tillägget: ”Dess bruk nästan aflagd”. Med 1700-talets avslutande antyds här alltså ett brott i den flertusenåriga liljeoljetraditionen. Den vita liljan håller på att transformeras från en nyttoväxt till en renodlad prydnadsväxt i den svenska trädgårdarna. Så skriver Liljeblad också: ”Pl:s [Planteras] för sin prydnad i Trädgårdar.”²⁶³

Lilium bulbiferum kallas ”Brandgul-Lilja”. Denna art har erhållit teckenkombinationen ”r. +.”, d.v.s. kombinationen av att vara sällsynt och en trädgårdsväxt. I Liljeblads förklaring finns dock en nyansering: ”at örten växer sällan vild, men finnes i trädgårdar”. En begynnande naturalisering kan spåras. Liljeblad kommer också med en hushållsupplysning, nämligen att rötterna äts i Italien.²⁶⁴

Krolliljan, med bibehållandet av Linnés versal i artepitetet ”Lilium Martagon (Kroll-Lilja)”,²⁶⁵ har inte erhållit någon bestämning av sin förekomst. Den anges varken som speciellt allmän, men heller inte som sällsynt. Beträffande hushållsnyttan anförs, som tidigare behandlats, att de kokta rötterna äts i Sibirien som en vardagsföda. Beträffande de övriga lökväxterna, ”Enqvinnade” och ”Sexmänniga” finner vi bara några få som Liljeblad ger samma vild-

²⁶⁰ Liljeblad 1792 (a), s. 42.

²⁶¹ ”När man har det lyckeligen afgjort”, skriver Liljeblad, ”at Naturaliernas kännedom, deras upodling och rätta bruk är grunden til Landthushållning, torde mitt Arbete vinna åtminstone en ursäkt.” Hans främsta ändamål har varit ”at gagna Nybegynnare och kanske Landthushållare i allmänhet, som väl hafva lust at inhämta en nyttig kännedom om Sv. Växterna.” ”Hushållsnyttan” och ”Medicinska nyttan” är två nyckelbegrepp för Liljeblad och för varje växt finns i förkommande fall denna också angiven. För varje art anges under hushållsnyttan till och med vilka av våra ”Hemtamda kreatur” som betar denna.

²⁶² Liljeblad 1798, Företalet.

²⁶³ Liljeblad 1798, s. 137. I förstaupplagan Liljeblad 1792 b återfinns istället uppgiften ”färsk br. ringa”, d.v.s. sällan använd i färskt tillstånd.

²⁶⁴ Liljeblad 1792 b och 1798.

²⁶⁵ Blott i andraupplagan. I Liljeblad 1792 b, s. 119 skrivs ”Lilium martagon”

status som krolliljan, t.ex. ramslöken och vildtulpanen, den senare dock som sällsynt.²⁶⁶

Liljeblads tämligen oreserverade angivande av krolliljan som en art i den svenska floran är intressant. Det antyder att det nog verkligen också utgjorde Liljeblads uppfattning. Han lär själv ha mött eller kunnat möta krolliljan i flera motsvarande sammanhang, kanske på Linnés Hammarby. Liljeblads florauppgifter illustrerar möjligen också krolliljans stora spridningsförmåga. När arten väl etablerat sig, hoppat ur rabatterna och mött lundartade, friska och halvskuggiga växtbetingelser i mälardalarna, så står den knappast längre att hejda.

Under första hälften av 1800-talet uppger flera svenska verk att krolliljan nu är en del av floran. Göran Wahlenberg redovisar både brandliljan och krolliljan som 'svenska' i *Flora Svecica enumerans plantas sveciae indigenas* (1831).²⁶⁷ *Stockholms flora, eller kort Beskrifning av de vid Stockholm i vildt tillstånd förekommande Växter* (1840) anger att krolliljan nu växte växter ymnigt i lundarna i Carlbergs park, brandliljan dock sparsamt. Krolliljan förekom vidare i Hagaparken på öar ute i kanalerna och på Sickla ö i Swindersviks park.²⁶⁸ I den fjärde upplagan av *Handbok i Skandinaviens flora* (1843) sammanfattar Carl Johan Hartman (förutom Skånebeläggen): "För öfrigt förvildad i gamla parker ända upp till Uppl."²⁶⁹

K. Fr. Thedenius räknade den dock till de sällsyntare, liksom *Lilium bulbiferum* och listade de båda arterna i *Stockholmstraktens Phanerogamer och ormbunkar, med växtställen för de sällsyntare* (1850).²⁷⁰ Nils Lilja använder på 'omvänt sätt' florabegreppet om de odlade växterna. Här ingår krolliljan självklart i *Flora öfver Sveriges odlade vexter* (1839).²⁷¹

Brandliljans, eller den brandgula liljan som Ingvar Svanberg föredrar att kalla den, 'förvildningshistoria' tecknas i den nyutkomna uppsatsen "Brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*) i allmogens trädgårdar" (2004). Fragmentariskt har uppgifter rörande denna 'följeart' till krolliljan även förmedlats i detta arbete. År 1761 skrivs som den brandgula liljans belagda förvildningsår. Under 1800-talet var den redan "etablerad om förvildad på många håll, skriver Svanberg. Den brandgula liljans historia, eller snarare de brandgula liljornas historia i Europa, speciellt utifrån de nya rönen i Nederländerna väntar på en genomgripande bearbetning. Svanbergs kulturhistoriska/etnobotaniska artikel lägger en god grund till denna."²⁷²

Det tog 150-200 år från krolliljans introduktion i landet som dyrbar prydnadslök, till den erhöll ett fullvärdigt floramedlemskap i Sveriges parker, ängar, bryn, lundar och ljusa skogar. I ytterligare 200 år har den förmerat och anpassat sig i landet. Alla som får möjligheten att möta de ca 30 000 blom-

²⁶⁶ Liljeblad 1798, s. 133-143.

²⁶⁷ Wahlenberg 1831, s.1097-1098.

²⁶⁸ Wikström 1840, s. 13

²⁶⁹ Hartman 1843, s. 105. Motsvarande uppgift lämnas i den femte upplagan 1849 (s. 234).

²⁷⁰ Thedenius 1850, s. 49.

²⁷¹ Lilja 1839, s. 43.

²⁷² Jfr kapitel 3, not 18. Se vidare Bos 1993 ("*Lilium bulbiferum* subsp. *croceum* in The Netherlands and northern Germany").

mande krolliljorna på Ulfåsa i den Engelska parken efter midsommar, eller några tusen i parkerna vid något av våra Mälarslott, kan nog bara vara tack-samma för detta förskönande av vårt lands klädnad.

Kroll-liljan går i blom. Även bland de verkliga blomsterälskarna är det märkvärdigt få, som i våra dagar värderar kroll-liljan. Och ändå har den i framfarna dagar varit en så omtyckt och kär gäst i trädgårdar och parker. Ätminstone om man får döma av hur den ännu växer förvildad i lundar och skuggiga parker kring gårdar och slott med gammal kultur. Runt om det gula huset på Skansen till exempel, där Arthur Hazelius hade sitt hem, finner man kroll-liljan i stor myckenhet växande vild i det höga gräset. Och i slottsparken kring Rydboholm skjuter den upp och fyller gräsmattorna vid foten av de urgamla lindarna. Många andra sådana ställen skulle kunna räknas upp, där kroll-liljan nu står mer än meterhög på raka, kraftiga stjälkar, som skjuta upp ur de djupt liggande, vackert gula lökarna. Ännu är det bara knopp i toppen, men länge dröjer det inte innan blommorna slå ut. Då får den gamla parken en extra sevärdhet.

Svenska Dagbladet, 1931²⁷³

²⁷³ Svenska Dagbladet, 1931, Nr 175, s. 10, sp. 4.

KROLLILJANS BIOLOGI – HISTORISKA PERSPEKTIV

Figur 1. "Lilium Martagon (β) caule villosu hirsuto", krollilja med ullig-hårig stjälk. (ur: *Curtis's Botanical Magazine* XXIII (1806), Nr 893). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

There be sundry sorts of Lillies, whereof some be wilde, or of the field, others tame, or of the garden; some white, others red, some of our owne contries growing; others from beyond the seas: and because of the variable sorts we will diuide them into chapters...

John Gerard, 1633¹

Much has been achieved in the second half of the twentieth century in the world of lilies.

Edward Austin McRae, 1998²

Föreliggande kapitel har till syfte att porträttera *Lilium martagon* som biologisk art, men i ett historiskt perspektiv och med forskningsfrågan för ögonen. De biologiska utgångspunkterna, grunden för odlingen, hortikulturen och sedermera trädgårdskonsten, kan bidra med viktiga perspektiv i avhandlingens diskurs. Skälen är följande:

Vi måste veta vad det är för en levande växt vi har med att göra, hur krollliljan ser ut. Känner vi inte nöjaktigt växten i sig kan vi svårligen göra oss en nyanserad föreställning om relationen mellan arten vid olika historiska tidpunkter och respektive tids människor.

Vi måste veta att den ”krolllilja” vi läser om, verkligen också avser en verklig lilja av arten *Lilium martagon*. Förhållandet, och problemen, mellan namnen och de levande växterna har ingående behandlats ovan. De engelska benämningarna ”Martagon Lily” eller ”Turk’s-cap Lily” refererar beroende på tidpunkt exempelvis snarare till en hel grupp av liljor inom det tidigare undersläkte ”Martagon” än till *Lilium martagon* själv.³

De flesta i tiden kända liljorna kunde på 1700-talet sammanföras till ”Martagons”. 1766 skrev Mr Stevenson: ”*Martagons*, or *Mountain Lilies*, are the *White* [= *Lilium martagon* f. *album*], the *Spotted* [= *L. martagon* var. *albiflorum*], that of Canada [= *L. canadense*], *Martagon* of *Constantiople* [= *L. chalcedonicum*], *Red* [?] and *Yellow* [= *L. pyrenaicum*], the *Hungarian* [= *L. carniolicum*], the *Virginian* [= *L. superbum*], and that of *Pompony* [= *L. pomponium*].”⁴ En, om än ofrivillig, feltolkning leder automatiskt till en felaktig slutsats. Vi bör därför känna vårt föremål för undersökningen såväl biologiskt, som språkligt som historiskt, för att denna förväxlingsrisk skall elimineras. Korrespondensen mellan begreppen (växtnamnen) och företeelserna (arterna) kräver både en varsamhet i språket och om de levande växterna.

Vi måste också känna till krollliljans ekologi, dess ståndortskrav, utbredning och reproduktionsförutsättningar i Eurasien. Denna kunskap kan leda till mer eller mindre troliga alternativ för både introduktionstidpunkter, från naturen in i trädgårdarna och från ett land till ett annat, och på vilka sätt liljan kom att odlas, förökas och spridas.

¹ Gerard 1633, s. 189.

² McRae 1998, s. 7.

³ Jr noterna 76 och 77.

⁴ Mr. Stevenson i *The Gentleman Gardener*, London 1766, s. 129.

Ett kulturhistoriskt verk som behandlar samtliga av de önskade perspektiven för den vita liljan eller madonnaliljan utgör Otto Warburgs ”Heimat und Geschichte der Lilie (*Lilium candidum*)” (1929). Något motsvarande verk finns inte beträffande krolliljan.⁵

Jag vill betona att detta kapitel utgör en ’biologisk skiss’. De olika stora botaniska perspektiven – systematik, morfologi, floristik, ekologi, genetik – utgör inte huvudsak i denna avhandling. Jag är medveten om hur stort ämnet/ämnena är och hur i det närmaste oberänsat stor och oöverskådlig liljelitteraturen är. Detta gäller trädgårds- och odlingsperspektiven, förädlingen av liljor, hybridiseringen inom släktet och inte minst liljeodlingen historiskt sett. Den valda sekundärlitteraturen har oftast ett ’trädgårdsperspektiv’, korresponderande mot de äldre författarnas hållning (Dodoens, Clusius, Parkinson, Rudbeck d.ä.), än ett ’modernt’ botaniskt. Hubert B. Drysdale Woodcock och William T. Stearns *Lilies of the world* (1950), jämte de två tidigare upplagorna och deras trettonsidiga lilje-bibliografi, har varit en självklar utgångspunkt.⁶

Krolliljans systematik

The classification of the lilies is no easy matter.

Hubert B. Drysdale Woodcock och John Coutts, 1935⁷

Familjen *Liliaceae*, liljefamiljen, består idag av fler än 200 olika släkten, inkluderande ca 3 500 olika arter.⁸

Släktet *Lilium*, liljesläktet och liljefamiljens typsläkte, består idag av knappt 100 arter.⁹ Namnet ”Lilium” går i obruten tradition tillbaka till Antiken.¹⁰ Det har dock genom historien kommit att brukas både för idag äkta *Lilium*-arter (f.f.a. madonnaliljan, *Lilium candidum*), för andra liliaceer och för andra allmänt liljeliknande växter, t.ex. *Iris*.

Botaniskt vetenskapligt är ”Lilium” brukat från 1500-talet. På ett sätt fastlades det botaniskt av Carl von Linné i den första upplagan av *Genera Plantarum* (1737), med utgångspunkt i både **Joseph Pitton de Tourneforts** (1656-1708) och **Adriaan van Royens** (1705-1779) tidigare system. ”Först när växterna har klassificerats i släkten, och inte tidigare, skall namn tillskrivas dem”, hävdade Linné, ”när det rör sig om ett enskilt släkte, skall det bara finnas ett

⁵ Warburg, O., 1929, Heimat und Geschichte der Lilie (*Lilium candidum*), utg. Fedde, Fr., *Repertorium specierum novarum regi vegetabilis*, Beiträge zur Systematik und Pflanzengeographie VI, Beihefte. Bd LVI, s. 167-204.

⁶ Sven Gréen gör i verket *Liljor* (1963) en genomgång av vad han anser vara de ca tio viktigaste liljeböckerna (”... som även framgent kommer att åberopas som banbrytande...”) under det senaste århundradet, s. 55.

⁷ Woodcock & Coutts 1935, s. 70.

⁸ NE online 2005.

⁹ NE online 2005. Gréen 1980, s. 48, anger exempelvis mellan 80-90 *Lilium*-arter. Kenneth Lorentzon 2002 uppger [ca] 83 arter.

¹⁰ Jfr Warburg 1929, s. 198, Landgren 2004, s. 44-45, *Vulgata*. Se vidare kapitel 2.

namn.”¹¹ Den rådande namnförbistringen kan även för Linné förstås som en av utgångspunkterna för det nya systemet.

Systematiskt står släktet *Lilium* idag närmast de tre släktena *Cardocrinum*, *Fritillaria* och *Nomocharis*. Speciellt står släktena *Lilium* och *Fritillaria* nära varandra. Gränsdragningen mellan dessa 'gäckade' också Linné. Flera arter i de nämnda släktena har under den botaniska systematikens historia också växlat i tillhörighet mellan släktena.¹² Förvirringen mellan vilka släkten som tillhör och tillhör liljefamiljen, liksom mellan familjen Liliaceae och närstående familjer, har varit stor. Ett par rader ur professorns i Jena August Johan G. Carl Batsch *Botanik för fruntimmer* (1810), i den svenska översättningen, får illustrera denna hopplösa – men ganska charmiga – systematiska oreda.

Liljekonvalj, Aloe och Sparris äro t. ex. beslägtade med *Hyacinten*; Kejsarkronan och Yucca med *Tulpanen*; Vårviter (Levcojum) med *Snöviter* (*Galanthus*); de merendels med svärdformiga blad försedda växter, såsom saffran, med *Svärdsliljan*. Narcissen och Nakna Jungfrun (*Colchicum autumn.*) utgöra, hvarje för sig, med andra mindre bekanta släkten, egna familjer. Dagsliljan, Amaryllisarterne, äro beslägtade med de *hvita*, de *eldröda* och *brandgula Liljorna*. Till *Lökarter* höra Hafslöken (*Scilla*), Gärdlöken (*Ornithogalum*) och Affodilliljan (*Hemerocallis*).¹³

I Sverige förekommer hela 19 släkten i liljefamiljen, förutom *Lilium*, vildväxande eller naturaliserade: *Tofieldia*, *Narthecium*, *Veratrum*, *Anthericum*, *Colchicum*, *Gagea*, *Tulipa*, *Fritillaria*, *Ornithogalum*, *Scilla*, *Chinodoxa*, *Puschkinia*, *Muscari*, *Allium*, *Convallaria*, *Maianthemum*, *Polygonatum*, *Paris* och *Asparagus*.¹⁴ Då flera arter i några av dessa nuvarande släkten, tidigare och emellanåt också klassificerats och namngetts som *Lilium*-arter, har jag beaktat detta i genomgången av de tryckta svenska källorna.¹⁵

Tidig liljesystematik

Botanister, hortikulturister och odlare har under de senaste århundradena publicerat åtskilliga förslag till en klassificering av släktet *Lilium*. Problemet var litet på 1700-talet. Linné redovisar och beskriver endast sju '*Lilium*-arter' i den första upplagan av *Species Plantarum* (1753): *Lilium candidum*, *L. bulbiferum*, *L. pomponium* (fig. 2), *L. chalcedonicum*, *L. Martagon*, *L. canadense*, *L. camschatcense*.¹⁶

¹¹ Linné 1764 [1737]: "Facta dispositione plantarum in Genera, tum primum imponi debent Nomina, nec antea ubicum ubi genus, unicum erit nomen." Hjälp med översättning: Cajsa Sjöberg. För en genomgång av tillkomsten och av de olika upplagorna av *Genera Plantarum* liksom av grunderna för både beskrivning och namnsättning, se det klargörande kapitlet "The Genera Plantarum and the Typification of Linnean Genera" av William Thomas Stearn, i Stearn 1957, s. 36-43.

¹² McRae 1998, s. 17. Gréen 1963, s. 12.

¹³ Batsch 1810, s. 128.

¹⁴ Listningen gjord efter *Den nordiska floran*, Mossberg m.fl. 1992.

¹⁵ Se Bilaga 13.

¹⁶ Linné 1753, s. 302-303 (med Linnés stavning), i Stearn 1957. Med "*L. camschatcense*" förstås idag *Fritillaria camschatcense*. Kommenterat av Helen Morgenthau Fox, Fox 1928, s. 17. 1762 hade ytterligare de två östeuropeiska arterna *L. superbum* och *L. philadelphicum* tillkommit.

Figur 2. Scharlakanslilja (*Lilium pomponium*) under namnet "Lillium miniatum odorum angustifolium (s. Martagon Pomponij)", ur "Blomboken" (vol. II, s. 279). (Foto: UUB, 19 mars 2002.)

Den tyske botanisten **Carl Ludwig Willdenow** (1765-1812), redovisar i sin bearbetning och komplettering av Linnés *Species Plantarum* under 1700-talets sista år, ytterligare nio *Lilium*-arter.¹⁷ Introduktionen till Europa av ameri-

¹⁷ Willdenow 1799, s. 84-90. De nio arterna var (med tidens namn): *Lilium cordifolium*, *L. longiflorum*, *L. japonicum*, *L. lancifolium*, *L. Catesbaei*, *L. speciosum*, *L. superbum*, *L. maculatum* och *L. philadelphicum*.

kanska men främst japanska liljearter hade nu kommit igång på allvar, främst genom **Carl Peter Thunbergs** (1743-1828) försorg.

Skriftställaren och liljekännaren **John Gilbert Baker** (1834-1920), ansvarig för herbarium och bibliotek vid The Royal Botanic Gardens i Kew, London, var en av de första som arbetade målmedvetet med liljesläktets indelning. I allt upptar Bakers klassificering 50 arter. Han delade in släktet (1870-tal) i fem undersläkten: "Cardocrinum" (exv. *L. giganteum*), "Eulirion" (exv. *L. candidum*), "Archelirion" (*L. speciosum*), "Isolirion" (exv. *L. bulbiferum*) och "Martagon". Undersläktet "Martagon" delade han vidare in i de arter som höll bladen i kransar runt stjälken, från gamla världen (exv. *L. martagon*) respektive nya världen (*L. superbum*), och i de som hade bladen strödda på stjälken.¹⁸ Redan här anas det problematiska användandet av uttrycket *Martagon Lily*. Även benämningen *Turk's-cap Lilies* avsåg samtliga av undersläktets arter, vilket i Bakers klassificering matchade hela 23 arter.¹⁹

Gertrude Jekyll framhöll således vid seklets början, de mest välkända och distinkta arterna av *turn-caps* eller *turk's-caps*. De utgjordes av den röda scharlakansliljan (*L. pomponium*) i sydvästra Alperna (norra Italien), den gula pyreneiska liljan (*L. pyrenaicum*) i Pyrenéerna (norra Spanien och sydvästra Frankrike), turbanliljan (*L. chalcedonicum*) i Grekland, södra Albanien och Mindre Asien, korall-liljan (*L. pumilum*, syn. *L. tenuifolium*) i Sibirien (nordöstra Asien) och drottningliljan (*L. superbum*) i östra USA.²⁰ Utan en noggrann läsning och jämförande av arternas egenskaper framgår inte när den ena respektive andra arten avses.

År 1927 redovisade Axel Holzhausen för en svensk läsekrets den då reviderade aktuella klassificeringen av liljorna efter J. G. Bakers system. Liljorna delades då in i två avdelningar med tillsammans sju grupper: I – *Notholirion*, II – *Eulirion*, III – *Archelirion*, IV – *Martagon*, V – *Pseudo-Martagon*, VI – *Isolirion*, VII – *Cardiocrinum*. I *Martagon*-gruppen inordnades 21 arter och i *Pseudo-Martagon*-gruppen fem arter.²¹

En indelning av liljesläktet med stor genomslagskraft under 1900-talet, publicerades av Harold F. Comber 1949, i *Lily Year Book* av Royal Horticultural Society i England. Comber besatt en djup och erfarenhetsbaserad kunskap om liljearterna och deras odling. Många hade han odlat från frö. Han följde också genom noggranna studier deras växtsätt. Förutom blommorna bedömde han de morfologiska karaktärerna, bladens arrangemang och lökens speciella form och växt, inklusive fröets strategi vid groningen. Han fokuserade samtidigt liljans geografiska utbredning och spekulerade över den evolutionära släktska-

¹⁸ Wallace 1879, s. 122-123 alt. 214-215, Chapter XIII, "Mr. Bakers preliminary division of the genus *Lilium*". 1875 presenterade Baker i *Gardener's Chronicle* och i *The Garden*, vol 7, p 297, en synopsis över världens då alla kända liljor, vilken senare löpande kom att revideras. Bakers vetenskapliga namn inom parantes.

¹⁹ Wallace 1879, s. 162.

²⁰ Jekyll 1901, s. 31-32. Aldén m.fl. 1998, s. 189-190.

²¹ Holzhausen 1927, s. 78-80. Jfr namnförbistringen ifråga om namnet "Martagon" i följande citat: "The Martagon group of Lilies, the form of whose flowers has led to their being called Turk's Cap, comprises many of our best known garden species whose habitats are in widely distant portions of the globe", Grieve Grieve 1981 [1931], s. 479. Övergången från undersläktet "Martagon" till sektionen "Martagon" komplicerade Turk's Cap-namnen.

pen mellan olika arter och grupper av arter. Detta resulterade i en indelning i sju sektioner. Totalt upptar klassificeringen 70 arter. Denna presenteras av liljekännaren Edward Austin McRae, en av Combers medarbetare, i hans senaste liljebok *Lilies. A Guide for Growers and Collectors* (1998), och återges också här:

Martagon-sektionen (*L. distichum*, *L. hansonii*, *L. martagon*,
L. medeoloides, *L. tsingtauense*)

Amerikanska sektionen (i sin tur 4-delad)

- a) *L. bolanderi*, *L. columbianum*, *L. kelloggii*, *L. humboldtii*, *L. rubescens*,
L. washingtonianum
- b) *L. maritimum*, *L. newadense*, *L. occidentale*, *L. pardalinum*, *L. parryi*,
L. parvum, *L. roezlii*
- c) *L. canadense*, *L. grayi*, *L. iridollae*, *L. michauxii*, *L. michiganense*,
L. superbum
- d) *L. catesbaei*, *L. philadelphicum*

Candidum-sektionen (*L. bulbiferum*, *L. candidum*, *L. carniolicum*, *L.*
chalconicum, *L. monadelphum*, *L. polyphyllum*, *L. pomponium*, *L.*
pyrenaicum)

Orientaliska sektionen (*L. auratum*, *L. brownii*, *L. japonicum*,
L. nobilissimum, *L. rubellum*, *L. speciosum*)

Asiatiska sektionen (i sin tur 3-delad)

- a) *L. davidii*, *L. duchartrei*, *L. henryi*, *L. lancifolium*, *L. lankongense*,
L. leichtlinii, *L. papilliferum*
- b) *L. amabile*, *L. callosum*, *L. cernuum*, *L. concolor*, *L. pumilum*
- c) *L. bakerianum*, *L. mackliniae*, *L. nepalense*, *L. ochraceum*,
L. sempervivoideum, *L. taliense*, *L. wardii*

Trumpet-sektionen (i sin tur 2-delad)

- a) *L. leucanthum*, *L. regale*, *L. sargentiae*, *L. sulphureum*
- b) *L. formosanum*, *L. longiflorum*, *L. neilgherrense*, *L. philippense*,
L. wallichianum

Dauricum-sektionen (*L. dauricum*, *L. maculatum*)

Som framgår återfinns blott fem arter i Martagon-sektionen ovan.²² Detta är att jämföra med Bakers 23 arter i undersläktet ”Martagon” 70 år tidigare. Combers indelning har sedan ytterligare reviderats av Victoria Matthews, bl.a.

²² David Griffiths vid det amerikanska jordbruksdepartementet ger en vidare definition av Martagon-sektionen. I sitt cirkulär, *Some Hybrid Martagon Lilies* (1933), vilket inte alls handlar om hybrider där *Lilium martagon* är närmare inblandad, skriver han: ”The section is typified by the Eurasian species *Lilium martagon*, as well as by the common turkscap of the eastern United States. The group is readily recognized by its inverted flowers and recurved petals”. Griffiths 1933, s. 2.

genom ett sammanläggande av flera europeiska taxa vilka tidigare ansågs vara olika arter.²³

Hybridliljor

De trivs i all slags jord. Den kan vara sur eller alkalisk, den kan vara gödslad för mera krävande rabattväxter. Hybridliljorna klarar sig och inte endast klarar sig. De utvecklar en fantastisk blomrikedom, de är friska, de är härdiga, de är lätta att föröka.

Sven Gréen²⁴

”Hos liljor inträffar, som bland allt annat levande, så k mutationer = ärftliga förändringar, som inte sammanhänger med den normala omkombinationen av arvssegenskaper hos ett individ”, skriver liljeodlaren Sven Gréen. Han benämner dessa *sporter*. Dessa, vilka oftast härrör sig till en färgförändring, har sedan lång tid tillbaka tagits tillvara bland liljorna, liksom är fallet hos ett stort antal andra prydnadsväxter genom historien. Det förekommer härigenom ett stort antal *namnsorter* inom arten. Dessa skall i vårt sammanhang inte förväxlas med *hybrider*, resultatet av korsningar mellan två arter.²⁵

Den medvetna förädlingen av kulturväxter i allmänhet, det regelrätta korsningsarbetet inbegripet, har en mycket lång historia. Beträffande liljorna är den tidsmässigt enklare att fastställa. Här utgör 1900-talet det viktiga århundradet. Detta som en följd av att många liljearter först ’upptäcktes’ under 1800-talet. Urvalet av lämpliga föräldraarter var därigenom också för litet och många liljearter lät sig helt enkelt inte korsas, eller bara med betydande svårighet.

En känd natur-, och senare kulturhybrid, daterar sig dock till 1800-talet. Denna bär namnet isabell-lilja eller nankinglilja (*L. x testaceum*). Historien om isabell-liljan är ofta återberättad, men uppgifterna går delvis isär. Den verkar ha uppstått i Holland eller Tyskland i början av 1800-talet, omkring år 1810 föreslår Woodcock & Stern (1949), uppmärksammades i en sändning lökar från Haarlem i Holland till en holländsk plantskolist, A. Haage, i Erfurt, Tyskland 1836. Den planterades och blommade 1838, introducerades på den kommersiella marknaden 1840 (som *Lilium peregrinum*), för att nå England 1842, i tron att det var en ny japansk lilja. Först 1895 löstes gåtan experimentellt och hybrididen kunde konstateras ha de båda östeuropeiska arterna, Mellanösternliljorna *Lilium candidum* och *L. chalcedonicum*, som föräldrar.²⁶

År 1958, vid den 15:e internationella trädgårdskongressen i Nice, erhöll Royal Horticultural Society (RHS), England, uppdraget att upprätta och lö-

²³ McRae 1998, s. 106-107. Comber inkluderade inte de nu erkända arterna *Lilium kesselringianum*, *L. kosa* och *L. rhodopaeum* i *Candidum*-sektionen då han menade att de utgjorde varieteter till *L. monadelphum*. Arterna i versaler korresponderar till *Species Plantarum* (1753).

²⁴ Gréen 1980, s. 64.

²⁵ Gréen 1980, s. 73.

²⁶ Woodcock & Stearn 1950, s. 349-351; Coats 1968 [1956], s. 148.

pande uppdatera den internationella registreringen av hybridliljor. Förslaget hade bl.a. sin upprinnelse i ett praktiskt behov i samband med olika utställningar. År 1964 föreslog The Lily Committee of the RHS en klassificering av liljehybriderna i åtta olika grupper (divisions). År 1969 trycktes den första sammanställningen, vilken tog upp ca 1 500 aktuella hybridnamn. Många turer rörande det internationella liljeregistret, svårigheter likaväl som glädjande nyheter, redovisas bl.a. av Sven Gréen i hans 'kärleksförklaring' till liljorna i boken *Äkta liljor* (1980) och av Edward Austin McRae i *Lilies. A Guide for Growers and Collectors* (1998).²⁷

Utgångspunkten vid klassificeringen av hybridliljorna var att föräldrararterna inom varje grupp systematiskt skulle vara nära besläktade. Från 1960-talet har emellertid alltmer sofistikerade laboratorietekniker²⁸ gjort det möjligt att korsa även släktmässigt relativt avlägsna liljearter, varför denna första klassificering kommit att behöva revideras åtskilliga gånger. År 1995 föreslog The Classification Committee of the North American Lily Society en revidering av 1964:års klassificering. Ytterligare revisioner aviserades i framtiden. Polyploida taxa, tri- och tetraploider, placerades nu i undergrupper inom ramen för varje division. Samtidigt tillkom två nya divisioner, en för de rena arterna med sina botaniska varieteter och former (nr 9) och en för alla hybrider som inte lätt kunde inplaceras i de övriga divisionerna (nr 10). Den andra divisionen i 1964:års klassificeringssystem, kom här att kallas Martagonkorsningar ("Martagon hybrids").²⁹

Närmare 4 000 olika liljehybrider, namnsorter, förekommer idag i odling.³⁰ De enormt variabla moderna hybriderna är i regel mycket enklare att odla än föräldrararterna. De är i regel mindre krävande i fråga om jord, beskuggning, dränering och alla klimatförhållanden i övrigt. Då de dessutom förädlats med avseende på styrka och resistens för sjukdomar, i lika stor utsträckning som för ren 'skönhet', är det inte svårt att förstå deras popularitet. Vi möter alltifrån 4-5 cm höga liljor för små trädgårdar, stenpartier och krukor till 2 m höga trädgårdsjättar, jätteliljan (*Cardiocrinum giganteum*), ca 3 m, oräknad. Förädlingen genom hybridisering har ökat dramatiskt under 1980-90-talen. Varje år släpps flera tiotals nya sorter på den internationella marknaden.³¹

Torstein Kvamme, en av Norges främsta liljeodlare, framhåller speciellt förädlingen i det forna öst. Avsikten har här snarare varit att få fram kraftiga och robusta liljor till "forskönnelse av folkets parker" på friland i städerna, än att få fram nya sorter till snitt. De östeuropeiska hybriderna är i sin tur lätta att föröka då många villigt sätter bulbillar och sidolökar. Kvamme nämner särskilt förädlingsarbetet vid forskningsstationen i Michurinsk (Margareta Kireyeva) och i Lettland (Janis Vasarietis).³²

²⁷ Gréen 1980, s. 75. Klassindelningen av liljorna framgår av s. 89-90. McRae 1998, s. 205-208.

²⁸ T. ex. embryokulturer och *in vitro* pollinering.

²⁹ McRae 1998, s. 205-208. Hybrider vars ena förälder är ett slag av endera *L. martagon* eller *L. hansonii*.

³⁰ NE online 2005, "Liljor".

³¹ Gréen 1980, s. 74-75, anger att ett 50-tal nya liljenamnsorter från hela världen släppts varje år från 1969.

³² Lønø 2000, s. 152.

De för blomsterhandeln mest betydelsefulla liljorna för snitt delas oftast in i fyra grupper. Man talar om "longiflorum" (= sorter av *L. longiflorum*, trumpetlilja, ursprungligen från södra Japan och Taiwan), om "orientalska liljor" (= Orient-gruppen, orientlilja, ett hybridkomplex med *L. auratum*, *L. japonicum*, *L. rubellum*, *L. speciosum*, *L. henryi* m.fl. asiatiska arter), om "asiatiska liljor" (= Hollandicum-gruppen, flocklilja, ett hybridkomplex med *L. bulbiferum*, *L. cernuum*, *L. concolor*, *L. davidii*, *L. lanceolatum*, *L. pennsylvanicum* m.fl. arter) och om "la-hybrider" (= korsningar mellan sorter/hybrider av *L. longiflorum* och Hollandicum-gruppen).³³

Krolliljans inomartssystematik

Beträffande krolliljans inomartsliga systematik inställer sig i det historiska perspektivet omgående frågan vid vilken punkt på tidslinjen den skall beskrivas. Varje tid – och ibland författare – från 1500-talet och framåt har haft sina indelningskriterier, och inte minst sina namn. Vid varje tidpunkt, århundrade eller decennium, finns en uppnådd nivå av systematisk enighet, eller oenighet. 1600-talet hade sin indelningsgrund, 1800-talet sin. Dagens systematik talar främst om varieteter. "Variable", säger *Flora Europaea* (1980) om krolliljan, "especially in colour of flowers and hairiness of stem and flowers, but the variants are worth no more than varietal status."³⁴ Frågan är var man skall börja. Det hade inte varit något problem att göra krolliljans inomartssystematik i ett historiskt perspektiv till en huvudfråga.

Ett både tidigt och modernt, arbete som befattade sig med krolliljans systematik ur ett trädgårdsperspektiv var den tyske botanisten **Günter Beck von Mannagetta** (1856-1931) artikel i *Wiener Illustrierte Garten-Zeitung* (1893), "Ueber Formen des Türkenbundes (*Lilium martagon* L.)". Artikeln betingades av ett nytt intresse för krolliljan och dess olika slag samt av nya korsningar med arten i slutet av 1800-talet. Det var på tiden menade Beck von Mannagetta: "Ja, man kannte im 16. Jahrhundert sogar mehr Sorten als heutzutage und einige derselben scheinen völlig verloren gegangen zu sein."³⁵ Några indelningskriterier och krolliljeslag, som består än idag, känner vi igen redan från mitten av 1500-talet.

Beck von Mannagetta erinrar om flera kraftiga och mångblommiga krolliljor i den äldre litteraturen som gått förlorade, men påpekar också skillnaden mellan klena och fåblommiga vildväxande exemplar och de 'underverk' i kraftfullhet och blomrikedom som odlingen kan ge.³⁶ Beck von Mannagettas indelning bygger på sex grupper där han själv ger namnet på tre, "*Linneanum* G. Beck", "*sanguineo-purpureum* G. Beck", "*Cattaniae* Visani", "*roseum* G. Beck", "*albiflorum* Vukot" och "*album* Jenkins", en

³³ Aldén m.fl. 1998, s. 189-190. Blåvärg & Walerud 2001, s. 72-75. Krolliljan fungerar utmärkt som snittblomma, men förekommer inte som sådan i blomsterhandeln.

³⁴ Tutin m.fl.(ed.) 1980, s. 34. Synge 1980, s. 38 tar upp 8 varieteter.

³⁵ Beck von Mannagetta 1893, s. 409.

³⁶ A. a. s. 409-410. Jfr "*Lilium martagon imperiale moschatum*" hos Besler 1613.

blomfärgsbaserad och ur ett trädgårdsperspektiv mycket funktionell uppdelning.³⁷

Figur 3. "Lilium Martagon (α) caule glabro", krollilja med glatt stjälk. Typen ("variety") förklaras vara mindre robust för odlaren än typen (β) med en hårig stjälk. Den förekommer i Tyskland, Frankrike, Sibirien, Spanien och Portugal. (ur: *Curtis's Botanical Magazine* XXXIX (1814), Nr 1634). (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.)

Grupperna inkluderar och listar, liksom en bauhinisk sammanställning, tidigare författares (främst 1800-tals) namn på olika krolliljeslag. Den första gruppen, runt den typ Linné beskrev, tar främst fasta på stjälkens och

³⁷ A. a. s. 410-413. Tolkningen av de antika författarnas växtnamn som krollilja, liksom i de sammanhang i vilka de förekommer, samt tolkningen av 1500-talets örtaboksförfattares växtnamn, kan dock diskuteras.

knopparnas hårlighet, vilken speciellt hade upptagit 1800-talet (fig.1 och 3). Här återfinns ett dussintal beskrivningar.³⁸ De två följande grupperna med blodröda-purpurfärgade blommor står nära varandra och skiljs bara på att den förra har fläckade eller prickade kalkblad, vilka den senare saknar. Förekomstuppgifterna är utförliga. Beck von Mannagetta arbetade floristiskt i Österrike, Bosnien, Hercegovina och vissa andra delar av Balkan. Den fjärde gruppen, köttfärgad och utan fläckar, spårar han tillbaka till Clusius (1582). De två följande grupperna, den vita med rosaröda prickar och fläckar och den helt vita, dagens var. *albiflorum* respektive f. *album*, har skiljt ut sig och fascinerat i snart femhundra år.

Vid förra sekelskiftet stod inte krolliljan speciellt högt i kurs bland liljorna. I *Blomsterodling på fritt land* (1901) av Georg Löwegren, ingående i *Handbok i svenska trädgårdsskötseln*, behandlas krolliljan på mindre än en kvarts sida (mot den då nyintroducerade *L. longiflorum* om nästan en sida). Som varieteter nämns här blott ”purpureum”, ”album”, ”dalmaticum” och ”flore pleno”. Sortimentet var i detta avseende rikare 200 år tidigare.³⁹ Samma varieteter lyfter *Pareys Blumengärtnerei* (1931) fram i sin omfattande beskrivning av trädgårdens alla prydnadsväxters odling och användning. Det handlar om ”Cattanie”, ”albiflorum”, ”purpúreum” och ”flore pleno”.⁴⁰

Krolliljan är till följd av sin vida utbredning en mycket variabel art. Att klara ut och försonas med alla de namn som botanisterna under de senaste 500 åren gett de olika formerna, varieteterna och underarterna är ingen enkel sak.⁴¹ Krolliljans inomartssystematik är också föremål för en pågående diskussion. Krolliljans mycket vidsträckta och naturliga utbredningsområde har dock gett upphov till ett antal distinkta och lätt urskiljbara taxonomiska enheter. Här skall ges en orientering om dessa botaniskt tidigt urskiljda slag, om de vanligaste upptagna varieteterna och formerna i den mest spridda liljelitteraturen och om de vanligaste sorterna i handeln idag.⁴²

Som framgått ovan står krolliljan systematiskt nära de andra arterna i Martagon-sektionen; *L. distichum*, *L. hansonii*, *L. martagon*, *L. medeoloides* och *L. tsingtauense*. Den är också utseendemässigt lik flera av arterna i Candidum-sektionen. Detta framgår inte minst av Bakers tidiga indelning, i hans undersläkte ”Martagon”, liksom redan i 1700-talets beskrivningar.

Från den vanliga mer eller mindre fläckiga, blekt purpurfärgade krolliljan har avvikande krolliljor noterats och beskrivits sedan lång tid tillbaka. Det gäller framförallt de vita formerna, men även håriga, speciellt fläckade, mörkt färgade samt kraftiga och mångblommiga exemplar. Dessa har tidigt namn-

³⁸ Systematiserandet tog under 1800-talet och början av 1900-talet framförallt fasta på storlek, bredden på bladen och behåringen: ”In der Grösse, der Breite der Blätter und der Behaarung einigermassen veränderlich”, Ascherson & Graebner 1905, s. 179.

³⁹ Löwegren 1901, s. 216-217.

⁴⁰ Bonstedt (ed.) 1931, s. 264.

⁴¹ ”... is no easy task”, säger t.o.m. liljekännarna H. Drysdale Woodcock och J. Coutts i *Lilies. Their culture and management*, London & New York 1935, s. 152. Beträffande namnfrågan i övrigt hänvisas till kapitel 3.

⁴² Listningen nedan följer McRae 1998, s. 160-161, kompletterad främst av Drysdale Woodcock & Coutts 1935, Woodcock & Stearn 1950 och Synge 1980. I övrigt med kompletteringar enligt noter.

satts, långt innan 1700- och 1800-talens vetenskapligt botaniska beskrivningar blev legio.

OM 1600-TALET'S KATEGORISERING AV KROLLILJAN

En tidig kategorisering av krolliljeslag möter oss i **Rembert Dodoens** (1517-1585) örtabok, *Herbarius oft Crvydt-Boeck* (1554), eller rättare sagt i de senare upplagorna av denna, 'förbättrade' av **Carolus Clusius** (1526-1609) och efter hans död ytterligare översedda och 'förbättrade'.⁴³

I den vackra utgåvan från 1644, utgiven av Balthasar Moretus i Antwerpen, *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi, volghens sijne laetste verbeteringhe: met bijvoeghsels 8 elck capitel, uyt verschreyden cruydtbeschrijvers: Item, in't laetste een beschrijvinghe vande Indiaensche ghewassen, meest ghetrocken uyt de schriften van Carolus Clusius. Nu wederom van nieuws overseen ende verbeteret*, kan vi följa 'förbättringarna'.⁴⁴ Fyra olika slag av krolliljor ("Bergh-Lelien") beskrivs, växande i Tyskland, Österrike och Frankrike. Dessa har Clusius redan tidigare kortfattat beskrivit i sitt stora verk *Rariorum plantarum historia* (1601). Han utgår här från det latinska namnet "Lilium montanum", varför detta förs vidare i nederländskan som "Bergh-Lelien" trots att det inte utgör folkspråknamnet. Två av de fyra slagen är avbildade i boken.⁴⁵

Det första slaget utgörs av "den stora bergsliljan med bruna-purpurfärgade blommor" ("Groote Bergh-Lelien met bruyn-purpure bloemen"). En stor variation inom slaget urskiljs dock.⁴⁶ Det andra slaget kallar Clusius "berglilja med blekare blomma" ("Bergh-Lelien med bleecker bloemen"). Även här föreligger en mycket stor variation inom slaget.⁴⁷

Det tredje slaget får mest utrymme, här handlar det om de uppskattade vita formerna och varieteterna. Clusius kallar slaget "berglilja med vita

⁴³ Se kaitel 3 och Bilaga 14. Clusius hade redan 1557 översatt Dodoens örtabok till franska, *Histoire des Plantes*.

⁴⁴ Se kapitel 4, fig. 8. Ett varmt tack till Jan van den Born, Lund, som översatt avsnitten i Dodoens 1644 om krolliljan och övriga liljor.

⁴⁵ Se kapitel 4, fig. 12.

⁴⁶ Dodoens 1644, s. 208. "Detta 'släkte' (*geslacht*) blir högre och har större brunare blad och får många fler blommor än det andra. Blommorna är mörkt eller brunt purpuraktiga i färg, ibland med många, ibland med få svarta/svartaktiga småfläckar. I övrigt är blommorna innan de slår ut täckta med en tät ullaktig hårbeklädnad. Detta 'släkte' är ibland så olika i utseende, att ett exemplar kan ha en grön stjälk där toppen inte böjer sig utan står rakt upp, ett annat ha en ullaktig hårbeklädnad på utsidan men blekt purpuraktiga blommor utan teckning eller vara bestänkt av småfläckar."

⁴⁷ Ibid. "Detta 'släkte' blir lägre. Den har blekt gröna blad, inte så många blommor och den är blekare i färg med många svartaktiga stänk. Den blommar tidigare än de andra och blommorna är glatta och kala, pupuraktiga i färgen, innan de öppnar sig. Stjälken drar sig mot det purpuraktiga hållet i färg. I detta 'släkte' är det en annan 'sort' (*soorte*) som blommar lite senare med mycket mörkt färgade blommor med svarta fläckar inuti. Ytterligare en annan 'sort' är lågväxande och har en mer purpuraktig stjälk med böjd topp, blommorna är kala utanpå, inte håriga, och när de är utslagna är de bleka eller ljus purpurfärgade, nästan köttaktiga, och utan småstänk/fläckar. De här blir av somliga kallade *Martagon suave rubente flore* ["ljuvlig Martagon med rodnande blomma"] och av somliga purpurrod blommande Martagon."

blommor, ibland med purpurfläckar, andra utan fläckar och snövita” ("Bergh-Lelien met witte bloemen, sommige met purpure placksens, sommige sonder placksens ende sneeuwit"). Vi får veta varifrån de härstammar, får ta del av förvåningen att frön till vita krolliljor inte nödvändigtvis ger en helt vit avkomma och att spridningen av de olika vita 'sorterna' är i full gång.⁴⁸

Det fjärde slaget kallas bara "det fjärde släktet med väluktande blommor" ("Het vierde geslacht met welrickende bloemen"). Även detta innehåller flera olika 'sorter'.⁴⁹

Clusius 'systematik' i början av 1600-talet får illustrera två saker. Dels den stora variationen inom arten, dels vilka morfologiska karaktärer som beaktades för att särskilja ett slag från ett annat och vilka, med våra ögon kanske lika stora, som inrymdes i varje slag. Den visar också den komplikation som redan var för handen. Hur skulle ett namn på en 'sort' från en plats förhålla sig till en annan (kanske utseendemässigt identisk eller närstående) 'sort' men med ett annat namn på en annan plats? Vi närmar oss med den frågan Caspar Bauhins kompileringsarbete.

Utan att här ytterligare behandla det tidiga 1600-talets olika identifierade och namnsatta krolliljeslag kan vi erinra om *Hortus Eystettensis* (1613) sju (7) olika krolliljeslag. John Parkinsons (1629) kategorisering korresponderar mycket väl mot denna i hans fem (5) kategorier med två underkategorier för det första och femte slaget. Till detta kommer Parkinsons ytterligare kategoriserande av fem liljearter under namnet "Martagon".⁵⁰

Caspar Bauhins arbete och namnkonkodans *Pinax Theatri Botanici* (1623) har redan ingående behandlats. Den återfinns beträffande krolliljans namn

⁴⁸ Ibid. "Detta 'släkte' är blir också lägre och liknar mest det andra [ovan], men blommornas färg är olika, för innan de öppnar sig är de på utsidan nästan köttaktiga i färgen, men när de har öppnat sig syns de vara nästan alldeles vita inuti. I och för sig är vissa bestänkta med purpurfläckar. Dyliga växter har Clusius också sett ibland men rötterna [lökarna] av dessa är också ockrafärgat gula och inte [vita] som hos de andra 'sorterna' av de vita liljorna. Han har också funnit en liknande sort, helt snövit inuti och helt utan stänk, i trädgårdarna i Frankfurt. Den kallar han för *Lilium montanum albo puro flore*, andra kallar dem för *Martagon Imperiale flore niueo sine maculis*, på nederländska 'snövita cymbaler utan stänk'. 'Sorten' med vitaktiga blommor med gråa stänk heter *Martagon griseo colore*. En annan liknande växt har han också hittat i Frankrike med samma slags rot som tidigare är beskriven, men med mera vita och inte så bruna stjälkar och blad. Innan blommorna öppnade sig var de täckta med mycket vit dunkaktig ull, och när de hade öppnat sig var de helt snövita, utan stänk; i övrigt var fläckarna i mitten av blomorna inte järn- eller rostaktiga, mer röd- eller guldgula i färgen. - Efter det kommer trekantiga frökapslar fullt med vita platta frön och ännu vitare än de tidigare nämnda 'sorterna'. Alla frön av de tidiga beskrivna vita med violett bestänkta blommorna, får olika och till färgen underliga blommor. Ingen av dem liknar moderplantan. Hur blommorna blir av fröna av den helt vita har Clusius ännu inte fått veta. Andra har fått plantor av fröna som inte är helt olika moderplantan."

⁴⁹ Ibid. "Detta 'släkte' är inte olikt det första, men blommorna slår ut senare och har en inte oangenäm lukt. De flesta främmande och nyligen hitkommna 'sorterna' [av liljor till Nederländerna] har verkligen en gräslig stank, framför allt de vita vackra 'sorter' som har stora violettera fläckar. Ibland är blommorna inte så tillbakaböjda, de är sexbladiga med mindre fläckar. Till detta hör också en 'sort' med bruna blommor som är främmande och kallas *Martagon exoticum spadiceum* och som somliga kallar *Martagon longiore spica* för att blomstängeln är mycket längre än hos de andra 'sorterna'."

⁵⁰ Jfr kapitel 3 och Bilaga 8. Illustrationer av både *Hortus Eystettensis* och Parkinsons samtliga krolliljeslag förekommer spridda i avhandlingen.

och kategorier i kapitel 2, liksom i Olof Rudbecks version i *Campus Elysii* (1701) i Bilaga 6. Vi återfinner här ånyo sju (7) krolliljeslag, här sammalagda med tre slag av turbanlilja under en gemensam överrubrik, den bekanta "Lilium floribus reflexis latifolium" ("bredbladig lilja med tillbakaböjda blommor").

En tacksam möjlighet att se vad de några av de äldre krolliljenamnen verkligen korresponderade mot för levande växter, erbjuder två färglagda plancher i "Blomboken".⁵¹ På de både noggrannt, tydligt och vackert illustrerade sidorna (från 1690?) av två blommande exemplar i Uppsala botaniska trädgård möter vi en helt vit och en 'vanlig purpurfärgad' krollilja. Dessa pekar med sina påskrivna äldre växtnamn både bakåt och framåt. De nästan 'fotografiskt' avbildade liljorna blir korrektiv för tolkandet av de äldre namnen till aktuella vetenskapliga namn. Tyvärr återfinns bara två krolliljor i "Blomboken". Av både Daniel Daalhemius anteckningar (1679) och Rudbecks katalog (1685) framgår det emellertid att några fler krolliljeslag torde kunna ha funnits i trädgården vid den aktuella tidpunkten.

Den 'vanliga purpurfärgade' krolliljan, tecknad av Olof Rudbeck (vol. II, s. 277), har erhållit följande påskrifter:

I Lillium floribus reflexis montanum. C. B.
s. Hemerocallis, Dod:
C. B. P. lib. II. S. V. p. 77⁵²
ex hort. Upsal. fl. 1. Iulij⁵³
Tournef. p 370.

En senare påskrift hänvisar än klarare till Tournefort:

Lilium floribus reflexis, montanum, flore maculis rubris inordinatis asperso. Tournef p. 370.⁵⁴

Denna krollilja ligger enligt min bedömning nära vad Drysdale Woodcock & Stearn (1950) med Becks terminologi kallar "*L. martagon* var. *typicum*", och som synonym till "*Lilium Martagon* Linnaeus, Sp. Pl. I. 303 (1753)".⁵⁵

Den helt vita krolliljan, troligen tecknad av Anders Holtzbohm (vol. II, s. 278), betecknas på följande sätt:

IV. Lillium flor. reflexis albis non punctatis.
C. B. P. lib. II. S. V. p. 78⁵⁶

⁵¹ Illustrationer i kapitel 5, fig. 12 och 13.

⁵² Hänvisningen gäller *Pinax Theatri Botanici* (1623) av Caspar Bauhin, bok 2, sektion 5 och sida 77, det första slaget under rubriken "Lilium floribus reflexis latifolium".

⁵³ Dateringen lär betyda att krolliljan blommade i den botaniska trädgården i Uppsala i juli, inte nödvändigtvis att den avbildades detta datum. Arbetet med "Blomboken" påbörjades 1689. Olof Rudbeck d.y. återvände från Utrecht 1690. Den purpurfärgade krolliljan kan tidigast ha avbildats detta år. Å andra sidan förekommer prydnadslökväxterna i den först utgivna volymen av *Campus Elysii* (1701), den andra volymen av "Blomboken" varför målningen av dessa också torde ha inlett arbetet. Tack till Karin Martinsson för kompletterande upplysningar 2005-01-11.

⁵⁴ "Bredbladig bergslilja med tillbakaböjda blommor och med strödda och oordnade röda fläckar". Beträffande Tournefort, se Bilaga 14.

⁵⁵ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 280.

⁵⁶ Jfr not 52. Caspar Bauhin sammanfattar under denna rubrik tre olika författares beteckningar, se kapitel 2.

ex hort. Ups. Flor.

1. Iulij⁵⁷

Den senare påskriften hänvisar också till Tournefort:

Lilium floribus reflexis, montanum, flore albicante. Tournef cl:ix. p. 370.⁵⁸

Den helt vita krolliljan utgör av planschen i ”Blomboken” att döma av en ren albino-form. Den bör sortera, med Woodcock & Stearns (1950) terminologi, som en ”*L. Martagon* var. *album* Weston” och med dagens namn utgöra en *Lilium martagon* f. *album* Weston. ”It has been trasured in gardens since the 16th century ar least”, tillägger Woodcock & Stearn.⁵⁹

Komna så här långt skulle det ha varit både roligt och frestande att försöka dra de klassificerande linjerna från dagens taxa inom arten *Lilium martagon* tillbaka till de äldsta dokumentära beläggen, och längs vägen bakåt trä upp alla de namn som påträffats och har förekommit som pärlor på ett band. Från Linné och framåt är det mesta arbetet gjort, från antiken och fram till Caspar Bauhin likaså. Men under perioden däremellan ligger det stora och svåra arbetet.

Hur korresponderar 1600-talets och det tidiga 1700-talets alla namn och krolliljor till dagens taxonimska nivåer och nomenklatur? Hur ”bruna” var Olof Rudbeck d.ä:s ”Bruna Krok-lillior”, tillräckligt mörka för att vara en äkta varietet *cattaniae*, trots att denna med flera mörka motsvarigheter inte ’upptäcktes’ och beskrevs från västra Balkan förrän på 1860-talet. Eller korresponderar Rudbecks mörkare krolliljor bättre mot Clusius ”Groote Bergh-Lelien met bruyn-purpure bloemen” och Gerards ”The great mountaine Lilly”, troliga mörkare purpurfärgade höglandstyper från Alperna? Detta mer fullständiga ’nätverksbygge’ mellan då och nu ligger dock utanför detta arbetets ramar. Kvar står att dra linjerna mellan de tidigare, ur 1500- och 1600-talets prydnadsperspektiv urskiljda, krolliljeslagen hos olika författare genom historien och fram till dagens beskrivna taxa och använda namn.

DAGENS KROLLILJESLAG

Förr, då färre liljearter var kända och tillgängliga för odling, var också krolliljan en mer uppskattad trädgårdsväxt än vad den är idag [1935], menar Drysdale

⁵⁷ Jfr not 53. Det förefaller rimligt att anta att de två krolliljeslagen observerades blomma vid samma tillfälle, under samma år.

⁵⁸ ”Bredbladig bergsilja med tillbakaböjda blommor och med strödda och oordnade röda fläckar”. Beträffande Tournefort, se Bilaga 14.

⁵⁹ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 272-273. Aldén m.fl. 1998, s. 190. Se vidare nedan.

Figur 4. Vitblommande krollilja (*Lilium martagon* var. *albiflorum*). Trädgård i Axelvold, Skåne. (Foto: Kenneth Lorentzon, juli 1995.)

Figur 5. Två vitblommiga typer av krollilja, "Lilium Montanum minus album non punctatum" ("den mindre vita bergsliljan utan prickar") och "Lilium Montanum maius album punctatum" ("den större vita bergsliljan med prickar"), närliggande *Lilium martagon* f. *album* respektive *L. m.* var. *albiflorum*, ur Basilius Besler, Hortus Eystettensis, (Olof Rudbeck d.ä:s exemplar, av honom (1701) kallade "Hwit Krok-Lillia utan prickar" och "Hwit Krok-Lillia med purpur prickar"), tryckt och utgiven i Nürnberg 1613. (Foto: UUB, maj 2002.)

le Woodcock och Coutts.⁶⁰ De citerar en uppgift från E. H. Krelage i Haarlem, att upp emot ett 20-tal olika taxa av krollilja fanns till salu hos holländska lökodlare i början av 1800-talet. 1935 återstod bara ett fåtal av dessa i handeln.⁶¹ En snabb blick i de sammanfattande katalogerna om tillgängligheten av olika *Lilium martagon*-taxa i plantskolorna bekräftar denna utveckling. The RHS Plant Finder (1998-99) upptar under *L. martagon* blott varieteterna (i engelskt språkbruk) *album* och *cattaniae* och tre sorter, 'Netherhall Pink', 'Nethertall White' och 'Plenum'.

Alice M. Coats (1968) menar att "in quite early days a number of varieties of this lily were raised from seed, and were regarded as a great improvement on the type". Hon citerar Reverend Samuel Gilbert (1683) som menade att dessa var "rambling" och bara passade att planteras i "by-borders" och under häckar. John Hill (1756) menade att blommorna blev större och mer elegant fläckade genom en fröförökning, "and often there will rise Varieties beyond Thought". En annan sak, beträffande sambandet mellan vackra blommor och deras doft, hade också Hill observerat, "... One Thing I have observed singular in this Case; as the Flower is thus rendered more beautiful, the Scent grows fainter."⁶²

Av *Lilium martagon* har bl.a. nedanstående taxa beskrivits. Dessa menar Drysdale Woodcock & Coutts också vara "unaffected by hybridization".⁶³ Den systematiska rangen (underart, varietet, form) skiljer sig kraftigt åt mellan olika författare och över tid. Det idag 'giltiga' namnet har eftersträvat.⁶⁴

L. martagon var. *albiflorum* Vukotinovic (fig. 4)

L. martagon var. *albiflorum* är sedan länge känd i trädgårdarna. Den beskrevs redan 1877 av den croatiske botanisten Vukotinovic utifrån ett vilt exemplar funnet nära Zagreb (*L. Martagon albiflorum*). Varieteten förekommer spontant ("a sport of this kind") och förhållandevis allmänt i naturen i hela krolliljans naturliga utbredningsområde. Drysdale Woodcock & Coutts (1935) menar att det var denna varietet som Carolus Clusius beskrev redan 1601 i närheten av Frankfurt am Main (jfr ovan) och som även John Parkinson beskrev (fig. 5). 1772 erhöll den namnet *L. Martagon* var. *album* f. *punctatum* av Weston.⁶⁵ Formen/varieteten har vita blommor med fläckar i karmosinrosa. Sven Gréen

⁶⁰ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152. Jfr Coats 1968 [1956], s. 146.

⁶¹ De vita typerna *album* och *album superbum* och de mörka typerna *Cattaniae* och *dalmaticum*.

⁶² Coats 1968 [1956], s. 146.

⁶³ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152. Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 272.

⁶⁴ Urvalet är mitt. Jag har huvudsakligen följt Drysdale Woodcock & Stearn 1950, med kompletteringar. Jag använder oftast termen "art" då jag syftar på krolliljan i allmänhet, och på det/de krolliljeslag som Linné beskrev. Jag har undvikit termen "huvudart" (= "Hauptart" i äldre tysk litteratur) på grund av dess oklara innebörd.

⁶⁵ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152. McRae 1998, s. 160.

anger att det i ett större bestånd kan sorteras ut åtskilliga färgvarianter, där-
ibland rent vita.⁶⁶ Vid inventeringen av krolliljor på Ulfåsa 1995 påträffades
bland de ca 25 - 30 000 blommande individerna tre stycken ljusare/vita exem-
plar. Måhända kan dessa föras till denna varietet.

Fritz Ewald ifrågasätter förändret av "the spotted white form" till variete-
ten *L. martagon* var. *albiflorum*. Den påträffas mycket sällan, menar han. Alla
andra morfologiska karaktärer: storlek, bladfärg, stjälk, frön och knopparnas
färg är desamma som hos arten. Han menar att det är mer en fråga om en
geografisk eller isolerad typ.⁶⁷

Den vita krolliljan (*L. martagon* f. *album* (Weston) Beck) är mycket välkänd,
uppskattad och lyriskt omskriven.⁶⁸ Den beskrevs först av Weston 1772, ehuru
känd långt tidigare av många örtaboksförfattare och botanister. Formen, en
ren albino-form, har rent vita blommor vilka vanligen är både större och kraf-
tigare än hos arten. Den förekommer spontant, men sällsynt, inom hela artens
naturliga utbredningsområde. Den vita krolliljan kommer också mer eller
mindre rent vit från frö, om återkorsningen sker inom ett bestånd av formen.
Albino-anlaget är dock recessivt. I korsningar mellan formen och arten faller
blott 1-3 % ut som formen *album*.⁶⁹

Den vita krolliljan kräver oftast lite mer skötsel än den rena arten. I många
trädgårdar kan blomningen minska med åren och plantorna börja tyna, må-
hända av jordtrötthet. De måste då lyftas efter blomningen, menar Drysdale
Woodcock & Coutts, och antingen förses med ny frisk jord av lövkompost
eller flyttas till ett annat ställe i trädgården.⁷⁰ "It does not grow as tall as the
latter [arten] ... despite any descriptions or offers in catalogues or price lists,
which may give it the hopeful title of *L. martagon album superbum!*", skriver
Fritz Ewald.⁷¹

Den rent vita krolliljans skönhet är uppskattad och omvittnad. En placer-
ing mot en mörk bakgrund, barrträd eller ormbunkar, förordas av många
författare. Wallace förklarar i sina noteringar om liljorna: "Of the above
named forms, *Album* is perhaps the most elegant and graceful. . ."⁷² Gertrude
Jekyll förstärker ytterligare: ". . .but the greatest treasure is the white, a flower
of rare beauty".⁷³ "A lovely form, long treasured in gardens" menar Drysdale
Woodcock & Coutts.⁷⁴ Den vita krolliljan gick tidigare även under namnet "L.
Glabrum" (Spreng, Syst. ii, 629) och beskrevs som en form med vita blom-
mor, en jämn och slät stjälk, skinande gröna blad och gult pollen.⁷⁵

⁶⁶ Gréen 1980, s. 65.

⁶⁷ Ewald 1977, s. 39.

⁶⁸ Namn efter Aldén m.fl. 1998, s. 189-190.

⁶⁹ Enligt undersökningar av Otto Beutnagel, Braunschweig, redovisade i Ewald 1977, s. 39.

⁷⁰ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152-153.

⁷¹ Ewald 1977, s. 39. Synge 1980, s. 35, delar inte denna uppfattning: "Unlike many albinos, it is very slightly, if at all, less vigorous than the type [...] It is long lived."

⁷² Wallace 1897, 171.

⁷³ Jekyll 1901, s. 32.

⁷⁴ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152-153.

⁷⁵ Ibid.

Figur 6. Vit krollilja (*Lilium martagon* f. *album*). Trädgård i Bjuv, Skåne. (Foto: Kjell Lundquist, 23 juni 1994.)

L. martagon f. *album* (Weston) Beck (fig. 6)

Inom plantskolebranchen och hortikulturellt förekommer även en annan vit krollilja med (det nu oegentliga) namnet *L. martagon* var. *album* f. *superbum*. Denna kraftigväxande lilja med elfenbensvita blommor uppger Drysdale Woodcock och Coutts kommer från en frösådd ur lökar insamlade av Max Leichtlin 1874 på Balkan (av *L. martagon* var. *cattaniae/dalmaticum*, se nedan), i

gränstrakterna mellan Montenegro och Albanien, vilka senare sändes till Mr Grove 1903.⁷⁶

L. martagon var. *alternifolium* Stearn

L. martagon var. *alternifolium* beskrevs 1916 av E. Wilczek som en krollilja med bladen strödda längs stjälken i stället för i kransar. Typexemplaret var från Gehrenthal i Valais. Drysdale Woodcock & Coutts ifrågasätter uppgiften om en egen taxonomisk rang för denna och menar att beskrivningen istället rör ett abnormt utvecklat individ. Ett liknande morfologiskt uppbyggt exemplar har kallats *L. martagon* var. *bucegicum*. Det påträffades i Bucegi-bergen i Rumänien, oh beskrev av Cretziou 1930.⁷⁷

L. martagon var. *carneum* Weston

Varieteten *carneum* är en krollilja utan fläckar på kalkbladens köttfärgade insidor - den enda särskiljande karaktären från arten - namngiven av Weston redan 1772 (sedan av Beck med namnet *L. Martagon* f. *roseum* (1893)) och tolkad som den köttfärgade krollilja som nämns av Carolus Clusius (en av 'sorterna' av det andra slaget ovan) och funnen nära Mauerbach ("Maurpach") i Wienerwald i Österrike, känd sedan 1583.⁷⁸

L. martagon var. *cattaniae* Visiani

"There has been much inconclusive discussion about the darkcolored lilies variously known as *Cattaniae* and *dalmaticum*", inleder Drysdale Woodcock & Coutts sitt porträtt av den bruna krolliljan (*L. martagon* var. *cattaniae* Visiani).⁷⁹ På västra Balkan uppvisar krolliljan en stor variation. Både ljusare och mörkare former verkar här vara vanligare än annorstädes inom krolliljans vida utbredningsområde. De mörka formerna har naturligt tilldragit sig upp-

⁷⁶ I en insändare "Lily Notes" i *Lily Year Book* (1946, s. 90) skriver en Mrs. Noel att det sägs att det finns tre liljor för varje trädgård men att det kan ta en livstid att finna ut vilka dessa tre är. I sin trädgård hade hon problem att komma fram till vilka den andra och tredje skulle vara, men knappast den första. "I should have no hesitation in naming *Lilium Martagon album* as the first of the three", skriver hon. "For some reason that I am quite unable to explain, this lily grows so easily with me that it is almost a weed, coming up in the most unexpected places, where I am quite sure it was never sown."

⁷⁷ Drysdale Woodcock & Coutts 1950, s. 273.

⁷⁸ Jfr Clusius 1601, s. 134: "Tertia etiam humilis est species apud Maurpach cum majore promiscuè nascens, cujus caulis leviter purpurascit, coma inflexa est, flores glabri foris, explicati verò, dilutissimè purpurascens, & quasi carnei coloris, nec ullis maculis aspersi". Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 155. Drysdale Woodcock & Coutts 1950, s. 273.

⁷⁹ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 153. Nuvarande namn efter Aldén m.fl. 1998, s. 189-190.

märksamhet från de botanister och samlare som kommer från trakter med mer färguniforma krolliljor, uppger Drysdale Woodcock & Coutts. Detta som en förklaring till att både flera och oberoende insamlingar och beskrivningar av mörka krolliljor kommer härifrån.⁸⁰ Möjligen, men troligen bara till namnet, har Rudbecks ”Krok-lillior bruna” (1685) något att göra med en färgvariation som ligger denna varietet nära, även om den först långt senare kom att beskrivas.

Den bruna krolliljan är hemmahörande i sydöstra Europa, Dalmatien. Det är en mycket kraftig varietet (upp till 2 m:s höjd) med en stor blomställning och med tjockare kalkblad än någon annan. Blommorna är mörkt purpurfärgade-rödvinsröda och saknar fläckar.⁸¹ Drysdale Woodcock & Coutts menar att det under benämningarna *Cattaniae* och *dalmaticum* döljer sig åtminstone två hortikulturellt urskiljbara typer; en mycket mörk, nästan svartblommig, med speciellt kraftiga kalkblad (*Cattaniae*) och en något ljusare men med djupt vinröda blommor (*dalmaticum*). Många odlare har dock använt namnen tvärt om, och Elwes (1877) menade att de senaste introducerade (*dalmaticum*) var de mörkaste, ”turbans of a glossy maroon, so intense as to verge towards black”, än de tidigare kända (*Cattaniae*).⁸² Karmosinröd eller purpurrödsvart betecknade Gertrude Jekyll blomfärgen på detta kraftigväxande och lätt urskiljbara taxon.⁸³

Det idag giltiga varietetsnamnet (var. *cattaniae*) går tillbaka på Maria de Cattani (1789-1870) från Split i Dalmatien⁸⁴, som parallellt till sin stora naturaliesamling också samlade och odlade en mörk ofläckad form av krollilja i skogarna nära Muš. Det idag giltiga namnet går tillbaka på Visianis beskrivning av denna från 1865. Genom andra beskrivningar av krolliljor från olika delar av forna Jugoslavien, inte nödvändigtvis genetiskt identiska, känner vi även namnen (i ursprunglig stavning): *L. Martagon* var. *fuscum* Schur (1866), *L. Martagon* var. *atropurpureum* Neilreich (1868), *L. Cattaniae* Visiani (1877), *L. Martagon* var. *dalmaticum* Elwes (1877), *L. Martagon sanguineo-purpureum* Beck (1890) (mörk, men fläckad, insamlad nära Mostar)⁸⁵ och *L. Martagon* var. *australe* G. Beck (1893). Dagens mörka bruna krolliljor härrör troligen från Max Leichtlins insamling 1874, i gränstrakterna mellan Montenegro och Albanien, de vinfärgade från Giuseppi och Thomson.⁸⁶ Varieten är mycket uppskattad även idag. ”...med lite tur kan man ibland hitta den allra vackraste

⁸⁰ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 153. Typen, ”an admirable garden lily”, förekommer inte i de tyska skogarna, Ewald 1977, s. 38.

⁸¹ Dalmatien, kustlandet utmed Adriatiska havet, ingår till större delen i Kroatien. McRae 1998, s. 160. Den fläckade formen av varieteten *L. Martagon* var. *Cattaniae* kallas f. *sanguineo-purpureum* av Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 156.

⁸² Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 152-153.

⁸³ Jekyll 1901, s. 32.

⁸⁴ Dotter till Niklaus Selebam och av schweiziskt ursprung, senare gift med ”Comte Palatino” Domenico de’ Cattani. Jfr Ascherson & Graeber 1905, s. 180, not 2.

⁸⁵ McRae 1998, s. 160-161, inkluderar inte denna i var. *cattaniae* utan upprätthåller dess varietet/form-rang, karakteriserad med mörkt rödbruna blommor. Ewald 1977, s. 38 noterar skilligheterna.

⁸⁶ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 153-154. Wallace 1879, s. 171, uppger namnet *L. Marticum Dalmaticum* för ett motsvarande taxon. McRae 1998, s. 160, upptar synonymen var. *dalmaticum*. Jfr Syngé 1980, s. 36.

krolliljevarianten. Den heter *Lilium martagon* var. *cattanie* och har tjocka, glänsande mörkt vinfärgade blommor. Det vackraste är dock knopparna som omsluts av en tät vithårig päls”, skriver Karin Berglund.⁸⁷

L. martagon f. *caucasicum* Mischenko

Krolliljeformen *L. martagon* f. *caucasicum* Mischenko beskrevs 1928, av Grosheim på berget Apianga från Sukhumdistriktet i Abchasien, västra Kaukasus.⁸⁸ Denna form växer naturligt runt den nordöstra kusten av Svarta havet i Abchasien och i Transkaukasus på 300-500 m:s höjd i ek- och bokskogar, bland ormbunkar och gräs. Formen *caucasicum* är kraftig och når 80-150 cm:s höjd i det vilda och ända upp till 220-250 cm i odling. Stjälken är styv och beklädd med korta hår och utvecklar, till skillnad från arten, stamrötter. Blommorna är vidöppna likt en kort, bred trumpet och mörkt röda till lilafärgade. Knopparna är extremt håriga.⁸⁹

L. martagon f. *daugava* Malta 1934 (syn. *koknese* Malta)

Formen *L. martagon* f. *daugava* Malta 1934 (syn. *koknese* Malta) har beskrivits från Lettland, ”one of the most beautiful wild flowers in the Latvian Republic”.⁹⁰ Den växer här på dolomitkalkberg nära floden Daugavas (Duna) mynning. Den skiljer sig från arten genom sin storlek, upp till två meter, och genom de korta håren på stjälken. Bladen är också större, upp till 5 cm breda. De 3-10 blommorna är blekt purpurödfärgade med mörka fläckar och röda småhår.⁹¹

L. martagon var. *flavidum* Bornmüller

En krolliljeform med gulaktiga blommor, ofläckad eller med bara ett fåtal purpurfärgade fläckar på kalkbladens insidor, påträffades i Rhonegebirge i Bayern och beskrevs av J. Bornmüller 1920 under namnet *L. Martagon* var. *flavidum*.⁹² Torstein Kvamme upplyser om en påstådd gulblommig *Lilium martagon* från liljeförädlaren Janis Vasarietis i Lettland, men misstänker här en korsning med *L. hansonii*. Han förmedlar också en uppgift från Maria Barano-

⁸⁷ Berglund 1987, s. 21-22.

⁸⁸ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 154.

⁸⁹ McRae 1998, s. 160-161. Synge 1980, s. 36.

⁹⁰ Janis Lacis i Synge 1980, s. 36.

⁹¹ McRae 1998, s. 161.

⁹² Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 154. Woodcock & Stearn 1950

va vid den botaniska trädgården i Sankt Peterburg om gulblommiga krolliljor i Altai-bergen.⁹³

Göte Svanholm i Örebro berättar i ett rundbrev (2004) om en motsvarande gul krollilja som helt oväntat dök upp i parets trädgård i Örebro. Denna påträffades sommaren 2003, i ett fröförökat bestånd med nu naturaliserade krolliljor, med anor från tiden innan andra världskriget, i ett ogräslignande tillstånd. Beståndet utgörs företrädesvis av en typ nära arten, men också med naturaliserad *L. martagon* f. *album* och kvarstående *L. martagon* var. *cattanie*. Svanholms mening är att den gula krolliljan inte utgör någon hybrid, trots en teoretisk möjlig befruktning av både några äldre *L.* 'Marhan' och *L. tsingtauense* eller av någon *L. lancifolium* eller gul *L. canadense*, alla närvarande och samtidigt blommande i trädgården 25-100 m bort. Hans personliga uppfattning är att den gula krolliljan utgör en mutant av någon av de rent vita krolliljorna. Färgen är densamma som på den starkt gula löken, medan mättnaden av kalkbladen är svagare. I övrigt är växtsättet omisskännligen martagonlikt.⁹⁴

L. martagon var. *hirsutum* Weston

Linné skiljde i sin beskrivning av krolliljan i *Species Plantarum* (1753) ut en hårig varietet, baserad på Bauhins (1623) "Lilium, floribus reflexis, alterum hirsutum" (*L. Martagon* var. β Linnaeus, Sp. Pl. I. 303 (1753)). Denna kraftigare och håriga typ beskrevs av Weston 1772 som *L. martagon* f. *hirsutum* och återfinns i södra Alperna. Stjälken, undersidan av bladen och blommorna är hos denna täckta av en kraftig hårbeklädnad. Redan Miller (1768) beskrev denna form, fast då som den egna liljearten *L. Hirsutum*, senare även av Schultes, som *L. Milleri*.⁹⁵ Övriga synonyma namn är *L. pubescens* Kitaibel och *L. Martagon* var. *vestium* Simonkai. Varieteten urskiljs fortfarande av McRae och Synge, som en vitt spridd varietet som urskiljs genom behåringen på blomstjälken och undersidan av bladen. Den skiljer sig inte annars från arten. Några författare framhåller att blommorna är något större och att de är rikare färgade, vilket leder mot var. *cattaniae* menar Synge.⁹⁶

L. martagon var. *pilosiusculum* Freyn

Varieteten *L. martagon* var. *pilosiusculum* Freyn. 1890 har framförallt blivit välkänd i väst genom sin funktion som köksväxt. Den beskrevs ursprungligen från Irkutsk i sydöstra Sibirien och ersätter typformen längs med den Sibiriska-Mongoliska gränsen. Dess utbredningsområde sträcker sig från Uralbergen i väster genom Sibirien och från floderna Angara och Lena i norr till Mongoliet i söder. Den karakteriseras av sina mindre och kortare, avlångt lancettlika

⁹³ Kvamme 2003-04-10.

⁹⁴ Svanholm 2004-01-04.

⁹⁵ Wallace 1879, s. 171. Miller i Dict, No. 10; Schultes i Obs. 67.

⁹⁶ McRae 1998, s. 161. Synge 1980, s. 36.

blad (blott håriga i kanten) och en kraftig, i det närmaste luden stjälk, blomställning, knopp och blomma. Blommorna är matt vinröda ("chartreuse", menar Synge) och blott glest fläckade på kalkbladens insidor. Den 'sibiriska krolliljan' har klassificerats som en egen art av bl.a. Mischenko, *L. pilosiusculum* (Freyn) Misch.

Utbredningen i Sibirien, noterad i *Species Plantarum* (1753), inkluderar både en gles och mer splittrad förekomst på grässtappen och en mer allmän förekomst i skogspartierna i södra Sibirien. Botanisten Printz uppger från 1921 att löken fortfarande äts av den infödda befolkningen i Urjankai-provinsen, och att ett speciellt verktyg användes för att ta upp löken. Efter att löken torkats i solen, kallad "Kandik", blandades den med mjölk från ren eller ko och äts. Uppgifterna om att löken kunde ätas, spred sig tidigt till väst och återges i den tidiga botaniska litteraturen.⁹⁷

Den sibiriska krolliljan odlades i S:t Petersburg före den ryska revolutionen. Ingen har besvärat sig med att försöka återintroducera den därefter, konstaterar Drysdale Woodcock & Coutts. "From a garden point of view, *L. pilosiusculum* is probably no better and no worse than ordinary *L. Martagon*", sammanfattar de föga krolliljeälskande herrarna.⁹⁸

L. Martagon var. *plenum* Weston

Det har också funnits (finns ?) en dubbel form av krollilja, *L. Martagon* var. *plenum*, med Westons teminologi, beskriven 1772. Ett synonymt namn har varit *L. montanum flore pleno*.⁹⁹

L. martagon var. *sanguineo-purpureum* Beck

Varieteten beskrevs av Beck 1890, en mörkt blod-purpurfärgad krollilja från Balkan, huvudsakligen motsvarande varieteten *cattaniae* men med fläckade blommor. Dess korta namnhistoria är komplicerad. Varieteten uppmärksammas även av Synge, som menar att den ur hortikulturell synvinkel inte är så värdefull.¹⁰⁰

L. martagon var. *typicum* Beck

Arten, beskriven av Linné 1753 (se kapitel 3), erhöll 1893 namnet *Linnenaum* (*L. Martagon* f. *Linneanum typicum*) av G. Beck för att ära blomsterkonungen. Han beskrev typformen, där hela plantan är kal, som f. *typicum*, och den form

⁹⁷ Se kapitel 5 och Svanberg 2005 [2003-11-30].

⁹⁸ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 155; McRae 1998, s. 161. Synge 1980, s. 36.

⁹⁹ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 155. Jfr Synge 1980, s. 36, om dess svenska koppling.

¹⁰⁰ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 280. Synge 1980, s. 36.

med stjälken tätt täckt med hår som f. *hirsutum*. Detta är den vanliga *Lilium martagon*, skriver Drysdale Woodcock & Stearn, "with dull purplish pink (near 'Erythrite Red' H.C.C. 00 27/3) distinctly spotted flowers and more or less glabrous leaves and stem".¹⁰¹ Den är vitt spridd i Europa.

L. martagon var. *villosum* Perona

En hårig varietet av krollilja beskrevs 1893 av Perona, *L. Martagon* var. *villosum*, funnen i Sturadalen på den italienska sidan av Alperna (Colle della Maddalena). Den har en större lök (8-10 cm), med vita, blanka lökfjäll och breda, omvänt äggrunda blad och både större och kraftigare färgade blommor än arten. Skottet är mycket kraftigt, nästan klubblikt och tätt ullhårigt, liksom blommorna på utsidan. Cavara beskrev 1899 varieteteten som en egen art *L. villosum* efter att ha konstaterat att den behållit alla sina specifika karaktärer under odling i mer än ett decennium.¹⁰² Drysdale Woodcock & Stearn (1950) placerar nu denna varietet under *L. martagon* var. *hirsutum*.¹⁰³

Martagon-korsningar (Martagon hybrids)

These beautiful, almost carefree, and long-lived lilies can hold their own with the finest garden lilies; they should be in every collection.

William Holding 1977, om sina *Lilium martagon* och *L. hansonii*-korsningar¹⁰⁴

Den andra divisionen i det förslag till klassificering som presenterades 1995 av The Classification Committee of the North American Lily Society, en revidering av klassificeringen från 1964, innefattar (kultur)hybriderna (korsningar och återkorsningar i flera generationer) till följande arter och deras former: *Lilium hansonii* (fläcklilja), *L. martagon*, *L. medeoloides* och *L. tsingtauense*.¹⁰⁵ Den svenska termen för denna division är Martagon-gruppen och på svenska kallas gruppens liljor ofta för mandarinliljor.¹⁰⁶ Här görs blott en summarisk genomgång av de viktigare korsningarna, hybridgrupperna och namnsorterna, med betoning på den tidiga förädlingen. Den vita krolliljan korsar sig generellt lätt med många andra liljor.¹⁰⁷

¹⁰¹ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 280.

¹⁰² Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 156. Pignatti 1982.

¹⁰³ Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 279.

¹⁰⁴ Holding 1977, s. 48.

¹⁰⁵ McRae 1998, s. 205-208.

¹⁰⁶ Aldén m.fl. 1998, s. 190. *Kulturväxtlexikon* förklarar Martagon-gruppen enbart bestående av hybrider mellan *L. hansonii* och *L. martagon*.

¹⁰⁷ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 153 förmedlar en uppgift (Mr. Grove) att den vita krolliljan korsats med *L. Bolanderi*, *L. callosum*, *L. carniolocum*, *L. columbianum*, *L. Davidii*, *L. Grayi*, *L. Kelloggi*, *L. maritimum*, *L. medeoloides*, *L. pardalinum* och *L. Willmottiae*, men att korsningarna inte medförde några förbättringar i förhållande till föräldrarterna. Feldmaier 1967

L. x 'MARHAN' VAN TUBERGEN

En av de tidigaste, mest välkända och väl beskrivna korsningarna utgörs av hybriderna mellan de närstående arterna *L. martagon* f. *album* (f) och *L. hansonii* (m), vilken uppkom i van Tubergens plantskola Zwanenburg i Haarlem i Nederländerna redan 1886. Av fröplantorna, vilka förmodligen varierade åtskilligt i både färg och växt, valdes blott en ut för vidare kultur och handel. Denna hade tjockare kalkblad och blommade rikt i mörkt orange och med talrika rödbruna fläckar. Växtsätt och odlingsbetingelser var i övrigt som för den vita krolliljan. Denna gavs namnet *L. 'Marhan'* ('Mar' av *martagon* och 'han' av *hansonii*). 1898 erhöll sorten First Class Certificate av RHS i London. Korsningen framhålles av flera författare, både då och nu, som odlingsvärd. Drysdale Woodcock & Coutts nämner ytterligare tre namnsorter under beskrivningen av *L. 'Marhan'*, troligen en selektion av fröplantor i andra generationen av denna: 'Ellen Willmott' (större klart orange blommor med rödbruna fläckar), 'G. F. Wilson' (mycket stora blekt citrongula purpurfläckade blommor med karminrosa spetsar) och 'E. J. Elwes' (stora orange till bronsfärgade blommor med mörkt röda fläckar).¹⁰⁸

En annan hybrid mellan *L. hansonii* och *L. martagon* f. *album*, framhållen för sina goda egenskaper, utgör *L. x 'St. Nicholas'*, framkorsad av Robert James i Richmond, Yorkshire, England. Denna har smörblommegula blommor med blekare gula kalkbladspetsar och några få små svarta fläckar.¹⁰⁹

L. x MARHAN BAKER

Hybriderna mellan *L. martagon* (inklusive *L. martagon* f. *album*) och *L. hansonii* kallas idag allmänt *L. x marhan*. Arterna korsas lätt. Flera olika korsningar, liksom påföljande selektioner, har gjorts mellan de båda arterna under 1900-talet, vilket också resulterat i flera namnsorter eller grupper av sorter.¹¹⁰ Fläckliljan (*L. hansonii*) kommer från Dagelet Island vid Koreas kust, men introducerades till Europa via Japan. Den håller i regel fler lysande mörkgröna bladkransar än *L. martagon*, och blommar med orangegula brunfläckade blommor. Lika kallsinliga som Drysdale Woodcock & Coutts förhåller sig till krolliljan, lika översvallande skriver de om fläckliljan: ". . . no garden should be without it as it is one of the hardiest and easiest grown of lilies, doing well in almost any position and any soil, even with lime".¹¹¹

uppper också att *Lilium kelloggii* 'Kelmarsh' korsats med *L. martagon*. Beträffande inomartskorsningar mellan var. *cattaniae* och f. *album*, se Synge 1980, s. 36.

¹⁰⁸ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 149. Gréen 1980, s. 76.

¹⁰⁹ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 187.

¹¹⁰ McRae 1998, s. 161.

¹¹¹ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 130.

Backhouse-sorterna utgör tidiga korsningar mellan *L. martagon*, inklusive artens varieteter och former, och *L. hansonii* (*L. x marhan*). De korsades fram av Mrs R. O. Backhouse vid Sutton Court i Hereford, England med början på 1890-talet, alltså blott några år efter van Tubergens inledande korsningsarbete på kontinenten. Hybriderna uppvisar allmänt en både stor blomvillighet och en god vitalitet. De är kraftfullt byggda och bär ett 20-30-tal blommor i flera olika nyanser; gräddfärgade, rosa, vinröda och gula med mörka fläckar. De utvecklar alla stamrötter och skall därför planteras djupt. Från avkomman har flera olika former selekterats och namnsatts. På 1930-talet förtjänades följande att lyftas fram: 'Brocade' (orange gula blommor med rosa marmorering och med mörkt vinröda fläckar), 'Golden Orb' (ljus halmgula blommor med iögonenfallande vinröda fläckar, RHS Award of Merit 1923), Mrs. R. O. Backhouse' (ljus orange blommor med purpurfärgade prickar, Award of Merit 1921), 'Sceptre' (stjärnformade orange blommor med mattgula rosaaktiga skuggor, tätt prickade med små mörka fläckar), 'Sutton Court' (gula blommor med rosa kanter, kraftigt purpurfläckade).¹¹²

Välkända *L. x marhan*-korsningar har vidare gjorts av Samuel L. Emsweller (1898-1966), direktör för Ornamental Plants Research Section vid U.S. Department of Agriculture's försöksstation i Beltsville, Maryland, från 1935. Han korsade *L. hansonii* framförallt på grund av den artens förmodade virusresistens med både *L. martagon* och *L. martagon* f. *album*.¹¹³

Korsningen *L. martagon* f. *album* och *L. hansonii* ger gyllene till bronsfärgade, förhållandevis enhetliga blommor. Återkorsningen med *L. martagon* f. *album*, har lett till många hybrider med vackra färger, speciellt gula och rosa. Den andra generationens korsningar ger däremot upphov till blommor i klara färger av många nyanser; klart rosa, lila, persiko- och gräddfärgade, rent vita samt både mjukt och lysande gula. Dessa gick under namnet Paisly-hybrider vid lökodlingsfirman Oregon Bulb Farm i USA och utgjorde också företagets favoriter under många år, berättar liljeboksförfattaren Edward Austin McRae. De förädlades fram av den välkände holländske lökodlaren Jan de Graaff (1903-1989) och de var härdiga och lättodlade också i Sverige. Några sorter som namngavs och introducerades härifrån var 'Achievement', 'Desdemona', 'GayLights', 'Juliet', 'Ophelia' och 'Romeo'.¹¹⁴ Edgar L. Klines 'Painted Lady'-hybrider hör också hemma bland *L. x marhan*-korsningarna.¹¹⁵

Idag återfinns vi blott den enda sorten *L. x marhan* 'Jacques S. Dijt' bland *The RHS Plantfinders* 70 000 upptagna taxa för året 1998/99, jämte sorten 'Marhan', här sorterad under *L. x dalhansonii*.

¹¹² Aldén m.fl. 1998, s. 190. Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 87.

¹¹³ McRae 1998, s. 137. Vissa odlare tror att *L. hansonii* och deras hybrider undviks av löss och därigenom undgår virusangrepp.

¹¹⁴ Jan de Graaff är författare till *The Complete Book of Lilies* (1961). För ytterligare upplysningar, se McRae 1998, s. 137, 208, 352-353. Gréen 1980, s. 85.

¹¹⁵ McRae 1998, s. 137. Feldmaier 1967. Dessa blommor i oxbloodrött över orange, kromgult, citrongult till pärlvitt och har djupröda, röda, bruna och lilafärgade teckningar eller fläckar. Dr. Norma Pfeiffer utvecklade också en mycket kraftigväxande grupp med namnet Terrace city-hybrider.

L. X DALHANSONII POWELL¹¹⁶

L. x dalhansonii är en gammal och välkänd hybrid mellan *L. martagon* var. *cattaniae* (f) (syn. *L. martagon* var. *dalmaticum*, härav 'dal' i hybridnamnet) och *L. hansonii* (m). Korsningen gjordes 1893 av Mr C. Baden Powell i Southborough, Tunbridge Wells i England och är således samtida med både Van Tubergens och Backhouses förädlingar. Avkomman var kraftigt byggd och växte snabbt. Blommorna var djupt rödvinsfärgade. Hybriden utvecklar stamrötter och skall således planteras djupt (10-15 cm).¹¹⁷ Fröplantorna varierar dock till såväl färg som höjd och har därmed varit utsatta för ytterligare selektion. Kastanjebruna blommor med guldstänk utgör en annan vanlig kombination. "Der pyramidale Blütenstand trägt Martagonblüten von röhlichem Kastanienbraun mit einer orangefarbenen Mitte", formulerar Carl Feldmaier form- och färgkombinationen.¹¹⁸

Hybriden *L. x dalhansonii* har i sin tur korsats med den röd- och upprättblommande kinesiska och koreanska arten *L. tsingtauense*, bl.a. av Ed Robinson i Manitoba (1964). Korsningen har givit upphov till bl.a. sorterna 'Dalhense', 'Hantsing', 'Sontsing' och 'Tsingense'. 'Dalhense', en rökfärgat lavendelblå sort med ljus blommitt och i avsaknad av prickar eller fläckar, är måhända den mest välkända i Sverige. Onamnade korsningar har också framförädlats av Otto Beutnagel i Braunschweig i Tyskland.¹¹⁹

L. MARTAGON VAR. CATTANIAE X L. MEDEOLOIDES; L. 'MARMED'

Korsningen mellan 'hjuliljan' (wheel lily) (*L. medeoloides*) från bl.a. Japan, Sackalin och Kurilerna och den bruna krolliljan utfördes i England av Mr Grove 1915. Härvid kombinerades den mörka färgen hos *L. martagon* var. *cattaniae* med hjuliljans växtsätt. Sorten 'Marmed' är välkänd och beskrevs av E. H. Wilson.¹²⁰ *L. x marhan*-hybriderna har också korsats med arten *L. medeoloides*, *L. x marhan x L. medeoloides*. Sorten 'Redman' hör här till de mera kända.¹²¹

L. MARTAGON X L. X UMBELLATUM

Korsningar gjorda av C. Bonstedt.¹²²

¹¹⁶ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 114, liksom Feldmaier 1967, anger årtalet till 1890. Hybridnamnet skrevs tidigare även *x L. dalhansonii*.

¹¹⁷ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 114.

¹¹⁸ Feldmaier 1967: "Den pyramidala blomställningen får krolliljelika blommor i rött kastanjebrunt med en orangefärgad mitt."

¹¹⁹ McRae 1998, s. 137, 197. Gréen 1980, s. 76.

¹²⁰ McRae 1998, s. 161, 163. Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 150.

¹²¹ McRae 1998, s. 137.

¹²² McRae 1998, s. 161

L. MARTAGON F. ALBUM X L. PUMILUM (L. TENUIFOLIUM)?; L. 'GOLDEN GLEAM'

En vacker, liten gulblommande lilja har gäckat liljesystematikerna länge. Ryktet har förmedlat att det utgör en hybrid mellan korall-liljan (*L. pumilum*, f) från nordöstra Asien och den vita krolliljan (m), korsad av en amerikansk plantskoleman, E. Huftelen, i Le Roy, New York i början på 1890-talet. Sorten erhöll ett Award of Merit 1911. Uppfattningen fick stöd hos A. Grove som menade att krolliljans drag var tydliga. Drysdale Woodcock & Couatts är dock mindre säkra. 'Golden Gleam' ser för dem både ut som en gulblommig *L. pumilum*-varietet och har också förökats direkt från frö från en planta med drag närstående korall-liljan.¹²³

Uppgifterna gällande den eventuella *martagon-pumilum*-hybriden från 1890-talet, och diskussionen kring denna, blir intressant i belysningen av dagens moderna hybridiseringstekniker. I ingressen till *The Lily Yearbook of The North American Lily Society* (1999) läser vi om David Sims och om hans "break-through advancement in lily breeding" och om "far-out cross". Sims har nämligen lyckats korsa just *L. pumilum* och *L. martagon* f. *album* genom sin skicklighet med embryokulturteknik.¹²⁴ Sims "far-out crossings" får bli slutpunkt beträffande diskussionen gällande krolliljans systematik och korsningar.

Avslutningsvis må det än en gång framhållas att benämningen Martagon-gruppen i modernt språkbruk¹²⁵, inte får förväxlas med undersläktet "Martagon" i 1800-talets och det tidiga 1900-talets botaniska klassificeringar eller till sektionen (section) "Martagon" under 1900-talet.¹²⁶ Den nutida svenska Martagon-gruppen korresponderar inte heller enkelt, och framför allt inte historiskt, till det allmänna engelska kollektivet *Martagons* eller *Martagon Lilies*. I modernt engelskt hortikulturellt språkbruk avses med *Martagons/Martagon Lilies* ibland de rena arterna (med tillbakarullade kalkblad), ibland samtliga arter inom det gamla undersläktet "Martagon", ibland arterna och hybriderna inom Martagon-gruppen och ibland samtliga taxa med ett Martagon-liknande utseende.

Krolliljans morfologi

Och äre theras förnämligheste delar two, Roten, och öfuerdelen öfuer Iorden ... Rooten är wäxtens hierta och lifj, som igenom sin understa deel, lijka som igenom munnen, dragher födhon till sigh.

Sigfrid Aron Forsius, 1611¹²⁷

¹²³ Drysdale Woodcock & Couatts 1935, s. 128-129.

¹²⁴ <http://www.lilies.org/pubs/yb.htm>, 2001-04-11.

¹²⁵ Aldén m.fl. 1998, s. 190.

¹²⁶ Jfr genomgången i Drysdale Woodcock & Couatts 1935, s. 70-74.

¹²⁷ Forsius 1952 [1611], s. 212, 213.

He who would learn the method of the lily's growth must literally go to the root of the matter and study the bulb and its functions.

Hubert B. Drysdale Woodcock och J. Couatts, 1935¹²⁸

Die Lilienblüte überrundet fast sämtliche unserer Gartenpflanzen in der Grösse der Einzelblüte. Ein mannshoher, vielblütiger Lilienstengel mit seiner Blütenpracht steht konkurrenzlos im Garten. Aber nicht nur für das Auge ist die Lilie ein Wohlgefallen, der reichströmende warme und doch so fremde Duft vieler Lilien umschmeichelt unsere Sinne och lässt Märchen aus Tausendundeiner Nacht errahnen.

Carl Feldmaier, 1967¹²⁹

Allmän liljemorfologi

Liljefamiljens släkten och arter är alla enhjärtbladiga. De utgörs av fleråriga örter med rhizom, knöl eller lök. Bladen uppvisar en mycket stor variation. Blommorna sitter i en klase, i ett knippe eller en och en. Ofta är de enskilda blommorna regelbundna. Frukten utgörs av en kapsel eller av ett bär. Familjen innehåller ett stort antal prydnadsväxter (liljor, tulpaner), men även grönsaker (lök, sparris). Flera släkten och arter har använts och används inom folkmedicinen (aloe, liljor).¹³⁰

Liljorna är alla perenna och upprättväxande växter. De växer årligen med en ny bladförsedd, vanligen ogrenad, stjälk från sin underjordiska fjälliga lök. Stjälken är vanligen kraftigt upprättväxande men kan ibland också vara bågformigt överhängande. Bladen kan vara gräslika, linjära eller lansettlika. Ofta är de talrika och sitter strödda eller kransställda, som hos krolliljan, runt stjälken.

Blommorna, av ett stort antal olika färger, kan vara hängande, böjda, vågräta eller upprättstående och sitter antingen ensamma eller i en toppställd samling, klase eller flock. De är oftast stora, doftande och som vi uppfattar det, mycket vackra. Den enskilda blomman har sex kalkblad (eller fler i multipler av tre), vilka är mycket svagt differentierade i foderblads- och kronbladslänkande organ, där varje blomblad bär ett nektargömmе eller -fåra vid basen. Ståndarna är sex till antalet, ofta är de något kortare än kalkbladen. Liljorna har en centralt ställd pistill, med en lång stjälk och ett tredelat märke. Frukten utgörs av en torr mångfröig kapsel.¹³¹

Liljelöken är 'köttig' (fig. 7). Den saknar en tunika, ett helt hölje som hos tulpanens lök. Den är i stället sammansatt av ett stort antal fasta men vätskefyllda (tak)tegelagda lökfjäll. Dessa lagrar energin för den kommande

¹²⁸ Woodcock & Couatts 1935, s. 7.

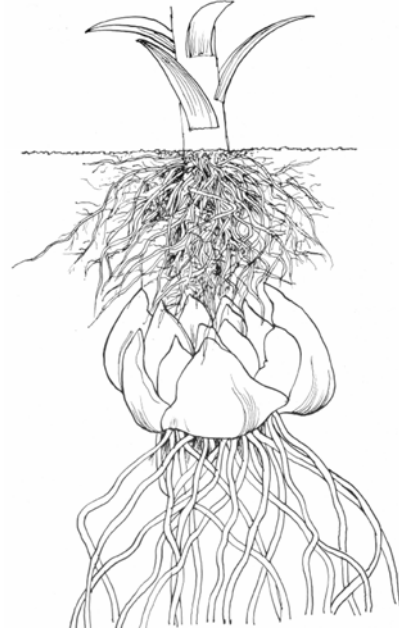
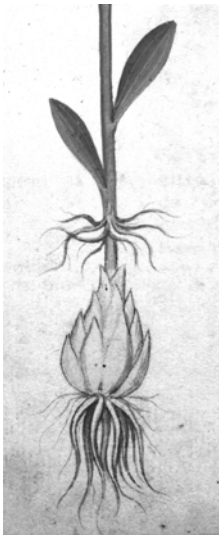
¹²⁹ Feldmaier 1967, s. 208: "Den enskilda liljeblommen överträffar nästan samliga våra trädgårdsväxters blommor i storlek av den enskilda blomman. En manshöj, flerblommig liljestängel med sin blomprakt står utan konkurrens i trädgården. Men inte bara för ögat är liljan välbehaglig, den rikt strömmande varma vällukten från flera liljor omger vårt sinne med smicker och låter oss ana sagorna ur *Tusen och en natt*." Översättning: Christine Schneider.

¹³⁰ NE online 2005, "Liljor".

¹³¹ McRae 1998, s. 17; NE online 2005.

säsongens tillväxt, innan årets fotosyntes kommit igång. Ser man löken i genomskärning så består den av en kort centralt ställd basal sammanträngd stamdel, en 'stjälk', kon eller platta, den s.k. lökkakan, på vilken lökfjällen sitter fästade. Denna utgör den egentliga tillväxtpunkten. Härifrån utbildas årligen nya basala rötter, basrötter, liksom nya lökfjäll och knoppar på lökkakans topp.

Figur 7 a. Krolliljan under jorden. Krolliljan utvecklar i regel inte, eller blott svaga, stamrötter. Del av teckning av krollilja ur Nicolò Roccabonellas *Liber de simplicibus* (1419) (By permission of Biblioteca Nazionale Marciana, Cod. Marc. Lat. VI, 59 (=2548), n. 10 De martegon (Giglio martagone)).

Figur 7b. Liljan under jorden. Liljelökens rötter är av två slag. De två-fleråriga basala rötterna tjänar huvudsakligen som fäströtter. Stamrötter, mer eller mindare kraftigt utvecklade, utbildas på stjälken ovanför löken. Dessa rötter är de primärt vatten- och mineralnäringssupptagande. Tack till tecknaren Lena Boije för tillståndet att använda och publicera denna bild.

Lökens yttre och nedre fjäll är de äldsta. Den genomsnittliga åldern på lökfjällen och de basala rötterna är två-tre år. Lökkakan växer varje år upp till, medan den understa och äldsta delen förtvinar. Lökfjällen utgörs egentligen av ombildade, kraftigt förkortade och förtjockade blad. De är artspecifika till sitt utseende, stora och flata, mer rundade eller nästan frölika. "...lökens utformning [är] så pass olika hos arterna att kännaren enbart genom att se den, dess form, fjällens utseende och färg, kan avgöra vilken art det gäller", skriver Sven Gréen. Lökfjällens färg är också en karaktär med vilken man kan

särskilja olika arter. Färgen på löken hos vissa arter ändras om lökarna utsätts för ljus.¹³²

Generellt skiljer man på två olika löktyper, de koncentriska, runda eller egentligt lökformiga (*concentric*) och de som utvecklar en krypande stam (*rhizomatous*). Hos den förra typen behåller lökkakan sin form och position runt den centrala axeln. Löken blir just lökformig och lökfjällen samlas runt en kort vertikal stam. Smålökar kan här utbildas inuti moderlöken, nära axeln eller mellan lökfjällen. När dessa bildat rötter dras de bort från moderlöken. I vissa fall, ofta hos äldre lökar, kan två eller flera smålökar som utvecklats runt axeln leda till att löken kan komma att delas. De flesta europeiska och asiatiska liljor har koncentrisk lökar, så också krolliljan.

Liljor med underjordisk och krypande lökstam förekommer främst i östra Nordamerika, t.ex. hos *Lilium canadense*, *L. michiganense* och *L. superbum*. Dotterlökar med få men köttiga fjäll utbildas här i änden av vågrät lökfjällsfria, nakna utlöpare, *rhizomer*, vilka växer rakt ut från huvudlöken. Dessa blommor i regel redan under följande år och producerar i sin tur dotterlökar. Företeelsen är vanlig i fuktiga ångar och sumpmarker där jorden sällan störs. Här kan detta specifika växtsätt ge liljan tillgång till frisk jord. Ibland kan hela lökkolonier utbildas på en dylik mark. Mellanformer med smålökar på mycket korta, eller mycket långa, utlöpare förekommer också, hos panterliljan (*L. pardalinum*) respektive eldliljan (*L. davidii*).¹³³

Liljelökarnas rötter tjänar främst två syften. De tar upp vatten och mineralnäringssämnen och förankrar också plantorna. För de flesta liljorna handlar det dock om två differentierade och skilda rotsystem. De *basala rötterna*, oftast tjocka och svagt förgrenade, tjänar huvudsakligen som fäströtter och drar också löken längre ner i jorden, eller anpassar löken till en lämplig nivå för vattenuptagningen. Detta sker företrädesvis under hösten och kan upprepas ett par gånger. De basala rötterna är oftast tvååriga. *Stamrötter* utbildas på stjälken just ovanför löken. De ettåriga stamrötterna är de primärt vatten- och mineralnäringssupptagande, och därför mycket viktiga för liljans växt och liv. Det är som en följd av detta som liljorna måste planteras så djupt att de skall kunna utveckla sina tunna och välförgrenade stamrötter. Det är här som odlingsrekommendationerna tar sin utgångspunkt, en 50-60 cm djup och lucker jord i vilken man skall kunna köra ner armbågen.¹³⁴ Krolliljan utvecklar i regel inte stamrötter, ett undantag utgör den kraftiga transkaukasiska formen *L. martagon* f. *caucasicum*. Hybriderna med *L. hansonii* m.fl. bildar dock stamrötter. De asiatiska liljorna har i regel mycket kraftiga stamrötter, de amerikanska svagt utvecklade och de europeiska arterna har få eller inga.¹³⁵

En fullvuxen liljas stjälk kan vara så kort som någon decimeter, som hos *Lilium nanum*, eller så hög som 250 cm, som hos *L. leucanthum* var. *centifolium* eller *L. superbum*. Vissa stjälkar reser sig rakt upp från lökens mitt, som hos krolliljan, medan andra först går vågrätt ut från löken ett stycke under marken innan de växer upp. Den är alltid ogrenad. Stjälken är seg och elastisk, nor-

¹³² McRae 1998, s. 19-21, Gréen 1980, s. 17-20. Citat efter Gréen 1963, s. 13-14.

¹³³ Gréen 1963, s. 14.

¹³⁴ McRae 1998, s. 19-21. Gréen 1980, s. 17-20.

¹³⁵ Gréen 1963, s. 16.

malt behövs ingen uppbindning om liljan inte tyngs med alltför många blommor och efter regn. Stamfärgen varierar inom släktet från ljus grön till mörkt purpurfärgad, och också mellan populationerna. Hos vissa liljor uppträder smålökar på stammen mellan stamrötterna under sommaren.¹³⁶

B l a d e n, fotosyntesorganen för det innevarande årets tillväxt, kan vara allt från smalt gräslika som hos *Lilium pumilum* till brett svärdlika som hos *L. auratum* var. *plathyphyllum*, läderlika som hos *L. lancifolium* (syn. *L. tigrinum*) till tunna som hos *L. hansonii*. Hos de allra flesta liljearterna sitter bladen strödda längs stjälken, de är alla vanligtvis oskaftade. Hos exempelvis *L. candidum* minskar bladen dessutom i storlek från basen och uppåt längs stammen. Krolliljan, liksom dess släkting *L. hansonii* och deras hybrider, *L. distichum* och *L. medeoloides* samt flera nordamerikanska liljor, bär bladen i regelbundna kransar, ibland i kombination med enstaka eller flera strödda blad. *Lilium candidum* och *L. x testaceum* har dessutom skaftade, rosettställda vinterblad. Bulbiller, vegetativt bildade och oftast purpurfärgade smålökar, utbildas i bladfastena på stjälken hos flera arter, mest välkänt hos den brandgula liljan (*L. bulbiferum*) och hos *L. lancifolium*. Tas blommorna bort bildas ofta flera och större bulbiller. De ur förökningssynpunkt så värdefulla bulbillerna kan ibland framkallas på konstgjord väg på stjälkarna.¹³⁷

B l o m s t ä l l n i n g e n hos liljorna utgörs av en klase, en flock eller mer sällan en enstaka toppställd blomma. Blomställningen kan vara mer eller mindre förgrenad. Odlingsbetingelserna, liksom förutsättningarna på naturståndorten, avgör i regel förutom storleken på individen också hur många blommor individen frambringar. Liljeblommorna kan vara högst variabla både till färg och form. Det är denna variation som bidrar såväl till liljornas skönhet och charm som till släktets odling som inte minst till den nästan maniska förädlingsivern.

L i l j e b l o m m a n s skaft kan vara uppåtriktat, utåtriktat eller hängande. Själva blomman är trelagig och blommans olika organ är också tredelade. Den har ett dubbelt hylle, d.v.s. den består två kransar blomblad av likartat utseende, den ena innanför den andra, s.k. kalkblad eller *tepaler*. Alla sex kalkbladen är vanligtvis av samma färg. Blomfärgen, som varierar högst påtagligt från ”rent vitt över alla nyanser av gult, orange, brunt till rosa, rött och vinrött med dragning åt blått”, är självfallet den karaktär som den tillfällige betraktaren först lägger märke till. Den innehåller gula och röda pigment, dock inte blåa. Antalet blommor per stjälek är artspecifikt.¹³⁸

I blomman finns sex **s t å n d a r e** sittande i två kransar. De långa och tunna ståndarsträngarna är fästade innanför var sitt kalkblad, och de bär alla tunga ståndarknappar i toppen. Knapparna kan i regel svänga eller vrida sig på strängarna. Liljepollen produceras rikligt. Det kan variera kraftigt i färg mellan olika arter och hos de olika hybriderna, alltifrån ljusgult eller mjukt gult till mörkt brunt. Mitt i blomman sitter **p i s t i l l e n**, bestående av ett översittande, av kalkbladen omslutande, fruktämne och ett långt stift med ett tredelat märke som skjuter långt ut ur blomman. Vid basen av varje kalkblad finns

¹³⁶ McRae 1998, s. 21. Gréen 1980, s. 20.

¹³⁷ McRae 1998, s. 21-23. Gréen 1980, s. 20.

¹³⁸ Citat av Sven Gréen, Gréen 1980, s. 24.

ett litet nektargömmе. Liljorna är insektpollinerade. Vissa arter och hybrider saknar dock nektarier.¹³⁹

Den hortikulturella klassificeringen av liljorna baseras också på de olika blomformerna. Liljeblommans kalkblad kan vara mer eller mindre sammanvuxna, till en trumpet, som hos *Lilium longiflorum* eller helt fria från varandra som hos krolliljan. De tre-fyra huvudformerna utgörs av: 1) *Turbanform* (*turk's-cap*). Dessa har hängande blommor och mer eller mindre kraftigt tillbakarullade kalkblad. Många författare har genom tiderna använt termen *martagon* för denna typ av blomma. Krolliljan (*Lilium martagon*) utgör nämligen det mest typiska, äldsta och därmed också mest välkända exemplet. Liljorna med 2) *tratt- eller trumpetformade* blommor (*trumpet*), finns i stor variation. De mest typiska har ett trångt koniskt svalg vilket vidgar sig utåt mot kalkbladens spetsar, vilka kan vara lätt tillbakarullade. Blomsterhandeln trumpetliljor (*Lilium longiflorum*) utgör här typexempel, men även den berömda kungsliljan (*L. regale*) hör hit. De 3) *skålformade* liljorna har vanligen öppna och uppåtriktade blommor vilka är mer öppna än de trumpetformade. Kalkbladens spetsar kan vara svagt tillbakarullade, dock inte så mycket som hos de turbanformade. Gullbandsliljan (*Lilium auratum*) får stå som typexempel i gruppen. Liljorna med 4) *klockformade* blommor kan representeras av *Lilium nanum* från Himalaya och *Lilium mackliniae* från norra Burma.¹⁴⁰

Liljornas frukt utgörs av en trerummig kapsel. Frukten växer ut omedelbart efter blomningen, för att mogna och spricka upp en dryg månad senare. Formen på kapseln, vilken innehåller liljornas hundratals frön, skiljer sig åt hos de olika arterna och hybriderna. Madonnaliljan har en relativt liten kapsel medan *L. formosanum* har en lång. *Lilium regale* har en klubbformad kapsel, andra arter har nästan runda eller spolformade kapslar. Alla liljekapslar är tredelade med i sin tur två-delade sektioner skilda av papperstunna väggar. I dessa ligger fröna prydligt staplade likt i en myntsamlare. Alla liljefrön är platta, mer eller mindre tunna och ”med en bred hinnartad hud”. Somliga har som *L. auratum* stora vingar, vilka hjälper till i spridningen med vinden. Andra har som *L. polyphyllum* mycket små vingar.

Sven Gréen påpekar att det är ytterst sällan som liljorna i våra trädgårdar och parker sprids med vinden. Det kan vara fallet hos saffransliljan (*L. bulbiferum* var. *croceum*), men den enda självklara arten med belagd fröspridning är krolliljan. I ett grobart frö syns i regel embryot som ett mörkt streck genom fröets mitt. I trädgårdssammanhang rekommenderas vanligen att kapslarna tas bort så snart kalkbladen fallit, för att inte låta frösättningen ta värdefull energi från löken, i den mån inte fröet önskas till sådd och förökning av nya liljor.¹⁴¹

¹³⁹ McRae 1998, s. 26. Gréen 1980, s. 20-24.

¹⁴⁰ McRae 1998 anger tre huvudformer, McRae 1998, s. 23. Gréen anger fyra, Gréen 1980, s. 21-23.

¹⁴¹ Citat av Sven Gréen. Gréen 1980, s. 24-25. McRae 1998, s. 26.

Krolliljans morfologi¹⁴²

*La racine ressemble à celle de Lys, sinon qu'elle est plus petite & iaulne cōme or.
("Roten påminner om liljans, förutom att den är mindre och gul som guld")*

Rembert Dodoens, 1557¹⁴³

The Martagon group, stand alone in their peculiarities; they are remarkable for their whorls of broad dark-pointed foliage, for the peculiar mode in which the flower spike ascends, bearing a nodding, compact raceme of flower buds, hanging downward, which as the spikes elongates, gradually unfold, and turn upwards one by one, til the branching spike, is symmetrically upright... Lastly in the short, but very thick fleshy petals of the perianth.

A. Wallace, 1879¹⁴⁴

Citatet ovan av A. Wallace ger ett bland många botaniska och hortikulturella exempel på en sammanfattande (morfologisk) beskrivning av *Lilium martagon*. Krolliljan är välkänd för de flesta trädgårdsägare, ganska känd bland allmänheten och iögonenfallande genom sin resning, sin höjd och spektakulära blomning i midsommartid. Knappast någon som förted den presenterad för sig kommer att glömma den i fortsättningen. Det föreligger i Sverige inte heller någon förväxlingsrisk med någon annan lilja eller art, om vi inte befinner oss hemma hos någon liljeodlare eller trädgårdsamatör. Men hur skall den mest rättvisande beskrivas?

I vetenskap om det ibland godtyckliga urvalet av karaktärer i den traderade vetenskapliga beskrivningen, följer här en allmän botaniskt uppdaterad presentation. Denna skiljer sig på väsentliga punkter från de prelinneanska nytto- och 'dygdbaserade' framställningarna.¹⁴⁵

Meso- och geofyt med lök. L ö k e n är lysande klart gul, äggformad till rund och ca 2,5-7,5 cm (vanligtvis 4-5 cm) bred. Den saknar tunika (som hos tulpan- och narcisslökar) och har istället många små, tätt sittande, jämbreda till lancettformade spetsiga och överlappande (taktegellagda) fjäll.¹⁴⁶ *Lilium carnolicum* var. *albanicum* från Albanien och Makedonien uppges ha samma gula färg på löken som krolliljan, en egenskap som denna art annars är tämligen ensam om.

Krolliljans lök delar sig oftare än vad som är fallet hos andra arter. Det kan därför på kort tid utbildas hela torvor av lökar.¹⁴⁷ "Martagons make no stem

¹⁴² En kort och koncis framförallt morfologisk beskrivning av den då förhållandevis nyintroducerade krolliljan i England gör London-apotekaren John Gerard i sin *The Herbal or generall historie of plantes* (1597/1633). Se Woodward 1931, s. 58-59 eller Bilaga 8.

¹⁴³ Dodoens 1557, Chap. XL. Översättning: Carola Wingren.

¹⁴⁴ Wallace 1879, s. 171.

¹⁴⁵ En tidig längre 'klassisk' och 'tung' morfologisk genomgång av liljesläktet och de tre tyska arterna föreligger i Kirchner, von Loew, & Schröter (1913), s. 489-508, bearbejadt av de två förstnämnda. Tyngdpunkterna ligger i rot, hjärtblad, groning, blad och blombiologi. Detta verk refereras inte närmare här.

¹⁴⁶ Wallace 1879, s. 113. McRae 1998, s. 160. Gréen 1980, s. 65 kallar löken "gulvit" och "medelstor" i förhållande till andra arters lökar.

¹⁴⁷ Gréen 1980, s. 65.

roots, rooting only from the bulb”, understryker Gertrude Jekyll i en beskrivning och odlingsanvisning. ”They need not therefore be planted deep.”¹⁴⁸

Figur 8. Johan Lange bland 1,5-2 m höga krolliljor i det största beståndet i ljus askskog på Ulfåsa, i den förutvarande ”Stora Träädgården” och senare ”Engelska parken” invid sjön Boren nordöst om Stora Huset. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1993.)

Figur 9. Krolliljor (*Lilium martagon*) i olika stadier av spirande på våren, från uppstickande skottspetsar till väldefinierade bladkransar. Kollekt från Skokloster, Uppland. (Foto: Kjell Lundquist, 2 maj 1996.)

¹⁴⁸ Jekyll 1901, s. 32.

Krolliljans stjälk är styv och upprätt, den kan vara kal eller hårig, och med en mörk purpurfärgad ton, grön hos *L. martagon* f. *album*. På den övre delen är den i regel grön eller purpurfärgat fläckig. Höjden kan variera stort. *Den nordiska floran* (1992) ger en höjduppgift av 40-120 cm för naturaliserade svenska förekomster. Holzhausen (1927) ger ett betydligt mindre intervall om 50-75 cm. McRae (1998) uppger höjden i naturen till 60-120 cm men upp till 180 cm i odling.¹⁴⁹ Egna observationer bekräftar den stora variationen i höjd. På goda park- eller naturståndorter i Sverige når krolliljan lätt manshöjd (fig. 8).

Bladen sitter mestadels i två-fyra kransar om sex till nio jämbreda till omvänt lancettlika/äggformiga blad i varje (fig. 9).¹⁵⁰ De övre bladen sitter strödda runt stjälken, det är sällsynt att alla blad är strödda.¹⁵¹ Bladen i kransarna är horisontellt ställda, svagt skedformade, oskaftade och mjuka. De nedersta kan vara upp till 16 cm långa och 6,5 cm breda över mitten, med 3-4(5) distinkta vener på varje sida om en lika distinkt mittnerv, kala eller håriga.¹⁵²

De är mörkgröna och tämligen tunna, summerar Sven Gréen.¹⁵³ De förhållandevis breda bladen hos de europeiska liljorna har de tidiga botanisterna också tagit fasta på i sina beskrivningar och även vid namngivningen. Olof Rudbecks sammanfattande rubrik över olika *Lilium martagon*-taxa i *Campi Elysii* (1701) är just *Lilium floribus reflexis latifolium* (bredbladig lilja med tillbakaböjda blommor).¹⁵⁴ Ett av de tyska namnen (1700-tal) på krolliljan är ”breitblätterigte Berglilie”.¹⁵⁵

Blomställningen är lös och utdragen och består av ett beroende på växtbetingelserna varierande antal blommor. 5-10 st anger *Den nordiska floran* (1992) för svenska naturståndorter, ett 20-tal anger Sven Gréen för svenska trädgårdsodlade exemplar medan McRae uppger antalet till 3-13 st i naturen och upp till 50 st i odling.¹⁵⁶ Dr Wallace beskriver i citatet ovan träffande hela skådespelet inför blomningen: blomställningens tillväxande, blommornas utslående och den fulla symmetriens upprättande hos varje exemplar. Blomknopparna är ofta kraftigt vitt och ulligt håriga, skärmbladen är däremot små.

Krolliljans blommar är i jämförelse med andra liljor liten (3-3,5 cm bred), turbanformad, hängande och har mycket starkt tillbakarullade köttiga kalkblad. Blomskäften nickar när blommorna slår ut. ”Blommorne med tillbakaböjde kronblad, nedåt hängande”, sammanfattar den svenske botanisten Sa-

¹⁴⁹ Holzhausen 1927, s. 92. McRae 1998, s. 160.

¹⁵⁰ Uppgifterna om antal blad i kransarna varierar. Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 271 uppger exempelvis 6-14 blad i varje krans.

¹⁵¹ Exemplar med bara strödda blad hade Dr Wallace sett i Piedmont. Wallace 1879, s. 171. Jfr *L. martagon* var. *alternifolium*.

¹⁵² Uppgifterna om bladens längder och bredder varierar likaså stort i litteraturen. Här efter Drysdale Woodcock & Stearn 1950, s. 271. McRae 1998 anger mindre mått.

¹⁵³ Gréen 1980, s. 65.

¹⁵⁴ Rudbeck 1701, s. 172.

¹⁵⁵ Raspe 1784, s. 272.

¹⁵⁶ McRae 1998, s. 160. Sven Gréen uppger att han räknat upp till 94 blommor på ett och samma individ. Gréen 1980, s. 65.

muel Liljeblad (1798) utseendet.¹⁵⁷ Blomman har en kraftig doft. Flera författare karakteriserar den som oangenäm.

Blomfärgen är mycket variabel, i låglandspopulationer är den ofta blekt och brunaktigt rosa, medan den på högre höjder ofta är kraftigare, smutsigt mörkt karmosinrosa, som Edvard Austin McRae nyanserat försöker beskriva den.¹⁵⁸ De svenska färguttrycken samlas ofta kring termerna rosarött-violett/violettrosenröda.¹⁵⁹ Krolliljan skiljer sig från alla andra liljor bl.a. genom sin blomfärg.¹⁶⁰ Blommorna är också mer eller mindre brunaktigt violett fläckiga, främst på kalkbladens insidor. Krolliljan har med Liljeblads ord ”röd-spräcklota blommor”.¹⁶¹ I samma bestånd kan det finnas individer som är helt ofläckade, medan andra har fläckar till mitten av kalkbladen och ytterligare andra som är mycket kraftigt fläckade (fig. 10).

Det är en ’het fråga’ om det finns vilda, ’äka’, gulblommande krolliljor.¹⁶² Det finns förvisso en gulblommande lilja med tillbakarullade kalkblad i Europa, *Lilium pyrenaicum*. Den är känd inom tre skilda utbredningsområden i Pyrenéerna och återfinns också förvildad i bl.a. i häckar i England. Det finns också en gulblommande varietet av *Lilium carnolicum* (*L. c.* var. *jankae*) som kan komma ifråga.¹⁶³ Det kan möjligtvis vara dessa förhållanden som spökar när Ivar Anell i *Vad betyder växtens latinska namn* (1976) skriver följande om krolliljan: ”L. mårtagon: turk’s-cap lily; praktfull, nedåtvänd, gul lilja med uppåtrullande blomblad. Odlad.”¹⁶⁴

Blommorna har nektarier vid basen. S t å n d a r n a , sex till antalet (*hex-andria*), är lika vitt spridda i cirkel som kalkbladen. Ståndarsträngarna är dubbelt så långa som knapparna, vilka besitter ett brunt till orangegult pollen.¹⁶⁵ Detta är mycket svår borttaget. Ett par vita byxor förstörs lätt vid en obetänksam vandring genom ett krolliljebestånd. *Pistillen* är längre än ståndarna och har ett (*monogynia*) mörkrött tredelat märke, grönt hos *L. martagon* f. *album* och f. *albiflorum*. Blomningstiden varierar med latitud och altitud. I Sverige infaller den i juni-juli.

¹⁵⁷ Liljeblad 1798, s. 138.

¹⁵⁸ Jfr Fledmaier 1967, s. 158: ”Die Blütenfarbe ist recht variabel, je nach Standort. Im Flachland meist ein helles oder bänliches Rosa, im Gerbirge meist ein kräftiges, dunkleres, unreinen Karminrosa. Auch die Sprengelung mit bräunlichvioletten Sprengeln ist sehr verschieden. Vom gleichen Standort können vollkommen ungesprengelte, solche mit Sprengeln an dem Mittelteil der Tepale, wie auch vollkommen und stark gesprengelte Exemplare gesammelt werden.” (”Blomfärgen är mycket variabel, beroende på ståndorten. På låglandet oftast ljusst eller brunaktigt rosa, i bergen oftast en kraftigare, mörkare oren karminrosa. Teckningen med brunvioletta fläckar varierar också starkt. På samma ståndort kan förekomma helt ofläckade, sådana med fläckar på kalkbladens mellersta delar men också sådana som är starkt fläckade på hela kalkbladen.”) Översättning: Christine Schneider.

¹⁵⁹ Krolliljan är en extremt variabel växt, menade Dr Wallace 1879, vilken kunde ha vita, röda, purpurfärgade, nästan svarta eller gulaktiga blommor.

¹⁶⁰ Wallace 1879, s. 171.

¹⁶¹ Liljeblad 1798, s. 138.

¹⁶² Jfr Torstein Kvammes erfarenheter ovan under ”*L. Martagon* var. *flavidum*”.

¹⁶³ Woodcock & Stearn 1950, s. 189.

¹⁶⁴ Feldmaier 1967, s. 12, 168. Lorentzon (muntligt) 2003.

¹⁶⁵ Rött menar Dr Wallace 1879; gulbrunt skriver Sven Gréen 1980.

Figur 10. Krolliljetypen på Ulfåsa är förhållandevis konstant i färg och form. Blomman är normalstor, eller något under normalstorlek, (blekt) purpurfärgad-köttfärgad, och sparsamt försedd med mörkare purpurfärgade fläckar. (Foto: Helena Törnqvist, Ulfåsa, Motala, juli 2000.)

Figur 11. Olika kollektioner av krollilja (*Lilium martagon*) från svenska, norska och danska domesticerade bestånd och från naturpopulationer i Europa, inför den genetiska undersökningen på Balsgård. (Foto: Kjell Lundquist, 3 maj 1996.)

Frukten består av en rund till avlång kapsel med sex kraftiga åsar eller vingar. De många flata fröna är blekt bruna och saknar upphöjd kant. Frögroningen är försenad och hypogeisk, d.v.s. det gror med ett hjärtblad som blir kvar under markytan först efter en längre tid i jorden.¹⁶⁶ Den torra och kraftiga fröställningen står i regel kvar under vintern och sprider löpande sina frön. I ett trädgårdsperspektiv utgör dessa måleriska vinterståndare (jfr omslagsbilden).

Många liljor, däribland krolliljan, visar ibland upp ett förstorat och förvrängt växtsätt, en abnormitet som kallas *fascination*.¹⁶⁷ Ett visuellt uttryck är en tilltryckt stam med ett oräkneligt antal små blad. Denna har tidigare kopplats till olika sjukdomsalstrande organismer. Fascination av många olika slag förekommer också hos många andra olika växter. Hos de orientaliska liljorna ger den ofta upphov till en mängd blommor och spiralvriden växt. Förekomsten är störst hos äldre lökar och kan vanligen skyllas bakomliggande genetiska orsaker. Mycket höga vårtemperaturer verkar också kunna förstärka uttrycket. Ingen sjukdom, svamp eller insekt verkar vara inblandad. Om det fascinerande exemplaret lämnas ifred producerar löken vanligtvis en normal växt under kommande år.¹⁶⁸

Krolliljans genetik

Krolliljan är en självsteril växt med en dubbel kromosomuppsättning om 24 kromosomer (diploid, $2n=24$). Arten är insektpollinerad. Genom att pistillen är riktad rakt ner genom den hängande blomman, skyddas arten förhållandevis väl från vinddrivande pollen liksom av eget frömjöl. Genom blommans konstitution befruktas krolliljan främst av insekter som befinner sig hängande i luften, främst svärmarfjärilar. Dessa dras till blomman både av doften och av rikedomerna på pollen (se nedan).¹⁶⁹

Självsterilitet är en vitt spridd egenskap hos hjärtbladiga växter (monokotyledoner). Denna är också framträdande inom familjen *Liliaceae* och har sedan 1930-talet vetenskapligt varit känd även hos de äkta liljorna. Det komplexa självsterilitetssystemet hos krolliljan har ingående studerats under en tioårsperiod (1970-80) av genetikern Arne Lundquist.¹⁷⁰ Det är också väl bekant bland liljeodlare att flera arter inte sätter frö efter pollinering med eget pollen.¹⁷¹

¹⁶⁶ Blommans morfologi efter McRae 1998, s.160.

¹⁶⁷ Jfr Bilaga 4 om Rauwollfs vita lilja i Aleppo.

¹⁶⁸ McRae 1998 s. 91-92.

¹⁶⁹ Lundquist, A., 1991, s. 58. Se även Persson 2001, s. 10.

¹⁷⁰ Lundquist, A., 1991.

¹⁷¹ Gréen 1980, s. 74.

Inom ett SJFR-finansierat forskningsprojekt på Balsgård (SLU) - "Krolliljans introduktion i Sverige - DNA fingerprinting som metodik inom trädgårdshistorisk forskning" - vilket bedrevs åren 1995-1997 av Helena Persson, Hilde Nybom och Kjell Lundquist, undersöktes den genetiska variationen inom och mellan olika populationer av krollilja (fig. 11). Syftet var bl. a. just att försöka besvara frågorna om när och varifrån krolliljan introducerades i landet. Tolv olika domesticerade populationer från Sverige, Danmark, Norge och Litauen, och fyra naturpopulationer från Litauen, Schweiz och Italien valdes ut. Undersökningen utfördes med hjälp av RAPD-markörer (*random amplified polymorphic DNA*) och hjälp av sex olika primers (primer = ett tio baspar långt DNA-fragment som matchar slumpmässigt valda delar av DNA-strängen).¹⁷²

De flesta domesticerade växtbestånd är i allmänhet både begränsade i storlek och geografiskt isolerade från varandra. Undersökningen av krolliljans genetiska variation gav en möjlighet att undersöka om mindre bestånd också har en reducerad genetisk variation, liksom om den denna variation i domesticerade populationer skiljer sig åt från variationen i naturbestånd. Undersökningen visade dock att de domesticerade/naturaliserade populationerna innehöll förvånansvärt höga nivåer av genetisk variation, trots åtminstone hundra år av isolering. Dessa populationer var dessutom lika variabla som naturliga populationer. Resultatet vederlade därvidlag antagandet att de till antal och yta begränsade domesticerade populationerna också skulle besitta en mindre mängd genetisk variation.¹⁷³

Populationsstorleken var däremot signifikant korrelerad till mängden genetisk variation. Större populationer nådde en högre grad av genetisk diversitet. Det fanns också en signifikant korrelation mellan den genetiska variationen och antalet insamlade och undersökta lökar. Generellt finns det dock ingen koppling mellan antalet lökar och parametrarna för genetisk diversitet (fig. 12 och 13).¹⁷⁴

Förklaringen till resultatet ligger troligtvis i krolliljans komplext uppbyggda men effektiva självsterilitetssystem. Detta bidrar till upprätthållandet av de höga nivåerna av genetisk variation. Krolliljan är dessutom långlivad. De samtidiga och överlappande generationerna inom bestånden förhindrar eller förseñar förlusten av den genetiska variationen, vilken annars kan drabba mindre populationer. Krolliljan fortplantar sig huvudsakligen med frö. Arten får genom den relativt långa tiden från groningen till ny frösättning också en utdragen generationscykel. Detta kan bidra till kvarhållandet av ganska höga tal för den genetiska variationen, trots små populationsstorlekar. Plantmaterialet har dessutom troligen varit mycket heterogent redan vid introduktionen och har inte heller utsatts för någon nämnvärd selektion fram till undersökningens början. En hög genetisk variation genom generationerna gör

¹⁷² Se Persson, Lundquist & Nybom 1998, "RAPD analysis of genetic variation within and among populations of Turk's-cap Lily (*Lilium martagon* L.)"

¹⁷³ Persson 2001, s. 19.

¹⁷⁴ Flera av insamlingarna var mycket små, speciellt de från i sig små populationer. Detta kan ha minskat den genetiska variationen för den minsta populationen.

att krolliljan mycket väl kan användas i bevarande- (*plant conservation*) eller förädlingsammanhang även efter en lång tid i odling.¹⁷⁵

Figur 12. Krolliljans huvudsakliga förekomstområde på Ulfåsa inkluderar framförallt de tidigare trädgårdstomtarna på udden i Boren; i öster till Djurgården (N) och i söder till åkrarna (C). Del av karta från 1708 av Johan Ekebon (LMV D 20-14:1). (Foto: LMV, Gävle.)

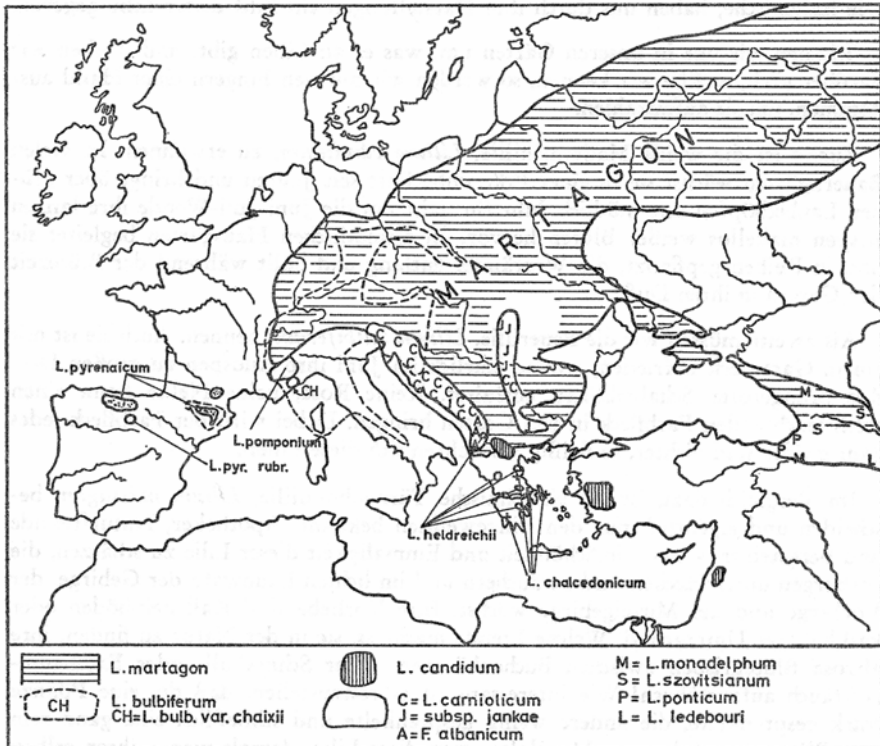
Figur 13. "Rudeberrunn", den forna fiskdammen ganska mitt i före detta "Stora Träagården" och senare Engelska parken på Ulfåsa, öster om herrgården. Det är i denna lundartade ädellövskog, med en dominans av ask, som de största enskilda bestånden av krollilja (*Lilium martagon*) på Ulfåsa förekommer. (Foto: Kjell Lundquist, maj 1992.)

¹⁷⁵ Persson 2001, s. 19-20.

Utifrån den genomförda undersökningen kan rätt lite sägas om tidpunkten för krolliljans introduktion i Sverige, därvidlag behöver både metoden/metoderna skärpas och kollektorna vara fler och betydligt större. Den stora mängden genetiska variationer även inom små och sedan lång tid tillbaka isolerade populationer innebär att man inte enkelt kan använda mängden av RAPD-varianter för att avgöra hur länge populationerna har varit isolerade, vilket i sin tur kunde ha givit en uppskattning av introduktionstidpunkten.

Genom att undersöka likheter mellan olika populationer, borde man dock kunna få indikationer på varifrån de lökar som givit upphov till de domesticerade bestånden har hämtats. I de redan utförda RAPD-analyserna påvisades stora likheter främst mellan en italiensk population från Monte Baldo och de svenska, däribland Ulfåsa, medan den litauiska populationen skilde ut sig markant. Mer omfattande analyser, utförda på ett större material och med användande av mera långsamt evolverande DNA-markörer, borde med större säkerhet kunna indikera de domesticerade beståndens härkomst.

Verbreitung der Lilien in Europa

Figur 14. Krolliljans utbredning i Europa ("Verbreitung der Lilien in Europa"), ur Carl Feldmaier, *Die neue Lilien* (1967). Bilden publiceras med benäget tillstånd av Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.

Krolliljans utbredning, ekologi och odling

Utbredning

Släktet *Lilium* tillhör framförallt det norra halvklotet. Arter inom släktet kan påträffas i Asien, Europa och Nordamerika. Rikast företrätt är det i östra Asien, härfter i Nordamerika, medan Europa är mindre representerat. Vildväxande liljor av olika arter förekommer så långt norrut som till Polcirkeln och så långt söderut som på Filippinerna och i södra Indien. Den allra största delen av arterna tillhör dock den tempererade zonen. Liljesläktets stora utbredning över jorden är en av anledningarna både till liljornas stora popularitet men också till släktets stora anpassningsförmåga för odling i trädgårdarna genom anpassningen till olika ståndortsfaktorer.¹⁷⁶

Krolliljan är den mest vitt spridda arten inom släktet *Lilium* i världen och den vanligaste liljearten i Europa (fig. 14).¹⁷⁷ Krolliljan tillhör Eurasien. Att säkert fastställa dess ursprungligt naturliga, av människan varken förminskade eller utvidgade, utbredningsområde, kan vara vanskligt.¹⁷⁸ Ännu idag debatteras t. ex. med glöd huruvida krolliljan är inhemska eller införd på de Brittiska öarna. Dess status som indigen eller antropokor i flera andra länder, Holland, Belgien, Litauen, Lettland och även i Skandinavien, har också varit föremål för diskussion.¹⁷⁹

Krolliljans allmänt vedertagna naturliga utbredningsområde sträcker sig från Atlanten till 124° östlig längd och till 68° nordlig bredd. Det kan sammanfattas i en mening - mellersta och östra Europa med en fortsatt utbredning till Mongoliet¹⁸⁰ - men också ges en noggrannare karakteristik. Sett från väster till öster börjar dess utbredningsområde i Portugal och Spanien, sträcker sig genom södra och centrala Frankrike (inklusive Korsika), når floden Po i Italien i söder (fig. 15)¹⁸¹, fortsätter genom Tyskland (utom i den nordvästra delen) (fig. 16 och 17)¹⁸², Polen, Litauen och Lettland¹⁸³, går genom Schweiz,

¹⁷⁶ McRae 1998, s. 11. Gréen 1980, s. 8.

¹⁷⁷ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 150. Persson 1991, s. 10. Figur 14 publiceras med tack till och benäget tillstånd av Verlag Eugen Ulmer (Franka Thiem, e-brev 2002-09-10).

¹⁷⁸ Jfr Ewald 1977, s. 38: "Although *L. martagon* and its varieties, as well as *L. caucasicum* still occur infrequently but over a wide area in the German mountains, I consider it an Asian lily because of its immense distribution in Siberia and its relationship to the Asiatic species *L. hansonii*, *L. distichum* and *L. tsingtauense*."

¹⁷⁹ Beträffande Brittiska öarna, se Harvey 1996. Beträffande övriga länder, se exempelvis Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 150-151.

¹⁸⁰ Gréen 1980, s. 65.

¹⁸¹ Jfr kapitel 3, "Italien", Pignatti 1982. Krolliljan förekommer i Italien i ljusa skogar, särskilt bokskogar, på hyggen i småskog, på bergsångar och gläntor (300-1 600 m.ö.h., sällan lägre och sällan upp till 2 100 m, i hela den italienska alpkedjan, nordliga och centrala Appenninerna, även på Korsika och i Campanien på Monte Taburno. Översättning: Kjell Norlin 2003.

¹⁸² Ascherson & Graebner 1905, s. 179, tillägger att krolliljan 'ursprungligt' saknas i Belgien (finns bara införd i två parker) och i Nederländerna, sällsynt i Rhenprovinsen, saknas på det nordvästtyska låglandet, i Schleswig-Holstein, Altmark, Prignitz, Mecklenburg, Neuvor-

Österrike, det forna Tjeckoslovakien, Dalmatien¹⁸⁴ och Makedonien i norra Grekland, täcker slätterna i Ungern, större delen av europeiska Ryssland (utom längst i norr) inklusive Ukraina samt Kaukasus (ssp. *caucasicum*).¹⁸⁵ I asiatiska Ryssland når arten sin östra gräns i Sibirien, Yakutsk och Transbaikal, öster om Bajkalsjön; i söder sträcker sig utbredningen till norra Turkistan och Mongoliet (ssp. *pilosiusculum*).¹⁸⁶

Figur 15. Krolliljan som bergsilja ("Lilium montanum"). Lokal för krollilja (*Lilium martagon*) i södra Alperna (Monte Baldo, Gardasjön, Italien). Krolliljan växer här på kalkgrund tillsammans med jättestinkfloka (*Ferula communis*), akleja (*Aquilegia* sp.) och smörblommor, gärna i den vandrande skuggan under alpgullregn (*Laburnum alpinum*). (Foto: Kjell Lundquist, juni 1995.)

pommern, och på Rügen, liksom vidare österut nära Östersjö-kusten, på den ungerska pustan och i det städsegröna Medelhavs-området och låglandet. Jfr Kirchner, von Loew & Schröter 1913, s. 490.

¹⁸³ Krolliljan är sällsynt som vildväxande i Litauen. Den har påträffats i skogar med gran (*Picea excelsa*), ek och andra lövträd nära Aukstadvaris i Trakai-distriktet, nära Puni och Priena i Alytus-distriktet och också nära Vilnius, Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 151, not 1. I Lettland finns möjligen den enda indigena förekomsten i dolomitkalkområdet mellan Plavinäs och Koknese vid floden Daugava (Dvina), där arten växer på trädklädda sluttningar ned mot floden. Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 151, not 2. Denna är beskriven som var. *daugava*/var. *koknese*, se ovan.

¹⁸⁴ Nya fynduppgifter av krollilja från Kroatien, tillsammans med både *Lilium bulbiferum* och *L. carnolicum*, presenterades från Žumberacko gorje-regionen i mellersta delen av landet så sent som 1995 av Mirjana Vrebek. Krolliljan förekom här både i skogar och på buskmark, från låglandet kring 320 m över havet upp i subalpin region, ca 1100 m över havet. En fullständig bild över liljornas utbredning i det forna Jugoslavien saknas dock fortfarande. Vrbek 1995.

¹⁸⁵ Drysdale Woodcock & Coutts 1935, s. 151, not 3, anger detaljerade ryska förekomster.

¹⁸⁶ Det finns många, och mycket olika detaljerade, uppgifter om krolliljans utbredningsområde i litteraturen. Uppgifterna här har sammanställts från Woodcock & Coutts 1935, s. 150-151 och McRae 1998, s. 160.

Figur 16. Krolliljan som skogslilja ("Lilium sylvestre"). Lokal för krollilja (*Lilium martagon*) i Harz (Bodetal, Tyskland). Krolliljan växer här på skifferberggrund i sluttning med skogsbingel och liljekonvalj i en blandad ädellövskog, med bl.a. bok och skogslönn. (Foto: Kjell Lundquist, 30 april 1998.)

Figur 17. Toppskogarna på vinbergen i Kaiserstuhl i sydöstra Tyskland, liksom i Vogeserna på andra sidan franska gränsen, utgör naturliga växtplatser för krolliljan (*Lilium martagon*) och tangerar artens västligaste naturliga utbredning i Europa. (Foto: Kjell Lundquist, 1 oktober 1997.) [9,5]

Figur 18. Krolliljor (*Lilium martagon*) i tusental under f.f.a. ask i den Engelska parken, och på platsen för än tidigare odlingsytor, på Ulfåsa i Östergötland. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1990.)

”[Krolliljan] förekommer rikligt i hela Sibirien ända till det ochotska området, till och med på Kamtjatka, såväl på soliga fält som i skogsbryn, likaså i gles björkskog och på stenig/grusig mark”, kompletterar Johann Georg Gmelin (1747). ”Varieteten [”*Lilium floribus reflexis, albis, non punctatis*”] är allmän [varietyten ”*Lilium floribus reflexis montanum flore carneo*”] påträffas kring befästningen Ubense i trakterna av Barabensium. Blommorna är starkt doftande, beströdda med purpurfärgade prickar på blodröd botten. Ståndarknappar rostfärgade, orange om frömjölet avlägsnas. Märke purpurfärgat.”¹⁸⁷

Linné anger i *Species Plantarum* (1753) sammanfattande och kort krolliljans hemorter eller härkomster i meningen: ”*Habitat* in Hungaria, Helvetia, Sibiria, Lipsiæ”, d.v.s. förekommande i Ungern, Schweiz, Sibirien och Leipzig.¹⁸⁸ Sammanfattningen är både överraskande, klargörande och förvirrande på samma gång. Varför angav han just dessa fyra länder och platser, utav dussintals andra möjliga orter, regioner och länder? Kände han verkligen bara krolliljan från dessa platser?¹⁸⁹ Att notera är speciellt avsaknaden här av förekomstuppgifter från de Sverige mest näraliggande områdena (norra Tyskland, Baltikum), liksom traderingen av den kuriösa uppgiften om krolliljans kokta lök som föda i Sibirien.

Helen Morgenthau Fox (1928) är den enda källa jag påträffat som nämner Sverige (!) i en utbredningsbeskrivning: ”From Spain to Sweden, Greece, Italy, and Hungary, all through central and southern Europe and into Siberia.”¹⁹⁰

KROLLILJAN I SVERIGE IDAG

Krolliljans utbredning i Norden idag framgår av figur 1 i kapitel 5. Utbredningen täcker Götaland och Svealand och sträcker sig en god bit upp längs Norrlandskusten. *Den nya nordiska floran* (2003) anger att krolliljan nu är ”ganska vanligt naturaliserad eller förvildad på frisk, skuggig, näringsrik mulljord” och att den förekommer i ”slotts- och herrgårdsparker, lövskogar, bryn, alleer, ängar [och på] ödetomter”.

Under 1995 (1994-96), inför den genetiska undersökningen, sammanställde Katarina Lindkvist uppgifter om förekomsten och utbredningen av krolliljan i Sverige, ur den botaniska litteraturen, genom intervjuer och förfrågningar samt i fält. Syftet var den gången att finna Sveriges största naturaliserade bestånd för insamling av material för DNA fingerprinting-undersökningar. Materialet, omfattande flera pärmar med anteckningar, excerpter, kopior och litteraturuppgifter, är ännu inte slutredovisat. Då det i huvudsak handlar om uppgifter gällande de två senaste århundradena, och därmed krolliljans senare historia i landet, ligger det även utanför detta arbetets ramar. Jag vill här bara anföra några aktuella uppgifter rörande krolliljan i landet idag.

¹⁸⁷ Gmelin 1747, s. 44-45, Översättning: Urban Örneholm.

¹⁸⁸ Linné 1753, s. 303, i Stearn 1957.

¹⁸⁹ Jfr kapitel 2 för de citerade verken bakom namngivningen.

¹⁹⁰ Fox 1928, s. 196.

Beståndet av krollilja på Ulvåsa är vad jag kunnat finna landets ojämförligt största enskilda bestånd (fig. 18), uppgående till ca 28 200 blommande individer 16 juli 1995.¹⁹¹ Östgötabotanisten Folke Lind anförde också att krolliljan ”inte [kom] i närheten av Ulvåsa-antalet på andra ställen”.¹⁹²

Krolliljan förekommer rikligt i Uppland, som kvarstående men även som förvildad. Den senaste inventeringskartan uppvisar stora och frekventa förekomster längs Mälaren, i ett stråk längs vattendragen i mitten av landskapet och längs Upplandskusten.¹⁹³

Sörmlands Flora (2001) uppger att krolliljan här först rapporterades av H. Hofberg 1852 från Fogdö i Kungsberg. Den förekommer idag i 21 % av de inventerade rutorna och klassificeras som tämligen allmän. Förekomsten är något koncentrerad till vattendragen, de största förekomsterna finns i Stockholmstrakten. Växtplatsen är densamma som för brandliljan, men gärna något skuggigare i parker på mullrik jord. Särskilt vanlig uppges den vara från slotts- och herrgårdsparkar, där den självspider sig med frö och bildar stora bestånd. Detta överensstämmer väl med mina iakttagelser.¹⁹⁴

I Halland uppgavs krolliljan för första gången 1882 av J. A. Gabrielsson från Tölö på Gåsevadsholm slott. I Halland förekommer den idag i 9% av inventeringsrutorna (19 st). Den har sannolikt ökat under 1900-talet. Den påträffas dels kvarstående i övergivna trädgårdar, dels som förvildad nära bebyggelse. Den bildar ganska ofta rika bestånd i Halland.¹⁹⁵ På Öland karakteriseras krolliljan idag som ”smått förvildad”.¹⁹⁶

Krolliljan förekommer med 89 fynd i Skåne (i 81 av inventeringsrutorna), i registret till den nya upplagan av *Skånes Flora* (under utgivning).¹⁹⁷

Ståndort

Liljorna fordrar, generellt uttryckt, en väl dränerad mark för att trivas väl. Det gäller i naturen, såväl som i odling. Jorden bör vara väl genomsläpplig och porös för att undvika stillastående vatten under regniga höstar, och inte minst under vintrarna. ”It needs heavy clay, but is also needs the roots of living or fallen trees for drainage”, menar Ewald.¹⁹⁸

¹⁹¹ Inventering av undertecknad. För populära porträtt av Ulfåsas krolliljor och växtförhållanden, se t.ex. Berglund 1993 (Hundra tusen liljor, *Dagens Nyheter*, 18 juli 1993) och Berglund 2003 (Historien blommar än, *Dagens Nyheter*, 6 september 2004). Beträffande Ulfåsas och Ulfåsa trädgårdars historia, se von Essen 1995 och Törnqvist 2003.

¹⁹² Folke Lind (+), muntlig kommunikation 19 januari 1994.

¹⁹³ Lena Jonsell 3 november 2003, opublicerat inventeringskartutdrag.

¹⁹⁴ Rydberg och Weanntorp 2001,

¹⁹⁵ Georgson 1997, s. 628-629.

¹⁹⁶ Sterner 1986, s. 192.

¹⁹⁷ Torbjörn Tyler 3 oktober 2003, opublicerat registerutdrag. De detaljerade ståndortsangivelserna skulle förtjänat en närmare kommentar.

¹⁹⁸ Ewald 1977, s. 39.

Karl Evert Flinck påpekar betydelsen av en god dränering även under etableringstiden. Liljor utvecklas också generellt bättre i sluttningar. Han framhåller klimatet vid Mälaren som gynnsamt i den svenska kontexten. Marken och klimatet kan här förklara de stora bestånden av krollilja i Mälardalen. Förhållandena är goda för fröspridning, vilket även gäller för andra lökväxter. Här finns också ofta tillgång till ett rörligt grundvatten, sluttningar för vattenavledning, en jämn fuktighet i marken, lövträd för lätt beskuggning, gott om trädrötter, en god förna och avledd vinterfukt. Lökarna mognar därför också av på ett bra sätt.¹⁹⁹

Krolliljan har som den mest utbredda liljearten i världen som förväntat också en stor amplitud beträffande växtplatser i naturen, med tillhörande ståndortskrav. Den förekommer högt som lågt över havet, nordligt som sydligt i Europa och Asien, ängsöppet som skogsslutet och växer såväl solitärt som i massbestånd. Arten är både lättodlad och sprider sig lätt, den ”has a very easy-going disposition”.²⁰⁰ Detta betyder inte att krolliljan skulle sakna preferenser ifråga om klimat eller mark, klarar konkurrensen lika bra i alla miljöer eller svarar olika på odling i olika delar av landet.

Krolliljan växer i naturen företrädesvis på kalkstenberg, upp till ca 2300 m över havet. Den förekommer i bokskog på kalkgrund, i skogsbryn och allmänt i randområdena mellan skogs- och buskmark samt ängs- och hagmark; alltid på jordar som är både väl-dränerade och friska.²⁰¹ ”De martagon-liljene vi så, sto i frodig eng med god drenering – den vokser altså ikke på fuktig eller våt mark”, förtydligar Ellen Conradi.²⁰² ”In fact its capacity of growing in quite dense shade may have been one of the main factors enabling it to survive and spread over such a large area, for much of Europe and Russia was wooded until quite recently”, framhåller Patrick M. Synge.²⁰³

I naturen har jag påträffat krolliljan på flera sinsemellan olika ståndorter. Den har varit solitärt växande på öppna rika högörtängar eller i brynen till grupper av alpgullregn (*Laburnum alpinum*) ovan trädgränsen i Monte Baldo, Italien (fig. 19). Krolliljan har också spårats till smärre grupper i de något öppnare nordsluttningarna i ädellövskogen på toppen av vinbergen i Kaisers-tuhl i sydvästra Tyskland, liksom entalsvis, men sammantaget i en jämn och stor utbredning, i bokskogarna i Harz (fig. 20). Inga av de naturförekomster jag hittills sett korresponderar dock i uttrycket mot de närmast marktäckande massförekomster som uppträder i några av Sveriges, liksom i England, historiska parker och trädgårdar. ”The well-known wilderness garden of St. John’s College, Cambridge, shows by a pink haze [dis/töcken] beneath the trees in June and July how thoroughly *L. Martagon* can make itself at home under such conditions; here in rough grass and quite untended it grows by thousands”, skriver H. Drysdale Woodcock och J. Coutts om en sådan domesticerad popu-

¹⁹⁹ Karl Ever Flinck 30 jan 1994.

²⁰⁰ Drysdale Woodcock & Coutts, s. 151.

²⁰¹ Feldmaier 1967, s. 158. MacRae 1998, s. 159. Persson 2001, s. 10.

²⁰² Conradi 1973, s. 152.

²⁰³ Synge 1980, s. 34.

lation.²⁰⁴ Naturaliserad i Sverige anger floran förekomsterna av krolliljan på näringsrik mulljord, i parker, bryn, alléer och ängar.²⁰⁵

Figur 19. Krolliljelokal i de italienska Alperna (Monte Baldo). Kalkgrund, vårfukt, högtörtvegetation och vandrande skugga under alpgullregn (*Laburnum alpinum*). (Foto: Kjell Lundquist, juni 1995.)

Figur 20. Krolliljelokal i bergsområdet Harz i östra Tyskland. Skifferberggrund, sparsam hedartad vegetation, bl.a. lundgröe, under slutet krontak med gläntor. (Foto: Kjell Lundquist, 30 april 1998.)

Odlad är krolliljan mycket fördragsam. Sven Gréen noterar att krolliljan syns vara ett utmärkt exempel på en lilja som trivs utmärkt i full sol men som utvecklas väl även i mycket djup skugga (fig. 21). Gréen har liksom författaren träffat på krolliljan i mycket täta buskage på Visingsö i en synnerligen god

²⁰⁴ Drysdale Woodcock & Coutts, s. 151.

²⁰⁵ Mossberg m.fl. 1992, s.

utveckling.²⁰⁶ Växtplatsen bör dock inte vara frostlänt. Sena nattfroster kan skada tidigt vegeterande liljor såsom både *Lilium martagon* och *L. hansonii*, liksom *L. regale*, där skadorna snabbt kan förvärras av att gråmögel slår till i de skadade bladdelarna och sedan sprider sig.²⁰⁷

Jorden får däremot gärna vara lerig, och både kall och styv menar Gertrude Jekyll. Hennes egen odlingserfarenhet är att: ”They like loamy soil, in which they will do almost in any position, but they are finest in cool and damp places, though they are finest in the very coldest of our soils and climates”.²⁰⁸ Hon skriver vidare något överraskande att: ”The Lilies that prefer a stiffer soil and will do into it as well as in the average soil are . . . *Lilium Martagon*”.²⁰⁹

Figur 21. Ståndorten för krolliljan på Ulfåsa korresponderar främst mot de tyska skogsförekomsterna. Kalkgrund, rika markförhållanden, sluttning, friska växtförhållanden på genomsläppliga jordar för att undvika vinterfukt, och i ljusa, öppna skogar med vandrande skugga. Här tillsammans med hassel (*Corylus avellana*) och fläder (*Sambucus nigra*). (Foto: Helena Törnqvist, Ulfåsa, Motala, juli 2000.)

²⁰⁶ Gréen 1963, s. 30.

²⁰⁷ Gréen 1963, s. 32-33.

²⁰⁸ Jekyll 1901, s. 32.

²⁰⁹ Jekyll 1901, s. 49.

Om än krolliljan finner sig tillrätta i många av trädgårdarnas och parkernas ekologiska nischer, är det speciellt i en, nämligen i ett *woodland*, som den verkligen och främst hör hemma, trivs och sprider sig rikligt. Krolliljan är den öppna trädgårdslundens lilja, *per preference*. Ja, detta är den enda platsen där arten egentligen hör hemma i odling, menar Drysdale Woodcock och Coutts något nedsättande: "By comparison with other species it is a coarse and unattractive lily, with an unpleasant smell and of service only for grouping in open woodland".²¹⁰ En lilja i en gräsplan blommar sällan mer än en gång, noterar Gréen. Ett strålande undantag från denna regel utgör däremot krolliljan som förvildad på halvskuggiga ängar och i gamla parker kommer allra bäst till sin rätt. Här självsår den sig också med framgång. Krolliljan har erövrat vildparken. Hybriderna mellan *Lilium martagon* och *L. hansonii* trivs lika bra.²¹¹

Edward Austin McRae sammanfattar krolliljans trädgårdsmässiga ståndsorskrav sålunda: Den föredrar ett halvskuggigt läge med vandra skugga, genomsläppligt krontak och svala omständigheter, i ett friskt *woodland* och med en jord med en tillräcklig mängd humus. Vål så, så blommar den tidigt genom att den får sol just innan träden har slagit ut helt och skyddas senare på säsongen mot en alltför stark hetta.²¹²

Reproduktion och spridning

Krolliljan är blombiologiskt på ett klassiskt sätt helt anpassad till svärmarfjärilar för sin pollinering, framhåller L. Anders Nilsson. Detta framgår av många olika förhållanden: den långa nektarfåran som löper som ett rör längs kalkbladens mitt, blommans hängande form där nektariegångarna exponeras utåt för de stillastående och svävande fjärilarna, den "rytmiskt stegrade doftproduktionen på kvällen", blomdoftens kemiska sammansättning (kväveföreningar och benzenoider), den stora nektarmängden, den ursprungligt mer eller mindre bleka blomfärgen (med undantag).²¹³

Ungefärligen samma förhållanden återopas av Heinrich Marzell (1935): "Der Honig befindet sich am Grunde der Blütenhüllblätter; eine von 2 Randleiften überdachte, 1 bis 1½ Zentimeter lange Rinne führt zu ihm. Da die Blüten herabhängen und die Perigonblätter zurückgeschlagen sind, also anfliegenden Insekten keinen Sitzplatz bieten, so können nur über oder neben der Blüte sich schwebend erhaltende Schmetterlinge den süßen Saft bekommen. Vor allem sind es langrüsselige Nachtschwärmer, die hier in Betracht kommen."²¹⁴ En längre blombiologisk utredning görs av Kirchner, von Loew,

²¹⁰ Drysdale Woodcock & Coutts, s. 151.

²¹¹ Gréen 1963, s. 30-32.

²¹² McRae 1998, s. 161.

²¹³ Nilsson 2003-11-03.

²¹⁴ Marzell 1935. "Honungen finns i botten av kalkbladen, en 1-1½ cm djup ränna som är övertäckt av 2 lister som leder till honungen. Då blommorna hänger ned, och kalkbladen är tillbakaböjda och därför inte bereder de flygande insekterna någon sittplats, därför kan endast svävande fjärilar över eller vid sidan av blomman komma åt den söta saften. Framförallt är

& Schröter (1913). De kallar krolliljans kvällsdoft hyacintliknande och menar att den vanligaste pollineraren utgörs av den stora dagsvärmaren (*Macroglossa stellatarum*). Uppgifter föreligger också om en snabelsvärmare (*Deilephila euphorbiae*) som pollinatör.²¹⁵

Krolliljans blommor attraherar inte bara svärmarfjärilar utan också många arter nattflyn och mätare i Sverige. De senare bidrar dock endast till en sporadisk pollination, då de är så små. De kan sätta sig på blomdelarna ofta utan att vidröra varken ståndarknapparnas pollen eller pistillens märke. Växten är ett fint exempel på s. k. 'sphingophily, en svärmaranpassad evolutionsprodukt, tillägger Nilsson.²¹⁶

Uppfattningarna beträffande förmågan till självpollinering går isär i litteraturen. Nilsson menar att krolliljan verkar ha en förmåga till självpollinering, till en spontan kontakt mellan pollinationsytorna inom blomman. Fruktsättningen är ofta i det närmaste komplett på alla positioner i blomställningen, vilket skulle tyda på en sådan. Han menar dock att egenskapen till självpollination, vilken kan förstås som en sannolikt sentida avledd egenskap och kanske framdriven av människan, inte får blandas ihop med växtens alla tydliga och ursprungliga egenskaper för en korspollination genom svärmarfjärilar.²¹⁷

Jaako Jalas uttrycker samma uppfattning: ”Blommorna doftar mest på kvällen och natten. Pollineringen kan enbart utföras av svärmare, som stillastående i flykten suger med sin långa snabel åt sig nektaren från av kransbladen skyddade nektarspringor. Självpollinering är också möjlig ty ståndarna och pistillerna utvecklas ungefär samtidigt och pollen strös lätt ner över pistillerna längre ner.”²¹⁸

Krolliljan förökar sig i naturen företrädesvis med frö. Vegetativ formering sker med dotterlökar, bara mycket sällan med bulbiller. Spridningen av de många och lätta fröna sker med vindens hjälp mot slutet av sommaren.²¹⁹ ”De i ung Tilstand nikkende Kapslar retter sig under Postflorationen op [...], hvorefter de store, stærkt fladtrykte Frø kan udslynges, naar Kapslerne har aabnet sig”, sammanfattar Jessen lika majestätiskt som krolliljan själv själva spridningen. Observationer i den botaniska trädgården i Köpenhamn har visat att frösättningen under en längre tid också föregår regelmässigt varje år i Danmark.²²⁰ Det tar i allmänhet sju till åtta år från groningen till blomning.²²¹

det långsnabliga nattsvärmare som kommer i beaktande. Översättning: Christine Schneider 2003.

²¹⁵ Kirchner, von Loew, & Schröter 1913, s. 504-505.

²¹⁶ Nilsson 2003-11-03.

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ Jalas 1958: ”Kukat tuoksuvat eniten illalla ja yöllä. Pölytyksen voivat suorittaa vain kiitäjäperhoset, jotka lennossa paikallaan pysyen pitkällä kärtsällään saavat mettä kehälehdien tyvesä olevasta mesiraosta. Mutta myös itsepölytys voi tapahtua, sillä ponnet ja luotit kehittyvät suunnilleen samanaikaisesti, ja siitepölyä karahtaa helposti alempana sijaitsevalle luotille.” Översättning: Eivor Bucht.

²¹⁹ Persson 2001, s. 10.

²²⁰ Jessen 1936, s. 111.

²²¹ Woodcock & Coutts 1935, s. 151-152.

Förökning och odling

A common misapprehension about lily culture has been to a large part corrected in recent years. For long time home gardeners believed that lilies were plants only for specialists and those with exceptional skill; the latter was a concession to the occasional gardener who succeeded where others had failed. Lily growers are now gradually convincing the gardening public that lilies can be grown by anyone, from the back yard gardener with a small plot of soil to the professional in charge of extensive grounds.

Edward Austin McRae 1998²²²

Intresset för odlingen av liljor i vår historiska frågeställning gäller främst hur förökningen gick till och med vilken del av växten som odlingen började. Indirekt gäller det vilken del eller vilka delar av liljan som det handlades med och som transporterades mellan länderna, från medeltiden och fram till 1700-talet. Dagens närmast självklara världsomspännande fröutbyte mellan botaniska trädgårdar och samlare är i det flertusenåriga perspektivet av handeln med liljor en relativt sentida företeelse. Det finns skäl att här betona den både reella och symboliska betydelsen som liljelöken i sig själv ägde. Tillsammans med vetenskapens dåvarande ståndpunkt innebar detta att handeln med liljor, liksom för de flesta då kända lökväxter, och förökningen av dem i huvudsak rörde själva löken. Detta utgör dock en egen undersökning. Här skall blott anföras några punkter.

Det har skrivits åtskilligt om odling av liljor och det skrivs fortfarande. Bibliografierna i de moderna liljeböckerna bekräftar detta. Ett enkelt besök på Internet visar också det stora och ökande liljeintresset i världen. Från *The North American Lily Society*:s hemsida når man ett stort antal liljecirklar och föreningar världen över och de flesta med egna hemsidor. En av de viktigaste aktiviteterna utgörs av ett frö- och/eller lökutbyte.²²³ Det handlar om försäljning till medlemmarna, eller byten dem emellan, av levande material som skall implementeras genom odling, i begreppets vidaste bemärkelse, i de egna trädgårdarna. Behovet av goda råd om förökning, odling och sjukdomsbekämpning snarare ökar än minskar ju fler liljeodlare det finns.

På ett sätt korresponderar dagens aktuella situation till vilken historisk tidpunkt och växtintroduktion som helst. För någon part är situationen alltså ny; för odlaren, platsen eller (lilje)arten, och detta oavsett om två av de tre parterna sedan länge är förtroagna med varandra. Felar någon länk uteblir det förväntade resultatet, i lindrigare fall uppstår besvikelse, i värsta fall ett ordentligt ekonomiskt avbräck. Författandet av odlingsråd, den hortikulturella angelägenheten, följer därför även den äldsta medicinen och botaniken.

Förökningen av den vita liljan behandlas redan av Plinius d.ä:

De vita liljorna förökas på samma sätt, och ingenting är mer produktivt än en enda rot, vilken ofta ger 50 lökar. Det finns också en rödaktig lilja som grekerna kallar crinon, andra kallar dess blomma för cynorrhodon [hundros]. Den är mycket prisad i Antiochia och i Laudikeia i

²²² McRae 1998, s. 60.

²²³ <http://www.lilies.org/>, 2005-02-12.

Syrien och finns även i Phaselys [dorisk sjöstad i Lydien]. I Italien växer den på ett fjärde ställe.²²⁴

Frågor uppstår omgående. Menar Plinius en förökning med hjälp av lökfjällen eller med en teknik för att befrämja stamlökar på liljestjälken? Vilka arter ger möjlighet till den ena respektive andra tekniken? Exemplena kan flerfaldigas. I ett nyligen utkommet arbete rörande den romerska trädgården och dess växtmaterial, *Lauro myrto et buxo frequentata* (2005) behandlar Lena Landgren i ett kapitel just de antika metoderna för ympning, förökning, drivning och beskärning. Antika medelhavsförhållanden är dock inte stormakttidens svenska. För våra nordliga breddgrader gäller andra förhållanden. Vi har att hålla den så kallade lilla istiden i minne, den klimatperiod med speciellt kalla, regniga somrar och långa stränga vintrar, vilken inträffade ungefär 1430-1850 e. Kr., avbruten av varmare perioder på 1380-, 1420-, 1520-, 1630- och 1680-talen.²²⁵

Astronomen och kyrkherden Sigfrid Aron Forsius (1550-talet-1624) beskriver i den första naturläran på svenska, *Physica* (1611), de olika i tiden kända och praktiserade sätten att föröka trädgårdsväxterna på: av frön, utan frön eller genom självalstring. Han lämnar denna efter en genomgång av synen på växternas nog så spännande naturliga förökning.²²⁶ ”Sedhan warda the och igenom människors kånst och arbete födde och propageradhe, antingen av Rooten, eller och af en quist, eller och af löök”. Det som beskrivs är alltså en förökning genom 1) lökar, knölar, rötter eller rotdelar, genom 2) vedartade sticklingar eller ympar och genom 3) örtartade sticklingar. Fröförökningen nämns här inte specifikt i samband med trädgårdsväxterna. Liljorna förökas med sina lökar: ”Hela Rooten nedgrafuer man i lööckar, Roofuor, Lilior, Rätickior, Moreröter, Beter, Paeonier, Lacritzer, Salvier, Ruthor, Isop, Abrod, Marieblomor, Neglickeblomor, Violer, Libeståckar etc”.²²⁷

I ett följande kapitel, ”Om Wäxternas Rum, tijder, åthskillighe slagh, och fruchtsamhet”, kategoriserar Forsius växterna på olika sätt, bl.a. i ’annueller’ och ’perenner’. Han är självfallet inte obekant med fröförökningen, den gäller ju för den årliga sådden av flera olika köksväxter: ”The som på landet wäxa, äre antingen Taame eller wilde. The Taame warda såädde [36 olika slag], eller planteradhe [26], eller och bådhe sådde och planteradhe [5]”. Men inte heller här återfinns liljorna i någon annan kategorisering än bland ”The Andre slag warda allenast planteradhe och försatte, antingen när man them behöfuer att flyttia och föhra af en gård till en annan, eller och förbättra theas rum ige-

²²⁴ Jfr kapitel 2. Plinius d.ä. *Naturalis Historia*, Kapitel 21, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/: ”alba lilia iisdem omnibus modis seruntur, nihilque est fecundius una radice quinquagenos saepe emittente bulbos. est et rubens lilium, quod Graeci crinon vocant, alii florem eius cynorrhodon. laudatissimum in Antiochia ac Laudicea Syriae, mox in Phaselaide. quantum locum optinet in Italia nascens.” Hjälp med versättning: Cajsa Sjöberg.

²²⁵ Enligt det franska klimat och miljölaboratoriet Gif-sur-Yvette i referat av *Nature*-artikel 2005.

²²⁶ Forsius 1952 [1611], s. 195: ”Nw födhas enpart wäxter sielfwilielighen, af Naturens wärckande; Enpart igenom människors kånst och skötande. Sielfwilielighen wäxa the aningen af upenbar sädh eller fröö, eller och wthan fröö, eller af en osynligh och hemligh sädh”.

²²⁷ Forsius 1952 [1611], s. 195-197.

nom grafuande och gödhande, och the wara år efter år igenom the ras röter, som åhrighen skiuta af sigh up nya stielkar, bladh och fröo”.²²⁸

Linné skriver om angelägenheten av en ny kader av odlare i *Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens Handlingars* allra första volym (1739), i sina rön om växternas plantering: ”Trädgårds-Mästarena hafwa härtils warit de endaste, som gifwit oss Planternes ansning och häfd wid handen; Men som deras snille derutinnan intet hunnit längre, än til de wanligaste Kökskrydder och kunnigaste Blomsterwäxter, och deras ändamål enkannerligen syftat derpå, at Wäxterna måtte ymnige, store och bittida framkomma; ty kan deras förfarenhet i dy mål, til en Botanisk Trädgård ingalunda giöra tilfyllest.”²²⁹

Det går en rät linje från observationer om naturståndorter och växtbetingelser till odlingsrekommendationer i de botaniska trädgårdarna, i apotekarträdgårdarna eller i 1800-talets *woodland*. Linné igen: ”De wildt växande . . . Plantor gifwa oss wid handen Theorien uti Trädgårds-Mästare snillet: ty der örten växer wildt, är *Climatet* eller dess Himmel och hwad ytterligare til des förkofring tarfwas så fatt, som växten i sig sielf äskar. Om nu något påfund kunde åstadkomma eller efterapa et lika Climat, så skulle Plantan trifwas i samma fullhet hos oss, som annorstädes; men eljest intet.”²³⁰

En överraskande uppgift beträffande liljornas förökning, så sent som under andra halvan av 1700-talet, står åldermannen i Stockholms Trädgårdsmästareämbete Peter Lundberg (1711-87) för. Lundberg, vars mest kända bok *Then rätta Svenska Trädgårds-Praxis, eller Kort Underrättelse huru Kiöks-Trä Orte och Lustgårdar Tillika med Orangerier och Humlegårdar böra anläggas, skiötas och conserveras* utkom i hela fem upplagor under 1700-talets andra hälft och var en av de mest spridda och heltäckande svenska trädgårdsböckerna under 1700-talet.²³¹ Lundberg, som drev en ’nationell linje’ i fråga om växtval och som ivrade just om beaktandet av den inhemska växtbetingelserna i sina skrifter, inte minst beträffande härdigheten, kände inget annat sätt att föröka liljor på än att dela lökarna, d.v.s. att skilja av små- eller dotterlökarna från huvudlöken.

Från samma år (1753) som Linné publicerar den första utgåvan av *Specis Plantarum* föreligger det en transkriberad och kommenterad examen inför Stockholms trädgårdsmästares skrå eller ämbete. Trädgårdsdrängen Eric Hellström förhördes då i trädgårdsmästarens alla angelägenheter inför ett flertal ledamöter i i ämbetet och med åldermannen Peter Lundberg som ordförande. Hellström förhördes i tre hela dagar, bl. a. om hur rabatterna skulle gestaltas med blomsterlök, hur plantering av blomsterlök skulle gå till och om lökväxternas förökning. Han svarade att tulpaner, liljor med flera lökväxter skulle stå orörda i 2-3 år innan de tas upp och delades, narcisser i 4-5 år. Hyacinterna kunde tas upp varje eller vartannat år. Speciellt anger han att de vita liljorna skulle lyftas i september, men omgående planteras igen, så att lökarna inte hann torka.²³²

²²⁸ Forsius 1952 [1611], s. 200-201.

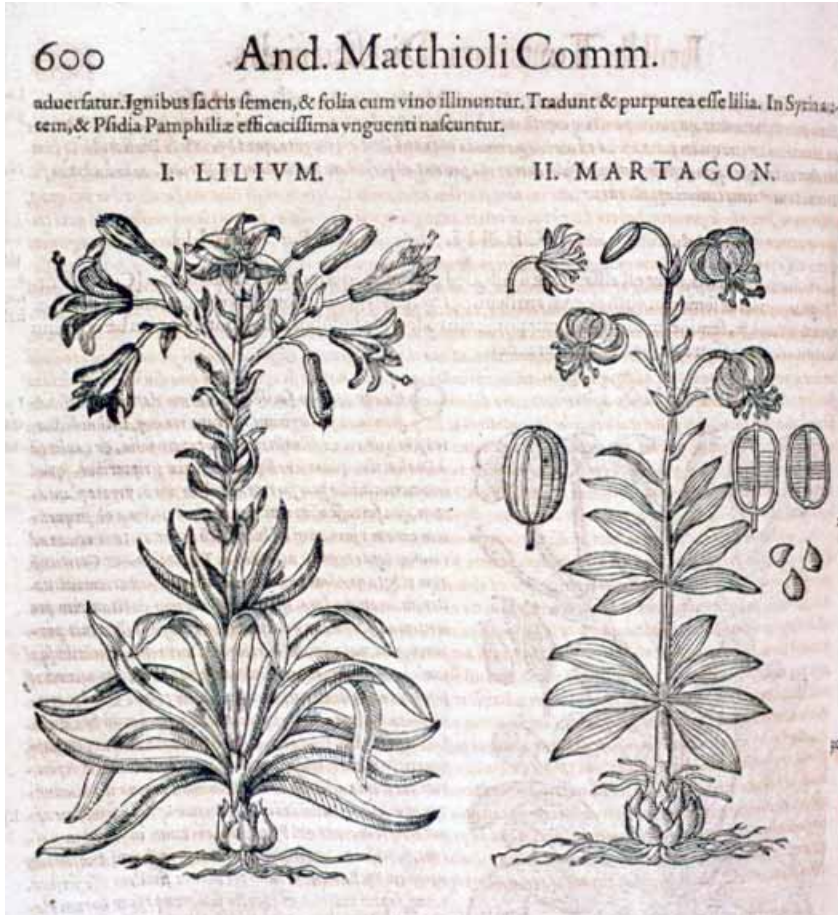
²²⁹ von Linné 1739, s. 5.

²³⁰ von Linné 1739, s. 7.

²³¹ Upplagorna dateras 1754, 1763, 1773, 1780 respektive 1798. Jfr Lundquist 1995.

²³² Boierth 1929, s. 46.

Det är en gåta hur en av Sveriges främsta trädgårdsmästare under upplysningstiden, med en så central placering inom trädgårdsmästarkåren och med sin egen uttalade ambition att just ”uphjälpa Trädgårds-Konsten än vidare hos oss här i Sverige” med en egen fröproduktion, helt undgått att notera krolliljans rika fröproduktion och såväl frönas grobarhet som villighet att gro.

Figur 22. Madonnalilja (*Lilium candidum*) och krollilja (*Lilium martagon*). Författaren och illustratören visar tydligt krolliljan med frökapslar och frön, till skillnad från madonnaliljan, och därigenom en tidigt vunnen erfarenhet beträffande arternas möjliga förökning. Ur Pietro Andrea Mattioli Dioskorides-kommentar från 1598, *Petri Andree Matthioli opera quae extant omnia: hoc est commentarij in VI libros Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia nunc a Casparo Bauhino ... aucti ... Item apologia in Amatum Lusitanum ... Epistolarum medicinalium libri 5. Dialogus de morbo gallico*, Basel. (Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund.) [12]

Lundbergs syfte, och med hans egna ord uttryckt i förordet till *Den Svenska Frö-Samlaren*, står annars klart: ”at skriva om diverse Frö-Sorters producerande, så wida någon förut detta ämne icke afhandlat, och det samma i öfrigt finnes utgöra grundwalen för denna wetenskap”. Förklaringen att liljorna,

inklusive krolliljan, inte frambringande några frön kan nog bara skyllas på ett ringa umgänge med arterna i fråga, en okunskap om krolliljans frön eller en obefintlig (känd) praxis att just föröka krolliljan m. fl. liljor och lökväxter med frön. Eller är det den lilla istidens regnigare och kyligare somrar som spökar igen?

Hur förmeringen av krolliljor, liksom av andra liljor, kejsarkronor, narcisser m.fl. lök- och knölväxter skulle gå till, beskriver Peter Lundblad ingående i *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis* (1754, jämte följande upplagor). Alla lökarna rekommenderas till omplantering vartannat eller åtminstone vart tredje år. Lökarna skall tas upp efter midsommar då de blommat över och vissnat ner och torkas, samtidigt som rabatterna grävs om, gödslas upp eller t.o.m. ges ny jord.

Lundberg räknar krolliljan jämte madonnaliljan och kejsarkronan som paradörerna i mittenraden i de femradiga planteringar (blomsterlister, *platebandes*) som han beskriver för tidens sena parterrer av olika slag i barockträdgårdarna. På respektive sidor flankeras de av tulpaner och narcisser. Narcisser närmast infattningshäckarna, av buxbom då dessa bör kunna stå fem till sex år mellan omplanteringarna, och tulpanerna i mellanraderna. Återplanteringen rekommenderar han görs redan i augusti, medan ”the gröfre lökar [bl.a. krolliljor] böra något skyndsammare utplanteras, på thet the intet måge blifwa förwissnade”.²³³ Här åberopar han sig på en traderad och insiktsfull praxis från 1600-talet, eller med Åke Rålamb's ord: ”[Krolliljan] willia intet wara länge uthur Jorden / will man hafwa dem lijka länge uthe medh dhe andra / så måste man lägga dem i een Wrå för sigh medh lijtet Jord / så kunna dhe wara långhre”.²³⁴

Okunskapen om fröförökning av lökväxter var dock inte generell. Det gällde inte tulpanerna hos vilka frösättningen var väl känd: ”Tulipanerne, som äro många slag, hwilka alla Sorter bära Frön, men ökas på 2:nehanda sätt, merendels igenom dess unga afwel . . . men kunna ock ökas igenom deras Frön”. Deklarationen beträffande liljorna får därför anses som erfarenhetsbaserad och uttrycka den ’allmänna uppfattningen’ i tiden. Inte heller hos hyacinter, tazetter och andra narcisser noterade Lundberg någon fröproduktion.

Lundberg (1775) talar ovan om förökning av liljelökar på det klassiska sättet genom delning.²³⁵ Att detta inte var det enda kända sättet i tiden redovisar den lycklige apotekaren Berckenmeyer i Helsingborg. Blommorna (”flores”) av den vita liljan ingick fortfarande i det officinella bruket och åtgick till framställandet av den vita lilje-oljan, ”Oleum liliorum alborum”. Både liljan och liljeoljan återfinns i den nya farmakopé, *Pharmacopœia Svecica*, som utkom samma år.²³⁶ För Berckenmeyer handlade det om att försöka producera så många vita liljeblommor som han kunde.

²³³ Lundberg 1754, s. 132. Jfr föregående not.

²³⁴ Rålamb 1690, s. 62-63.

²³⁵ Liljor som utbildar smålökar/dotterlökar/sidolökar kan förökas genom att dessa försiktigt bryts loss och planteras på hösten, på motsvarande sätt som hos både tulpaner och påskliljor. För vissa liljor är det på grund av sidolöksbildning normalt med omplantering vart 3-5 år.

²³⁶ Den vita lilje-oljan ”Oleum liliorum alborum” tillreddes genom att 2 libra (720 gram) kalkblad från nyss utslagna vita liljor blandades med 3 libra (1,08 kg) olivolja. Därefter ”macereras

I en artikel i Kungliga Patriotiska Sällskapets *Hushållsjournal* (1778) skriver han ”Om hwitja Liliors förökande”. Berckenmeyer upptäckte under loppet av ett par år närmast genom en tillfällighet två helt nya sätt att föröka (vita) liljor, dels genom stamlökar²³⁷, dels genom lökfjällen²³⁸. Artikeln är väl värd att återge i sin helhet.

OM HWITA LILJORS FÖRÖKANDE

At desse sköne och wälluktande blomster tämligen fort föröka sig, då de komma i den jordmon som de älska, har äfwen jag i min Botaniska trädgård förnummit, hwarest en afskuren stielk, som war ½ aln lång öfwer jorden, frambragte til några och 20 små lökar, de der woro då jag dem träffade, wid det jag i början af September skulle omlägga moder lökarna, somliga som et wicken och en ärt stora, och de andra til och med så stora som ordinaira hassel-nötter, hade sina rötter längs ut med stielken lagda, men twänne som sutto öfwerst uppå den afskurna stielken och woro de største, hade stuckit sina rötter inom eller inuti stielken, så at de knapt syntes utanpå; men at de på sådant sätt kunna förökt sig som hos mig skedt, hade jag omöjligen kunnat trodt; [ty då jag år 1775 om hösten och uti Augusti månads slut tog up de gamla moder-lökarna för at dela och åter omlägga de samma, behölt jag en del af dessas fjäll eller skalar som sitta omkring den, hwilka jag trädde uppå trådar för at torka och nytja i Apotheket, men fant med stor förundran, huru som små unga lökar hade alstrat sig uppå dessa fjäll], ifrån 2 a 3 stycken uppå et enda fjäll; jag wårdade derföre dessa wäl tils wid Nyårstiden, då jag satte dessa små lökar, som woro af små ärters storlek och mindre, uti krukor i lätt jord tils om wåren då de blefwo utplanterade i trädgården, och har nu redan några af dem så tiltagit, at de i år blomta första gången. Deta wisar huru man kan underhielpa naturen at långt ymnogare multiplicera sig, och kan hända det äfwen ginge an med flera sorter sådana lökar om det försöktes.²³⁹

Den moderna förökningen av liljor innefattar idag sju olika tekniker: frösådd²⁴⁰, plantering av lökfjäll, bulbiller (t.ex. *Lilium bulbiferum*), och stamlökar, delning och plantering av lökar samt om sticklings- och mikroförökning, allt beroende på art eller sort. Från samma år (1775) har vi emellertid uppgifter som pekar mot att varken frösådd, användning av lökfjäll eller utvecklande av stamlökar hörde till de vanliga förökningssätten. Krolliljans förmering har i handeln och i Norden framförallt gått via delandet av och handlandet med lökar. Förökningen med frö verkar krolliljan i äldre tider framförallt själv ha stått för.

[oljan] i ett räckt glaskärl och oljan förvaras med blommorna”. *Pharmacopœia Svecica* 1997 [1775], s. 160. Jfr *Pharmacopœia Svecica* 1775, s. 138: ”Petalorum Liliorum alborum, nuper expansorum, Libras duas, Olei Olivarum Libras tres. MACERA vase vitreo clauso, et oleum cum floribus serva.”

²³⁷ Stamlökar utvecklas naturligt hos vissa arter. Hos andra kan de framkallas på konstgjord väg, t.ex. genom att den avblommande stjälken bryts av från löken och planteras. Helen MacMillan Fox ger ett exempel på förökning av *L. testaceum* på detta dramatiska sätt, Fox 1928, s. 66. Stamlökarna kan efter utbildande och ’mognad’ försiktigt skäras loss och planteras på vanligt sätt. Stamlökar kan utbildas både under och ovan jord. Jfr kapitel 2.

²³⁸ Förökning med lökfjäll är den snabbaste och mest kostnadseffektiva metoden av liljor. Den är jämfört med fröförökning tidsbesparande och lika enkel. Lökfjällen bryts försiktigt av från lökkakan och planteras i sitt odlingsmedium, en jord motsvarande såjord. Madonnaliljan är en art som idag nästan uteslutande förökas med lökfjäll.

²³⁹ Berckenmeyer 1778, s. 19-20, daterat Helsingborg 27 september 1778.

²⁴⁰ För de arter som överhuvudtaget producerar moget frö, är fröförökning en billig, enkel och sjukdomsbefriad. Vanligen gror det nyskördade fröet bäst och snabbast, det bör därför sås redan under hösten. Det gror i regel först kommande vår, men groningen påskyndas jämfört med en torrförvaring under vintern. Groningstiden skiljer sig väsentligt åt beroende på art.

NÄR KOM KROLLILJAN TILL SVERIGE? SAMMANFATTANDE DISKUSSION

När kom krolliljan till Sverige? Svaret kan sammanfattas: Under den första halvan av 1600-talet. Följande sammanfattning får bilda en utgångspunkt för diskussionen (jfr Tabell 3).

1. De första dokumentära beläggen i svenskt tryck för namn som korresponderar mot krolliljan har påträffats från 1630-talet (1632) och därefter under varje decennium på 1600-talet och under hela 1700-talet.
2. De första avbildningarna i Sverige och i svenskt tryck är från 1690-talet (Rålamb, "Blomboken").
3. De första beläggen för odling eller faktisk förekomst i Sverige finns från 1650-talet (Rudbeck d.ä. 1658) – möjligen redan 1632 (Schroderus). Härefter kan krolliljan beläggas i odling och till faktisk förekomst i Sverige under resterande decennier på 1600-talet.
4. Det första belägget för naturaliserad krollilja i Sverige är från 1795, osagt var (åren 1761 och 1768 för brandliljan (*Lilium bulbiferum*)).

Utifrån den i denna avhandling säkrade kunskapen kan vi inte hävda att krolliljan utgör en medeltida introduktion i Sverige.

Behövdes det en utläggning om mer än 600 sidor för att svara på frågan och komma fram till detta resultat? Thore Magnus Fries, Uppsala universitets dåvarande rektor, yttrade sig i en liknande angelägenhet för 110 år sedan då han öppnade sommarkurserna vid Uppsala universitet 1895: "Mot hvad jag nu anfört kan förvisso den anmärkningen riktas, att jag framdragit ett alltför stort antal af detaljer. Detta är emellertid ett fel eller snarare en egenskap, som står i oskiljaktig förening med all naturalhistorisk forskning: det är endast ur ett stort antal detaljer, som allmänna slutsatser kunna dragas."

Fries avslutade sitt tal med meningen: "Skulle vi nu koncentrera de här framlagda detaljerna i några få punkter kunde vi såsom de viktigaste framhålla följande...". Denna mening har för mig fått bilda utgångspunkt för den sam-

manfattande diskussionen om avhandlingen centrala delar.¹ Vilka är då detta arbetes viktigaste utgångspunkter och slutsatser?

Krolliljan och kompendietraditionen

En av avhandlingens utgångspunkter har varit att krolliljan varit föremål för en kompendietradition.² Kompendietraditionen, vilken grundlades under 1800-talet och traderades kraftfullt under 1900-talets första hälft, har gjort krolliljan till en medeltida introducerad art i Sverige. Traditionen har framförallt närts av ett äldre bestånd i Vadstena klosterträdgård, ett korsvis refererande av våra största botaniska och konsthistoriska auktoriteter, vilka också varit förhållandevis samstämmiga, samt av ett visst mått av 'önsketänkande'. Uppfattningen om krolliljans medeltida anor är nu allmänt spridd och står också att läsa i de senaste uppslagsverken.

Kompendietraditioner närs å ena sidan av äldre växtbestånd. De enskilda arterna kan förvisso utgöra reliktväxter, men är inte med nödvändighet från den tid de kopplas ihop med. Å andra sidan kan traditioner näras av ett snarast motsatt förhållande, av 'tystnaden' eller icke-förekomsten i beläggen, och med argumentet: "Den måste ju ha funnits där!" Vi möter detta förhållande i den engelska diskussion som John Harvey för liksom i det nordiska samtalet.³

Den prövade utgångspunkten har också blivit min slutsats. Kompendietradition lever än idag. Förhållandet har 'öppnat ögonen' för kompendietraditioner även gällande andra växtarter, för 'medeltids- och klosterväxter', för reliktväxter i allmänhet och för andra trädgårdshistoriska förhållanden. Det finns anledning att vara skeptisk till tidsangivelser för växtintroduktioner.

Krolliljan och namnen

Föga anade jag nog vad jag gav mig in på vad gäller frågan om krolliljan och dess namn. Det var inte så enkelt. För att kunna diskutera krolliljan måste arten sättas in i ett bredare 'liljeperspektiv', och i viss mån även ställas mot en fond av både liljorna och växterna i allmänhet samt mot deras namn. Det språkfilosofiska dilemmat stod klart, förhållandet mellan den levande växten i sig och beteckningen för den. I ett vetenskapligt sammanhang kan det verka som att slå in en öppen dörr att påtala att det inte nödvändigtvis råder en korrespondens mellan ett växtnamn och den levande växt detta betecknar. Men ändå - begrepp och fysiska företeelser är två skilda saker. Avhandlingen visar att om de inte ständigt kalibreras i förhållande till varandra kan de fortsätta att leva två parallella liv.

¹ Fries 1895, s. 20.

² Jfr kapitel 1.

³ Jfr kapitel 3 och 4 samt Bilaga 10.

Hur garanteras en överensstämmelse mellan namnet (beteckningen) och växten (det betecknade)? Strävan att nå en sådan överensstämmelse kan spåras tillbaka till Antiken och de första botaniska och medicinska skrifterna, till exempelvis Dioskorides *De materia medica* i dess olika illustrerade utgåvor och traditioner.

Problemet med en bristande överensstämmelse växt - namn utgjorde incitamentet för de tyska botaniska fädernas arbeten med att förnya träsnittskonsten och växtbeskrivningarna. Namnens förhållande till de levande växterna var utgångspunkten för Caspar Bauhin i hans sammanställning *Pinax theatri botanici* (1623) av alla upp till tiden brukade växtnamn i en realkonkordans.⁴ Samma ambition uppfyllde Olof Rudbeck d.ä. i hans 'världstäckande' *Campus Elysii*-projekt. Strävan mot en överensstämmelse mellan de levande växterna själva och namnen på och beskrivningarna av dem, är också grunden till varje modernt flora-arbete av rang.⁵ Den moderna taxonomiska forskningen, de gentekniska metoderna för bestämning av växter, och inte minst nyare digitala möjligheter till visualisering, ger oss helt andra möjligheter att nå denna överensstämmelse mellan växten och dess beteckningar.

Tecknandet av varje växts introduktionshistoria, kompliceras inte minst av namnfrågor. Förutom den generella problematiken, att åstadkomma en överensstämmelse mellan namn och växt, handlar det om problemen att översätta/tolka växternas namn mellan olika språk samt om en i sig snårig prelinneansk och fraseologisk namngivning. Tolkningen kräver en tvärvetenskaplig insats, ett gemensamt arbete av språkmänniskor, botanister, historiker och trädgårdsfolk.

En historisk text kan till synes sägas handla om liljor eller krolliljor men i verkligheten behandla helt andra växter. Å andra sidan kan det förekomma både liljor och krolliljor i en äldre text utan att detta direkt eller enkelt framgår av de namn som används. Det är än idag en fråga om tolkning huruvida krolliljan förekommer i texterna av Theofrastos, Dioskorides och Plinius d.ä. eller inte.

Det är också fortfarande en fråga om tolkning av vad Höga Visans "liljor" och "ängens liljor" i Matteus- och Lukas-evangelierna egentligen syftar på för blommor. Det är vidare oklart vad de antika växtnamnen "Leucojum", "Lilium", "Narcissus", "Hemerocallis" och "Asphodelus" representerade under Antiken i olika sammanhang. Namnen återfinns idag som moderna släktnamn, men med en annan innebörd. Korrespondensen mellan namnen då och nu och deras föremål för betecknandet under 2 000 år, utgör därför en grundläggande förutsättning för att kunna spåra några liljor.

Den prelinneanska vetenskapliga namngivningen under 1500-1700-talen, med längre eller kortare fraseologiska beskrivningar, utgör en egen språklig värld. För liljornas del verkar variationen vara nästan outtömlig. Krolliljan, liksom övriga studerade liljor, kan ibland enkelt tolkas utifrån namnen, ibland

⁴ En realkonkordans utvisar var något - personer, orter, växter, begrepp eller annat - omtalas.

⁵ Jfr i detta avseende det nyligen utkomna stora verket *Den nya nordiska floran* (2003). Text och bild, korrespondens mellan namn och växt.

bara avslöjas uteslutningsmässigt eller i en författar-, plats- eller tidsmässig kontext.⁶

Krolliljans svenska namn

Krolliljans namn genom historien är ett stycke kulturhistoria i sig. Detta ger inte minst de svenska namnen prov på. Det äldsta svenska namnet på krolliljan är ”Rödh Hednisk Lilja” (1638/1659 även 1683). Detta följs två år senare av ”Gullroot” (1640), vilket består tillsammans med ”gemene Hedniska Liljor” decenniet senare (1651). Utländska folkspråksnamn och vetenskapliga namn, t.ex. ”Martagon” och ”Cymbalum” (1662) användes parallellt mer eller mindre försvenskade.

År 1685 ger Olof Rudbeck d.ä. krolliljan ett helt nytt namn, ”Krook-lillior” (”Krook-lillior bruna”, ”Hwijta Krok lillior” och ”Bleka Krok-lillior”). I variationer består namnet i *Campus Elysi* (1701).⁷

År 1722 erhåller krolliljan sitt nuvarande namn ”Kroll-lilja/Kroll-liljor” av Johann Ahlich, parallellt med ”Klockeliljor”. Hans efterföljande trädgårdsmästarkollega i Stockholm, Petter Lundberg, modifierade namnet till ”Kroll-liljor” (1754-1780). Linné använde även namnet ”Krumlilja” (1764). De följande seklernas nya namn är ”Kröll-lilja” (1842), en förvillande ”Kejsarkrona” (1843), det danska namnet ”Kranslilja” (1870) och en nyanvändning av Rudbeck-namnet ”Kroklilja” (1904).

Tre förhållanden beträffande namnen är viktiga att notera. De första decenniernas svenska namn är flera och olika. De utgör översättningar eller tolkningar av utländska namn och de används under kort tid. Det föreligger under 1600-talet inget konsoliderat svenskt namn och ingen namntradition. Det osäkra bruket av namnen torde också korrespondera mot den ringa kännedomen om växten i sig.

Rudbecks namn bryter med ’traditionen’, det är nyskapande och blir äktsvenskt. Först med trädgårdsmästaren Ahlich, som drev en träd-, lök- och fröhandel och därmed en förmodad försäljning av krolliljelökar, vann krolliljan en större och folkligare spridning. Därmed erhöll den också sitt ännu och mest brukade svenska namn (1722). Detta namn förordades av Linné i *Hortus Upsaliensis* (1748) och fick fram till 1900-talets början hela trettioåret efterföljare, botaniska författare.

Genomgången av de tryckta källorna har hela tiden gjorts utifrån den grundläggande forskningsfrågan. Finns här belägg för någon verklig krollilja, tack vare, eller trots, namnen? Icke-beläggen är bärare av en nästan lika intressant information som beläggen. Därför redovisas dessa också i en kronolo-

⁶ Förhållandena har behandlats i kapitel 2 och Bilaga 7, de fraseologiska namnen även i kapitel 3 och 4.

⁷ ”Bergs Krok-Lillia med blekröd blomma”, ”Ludin Krok-Lillia purpurröd med swarta prickar”, ”Bergs Krok-Lillia hwit med bruna prickar”, ”Hwit Krok-Lillia utan prickar”, ”Hwit Krok-Lillia med purpur prickar” och ”Mångblommig Krok-Lillia med röda prickar”. Se Bilaga 6.

giskt parallell diskussion till kapitel 5 i Bilaga 13. Om krolliljan odlades och på olika sätt användes i landet, varför skrevs det då så lite om den?

Beträffande krolliljan visavi dokumenten finns det här än en gång anledning att sätta arten i en europeisk kontext. Krolliljan förekommer inte i några kända kontinentala medeltida läkeboksmanuskript i anslutning till de klosterordnar som varit aktuella i Norden. Krolliljan förekommer inte heller hos Henrik Harpestreng vars arbete legat till grund för läkeboksförfattande såväl i Sverige som Norge. Krolliljan förekommer inte heller i växtlistorna till de kända europeiska klosterträdgårdarna. Krolliljan saknas vidare i samtliga av de av John Harvey sammanställda och tolkade växtlistorna från Europas medeltid mellan åren 380-1538.⁸

Krolliljan i Norden och i Europa

En utgångspunkt för arbetet har varit att introduktionerna av krollilja i de övriga nordiska länderna, liksom i länderna i norra och nordvästra Europa i övrigt där krolliljan inte förekommer 'naturligt', rimligtvis korresponderar mot varandra någotsånär i tid.

En ren fallstudie, endast innefattande krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige, och utan sidoblickar mot de övriga skandinaviska länderna eller mot förhållandena på de Brittiska öarna, i Nederländerna eller i norra Tyskland, skulle med sina resultat kunna komma att visa sig vara ett undantag som bekräftade regeln om introduktionen i nordvästeuropeiska länderna. En belagd medeltida introduktion i Sverige, eller motsatsen, skulle kunna förklaras vara en *outlier* i introduktionsdateringen bland länderna i norra Europa. För att undvika detta genomfördes flera mindre undersökningar, land för land. Dessa skulle, om de visade sig vara samstämmiga, kunna stärka avhandlingens tes.⁹ På motsvarande sätt har resonerats ifråga om de andra europeiska liljearterna. Genom att fler liljearter inkluderades, om än fragmentariskt, breddades perspektivet.

Undersökningen av krolliljans introduktionstidpunkter och tidiga historia i de aktuella länderna har bekräftat hypotesen om en relativ samstämmighet i tid för introduktionerna.¹⁰ Krolliljans introduktion i Norden och Nordeuropa, liksom introduktionen från naturen till trädgårdarna, följer samma tidsmönster. Krolliljan är, generellt uttryckt, en sen 1500-tals- och tidig 1600-talsintroduktion i norra Europas trädgårdar. Ingen medeltida odling i Europa har kunnat beläggas. De äldsta svenska dokumentära beläggen (1630-tal) följer också samma mönster, med en inplacering i tid mellan Norge och Danmark.

⁸ Harvey 1990 [1981], s. 163-180.

⁹ I detta fall skulle man kunna metodiskt kunna tala om ett *induktivt stöd*, en slutledning utifrån ett generellt samband från ett antal enskilda fall.

¹⁰ Se kapitel 3 och 4.

Norge. Den första hittills belagda krolliljan i Norden blommade i Norge, år 1597 i Bergen. En spridning av krolliljan mellan birgittinernas kloster, från Vadstena till exempelvis Munkeliv under tidigt 1400-tal, utifrån en befintlig ännu tidigare population på Ulfåsa, skulle förutsätta flera saker. Dels att krolliljan generellt skulle vara (tidig)medeltida i Sverige, dels att den skulle vara medeltida (1300-tal) på Ulfåsa och dels att den skulle vara medeltida i Vadstena (1400-tal). Avhandlingen ger inget belägg för något av dessa förhållanden.

Danmark. Med en viss reservation för att de dokumentära 1630-talsbeläggen (1635, 1638, 1640) inkluderar krolliljan, förmodas krolliljan ha blommat i Köpenhamn i början av 1640-talet (Sperling 1642). De första oomdiskuterade dokumentära beläggen återfinns något senare hos Block 1647 och Paulli 1648.

Finland. Det första dokumentära belägget är från 1673 (Tillandz).

Island. Till Island förmodas krolliljan ha förts först i relativt sen tid.

England. Krolliljan introducerades, enligt John Harvey (1996), som en prydnadsväxt till England mellan åren 1548-1562. "I conclude that *L. martagon* had probably been first brought to England as a garden plant c 1550-1565" (1993), "It [*Lilium martagon*] has been introduced to North Germany and to Britain simply as an ornamental plant: to Britain after 1548 but shortly before 1568" (1994). Uppgiften nyanseras 1996 till mellan 1548 och 1662. Eftersom de flesta abbotarna till cistercienserklostrena i Norge (Lyse kloster) hämtades från England, har möjligheten antytts att även krolliljan skulle kunna ha kommit härifrån. Då krolliljan inte kan beläggas förrän tidigast efter 1550 i England befinner vi oss redan efter reformationen i Danmark-Norge. Det betyder att denna möjlighet bör kunna uteslutas.

Nederländerna. De första dokumentära beläggen har återfunnits hos Dodoens 1554, vidare i de franska och engelska upplagorna 1557 och 1558. Krolliljan blommade – liksom tulpanen – i Leidens botaniska trädgård 1594.

Tyskland. Krolliljan är delvis inhemsk, omskriven redan under första halvan av 1500-talet, exempelvis av Brunfels (1536) och Fuchs (1542). Krolliljan är odlingsbelagd på 1550-talet i trädgårdar (Bock 1552).

Polen. Inhemsk. Åtminstone belagd i odling 1651.

Frankrike. Inhemsk. Sent belagd i odling, i Montpellier först 1598. Krolliljan verkar inte ha varit känd och odlad i Frankrike förrän ett gott stycke in på 1500-talet, alltså inte heller där förrän under/efter reformations-tiden. Krolliljan har ingen (belagd) hemorts rätt i cisterciensernas klosterträdgårdar, utlagda efter förebilden från moderklostret i Citeaux.

Italien. Inhemsk. Krolliljan i *Codex Bellunensis* från ca 1415 (omslagsbilden) är det första belägget för att namnet "Martagon" kan kopplas till arten. Krolliljan odlades i Paduas botaniska trädgård redan 1546-61, belagd från året efter invigningen 1545.

Krolliljan som ett biologiskt källmaterial

Avhandlingens utgångspunkt för att sammanfatta krolliljans 'biologiska profil' har varit att kunskaper om krolliljans och liljornas biologi (systematik, morfologi, ekologi, spridningsbiologi, utbredning m.m.) konstruktivt skulle kunna korrigera, konfrontera eller åtminstone ordentligt problematisera dokumentkunskapen och det historiska studiet. Att hävda att de levande växterna själva och deras biologi skulle utgöra ett källmaterial i ett historiskt arbete borde idag synas vara en självklarhet.¹¹

Att växterna själva skulle kunna utgöra ett källmaterial i ett historiskt arbete har dock inte alltid varit så självklart. Carl von Linné har behandlat texttolkningen och dess förhållande till biologin. Det handlar här om det Heliga Landets natur- och växtförhållanden vilka var i stort sett okända i mitten av 1700-talet.

”...det *Heliga Landets Palästina*”, skriver Linné (1757), ”hvilkets Naturalier in til denna dag voro mera obekante än någonsin de, som finnas i de mäst aflägsne Indier; och fastän Natural Historien utaf et så märkeligt Land vore den oumgängligaste och mäst älskade, af de störste Theologer och lärdaste Philologer, som på *Phytologia sacra* användt otrolig möda, så hade de med alt sådant arbete föga minsta säkerhet at förvänta, förr än någon tilförne där på orten utstakade hvad växter och Naturalier Landet själfmant frambringar.”

Linné fann förhållandet extra märkligt, då teologerna i Sverige annars var de som ”upteknat de växter som där finnas”. 1700-talets präster var också allmänt botaniskt kunniga. Ännu hade dock ingen studerat växtrena i det Heliga Landet, ”ehuru många religioso catholoci årligen anländt til Palästina, någonsin låtit detta vara sig om hjärtat”.¹² Man hade uttalat sig mycket om det Heliga Landets liljor, utifrån Skrifterna, men inte studerat floran och naturförhållandena på ort och ställe, för att se efter vad det rent botaniskt skulle kunna ha handlat om för växter.

Morfologiska kunskaper hjälper oss till grövre sällningar i de antika texterna. Samma namn, ”*Hemerocallis*”, tolkades av Caspar Bauhin i en kontext hos Dioskorides som en brunröd daglilja (*Hemerocallis fulva*). Flera av Dioskorides kommentatorer på 1500-talet, t.ex. Matthioli, tolkade den som en saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*). Läser vi Dioskorides text själv, med morfologiska kunskaper om de båda arterna, kan vi givetvis våga tolka själva. Med hjälp av systematiska och morfologiska kunskaper om växterna kan vi också lättare hitta de moderna taxonomiska motsvarigheterna till de äldre frasnamnen.

Ekologiska kunskaper ger värdefull information om möjliga förekomster och icke-förekomster på Europas olika berggrunder. Ekologiska kunskaper förklarar delvis trädgårdsmästarpraktiker, såsom hårdighet, odling, förökning, växtskyddsåtgärder och inte minst handel. När började lökväxterna spridas med frön av trädgårdsmästare och träd-, frö- och lökhandlare, egentligen? Under medeltiden förblir det oklart om detta spridningssätt av lökväxter var

¹¹ Se vidare kapitel 6.

¹² Hasselquist 1969 [1757], Linné i Företalet, s. 3. Se vidare Bilaga 4.

allmänt känt. Denna avhandlings omslagsbild av krolliljan från Italien runt 1415 ur *Codex Bellunensis* signalerar något intressant. Fröställningen nere till höger i bild är knappast vacker, men funktionell. Den visar hur arten kan kännas igen, uppletas under vinterhalvåret och också spridas med frön.

Ekologiska kunskaper kan säga väsentligheter om både spridningsmöjligheter och spridningshastighet. På Ulfåsa finns ett bestånd om kanske 30 000 blommande krolliljor. Hur lång tid tar det att utveckla ett så omfattande bestånd? Från hur många lökar behöver det ha uppkommit? Stora krolliljebestånd signalerar hög ålder, men behöver det vara så?

Krolliljebeståndet på Linnés Hammarby kan tjäna som ett utmärkt referensexempel då vi känner dess historia. Från att här inte fanns någon krollilja före Linnés förvärv (1758), finns här nu en population om flera tusen exemplar med en påfallande stor morfologisk variation som utvecklats ur några smärre kollektorer från de första mullbänkarna. Möjligen är populationen förstärkt med frön från en eller flera sibiriska insamlingar. Den är knappt 250 år gammal men har ett uttryck som signalerar att krolliljan ”alltid har funnits här”. Förhållandet är likartat vid många slott och herrgårdar i Mellansverige med anor i svensk stormaktstid. Reliktväxtstudier är alltid vanskliga; för att våga sig på dem behövs en sammanvägning av biologiska och historiska kunskaper.

Genetiska kunskaper kan allmänt förmedla kunskap om inomartskorsning och hybridisering. Förhoppningsvis kan de framöver, och efter metodutprovning och olika undersökningar, komma att kunna säga mycket om både systematik, släktskap mellan domesticerade bestånd och naturliga populationer, ursprung och kanske även om när förflyttningar gjorts i tid.

Obesvarade frågor och resterande forskning

Det föreliggande arbetet har brottas med några specifika frågor visavi krolliljans introduktion och tidiga historia i landet. Några har fått ett nöjaktigt svar, andra svar får betraktas som tentativa, ytterligare andra frågor påkallar mer uppmärksamhet. Fler, nya och minst lika viktiga och intressanta frågor kan också ställas.

Det är framför allt två framtida forskningsämnen eller -områden om krolliljan och liljorna som jag i detta sammanhang vill fästa uppmärksamheten på. Det ena gäller krolliljans kulturhistoria och bruk genom historien, innefattande funktioner som födoämne, läkemedel, alkemiskt material, i folkloristik och trosföreställningar och som prydnadsväxt. Denna infallsvinkel är både intressant i sig och som ett sätt att vinna kunskaper om introduktionen. Krolliljans användning i övrigt, både i de länder och områden där den förekommer vildväxande och i de länder där den först introducerades, har också något att säga

om tidpunkten. Det fanns ju ett syfte med introduktionerna. Detta gäller även för de andra liljearterna.¹³

Introduktionen av kulturväxter i vid bemärkelse, från en plats till en annan, uppvisar med vissa undantag ett generellt mönster. Först kom jordbruk- grödorna, sedan följde köksväxterna, läkeväxterna, kryddväxterna och till slut prydnadsväxterna. Självfallet var de flesta växterna multifunktionella. Vi får troligen gå till 1500-talet i Norden för att finna arter som inte primärt skulle ätas, lindra smärta, krydda maten eller sättas på altaret. Då kom vedartade växter som buxbom (*Buxus sempervirens*) eller liguster (*Ligustrum vulgare*) och blommande skönheter som påsklilja (*Narcissus psedonarcissus*), trädgårdsnejlika (*Dianthus caryophyllus*) och vintergäck (*Eranthis hyemalis*). Det är först under 1600-talets första hälft, med alla lökväxterna från Mindre Asien, och med trädgårdstulpanen (*Tulipa x gesneriana*) i första rummet, som begreppet prydnadsväxter blir riktigt tillämpligt för de nya växterna till den sena renässansens parterrer och barockens *plate-bandes*.

Det andra ämnet är större men hänger ihop med det första. Det gäller växtintroduktionernas idéhistoria. Ger krig växter? Varför detta stora blomsterlöksintresse, denna eufori, denna 'besatthet'? Varför denna status, varför dessa priser, varför detta botaniska intresse? Vilken var krolliljans roll bland alla dessa lökslag, och hur förändrades och utvecklades den över tiden?

Kompendietraditionens kraft är en forskningsfråga som berör många fler växter än krolliljan. Traderandet verkar oftast handla om att göra växterna inhemska eller åtminstone äldre i länderna än de är eller kan beläggas vara. Nationalromantiken är i flera trädgårds(växt)historiska avseenden både en mycket intressant och kraftfull motor i försöken att återknyta till äldre nationella kulturtraditioner i Sverige, Norden och inte minst i England och på kontinenten. Längtan verkar vara så stark, och den poetiska berättelsens associativa kraft så stor, inte minst gällande en medeltida lökblomning, att det nu också blommar av litterära snödroppar och tulpaner på 1150-talets Jylland i Vitskøl kloster...¹⁴ Det skulle vara utmanande att sätta ytterligare några arter av helt olika slag och från skilda tidsepoker under lupp för att ytterligare belysa dessa förhållanden. Beträffande trädgårdsväxternas introduktioner i allmänhet överträffar annars verkligheten ofta dikten. Detta gäller för krolliljans introduktion i Norge.

Båda de nämnda ämnena har på olika sätt berörts i avhandlingen. I fragmentens form har också en hel del formulerats i de olika kapitlena och bilagorna. Ämnena väntar dock fortfarande på en ordentlig genomlysning.

¹³ Skandinavien uppvisar samma mönster; introduktionskronologin till och med medeltiden har utförligt redovisats av Johan Lange. Den första medvetet introducerade växt som blommade var linet (*Linum ussitatissimum*), några av de första köksväxterna var kirskaål (*Aegopodium podagraria*) och selleri (*Apium graveolens*), några av de första läkeväxterna opiumvallmo (*Papaver somniferum*) och läkeverbena (*Verbena officinalis*) och några av de första kryddväxterna smörgåskrasse (*Lepidium sativum*) och dill (*Anetum graveolens*). Vilken som var den första renodlade prydnadsväxten är nog svårare att besvara. Under medeltiden introduceras självfallet många blommor med en klar prydnadsfunktion, ännu inte separerad från varken nyttan eller symboliken. Se exempelvis Lange 1991 eller Lundquist 1999 (a).

¹⁴ Jfr Bilaga 3.

Till dessa ämnen kommer ett tredje, trädgårdsväxternas (introduktions)historia. Det är snarast ett 'icke-ämne', såväl vid akademierna som hos allmänheten. Jag har tidigare påtalat att kunskapen om när våra trädgårdsväxter kom till landet generellt sett är dålig, eller rentav mycket dålig.¹⁵ Självfallet finns det lysande undantag, personer som publikationer. Mer än 10 000 växtarter, och ytterligare 10-20 000 sorter har fram till idag introducerats i Sverige. Dessa har mött i storleksordningen 2 000-2 500 indigena arter i landet.¹⁶

Det föreligger härvidlag flera problem: a) ett kvantitetsproblem – vem kan egentligen känna igen alla växterna, var de kommer ifrån och när de kom?, b) ett strukturproblem – hur organiserar man ett kunskapsinhämtande? och c) ett disciplinproblem – vem intresserar sig och ansvarar egentligen för vad inom botanik, historia, hortikultur och språk; ämnet kräver sant tvärvetenskapligt arbete?).

Det föreligger ännu inget större och sammanfattande svenskt arbete i ämnet. Den ringa och oprövade kunskapen kan därmed lätt bli kompendietraditionernas rov.¹⁷

Problemen som den här avhandlingen brottats med, behovet av flera discipliners kunskaper och erfarenheter, skulle i ett större kulturhistoriskt arbete istället kunna vändas till en möjlighet. Liljorna, både de språkliga och de verkliga, förekommer inom nästan alla vetenskapliga discipliner. På ett motsvarande sätt skulle i frågorna om trädgårdsväxterna, och specifikt liljornas, historia, nu äntligen botanister, medicinare, konsthistoriker, klassiker, hortonomer, litteraturvetare, teologer, moderna språkvetare och trädgårdshistoriker, och säkerligen flera andra, kunna ges en gemensam plattform för akademiskt samarbete.

Kanske skulle det ändå inte låta sig göras. Liljan kunde rodna av all uppmärksamhet, blygt böja sin kalkar nedåt och rulla sina kalkblad bakåt liksom för att slå knut på sig och för att vara alla till lags. Det kan bli för mycket även för en lilja. Några hemligheter vill hon kanske ha kvar.

¹⁵ Se speciellt Lundquist 1996 (a) och Lundquist 2000 (b).

¹⁶ Beträffande kulturväxternas/trädgårdsväxternas antal i Sverige, se Lundquist 2000 (b), s. 16-17.

¹⁷ Jfr Bilaga 1 – ”Trädgårdsväxternas (introduktions)historia i Sverige - personer och verk.”

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor - Arkiv

ENGLAND

CAMBRIDGE

Trinity College Library

Ms. O.8.36 Alchemica (Cent. xvi early)

(f. 17b 3 "De uirtute cuiusdam herbe que vocatur lunaria uel martogon
In nomine d. n. I. C. Inc. Exorcismus ad habendum et retinendum
herbam – natura eius est contra aquam fluere etc. Expl. de martogon")

LONDON

British Library

Add. Ms. 41623 f. 66v ("Codex Bellunensis", ca 1415)

FRANKRIKE

PARIS

Bibliothèque Nationale

Rabel, Daniel, Dossier PF2315015 (Akvareller av Daniel Rabel (1578-
1637) till det graverade verket *Theatrum Florae* (< 1622))

NEDERLÄNDERNA

LEIDEN

Universiteitsbibliotheek Leiden

Vulc. 101/CLUY 170, Brev från Henrik Høyer till Carolus Clusius
(7 brev 1597-1604, Cit: Høyer + datum)

Hortus botanicus

"Hortus botanicus Leiden 1594", kopia i delar av originalkatalogen:
"Index Stirpium terrae commissarum sub extremum Septembrem anni
1594 in Lugdunensi Academiae apud Batavos horto".

SVERIGE

GÄVLE

Lantmäteriverket (LMV)

D 20-14:1, "Ulfåhlsa uti Aska Härad och Egebyborna Sn.", karta av
Johan Ekeboum 1708.

LUND

Svenska Akademiens Ordboksredaktions Arkiv (SAOBarkiv)
Excerpter: "lilja", "kranslilja", "krollilja", "kroklilja", "krullilja"
Korrespondens (1994)

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

De la Gardie släktarkiven, Lillieska familjen papper, vol 60:2.
"Inventarium över Lillieska palatsets trädgård"

LINKÖPING

Stifts- och Landsbibliotekets samlingar

G 38, "Samlingar till Wadstena stads beskrifning - Egenhändigt utkast
och avskrifter" 7. Förteckning: År 1784 växte i KlosterOrlunda
Trädgård.

STOCKHOLM

Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA)

Brøndegårdssamlingen

Riksarkivet (RA)

Städers akter, Stockholm vol. 21

"Inventarium över Kungsträdgården 1648"

"Inventarium över Kungsträdgården 1661"

Hedvig Eleonoras Livgeding, Guvernementskontoret Sump. vol 47

"Inventarium av trädgården vid Strömsholm 1709"

UPPSALA

Uppsala botaniska trädgård

"Transkription och tolkning av delar ur UUB: U65 da, Daniel Daal-
hemius" av Karin Martinsson och Svengunnar Ryman (2005-01-14)

Uppsala universitet, Evolutionsbiologiskt Centrum, Evolutionsmuseet, Bota-
niska sektionen (Fytoteket) [Roland Moberg]

Joachim Bursers "Hortus siccus" Vol. 3, s. 117, 117b (*Lilium martagon*)

Jacob Ichsells "Herbarium vivum" (<1639) (*Lilium martagon*)

Uppsala universitetsbibliotek (UUB) Handskrifts- och musikavdelningen

D 51:9 - Olof Rudbeck d.ä:s eget exemplar av Bauhin, C.,
1623, *Pinax Theatri Botanici*, Basel.

Leufsta MS-okat - Olof Rudbeck d.ä:s eget exemplar av Rudbeck d.ä.,
O., 1685, *Hortus Botanicus*, Uppsala.

Nordin 561 - "Een lijten Trädgårdz Book Hwarutinan korteligen förfat-
tas Dhe brukeligaste och beqwämaste sätt allehanda slagz Träan och ör-
ter att föröka. Igenom sielfwa förfarenheeten beträffad, medh Kåppar-
och Trä figurer uthsijrad och Till vårt Fädernesland med flijt lämpad
aff Oluf Rùdbeck den yngre. Åhr 1686." Citeras: Rudbeck d.y. 1686
(sv). Rudbeck d.ä., O. - "Blomboken", Vol. II (1689-), Leufsta-sam-
lingen

Otryckta källor - Personer

(beläggen/dokumenten i eget arkiv)

- Biblioteca Nazionale Marciana, Venedig, Italien (e-postkorrespondens 2003-2005)
- Christianson, John Robert, Research Professor, Luther College Decorah, Iowa (e-postkorrespondens 2003-2004)
- Eckblad (+), Finn-Egil (1923-2000), professor, Biologisk Institut, Universitetet i Oslo (korrespondens 1994)
- Erixson (+), Rolf, Örtagårdsmästare, Vadstena (korrespondens; personlig kommunikation 1994)
- von Essen, Agneta, Ulfåsa/Stockholm (korrespondens 1990-2003)
- von Essen, Madeleine, Stabekk, Oslo, Norge (korrespondens och personlig kommunikation 1994-2004)
- Fægri (+), Knut, Professor, Botanisk Institut, Universitet i Bergen, Norge (korrespondens 1994)
- Flink, Karl Evert, Tekn dr h c, Bjuv (personlig kommunikation 1994)
- de Geer, Willemien, Garden Curator, Paleis Het Loo, Apeldoorn (korrespondens, brev February 1996)
- Goodway, Keith, Dr, Keele, Newcastle, England (korrespondens 1993-1995)
- Harvey (+), John H. (-1997), Dr, Frome, Somerset, Storbritannien
”Plants and trees from England for Sweden, 1687, identified”, Frome, 23 December 1989
”LILIUM martagon L.: its status in Britain and Northern Europe. Notes by John Harvey in reply to queries by Herr Kjell Lundquist and Dr Keith Goodway”, 16 december 1993.
(korrespondens 1993-1997)
- Håkansson, Håkan, Fil. dr, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet (e-postkorrespondens 2003)
- Hämét-Ahti, Leena, Professor em, Helsingfors, Finland (korrespondens 1994-1997)
- Jonsell, Lena, Institutionen för naturvårdbologi (personlig kommunikation, registeruppgifter ur *Upplands Flora*, 2003)
- Jørgensen, Per Magnus, Professor, Bergen, Norge (korrespondens 2004)
- de Koning, Jan, Prefect, Hortus Botanicus, Leiden, Nederländerna (e-postkorrespondens 2003-2004)
- Kvamme, Torstein, Ås, Norge (personlig kommunikation, e-postkorrespondens 2003)

- Lange, Johan, Professor, dr phil., Søborg, Sjælland, Danmark
(korrespondens 1994-2004)
- Lind-Fehmers, Barbro, Stockholms stadsarkiv, Stockholm
(e-postkorrespondens 2004)
- Lorentzon, Kenneth, Försöksledare, Institutionen för landskapsplanering
Alnarp, SLU
(personlig kommunikation, anteckningar 2000-2005)
- Lundquist, Kjell
(korrespondens med Finn-Egil Eckblad 1994)
(korrespondens med Madeleine von Essen 1994-2005)
(korrespondens med Knut Fægri 1993-94)
(korrespondens med John H. Harvey 1993-1997)
(korrespondens med Leena Hämet-Ahti 1994)
(korrespondens med Johan Lange 1990-2004)
(korrespondens med Hans Tybjerg 1997-2004)
(korrespondens med Willem Zieleman 1996)
”Danmark 1590 – Växsortiment”, Tycho Brahe-trädgården, Urani-
borg, 26 september 2003
- Manktelow, Mariette, Evolutionsbiologiskt Centrum, Uppsala universitet
(e-postkorrespondens 2002-2005)
- Mitternacht, Dieter, Centrum för Teologi och Religionsvetenskap, Lunds
universitet
(e-postkorrespondens, personlig kommunikation 1997-2005)
- Nilsson, L. Anders, Avdelning för växtekologi, Uppsala universitet
(e-postkorrespondens 2003)
- Nisbeth, Åke, Dr HC, Lidingö
”André Mollet och Lustgården” (opublicerat manus), 2005
(e-postkorrespondens 2003-04)
- Pavord, Anna, Författare, Bridport, Dorset, England
(korrespondens 2003)
- Peterken, Georg F., Professor, Nottingham/Lydney, England
(korrespondens 1995)
- Rydén, Mats, Professor em, Uppsala
(korrespondens 2000-2004)
- Svanberg, Ingvar, Institutionen för östeuropastudier, Uppsala Universitet
(”Sarana i rysk och sibirisk folkbotanik” (2003-11-30, opublicerat ma-
nus, 6 sidor)
- Svanholm, Göte, Örebro
”To anyone interested in *Lilium martagon*”, rundbrev 2004-01-08
- Tillge, Lise, Lic agro, Skævinge, Danmark
(“*Lilium martagon* L.”, stencil 1970-tal)
(personlig kommunikation 1994)
- Tybjerg, Hans, Botanisk Institut, Københavns universitet
(korrespondens 1997-2004)

- Tyler, Torbjörn, Institutionen för ekologi, Lunds universitet
(personlig kommunikation, uppgifter ur *Skånes Flora* (under utgivning),
2000-2005)
- van Uffelen, Gerda, Hortus Botanicus Leiden, Nederländerna
(Clusius/Clutiusväxtförteckning, 1594 (kopia))
(personlig kommunikation 2004)
- Webb, David, Professor, Dublin
(handskriven not, september 1993)
- Zeeberg, Peter, Dr. phil., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Köpen-
hamn
(e-postkorrespondens 2003)
- Wallenquist, Inga, Journalist, Linköping
(personlig kommunikation, korrespondens och e-postkorrespondens,
2004)
- Zieleman, Willem, Assistent Headgardener, Paleis Het Loo, Apeldoorn
(korrespondens 1996)
- Åsen, Per Arvid, Agder Naturmuseum, Kristiansand, Norge
(fax: "Lilium martagon på Sørlandet", 20 och 24 oktober 1995)
- Åsheim, Olsen, Venke, Norge
(e-postkorrespondens 2004-2005)
- Örneholm, Urban, Fil. dr, Institutionen för klassiska språk, Uppsala universi-
tet (e-postkorrespondens 2003-2005)

Tryckta källor och Litteratur

- Ahlich, J., 1722, *Den Swenske Lust-, Ört- och Trä-Gården / Beprydd med Blomster / Köks-Krydder och Örtter Samt Fruchtbärande Trän*, Stockholm.
- Ahlich, J., 1744, *Trägårds-Skiötsel; Det är, En grundelig underrättelse om Trägårds-wäsendet, eller en förbättrad Swensk Blomster- Köks- och Trägård Uti Fyra Böcker afhandlad, Och Med med Sven Brehmers tilökta Bihang, Angående en Trägårds-Mästares Giöromål hwarje Månad hela året igenom*, Stockholm.
- Ahlich, J., 1773, *En kort Underrättelse Om det, som Hwarje Månad, Uti en Trägård Bör i akttagas, Efter detta Climat inrättad*, Stockholm.
- (Ahlich, J.), u.å. "Specification På allahanda Trägårds-Fröö / som finnas friska och upricktig / hos Johann Alich, boende i Stockholm / på Norremalm och Konungs-Backen."
- von Aken, F. M., 1756, *Hus- och Landt-Apotehques tilökning, hwaruti the omständ-
lig heter, som hittils hufwudsakeligen förhindrat rofdjurens utdödande, warda
beskrefne ... så ock en liten anmärkning wid thet äkta fär- och gete-pulfweret.
Samt et annat härligtpräservative emot sjukdomar och farsoter för hästar och
andra boskaps kreatur*, Örebro.

- von Aken, F., M., 1747, *Hus- och Land-Apotheque, Bestående af approberade och säkra Medel till Boskaps, Färs, samt andre Kreaturs Præservation och curerande, uti the wahnlige påkommande Sjukdomar och Farsoter; Jämväl til at utöda Wargar, Räfwar, Loar, Björnar, Rof-Foglar, med flere Odjur, såsom Ohyra i Husen & c.*, 2 uppl. Skara.
- von Aken, F., M., 1746, *Hus- och Rese-Apotheque, huru man sin hälsa rätt skjöta, och the rätta approberade medel, vti ett hushåll, bruka skal, vti möjeligaste kortthet sammandragit*, Skara.
- Aldén, B., Engstrand, L., Iwarsson, M., Jonsson, L., Nilsson Ö., Ryman, S., 1998, *Kulturväxtlexikon*, Natur och Kultur/LTs förlag.
- Allt om Trädgård*, 2001, Så här frösår du krollilja, Få flera liljelökar, Nr 12, s.50-51.
- Almquist, E., 1929, *Upplands vegetation och flora*, Akad. avh., Uppsala.
- Alströmer, J., 1727, *Den Swänska Wårdande Fåra-Herdens Trogne Wäg-Wisare Til en god Fåra-Skiötzel, Jemte et Bihang om Potatoes eller Jord-Päron, samt Alm-Wild- Apal- och Eke-Träns planterande. Alla Sweriges Rikes Inbyggare och wårdande Hushållare til tjenst, i god wälmening allmän giord*, Stockholm.
- Andersson, T., Jonstoj, T., Lundquist, K. (redaktörer), 2000, *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, Stockholm.
- André, J., 1985, *Les noms de plantes dans la Rome antique*, Collection d'études anciennes, Paris.
- Anell, I., 1976, *Vad betyder växtens latinska namn*, Lund.
- Anfält, T., Nilsson Ö., 1999, *Lilla Blomboken – en bukett ur Rudbeckarnas botaniska projekt*, Scripta minora, Vol. 8, Uppsala universitetsbibliotek.
- Apollinaris, 1633, *Kurtzes Handtbüchlein / und Experiment / vieler Artzneyen / durch den gantzen Körper deß Menschens / von dem Haupt biß die Füß*, Strassburg 1633.
- Arbor, A., 1953, *Herbals. Their origin and evolution. A chapter in the history of botany 1470-1670*, Cambridge.
- Artedi, P., 1905, *Kårt Förteckning På de Träen, Buskar åg Örtor, såmm wäxa sponté wid Nordmalings Prästebod...*, *Svenska Vetenskapakademiens Årsbok*, s. 54-72.
- Arvidsson, H., *Talangfull berättare gör historien till sin [Kommentar Guillous historia]*, *Svenska Dagbladet Kultur*, 3 februari 2004.
- Ascherson, P., Graebner, 1905, *Synopsis der mitteleuropäischen Flora, Monocotyledones (Liliaceae, Lilium)*, Vol. 3, s. 171-184.
- Baker, M., 1996, *Discovering The Folklore of Plants*, Shire publications Ltd., 3rd ed.
- Baker, J. G., 1871, *A new synopsis of all the known lilies. – IV., The Gardeners' Chronicle and Agricultural Gazette*, s. 708-709.
- Balvoll, G., Weisæth, G., 1994, *Horticultura. Norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner*, Landbruksforlaget.
- Barona, J. L., Gómez Font, X., 1998, *La correspondencia de Carolus Clusius con los científicos españoles*, Valencia.

- Bartholin, T., 1662, Index Plantarum indigenarum quas in itinere suo observavit D. Georgius Fuiren, *Cista Medica Hafniensis*, Köpenhamn, s. 278-293.
- Batsch, A.J.G.C., 1810, *Botanik för Fruntimmer*, Örebro.
- Bauhin, G., 1671, *Pinax Theatri Botanici*, Basel, 2 uppl., Basel.
- Bauhin, G., 1623, *Pinax Theatri Botanici*, Basel.
- Beck von Mannagetta, G., 1893, Ueber Formen des Türkenbundes (*Lilium martagon* L.), *Wiener Illustrierte Garten-Zeitung*, Wien, s. 409-413.
- Behling, L., 1957, *Die Pflanze in der mittelalterlichen Tafelmalerei*, Weimar.
- Behm (Böhme), M., 1692, *En Nyttigh Läkiare Bok Emot Dhe Siukdomar / som Hästargemenligen plågas aff ... å nyo omtryckt / medh en kort Tilöckning aff dhe märkvärdigaste effterättelser / som Baron Wolff Helmhard von Hohbergh I sin Tyska Georgica Curiosa eller Adelige Landtlefverne hafwer antecknat*, Stockholm.
- Behm (Böhme), M., 1648, *Een nyy och ganska nyttigh Läkiarebook Om Häste Läke-domar*, Stockholm.
- Benediktsson, J., 1965, Lilja, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 10, Malmö, s. 555-557.
- Berchelt, S., 1589, *Om Pestilentzien och hennes Orsaker...*, Stockholm.
- Berchelt, S., 1588, *Een lithen wnderwijsningh om Pestilentz, hennes Begynnelse, Rum, Kennemerker, Orsaaker och Läkiedomar*, Stockholm.
- Berckenmeyer, B. N., 1778, Om whitja Liliors förökande, *Kungliga Patriotiska Sällskapet Hushållsjournal*, December, s. 19-20.
- Berglund, K., 2003, Historien blommar än, *Dagens Nyheter*, 6 september 2004.
- Berglund, K., 1993, Hundra tusen liljor, *Dagens Nyheter*, 18 juli 1993.
- Berglund, K., 1987, *Längtans blommor*, Rabén & Sjögren.
- Berti, Tito (red.), *Di sana pianta. Erbari e taccuini di sanità. Le radici storiche della nuova farmacologia*, 1988, Edizione Panini, Modena.
- Besler, B., 2000 [1613], *The Garden at Eichstätt. The book of plants by Basilius Besler*. With an introduction by Klaus Walter Littger and botanical' annotations by Werner Dressendorfer, Tashen Köln m.fl. orter. Citeras: Besler 2000 [1613]. spec sod 425
- Besler, B., 1613, *Hortus Eystettensis*, Nürnberg.
- Betz, H. D., 1995, *The Sermon on the mount. A commentary on the Sermon on the mount, including the Sermon on the plain* (Matthew 5:3-7:27 and Luke 6:20-49) (Hermeneia), Minneapolis
- Beynon d.y., E., 1727, *Then Barmhertige Samariten ... Sidst en liten husläkedom af Tobak ... item Coleri Undervisning on Hälsones förvahrung i hvar Månad om åhret...*, Stockholm.
- Beynon, E., 1697, *Den barmhertige samariten det är wälmeent råd och underrättelse / huruledes man allahanda menniskians ... siukdomar ... hielpa skall Samt och ett kort uttåg af Johan Guffers lillas (!) huuss-apoteek av samma innehåld...*, Stockholm.
- Bibel* 2000, Bibelkommissionens översättning 1999. Verbum.

- Bibeln eller Den Heliga Skrift*, 1927, Bibelsällskapets edition, Lund.
- Biblia, det är: All den Heliga Skrift, med korta Capitel-summarier samt fullständiga Parallelspråk*, 1892, Svenska Bibelsällskapet, Stockholm.
- Bickis, J., 1926, *Latvijas augu noteicējs*, Cēcis och Rigā.
- Bille, O., 1959, *Våre hageblomsters historie*, Oslo.
- [Den Heliga] Birgitta, 1957-59, *Himmelska uppenbarelser [av] den heliga Birgitta*, till svenska av Tryggve Lundén, Malmö.
- Bischofsberger, E., 2002, Spaning efter fusk i forskning, SvD 19 februari 2002, s. 4-5.
- Bjerkander, C., 1778, Försök til et Thermometrum Floræ för år 1777, *Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar*, Vol. XXXIX, s. 168-174.
- Block, Hans Rasmussøn, 1984 [1647], *Ældste danske havebog. Horticultura Danica*, Århus [Köpenhamn].
- Block, M. G. 1711, *Åtskillige Anmärkningar Öfwer närwarande Pestilentias Beskaffenhet Motande / Botande och Utrotande Uti Östergötland*, Linköping.
- Blommor ur "Svenska Örtekransen", 1842, *Runa. Svenska fornsamlingar*, Stockholm, s. 8-17.
- Blond, A., 1753, *Gärtner-Akademie oder: die Kunst Pracht- und Lust-Gärten*, Augsburg.
- Blunt, W., Stearn, W. T., 1995 [1994], *The art of botanical illustration. New edition revised and enlarged*, Antique Collectors' Club, The Royal Botanic Gardens, Kew.
- Blunt, W., Raphael, S., 1979, *The Illustrated Herbal*, London.
- Blåvarg, S., Walerud, M., 2001, *Snittblomman*, Stockholm.
- Boch, M., 1608, *En litten Örtgård för the krancke och bedröfwade siäler...*, Stockholm.
- Bock, H., 1577, *Kreütterbuch. Darin unterschiedt Namen und Wirkung*, Strassburg.
- Bock, H., 1552, *De stirpium, maxime earum, quæ in Germania nostra nascuntur...*, Strassburg (Argentorati).
- Bock, H., 1546, *Kreüter Buch. Darin Unterscheid / Wirkung und Namen der Kreüter so in Deutschen Landen wachsen...*, Strassburg?
- Boije, C. G., 1756, *Säkra Rön Och Påliteliga Medel Til Wälmågo och Förmögenhet, Eller den Igenom många års egna Försök Förfarna Svenska Landthushållaren, Uti hwilken tilkänna gifwes det förnämsta som en Landtman bör weta och förstå, til en indrätigt Landthushållnings inrättande och wårdande...*, Stockholm.
- Boierth, P., 1929, En examen inför Stockholms trädgårdsmästares skrå eller ämbete år 1753, Gréen, J. (red.), *Minnen från gångna tider samlade och utgivna med anledning av Fältareförbundets tioåriga tillvaro*, Stockholm, s. 29-64.
- Bonde-Praktikan innehållandes Några sköna Reglor, huruledes man skall känna och lära årsens lopp, alltid warandes, år ifrån år*, 2002, Prisma, Stockholm.
- Bonstedt, C. (utg.), 1931, *Pareys Blumengärtnerei. Beschreibung, Kultur und Verwendung der gesamten gärtnerischen Schmuckpflanzen*, Bd. 1, Berlin

- Borgen, L., 2000, Professor Schübelers plass i norsk hagebrukshistorie, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen maj 1999*, s. 22-27.
- Bos, F., 1993, *Lilium bulbiferum* subsp. *croceum* in The Netherlands and northern Germany, *The Kew Magazine*, Vol. 10, Part 4, November, s. 190-197.
- Bosse, J. F. W., 1841, *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnererei*, 2:a delen, Hannover.
- Brahe, P., 1971, *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*, Utgiven med inledning, kommentarer och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm, Nordiska museets Handlingar 78, Lund.
- Brahe, P., 1920, (*Gamble Grefwe Peer Brahes/ Fordom Sweriges Rijkets Drotzetz/*) *Oeconomia eller Huusholdz-Book för ungt Adels-folck Skrifwin Anno 1581*. Tryckt på Wijsingsborg ... 1677, Stockholm.
- Brehmer, S., "Specification På följande, Brukelige och upricktige Trägårds-Frön, Som för billigt pris finnas, hos Sven Brehmer... ", Stockholm.
- Britten, J. (ed.), 1881, *The Names Of Herbes By William Turner A.D. 1548*, (With and introduction, an index of English names, and an identification of the plants enumerated by Turner), London.
- Broman, O. J., [1724] 1954, *Chloris Helsingica, Gylisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland*, utg. av Gestrike-Helsing nation i Upsala, Karl A. Hægermarck och Anders Grape, del III, Uppsala, s. 745-825.
- Bromelius, O., 1694, *Chloris Gothica, seu catalogus stirpium circa Gothoburgum nascentium...*, Göteborg.
- Bromelius, O., 1740, *Lupulogia, Eller: En Liten Tractat, Landt-Mannen nyttig och nödig, lärandes huru han rätteligen Med HumleGårdar Omgås, them Skiöta, Ansa och Plantera Skal ... Nu Förökt Med Underrättelse huru som med Eke- och Böke-Hagars Anläggning, jemwäl unga Ekars, Bökars, Tallars, Biörckars, Ahlars, och liflige Hagetorns-Häckars Plant- och Ansning förfaras skall*, Stockholm.
- Bromelius, O., 1687, *Lupulogia, eller En Liten Tractat Den gemene Landtmannen fast nyttig och nödig / lärandes huru han rätteligen med Humle-gårdar omgås / them skiöta / ansa och plantera skall*, Stockholm.
- Broocman, C. F., 1760, *Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintlige städer, slott, sokne-kyrkor, soknar, ... , med mera*, Norrköping.
- Broocman, R., 1736-39, *En fulständig swensk hus-holdsbok om swenska land-hushåldningen i gemen och i synnerhet, så in- som utom huset*, 2 delar, Norrköping.
- Brunfels, O., 1530-1536, *Herbarum vivae ei cones*, Tom. III (1536), [Argentorati], Strassburg.
- Brøndegaard, V. J., 1978-80, *Folk og flora. Dansk etnobotanik*, 4 bd., Rosenkilde og Bagger.
- Campbell-Culver, M., 2001, *The Origin of Plants. The People and Plants that have shaped Britain's Garden History since the Year 1000*, London.

- Cappelletti, E. M., 1995, Plants cultivated at the time of Anguillara, i: Minelli, A. (ed.), 1995, *The Botanical Garden in Padua 1545-1995*, Venedig, s. 162-172.
- Cappelletti, E. M., 1995, Living collections in the botanical garden at the time of Cortuso (1591), i: Minelli, A. (ed.), 1995, *The Botanical Garden in Padua 1545-1995*, Venedig, s. 196-242.
- Cause, D. H., 1676, *De koninglycke hovenier, aanwyzende de middelen om boomen, bloemen en kruyden te zaayen, planten sen queeken en voort teelen. Met konstige koperen platen verciert*, Amsterdam.
- Celsius, O., 1748 [1745-47], *Hierobotanicon, sive de plantis sacrae scripturae*, Amsterdam.
- Cesalpino, A., 1583, *De plantis libri xiv*, Florens.
- Chesnecophorus, J. 1613, *Regimen iter agentium thet är, Een lijten vnderwijsning, huru the sigh förhålla skole, som någon reesa företaga,... ; Ther hoos een Officina itineraria, eller ett litet reesapothek*, Stockholm.
- Christensen, A., 1999, *Haverne – dengang*, Köpenhamn.
- Christianson, J. R., 2003 [2000], *On Tycho's Island. Tycho Brahe, Science and Culture in the Sixteenth Century*, Cambridge.
- Christianson, J. R., 2002, Tycho and Sophie Brahe: Gender and Science in the Late Sixteenth Century, i: Christianson et al (eds.) *Tycho Brahe and Praque, Crossroads of European Science*, H. Deutsch, s. 30-45.
- Clemedson, Carl-Johan, 1989, *Kartusianklostret Mariefred vid Gripsholm*, Sörm-ländska handlingar N:r 48, Nyköping.
- Clusius, C., 1605, [*Carolo Clusii Atrebatii*] *Exoticorum libri decem: quibus animalium, plantarum, aromatum, aliorumque peregrinorum fructuum historiae describuntur: Item Petri Belloni observationes eodem Carolo Clusio interprete*, Leiden.
- Clusius, C., 1601, *Rariorum plantarum historia*, Antwerpen.
- Clusius, C., 1576, *Rariorum aliquot stirpium per Hispanas*, Antwerpen.
- Coates, P., 2003, Editorial Postscript: the naming of strangers in the landscape, *Landscape Research*, Vol. 28, No. 1, s. 131-137.
- Coats, A., 1968 [1956], *Flowers and their histories*, 2nd ed., London.
- Colerus, J., 1694, *J. Coleri Oeconomia, Thet är Hushåldz Underwijsning Förswänkat / Och i många Rum uthaf andra Authoribus amplificerat och förbättrat av Isaco Erici, Pastore Stenbyense*, Stockholm.
- Colerus, J., 1683, *M. Joh. Coleri Oeconomia, Thet är Hushåldz Underwijsning / För 40. åhr sedan Förswänkat / och i många Rum uthaff andra Authoribus amplifierat och förbättrat av Isaaco Erici, Pastore Stenbyense i Östergötland*, Stockholm.
- Colerus, J., 1656, *Oeconomia ruralis et domestica* [tyska], Mainz.
- Collins, M., 2000, *Medieval Herbals. The Illustrative Traditions*, The British Library and University of Toronto press, London, Toronto and Buffalo.
- Collins English Dictionary*, 2000, HarperCollins Publishers, Glasgow.

- Collinson, P., 2002, Forget not mee & my garden [...] selected letters, 1725-1768, of Peter Collinson, Philadelphia.
- Comenius, J. A., 1683, *Orbis sensualium pictus ... Then Synlige Werlden Thet är The aldra förnembiligaste Werldennes Tings och Lefwernes Förrättelsers Affmålning och Namngifwelse / å nyo uplagd och på mång Ställe förbättrat / sampt ett Titel- och Orde-Register...*, Riga.
- Comenius, J. A., 1670, *Den gandske Verden (fuld af) de Ting / som kan (sees och) sandes afmaled*, Köpenhamn. Comenius, J. A., u.å., *Orbis sensualium pictus...* [latinsk-tysk version, LUB], u.o.
- Comenius, J. A., 1643, *Johannis Amos COMENII Vpläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller: Alle Språks och Wettskapers Örtegård. Thet är: En Geenstijgh / til at lära thet Latiniske / sampt hwart och itt Språk, tillijka medh alle Wettskapers och Konstners Fundamenter / under 100. Tittlar och 1000. Meningar författat*, Stockholm (Tridje Uplägningen).
- Comenius, J. A., 1640, *Johannis Amos Comenii Vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örtegårdh. Thet är: En geenstijgh, til at lära thet latiniske, sampt hwart och itt språk, tillijka medh alla wettskapers och konstners fundamenter*, Stockholm.
- Conradi, E., 1973, Martagonliljer og skogskjegg i Alpe, *Norsk Hagetidene*, Vol. 89, Nr, s., 152-153.
- Corneliuson, J., 1997, *Växternas namn. Vetenskapliga växtnamns etymologi. Språkligt ursprung och kulturell bakgrund*, Stockholm.
- Crescenzi, P., 1583, *New Feldt und Ackerbau*, [utan ort].
- Dahl Grue, U. (red.), 1999, *Ta vare på gamle prydpplanter. Situasjonen i dag. Forslag til bevaringstiltak*, Det norske hageselskap/NLH Institutt for plantefag og Institutt for landskapsplanlegging.
- Dahl Grue, U. (red.), 1993, *Ta vare på gamle hager*, Statens fagtjeneste for landbruket/Hageselskapet.
- Dahl, P., 1995, *Svensk ingenjörskonst under stormaktstiden. Olof Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet*, Uppsala
- Dahllöf, T., 2001, Synen på naturen, *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm, s. 29-44.
- Dahlman, G. T., 1728, *Den Färdige Trädgårds-Mästaren, Eller Nödige Wettenskaper För Träd- Kiöks- Humble- och Orangerie- Gårds Arbetare, Allom dem til ti- enst som äro Älskare deraf, och willia sig i sådane saker närmare kunnoge giöra*, Stockholm. Dahlman Eskilson, K., 1760, *Inledning Til Swenska Humle- gårds-Skogs- och Ängs-Skötselen*, Stockholm.
- Dansk biografisk Lexikon*, 1887-1905, utg. C. F. Bricka, Köpenhamn, 19 Bd. (Bd. V, 1891)
- Davies, W. D., Allison, D. C., 1988, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew* (International Critical Commentary, Vol. 1) Edinburgh.
- De la Quintinye, M., 1756, *Instructions pour les jardins fruitiers et potagers* (Tome second, Paris.

- Dietze, A., 2000, 1600-talls kjøkkenhagetradisjon på Baroniet Rosendal, Kvinnherad, Norge, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen maj 1999*, s. 40-45.
- Dilg, P., 1991, Lilie, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. V, München och Zürich.
- Dioskorides, P., 1965-1970 [< 512], *De materia medica. Codex Vindobonensis Medicus Graecus 1 der Österreichischen Nationalbibliothek*, (2 vol., Faksimile + Kommentarband zu der faksimileausgabe, Hans Gerstinger), Graz.
- Dioskorides, P., 1610, *Kräuterbuch dess uralten unnd in aller Welt berühmtesten Griechischen Scribenten Pedacii Dioscoridis Anazarbæi ... Erstlich durch Ioan-nem Danzium von Ast verteutscht, nun mehr aber von Petro Uffenbach auff s neue obersehen, verbessert...*, Frankfurt am Main.
- Dioskorides, P., 1550, *De medicinali materia, libri sex, Ioanne Ruellio interprete. Cuilibet capiti additæ annotationes...*, Lugduni [Lyon].
- Dioskorides, P., 1546, *Kreutter Buch. Des Hochberümpften Pedanii Dioscoridis Anazarbei, gründliche und gewisse beschreibung aller materien oder gezeugs der Artzney, ... Jetzt erstmals aus der Griechischen unnd Lateinischen sprachen gründlich verteutscht. Durch Johan Dantzen von Ast, Franckfurt am Mayn.*
- Dioskorides, P., 1537, *Pedanij Dioscorides Anazarbei De Medica Materia libri sex*, Paris.
- Dioskorides, P., 1529, *De medica materia libri V. De letalibus venenis eorumque præcautione & curatione. De cane rabido: Deque notis quæ morsus ictusve animalium venenum relinquentium sequuntur: Deque eorum curatione lib. unus. Interprete Marcello Vergilio. Ejusdem Marcelli Vergilii in hosce Dioscoridis libros commentarii doctissimi...*, Coloniae [Köln].
- Dioskorides, P., 1518, *De medica materia libri sex. Interprete Marcello Virgilio, cum eiusdem annotationibus...*, Florentiæ [Florens].
- Dodoens, R., 1644, *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi, volghens sijne laetste verbeteringhe: met bijvoeghels 8 elck capitel, uyt verschreyden cruydtbeschrijvers: Item, in't laetste een beschrijvinghe vande Indiaensche ghewassen, meest ghetrocken uyt de schriften van Carolus Clusius. Nu wederom van nieuws overseen ende verbeteret* ("Örtabok av Rembert Dodoens, enligt de senaste förbättringarna, med bilagor efter varje kapitel, av olika ört-författare, och i slutet en beskrivning av de indianska [amerikanska] växterna, mestadels utdrag ur skrifterna, av Carolus Clusius, och ännu en gång förbättrad och översedd"), Antwerpen, 1644.
- Dodoens, R., 1616, *Stirpium historiae pemptades sex*, Antwerpen.
- Dodoens, R., 1608, *Cruydt-Boeck van Rembertus Dodonaeus, volgens sijne laeste verbeteringe ...*, Leyden.
- Dodoens, R., 1583, *Stirpium historiae pemptades sex*, Antwerpen.
- Dodoens, R., 1578, *A Nieuwe Herball, or, Historie of Plantes.and nowe first translated out of French into English, by Henry Lyte*, London.
- Dodoens, R., 1557, *Histoire des plantes...*, Anvers.
- Dodoens, R., 1553, *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad vivum expressæ*, Antwerpen.

- Drysdale Woodcock, H. B., Stearn, W. T., 1950, *Lilies of the world. Their cultivation & classification*, London & New York.
- Drysdale Woodcock, H., Coutts, J., 1935, *Lilies. Their culture and management. Including a complete descriptive list of species*, Glasgow.
- Eckblad, F-E., 1991, Henrik Høyer og de første tulipaner i Norge, *Blyttia*, Nr 3, s. 145-150.
- Eckblad, F-E., 1988, Molter som skjørbuksmiddel i skriftlige kilder, *Blyttia*, Nr 46, s. 177-181.
- En liten bok som kallas Bonde-Practica eller Wäder-bok*, 1971 Linköping. Een lijten book; som kallas bondepractica eller wätherbook... [*Bondepraktikan*], 1682, Strängnäs.
- Een Lijten Kockebook / Hwaruthinnan beskrijfwes / huruledes man allahanda Spijs wäl koka och tилrätta kan..., 1650, Stockholm.
- Ehrhart, B., 1762, *Oekonomische Pflanzenhistorie nebst dem Kern der Landwirtschaft- Garten- und Arzneykunst*, Ulm und Memmingen.
- Eichwald, K. mfl., 1984, *Eesti NSV Floora*, Vol. IX, Tallin.
- Elfving, F., 1921, Elias Tillandz. Ett 250-års minne, *Finsk tidskrift*, s. 27-44.
- Elsholtz, J. S., 1684, *Vom Garten-Baw: Oder Unterricht von der Gärtnerrey auff das Clima der Chur-Marck Brandenburg / wie auch der benachbarten Teutschen Länder gerichtet / und in VI. Bücher abgefasset*, Der dritte Druck, Cölln an der Spree [Berlin].
- Elsholtz, J. S., 1663, *Flora Marchica Sive Catalogus Plantarum*, Berlin.
- Engelmann, C. W., 1844, *Genera plantarum oder die Pflanzen-Gattungen der in den russischen Ostseeprovinzen Esth-, Liv- und Kurland wildwachsenden Pflanzen*, Mitau och Leipzig.
- En liten Kok-Bok, hwarutinnan Korteligen doch tydeligen wises Huruledes allahanda soppor kunna kokas, åtskillige Slags Rätter af Kött, Fisk, och Gröna Saker tillagas, Allahanda Miölk-Rätter, Bak-Wärck, Budingar och kakor*, Stockholm.
- Erici, L., 1602, *Een nyttigh vnderwijsning, rådth och läkedom, emoot pestilentian och hennes förgifft: samt om hennes orsaak*, Stockholm.
- Ericson, S., 1956, *Trädgården. Hur dess färger skiftar medan årstiderna växlar*, Göteborg.
- Eriksson, G., 2002, *Rudbeck 1630-1702. Liv, lärdom dröm i barockens Sverige*, Stockholm.
- Eriksson, G., 1969, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Uppsala.
- Eriksson, G., 1962, *Elias Fries och den romantiska biologin*, Lychnos-bibliotek 20, Uppsala.
- Erttman, I., 1672, *Huus-Medicin, Alla Bräcklige och Siuka till tienst*, Stockholm (översättning från tyskan av Johan Otterman).
- von Essen, A., 1995, *Ulfåsa – Ulfs eller Ulvarnas ås?*, Motala.
- von Essen, M., 1997, *Hager til lyst og nytte. Hagekunsten gjennom tusen år*, Oslo.
- Ewald, F., 1977, *Lilium Bulbiferum and Lilium Martagon, the Native Lilies of Germany, The Lily yearbook of th North American Society*, Vol. 30, s. 38-42.

- Falck, J. P., 1785-86, *Beyträge zur topographischen Kenntniss des russischen Reichs*, 3 Bd., Sankt Petersburg.
- Fasting, C. F., 2000, Om havevekster og havekunst, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen maj 1999*, s. 53-59.
- Fægri, K., 1987, Klostervesenets bidrag til Norges flora og vegetasjon, *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok 1987*, s. 225-238.
- Feinbrun-Dothan, N., 1986, *Flora Palaestina*, Part Four, Alismataceae to Orchidaceae, Jerusalem.
- Feldmaier, C., 1967, *Die neuen Lilien*, Stuttgart.
- Fischer, H., 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München.
- von Fischer-Benzon, R., 1894, *Altdeutsche Gartenflora. Untersuchungen über die Nutzpflanzen des deutschen Mittelalters, ihre Wanderung und ihre Vorgeschichte im klassischen Altertum*, Kiel och Leipzig.
- Fleischer, J. G., 1853, *Flora von Esth-, Liv und Kurland*, Mitau och Leipzig.
- Flinck, M., 1994, *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*, Torekällbergets museum, Södertälje.
- Forsius, S. A., 1952 [1611], *Physica Eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendoms beskrifvelse*, Uppsala Universitets årsskrift 1952:10, Utg. Johan Nordström, Uppsala.
- Forsskål, P., 1950, *Resa till lycklige Arbien. Petris Forsskåls dagbok 1761-1763*, Svenska Linnésällskapet, Uppsala.
- Forsskål, P., 1775, *Flora Aegyptiaco-Arabica sive descriptiones plantarum*, Köpenhamn.
- Fox, H. M., 1928, *Garden Cinderellas. How to grow lilies in the garden*, New York.
- Fraas, C., 1870, *Synopsis plantarum florum classicae. Uebersichtliche Darstellung der in den classischen Schriften der Griechen und Römer vorkommenden Pflanzen, nach autoptischer Untersuchung im Florengebiete entworfen und nach Synonymen geordnet*, Berlin.
- Franck, J., 1992, *Alkemiska skrifter*, Introducerade och kommenterade av C-M. Edenborg, Stockholm .
- Franck, J., 1973 [1659], *Speculum botanicum renovatum praecipuarum herbarum, arborum*, Bokförlaget Redivia, Stockholm.
- Franck, J., 1659, *Speculum botanicum renovatum...*, Uppsala.
- Franck, J., 1638, *Speculum botanicum...*, Uppsala.
- Franck, J., 1618, *Signatur, Dass ist, grundliche vnd warhafftige beschreibung der von Gott und der Natur gebildeten vnnnd gezeichneten gewachsen*, Rostock.
- Francki, K., 1990, Slottets trädgårdar, *Uppsala slott. Vasaborgen*, s. 156-192.
- Fremstad, E., 2000, Naturalisering av hageplanter, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen maj 1999*, s. 32-39.
- Fries, E., 1964, *Botaniska utflykter*, Stockholm.

- Fries, E., 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*, Stockholm.
- Fries, E., 1864, *Botaniska utflygter*, Bd. 3, Stockholm.
- Fries, E., 1852, *Botaniska utflygter*, Bd. 2, Stockholm.
- Fries, E., 1853 [1843], *Botaniska utflygter*, Bd. 1, 2 uppl., Stockholm.
- Fries, L., 1532, *Spiegel der Arzney*, [utan ort]
- Fries, R. E., 1935, En växtleverens från England till Sverige år 1687. Ett hortikulturhistoriskt fragment, *Trädgårdsodlingen i Sverige. Hyllningsskrift tillägnad Carl. G. Dahl på sextioårsdagen den 17 juni 1935*, Stockholm, s. 370-377.
- Fries, Th. M., 1904, Svenska växtnamn, *Arkiv för botanik*, Bd. 3, N:o 14, s. 1-60.
- Fries, Th. M., 1903, *Linné. Lefnadsteckning*, 2 Bd., Stockholm.
- Fries, Th. M., 1899, Trädgårdsskötseln i Sverige under 1700-talets föra hälft, *Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift*, Nr 4 (s. 49-54), Nr 5 (s. 65-68) och Nr 6 (s. 81-84 och 100-103)
- Fries, Th. M., 1894, *Naturalhistorien i Sverige intill medlet av 1600-talet*, Uppsala.
- Fries, Th. M., 1895, *Människans inflytande på vårt lands vegetation*, Föreningen Heimdals Folkskrifter, Stockholm.
- Fries, Th. M., 1883, Kulturväxterns ursprung, *Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift 1882*, s. 36-44, 68-75, 98-109, 142-150.
- Frischlin, N., 1594, *Nomenclatur trilingvis, graecolatinusgermanicus*, Frankfurt am Main.
- Frisk, G., 1949, *A Middle English Translation of Macer Floridus De Viribus Herbarum*, Uppsala.
- Friededt, R. F., 1877, *Ioannis Franckenii Botanologia, nunc primum edita, praefatione historica, annotationibus criticis, nomenclatura Linnaeana*, Uppsala. Citeras: Franck 1640.
- Frängsmyr, T., 2000, Linné kartlade naturens nytta för nationen, *Svenska Dagbladet*, Under strecket, 12 maj 2000.
- Fuchs, L., 1542, *De Historia Stirpium*, Basel.
- à Gabella, Ph., 1615, *The Consideratio Brevis of Philip à Gabella*, translated from Latin by Christopher Atton, The Alchemy Web Site (2003-03-26)
- Georgson, K. m.fl., 1997, *Hallands flora*, Lund.
- Gerard, J., 1974 [1597], *The herball, or Generall historie of plantes*, Amsterdam.
- Gerard, J., 1633, *The Herball, or Generall Historie of Plantes, Gathered by John Gerarde of London Master in Chirurgerie Very much Enlarged and Amended by Thomas Johnson Citizen and Apothecarye of London*, London.
- Gertz, O., 1939, Botaniken på de gamla örteböckernas tid. Herbarius och herbarium, *Lychnos*, s. 193 221.
- Gertz, O., 1927, Hortus Celsianus i Uppsala, *Lustgården*, Årg. 8, s. 62-80
- Gertz, O., 1927, *Linnés blomsterrabatter å Hammarby. Enligt en originalhandskrift av Linné*, Särtryck ur Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1927, Uppsala.
- Gertz, O., 1926-27, Anteckningar om gamla träd, *Skånes Natur*, Skånes Naturskyddsförenings årsskrift.

- Gertz, O., 1921, Jörgen Fuiren, Ottho Sperling och den första naturvetenskapliga forskningsfärden i Skåne, *Skånes naturskyddsförenignes årskrift*, Särtryck.
- Gesner, C., 1972-80, *Conradi Gesneri Historia plantarum* [faksimil efter originalet i Universitätsbibliothek Erlangen], Zürich.
- Gesner, C., 1555, *De rariss et admirandis herbis, quæ sive quod nocte luceant, sine alias ob causas, Lunariæ nominantur, commentariolus Eiusdem descriptio montis fracti, sine montis Pilati, iuxta Lucernam in Heluetia. His accedunt Io. du Choul Pilati montis in Gallia descriptio. Io. Rhallicani Stockhornias, qua Stockhornus mons altissimus in Bernensium Heluetiorum agro, versibus heroicis describitur*, Zürich [Figuri].
- Gledhill, D., 2002, *The names of plants*, Cambridge (3rd ed.).
- Gmelin, J. G., 1751-52, *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733-1743*, 4 vol., Göttingen.
- Gmelin, J. G., 1747, *Flora Sibirica sive Histoira Plantarum Sibirae*, Sankt Petersburg.
- Gréen, S., 1980, *Äkta liljor*, Stockholm.
- Gréen, S., 1963, *Liljor*, Stockholm.
- Grey-Wilson, C., Mathew, B., 1981, *Bulbs. The Bulbous Plants of Europe and their allies*, London.
- Grieve, M., 1981 [1931], *A modern herbal. The medicinal, culinary, cosmetic and economic properties, cultivation and folk-lore of herbs, grasses, fungi shrubs & trees with all their modern scientific uses*, Vol. II, New York.
- Griffiths, D., 1933, *Some Hybrid Martagon Lilies*, United States Department of Agriculture, Circular No. 299.
- von der Groen, J., 1669, *Le Jardinier Hollandois/ Der Niederländische Gärtner*, Amsterdam.
- Guillou, J., 1999, *Vägen till Jerusalem*, Stockholm.
- Gulden, G., Høiland, K., 2000, Finn-Egil Eckbland 12.8.1923 – 14.7.2000, *Blyttia*, Nr 3-4, s. 147-152.
- Gullander, B., 1975, *Linné i Skåne. Carl Linnaeus dagboksmanuskript från Skånereisan 1749...*, Stockholm.
- Gunnes, E., 1987, Klosterlivet i Norge. Tilblivelse – økonomi – avvikling, *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok 1987*, s. 49-84.
- Gunther, R., 1959, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York.
- Hall, M., 2003, Editorial: The Native, Naturalized and Exotic – plants and animals in human history, *Landscape Research*, Vol. 28, No. 1, s. 5-9.
- Hammarsköld, D., 1966 [1963], *Vägmärken*, Stockholm.
- Hammer, M., 1999, Tulpanen från Bologna, *Tulpan*, Tjörnedala trädgårdsförening, s. 7-102.
- Hammer, M., 1995, Creation of woodland herbaceous layer in urban broad-leaf plantations – introduction techniques and establishment studies, *IFPRA World Congress*, Antwerp, Belgium, 3-4 sept 1995 (5 sid.).

- Hammer, M., 1991, Introduktion av skogsörter och skogsgräs i urbana planteringsytor – orienterande experimentella studier, *Stencil 91:4*, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp .
- Hansson, A-M., 2001, Vikingabotanik, *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm, s. 208-213.
- Hansson, M., Hansson, B., 2000, *Den underbara blomman*, Lund.
- Harlan, J. R., 1998, *The living fields our agricultural heritage*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hartman, C. J., 1843, *Handbok i Skandinaviens flora, innefattande Sveriges och Norriges Vexter, till och med Mossorna*, 4:e uppl., Stockholm.
- Hartman, C. J., 1820, *Handbok i Skandinaviens flora innefattande Sveriges och Norriges Vexter, till och med Mossorna*, Stockholm.
- Harvey, J., 1998 (a), Published writings by John Hooper Harvey (1911-97) on garden history and related topics. *Garden History*, Vol. 26. Nr 1, s. 102-105.
- Harvey, J., 1998 (b), The Plants in John Evelyn's "Elysium Britannicum", O'Malley, T., Wolschke-Bulmahn, J. (red.), *John Evelyn's "Elysium Britannicum" and European Gardening*, s. 221-268.
- Harvey, J., 1996, Fritillary and Martagon - wild or garden?, *Garden History*, Vol. 24, Nr 1, s. 30-38.
- Harvey, J., 1990 [1981], *Mediaeval Gardens*, London.
- Harvey, J., 1975, Gardening book and plant lists of Moorish Spain, *Garden History*, Vol. 3, s. 10-22.
- Hasselquist, F., 1969 [1757], *Iter Palaestinum eller Resa til Heliga Landet förrättad ifrån År 1749 til 1752*, utgiven av Carl Linnæus, Faksimile, Bokförlaget Rediviva, Stockholm.
- Hasselquist, F., 1757, *Iter Palaestinum eller Resa til Heliga Landet förrättad ifrån År 1749 til 1752*, utgiven av Carl Linnæus, Stockholm.
- Hauberg, P., 1936, *Henrik Harpestræng. Liber herbarum*, Köpenhamn.
- Hauberg, P. (utg.), 1933, *Christiern Pedersens lægebog. Malmö 1533*, Köpenhamn.
- Hecht, W., 1930, *Heil- und Gewürzpflanzen*, Bd. XII, s. 161, [utan ort].
- Heller, D., & Heyn, C. C., 1991, *Conspectus Florae Orientalis. An Annotated Catalogue of the Flora of the Middle East*, Fascicle 6, Jerusalem.
- Hemträdgården* 2000, "föregående växt", Nr 2, s. 58.
- Hepper, F. N. & Friis, I., 1994, *The plants of Pehr Forsskal's 'Flora Aegyptiaco-Arabica. Collected on the Royal Danish Expedition to Egypt and the Yemen 1761-63*, The Royal Botanic Gardens, Kew.
- Hepper, F.N., 1992, *Illustrated Encyclopedia of Bible Plants*, Leicester & Grand Rapids.
- Hermann, P., 1687, *Horti Academici Lugduno-Batavi Catalogus exhibens Plantarum omnium Nomina, quibus ab anno MDC LXXXI ad annum MDCLXXXVI Hortus fuit instructus...*, Leiden
- Hermelin, S. A., 1970, Nils Sylvén 17.9 1880- 14.4. 1969, *Lustgården 1969-70*, s. 278-280.
- Heve, N., 1942, *Felöversatta bibelväxter*, Helsingborg.

- Hildebrand, W., 1650, *Magia naturalis libri quator, Thet är: fyra besynnerlige böcker aff undersamma konstler författade uthi åtskillige Naturalium rerum secretis*, Stockholm.
- Hildegard av Bingen, 1533, *Hildegardis Physicas*, (Argentorati) Strassburg.
- Hjelle, K.L., 2002, Palaeobotanical investigations in Bergen, Norway – development of an urban settlement and the use of plants in the medieval town, *Nordic Archaeobotany – NAG 2000 in Umeå*, (Ed. Karin Wiklund), *Achaeology and environment* 15, University of Umeå, s. 85–94.
- Hjelmqvist, H., 1991, Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 85, s. 225–248.
- Hjelmqvist, H., 1961, [Have] Sverige: Trädgård, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 6, Malmö, s. 264–267.
- Hjelt, O. E. A., 1896, *Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet*, Skrifter utgifna af Svenska literatursällskapet i Finland XXXII, Helsingfors.
- Hjelt, O. E. A., 1869, Försök att bestämma de av Elias Tillandz i hans ”Catalogus plantarum” upptagna vexter, *Notiser ur Sällskapets pro fauna et flora Fennica förhandlingar*, Helsingfors, s. 209–244.
- Hobhouse, P., 1992, *Gardening Through the Ages. An Illustrated History of Plants and Their Influence on Garden Styles – from Ancient Egypt to the Present Day*, New York.
- Høeg, O. A., [Have] Norge, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 6, Köpenhamn, s. 264–264.
- Hoffberg, C. F., 1784, *Anvisning Til Växt-Rikets Kännedom*, 2 uppl., Stockholm ?
- Hohberg, W. H., 1682, *Georgica curiosa*, Nürnberg.
- Holden, W., 1977, The Martagon and Hansonii Species and Their Hybrids, *The Lily yearbook of the North American Lily Society*, Vol. 30, s. 46–48.
- Holmboe, J., 1904, Studier over norske planters historie (*Gentiana purpurea* L.), *Nyt. Mag. f. Naturv. XXXXIII, I*, s. 33–51.
- Holmén, H., 2003, Vetenskapen löper risk att förflyktigas – när trendtänkandet tar över, *Tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning*, Nr 1, s. 42–49.
- Holzhausen, A., 1927, *Boken om liljor. Skönblommande liljeväxter, deras beskrivning, skötsel och användning*, Stockholm.
- von Hoorn, J., 1697, *Den Swenska Wälöfwade Jordegumman*, Stockholm.
- Hornemann, J. W., 1837, *Dansk Oeconomisk Plantelære*, Anden Deel, Köpenhamn.
- Hortus sanitatis, deutsch*, 1924 [1485], [Hrsg. Peter Schöffler, Mainz], faksimilutgåva, München.
- Hughes, J. D., 2003, Europe as Consumer of Exotic Biodiversity: Greek and Roman times, *Landscape Research*, Vol. 28, No. 1, s. 131–137.
- Humble kuler oc ymper*, Kong Christians (Danmark) förordning 14 maj 1619.
- Hunger, F. W. T., 1943, *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526-1609*, Tweede deel (II), Martinus Nijhoff.

- Hunger, F. W. T., 1927, *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch Kruidkundige 1526-1609*, Eerste deel (I), Martinus Nijhoff.
- Hyde, E., 2002, *Flowers of Distinction: Taste, Class, and Floriculture in Seventeenth-Century France*, Conan, M., (ed.), *Bourgeois and Aristocratic Encounters in Garden Art, 1550-1850*, Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, Vol. 23.
- Hylander †, N., 1970, *Prima loca plantarum vascularium sueciae. Plantae subspontaneae vel in tempore recentiore adventitiae* [Första litteraturuppgift för Sveriges vildväxande kärlväxter jämte uppgifter om första svenska fynd. Förvildade eller i senare tid inkomna växter], Supplement till Svensk Botanisk Tidskrift, Band 64.
- Hämet-Ahti, L., 1992, Kasvisto vanhoissa suomalaisissa puutarhoissa, *Puutarha*, 4B, s.18-22.
- Häveker, J. H., 1669, *Lilium. Physico-Theologico-Hieroglyphicum. Das ist Des Natürlichen Lilien-Bildes Geistliche Sinnen-Bilder...*, Nürnberg.
- Høeg, O. A., 1975, Ta vare på klosterplantene, *Museumsnytt*, Nr 1, s. 1-3.
- Ingar, J., Båtvik, I., 2000, Gamle bevarte herbarier, og Østfolds eldste herbariebelegg, *Natur i Østfold*, Vol. 19, s. 17-27.
- Jackson, B. D. (ed.), 1876, *A catalogue of plants cultivated in the garden of John Gerard, In the years 1596-1599*, London.
- Jalas, J., utg., 1958, *Suuri kasvikirja* [Stora växtboken] *toimittanut*, Helsingisa Otava.
- Jekyll, G., 1901, *Lilies for English gardens. A guide for amateurs*, Covent Garden.
- Jessen, K., 1936, Liliifloernes Udbredelse I Danmark, *Botanisk Tidskrift*, Bd. 43.
- Jheringius, J., 1630, *Fyra Gudelighe Pestilentz Böner*, Strängnäs.
- Johansson, J. T. & Lindell, T., 1996 (a), Från Johansson till rutininventering. Svensk kärlväxtfloristik i modern tapping, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 90, s. 177-197.
- Johansson, J. T. & Lindell, T., 1996 (b), Från det sena 1800-talet – Thedenius' och Kindbergs tid. Svensk kärlväxtfloristik rulla på, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 90, s. 33-48.
- Johansson, J. T. & Lindell, T., 1995, Från Agardh och Fries till 1800-talets mitt. Svensk kärlväxtfloristik tar fart, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 89, s. 345-363.
- Johansson, J. T. & Lindell, T., 1994, Från örtabok till Wahlenberg. Historien om svensk kärlväxtfloristik tar sin början, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 88, s. 267-286.
- Jonson, Ben, 1941 [1641], *The sad shepherd* [or a tale of Robin Hood]. *The fall of Mortimer. Masques and entertainments*, Oxford.
- Juel, H. O., 1923, *Studien in Burser's Hortus Siccus*, Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis, Sr. IV, Vol. 5, Nr 7, Uppsala.
- Jørgensen, P.M., 2003, Byen er Bergen – faget er botanikk, *Bergens Museums Årbok*, s. 37-39.

- Jørgensen, P.M., 1997, Tulipanen og Bergen i 400 år, *Bergens Tidende*, maj, s. 28.
- Kammecker, J. L., 1732, *En til sitt kära fäderneslandz dienst och nytta utgifven trädgårdzman, hvarutinnan afhandlas trädgårdars- och der til hörande vetenskaper ... och utzirat med skiöna kopparstycken jämte en bifogat köke- och kryddegård om allehanda växter huru the böra såås ... Grundat uppå goda filosofiska principier och sielfva praxin*, Stockholm.
- Kapelrud, A. S., 1962, Liljor, *Svenskt bibliskt uppslagsverk*, Bd. 2, s. 1502.
- Karg, S., Robinson, D., 2002, Secondary food plants from medieval sites in Denmark: fruits, nuts, vegetables, herbs and spices, *Nordic Archaeobotany – NAG 2000 in Umeå*, (Ed. Karin Wiklund), *Achaology and environment* 15, University of Umeå, s. 133–142.
- Karling, S., 1970, Drottning Christinas franske trädgårdsmästare, *Lustgården 1969-1970*, s. 95-125.
- Karling, S., 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrutt*, Stockholm.
- Karling, S., 1928, Vadstena klosterträdgård, *Rig*, s. 155-170.
- Kindberg, N. C., 1868, *Tillägg till Östgöta flora, innehållande förteckning öfver Östergötlands Fanerogamer och Ormbunkar jemte uppgift öfver deras växeställen*, Linköping.
- Kindberg, N. C., 1861, *Östgöta flora (Fanerogamerna)*, Linköping.
- Kirchner, O., von Loew, E., Schröter, C., 1913, *Lebensgeschichte der Blütenpflanzen Mitteleuropas*, Abt. 3, Lief. 17, Stuttgart.
- Klemming, G. E. (utg.) 1883-1886, Låke- och örte-böcker från Sveriges medeltid, *Samlingar utgivna av Svenska forskriftssällskapet*, Serie 1, Svenska skrifter, Stockholm.
- Klockars, B., 1966, *Birgitta och böckerna. En undersökning av den Heliga Birgittas källor*, Stockholm.
- Klosterträdgården 1918, 2000, *Örtagården*, Sällskapet Örtagårdens Vänner i Vadstena, Nr 3, s. 8-9, 12.
- Kongl. May.s Ordningh och Stadga, *Öfver allehanda bärande Skogs Trään i Rijket / och dhes plantering*, 1664, Stockholm.
- de Koning, J., 1995, Development of Botany in the Sixteenth Century, *The Botanical Garden of Padua 1545-1995*, Venedig, s. 11-31.
- Kort Underrättelse / Huru en eller annan Siukdom hoos hästar kan förekommas och bothas. På Kongl. Sundhets-Collegii Befallning utgifwen*, 1722, Stockholm.
- Kousgård Sørensen, J., 1966, Lægebøger, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 11, Malmö, s. 76-79.
- Krausch, H-D., 2003, *Kaiserkron und Päonien rot. Entdeckung und Einführung unserer Gartenblumen*, München.
- Krok, Th. O. B. N., 1925, *Bibliotheca botanica suecana*, Uppsala och Stockholm.
- Köhlein, F., 2002, Ein Stauden-garten vor 250 Jahren, *Gartenpraxis*, Nr 12, s. 51-55.

- Lagerstedt, T. (utg.), 1944, *Schering Rosenhane Oeconomia*, Lychnos-bibliotek 8, Uppsala. (Citeras även: Rosenhane 1662.)
- Landgren, L., 2004, *Lauro myrto et buxo frequentata. A study of the Roman garden through its plants*, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Landsberg, S., 1996, *The Medieval Garden*, British Museum Press.
- Lange, C. A., 1847, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, Christiania [Oslo].
- Lange, J., 1999, *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark indtil midten af 1900-tallet*, DSR Forlag, Frederiksberg, 477 s.
- Lange, J., 1994, *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark*, Jordbrugsforlaget, Frederiksberg, 458 s.
- Lange, J., 1993, Hortikulturelt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med specielt hensyn til Uraniborg-haven, *Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial*, Stencil 93:7, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp, s. 21-34.
- Lange, J., 1992 [1959-61], *Ordbog over Danmarks plantnavne I-III + Supplement*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Munksgaard.
- Lange, J., 1991, Oldtidens og middelalderens kulturplanter i Danmark, *Fra kvangård til humlekule*, N. 21, s. 7-18.
- Lange, J., 1968, Prydplanter, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 13, Köpenhamn, s. 541-545.
- Lange, J., 1966, Lægeplanter, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 11, Malmö, s. 85-102.
- Lange, J., 1886-84, *Haandbog i den danske flora*, Fjerde omarbetade og forøgede udgave, Köpenhamn.
- Lange, J., 1864, *Haandbog i den danske flora*, 3 forøgede udg., Köpenhamn.
- Lange, J., 1856-59, *Haandbog i den danske flora*, 2 udg., Köpenhamn.
- Lange, J., 1851, *Haandbog i den danske flora*, Köpenhamn.
- Langeland, K., Asdal, Å., 2004, *Ta vare på plantene. En veileder i plantebevaring*, Genressursutvalget for kulturplanter, Grimstad (onlineversion 09.06.04)
- Langeland, K., 1992, *Oldemors stauder i våre hager*, Oslo.
- Langlois, D., 1665, *Hortus Regius*, Paris.
- Larsson, H., 1916, *Hemmabyarna. Världsbetraktelser i femton kapitel*, Stockholm.
- Lasimer, L. m.fl., 1993, *Flora of the Baltic Countries. Compendium of Vascular Plants*, Vol. I, Tartu.
- Lauremberg, P., 1631, *Horticultura ... [med] Apparatus plantarius primus: tributus in duos libros. I. De plantis bulbosis. II. De plantis tuberosis...* [1632], Frankfurt.
- Lazzaro, C., 1990, *The Italian renaissance garden*, Yale University.
- Leche, J., 1744, Förteckning öfver de raraste Växter i Skåne, *Kongl. Wet. Acad. Handl.* Vol. VII, Oct. Nov. Dec.

- Lemnius, W., 1572 (a), *Emoot Pestilentzie*, Stockholm.
- Lemnius, W., 1917 [1572], *Emoot Pestilentzie*, utg. Bröderna Lagerström, Stockholm (med efterskrift av med. dr O. Hult).
- Le Strange, R., 1977, *A History of Herbal Plants*, London.
- Leunis, J., 1847, *Synopsis der Pflanzenkunde*, Hannover.
- Liddell, H. G., Scott, R., 1940, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie Oxford. [se *Liddell-Scott-Jones Lexicon of Classical Greek* under Elektroniska källor]
- Liger, L., 1736 och 1762, *La nouvelle maison rustique ou économie generale de tous les biens de campagne* [4:e och 8:e utg.], Paris.
- Lilja, N., 1839, *Flora öfver Sveriges odlade vexter*, Stockholm.
- Liljeblad, S., 1798, *Utkast til en svensk Flora, eller afhandling om svenska växternas väsendteliga kännetecken och nytta*, Uppsala, 2 uppl.
- Liljeblad, S., 1792 (b), *Utkast til en svensk Flora, eller afhandling om svenska växternas väsendteliga känneteckn och nytta*, Uppsala.
- Liljeblad, S., 1792 (a), *Svenska ört-slagen, eller kort afhandling, om sättet at efter botaniske grunder urskilja svenska växterna, til classer, ordningar och slægter*, Uppsala.
- The Lily Year Book*, 1946, The Royal Horticultural Society, London.
- Lindbladh, M., 2004, När granen kom till byn – några tankar kring granens invandring i södra Sverige, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 98, Hft. 5, s. 249-262.
- Lindbom, T., 1984, *Den gyllene kedjan*, Borås.
- Linder (Lindestolpe), J., 1972 [1716], *Flora Wiksbergensis*, bearbetad och kommenterad av Carl-Johan Clemedson, Sörmländska handlingar N:r 28, Nyköping.
- Linder (Lindestolpe), J., 1720, *Swenska Fäрге-Konst / Med Inländske Örtor / Gräs / Blommor / Blad / Löf / Barkar / Rötter / Wexter / och Mineralier*, Stockholm.
- Linder, J., 1716, *Flora Wiksbergensis, Eller Ett Registeruppå the Träd / Buskar / Öster och Gräs / som inom en fierdings wägkring Suurbrunnen Wiksberg, antinbgen på Åkrarsås / eller Wildt wexa/ med therasbrukeligastenamn på atin ochpåSwensko*, Stockholm.
- Lindh, C., 1675, *Huus-Apoteek Och Läkier-Book, Hwar uthi Allehanda Hälsosamma Råd / och på många Meniskior offia proberade Läkedommar*, Visingsborg.
- Lindroth, S., 1943, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, Lychnos-bibliotek 7, Uppsala.
- Linné, C. von, 1764, *Genera Plantarum*, 6 upl., Stockholm.
- Linné, C. von, 1759, Rector, *Carl Linnæus, hälsar denna academiens och stadsens samtelige fäder och inbyggare, så af högre som lägre stånd* [11 december], Uppsala.
- Linné, C. von, 1986 [1755], *Svensk flora. Flora svecica*, Utgiven i samarbete med Svenska Linné-Sällskapet, Stockholm.
- Linné, C., von, 1755, *Flora svecica*, Stockholm.

- Linné, C. von, [1957] 1753, *Species plantarum. A Facsimile of the first edition 1753*, London.
- Linné, C. von, 1751, *Skånska resa*, Stockholm.
- Linné, C. von, 1749, *Amoenitates academicae*, Vol. 1, Leiden.
- Linné, C. von, 1970 [1747], *Växternas krafter (Vires plantarum)*, Valda handlingar av Carl von Linné i översättning utgivna av Svenska Linné-Sällskapet, N:r 57, Ekenäs.
- Linné, C. von, 1940 [1745], *Öländska och Gothländska Resa...*, Malmö [Stockholm och Uppsala].
- Linné, C. von, 1745, *Flora Svecica*, Stockholm.
- Linné, C. von, 1739, Rön om Wexters Plantering, grundat på Naturen, *Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens Handlingar*, Vol. I, s. 5-24.
- Linné, C. von, 1737, *Hortus Cliffortianus*, Amsterdam.
- Linné, C. von, 1873 [1734], *Caroli Linnaei opera hactenus inedita Flora Dalecarlica. Ad verba Linnaei ...*, redigerad av Ewald Åhrling, Örebro.
- Linné, C. von, 1995 [1957], *Lappländska resan* [Iter Lapponicum Dei gratia institutum, 1732], redigerad av Magnus von Platen och Carl-Otto von Sydow, Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Linné, C., von, 1730, *Hortus Uplandicus*, Uppsala. (jfr Åhrling 1888)
- Lisowsky, G., 1955-58, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament, ausgearbeitet und geschrieben von Gerhard Lisowsky*, Stuttgart.
- de L'Obel, M., 1576, *Plantarum seu stirpium historia*, Antwerpen.
- Lonicerus, A., 1679, *Kreüterbuch, Künstliche Conterfeytunge der Bäume / Stauden / Hecken /Kräuter / Getryde /Gewürtze...*, Ulm.
- Losman, A., 1999, Till lust och välbehag. Skoklosters slotts ägare och deras trädgårdsintressen, *Tulpan, nejlika och ros. Blomstermotiv på Skokloster*, s. 29-43.
- Louis, A., 1977, *Geschiedens van de Plantkunde. Eerste Periode. De Plantkennis in dienst van Farmacie en Landbouw. Van Oudheid tot Renaissance*, Story-Scientia Gent.
- Lorentzon, K., 1996, *Våra trädgårdsväxter. Aktuella svenska och vetenskapliga namn*, Natur och Trädgård Bokförlag, Åby.
- Lorentzon, K., 1993, Vem känner den älskliga vår levkojen?, *Trädgårdsamatören*, Nr 2, s. 58-61.
- Lorentzon, K., 1983, *Engelsk-svensk hortikulturell ordbok*, u.o. (stencil).
- Lundberg, A. V., 1900, *Vadstena, Omberg och Alvastra*, Vadstena.
- Lundberg, P., 1775, *Den Swenska Frö-Samlaren, Eller Kårt Underrättelse, Om Allehanda Trädgårds-Fröns Producerande under vårt Swenska Climat...*, Stockholm.
- Lundberg, P., 1754, *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis...*, Västerås.
- Lundberg, P., u.å., "Specification På följande bruklige, upriktige och friska Trädgårds-Frön, Som för billigt pris finnas hos Trädgårdsmästare-Societetens Hufwudman Petter Lundberg... , Stockholm.

- Lundquist, A., 1991, Four-locus S-gene control of self-incompatibility made probable in *Lilium martagon* (Liliaceae), *Hereditas* 114: 57-63.
- Lundquist, K., 2004, Rekonstruktionen av Tycho Brahes trädgård, Rekonstruktionen av Tycho Brahes renässansträdgård på Ven, *Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2002-2003*, s. 100-112.
- Lundquist, K., 2002, André Mollets Lustgård ges ut på nytt, *Lustgården* 2002, s. 118-120.
- Lundquist, K., 2000 (a), Växtintroduktioner – nycklar till trädgårdarnas historia, *Park & trädgård i kulturarvsperspektiv* (red. Holmberg, I.), Göteborgs Universitet, Avdelningen för kulturvård, 2000:26, s. 42-57.
- Lundquist, K., 2000 (b), *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*, Rapport 00:1, Institutionen för landskapsplanering Alnarp.
- Lundquist, K., 2000 (c), Krolliljans (*Lilium martagon* L.) introduktion i Sverige, Landgren, L. (red.), *Nordisk trädgårdshistorisk forskning presenterad vid Krapperrupsseminariet 1997*, Forum för trädgårdshistorisk forskning, Lund, s. 43-50.
- Lundquist, K., 2000 (d), Johan Härleman (1662-1707), Andersson, T., Jonstoj, T., Lundquist, K (redaktörer), *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, Byggförlaget, Stockholm, s. 62-71.
- Lundquist, K., 1999 (a), Arkeologi i trädgården. Så kom trädgårdsväxterna till Norden, *Populär Arkeologi*, Nr 2, s. 3-7.
- Lundquist, K., 1999 (b), Ecce Tulipa – om exploateringen av kärlekens blomma i Europa under 1500- och 1600-talen, *Tulpan*, Tjörnedala trädgårds-förening, Simrishamn, s. 15-33.
- Lundquist, K., 1998, *Viola odorata* (Luktviol), Tycho Brahe Trädgården, Landskrona kulturförvaltning.
- Lundquist, K., 1996 (a), Växtmaterialet som källmaterial i trädgårdshistorisk forskning, *Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta*, Riksantikvarieämbetet, s. 74-82.
- Lundquist, K., 1996 (b), Kulturväxter i Tycho Brahes trädgårdar, *Tycho Brahe. Stjärnornas Herre*, Landskrona, s. 108-146.
- Lundquist, K., 1995, Om lingon som buxbomsersättning, *Lustgården* 1995, s. 106-111.
- Lundquist, K., 1994 (a), *Bondens trädgård - en funktion av många nyttiga och några sköna växter*, Bondens självbild och natursyn, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 6, Stockholm
- Lundquist, K., 1994 (b), Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark, *Lustgården* 1994, s. 106-111.
- Lundquist, K., 1993, Växtsamlingar, växtförteckningar och botaniska verk från renässansen Europa – en kort presentation, *Uraniborgs renässans-trädgård. Renässansens växtmaterial*, Stencil 93:7, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp, s. 65-116.
- Lütjeharms, W. J., van Ooststroom, S. J., 1936, Über eine botanische Handschrift aus dem 15. Jahrhundert, *Blumea*, Vol. 2, s. 75-85.
- Lyttkens, A., 1904-15, *Svenska växtnamn*, Bd. I-III, Stockholm.

- Låstbom, J., 1777, Anmärkningar om Frugt-träds, Trägårds-fröns och Medicinal-wäxterns införsel från Utländska orter, samt om Trägårds-skötselns i allmänhet, *Kungl. Patr. Sällsk. Hushållsjournal*, Junius 1777, s. 271-286.
- Lärda Tidningar*, 1759, Nr 102.
- Lärda Tidningar*, 1757, Nr 80.
- Lärda Tidningar*, 1757, Nr 40.
- Lärda Tidningar*, 1754, Nr 28.
- Lärda Tidningar*, 1749, Nr 96.
- Lärda Tidningar*, 1749, Nr 41.
- Lärda Tidningar*, 1748, Nr 23 + utan nummer.
- Lärda Tidningar*, 1747, Nr 28.
- Lärda Tidningar*, 1745, Nr 40.
- Lärda Tidningar*, 1745, Nr 1.
- Lønø, K., 2000, Fengende fargeprakt [om liljeodlaren Torstein Kvamme], *Norsk Hagetidend*, Nr 3, s. 150-154.
- Löw, I., 1924-38, *Die Flora der Juden*, Vol. 1-4 (Bd. 1-5), Wien und Leipzig.
- Löwegren, G., 1901, *Blomsterodling på fritt land*, i *Handbok i svenska trädgårdsskötseln*, Avd. 6, Stockholm.
- Löwenhielm, C. G., 1751, *Tal, om Landt-skötsen*, *Hållit För Kongl. Svenska Vetenskaps Academien*, Stockholm.
- Macer, A. (Macer Floridus), 1590, *Henrici Ranzovii editio duorum librorum Macri De virtutibus herbarum*, Leipzig.
- Macer, A. (Macer Floridus), 1540, *De materia medica herbarum virtutibus*, Freiburg.
- Macer, A. (Macer Floridus), 1530, *De herbarum virtutibus*, Freiburg.
- Macer, A. (Macer Floridus), 1515, *De virtutibus herbarum*, Paris.
- Macer, A. (Macer Floridus), 1506, *Macri philosophi de virtutibus herbarum noviter inventus ac impressus*, Venedig.
- Madsen, H. E. S. & Lyck, G., 1991, *Introducere planter. Forvildede og adventive arter*, Institut for Økologisk Botanik, Københavns universitet & Skovog Naturstyrelsen, Hørsholm.
- Magirus, G., 1654, *Kort Underrättelse Om Then fast förskräckelige och fahrliche Siukdomen Pestilentien...*, Göteborg.
- Malmgren, U., 1982, *Västmanlands flora*, Lund.
- Malmgren, U., 1978, Från timjan till tok – ett bidrag till de i Västmanland odlade och förvildade växternas invandringshistoria, *Västmanlands fornminnes-förening Årsskrift*, s. 5-35.
- Manktelow, M., 2005, Råshult Södregårds trädgård och Adonis Stenbrohultensis – vad finns kvar? En inventering av kulturväxter i Råshult, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 99, Hft. 1, s. 31-59.
- Manktelow, M., 2002, Linnés Hammarby – ett blommande kulturarv, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 95, Hft. 5, s. 251-306.

- Marcon, S., 2002, Nicolò Roccabonella. Liber de simplicibus, *Il giardino di Polifilio*, Milano, s. 113-116.
- Marshall, W. E., 1928, *Consider the Lilies*, New York.
- Martin, W. K., 1965, *The concise British flora in colour*, New York.
- Martini, Olaus, 1879 [1578], *Läkiare-book*. Efter en i karolinska mediko-kirurgiska institutets bibliotek befintlig handskrift utgifven med inledning och anmärkningar af J. V. Broberg, Stockholm.
- Martinsson, K., 2003, Pelargoner med egennamn – levande minnen, *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, s. 129-138.
- Martinsson, K., 2001 [2000] *Pelargoner - kulturarv i kruka*, Stockholm.
- Marzell, H., 1948, Die Lilie der Goldmacher, *Kosmos*, Nr 44, s. 164f.
- Marzell, H., 1935, *Neues illustriertes Kräuterbuch*, 3 uppl., Reutlingen.
- Mattioli, P., 1678, *Neu vollkommenes Kräuter-Buch, von allerhand Gewächsen der Bäume, Standen und Kräutern die in Teutschland, Italien, Franckreich, vnd in andern Orten der Welt herfür gekommen ... Erstlich an das Tagliecht gegeben von Petro Andrea Matthiolo. Darauf ... ausgefertiget, durch Iochimum Camerarium. Jetzund aber als ein neues Werck ... verbessert vnd vermehrt von, Bernhard Verzascha...*, Basel.
- Mattioli, P., 1626, *Kreuterbuch ... zum vierdten mal...*, Frankfurt am Main.
- Mattioli, P., 1611, *Kreuterbuch Petri Andreae Mattioli jetzt widerumb mit vielen schönen Figuren ... zum dritten mal ... gemehret und verfertiget, durch Ioachim Camerarium...*, Frankfurt am Main.
- Mattioli, P., 1604, *De i discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese. Medico Cesareo, et del serenissimo principe Fernando arciduca d'Avstria, etc. Nelli sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della Materia Medicinale*, Venedig.
- Mattioli, P., 1600, *Kreuterbuch*, Frankfurt am Main.
- Mattioli, P., 1598, *Petri Andreae Matthioli opera quae extant omnia: hoc est commentarij in VI libros Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia nunc a Casparo Bauhino ... aucti ... Item apologia in Amatum Lusitanum ... Epistolarum medicinalium libri 5. Dialogus de morbo gallico*, Basel.
- Mattioli, P., 1565, *Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia. Iam denuo ab ipso autote recogniti, et locis plus mille aucti...*, Venedig.
- Mattioli, P., 1558, *Petri Andreae Matthioli Senensis commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacij Dioscoridis Anazarbei de medica materia*, Venedig.
- Mazur, P., 2003, Theocritus 11.56-9: Polyphemus as Hellenistic Poet, *Theocritus Colloquim*, Center for Hellenistic Studies, Harvard University, Washington.
- McLean, T., 1989 [1981], *Medieval English Gardens*, London.
- McRae, E. A., 1998, *Lilies. A Guide for Growers and Collectors*, Portland.
- Menton, Th., 1974, *Plant and floral woodcuts for Designers & Craftsmen. 419 Illustrations from the Renaissance Herbal of Clusius*, Dover Publications, New York.

- Mentzer, M., 1732, *Appendix eller bihang till svenska åkermannen*, Uppsala.
- Mentzer, M., 1727, *Swenska Åkermannen / Det är: En Wälment Beskrifning Om Landt gods / Des Art och rätta Beskaffenhet / Med En utförlig Undervisning Om deras Bruk och Skiötsel / Samt angående Åker / Äng / Dikande / Humblegårdar / och Skogsrödningar*, Stockholm.
- Meyen, F. J. F., 1841, *Utkast till växt-geografien jemte utförliga undersökningar öfver de viktigaste kulturväxternes fädernesland, odling och nytta*, Örebro.
- Meyer, F. G., 1999, *The Great Herbal of Leonhart Fuchs. De historia stirpium commentarii insignes*, 1542, Stanford University Press, Stanford, 2 vol.
- Miller, P., 1750, *Das englische Gartenbuch Oder Philipp Millers Gärtners der preiswürdigen Apothekergesellschaft in dem Kräutergarten zu Chelsea, und Mitgliedes der Königl. englischen Societät der Wissenschaften; Gärtner-Lexicon...*, Nürnberg.
- Minelli, A. (ed.), 1995, *The Botanical Garden in Padua 1545-1995*, Venedig.
- Moe, D., 2000, Claus F. Fasting (1746-1791), en europeer i norsk hagekunst, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen maj 1999*, s. 46-52.
- Moldenke, H. N. & Moldenke A. L., 1952, *Plants of the Bible*, Waltham.
- Mollet, A., 1651 (a), *Lustgård*, Stockholm.
- Mollet, A., 1651 (b), *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm.
- Mollet, A., 1651 (c), *Der Lust Garten*, Stockholm.
- Moltsen, A.S.A., 2002, Arkæobotaniske undersøgelser fra middelalderbyen København - metodik og udvalgte eksempler, *Nordic Archaeobotany – AG 2000 in Umeå*, (Ed. Karin Wiklund), Archaeology and environment 15, University of Umeå, s. 173-180.
- Mossberg, B., Stenberg, L., 2003, *Den nya nordiska floran*, Stockholm.
- Mossberg, B., Stenberg, L., Ericsson, S., 1992, *Den nordiska floran*, Stockholm.
- Musgrave, T., Musgrave, W., 2000, *An empire of plants. People and plants that changed the world*, New York.
- Müller, S., 1687, *Vademecum botanicum oder Beyträgliches Kräuter-Büchlein...*, Frankfurt & Leipzig.
- Myrdal, J., 2004, Den Heliga Birgittas uppenbarelser som skildring av 1300-talets vardag, *Folkets Historia*, Årg. 30-31, 2002-2003, Stockholm, s. 4-46.
- Månsson, Arvid, 1987 [1642], *En mycket nyttigh Örta-Book*, Bokförlaget Rediviva, Stockholm.
- Månsson, A., 1643, *Een Nyy Trägårds Book / sammandragen aff några trowärdige och förfarne Män / som här om godh Wettskap hafwa...*, Stockholm.
- Månsson, A., 1642, *Practica, Eller Een liten doch nyttigh Underwijsning Om åderlåtande...*, Linköping.
- Månsson, A., 1628, *Een mykit nyttigt Örta Book, Om the herlige Örter som vthi thetta höghberömda Konunga Rijket / vårt kära Fäderneslandh Sverige, Åhrligen wäxa: Såsom och / Om någhra Uthändska Örter /*

- huruledes som the emoot mångha bådhe inwertes och vthwertes Krankheeter och *Stukdommar brukas skola...*, Kalmar.
- Människan och naturen. *Etnobiologi i Sverige* 1, 2001, (red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg, Håkan Tunón) Stockholm.
- Møller-Christensen, V., 1966, Lægekunst, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 11, Malmö, s. 79-82.
- Møller-Christensen, V., 1966, Lægemedlert, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 11, Malmö, s. 82-85.
- Mørkved, B., 2000, Småhagene i Nord-Norge – staudebevaring og kulturhistorie, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Musehagen i Bergen maj 1999*, s. 144-153.
- Natkevi ait -Ivanauskien , M. (red.), 1963, *Lietuvos TSR flora*, Vol. II, Vilnius.
- Nationalencyklopedin* (NE), 2002-. [Online-versionen citeras “NE online 2005, “sökord”]
- The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 1993, Ed. Lesley Brown, Vol. 1 A-M. Clarendon Press, Oxford.
- Nilsson S.G., Nilsson, I. N., 2004, Biologisk mångfald i Linnés hembygd i Småland 4. Kärnväxtfloran och dess förändring i Stenbrohults socken, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 98, s. 65-160.
- Nilsson, Ö., 1987, *Nordisk fjällflora*, 2 rev uppl, Stockholm.
- Noisette, L., *Manuel complet du jardinier* , Paris.
- Nordisk Familjebok konversationslexikon och realencyklopedi*, Ugglepplagan, 1904-1926, 38 Bd., Stockholm (Bd. 16, 1912; Bd. 17, 1912, Bd. 35, 1923).
- Nordstedt, O., 1920, *Prima loca plantarum suecicarum*. Första litteraturuppgift om de i Sverige funna vilda eller förvildade kärnväxterna, Lund.
- Norton, Th., 1975, Se Reidy (ed.) 1975.
- Nyberg, K. & Manktelow, M., 2004, Linnés apostlar och tillkomsten av *Species plantarum*, *Svenska Linnesällskapets Årsskrift 2002-2003*, s. 9-30.
- Nyberg, L., 2000, André Mollet, *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, Stockholm, s. 20-25.
- Nycander, O., 1906, Johannes Palmberg, några anteckningar af Oscar Nycander, *Personhistorisk tidskrift*, s. 57-61.
- Nyman, C. F., 1980 [1867-68], *Utkast till svenska växternas naturhistoria eller Sveriges fanerogamer skildrade i korthet med deras växtställen och utbredning m.m., deras egenskaper, användning och historia i allmänhet*, Bd. I-II, Avesta [Örebro].
- Odelman, E., 2001, Ericus Johannis Schroderus, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, s. 616-618.
- Odhner, E., 1963, *Växternas namn*, Stockholm.
- Olafsen, O., 1898, *Havebrug og Frugtaavl i Norge i Middelalderen*, Christiania [Oslo].

- Olai, B., 1957 [1578], *Een Nyttigh Läkere Book ther uthinnen man finner råd/hielp och Läkedom till allehanda menniskiornes siwksdomar bådhe inwertes och uthwertes*, Stockholm.
- Olausson, M., 1993, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, Stockholm.
- Olausson, M., 1988, Trädgårdsmästare och trädgårdsmästareämbetet i 1700-talets Stockholm, *Den kultiverade naturen. Fataburen 1987*, s. 156-165. *Ordningen För Månglare och Månglerskor, huruledhes the skole handla, och hwadh ther aff i Accijs gifwas skal*, 1623, Stockholm.
- Ordningh / Öfwer the Fremmandes Handel här i Staden / och huruledes the sighförhålla skola*, 1671, Stockholm.
- Ovidius, 1946, *Methamorphoses*, With an English translation by Frank Justus Miller, 2 vol., Cambridge/Massachusetts & London.
- Oxford English Dictionary, 2000-, OED online.
- Paaw, P. 1601, Hortus publicus Academiae Lugduno-Batavæ. Eius ichnographia, descriptio, usus. Additi habet stirpium numero, et nominibus, Leiden.
- Palmberg, J., 1733, *Serta Florea Svecana, Eller: Swenske Örte-Krantz ... ånyo uplagd och förbättrad / samt wd slutet försedd me en wacker Tilökning af många härliga och hälsosamma Örter*, Stockholm.
- Palmberg, J., 1684, *Serta Florea Svecana, Eller Swenske Örtekrantz, Strängnäs*.
- Palmchron (Sparman), A. N., 1710, *Korta Berättelser / huru man sig emot Pestilentzen och Rödsoten förwara skall*, Uppsala.
- Palmchron, A., 1653, *En kort Berättelse / Huru man sigh i Pestilentz tijder förhålla skal...*, Stockholm.
- Palmstruch, J. W. (utg.), 1805, *Svensk Botanik*, Bd. 3, Stockholm.
- Paracelsus, T., 1659, *The Aurora of the philosophers*, Transcribed by Dusan Djordjevic Mileusnic, The Alchemy Web Site (2003-03-27).
- Pareys Blumengärtnererei, 1931-23, Beschreibung, Kultur und Verwendung der gesamten gärtnerischen Schmuckpflanzen, Berlin.
- Parkinson, J, 1904 [1629], *Paradisi in sole. Paradisus terrestris*, London.
- van de Passe, C., 2002 [1928-1929/1614], *A garden of flowers. All 104 engravings from the Hortus floridus of 1614*, Dover Publications, Mineola.
- Paulli, S., 1708, *Quadripartitum Botanicum De Simplicium Medicamentorum Facultatibus...*, Frankfurt ad Moenum.
- Paulii, S., 1653, *Viridaria Varia Regia & Academica publica, in usum Magnatum*, Köpenhamn.
- Paulli, S., 1971-72 [1648], *Flora Danica Det er: Dansk Urtebog*, Utgivet med indledning og kommentarer af Johan Lange og Vilh. Møller-Christensen, Rosenkilde og Bagger.
- Paulii, S., 1648, *Flora Danica Det er: Dansk Urtebog*, Köpenhamn.

- Paulinus Gothus, L., 1623, *Loimoscopia, eller Pestilentz Speghel. Thet är: Andeligh och Naturligh Vnderwijsning / Om Pestilentzies Beskriffwelse / Orsaker / Präserwatiff / Låkedomar och Befrijelser*, Strängnäs.
- Pavord, A., 1999, *The Tulip*, London.
- Pedersen, A., Have. Alm. og Danmark, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 6, Köpenhamn, s. 260-262.
- Pedersen, C., 1986 [1534], *Om Urtevand*, Faksimiledition med en efterskrift av Bengt Holmström, Föreningen Malmö stadsbiblioteks vänner, Malmö.
- Pedersen, C., 1973 [1510], *Vocabularium ad usum dacorum ordine litterario cum eorum vulgari interpretatione*, Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skriftserie Nr. 443 (utg. Inger Bom & Niels Haastrup), Köpenhamn [Paris].
- Pedersen, C., 1533, *En nöttelig Legebog Faar Fattige och Rige Unge och Gamle Om mange atskillige Siwgdomme som menniskene hender til at komme paa deris legeme i mange honde maade Oc om gode raad oc Legedomme til dem Ath de som lese kunde mwe hielpe dem selffue oc andre flere met urter som her voxe i Riget*, Malmö.
- Perring, F.H., Walters, S.M., 1962, *Atlas of the British Flora*, Thomas Nelson and Sons Ltd., Norwich.
- Persson, H., 2001, *Estimating Genetic Variability in Horticultural Crop Species at Different Stages of Domestication*, Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Agraria 89, Alnarp.
- Persson, H., Lundquist, K., Nybom, H., 1998, RAPD analysis of genetic variation within and among populations of Turk's-cap lily (*Lilium martagon* L.), *Hereditas* 128: 213-220.
- Peter Artedi och Nordmalings flora jämte en levnadsteckning och en utredning om släkten Arctedius*, 1985, Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet Nr 8, Umeå.
- Petersen, I. C., 1954-57, Middelalderlige laegeplanter med saerlig henblick på klostrenes urtegårde, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog for MCMLIV-MCMLVII, Bd. XLIII-XLV, s. 361-408.
- Petri, Johann, 1485 (ca), *Herbarius*...[utan ort].
- Petrus Gothus, J., 1640, *Dictionarium. Latino-Sveco-Germanicum*, Linköping.
- Pettersson, B., 1948, Antonius Münchenbergs herbarium vivum, *Botaniska Notiser*, Hft. 2, s. 223-269.
- Pettersson, B., 1944, Växtvandringar förorsakade av invasioner och krig, *Nordenskiölds-samfundets tidskrift*, s. 19-80.
- Pflanzbüchlin Der Lustgarten*, 1574, Frankfurt.
- Pharmacopœia Holmiensis galeno-chymica, 1979 [1686], *ursp. utg. av Johan Martin Ziervogel*, Bokförlaget Rediviva Nr 81, Stockholm.
- Pharmacopœia Svecica, 1997 [1775], *översättning och kommentarer av Gunnar Göthberg*, Apotekarsocieteten, Stockholm.
- Pharmacopœia Svecica*, 1775, Stockholm.

- Pignatti, S., *Flora d'Italia*, 1982, Vol. III, Edagricole, Bologna.
- Plinius d.ä., C., se även Elektroniska källor: Pliny the Elder: Natural History.
- Plinius d.ä., C., 1554, *Histoirae mvundi libri XXXVII*, Basel.
- Polhem, C., 1726, *Åtskillige Allmänne Hushålds Förslag*, Stockholm.
- Powell, J. E., 1994, *The Evolution of the Gospel. A Translation of the First Gospel, with Commentary and Introductory Essay*, Yale University Press, New Haven and London
- Rasmusson, M., Har vårt luktsinne näsa för kärlek?, *Svenska Dagbladet*, Under strecket, 22 januari 2003.
- Raspe, G. N., 1784, *Des Ritters Carl von Linné Königlich Schwedischen Leibarztes m.m. vollständiges Pflanzensystem nach der dreyzehnten lateinischen Ausgabe und nach Anleitung des holländischen Houuttuynischen Werkes übersetzt und mit einer ausführlichen Erklärung ausgefertigt*, Eifter Theil. Von den zwiebelgewächsen, Nürnberg.
- Rauwolff, L., 1583, Raysz in die Morgenländer, Laugingen.
- Regnell, M., 2002, In Memoriam: Hakon Hjelmqvist 1905-1999. A Modest Mentor [och] Hakon Hjelmqvist Bibliography. Publications relevant to archaeobotany, Viklund, K., (red.), *Nordic archaeobotany – NAG 2000* in Umeå, Umeå, s. 1-4.
- Reidy, J. (ed.), 1975, *Thomas Norton's Ordinal of Alchemy*, Early English Text Society No. 275, Oxford University Press, London, New York, Toronto, Oxford University Press.
- Retzius, A. J., 1809, *Flora Virgiliana eller Försök att utreda de Växter som anföras uti P. Virgilii Maronis Eclogæ, Georgica och Æneides...*, Lund.
- Retzius, S. J., 1806, *Försök till en Flora Oeconomica Sveciæ*, Bd. 2, Lund.
- Retzius, A., J., 1795, *Florae Scandinaviae Prodromus enumerans plantas Sveciae, Laponiae, Finlandiae et Pomeraniae ac Daniae, Norvegiae, Holsatiae Islandiae Groenlandiaeque*, 2 uppl., Leipzig.
- Retzius, A., J., 1779, *Florae Scandinaviae Prodromus; enumerans: plantas Sveciae, Laponiae, Finlandiae, Pomeraniae, Daniae, Norvegiae, Holsatiae, Islandiae & Groenlandiae*, Stockholm.
- Reuterswärd, G., 1967, *Trädgårdens blommor berättar*, Natur och Kultur, Stockholm.
- The RHS Plant Finder 1998-99*, 1998, ed. Tony Lord, RHS, London, New York, Sydney, Moscow.
- Richter, H. E., 2003 [1835], *Codex Botanicus Linneanus. With a biographical sketch by H. Walter Lack and a translation of the introductory text by Sten Hedberg*, Edited by John Edmonson, Vol. 1, A. R. G. Gantner Verlag, Ruggell (Liechtenstein).
- Risingh, J., 1671, *Een Land-Book / Eller Några Upsatter til Wårt käre Fädernes-Landz Nytt och Förkofring wälmeente Om LAND-BRUUK och Land-Lefwerne*, Västerås.
- Rix, M., Phillips. R., 1983 [1981], *The Bulb Book*, London.
- von Rohr, J. B., 1722, *Vollständiges Hauswirthschafft Buch*, Leipzig.

- Rose, F. J., 1946, Lilies in War-Time, *Lily Year Book*, s. 19-22.
- Rosenhane, S. 1944 [1662], *Oeconomia*, se Lagerstedt, T. (utg.), *Schering Rosenhane Oeconomia*, Lychnos-bibliotek 8, Uppsala.
- Rosumek, P., & Najock, D., 1996, *Concordantia in C. Plinii Secundi Naturalem Historiam*, Hildesheim/Zürich/New York, Bd. IV.
- Rudbeck d.y., O. 1716, *Rubus Humilis, Fragariae folio, fructu rubro, Åkerbär från Norlanden...*, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O. & Rudbeck d.y. O., 1702, *Campi Elysi Liber primus*, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O. & Rudbeck d.y. O., 1701, *Campi Elysi Liber secundus*, Uppsala.
- Rudbeck d.y., O., 1691, *De Fundamentali Plantarum Notitia Rite Acquirenda*, Augustæ Vindelicorum (Augsburg).
- Rudbeck d.y., O., 1690, *De Fundamentali Plantarum Notitia Rite Acquirenda*, Trajecti ad Rhenum (Utrecht).
- Rudbeck d.y., O., 1686, *Propagatio plantarum*, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O., 1685, *Hortus botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O., 1930 [1685], *Hortus botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*, Societas Linnæana Suecorum, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O., 1666, *Deliciae Vallis Iacobææ, Sive Jacobs Dahl*, Uppsala. Cit-eras: Rudbeck Jakobsdal 1666.
- Rudbeck d.ä., O., 1666, *Hortus Upsaliensis Academiae*, Uppsala.
- Rudbeck d.ä., O., 1658, *Catalogus plantarum Tam exoticarum quam indigenarum Quibus hortum academicum vpsaliensem primum instruxit Anno M.D.C.L.VII*, Uppsala.
- Rudbeckarnas bildvärld*, 1986, Red. Anfält, T. & Hagelin O., Uppsala Universitetsbiblioteks utställningskataloger, 19, Uppsala.
- Ruoff, E., 2001, *Vanhoja soumalaisia puutarhoja*, Helsingfors.
- Rydbeck, L., 2003, Antikens Linné startade vid botanikens nollpunkt, *Svenska Dagbladet* 5 januari 2004 (recension).
- Rydbeck, L., 2002, Fader vår - är detta Din vilja?, *Dagens Forskning* 11 (27-28 maj 2002), s. 28-29.
- Rydberg, H. & Wanntorp, H-E., 2001, *Sörmlands flora*, Uppsala.
- Rydén, M., 2001, Växternas namn, *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1, 2001, s. 45-54.
- Ryman, S., 2003, Gökbloster, ryssgubbe och vandrande jude, *Svensk Botanisk Tidskrift*, Vol. 97, s. 32-33.
- Rålamb, Å. C., 1694, *Utaf Adelig Öfning, Een Handbook / Som lærer huru een Adelsman rätt kan låta bruka een Kökz-Gård...*, Stockholm.
- Rålamb, Å. C., 1690, *Adelig Öfnings Trettonde Tom*, Stockholm.
- Rålamb, Å. C., 1690, *Adelig Öfnings Fiortonde Tom*, Stockholm.
- Salander, Eric, 1731, *Tilförlätelig Gårdz-Fogde Instruktion ... Eller Underrättelse För Gårdz-Fogdar och Landt-Hushållare*, Stockholm, 2 upl..

- Salander, Eric, 1727, *Utförlig Gårdz-Fogde Instruktion ... Eller Underrättelse för Gårdz-Fogdar Och Land-Hushållare*, Stockholm.
- Sale, Romble, 1664, *Then Frantzöske-Kocken och Pастeybakaren ... Sampt en kort Handlingh / huru kiök-gårdz Rötter och Örter / Frucht och Wälluchtandes Wäxter / Såes / Omsättias och Hantheras skole*, Stockholm.
- Salvesen, P.H., 2002, Levende kulturminner i Gamlehagen på Store Milde. Rosene, *Årringen* 2002, s. 4-12.
- Savoia, A. U., 1995, The botanical garden of Padua in Guilandino's day, i: Minelli, A. (ed.), 1995, *The Botanical Garden in Padua 1545-1995*, Venedig, s. 173-195.
- Scharffenberg, J., 1902, Bidrag till botanikens historie i Norge i det 17de aarhundrede, *Nyt Mag. f. Naturv.* XXXX, III, s. 193-202.
- Schepelern, HJ.D., 1971, *Museum Wormianum. Det Forudsætninger og Tilblivelse*, Wormianum, Odense.
- Schmidt, F., 1855, *Flora des silurischen Bodens von Ehstland, Nord-Livland und Oesel*, Dorpat.
- Schnitler, C. W., 1915, *Norske haver i gammel tid*, Norsk folkemuseum, Oslo.
- Schouw, J.F., 1851, Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i den kongelige Kobberstiksamling, *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter*, Naturvidenskabelig og Mathematisk Afdeling, Række 5, Bd. 2, Köpenhamn, s. 41-64.
- Schroderus, E.J., 1633, *Enkomion Uplandiæ provincie laudatissimæ*, Uppsala.
- Schübeler, F. C., 1886, *Viridarium Norvegicum. Norges Væxtrige. Et bidrag till Nord-Europas Natur- og Culturhistorie*, Bd. 1, Oslo (Christiania).
- Schübeler, F. C., 1889, *Viridarium Norvegicum. Norges Væxtrige. Et bidrag till Nord-Europas Natur- og Culturhistorie*, Bd. 3, Oslo (Christiania).
- Selin, E., 2000, *De gotländska valnötsträden, Visby Gotlands Fornsal*, Årg. 72, s. 173-190.
- Serenius, J. 1727, *Engelska Åker-Mannen Och Fåra-Herden / Eller: Åker-Bruks-Konsten och Får Skiötlen / Så wäl efter Philosophiske Pinciper som sielfwa Pra-xin...*, Stockholm.
- Serenius, J., 1743, *Bihang til Engelske Åkermannen och Fåra-Herden...*, Stockholm.
- Sernander, R., 1933, *Parker och trädgårdar i det gamla Närke*, Studier över landskapets natur och odling, N:r 1, Stockholm.
- Sernander, R., 1931, Riseberga kloster och medeltidsträdgårdarna, *Risebergaboken*, Stockholm.
- Sezgin, F., 1971, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Bd. IV, Alchimie-Chemie. Botanik-Agrikultur bis ca. 430 H., Leiden.
- Sillasoo, Ü., 2002, Gardens and Garden Products in Medieval Tartu, Estonia, *Nordic Archaeobotany – NAG 2000 in Umeå*, (Ed. Karin Wiklund), Archaeology and environment 15, University of Umeå, s. 181-192.
- Simonis, J., 1647, *Een nyttigh Läkiarebook För alla them som Hästar hafwa til at sköta*, Stockholm.

- Sims, J., 1814, *Lilium martagon* (α) Smooth-stalked Martagon, or Turk's-cap Lily, Nr 1634, *Curtis Botanical Magazine*, London.
- Sims, J., 1805, *Ornithogalum latifolium*, Nr 876, *Curtis Botanical Magazine*, London.
- Sims, J., 1804, *Ornithogalum arabicum*, Nr 728, *Curtis Botanical Magazine*, London.
- Skepparnabb, Lilli, 1961, *Elias Tillandz' växtbilder och växtnamn*, Lovisa.
- Skinner, S., 1939, *Myths and legends of flowers, trees, fruits and plants in all ages and in all climes*, Philadelphia & London.
- Smid, H., 1995 [1577/1546], *En Skön lystig ny Urtegaardt...*, Kongsvang [Köpenhamn].
- Smid, H., 1557, *Tredie Urtegaard, ordelige oc flitige tilhobe samlet af de beste oc lerdiste Lægers Bøger ... med Christ. Torch. Morsiani Fortale*, Köpenhamn (Hans Vingaard).
- Smith, H., 1991 [1563], *Libellus vocum Latinarum*, Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skriftserie Nr. 514 (utg. Jørgen Larsen), Köpenhamn.
- Smith, H., 1974 [1520], *Hortulus synonymorum*, Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skriftserie Nr. 452 (utg. Inger Bom), Köpenhamn.
- Smith, H., 1546, *Een skön loestig, ny vrtegaardt*, Malmö.
- Smith, J., 1879, *Bible Plants: Their history, with a review of the opinions of various writers regarding their identification*, London.
- Sparman, A., 1642, *Sundhetzens Spegel, Uthi hwilken man beskodhar Sundhetzens Natur / förnämste sakerne til alla Siukdomar / som Sundheten förstöra plägha, såsom ock the Medels rätta Bråk / hwarigenom hon for them befrijat / til thet bestämde Målet kan underhållen warda*, Stockholm.
- Spegel, H., 1712, *Glossarium – Sveo – Gothicum Eller Svensk – Ordabok*, Lund.
- Spegel, H., 1685, *GUDS Verk och Hwila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse / Uti Sex Dagar af then Altmäktige Gud fullbordad: Sampt Then Siunde Dagens nödwändiga Helgelse / Afsamme alwise GUD instiftad: Efter många lärde Mäns Anledning Af Christeligit och Wälmeent Upsåt Uti Swenska Rijn beskrefwen them til Tiänst som gerna betrakta thet Himmelska*, Stockholm.
- Sperling, O., 1642, *Hortus Christianæus seu Catalogus Plantarum*, Köpenhamn.
- Stannard, J., 2003 [1999], *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Edited by Katherine E. Stannard and Richard Kay, Ashgate: Aldershot, Burlington.
- Stannard, J., 1999, *Pristina Medicamenta. Ancient and Medieval Medical Botany*, Edited by Katherine E. Stannard and Richard Kay, Ashgate: Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney.
- Stearn, W.T., 1957, *Carl Linnaeus Species Plantarum. A Facsimile of the first edition 1753*, Vol. 1, London.
- Stearn, W., 1983, *Botanical latin. History, Grammer, Syntax, Terminology and Vocabulary*, Third edition, revised, David & Charles.

- Stensson, O., 2005, Kungen som ville bli människa [om James VI/I], *SvD*, Under strecket, 31 januari 2005
- Sterner, R., 1986, *Ölands kärlväxtflora*, 2:a rev. uppl., Lund och Stockholm.
- Stevenson, Mr., 1766, *The gentleman gardener*, London.
- Stien, R., 2002, Legitimus libri possessor – norske leger som boksamlere i eldre tid, *Axonet, Medlemsblad for norsk nevrologisk forening*, Nr 1, s. 12-13.
- Stridzberg, M., 1727, *En Grundelig Kundskap Om Swenska Akerbruken...*, Stockholm.
- Strömberg, R., 1937, *Theophrastea. Studien zur Botanischen Begriffsbildung*, Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar, Bd. 6, Nr 4, Göteborg, 235 sid.
- Strömberg, R., 1940, *Griechische Pflanzennamen*, Göteborgs Högskolas Årsskrift XLVI 1940:1, 190 sid.
- Stuart, D., 2002, *The Plants that shaped our Gardens*, [Harvard University Press. Cambridge Massachusetts], London.
- Stuart, D., 1999, *Gammaldags växter*, Stockholm.
- Svanberg, I., 2004, Brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*) i allmogens trädgårdar, *Uppland 2004*, Upplands fornminnesförening och hembygdsförbunds Årsbok, s. 99-116.
- Svanberg, I., 2002, *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude. Svenskt växtnamns-ABC*, Stockholm.
- Svanberg, I., 2001, Människan, växterna och djuren, *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm, s. 13-20.
- Swan, C., 1998, *The Clutius Botanical Watercolors. Plants and Flowers of the Renaissance*, New York.
- Sweet, R., 1830, *Sweet's Hortus Britannicus; or, A catalogue of plants, indigenous, or cultivated in the gardens of Great Britain, arranged according to their natural orders, with references to the Linnean class and order to which each belongs*, 2 utg., London.
- Sweerts, E., 1991 [1612], *Early Floral Engravings, All 1200 Plates from the 1612 Florilegium*, Edited by E. F. Bleiler, Dover Publications, Inc. New York.
- Swederus, M.B., 1880-82, Svensk hortikultur i forna dagar, *Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift*, s. 8-16, 77-80, 117-122, 141-147, 116-122, 145-147, 161-173, 18-21, 41-47, 69-75, 101-109.
- Swederus, M.B., 1877, *Botaniska trädgården i Upsala 1655-1807. Ett bidrag till den svenska naturforskningens historia*, Falun.
- Svenska Dagbladet*, 2003, ”Inflyttade arter friskare än inhemska”, *Svd Vetenskap TT*, våren 2003.
- Svenson, A., Edelsjö, J., Ekman, J., Gudmundsson, H., Odelvik, G., 2001, Floran på tippar i Uppland och Södermanland 1990-1999, *Daphne* 12(2), s. 2-157.
- Sylvén, N., 1933, Närke under dendrologisk synvinkel. Föreningen för Dendrologi och Parkvårds 14:e sommarexkursion, *Lustgården*, s. 51-126.

- Sylvén, N., 1928, På dendrologfärd i Norra Västergötland. Föreningens för Dendrologi och Parkvård åttonde sommarexkursion, *Lustgården*, s. 77-117.
- Sylvén, N., 1919, Vadstena klosterträdgård, *Sveriges natur*, Naturskyddsföreningens Årsbok, s. 87-96.
- Synge, P.M., 1980, *Lilies. A Revision of Elwe's Monograph of the Genus Lilium and its Supplements*, B.T. Btsford Ltd., London.
- TAXA, *Hwar efter Tullen och Licenten För Utgående och Inkommande Waror Wid Stora Siö-Tullen*, 1719, Stocholm.
- TAXA, *hwar effter Wijnhandlare här i Staden för thenne tijden hafwa sig at regulera och rätta*, 1680, Stockholm.
- Taylor, M., Hill, C., u.å., *Hardy Plants introduced to Britain before 1799*, Wright & Sons, Womborne.
- Tengmalm, P. G., 1779-1780, Försök Til En förbättrad Pan Svecicus, *Kgl. Patr. Sällsk. Hushållsjournal*, Sept 1779-Feb 1780.
- Thedenius, K. Fr., 1850, *Stockholmstraktens Phanerogamer och ormbunkar, med växtställen för de sällsyntare*, Stockholm.
- Theophrastos, E., 1980 [1926], *Enquiry into plants and minor works on odours and weather signs*, with an English translation by Sir Arthur Hort, Vol II, Loeb classical library, Cambridge, Massachusetts; Harward University Press, London.
- Theophrastos, E., 1968 [1916], *Enquiry into plants and minor works on odours and weather signs* with an English translation by Sir Arthur Hort, Vol I, Loeb classical library, Cambridge, Massachusetts; Harward University Press, London.
- Theophrastos, E., 1644, *Theophrasti Eresii De Historia Plantarum Libri Decem, Græcè & Latine. In quibus Textum Græcum variis Lectionibus, emendationibus, hiulcorum supplementis: Latinam GAZÆ versionem nova interpretatione ad margines: totum Opus absolutissimis cum Notis[.]tum Commentariis: item rariorum Plantarum iconibus illustravit Ioannes Bodeævs à Stapel, Medicus Amstelodamensis. Accesserunt Iovlii Cæsaris Scaligeri, in eosdem Libros Animadversiones: Et Roberti Constantini Annotationes, Cum Indice locupletissimo*, Amstelodami Apud Henricum Laurentium.
- Theophrastos, E., 1534, *Theophrasti philosophi clarissimi, De historia plantarum, Libri VIII, Et Decimi principium, De causis, siue generatione plantarum, Libri VI, Theodore Gaza interprete. Cum eorum omnium quæ his Theophrasti libris continentur, indice*, Basel.
- Theophrastos, E., 1528, *De suffructibus, herbisque, ac frugibus libri quattuor, Theodoro Gaza interprete*, Strassburg [Argentorati].
- Theophrastos, E., 1504 (?), *Peri phytôn historias. Peri phytôn aitiôn* [transkriberat] *De historia plantarum libri decem. De causis plantarum libri sex*, Venedig.
- Tillandz, E., 1673, *Catalogus plantarum tam in excultis quam incultis locis prope Aboam superiorj aestate nasci observatarum, in gratiam philobotanicorum concinnatus*, Åbo.

- Tillandz, E., 1683, *Catalogus plantarum quæ prope Aboam tam in excultis, quam incultis locis huc usque inventæ sunt*, Åbo.
- Tillandz, E., 1683, *Eliae Til-Landz Icones novae in usum selectae, et catalogo plantarum promiscue appensae*, Åbo.
- Tillge, L., 1971, Løg- og knoldplanter i Danmark, *Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, Nr. 1, s. 9-28.
- Tillge, L., 1967, *Primitivformer af udvalgte arter inden for Liliales og deras forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst*, Licentiatopgave, Den kgl Veterinær og Landbohøjskole, Köpenhamn (stencil).
- de Toni, E., 1919/1924/1925, *Il libro dei semplici di Benedetto Rinio*, Acta Ital. [Roma. Pontificia accademia romana dei Nuovi Lincci. Memoire. Ser. 2], 5(1919) s. 171-279, 7(1924) s. 275-398), 8(1925) s. 123-264.
- Tournefort, J. P. de, 1717-18, *Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam.
- Trætteberg, H., 1965, Lilje, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 10, Malmö, s. 557-564.
- Turner, W., 1999 [1538], *Libellus de re herbaria novus*, Edited with a translation into English by Mats Rydén, Hans Helander & Kerstin Olsson, Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala 50.
- Turner, W., 1995, *A new herball / by William Turner*, Edited by George T. L. Chapman, Marikyn N. Tweddle, with indexes compiled by Frank McCombie, Cambridge University Press.
- Tutin, T.G. m.fl. (ed.), 1980, *Flora Europaea*, Vol. V, Cambridge University Press, Cambridge.
- Täppan, 1932, Vol. 56, Nr 4.
- Törnqvist, H., 2003, *Trädgårdshistoria på Ulvåsa – En trädgårds utveckling från 1600-talet till våra dagar*, C-uppsats, Linköpings Universitet, Institutionen för Tema, Det Kulturella Arvet (stencil)
- Uddenberg, N., 2004, I Linnés apotek, *SvD*, 16 maj 2004, Kultur, s. 5.
- Ugla, P., 1734, *Dissertatio gradualis de præfectura Næsgardensis Dalecarliæ*, Uppsala.
- Ursin, J. H., 1699, *Arboretum Biblicum*, Nürnberg.
- Ursin, J. H., 1665, *Continuatio Historiae plantarum biblicae, Sive 1. De sacra phytologia, 2. Herbarius sacer, & 3. Hortus aromaticus ...*, [Norimbergæ], Nürnberg.
- Ursin, J. H., 1665, *Silva Theologiae Symbolicae, In quâ Ducenta Sacrae Scripturae dicta totidem Symbolis ex rerum maximè coelestium & terrestrium inanimatarum naturâ petitis illustrantur, additisque; pulcherrimis variorum Scriptorum, sententiis breviter explicantur*, [Norimbergæ], Nürnberg.
- Vrbek, M., 1995, New sites of lilies (*Lilium bulbiferum* L., *L. carnolicum* Bernh. ex Koch, *L. martagon* L.) in Croatia, *Nat. Croat.*, Vol. 4, No. 3, s. 125-132.
- Wahlenberg, G., 1831, *Flora Svecica enumerans plantas sveciæ indigenas*, Uppsala. (1831)

- Walker, W., 1957, *All the plants of the Bible*, New York.
- Wallace, Dr., 1879, *Notes on lilies and their culture*, 2 ed., London.
- Wallenquist, I., 2004, *Trädgårdar i Östergötland. En skön historia*, Linköping.
- Walpole, H., 1904, *The letters of Horace Walpole. 1771-1774*, Oxford, Clarendon Press.
- Warburg, O., 1929, Heimat und Geschichte der Lilie (*Lilium candidum*), utg. Fedde, Fr., *Repertorium specierum novarum regi vegetabilis*, Beiträge zur Systematik und Pflanzengeographie VI, Beihefte. Bd LVI, s. 167-204.
- Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*, 1538, Stockholm.
- Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*, Stockholm 1538, utg. Andersson, A. 1890, Uppsala.
- Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione*, Stockholm 1559.
- Wein, K., 1930, *Elias Tillandz's "Catalogus plantarum" (1683) im Lichte seiner Zeit erklährt und gewürdigt*, Helsingfors. Citeras även: Tillandz 1683.
- Veendorp, H., Baas Beking, L. G. M., 1990/1938, *Hortus Academicus Lugduno-Batavus 1587-1937*, Reprint, Rijksherbarium/Hortus Botanicus, Leiden.
- Wendt, J. C. W. , 1816, Anvisning, att insamla, torka och förwara de i Swerige och Norrige wildt växande och odlade Medicinske Wäxter och Wäxtdelar, Kristianstad.
- Verelius, O., 1691, *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ*, Uppsala.
- Vervolt, E., 1965, Lilje. Herald.[ik], *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Del 10, Malmö, s. 564-566.
- Westius, S., 1677, *Fasciculus Dictionum, In quo Romanæ Lingvæ Vocabula juxta ordinem Alphabeticum digesta Svecicè explicantur, Addo & Svecica Latine Reduntur, perutilis ac maximè necessarius, Lingvam Latinam in Svecicam & vice versa translaturis*, Stockholm.
- Widegren, P. D., 1993 [1817], *Försök till en ny beskrivning över Östergötland*, Bd. 1, Linköping.
- de Vigo, Joannes, 1540 [?], *This lyttel Practyce of Johannes de Vigo in medycyne is translated out of Laten in to Englysshe, for the health of the body of man*, London: Robart Wyer.
- van Wijk, H. L., 1910, *A Dictionary of Plant-Names*, Vol. II, Dutch Society of Sciences, Haarlem.
- Wikén, E., 1951, *Latin för botanister och zoologer*, Lund.
- Wikström, J. E., 1840, *Stockholms flora, eller kort Beskrifning av de vid Stockholm i vildt tillstånd förekommande Växter*, Stockholm.
- Willdenow, C. L., 1809, *Anleitung zum Selbststudium der Botanik, ein Handbuch zu öffentlichen Vorlesungen*, Berlin.
- Willdenow, C. L., 1799, *Caroli a Linné Species Plantarum exhibentes plantas rite cognitatas ad genera relatas cum differentiis specificis, nominibus trivialibus, synonymis selectis, locis natalibus secundum systema sexuale digestas*, Tomus II, Berlin.
- Winroth, A., 2001, Kampen om de väldoftande öarna, *Svenska Dagbladet* 2001-11-04.

- Wollin, N. G., 1923-24, Kungsträdgården, *Samfundet S:t Eriks Årsbok*, s. - 83
- Woodward, M., 1927 & 1931, *Leaves from Gerard's Herball*, London.
- Zeeberg, P., 1994, *Tycho Brahes "Urania Titani", et digt om Sophie Brahe*, Köpenhamn.
- Zetterholm, K. H., 2003, Inblick i Talmuds tankevärld, *Svenska Dagbladet Kultur*, 9 mars 2003.
- Zohary, D., Hopf, M., 2000, *Domestication of Plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe and the Nile Valley*, Oxford University Press, Oxford.
- Zohary, M., 1982, *Plants of the Bible*, Cambridge.
- Åberg, A., 1990, Klosterträdgården och den folkliga sjukvården, *Svenska Dagbladet* 1990-03-20.
- Åsen, P. A., 2000, Lunden – den romantiske parken ved Nes Verk – botanisk historikk og gjenstående vegetasjon of flora, Moe, D., Salvesen, P. H., Øvstedal, D. O., (red.), *Historiske hager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Musehagen i Bergen maj 1999*, s. 60-79.
- Aengeln, P.V., 1684, *Der verständige Gärtner*, Frankfurt och Leipzig.
- Ährling, E., 1885, *Carl von Linnés brevvevling*, Stockholm.
- Ährling, E., 1888, *Carl von Linnés ungdomsskrifter*, Första serien, Stockholm.

Elektroniska källor

- The Alchemy Web Site, Skottland
<http://levity.com/alchemy/> (februari 2005)
- Agder naturmuseum og botaniske hage, Norge
<http://museumsnett.no/naturmuseum/> (februari 2005)
- Arizona State University, "Herbals and Early Gardening Books"
<http://www.goldcanyon.com/Patten/html/113.html> (februari 2005)
- Aust-Agder kulturhistoriske senter, Aust-Agder-Arkivet, Norge, "Medisinsk litteratur"
<http://www.aa-arkivet.no/helseutstilling/medisinskeboker.htm#Smids>
 (februari 2005)
- Blomberg, Harri, "Släkten Reichenbach - borgare, prästfolk och gästgivare i Sydösterbotten"
<http://sydaby.eget.net/gen/reichenbach.htm> (februari 2005)
- Botanisches Institut Universität Basel m.fl. "Caspar Bauhin 1560-1624"
<http://www.bauhin.ch/catalogus.htm> (februari 2005)
- The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907-21). Volume XVII. Writers on Country Pursuits and Pastimes, §

7. Herbals.
<http://www.bartleby.com/214/1707.html> (februari 2005)
- A Dictionary of Scientists, Oxford University Press, 1999
<http://www.xrefer.com/entry/494282>
- Easton's Bible Dictionary (World Wide Web Version)
<http://bible.crosswalk.com/Dictionaries/EastonBibleDictionary/ebd.cgi>
 (februari 2005)
- Evolutionsmuseet, Botaniksektionen, Uppsala Universitet, "Flora Uplandica"
<http://www-hotel.uu.se/evolmuseum/fytotek/Celsius/Celdex.htm> (februari 2005)
- Fornsvenska textbanken, Lunds universitet, utg. Lars-Olof Delsing (februari 2005)
<http://www.nordlund.lu.se/Fornsvenska/Fsv%20Folder/index.html>
- Freundeskreis Botanischer Garten Aachen e. V., Tyskland "Die Pflanzen des Capitulare de Villis"
http://www.biozac.de/biozac/capvil/karl_f.htm (februari 2005)
- Herbals & Early Gardening Books From the Doris and Marc Patten Collection Hayden Library, ASU
<http://www.asu.edu/lib/speccoll/patten/html/113.html> (februari 2005)
- Hortus farnesianus, "De Lilionarcisso rvbeoindico", Cybe Rose & Bulbs
<http://www.bulbrose.com/Amaryllis/farnesia.htm> (februari 2005)
- The Huntington Library, Art Collections, & Botanical Gardens, The Huntington Botanical Gardens, "Plant Trivia TimeLine", James P. Folsom
<http://www.huntington.org/BotanicalDiv/Timeline.html> (februari 2005)
- The Icelandic Institute of Natural History, "Flora of Iceland"
<http://www.floraislands.is/engflora.htm> (februari 2005)
- INDEX SYNONYMIQUE DE LA FLORE DE FRANCE (par Michel Kerguelen † 06/99) INRA – Institut National de la Recherche Agronomique
<http://www.inra.fr/flore-france/index.htm> (februari 2005)
- Kräuterbuch von Jacobus Theodorus "Tabernaemontanus" Anno 1625
<http://www.kraeuter.ch> (februari 2005)
- Toomas Kukk, "Eesti taimestik. Vascular Plant Flora of Estonia", Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tartu-Tallinn 1999
<http://www.zbi.ee/~tomkukk/nimestik/hydroch.htm#liliac> (februari 2005)
- Liddell-Scott-Jones Lexicon of Classical Greek
<http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/lexindex?entry=fe/rw> (februari 2005)
- The Linnean Correspondence, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, Ferney-Voltaire
<http://www.linnaeus.c18.net> (februari 2005)

- Missouri Botanical Garden (februari 2005)
<http://ridgwaydb.mobot.org/mobot/rarebooks/title.asp?relation=QK41V351623>
- The National Agricultural Library, ARS, USDA, USA "Curtis Botanical Magazine"
<http://www.nal.usda.gov/curtis/index.shtml> (februari 2005)
- Nationalencyklopedin (NE online 2005)
<http://www.ne.se> (+ "sökord")
- Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm, "Celsius Flora Uplandica"
<http://www.nrm.se/fbo/hist/celsius.html.se> (februari 2005)
- "Checklista över Nordens kärlväxter",
<http://www2.nrm.se/fbo/chk/chk3.htm> (februari 2005)
- Naturkundemuseum im Ottoneum (februari 2005) "Das Herbar Ratzenberger (1555 - 1592)"
<http://www.stadt-kassel.de/naturkundemuseum/ERGRUEND/ratzenberger.htm>
- Nermo, Per, Per Nermo's Home Page, Norge (februari 2005)
<http://www.nermo.org/slekt/surnames.html>
- Nordiska Riksmuseet, Stockholm, "Den virtuella floran"
<http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html> (februari 2005)
- NTNU Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, "Bevaring av gamle hageplanter i Midt-Norge"
<http://www.ntnu.no/vmuseet/hager/ringve/krollilje.html> (februari 2005)
- Nygaard, Tore, Alvastragatan 6 A, 58 246 Linköping ("Genealogisk hemsida")
<http://hem.bredband.net/nygtor/troms/3419.htm> (februari 2005)
- The North American Lily Society, Inc, USA, "The Lily Yearbook of The North American Lily Society, Inc 1999"
<http://www.lilies.org/pubs/yb.htm> (7 maj 2002)
- Odlanu, Din trädgård på nätet, Sösdala
<http://www.odlanu.info.shtml> (februari 2005)
- Ohio State University, "History of Horticulture"
<http://www.hcs.ohio-state.edu/hort/history/039.html> (februari 2005)
- BIOZAC - BIOkybernetisches Zentrum AACHen, Der Karlsgarten, "Die Pflanzen des Capitulare de Villis",
http://www.biozac.de/biozac/capvil/karl_f.htm (februari 2005)
- Pliny the Elder: Natural History, LacusCurtius: Into the Roman World
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html (februari 2005)
- Ramsten, Märta, "Uti vår hage. Några anteckningar kring den 'svenskaste' av kör-visor", 1994
<http://hemsidor.torget.se/users/s/SMIC/hage.htm> (februari 2005)

- Smith's Bible Dictionary
<http://bible.crosswalk.com/Dictionaries/SmithsBibleDictionary/smt.cgi>
(februari 2005)
- Svenska Akademiens Ordbok
<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (februari 2005)
- The Texas A & M University Bioinformatics Working Group
<http://www.csd.tamu.edu/FLORA/cushing/Dodoens.htm> (februari 2005)
- Welcome to the Uppsala Astronomical Observatory (UAO) homepage
<http://www.astro.uu.se/history/gothus.html> (februari 2005)
- W. P. Watson Antiquarian Books, London
<http://www.polybiblio.com/watbooks/> (februari 2005)
- Web Project Paeonia
<http://www.paeon.de/> (februari 2005)
- Wikgren, Bo-Jungar, "Blad ur den finländska biologins historia"
<http://www.abo.fi/~bwikgren/biologer/TillandzE2.htm> (februari 2005)

ACTA UNIVERSITATIS AGRICULTURAE SUECIAE
DOCTORAL THESIS NO. 2005:19

När kom krolliljan (*Lilium martagon* L.) till Sverige? Under medeltiden eller först under stormaktstiden? Avhandlingen konfronterar den rådande kompendietraditionen gällande krolliljans introduktion, med en genomgång av det tryckta botaniska och hortikulturella källmaterialet i en vid diskurs, framförallt gällande liljenamn. Parallella undersökningar görs för de nordiska länderna och för de viktigaste europeiska. Slutsatsen är att krolliljan introducerades i Sverige under den första halvan av 1600-talet.

Kjell Lundquist (*1955) har erhållit sin forskarutbildning vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU. Examina som landskapsarkitekt (1982) och agronomie licentiat (2000) är också avlagda vid SLU, Alnarp.

Acta Universitatis Agriculturae Sueciae presents doctoral theses from the Swedish University of Agricultural Sciences (SLU).

SLU generates knowledge for the sustainable use of biological natural resources. Research, education, extension, as well as environmental monitoring and assessment are used to achieve this goal.

Online publication of thesis summary: <http://epsilon.slu.se/index.html.en>

ISSN 1652-6880

ISBN 91-576-7018-8